

**ΟΙ ΔΑΣΚΑΛΕΣ ΣΤΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΤΟΥ
ΑΛΥΤΡΩΤΙΣΜΟΥ**

Στη μνήμη του πατέρα μου
στη μητέρα μου
στον αδερφό μου

στην Έφη, στην Ελισάβετ και στην Αγγέλικα

στην Ελένη και στη Σοφία

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
Δασκάλες: τάσεις της έρευνας, τα δικά μας ζητούμενα	17
Διδασκαλισσών αγώνας άγονος για εύρεση θέσης εργασίας: απόπειρες άμβλυνσης του προβλήματος	23
Αναζητώντας ιστορικό νήμα στο χώρο και στο χρόνο	34
Τεκμηριωτικό υλικό.....	41
<i>Αρχείο Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας: Μαθητολογία, πρακτικά συνεδριάσεων του ΔΣ..</i>	41
<i>Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών.....</i>	43
<i>Αρχείο Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων:</i>	46
A) Αιτήσεις διορισμού: μια τοποθεσία στο μεταξύ.....	46
B) Αιτήσεις χορήγησης υποτροφίας	54
Ο «μηχανισμός» ως μεθοδολογικό εργαλείο	57
Δομή.....	58
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ	64
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	65
ΦΙΛΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ	65
Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία τη δεκαετία του 1880	65
Ίδρυση: κάτω από ποιες συνθήκες και για ποιο σκοπό	68

Διοίκηση και μέλη	78
Πρόεδροι και δικτύωση: τα αποτυπώματά τους στο δημόσιο χώρο.....	81
Πόροι: έμφαση στα εξωτερικά σχολεία.....	86
Δωρεές και κρατικές επιχορηγήσεις	89
Το τρίπτυχο της επιτυχίας: υποτροφίες – κρατική επιχορήγηση – θεσμική κατοχύρωση (1842-1913)	94
<i>Η πρόιμη περίοδος 1842-1880</i>	94
<i>Η περίοδος 1880-1896</i>	109
Δυο λόγια για τις υπότροφες.....	120
Υποτροφίες του δήμου Αθηναίων ή... το νερό νεράκι (1880-1913)	122
«Υποτροφίες» από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία στην υπηρεσία του αλυτρωτισμού (1896-1914).....	124
Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία και Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων: συνεργασία για την εκπαίδευση διδασκαλισσών «χάριν του εθνικού αγώνος».....	136
Από τα διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στο Κρατικό Διδασκαλείο Θηλέων: μία επωφελής μετάβαση	141
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	145
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ	145
Περί «της μορφώσεως των Ελληνοπαίδων».....	145
Ο ΣΔΕΓ αφηγείται τον εαυτό του	149
Η γενεαλογία της ίδρυσης του ΣΔΕΓ	157

<i>Η επίδραση της Κρητικής επανάστασης</i>	157
<i>«Μέριμνα προς εξελλήνισιν των εν Θράκη και Μακεδονία Βουλγάρων»: ανιχνεύοντας τη συγκρότηση του αλυτρωτικού λόγου</i>	163
<i>«Συνιστάται σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων»: στοιχεία ταυτότητας</i>	168
<i>«Εκλεκτικές συγγένειες»: ΣΔΕΓ και Υπουργείο Εξωτερικών</i>	180
<i>Το Υπουργείο Εξωτερικών χρηματοδοτεί τον ΣΔΕΓ: οι περιπέτειες μιας σχέσης</i> ...	200
<i>Νέα κατάσταση, νέα καθήκοντα: «Η ανεξάρτητος εργασία» του ΣΔΕΓ</i>	228
<i>A) Συνδρομές σε κοινότητες και σωματεία «προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων»</i>	228
<i>B) Συνδρομών συνέχεια: «η μόρφωσις διδασκάλων αμφοτέρων των φύλων»</i>	240
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΤΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ	256
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	257
ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΥΠΟΤΡΟΦΙΑΣ	257
<i>Υποτροφίες για δασκάλες: άμυνα «υπέρ της ελληνικής γλώσσης» και... στενότητα των πόρων</i>	257
<i>Σοφία Χατζοπούλου: «Εξεδιώχθημεν ως έλληνες υπήκοου» (1911)</i>	262
<i>Έλλη Κυβερνίδου: του Δημητρίου, «χάριν της πατρίδος επί τριακονταετίαν ζήσαντος εν Γεβγελή και χάριν αυτής θυσιασθέντος» (1899)</i>	269
<i>Μαρία Βρέττα: «πεπροικισμένη δι' εκτάκτων προσόντων» (1883)</i>	275
<i>Εγγώριες δασκάλες</i>	285
<i>Υποτροφίες: οι απορρέουσες δεσμεύσεις</i>	288

Ορισμένες εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα.....	294
Διερευνώντας τη διαδικασία υποκειμενικής συγκρότησης των διδασκαλισσών	303
Λιλή Βλάχου: σπουδές στην υπηρεσία του εθνικού αγώνα	307
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	315
Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟ «ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΝ».....	315
Επί της διαδικασίας.....	315
Αναζήτηση θέσης στο «εξωτερικό» εξαιτίας «βαρυτάτων οικογενειακών περιστάσεων».....	324
Στην επικράτεια του παράδοξου	341
Γλίσχροι μισθοί και επαρκείς αντιμισθίες: ορισμένες χρήσιμες επισημάνσεις	346
Δασκάλεις, δάσκαλοι, καθηγητές «διατελούσι εις απόγνωσιν»	361
«Ο κίνδυνος των μεταθέσεων και απολύσεων...»	366
Αιτήματα διορισμού στο «εξωτερικό» στη βάση των γνωστικών και επαγγελματικών προσόντων	376
Συμπεράσματα.....	404
ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	435

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στην ακτή που όλο την πλησίαζα κι όλο εκείνη έφευγε, έφτασα τελικά. Ξέρω –απ’ την αρχή το ήξερα– πως σάλπαρα και έπιασα γιαλό, όχι μόνο γιατί το ήθελα πολύ. Το ήθελα, είναι η αλήθεια, πιο πολύ απ’ το πολύ. Όμως, ίσως δεν αποφάσιζα ν’ αφήσω τη στεριά, αν δεν είχα τη σπάνια τύχη να βρίσκονται γύρω μου άνθρωποι αγαπημένοι που φύσηξαν ούριο άνεμο στα πανιά μου. Στη διαδρομή προστέθηκαν κι άλλοι. Είμαι στ’ αλήθεια τυχερή.

Γράφω αυτές τις γραμμές, όχι μόνο επειδή το καλεί το τυπικό. Είναι ανάγκη μου βαθιά να πω ένα ευχαριστώ, ειλικρινές, χρωματιστό, χαρούμενο και περήφανο σε όλους τους αγαπημένους μου ανθρώπους που με εμπιστοσύνη, υπομονή, σταθερότητα και έγνοια στάθηκαν πλάι μου όλα αυτά τα χρόνια· που γαλήνευαν τις τρικυμίες· που με λόγια ή με σιωπές μου έδιναν τις ευχές τους· που με περίμεναν. Ήξερα –μα σαν να το κατάλαβα ακόμη καλύτερα– ότι τίποτα δεν έχει νόημα αν δεν μπορείς να το μοιραστείς. Ούτε και η γνώση· πολύ περισσότερο η γνώση. Ήξερα –μα σαν να το κατάλαβα ακόμη καλύτερα– ότι τίποτα δεν μπορείς να κάνεις μόνη σου, αν δε διαθέτεις τη «γερή αρματωσιά της αγάπης»· έτσι τουλάχιστον είναι τα πράγματα για μένα. Έμαθα μια για πάντα πως η αγάπη μπορεί να έχει άπειρες εκφάνσεις.

Η Ντένια Αθανασοπούλου-Κυπρίου μου υπενθύμιζε συχνά να μην ξεχάσω να εκπονήσω μία διατριβή. Η Πηνελόπη Βουτσινά με τροφοδότησε με την ηρεμία και το γέλιο της. Η Πίτσα Σωτηροπούλου, όταν της ανακοίνωσα την απόφασή μου να «σαλπάρω», έπιασε αμέσως το χέρι μου –και ακόμη το κρατά– δεν έπαψε στιγμή να μου λέει «εντάξει, θα γίνει» για καθετί, που λογικά ή παράλογα, μου φαινόταν βουνό. Το ύφος της δε σήκωνε αντιρρήσεις. Πάντα έβρισκε τρόπους· τελευταία ανακάλυψε τις φωτογραφίες της Κλέλιας.

Η Κατερίνα Κουτσομπού, άνοιξε διάπλατα τις πόρτες του αρχείου του Αρσακείου και με προθυμία μοιράστηκε από την αρχή τις σκέψεις μου και καθησύχασε τις ανησυχίες μου, διαβεβαιώνοντάς με ότι θα βρω το υλικό που χρειάζομαι για να στηρίξω τη διατριβή μου. Βρήκα το υλικό συζητώντας μαζί της και παράλληλα βρήκα μία πολύτιμη φίλη, έναν πολύ ευαίσθητο και με σπάνια ηθική

άνθρωπο. Οι εργαζόμενοι στο Σύλλογο προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων με τους οποίους ήρθα σε επαφή για τη συλλογή των απαραίτητων τεκμηρίων, ήταν πάντα φιλόξενοι, διακριτικοί, εξυπηρετικοί και έκαναν τις ώρες μου εκεί ευχάριστες και πολύ αποδοτικές. Τους ευχαριστώ όλους.

Τα πρώτα χρόνια του ταξιδιού ήρθαν πολλοί καινούργιοι άνθρωποι στη ζωή μου. Με τους περισσότερους καταφέραμε να «στήσουμε» ωραία πράγματα μαζί, να συνεργαστούμε, να μάθουμε και να διατηρήσουμε σχέσεις ουσιαστικές. Ο Παναγιώτης Ζεστανάκης, η Μαρία Κεφαλά, η Δήμητρα Βασιλειάδου είναι ανάμεσα σε αυτούς. Μοιραστήκαμε την οργάνωση μιας ημερίδας, την επιμέλεια ενός βιβλίου και τη συνεργασία με τον Όμιλο για τη μελέτη της ιστορίας και της κοινωνίας (ΟΜΙΚ). Χαίρομαι για όλα αυτά και τους ευχαριστώ.

Στον ΟΜΙΚ ήρθα σε επαφή με ανθρώπους δραστήριους, επινοητικούς και παραγωγικούς, που ένα τουλάχιστον σημείο το οποίο τους ένωνε –και τους ενώνει– είναι η αγάπη και το μεράκι τους για το «τι είναι αυτό που το λένε ιστορία». Όλα τα άλλα είναι υπό μόνιμη διαπραγμάτευση· ένδειξη ζωντάνιας, κίνησης και εγγενών αντιφάσεων; Δεν έχει σημασία. Μοιραστήκαμε σκέψεις, συναισθήματα, δραστηριότητες μέσα από μια διαδικασία συνεχούς έλξης και άπωσης. Όλα είναι πολύτιμα. Τις ευχαριστίες μου στέλνω και στα αγόρια και κορίτσια της ομάδας φύλου του ΟΜΙΚ για όσα ζήσαμε και δημιουργήσαμε μαζί και για την καλοκαιρινή οινοποσία στο Πέραμα, λίγο πριν ξεκινήσουμε για νέες αναζητήσεις και χωρίσουν οι δρόμοι μας.

Οι καλοκαιρινές συναντήσεις της Μυτιλήνης και της Κρήτης –με τρόπους διαφορετικούς η καθεμιά– με έμαθαν καινούργια πράγματα, με έφεραν σε επαφή με νέους δρόμους σκέψης. Με έμαθαν να παρουσιάζω τη δουλειά μου και να την υπερασπίζομαι. Ευχαριστώ τους διοργανωτές και όσους/ες διασταυρώθηκαν μαζί μου και μου έδωσαν την ευκαιρία να ακούσω τις παρουσιάσεις τους και να ακούσουν τις δικές μου. Ιδιαίτερα ευχαριστώ για τις πολύ γόνιμες παρατηρήσεις και συγχρόνως για την ενθάρρυνση τον Άκη Παπαταξιάρχη, τη Μαρία Σταματογιαννοπούλου, το Χάρη Εξερτζόγλου, το Χρήστο Λούκο.

Άλλη μία μαθητεία ήταν για μένα η συμμετοχή μου στο ερευνητικό σεμινάριο του Θαλή με έδρα το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

και επιστημονική υπεύθυνη την Έφη Αβδελά. Έμαθα πολλά μαζί τους μέσα από τη διαδικασία παραγωγής της γνώσης και την επιτέλεση της κοινωνικότητας.

Με τη Δέσπω Κριτσωτάκη συνεργαστήκαμε σε διάφορες επιστημονικές περιστάσεις. Η ηρεμία της, η καθαρότητα της σκέψης της και το χιούμορ της με βοήθησαν αρκετές φορές να υπερνικήσω τις αγωνίες μου. Ο Πάρις Παπαμίχος Χρονάκης έδειξε εξ αρχής ενδιαφέρον για τη δουλειά μου. Με δική του πρωτοβουλία έθεσε στη διάθεσή μου αρχειακό υλικό που είχε συλλέξει και το οποίο εκτιμούσε ότι θα μπορούσε να φωτίσει πτυχές της έρευνάς μου. Όποτε χρειάστηκε να συζητήσω μαζί του ζητήματα που προέκυπταν στην πορεία της έρευνάς μου, άμεσα και πρόθυμα ανταποκρινόταν.

Για το γεγονός ότι με περίμεναν όλα αυτά τα χρόνια, για την πολυεπίπεδη υλική και συναισθηματική στήριξη και για την ενθάρρυνση ευχαριστώ από καρδιάς την Τίνα Παπούλια, τον Νίκο Σωτηρόπουλο, τον Παναγιώτη Χριστόπουλο, τον Θανάση Λαγό, τον Βασίλη Αλεξίου, τον Δημήτρη Κώτσο, τον Μάνο Σπυριδάκη, τον Βαγγέλη Οικονόμου, την Καλλιρρόη Κόκλα, την Φρόσω Κατσκογιάννη, τον Πάνο Καρδάση, την Μαρία Μανουσάκη, τον Θεόδωρη Μανάβη, την Φρόσω Μίληση, την Ερωφίλη Μαχλά, την Έφη Μαρκουλάκη, την Καλλιόπη Μαχλά, την Στάσα Σιούτου-Σκανδάλη και την Βασιλική. Ξέρει ο καθένας και η καθεμιά ποιες είναι οι οφειλές μου. Ευχαριστώ επίσης την παρέα της Χερσονήσου που πέρυσι το καλοκαίρι, όταν προσπαθούσα να πάρω φόρα μπαίνοντας ασθμαίνουσα στην ατελείωτη τελική ευθεία, ήταν εκεί για μια τσικουδιά κάτω από τα αρμυρίκια.

Οι συναδέλφισσες/οί μου στο σχολείο είναι στην πλειονότητά τους φίλες και φίλοι μου. Μας ενώνει το γέλιο και το κλάμα της καθημερινότητας, τα συναισθήματα της χαράς, της λύπης, της οργής –συχνά– για ό,τι γίνεται «για μας χωρίς εμάς». Μας ενώνει ο αλληλοσεβασμός, η εκτίμηση, η κατανόηση. Βρέθηκα δίπλα μου σε κάθε δύσκολο και βαρύ βήμα μου τα δύο χρόνια που πάλευα να είμαι δασκάλα και υποψήφια διδακτόρισα συνάμα. Τους ευχαριστώ που ήταν εκεί για της ζωής τα σοβαρά και για την «αβάσταχτη ελαφρότητα του είναι».

Η Μαρίνα Καρέλλη, ο Λάμπρος Τσιλογιάννης και τα κορίτσια τους, η Νεφέλη και η Άρτεμη, χρόνια τώρα παρακολουθούν τις ιδέες μου να «μεγαλώνουν» στο «εκκολαπτήριο ιδεών», μέχρι την ώρα την καλή που τοποθετήθηκαν σε μια σειρά και

ήρθαν να παρουσιαστούν. Για την ακρίβεια οι σκέψεις που επένδυσαν τούτη τη μελέτη, γεννήθηκαν και μεγάλωσαν μαζί με την Άρτεμη. Έχουν περίπου την ίδια ηλικία. Η οικογένεια Τσιλογιάννη-Καρέλλη μου πρόσφερε απλόχερα την αγάπη της και με φρόντισε.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ χρωστώ και σε μαθήτριες και μαθητές μου, που γνώριζαν την «περιπέτειά» μου στα βαθιά νερά της ιστορίας και δε σταμάτησαν ποτέ, ακόμη και μετά την αποφοίτησή τους, να ρωτούν για την πορεία μου και να δηλώνουν την πίστη τους σε μένα.

Η Αλεξάνδρα Περιβόλα, φίλη αγαπημένη, με ένα τρόπο μαγικό καταλάβαινε πότε μου τέλειωναν οι ψυχικές δυνάμεις κι έκανε τη σωτήρια εμφάνισή της. Η Ευαγγελία Τσελιώτη, από τις πρώτες πολύτιμες φίλες που έκανα στην επαγγελματική μου ζωή, έλεγε πάντα: «δε σε φοβάμαι εσένα, θα τα καταφέρεις».

Από τις συνεργασίες μας με τη Δήμητρα Βασιλειάδου μάθαινα κάθε φορά κάτι καινούργιο. Την ευχαριστώ γιατί συνεχώς μου πρότεινε να αναλαμβάνουμε μαζί νέα εγχειρήματα· άκουγε με υπομονή τους προβληματισμούς μου για την πορεία της δουλειάς μου· μοιραζόταν μαζί μου τους δικούς της. Φτάσαμε αντάμα ως εδώ και θα πάμε ακόμη πιο πέρα. Είναι δικός μου άνθρωπος.

Η Τζούλια Μυγδάλη από την πρώτη στιγμή πίστεψε σε μένα και στις «δασκάλες μου». Μου πρόσφερε την ειλικρινή αγάπη και φιλία της. Αν υπήρξαν άνθρωποι που μου έδωσαν ώθηση να αρχίσω, η Τζούλια ήταν ένας από τους ανθρώπους που μου έδωσαν ώθηση να τελειώσω. Την ευχαριστώ θερμά, όπως και τη Σοφία, την κόρη της. Είναι φίλες καινούργιες και πολύ αγαπημένες.

Στους ανθρώπους που στάθηκαν ακλόνητοι δίπλα μου από την πρώτη μέχρι την τελευταία στιγμή της διαδρομής ανήκει η Ελένη Σκλάβου. Δεν είναι ότι μου έδωσε ώθηση να αρχίσω ή ότι συνέβαλε στο να τελειώσω. Είναι κάτι πιο σύνθετο. Νομίζω ότι γνωρίζει πια το διδακτορικό μου καλύτερα απ' όσο το γνωρίζω εγώ· μπορεί και να γνωρίζει εμένα καλύτερα από μένα. Ο πλούτος των συναισθημάτων της και η έγνοια της με τιμούν. Της τα ανταποδίδω με την υπόσχεση ότι θα είμαι δίπλα της για ό,τι χρειαστεί.

Η οικογένειά μου ήταν πάντα εκεί. Από την αρχή. Από τότε που ήρθα στον κόσμο τούτο. Υπήρξα ένα ευτυχισμένο παιδί, το πρώτο μωρό ανάμεσα σε πολλούς

ενήλικες που διψούσαν να παίζουν μαζί του, να του μιλήσουν, να του δώσουν την αγάπη τους. Τους ευχαριστώ όλους και όλες, παρόντες και απόντες πια. Εκείνοι με έμαθαν να λέω και να γράφω ιστορίες. Όλοι μαζί με έκαναν να παλεύω γι' αυτό που επιθυμώ βαθιά και να θέλω να είμαι περήφανη για όσα κάνω. Αισθάνομαι ότι το ευχαριστώ δεν αρκεί αλλά δεν έχω κάτι άλλο. Η Άρτεμη, η Ειρήνη, η Μαρίκα, η Μαρίζα ξέρω πως κατανοούν τους λόγους που τις παραμέλησα: το ίδιο κι ο Μιχάλης. Τους αγαπώ πάντα.

Την εργασία αυτή την τελειώσαμε μαζί με τη μητέρα μου. Δεν έφυγε λεπτό από κοντά μου. Άκουγε τις ανησυχίες μου, ζούσε μαζί μου την ανελέητη κούρσα με το χρόνο. Είχε μάθει τις διαδρομές των διδασκαλισμών μου. Έκανε παραπάνω από όσα μπορούσε για να με βοηθήσει να τις οδηγήσω στο τέρμα της διαδρομής. Ήταν το στήριγμά μου.

Ο αδερφός μου με πείραζε για το «γερό» στήριγμα που είχα βρει. Ήταν ήσυχος, όμως, που το είχα. Κι εγώ ήμουν ήσυχη που ήταν μαζί μας.

Ευχαριστώ τον Αντώνη Αναστασόπουλο για την προθυμία του να παρακολουθήσει τη διατριβή μου ως μέλος της τριμελούς επιτροπής και για την άμεση ανταπόκρισή του, όποτε ζήτησα τη βοήθειά του: την Ελένη Φουρναράκη για τους ίδιους λόγους και επιπλέον για τις καίριες παρατηρήσεις της, για την ενίσχυση που μου πρόσφερε, για τις μελέτες της που οδήγησαν και τη δική μου σκέψη.

Μέσα από τις σελίδες της *Δίνης* στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ήρθα σε επαφή με τις σκέψεις και τα επιχειρήματα της Έφης Αβδελά και της Αγγέλικας Ψαρρά. Ο θαυμασμός μου ήταν μεγάλος. Καταλάβαινα ότι υποστήριζαν απόψεις πρωτοπόρες, βασισμένες σε βάσεις θεωρητικές άγνωστες σε μένα, μέσα από σύνθετες νοητικές επεξεργασίες. Έπειτα από μεγάλη –και τεθλασμένη μάλλον– διαδρομή τις συνάντησα για πρώτη φορά είκοσι χρόνια αργότερα. Είχα ένα μεταπτυχιακό δίπλωμα στην Τουρκολογία –στην οποία δε στέριωσα, στενοχωρώντας γι' αυτό την πάντα πολύ αγαπημένη μου δασκάλα Ελισάβετ Ζαχαριάδου– και δεκαπέντε χρόνια προϋπηρεσία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Εφόδια αξιόλογα, ασύμβατα, όμως, τόσο μεταξύ τους όσο και με την ιστορία των γυναικών.

Στην πρώτη μου συνάντηση με την Αγγέλικα Ψαρρά στις αρχές του 2007, έπειτα από μια ζεστή, μακρά και γόνιμη κουβέντα πρόβαλαν από τα τέλη του 19^{ου}

αιώνα οι δασκάλες και διεκδίκησαν να βγουν από τη λήθη. Μετά, τα πράγματα πήραν το δρόμο τους. Σαν να ήταν όλα έτοιμα από καιρό. Από τον Ιούνιο του 2007, που μίλησα πρώτη φορά γι' αυτές στην Έφη Αβδελά μέχρι σήμερα, έχουν περάσει οκτώ χρόνια. Στο διάστημα αυτό, έζησα μια δεύτερη ζωή, μια δεύτερη νεότητα. Δεν ξέρω πώς αλλιώς να το πω· πώς να συμπυκνώσω όσα σημαίνει για μένα η γνωριμία μου και η συνεργασία μου μαζί της, όσα σημαίνει η παρατεταμένη βόλτα στον αντιφατικό, τραχύ, συχνά άξενο, εντυπωσιακό όμως και ζωογόνο κόσμο της γνώσης, που μου έδωσε τη δυνατότητα να κάνω δίπλα της. Με σεβασμό, διακριτικότητα, υπομονή, πίστη σε μένα ήταν πάντα έτοιμη, πρόθυμη και διαθέσιμη να διαβάσει και να ξαναδιαβάσει τα κείμενά μου, να συζητήσει τις απορίες, τους φόβους και τους ενθουσιασμούς μου, να με επιβραβεύσει αλλά και να με επαναφέρει. Με ώθησε με τρόπο υποδειγματικό να αναζητήσω και να επεξεργαστώ τα δικά μου θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία για τη δουλειά μου. Μου άνοιξε με τον τρόπο σκέψης της πολλά μικρά και μεγάλα παράθυρα στον κόσμο της νόησης αλλά και της καθημερινότητας. Με είδε πολλές φορές να μην μπορώ να συγκρατήσω τα δάκρυά μου, να δείχνω –και να αισθάνομαι– ηττημένη. Τότε ήταν σε απόλυτη εγρήγορση. Ένιωθα και νιώθω πάντα την έγνοια της. Καταθέτω απλώς για άλλη μια φορά την εκτίμηση, το σεβασμό, την αγάπη και το θαυμασμό μου για όλα αυτά που είναι η δασκάλα μου Έφη Αβδελά.

Με βαθιά ευγνωμοσύνη αφιερώνω τη μελέτη στη μνήμη του πατέρα μου, Ανάργυρου, που έφυγε πολύ νωρίς. Ξέρω πως ήταν πολύ περήφανος για μένα. Κι εγώ είμαι πολύ περήφανη για κείνον· στη μητέρα μου, Αθηνά, που την αγαπώ και την καμαρώνω απεριόριστα· στον αδερφό μου, Νίκο, πηγή θαυμασμού και σταθερό σημείο στη ζωή μου. Χωρίς αυτούς δε θα είχα κάνει τίποτα απ' όσα τώρα με γεμίζουν χαρά. Την αφιερώνω, επίσης, στις δασκάλες μου Έφη Αβδελά και Ελισάβετ Ζαχαριάδου, γιατί με εμπιστεύθηκαν, μου έδειξαν το δρόμο, με ενέπνευσαν· στην Αγγέλικα Ψαρρά, για όλα· στην Ελένη Σκλάβου και στη Σοφία Κορνάρου, για όσα έχουμε χτίσει μαζί.

Αθήνα, Ιούνιος 2015

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Επειδή η κόρη μαθούσα ταύτα, δεν έπαυε κλαίουσα, διότι ούσα εις την Τετάρτην τάξιν δεν θέλει να διακόψη τας σπουδάς της δι' εν έτος, μετά την λήξιν του οποίου δύναται να αποκτήση εν δίπλωμα και εύρη βιοποριστικήν εργασίαν. Το Συμβούλιον συμπαθούν εις την θέσιν της ορφανής ενέκρινε να την τηρή προς 50 δρχ. κατά μήνα όσον είναι το εισόδημά της και τούτου μη όντος έξω και άνευ πληρωμής, υποσχομένης να αποζημιώση καθ' ολοκληρίαν την Εταιρίαν, αφού εκκαθαρίση την περιουσίαν της».¹

Στις 14 Ιανουαρίου του 1880 το Διοικητικό Συμβούλιο (ΔΣ) της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (ΦΕ), ανάμεσα σε άλλα θέματα, συζητά την περίπτωση της μαθήτριας του Αρσακείου Διδασκαλείου, Ελένης Μονοχάρτζη, η οποία προέρχεται από οικογένεια της Χαλκίδας με καλή οικονομική επιφάνεια. Με το θάνατο των γονιών της, όμως, δεν είναι σε θέση η ίδια, ως ανήλικη, να διαχειριστεί την περιουσία της και να λάβει καθοριστικές για το μέλλον της αποφάσεις. Όταν, λοιπόν, της ανακοινώνεται από τη διεύθυνση του σχολείου ότι ο ορισμένος από το Ειρηνοδικείο Χαλκίδας κηδεμόνας της, για λόγους οικονομικούς, πρόκειται να την αποσύρει από το σχολείο, κλαίγοντας ζητά να μη διακόψει τις σπουδές της «δι' εν έτος μετά την λήξιν του οποίου δύναται να αποκτήση εν δίπλωμα και εύρη βιοποριστικήν εργασίαν». Τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου της ΦΕ κάμπτονται από την ένταση των συναισθηματικών αντιδράσεων της μαθήτριας και, θεωρώντας λογικό το αίτημά της, συναινούν στην παραμονή της με μειωμένα τροφεία και δίδακτρα στο διδασκαλείο μέχρι τη λήξη των σπουδών της με την υπόσχεση να «αποζημιώση καθ' ολοκληρίαν την Εταιρίαν, αφού εκκαθαρίση την περιουσίαν της».

Αν το 1880 μια δεκαπεντάχρονη εσωτερική μαθήτρια του Αρσακείου Διδασκαλείου, συνδυάζοντας τα οικογενειακά της δεδομένα με τα ευρύτερα κοινωνικά, είναι σε θέση να διακρίνει ορθά τις διανοιγόμενες γι' αυτήν επαγγελματικές προοπτικές και με μεγάλη ευκρίνεια να διατυπώνει το αίτημά της για

¹ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά συνεδριάσεων ΔΣ της ΦΕ, 14.1.1880.

ολοκλήρωση των σπουδών της, με τρόπο ώστε να κάνει το αίτημά της ορατό και διαπραγματεύσιμο, σημαίνει πως έχουν συντελεστεί μεγάλες αλλαγές στο πεδίο της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα μέσα στο 19ο αιώνα. Αρκεί να θυμηθούμε ότι στις αρχές του αιώνα η Ελισάβετ Μαρτινέγκου κλεισμένη στην πατρική εστία κοιτούσε «τα μακρά φορέματα της γυναικείας σκλαβίας» και ονειρευόταν την εγκατάσταση των μουσών και της ελευθερίας στην Ελλάδα.² Μαζί μ' αυτήν ονειρευόταν και τη δική της εγκατάσταση στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη στη Ζάκυνθο. Εκεί εκτιμούσε ότι θα μπορούσε να επιδοθεί απερίσπαστη στις μελέτες της αποκτώντας τη δική της ελευθερία μέσα στα «δύο κελλία», τα οποία πίστευε ότι θα της παραχωρούνταν από το μοναστήρι λόγω της ευγενικής της καταγωγής.³ Η παρούσα έρευνα εντάσσεται στο πεδίο ανίχνευσης των αναδυόμενων μορφωτικών και επαγγελματικών δυνατοτήτων για τις γυναίκες στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.⁴

² «Επεθύμησα, είπα, από καρδίας, αλλά εκοίταξα τους τοίχους του σπιτιού, οπού με εκρατούσαν κλεισμένην, εκοίταξα τα μακρά φορέματα της γυναικείας σκλαβίας και ενθυμήθηκα πως είμαι γυναίκα, και περιπλέον γυναίκα Ζακυνθία, και αναστέναξα», Φαίδων Κ. Μπουμπουλιδης, *Ελισάβετ Μουτζά-Μαρτινέγκου*, Αθήναι, Φιλεκπαιδευτική Εταιρία, 1965, σ. 26.

³ «Εγώ λοιπόν εστοχαζόμουν πως είχα να λάβω δύο κελλία εις κατοικίαν μου, –διότι είχα εξ ακοής πως τα έδιδον εις οποίαν γυναίκα ευγενή ήθελεν υπάγει να κατοικήση [...]. Εστοχαζόμουν προς τούτοις τον τρόπον με τον οποίον έπρεπε να ζήσω εις αυτό το μοναστήρι, ο οποίος ήταν να γυρεύω την εκκλησίαν μου, την σπουδήν μου και το εργόχειρόν μου», *στο ίδιο*, σ. 12. Η Ελισάβετ Μουτζά-Μαρτινέγκου προλαβαίνει, κατά κάποιο τρόπο, τη Βιρτζίνια Γουλφ στη διατύπωση του αιτήματος για ένα δικό της δωμάτιο. Βλ. Βιρτζίνια Γουλφ, *Ένα δικό σου δωμάτιο*, μτφρ. Μίνα Δαλαμάγκα, Οδυσσέας, Αθήνα 2005.

⁴ Μια πρώτη επεξεργασία ζητημάτων που τίγονται στην εισαγωγή έχουν ήδη παρουσιαστεί στο Μαρία Πρέκα, «Αρσακειάδες δασκάλες: διαπραγμάτευση/αναδιαπραγμάτευση εαυτού (1880-1913)», στο Δήμητρα Βασιλειάδου, Παναγιώτης Ζεστανάκης, Μαρία Κεφαλά, Μαρία Πρέκα (επιμ.), *(Αντι)μιλώντας στις βεβαιότητες: φύλα, αναπαραστάσεις, υποκειμενικότητες*, ΟΜΙΚ, Αθήνα 2013, 43-62. Μια δεύτερη επεξεργασία ακολούθησε στο Μαρία Πρέκα, «Αρσακειάδες δασκάλες (1880-1913): ρητές και άρρητες οικογενειακές διαδρομές», στο Γλαύκη Γκότση, Νίκη Διαλέτη, Ελένη Φουρναράκη, (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία: αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Μπαχάρας, Αθήνα υπό έκδοση, σ.107-138. Επίσης, βλ. και Μαρία Πρέκα, «Τα μυστήρια των αρχείων: επί τα ίχνη αρσακειάδων διδασκαλισσών», *Σύγχρονα Θέματα*, 126 (2014), σ. 66-69.

Δασκάλεις: τάσεις της έρευνας, τα δικά μας ζητούμενα

Τα τελευταία τριάντα πέντε χρόνια στο πλαίσιο της διεθνούς⁵ και εγχώριας⁶ βιβλιογραφίας στα όρια των επιμέρους πεδίων των κοινωνικών επιστημών

⁵ Εντελώς ενδεικτικά για την εκπαίδευση των γυναικών: βλ. Joan Burstyn, “Women’s Education in England during the Nineteenth Century: A Review of the Literature”, *History of Education* 6/1 (1977), σ. 11-19. Dina Copelman, *London’s Women Teachers: Gender, Class, and Feminism, 1870-1930*, Routledge, Λονδίνο 1996. Harriet Pass Freidenreich, *Female, Jewish and Educated: The Lives of Central European University Women*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον 2002. Mona L. Russell, *Creating the New Egyptian Woman*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη – Χάμσαϊαρ 2004, σ. 99-125. Gertrude Yeager, “Religion, Gender Ideology, and the Training of Female Public Elementary School Teachers in Nineteenth Century Chile”, *The Americas*, 62/2 (2005), σ. 209-243. Για τα Βαλκάνια και πάλι ενδεικτικά: στο Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, Elvira Saplo – Liljana Recka, “Urani Rumbo: An Outstanding Figure in the Field of Education and Albanian Women Emancipation”, Maja Nikolova, “The Role of Women’s Education in the Modernization Process in Serbia”, και Yordanka Fakirska, “Professor Elka Petrova’s Contribution to Bulgarian Pre-school Theory and Practice”, σ. 57-64, 65-77 και 73-77 αντίστοιχα. Στο συγκεκριμένο τόμο περιλαμβάνονται αρκετά ακόμη ενδιαφέροντα άρθρα, τα οποία παρουσιάζουν την εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης σε διάφορα βαλκανικά κράτη και συγχρόνως κάνουν λόγο για τις προσωπικότητες πρωτοπόρων διδασκαλισσών. Σε καθεμία από τις μελέτες που αναφέρονται ενδεικτικά στην παρούσα σημείωση, καθώς και στις ακόλουθες, παρατίθεται πλούσια και πολύ διαφωτιστική βιβλιογραφία για την εκπαίδευση των γυναικών και τις τάσεις της σε κάθε περιοχή. Ως προς τη βιβλιογραφία για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενδεικτικά και πάλι: Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2002. Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline*, Brill, Λάντνεν και Βοστώνη 2001. Selçuk Akşin Somel, “Sources on the Education of Ottoman Women in the Prime Ministerial Ottoman Archive for the Period of Reforms in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries”, στο *Beyond the Exotic: Women’s Histories in Islamic Societies*, επιμ. Amira El-Azhary Sonbol, Syracuse University Press, Σίρακιουζ 2005, 295-306.

⁶ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986. Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910) – ένα ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη – Ελένη Ελεγκμίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987. Eleni Fournaraki, «“Institutrice, femme et mère”: idées sur l’ éducation des femmes Grecques au XIX siècle (1830-1880)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιστορία και Πολιτισμοί (Histoire et Civilisations), Πανεπιστήμιο Paris 7, 1992. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Διερευνώντας το φύλο: ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη γενική, επαγγελματική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Η γυναικεία εκπαίδευση στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου», στο Βάλια Βαρουχάκη – Αργυρώ Βατσάκη (επιμ.), *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα (22-24 Ιανουαρίου 2004), Ελληνικά Γράμματα – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών

παρουσιάζεται ευρεία παραγωγή σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών, όπως αυτή οργανώνεται θεσμικά από το 19ο αιώνα και εξής. Οι δασκάλες ως οι πρώτες εγγράμματες εργαζόμενες γυναίκες ελκύουν το ενδιαφέρον των ερευνητριών.⁷ Οι έρευνες ανέδειξαν ότι η μόρφωση των γυναικών οργανώθηκε και υλοποιήθηκε βάσει της κυρίαρχης ρητορικής για την ύπαρξη δύο χωριστών «σφαιρών» δράσης, της δημόσιας–ανδρικής και της ιδιωτικής–γυναικείας. Μια τέτοιου είδους αντιμετώπιση της γυναικείας εκπαίδευσης οδηγούσε στη χωριστή εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών τόσο σε χώρες της δύσης όσο και στα νεοπαγή βαλκανικά κράτη, γεγονός που με τη σειρά του δημιουργούσε την ανάγκη για δασκάλες που θα δίδασκαν στα σχολεία θηλέων. Συγχρόνως, οριοθετούσε και συμπίεζε το περιεχόμενο καθώς και το χρονικό εύρος των σπουδών των διδασκαλισσών.⁸ Η ιεράρχηση αυτή υποβάθμιζε την αξία του διπλώματός τους και επέφερε αναπότρεπτα και βολικά ανισότητες στους μισθούς τους σε σχέση με αυτούς των ανδρών συναδέλφων τους. Συχνά η μέριμνα για την εκπαίδευσή τους ήταν αντικείμενο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας ενώ το κράτος κρατούσε αποστάσεις. Παρ’ όλα αυτά, οι αμοιβές των διδασκαλισσών, αν και χαμηλότερες, επέτρεπαν «σε μια γυναίκα να ζει μια ζωή μετρημένη αλλά ανεξάρτητη».⁹

«Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα 2007, σ. 303-326. Elisabeth B. Frierson, “Unimagined Communities: Women and education in the late Ottoman Empire 1876-1909”, *Critical Matrix*, 9/2 (1995), σ. 54-90.

⁷ Μελετώντας τη σχετική βιβλιογραφία γίνονται αντιληπτές οι ιδιαιτερότητες και οι διακριτές διαφορές στην εξέλιξη αυτής της διαδικασίας στις περιοχές όπου έλαβε χώρα, δηλαδή στην Ευρώπη, στη Βόρεια και Λατινική Αμερική, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στα βαλκανικά κράτη κ.α. Εδώ επιλέγουμε να σταθούμε σύντομα σε ορισμένα πολύ κρίσιμα σημεία που είναι κοινά στη διαδικασία εγγραμματοποίησης των κοριτσιών και των διδασκαλισσών τους, γιατί τα όρια της μελέτης δε μας επιτρέπουν να εστιάσουμε περισσότερο.

⁸ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π. Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, ό.π. Α. Μπακαλάκη – Ε. Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, ό.π. βλ. επίσης Μ. Nikolova, “The Role of Women’s Education in the Modernization Process in Serbia”, ό.π., Branko Šuštar, “The role of Catholic oriented women teachers in Slovenia”, στο ίδιο, 79-94. Kathleen Weiler, «Women’s History and the History of Women Teachers», *Journal of Education* 171/3 (1989), σ. 9-30. (Η.Π.Α.). Elisabeth Edwards, *Women in Teacher Training Colleges: Culture of Femininity*, Routledge, Λονδίνο 2002. (Βρετανία). Για τα ζητήματα αυτά αναφορές θα γίνουν και κατά την εξέταση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ως εκπαιδευτικού μηχανισμού, *εδώ*, παρακάτω.

⁹ Η Ελένη Βαρίκα αναφέρεται στην Ελλάδα. Πρόκειται, ωστόσο, για κάτι που ισχύει γενικότερα. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 2007, σ. 230 [1η έκδ.: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής

Στην εγχώρια παραγωγή οι περισσότερες μελέτες εστιάζουν κυρίως στο περιεχόμενο σπουδών και στον τρόπο οργάνωσης των παρθεναγωγείων και λιγότερο στην εκπαίδευση ή δράση των διδασκαλισσών.¹⁰ Η ανάγκη κατανόησης του περιβάλλοντος, σχολικού-εκπαιδευτικού και ευρύτερα κοινωνικού, μέσα στο οποίο οργανώθηκε θεσμικά και υλοποιήθηκε η εκπαίδευση των γυναικών, φαίνεται να έπαιξε σημαίνοντα ρόλο στην κατεύθυνση που πήραν οι έρευνες. Ταυτόχρονα, η διερεύνηση της συγκεκριμένης πτυχής της γυναικείας εκπαίδευσης προσδιόριζε και το είδος των μελετώμενων τεκμηρίων. Μελετήθηκαν, κυρίως, ο δημόσιος λόγος με ιδιαίτερη έμφαση στην παιδαγωγική και κανονιστική φιλολογία, τα προγράμματα σπουδών, οι κανονισμοί λειτουργίας των παρθεναγωγείων κ.ά. Θα μπορούσε, ωστόσο, να υποθέσει κανείς ότι η σχετικά εύκολη πρόσβαση σε τέτοιου είδους τεκμήρια καθόριζε και την κατεύθυνση των ερευνών.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, είναι γνωστό ότι οι απαντήσεις που παίρνουμε από τα τεκμήρια καθορίζονται από τα ερωτήματα που θέτουμε. Με τη σειρά τους, τα ερωτήματα διαμορφώνονται σημαντικά από τους λόγους –θεωρητικούς, πολιτικούς, μεθοδολογικούς– οι οποίοι αναπτύσσονται κατά την περίοδο της εκάστοτε έρευνας και τα διακυβεύματα που θέτουν. Όταν, λοιπόν, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980, αρχίζει να αναδεικνύεται από τη φεμινιστική θεωρία η σημασία των

Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987]. Για τις χαμηλές αμοιβές των διδασκαλισσών βλ. και το πολύ ενδιαφέρον άρθρο της Karen Leroux για τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησαν οι Αμερικανίδες δασκάλες στις Η.Π.Α., προκειμένου να επιτύχουν τη συνταξιοδότησή τους από το αμερικανικό κράτος, στο Karen Leroux, “‘Unpensioned Veterans’: Women Teachers and the Politics of Public Service in the Late-Nineteenth-Century United States”, *Journal of Women’s History* 21/1 (2009), σ. 34–62. Βλ. και βιβλιογραφία προηγούμενης σημείωσης.

¹⁰ Για την ελληνική περίπτωση αναφορά στην εκπαίδευση των διδασκαλισσών γίνεται σε όλες σχεδόν τις έρευνες που παρατίθενται εδώ στην υποσημ. 6. Βλ. επίσης Κατερίνα Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού (19ος αιώνας-1922)*, Gutenberg, Αθήνα 2008. Για τα Βαλκάνια βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων*, ό.π. Γενικότερα και πάντα ενδεικτικά: Kathleen Weiler, «Women’s History and the History of Women Teachers», ό.π.. Elisabeth Edwards, *Women in Teacher Training Colleges: Culture of Femininity*, ό.π. Μέχρι τώρα στην εγχώρια έρευνα για την ιστορία των γυναικών έχει παρουσιαστεί και αναλυθεί κυρίως η δράση γνωστών διδασκαλισσών-παιδαγωγών, όπως της Καλλιρρόης Παρρέν, Σωτηρίας Αλιμπέρτη, Καλλιόπης Κεχαγιά, Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου κ.ά. Εδώ αναφερόμαστε στη δράση των διδασκαλισσών που δεν άφησαν πίσω τους αλληλογραφία, λογοτεχνική παραγωγή, αρθρογραφία κ.λπ. Μιλάμε περισσότερο για τις δασκάλες που μπορούμε να αποκαλέσουμε βιοπαλαίστριες, όπως θα δείξουμε στην ανάλυσή μας.

αυτοβιογραφικών λόγων των γυναικών ως πηγής έκφρασης των εμπειριών τους και συγχρόνως ως πηγής άντλησης πληροφοριών για τους τρόπους με τους οποίους οι ίδιες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους –στο βαθμό, ασφαλώς, που είναι δυνατό να εξασφαλιστεί τέτοιου είδους υλικό με χρονική αφετηρία το 19ο αιώνα–, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται σταδιακά προς τα ίδια τα υποκείμενα.¹¹

Η έρευνα στην ιστορία των γυναικών έχει δείξει ότι μέχρι τη δεκαετία του 1880 οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας απευθύνονταν κατά κύριο λόγο στο ελληνικό κράτος για τη μίσθωση των διδασκαλιστών και διευθυντριών που είχαν ανάγκη για τη στελέχωση των παρθεναγωγείων τους.¹² Όμως, και μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους ο χώρος της εκπαίδευσης εξακολουθούσε να χαρακτηρίζεται από κινητικότητα μεταξύ του ελληνικού βασιλείου, των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των κοινοτήτων της διασποράς, πράγμα που επέτρεπε σε πολλές δασκάλες να κινούνται μόνες σε αυτόν το διευρυμένο και διαφοροποιημένο γεωγραφικά και πολιτικά χώρο.¹³

Αυτό το στοιχείο της κίνησης στάθηκε για μας το σημείο απ' όπου πήγασε το πρωταρχικό ερώτημα για να ενεργοποιηθεί η ερευνητική μας διάθεση. Τι κινητοποιεί, δηλαδή, τις δασκάλες τον 19^ο αιώνα, ώστε να αφήνουν –συχνά σε πολύ νεαρή ηλικία– την οικογενειακή εστία και να διαβαίνουν τα όρια του ελληνικού κράτους με

¹¹ Ενδεικτικά από την ελληνική βιβλιογραφική παραγωγή έργα που δείχνουν τη στροφή προς το γυναικείο αυτοβιογραφικό λόγο και στις δασκάλες ειδικότερα: Ελένη Βαρίκα, «Το κενό στον καθρέφτη: βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 3 (1988), σ. 64-71. Μαρία Ταμπούκου, «Αυτοβιογραφικές αφηγήσεις, φεμινιστικές γενεαλογίες», στο Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων*, ό.π. σ. 23-30. Έφη Κάννερ, *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ελλάδα και στην Τουρκία: ο κόσμος μιας ελληνίδας χριστιανής δασκάλας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2012. Κατερίνα Δαλακούρα, «'Εφημερίς των Κυριών' (1887-1917): λόγοι περί διδασκαλιστών» στο Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων*, ό.π. σ. 377-395. Κατερίνα Δαλακούρα, «Γυναίκες και εκπαίδευση (1828-1850): Διαπραγμάτευση των ορίων και υπέρβαση των φραγμών», στο *Scientific Network for Adult Education in Crete*, 8, (2012). <http://cretaadulteduc.gr/blog/?p=531> (11.6.2015). Επίσης από τη διεθνή παραγωγή: Kathleen Weiler, «Reflections on Writing a History of Women Teachers», *Harvard Educational Review* 67/4 (1997), σ. 635-657. (Η.Π.Α). Maria Tamboukou, *Women, Education and the Self: A Foucauldian Perspective*, Palgrave Macmillan, Χάμσπαϊρ - Νέα Υόρκη 2003. (Βρετανία).

¹² Σ. Ζιώγου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 105. Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, ό.π., σ. 38.

¹³ Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, ό.π. σ. 231. Βλ. και Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 247.

στόχο να εργαστούν; Στη συνέχεια τα ερωτήματα πολλαπλασιάστηκαν αντλώντας ωστόσο τις δυνατότητες μορφοποίησής τους από την ίδια πηγή: τι κινητοποιεί τις δασκάλες και δε διστάζουν να βρεθούν σε χώρους –κατά κυριολεξία και μεταφορά– άγνωστους και ανοίκειους, διαβαίνοντας τελικά τα όρια του εθνικού αλλά και του ιδιωτικού χώρου, ο οποίος είχε πολύ επιμελώς κατασκευαστεί λογοθετικά από τον κυρίαρχο λόγο ως ο «φυσικός» τους χώρος; Γιατί πηγαίνουν να εργαστούν, για παράδειγμα, στην Αδριανούπολη, στην Οδησσό, στην Τραπεζούντα, στις Σέρρες; Πώς πηγαίνουν εκεί; Πορεύονται μόνες σ’ αυτά τα μακρινά και δύσκολα ταξίδια; Πώς προσλαμβάνουν την εκπαιδευτική-εργασιακή διαδικασία μέσα στην οποία εντάσσονται και γίνονται φορείς της; Άρχισαν, με άλλα λόγια, να μας ενδιαφέρουν οι σκέψεις, οι αποφάσεις, η δράση, η υλικότητά τους· εντέλει ο ενσώματος εαυτός τους. Είχαμε ήδη μεταφερθεί στο «περιβάλλον» της υποκειμενικότητας.

Κατά συνέπεια, ένα από τα βασικά αιτούμενα της μελέτης μας γύρω από το οποίο υφαίνονται η έρευνα και η αφήγησή μας, αποτελεί η διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους συγκροτούνται οι αρσακειάδες δασκάλες ως ιστορικά υποκείμενα το χρονικό διάστημα από το 1880 ως το 1913· διάστημα, κατά το οποίο κάποιες από αυτές αναλαμβάνουν να διδάξουν την ελληνική γλώσσα και να εγχαράξουν την ελληνική εθνική συνείδηση στους πληθυσμούς των διαφιλονικούμενων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Άξονα εγγραφής της έρευνας συνιστούν οι εκπαιδευτικές πολιτικές που παράγονται στο ελληνικό κράτος και διαχέονται στις ελληνορθόδοξες κοινότητες στη βάση της υλοποίησης των αλυτρωτικών διακυβευμάτων που επιβάλλει η συγκυρία. Έτσι, κεντρικό ρόλο στην ανάλυσή μας κατέχουν οι πολιτικές που εκπορεύονται από το Υπουργείο Εξωτερικών (ΥΠΕΞ), το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως και από δύο συλλογικότητες με εξέχοντα ρόλο στα εκπαιδευτικά τεκταινόμενα τόσο της Ελλάδας όσο και των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά το 19^ο και τις αρχές του 20^ο αιώνα, της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (ΦΕ) και του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων (ΣΔΕΓ).

Η επιλογή να εγγραφεί η έρευνα στον άξονα των εκπαιδευτικών πολιτικών που παράγονται στο ελληνικό κράτος αποτέλεσε τη σταθερά, γύρω από την οποία επρόκειτο να κινηθούμε. Ορίσαμε, δηλαδή, με ακρίβεια τον πολιτικό και γεωγραφικό

χώρο που θα αποτελούσε το σημείο εκκίνησης για τη δουλειά μας. Σκοπός μας ήταν να αποφύγουμε την εμπλοκή σε ατελείωτες περιδινήσεις, τις οποίες πολύ πιθανόν να επέφερε η ενασχόλησή μας με το πλήθος των διδασκαλισσών που εκπαιδεύονταν στα ποικίλα παρθεναγωγεία που λειτουργούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το εξεταζόμενο διάστημα. Τα περισσότερα από τα σχολεία αυτά δεν ήταν, εξάλλου, αναγνωρισμένα ως ισότιμα με το Αρσάκειο, το οποίο στην Ελλάδα εκπαίδευε την πλειονότητα των διδασκαλισσών που στελέχωναν, όπως τονίσαμε –μέχρι ενός χρονικού σημείου τουλάχιστον– τόσο τα ελληνικά παρθεναγωγεία όσο και αυτά των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων των αστικών κέντρων της Αυτοκρατορίας. Δε στοχεύαμε, εξάλλου, σε κάποιου είδους συγκριτική μελέτη. Πάντως, το αρχειακό υλικό που εντοπίσαμε μας έδωσε τη δυνατότητα να προχωρήσουμε σε συσχετικές προσεγγίσεις και να συναγάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα.

Η έναρξη της δεκαετίας του 1880 βρίσκει το ελληνικό κράτος να μεγαλώνει περικλείοντας στα σύνορά του τη Θεσσαλία, φέρνοντάς το γεωγραφικά πιο κοντά στο αντικείμενο του πόθου του, τη Μακεδονία. Έχει πλέον εδραιωθεί στο εσωτερικό του η αντίληψη ότι πρέπει να καταβάλει πολύ πιο εντατικές και σχεδιασμένες προσπάθειες, προκειμένου να υπερισχύσει των άλλων εθνικών μνηστήρων και κυρίως των Βουλγάρων. Έτσι, τη συγκεκριμένη περίοδο, ένα πεδίο παρέμβασης στους διεκδικούμενους πληθυσμούς στο οποίο δίνεται ιδιαίτερη έμφαση είναι αυτό της εκπαίδευσης. Από την άλλη, οι αναζωπυρώσεις των διεθνών εντάσεων με επίκεντρο την Οθωμανική Αυτοκρατορία και το αβέβαιο μέλλον της, οι εσωτερικές πολιτικές αντιφάσεις και οι οικονομικές ασυνέχειες δεν παύουν να ταλανίζουν το ελληνικό βασίλειο. Μέσα σε αυτό το ιστορικό συμφραζόμενο αναδύεται ακόμη μία παραδοξότητα ανάμεσα στις πολλές που ορίζουν το βίο του: επιχειρεί να μετατρέψει σε δυνατό του σημείο την παραγωγή και διάχυση εκπαιδευτικών πολιτικών έξω από τα όριά του, όταν μέσα σ' αυτά η εκπαίδευση σε μόνιμη βάση πάσχει βαρέως, παρά τα όποια βήματα έχουν γίνει σε όλες τις βαθμίδες της. Και μολονότι η εκπαίδευση των κοριτσιών –ακόμη περισσότερο η επαγγελματική– είναι, ούτως ή άλλως, ο πιο παραμελημένος τομέας του προβληματικού πεδίου που καλείται εκπαίδευση, όλο και περισσότερα κορίτσια από τα ποικιλόμορφα αστικά στρώματα σπουδάζουν για να γίνουν δασκάλες, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Διδασκαλισσών αγώνας άγονος για εύρεση θέσης εργασίας: απόπειρες άμβλυνσης του προβλήματος

Όταν ο Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Σπυρίδων Στάης, στην εισηγητική του έκθεση επί του νομοσχεδίου «περί της οργανώσεως της γυναικείας εκπαιδύσεως» το 1908, παραδεχόταν ότι είχε δημιουργηθεί «μέγα πλεόνασμα διδασκαλισσών διαμαχομένων λυσσώδως περί εκάστην κενουμένην ή ιδρυομένην θέσιν», πλεόνασμα το οποίο, καθώς διαρκώς μεγάλωνε, αποτελούσε «κοινωνικόν κίνδυνον καταφανή εις πάντας»,¹⁴ δε διατύπωνε μια νέα παραδοχή. Ήδη από τη δεκαετία του 1860 είχε ανοίξει η δημόσια συζήτηση για το θέμα αυτό.¹⁵ Εξάλλου, όπως θα παρακολουθήσουμε, οι δασκάλες στις αιτήσεις διορισμού που υποβάλλουν στον ΣΔΕΓ διατυπώνουν, με διάφορους και ποικίλης έντασης τρόπους, την ανάγκη τους να δουλέψουν. Το γεγονός, μάλιστα, ότι οι προσφερόμενες θέσεις εργασίας εντός του ελληνικού κράτους είναι δυσανάλογα λίγες συγκριτικά με το πλήθος των διδασκαλισσών, σε συνδυασμό με το ότι οι θέσεις αυτές αποτελούν αντικείμενο πολιτικής συναλλαγής, οδηγεί την ανά περιόδους πολιτική ηγεσία του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως στη λήψη ή μάλλον, στην επιδίωξη λήψης μέτρων για την αντιμετώπιση του ζητήματος και τις δασκάλες επί θύραις του ΣΔΕΓ, όπως θα εξηγήσουμε στην ανάλυσή μας.

¹⁴ Σπυρίδων Ε. Στάης, «Εισηγητική Έκθεσις επί του νομοσχεδίου 'περί οργανώσεως της γυναικείας εκπαιδύσεως'», Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, ό.π., σ. 586. Με το νομοσχέδιο Στάης (1908), όπως και λίγο νωρίτερα με αυτό του Ευταξία (1899) επιχειρείται στενή σύνδεση της εκπαίδευσης με την εξέλιξη των οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων. Οι απαιτήσεις για μια πιο εκσυγχρονισμένη και εξορθολογισμένη οικονομία εξασφαλίζουν την πρόσβαση των γυναικών σε νέους εργασιακούς τομείς Ταχυδρομεία-Τηλεγραφεία το 1908) με αποτέλεσμα τη μερική έστω αποσυμφόρηση του κλάδου των διδασκαλισσών. Για την πρόσβαση των γυναικών σε νέους εργασιακούς τομείς βλ. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 110-122.

¹⁵ Το 1864 ο Σ. Βυζάντιος, Γενικός Διευθυντής των Δημοτικών Σχολείων, αναφερόμενος στις δασκάλες, τονίζει ότι είναι ανάγκη «να εφελκύση την προσοχήν του Υπουργείου η δυσανάλογος αυτών πληθός ως προς τον αριθμόν των υπάρχόντων σήμερον σχολείων κορασίων εν Ελλάδι», επειδή σπεύδοντας να τοποθετηθούν «[...] προσπαθούσι παντί τρόπω να εξώσωσι τας διωρισμένας ήδη και να διορισθώσιν εις τας θέσεις των αύτα». Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 167.

Συγχρόνως, το ίδιο διάστημα δύσκολη γίνεται η εξεύρεση διδασκαλικής θέσης και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ήδη, από το 1875 και εξής με την αναγνώριση ορισμένων διδασκαλείων ως ισότιμων με τα διδασκαλεία της ΦΕ,¹⁶ δασκάλες με ανταγωνιστικά προς αυτά του Αρσακείου πτυχία διαθέτουν, βάσει των πτυχίων τους, τα τυπικά προσόντα να καλύψουν θέσεις, κυρίως αυξημένης ευθύνης, τις οποίες σε διαφορετική περίπτωση θα κάλυπταν οι αρσακειάδες δασκάλες. Επιπλέον, η επιθυμία τόσο του ΣΔΕΓ όσο και των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων κυρίως της Μακεδονίας για πρόσληψη «εγχωρίων» αρσακειάδων διδασκαλισσών συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη από το Σύλλογο της πρακτικής χορήγησης υποτροφιών σε νεαρές μαθήτριες από τις κοινότητες, με σκοπό να γυρίσουν και να διδάξουν στον τόπο τους.¹⁷ Κατά συνέπεια, οι πρώην υπότροφες με την επιστροφή τους στο γενέθλιο τόπο κάλυπταν θέσεις διδασκαλικές ή διευθυντικές, τις οποίες δυνάμει θα μπορούσαν να καλύψουν αρσακειάδες από την Ελλάδα. Επίσης, ας μην παραβλέψουμε το γεγονός ότι κατά την εξεταζόμενη περίοδο στα όρια των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων λειτουργούν ανώτερα παρθεναγωγεία,¹⁸ οι απόφοιτες των οποίων θεωρητικά, τουλάχιστον, ήταν σε θέση να καλύψουν τις διδασκαλικές ανάγκες των περιοχών τους συντελώντας, έτσι, ακόμη περισσότερο στη μείωση των διαθέσιμων διδασκαλικών θέσεων.

Η κλιμάκωση της ανεργίας των διδασκαλισσών, λοιπόν, ως σοβαρό ζήτημα το οποίο πλήττει μία μερίδα εγγράμματων γυναικών και τις οικογένειές τους, έχει αναδειχθεί πολύ νωρίτερα από τη στιγμή των επίσημων διαπιστώσεων Στάη.¹⁹ Στα

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 165.

¹⁷ Αυτό μαρτυρεί το αρχαιακό υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας. Η διαδικασία χορήγησης υποτροφιών στα κορίτσια από τη Μακεδονία αποτελεί ένα από τα βασικά σημεία της πραγμάτευσής μας, όπως θα φανεί παρακάτω.

¹⁸ Τα παρθεναγωγεία αυτά –για παράδειγμα το παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης, Σερρών, Μοναστηρίου κ.λπ.– διαθέτουν διδασκαλείο, δεν είναι, όμως, αναγνωρισμένα από το ελληνικό κράτος. Οι δασκάλες που αποφοιτούν από εκεί μπορούν να διδάξουν μόνο εντός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για την εκπαίδευση των κοριτσιών και τα παρθεναγωγεία στη Μακεδονία και κυρίως στη Θεσσαλονίκη, στις Σέρρες, στο Μοναστήρι και στην Κορυτσά βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, ό.π., σ. 72-98.

¹⁹ Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 148, 167-180. Όταν ο Στάης κάνει επισήμως αυτές τις διαπιστώσεις είναι πολύ κοντά ο καιρός που τα πράγματα θα τεθούν σε ριζικά νέες βάσεις. Τα πρώτα χειροπιαστά αποτελέσματα έρχονται ουσιαστικά από τις κυβερνήσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, «Η γυναικεία εκπαίδευση στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Ελευθέριου Βενιζέλου», ό.π.

τέλη της δεκαετίας του 1880 αρχίζουν να καταβάλλονται από διαφορετικές πλευρές ορισμένες ασυνεχείς προσπάθειες για την αντιμετώπισή του. Στο πλαίσιο αυτό, το 1886 αναγνωρίζεται επισήμως από το ελληνικό κράτος η δυνατότητα να διδάσκουν δασκάλες στα δημοτικά σχολεία αρρένων· διευρύνονται, με τον τρόπο αυτόν, οι θέσεις εργασίας στις οποίες μπορούν να έχουν πρόσβαση οι δασκάλες.²⁰ Ωστόσο, το συγκεκριμένο μέτρο αποτέλεσε ίσως και τη μοναδική προσπάθεια από την πλευρά του κράτους για την άμβλυνση του προβλήματος, αν και ήταν γενικά παραδεκτό ότι μόνο ένας μικρός αριθμός διδασκαλισσών είχε αποκτήσει το πτυχίο «χάριν επιδείξεως» και ως «συμπλήρωμα» της προίκας, ενώ για τις περισσότερες το πτυχίο ήταν «άρτος και βίου πορισμός».²¹

Οι δασκάλες –στο σύνολό τους αλλά και ειδικότερα όσες εμείς πρόκειται να προσεγγίσουμε μέσω των αιτήσεων διορισμού τους– ως εργαζόμενες γυναίκες αναζητούν εργασία σε ένα τοπίο οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά δύσβατο, ομιχλώδες και ασταθές, εντός του οποίου το πτυχίο του Αρσακείου με άριστα δε φαίνεται να είναι πλέον επαρκές επαγγελματικό εφόδιο. Όμως, η κοινωνική πίεση από την ανεργία των διδασκαλισσών καθώς και η ίδια η συγκυρία –την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} και την πρώτη του 20^{ου} αιώνα– δημιουργεί νέες δυνατότητες απορρόφησης ενός ορισμένου μέρους του πλεονάζοντος γυναικείου διδασκαλικού δυναμικού, τόσο στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους όσο και στα διαφιλονικούμενα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σημείο καμπής αποτελεί η εισαγωγή στη γυναικεία εκπαίδευση νέων σπουδαστικών δυνατοτήτων και η διάνοιξη του δρόμου προς τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Οι νέες δυνατότητες οδηγούν με τη σειρά τους σε νέα αυτόνομα διπλώματα, συνακόλουθα, και σε αναβαθμισμένα εφόδια. Συγχρόνως, οδηγούν στην ενίσχυση των ελπίδων των διδασκαλισσών για εξεύρεση της πολυπόθητης θέσης εργασίας, αναπόφευκτα, όμως, και σε μία κλιμάκωση του ανταγωνισμού μεταξύ τους, όπως θα δείξουμε.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1880 με σημείο εκκίνησης την ιδιωτική πρωτοβουλία σημειώνεται, για παράδειγμα, η πρώτη προσπάθεια να τεθεί σε νέες

²⁰ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 174.

²¹ Όπως μας πληροφορεί ο Σπ. Λάμπρος, ο οποίος το 1887 ήταν Γενικός Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων. Στο ίδιο, σ. 171.

βάσεις η εκπαίδευση των νηπιαγωγών. Από τη δεκαετία του 1890 και εξής, τόσο σε αυτό το πεδίο όσο και σε αυτό της εκπαίδευσης διδασκαλισσών της γυμναστικής, αναδύονται νέες πρωτοβουλίες προερχόμενες αυτή τη φορά από τη δράση συλλογικοτήτων, όπως ο Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος και η Ένωση των Ελληνίδων. Το κράτος όλο αυτό το διάστημα, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων τις οποίες ανά περιόδους επιχειρεί να εισαγάγει στην εκπαίδευση, καταλήγει σε διαπιστώσεις, αποπειράται να νομοθετήσει, εντέλει προβαίνει σε ορισμένες νομοθετικές ρυθμίσεις.²² Ιδιαίτερος, όμως, σε ό,τι αφορά την εκπαίδευση των κοριτσιών, φροντίζει να κρατά ασφαλή απόσταση από την ανάληψη ευθυνών και

²² Ειδικά με το νόμο ΒΤΜΘ (1895). Θα αναφερθούμε αμέσως παρακάτω. Βλ. επίσης και τέταρτο κεφάλαιο, *εδώ*. Για λόγους ευνότητος, όμως, δεν είναι δυνατόν να αναφερθούμε αναλυτικά στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που επιχειρήθηκαν στην εκπαίδευση κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Υπάρχει, ωστόσο, ευρεία βιβλιογραφία που καλύπτει με μεγάλη επάρκεια τα ζητήματα αυτά. Οι ερευνητές και οι ερευνήτριες προβαίνουν σε περιοδολογήσεις, αναδεικνύουν τις ιδεολογικές στοχεύσεις των επιμέρους προσπαθειών, προτείνουν χρονικές τομές, επιχειρούν να προτείνουν νέα σχήματα ανάλυσης πέρα από τη «μεταρρύθμιση που δεν έγινε» κ.λπ. Για το λόγο αυτό θα προτείνουμε ενδεικτικά ορισμένα έργα, σε αρκετά από τα οποία η έρευνα δε σταματά στο 19^ο αιώνα. Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας*, Ερμής, Αθήνα 1973. Αλέξης Δημαράς, «Ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης. Το 'ανακοπτόμενο άλμα'», στο Βάσω Βασιλίου-Παπαγεωργίου (επιμ.), *Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013. Στα δύο αυτά έργα ανιχνεύεται η ίδια ερμηνευτική γραμμή. Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, τρίτη έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1983. Ανδρέας Καζαμιάς, «Η κατάρα του Σίσυφου στην ελληνική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: μια κοινωνικοπολιτική και πολιτισμική ερμηνεία», στο Σήφης Μπουζάκης, *Συγκριτική παιδαγωγική III. Θεωρητικά, μεθοδολογικά προβλήματα και σύγχρονες τάσεις στη διεθνή εκπαίδευση*, Αθήνα 1993, σ. 169-183. Επίσης, Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Η ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922: Οι απαρχές*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000, τ. Α2, σ. 189-281. Σήφης Μπουζάκης, *Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα (1836-2005). Τεκμήρια ιστορίας. τ. Β' (1926-2005)*, Gutenberg, Αθήνα 2006. Χριστίνα Κουλούρη, «Ιστορία και ιστοριογραφία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης: Διλήμματα και στερεότυπα», στο Καίτη Αρώνη Τσίχλη, Στέφανος Παπαγεωργίου, Αλεξάνδρα Πατρικίου (επιμ.), *Η Ελλάδα της νεωτερικότητας. Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα (19^{ος}-20^{ός} αιώνας). Κείμενα για τη Ρένα Σταυρίδη Πατρικίου*, Π.Μ.Σ. Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο και Παπαζήσης, Αθήνα 2014. Στην συμβολή της Χριστίνας Κουλούρη κατατίθεται μία πολύ κατατοπιστική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας και της συζήτησης τόσο από την πλευρά της έρευνας όσο και από την πλευρά εκείνων που εισηγήθηκαν τις μεταρρυθμίσεις. Η Χ. Κουλούρη εντάσσει τη συζήτηση στο σχήμα που πρότεινε ο Αντώνης Λιάκος σε άρθρο του το 2001 αφορμώμενος από το ερώτημα της Άννας Φραγκουδάκη «Γιατί η μεταρρύθμιση δεν έγινε;». Βλ. Αντώνης Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα*, 82 (2001), σ. 76-77.

τη λήψη μέτρων που θα προϋπέθεταν μόνιμη και σταθερή χρηματοδότηση από την πλευρά του.²³

Πιο συγκεκριμένα, με την εκπαίδευση των νηπιαγωγών ασχολείται συστηματικά η Αικατερίνη Λασκαρίδου στις αρχές της δεκαετίας του 1880 –αν και το συγκεκριμένο πεδίο είχε αποτελέσει στόχο της ΦΕ από το 1864,²⁴ επειδή εξαρχής θεωρήθηκε πως οι νηπιαγωγοί δεν μπορούσαν παρά να είναι γυναίκες. Με την επιστροφή της στην Αθήνα από τη Δρέσδη της Γερμανίας, όπου παρακολούθησε μαθήματα της Φροβελιανής μεθόδου,²⁵ η Αικατερίνη Λασκαρίδου εισάγει και διδάσκει τη μέθοδο στο σχολείο της, το «Ελληνικό Παρθεναγωγείο».²⁶ Μέχρι το 1885 δίνει «Φροβελιανά πτυχία α΄ και β΄ τάξεως», παρά το γεγονός ότι αυτά δεν αναγνωρίζονται από το ελληνικό κράτος και επομένως δεν μπορούν να εξασφαλίσουν θέση εργασίας στις κατόχους τους. Οι νηπιαγωγοί, όμως, που αποφοιτούν από το «Ελληνικό Παρθεναγωγείο», λίγες στον αριθμό, είτε προσλαμβάνονται σε αυτό είτε σε σχολεία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων και της διασποράς.²⁷

Παράλληλα την ίδια περίοδο, ο Δημήτριος Πετρίδης, ο οποίος ως Γενικός Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων επιθεωρούσε το 1880 τα σχολεία της Σύρου, διαπίστωνε ότι στα νηπιαγωγεία του νησιού «παραβαίνονται» οι όροι του

²³ Βλ. το πρώτο κεφάλαιο, *εδώ*, παρακάτω.

²⁴ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σελ. 175-177.

²⁵ Ο Friedrich Froebel είναι ο εισηγητής των παιδαγωγικών κήπων (Kindergarten). Οι παιδαγωγικοί κήποι του Φρόβελ έχουν διττό περιεχόμενο. Δηλώνουν αφενός τον τόπο όπου τα παιδιά μπορούν να παρατηρούν τη φύση και να αλληλεπιδρούν με αυτήν, συγχρόνως όμως και τον τόπο μέσα στον οποίο τα ίδια θα ανθίσουν και θα εξελιχθούν. Η λειτουργία των νηπιαγωγείων αυτών θεμελιώνεται σε τρεις άξονες: στα παίγνια, τα λεγόμενα δώρα, στόχος των οποίων είναι το δημιουργικό παιχνίδι στους χορούς καθώς και στα παιχνίδια που προϋποθέτουν τη σωματική άσκηση, για την υγεία και ανάπτυξη του σώματος· τέλος, στην παρατήρηση και στην καλλιέργεια φυτών στον κήπο, για την τόνωση της ευαισθητοποίησης απέναντι στον φυσικό κόσμο. Για τη ζωή και το έργο του Friedrich Froebel βλ. ενδεικτικά Peter Weston, *Friedrich Froebel. His life, time and significance*, Roehampton Institute, Λονδίνο 1998. Επίσης, <http://www.froebelweb.org/> (11.6.2015).

²⁶ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 203-207. Σιδηρούλα Ζιώγου – Σοφία Χατζηστεφανίδου, «“Σπουδαί και αναγνώσεις μου”: Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή και το έργο της Αικατερίνης Λασκαρίδου (1842-1916) μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα», στο Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, ό.π., σ. 219.

²⁷ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. σελ. 178.

νηπιαγωγείου, διότι «διδάσκονται οι παίδες εν βιβλίοις ανάγνωσιν».²⁸ Στην ίδια διαπίστωση κατέληγε και ο Νικόλαος Πολίτης, κατά την επιθεώρηση των σχολείων του Βόλου το 1883, και έγραφε στην έκθεσή του ότι τα νηπιαγωγεία «ουδαμώς διαφέρουσι της κατωτάτης τάξεως του σχολείου, διότι διδάσκεται εν αυτοίς και ανάγνωσις».²⁹ Σε άλλες περιπτώσεις τα νηπιαγωγεία λειτουργούσαν υπό άθλιες συνθήκες ως τόποι φύλαξης των νηπίων. Την κατάσταση αυτή επιχειρεί να βελτιώσει το 1895 ο ίδιος ο Δημήτριος Πετρίδης, ως υπουργός παιδείας της κυβέρνησης Δηλιγιάννη. Συγκεκριμένα άρθρα του νόμου ΒΤΜΘ και το διάταγμα «περί συστάσεως νηπιαγωγείων» συνιστούν την πρώτη ενασχόληση του κράτους με την προσχολική αγωγή και αποτελούν καινούριο στοιχείο στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης.³⁰ Τώρα πια έχουν τεθεί οι νομοθετικές βάσεις για την ίδρυση διδασκαλείου νηπιαγωγών, αν και το κράτος, όπως σημειώσαμε ήδη, απέχει από την ίδρυση δημόσιου διδασκαλείου, τακτική γνωστή και από την εκπαίδευση των διδασκαλισσών.

Για μία ακόμη φορά, πάντως, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις, ώστε στο κενό που αφήνει η ελλιπής κρατική παρέμβαση στο πεδίο της εκπαίδευσης των κοριτσιών να αναπτυχθεί πρωτοβουλία από ιδιωτικούς φορείς. Η νέα πρωτοβουλία πηγάζει από την Ένωσιν των Ελληνίδων, γυναικεία συλλογικότητα η οποία χρωστά την ίδρυσή της στην Καλλιρρόη Παρρέν και αναπτύσσει ποικιλόμορφη δράση πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897.³¹ Μέσα στο

²⁸ Στο ίδιο, σ. 178.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 178.

³⁰ Στην πραγματικότητα, με βάση το πλαίσιο που τίθεται με το νόμο ΒΤΜΘ (1895) νομομοποιούνται αλλά και ελέγχονται οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες ιδιωτικών φορέων. Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., τ. Β', σ. κβ'.

³¹ Ιδρύεται το 1896, έναν περίπου χρόνο πριν από την έναρξη του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Για περισσότερα στοιχεία για τα μέλη και τη δράση της πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο, καθώς και το πλαίσιο στο οποίο εγγράφεται η προσπάθεια βλ. Efi Avdela, Angelika Psarra, "Engendering 'Greekness': Women's Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth-Century Greece", *Mediterranean Historical Review*, 20 (2005), σ. 67-79. Για την Καλλιρρόη Παρρέν βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Καλλιρρόη Παρρέν», στο Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων. 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010, σ. 26-29. Βλ. επίσης, Angelika Psarra, Eleni Fournaraki, "Parren, Callirhoe (born Siganou) (1859-1940)", στο *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th centuries*, Fransisca Haan, Krassimira Daskalova and Anna Loutfi (επιμ.), Central European University Press, Βουδαπέστη, Νέα Υόρκη, 2006, σ. 403.

πλαίσιο της δράσης αυτής και με το τέλος του πολέμου, η Ένωση των Ελληνίδων προχωρά στην ίδρυση του Διδασκαλείου των Νηπιαγωγών. Διευθύντριά του ορίζεται η Πρόεδρος του παιδαγωγικού τμήματος της Ενώσεως, Αικατερίνη Λασκαρίδου. Η παιδαγωγός έχει τώρα την ευκαιρία να εισαγάγει τη μέθοδο Φρόβελ στο διδασκαλείο και να προετοιμάσει βάσει αυτής τις νηπιαγωγούς που σύντομα θα αναζητήσουν θέση εργασίας τόσο μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους όσο και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Επιπλέον, το 1891 ο Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος προχωρεί στην ίδρυση Σχολής Γυμναστών και Γυμναστριών. Με την ενέργειά του αυτή σκοπεύει να συμβάλει στην κάλυψη ενός ακόμη κενού, αυτή τη φορά κοινού στην εκπαίδευση τόσο των αγοριών όσο και των κοριτσιών, αυτού που υπήρχε στο πεδίο της σωματικής αγωγής.³² Ενώ, όμως, η Σχολή Γυμναστών δε λειτούργησε ποτέ, η Σχολή Γυμναστριών λειτουργεί ως το Νοέμβριο του 1891, διάστημα κατά το οποίο φοιτούν σε αυτήν περίπου 40 μαθήτριες ενώ 34 παίρνουν τελικά το δίπλωμά τους.³³ Ωστόσο, η λειτουργία της πρώτης σχολής διδασκαλισσών της γυμναστικής διακόπτεται προσωρινά, για να επαναληφθεί τον Φεβρουάριο 1893 με ανώτατη επίπτρια την Αικ. Λασκαρίδου.³⁴ Δεν είναι, προφανώς, τυχαία η ανάμειξη της παιδαγωγού και σε αυτήν την εκπαιδευτική παρέμβαση· στη βάση της Φροβελιανής μεθόδου βρίσκεται το παιχνίδι και η σωματική άσκηση. Κατά συνέπεια, τα στοιχεία αυτά πρέπει να ενσωματωθούν πρωτίστως στην εκπαίδευση των νηπιαγωγών, ώστε να εφαρμοστούν στη συνέχεια στα σχολεία της προσχολικής αγωγής. Μετά τη συγκεκριμένη προσπάθεια, η οποία αποδεικνύεται βραχύβια, η επόμενη παρόμοια καταγράφεται λίγα χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1897, και πάλι υπό την εποπτεία της Αικατερίνης Λασκαρίδου. Μαζί με την ίδρυση του Διδασκαλείου των Νηπιαγωγών, η ίδρυση εσπερινής τάξης γυμναστικής για πτυχιούχους ή υποψήφιας δασκάλες

³² Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1997, σ. 60-61.

³³ Σύμφωνα με τη Χριστίνα Κουλούρη, η Σχολή Γυμναστών δε λειτούργησε. Η Σχολή Γυμναστριών είχε διευθύντρια την Κατίνα Αθανασίου. Στο ίδιο, σ. 61.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 61.

αποτελεί τη δεύτερη σημαντική πρωτοβουλία που αναλαμβάνει το παιδαγωγικό τμήμα της Ενώσεως των Ελληνίδων.³⁵

Και οι δύο πολύ σημαντικές εκπαιδευτικές παρεμβάσεις προκύπτουν ως αποτέλεσμα της εθελοντικής κοινωνικής και συγχρόνως αναμορφωτικής δράσης των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων στην Ελλάδα, που αρχίζει να αναπτύσσεται από τη δεκαετία του 1890.³⁶ Επιπλέον, σχετίζονται με την επιχειρηματολογία που επεξεργάζεται η Καλλιρρόη Παρρέν για μία ευρεία αναγεννητική «αποστολή» των γυναικών στο δημόσιο χώρο αμέσως μετά από τη μαζική κινητοποίηση των γυναικών των αστικών στρωμάτων για τις ανάγκες του πολέμου, στη συγκυρία της κρίσης του αλτρωτισμού. Η συγκεκριμένη αποστολή νομιμοποιείται στο όνομα της κοινής μητρικής «φύσης» των γυναικών και δίνει σε γυναίκες όπως η Καλλιρρόη Παρρέν και η Αικατερίνη Λασκαρίδου τη δυνατότητα συστράτευσης για την υλοποίηση δύσκολων στόχων. Ένας τέτοιος στόχος είναι η εισαγωγή στη γυναικεία εκπαίδευση νέων ειδικοτήτων, των οποίων το κράτος αναγνωρίζει πλέον την πολλαπλή χρησιμότητα αλλά δεν τις χρηματοδοτεί.

Έτσι, σύμφωνα με το λόγο της Καλλιρρόης Παρρέν και της *Εφημερίδος των Κυριών*, η επώδυνη ήττα του 1897 αποδεικνύει την ανεπάρκεια των σύγχρονών της ανδρών των πόλεων, των οποίων το σώμα αγύμναστο, άρα εύθραυστο και τρωτό, υποθάλπει συγχρόνως την ηθική ασθενικότητα και ψυχική αδυναμία, κατ' επέκταση την ανανδρία και την ταπεινότητα.³⁷ Αυτές τις κρίσιμες σημασίας αδυναμίες για την εκπλήρωση των αλτρωτικών οραμάτων και τη μελλοντική ζωή του έθνους, οι άντρες τις κληρονομούν από τις μητέρες τους. Αυτό, όμως, δεν αποτελεί δική τους ευθύνη αλλά απορρέει από την ανθυγιεινή ζωή των γυναικών στις πόλεις και την παντελή

³⁵ Ελένη Φουρναράκη, «Γυναικεία σωματειακή κουλτούρα και επινόηση εθνικών παραδόσεων: συμβολές της Ενώσεως των Ελληνίδων και του Λυκείου των Ελληνίδων (1897-1940)», στο Έ. Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων. 100 χρόνια, ό.π.*, σ. 369.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 366. Για την εθελοντική κοινωνική και συγχρόνως αναμορφωτική δράση των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων στην Ελλάδα βλ. ενδεικτικά Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995, σ. 171-222. Βάσω Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων*, 25 (2003), σ. 171-174.

³⁷ Για τη συγκρότηση της επιχειρηματολογίας της Καλλιρρόης Παρρέν για τα ζητήματα αυτά και ειδικότερα για την έννοια της «πατριωτικής μητρότητας» βλ. E. Avdela, A. Psarra, “Engendering ‘Greekness’”, *ό.π.*

έλλειψη σωματικής άσκησης που επιβάλλει η κοινωνικά επιβεβλημένη «επιδεικτική» τους ύπαρξη. Επομένως, η Σχολή Γυμναστριών είναι εκείνη που θα συμβάλει στη διάπλαση μητέρων με ασκημένα και δυνατά σώματα, κατά συνέπεια και δυνατών και γενναίων ανδρών, οι οποίοι θα εγγυηθούν το μέλλον του έθνους.³⁸ Στη Σχολή Γυμναστριών οι υποψήφιες γυμνάστριες διδάσκονταν «ρυθμική γυμναστική» και «ρυθμικά παίγνια» για μικρά παιδιά. Η διδασκαλία αυτή παραπέμπει στη φροβελιανή μέθοδο και ειδικότερα στην εισηγήτριά της στην Ελλάδα, αναδεικνύοντας τη στενή σύνδεση της Σχολής Γυμναστριών με το Διδασκαλείο-Οικοτροφείο Νηπιαγωγών της Ενώσεως. Από το σχολικό έτος 1898-1899, και για δεκαέξι χρόνια, οι υποψήφιες νηπιαγωγοί παρακολουθούν υποχρεωτικά τα μαθήματα γυμναστικής και αποκτούν πτυχίο γυμνάστριας.³⁹

Συγχρόνως, μέσα στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, στα διεκδικούμενα εδάφη, και κυρίως στη Μακεδονία, ο γλωσσικός εξελληνισμός των ξενόφωνων μαθητών και μαθητριών παραμένει ένας από τους βασικούς στόχους της εξαγόμενης ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής.⁴⁰ Για την επίτευξη του συγκεκριμένου στόχου βασικός μοχλός αναδεικνύονται και πάλι οι μητέρες, γι' αυτό θεωρείται αναγκαία η ενίσχυση και περαιτέρω ανάπτυξη της γυναικείας εκπαίδευσης. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η ίδρυση νηπιαγωγείων στα ξενόφωνα χωριά⁴¹ σε συνδυασμό με την παράταση της φοίτησης στα παρθεναγωγεία, ώστε να επιμηκυνθεί ο συνολικός χρόνος παραμονής και φοίτησης των παιδιών γενικά και των κοριτσιών ειδικότερα στα ελληνικά σχολεία.

Ωστόσο, όπως συμβαίνει στο εθνικό κέντρο έτσι και στη Μακεδονία, ένα σοβαρό ζήτημα που αναδύεται κατά την επιτέλεση της εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι η καταπόνηση των νηπίων με σχολαστικές γνώσεις σε ακατανόητη γλώσσα, με αποτέλεσμα ούτε οι στόχοι της προσχολικής αγωγής να εκπληρώνονται ούτε η

³⁸ Ε. Φουρναράκη, «Γυναικεία σωματειακή κουλτούρα και επιπόνηση εθνικών παραδόσεων», *ό.π.*, σ. 374.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 371-372.

⁴⁰ Ο γλωσσικός εξελληνισμός προτείνεται ήδη από τη δεκαετία του 1850. Αναλυτικότερα *εδώ*, παρακάτω, δεύτερο κεφάλαιο.

⁴¹ Σοφία Βούρη, *Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία (1903-1913)*, Gutenberg, Αθήνα 2005, σ. 116-117.

ελληνική γλώσσα να γίνεται κτήμα των νηπίων.⁴² Στην προσπάθεια εξεύρεσης τρόπων για την ταχεία και αποτελεσματική εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας στα ξενόφωνα μέρη εμπλέκονται το ΥΠΕΞ σε συνεργασία με τις προξενικές αρχές στη Μακεδονία, ο ΣΔΕΓ και η ΦΕ.⁴³ Με άλλα λόγια, εμπλέκονται οι φορείς από τους οποίους εκπορεύεται εκπαιδευτική πολιτική. Ένας από τους τρόπους που προκρίνεται για την αποτελεσματική εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από τα ξενόφωνα νήπια είναι η επένδυση στην εκπαίδευση εγχώριου γυναικείου εκπαιδευτικού προσωπικού. Έτσι, η ζήτηση νηπιαγωγών που δημιουργεί η συγκυρία ωθεί κοπέλες από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες –κυρίως από τη Μακεδονία– αλλά και από την Ελλάδα, με διδασκαλικό δίπλωμα του Αρσακείου ή χωρίς, να στραφούν στο Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών με σκοπό να επωφεληθούν εργασιακά στη συνέχεια.⁴⁴

Όταν το 1890 το Πανεπιστήμιο Αθηνών δέχεται την πρώτη φοιτήτρια,⁴⁵ ο Πρύτανης Γεώργιος Μιστριώτης, επιχειρώντας να καθησυχάσει τους φόβους της Συγκλήτου για διατάραξη «της τάξεως και της ευκοσμίας του ανωτάτου του έθνους εκπαιδευτηρίου», αναφέρει ότι οι γυναίκες δεν αποκτούν εύκολα το γυμνασιακό

⁴² Το ζήτημα συνδέεται με τη χρήση της καθαρεύουσας και όχι σπάνια με τη διδακτική ανεπάρκεια των διδασκαλισσών της Μακεδονίας. «Η γλώσσα που λαλούσι αι νηπιαγωγοί ως και οι πλείστοι των διδασκάλων και Ελληνοδιδασκάλων εν Βιτωλίσις και καθ' άπαντα τα εν τω νομώ Βιτωλίων συντηρούμενα ελληνικά σχολεία είναι η γλώσσα των τύπων, των κανόνων και της σχολαστικότητας, γλώσσα ξένη, καίτοι φέρουσα ελληνικήν περιβολήν, άπταιστος ενίστε απέναντι της γραμματικής, αλλά νεκρά». Από την έκθεση του προξένου Μοναστηρίου Γουλιέλμου Φοντάνα. Στο *ίδιο*, σ. 118.

⁴³ Από το 1903 και εξής και η Ένωσις Ελληνίδων με πρόεδρο την Αικατερίνη Λασκαρίδου. Στο *ίδιο*, σ. 119.

⁴⁴ Μας πληροφορεί σχετικά το αρχείο του ΣΔΕΓ, στο οποίο απόκεινται και αιτήσεις για χορήγηση υποτροφίας σε κορίτσια για να σπουδάσουν στο Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών. Εμείς θα ασχοληθούμε αναλυτικά με όσες αιτήσεις αφορούν στη χορήγηση υποτροφίας για σπουδές στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Ενδεικτικά, όμως, αναφέρουμε ορισμένες περιπτώσεις από το φάκελο των Νηπιαγωγών. Η Παρασκευή Ρούσου, απόφοιτος του Αρσακείου ζητά υποτροφία από τον ΣΔΕΓ για το Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών, α.π.: 204/10.9.1899. Το ίδιο συμβαίνει και με την Ειρήνη Ανδρούσσου, η οποία είναι πτυχιούχος «του εν Πάτραις Αρσακείου και άπορος εξ Ηπείρου». 15.10.98. Δεν έχει αριθμό πρωτοκόλλου· καθώς και με τη Ζωή Αγγέλου, απόφοιτο του Αρσακείου, α.π.: 379/27.9.1898. Η Κλειώ Καραγιαννοπούλου, μάλιστα είναι πτυχιούχος του Αρσακείου, ενώ παράλληλα διαθέτει και διετή προϋπηρεσία σε δημόσια θέση. Βλ. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Διδασκαλείου Νηπιαγωγών».

⁴⁵ Πρόκειται για την Ιωάννα Στεφανόπολι που εγγράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή το 1890. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «“Προ των προπολαίων”: διεκδικήσεις και αντιστάσεις για την είσοδο των γυναικών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1890) και Θεσσαλονίκης (1926)», στο βιβλίο της *Διερευνώντας το φύλο*. ό.π., σ. 263.

απολυτήριο, γιατί συναντούν δυσκολίες στη μελέτη της λατινικής γλώσσας και των μαθηματικών. Αυτές οι δυσκολίες περιορίζουν, σύμφωνα με το συλλογισμό του Μιστριώτη, τον αριθμό των νεαρών γυναικών που θα επιχειρήσουν να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο, πράγμα που είναι και αποδεκτό και, πολύ περισσότερο, επιθυμητό από τις πανεπιστημιακές αρχές.⁴⁶ Η αλήθεια, βέβαια, είναι ότι, αν πράγματι τα κορίτσια δυσκολεύονται να αποκτήσουν το απολυτήριο του Γυμνασίου, ενώ ταυτόχρονα κάποια από αυτά χτυπούν τις πόρτες του «ανωτάτου του έθνους εκπαιδευτηρίου», είναι επειδή η απόκτηση γυμνασιακού απολυτηρίου δεν αποτελεί γι' αυτά θεσμοθετημένη επιλογή. Όμως, από τις αρχές της δεκαετίας του 1890, παράλληλα με τις εξελίξεις στα εκπαιδευτικά πεδία της προσχολικής αγωγής και της γυμναστικής, αρχίζουν να λειτουργούν σε ορισμένα ιδιωτικά παρθεναγωγεία γυμνασιακές τάξεις αντίστοιχες με εκείνες των δημόσιων σχολείων της μέσης εκπαίδευσης. Συγχρόνως και το ίδιο το περιεχόμενο της γυναικείας εκπαίδευσης αρχίζει να διαφοροποιείται. Επιπλέον, το 1895 δίνεται στα κορίτσια η δυνατότητα απόκτησης απολυτηρίου Γυμνασίου με «ειδικές εξετάσεις», ενώ σταδιακά, και ιδιαίτερα μετά το 1907, γίνεται αποδεκτό το δικαίωμα των μαθητριών να φοιτούν στα δημόσια Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια.⁴⁷ Αυτήν ακριβώς την –έστω και καθυστερημένη– διεύρυνση των μορφωτικών δυνατοτήτων που διανοίγονται για τις γυναίκες, φαίνεται ότι εκμεταλλεύονται πολλές από τις δασκάλες που υποβάλλουν ανά περιόδους αίτηση διορισμού στον ΣΔΕΓ, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε στο τέταρτο κεφάλαιο.⁴⁸ Αισιοδοξούμε ότι εστιάζοντας στους λόγους και στις πρακτικές

⁴⁶ Δεν υπήρχε θεσμοθετημένη απαγόρευση. Γι' αυτό ήλπιζαν ότι δεδομένων των αντιξοοτήτων δεν επρόκειτο να εγγραφούν πολλές κοπέλες στις διάφορες πανεπιστημιακές σχολές. Στο ίδιο, σ. 267.

⁴⁷ Από το 1895 και εξής που μπορούν να δίνουν εξετάσεις για το απολυτήριο του Γυμνασίου, ολοένα και περισσότερα κορίτσια αρχίζουν να το αποκτούν, με σκοπό να εγγραφούν και να φοιτήσουν στο Πανεπιστήμιο. Η τελευταία εξέλιξη αποτελεί σταθμό για το άνοιγμα των θυρών του Πανεπιστημίου στα κορίτσια. Αποκτούν, δηλαδή, πρόσβαση στο Πανεπιστήμιο και κορίτσια των οποίων οι οικογένειες δεν είναι πλέον υποχρεωμένες να πληρώνουν τη φοίτηση των θυγατέρων τους σε ιδιωτικά παρθεναγωγεία, προκειμένου να αποκτήσουν το απολυτήριο του Γυμνασίου και να έχουν στη συνέχεια δικαίωμα εισαγωγής στο Πανεπιστήμιο. Διευρύνεται, συνεπώς, η οικονομική και κοινωνική βάση των κοριτσιών που αποκτούν πρόσβαση στη μέση, συνακόλουθα και την ανώτατη εκπαίδευση. Στο ίδιο, σ. 265.

⁴⁸ Στο σημείο αυτό θα έπρεπε ίσως να προσθέσουμε και άλλη μια επαγγελματική επιλογή που υπάρχει σε όλο τον 19^ο αιώνα, η οποία, όμως, δεν καταχωρείται στην ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών. Πρόκειται για την κατώτερη επαγγελματική εκπαίδευση, που περιλαμβάνει ράφιο κ.λπ. Σύμφωνα με τη Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, κατά το 19^ο αιώνα η κατώτερη επαγγελματική εκπαίδευση

των υποκειμένων μέσα από τα δικά τους γραπτά ίχνη –τις αιτήσεις διορισμού τους– θα επιτύχουμε να φωτίσουμε την αγωνία τους να αντεπεξέλθουν στις συνεχείς δυσκολίες που απειλούν τόσο τη δική τους ζωή όσο και αυτή των οικογενειών τους, μέσα στο ιδιαίτερα ανταγωνιστικό περιβάλλον που διαμορφώνουν οι συνθήκες στις οποίες σύντομα αναφερθήκαμε.

Αναζητώντας ιστορικό νήμα στο χώρο και στο χρόνο

Σχετικά με τη χρονικότητα της έρευνας, εκκινώντας από το 1880 χρειάστηκε πολλές φορές να κάνουμε αναδρομές στο «παρελθόν» του παρελθόντος, φτάνοντας μέχρι τις αρχές της τέταρτης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα. Από την άλλη, το 1913 αποτέλεσε ένα «φυσικό», θα λέγαμε, χρονικό σύνορο για την έρευνά μας, καθώς οι περιοχές που συνιστούσαν μέχρι τότε το βασικό διακύβευμα του ελληνικού εθνικισμού θα γίνουν με το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων ελληνικά εδάφη. Οι δασκάλες, δηλαδή, που διορίζονταν για να διδάξουν την ελληνική γλώσσα και να εγχαράξουν την ελληνική εθνική συνείδηση στους πληθυσμούς της Μακεδονίας, της Θράκης και της Ηπείρου, θα συνεχίσουν μεν να διορίζονται για τους ίδιους λόγους αλλά τώρα πια στο εσωτερικό του ελληνικού βασιλείου. Παράλληλα, σε ό,τι αφορά στη χωρικότητα στην οποία εκτείνεται η έρευνα, αποφασίσαμε από την αρχή να μην συμπεριλάβουμε την Κωνσταντινούπολη, γιατί εκτιμήσαμε ότι αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση. Οι αρχειακές πηγές από τις οποίες αντλήσαμε το τεκμηριωτικό υλικό πολύ σύντομα επιβεβαίωσαν την αρχική μας υπόθεση. Επιπλέον, προσανατόλισαν σε μεγάλο βαθμό

των κοριτσιών γίνεται αρχικά σε διάφορα εργαστήρια (ραφτάδικα, καπελάδικα) χωρίς κανένα επιπλέον συμπληρωματικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Οι πρώτες συστηματικές προσπάθειες για επαγγελματική εκπαίδευση καταγράφονται από τη Σχολή Χιλλ, η οποία από το 1833 προσφέρει ειδικεύσεις, όπως κέντημα, ράψιμο, αργαλειό. Από το 1855, όμως, το Αμαλίο Ορφανοτροφείο προσφέρει ειδικευση στα «γυναικεία έργα», όπως ραπτική, κεντητική, πλύσιμο, μαγειρική, διακόσμηση. Οι απόφοιτες του Ορφανοτροφείου από το 1886 και εξής αποκτούν, μετά από εξετάσεις, πτυχίο «διδασκαλίσσης των εργοχείρων» ή τη δυνατότητα να προσλαμβάνονται σε σπίτια πλουσίων ως παιδαγωγοί. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας», στο βιβλίο της *Διερευνώντας το φύλο*, ό.π., σ. 139. Αναλυτικά για το περιεχόμενο των «γυναικείων τεχνών» και της συγκρότησής του, για τη θέση των «γυναικείων τεχνών» στη γυναικεία εκπαίδευση (ΦΕ, Αμαλίο, Φιλοκρητικόν Σχολείον Πτωχών, εργαστήριο του Συλλόγου Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, Κυριακό Σχολείο Σύρου κ.λπ), καθώς και την προσπάθεια για την τυποποίηση της διδασκαλίας βλ. τη μελέτη αναφοράς των Α. Μπακαλάκη – Ε. Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, ό.π., σ. 33-80.

την πορεία των ερευνών προς τον ευρύ γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, ανεξάρτητα από τις δικές μας προθέσεις.

Η ιχνηλάτηση της πορείας των διδασκαλισσών το 19^ο αιώνα περνά μέσα από την ιχνηλάτηση της πορείας της ΦΕ (έτος ίδρυσης: 1836), γιατί σε όλη τη διάρκεια του αιώνα αυτού τα σχολεία και διδασκαλεία της, ενώ δεν είναι τα μόνα ιδιωτικά σχολεία θηλέων, κατέχουν, εντούτοις, δεσπόζουσα θέση στον τομέα της γυναικείας – γενικής και επαγγελματικής– εκπαίδευσης στην Ελλάδα, όπως έχει δείξει η έρευνα από τη δεκαετία του 1980. Οι ποικίλες αναφορές στην Εταιρεία, που συναντάμε σε όλες τις ερευνητικές δουλειές που σχετίζονται με την εκπαίδευση των κοριτσιών τη συγκεκριμένη περίοδο, απορρέουν ακριβώς από την κυριαρχική της παρουσία. Δεν υπάρχει, ωστόσο, ακόμη μία συστηματική ιστορία της ΦΕ. Γνωρίζουμε πάντως τις ιδεολογικές επιρροές των ιδρυτών της, το ιδεολογικό πλαίσιο και τις συνθήκες ίδρυσής της, το πλαίσιο λειτουργίας της, τα είδη των σχολείων της, το χρονικό κύκλο σπουδών και το είδος της εκπαίδευσης που παρέχει στα κορίτσια. Γνωρίζουμε, επίσης, ότι τα διδασκαλεία της αποτελούσαν, για πολλά χρόνια, τη μοναδική διέξοδο των μαθητριών που είχαν κάποιες επιστημονικές φιλοδοξίες, και το επάγγελμα της δασκάλας ήταν το μόνο επάγγελμα στο οποίο είχαν τη δυνατότητα να σταδιοδρομήσουν. Είναι, επιπλέον, γνωστό ότι η ΦΕ από την ίδρυση του διδασκαλείου της χρηματοδοτήθηκε από το κράτος με σκοπό να του προμηθεύσει τις δασκάλες που ήταν απαραίτητες για την εκπαίδευση των κοριτσιών.⁴⁹ Δε γνωρίζουμε, ωστόσο, αν αυτό συνέβαινε σε όλο το 19^ο αιώνα, σε ποιο βαθμό, καθώς επίσης σε ποιο βαθμό η Εταιρεία συναρτούσε διάφορες εκπαιδευτικές πολιτικές της – χορήγηση υποτροφιών, ίδρυση νέων σχολείων σε αστικά κέντρα της Ελλάδας– από την κρατική χρηματοδότηση ή άλλου είδους διευκολύνσεις από το κράτος. Ούτε η ένταση και το βάθος της συνεργασίας της με άλλες συλλογικότητες –όπως για παράδειγμα με τον ΣΔΕΓ– μας είναι γνωστές.

Το 1996 μία έκδοση της ίδιας της Εταιρείας, βασισμένη σε πραγματολογικό υλικό από το αρχείο της, έρχεται να προσφέρει μία εκ των έσω θεώρηση για τα

⁴⁹ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, ό.π., Α. Μπακαλάκη – Ε. Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, ό.π., Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, ό.π.

εκατόν εξήντα –μέχρι τότε– χρόνια λειτουργίας της.⁵⁰ Σε αυτήν την έκδοση περιλαμβάνονται άρθρα του προέδρου, διδασκαλισσών και καθηγητριών της Εταιρείας που αναφέρονται σε ποικίλα πεδία της ιστορίας της: στην ίδρυση, στα σχολικά κτίρια, στο σχολικό της δίκτυο ανά την Ελλάδα, στην εθνική της δράση, στις εκδόσεις της, στη θέση των Αρσακείων σχολείων στην ελληνική εκπαίδευση, κ.λπ. Πρόκειται για μία προσπάθεια συστηματικής παρουσίασης της ΦΕ, από την οποία, όμως, λείπει η κριτική ματιά. Η έκδοση πάντως είναι πολύτιμη σε όποιον/α θελήσει να συγκροτήσει μία ιστορική αφήγηση για την Εταιρεία επιπλέον και εξαιτίας του πρωτότυπου υλικού που περιέχει. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και σήμερα, τα σημαίνοντα «Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία» αποδίδουν σχεδόν αυτονόητα ως περιεχόμενο τα «Αρσάκεια σχολεία», αν όχι «το Αρσάκειο», –το σχολείο των κοριτσιών μέχρι τα τέλη σχεδόν του 20^{ού} αιώνα– ενώ το «Εταιρεία» δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι παραπέμπει στη συλλογικότητα, στο σωματείο. Η ΦΕ, όμως, ιδρύθηκε ως φιλεκπαιδευτική συλλογικότητα στο νεοσύστατο και χωρίς δομές ελληνικό κράτος, με σκοπό να προσφέρει στοιχειώδη μόρφωση στα παιδιά του, αγόρια και κορίτσια.⁵¹

Το ενδιαφέρον της δικής μας έρευνας επικεντρώνεται σε πλευρές της λειτουργίας της ΦΕ ως συλλογικότητας –στα σημεία ακριβώς που επισημαίνουμε ως λιγότερο φωτισμένα από την μέχρι τώρα έρευνα–, επομένως, σε συγκεκριμένες πολιτικές και ενέργειές της. Αξιοποιούμε για το σκοπό αυτό το αρχείο της και την κατατεθειμένη βιβλιογραφία. Πρόθεσή μας είναι να κατανοήσουμε πώς λειτουργεί ως μηχανισμός, πώς καταλήγει να ηγεμονεύει το πεδίο της εκπαίδευσης των κοριτσιών, αν λειτουργεί σε συνομιλία ή αντιστικτικά με το ελληνικό κράτος, καθώς, επίσης, με ποιους άλλους φορείς διαχείρισης εκπαιδευτικής πολιτικής συνεργάζεται και σε τι πλέγμα σκοπών, επειδή προσπαθούμε να καταλάβουμε ποιες από τις εκπαιδευτικές πολιτικές της σχετίζονται με τις δασκάλες που στη συνέχεια διορίζονται στις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Έτσι, έρχονται στο φως ενδιαφέροντα και πρωτότυπα συμπεράσματα για τη φυσιολογία της ΦΕ που εμπλουτίζουν και διευρύνουν τη γνώση μας για τον εκπαιδευτικό αυτό φορέα.

⁵⁰ *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αρσάκεια-Τοσίτσεια σχολεία. 1836-1996 εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας*, Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αθήνα 1996.

⁵¹ Περισσότερα στο οικείο κεφάλαιο.

Η έρευνα στο αρχείο της άρχισε νωρίς να δείχνει ότι ήταν απαραίτητο να υπάρξει μία εστίαση, η οποία ως πυξίδα θα καθοδηγούσε τα βήματά μας. Αρχίζοντας από τα σωζόμενα μαθητολόγια της Εταιρείας αποφασίσαμε να αναζητήσουμε στοιχεία για το ποιες από τις μαθήτριες που φοιτούν στην τελευταία τάξη των διδασκαλείων της προσλαμβάνονται, μια ορισμένη τουλάχιστον περίοδο της ζωής τους, και διδάσκουν σε σχολεία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, το συγκεκριμένο ήταν ένα ερώτημα που δύσκολα μπορούσε να απαντηθεί μόνο από τα μαθητολόγια. Τα μαθητολόγια –ή μητρώα μαθητών/τριών, όπως τα αποκαλεί η σύγχρονη εκπαιδευτική γραφειοκρατία– παρέχουν στοιχεία για την περίοδο φοίτησης και μόνο.

Συνεχίσαμε, επομένως, με τη διερεύνηση των πρακτικών του διοικητικού συμβουλίου της ΦΕ. Οι λόγοι των μελών του ΔΣ της Εταιρείας, όπως καταγράφονταν στα πρακτικά, καθώς και οι συχνές συνεδριάσεις του παρήγαν ένα αφηγηματικό υλικό εξόχως ενδιαφέρον και πλούσιο συνάμα, που αποκάλυπτε τη στρατηγική και τις πρακτικές της Εταιρείας και παρείχε επομένως την ευκαιρία να απαντηθούν ερωτήματα που γεννούσε η μελέτη των μαθητολογίων. Διαπιστώσαμε, έτσι, ότι εμφανιζόταν συχνά ο ΣΔΕΓ να χορηγεί υποτροφίες σε κορίτσια σχεδόν αποκλειστικά προερχόμενα από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Λαμβάνοντας υπ' όψιν και την πληθώρα των υποτροφιών που είχαμε διαπιστώσει ότι η ίδια η ΦΕ φαινόταν να χορηγεί σε μαθήτριες από το ελληνικό κράτος για τη φοίτησή τους στα εξωτερικά κυρίως σχολεία και διδασκαλεία της, αποφασίσαμε ότι οι υποτροφίες ως πρακτική θα μπορούσαν να αποτελέσουν την απαραίτητη πυξίδα· το μίτο της Αριάδνης για μία επιτυχή έξοδο από τον ερευνητικό λαβύρινθο.

Υπόθεσή μας είναι ότι από τη στιγμή που η Εταιρεία ιδρύει το διδασκαλείο (1842), ανάγει τη λειτουργία του σε ατμομηχανή της. Έτσι, η ΦΕ, στηρίζοντας τη στρατηγική επέκτασης και επικράτησής της έναντι των άλλων σχολείων και διδασκαλείων θηλέων στο τρίπτυχο υποτροφίες-κρατική επιχορήγηση-θεσμική κατοχύρωση, καταφέρνει να δρα ανασχετικά σε οποιαδήποτε προσπάθεια ίδρυσης διδασκαλείου από άλλο φορέα, είτε ιδιωτικό είτε ακόμη και από το ίδιο το κράτος. Οι υποτροφίες, με άλλα λόγια, συνδέουν τη ΦΕ τόσο με το κράτος όσο και με τον ΣΔΕΓ και συνιστούν σημείο τομής της δράσης τους.

Ο ΣΔΕΓ, από την άλλη, αποτελεί μία επίσης μακρόβια συλλογικότητα στην Ελλάδα, με χρονολογία ίδρυσης το 1869 στην Αθήνα και αδιάλειπτη λειτουργία μέχρι σήμερα. Είναι γνωστός σε όσους/ες έχουν ασχοληθεί ή ασχολούνται με το φαινόμενο της ίδρυσης συλλόγων τον 19^ο αιώνα στην Ελλάδα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή με την εκπαίδευση τόσο στην Ελλάδα όσο και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Αυτοκρατορίας και της διασποράς. Όπως συμβαίνει και με τη ΦΕ, δε διαθέτουμε μία συστηματική ιστορία για τον ΣΔΕΓ. Οι συχνές ωστόσο βιβλιογραφικές αναφορές σε αυτόν απορρέουν από την ποικιλία και την ένταση της δράσης του σε όλο τον 19^ο και στις αρχές του 20ού αιώνα.⁵² Η έρευνα έχει δείξει ότι η «ειρηνική ερμηνεία της Μ. Ιδέας»⁵³ και το σύνταγμα του 1864 δίνουν το έναυσμα για τη ίδρυση ποικίλων συλλογικοτήτων στα όρια του ελληνικού κράτους, αρκετές από τις οποίες έχουν φιλεκπαιδευτικό προσανατολισμό. Μέσα σε αυτές ο ΣΔΕΓ –με σημαντικές επιρροές από τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ)– αναλαμβάνει από νωρίς πρωτοβουλίες στην προσπάθειά του να συμβάλει στη βελτίωση της εκπαίδευσης στο ελληνικό βασίλειο. Όμως, χωρίς αμφιβολία, η έμφαση των εκπαιδευτικών του δράσεων είναι στραμμένη προς τις διεκδικούμενες περιοχές –Μακεδονία, Θράκη, Ήπειρο. Ο ΣΔΕΓ, «διωτικού δικαίου θεσμός, προβλέπεται να διοχετεύει προς τα έξω την πολιτισμική θέληση του ελληνικού κράτους και τα μέσα για την ικανοποίησή της».⁵⁴ Στο πλαίσιο αυτό αναγνωρίζεται και ο ρόλος του ως εμπνευστή και διοργανωτή του Συνεδρίου των Ελληνικών Συλλόγων (1879). Είναι γνωστές, επίσης, οι ιδιαίτερες σχέσεις του με το ΥΠΕΞ, η χρηματοδότησή του από αυτό για ένα ορισμένο, τουλάχιστον, χρονικό διάστημα, με σκοπό να υλοποιήσει από την πλευρά του ελληνικού κράτους την εκπαιδευτική και πολιτισμική διείσδυση στην «Ανατολή».⁵⁵ Γνωστή είναι επιπλέον η ανά περιόδους υπουργοποίηση μελών του διοικητικού συμβουλίου του.⁵⁶

⁵² Αναφερόμαστε στα χρονικά όρια της δικής μας έρευνας.

⁵³ Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1985, σ. 400. Για το φαινόμενο των συλλόγων και τις ιδεολογικές του αποχρώσεις στο *ίδιο*, 399-402. Θα επανέλθουμε στους συλλόγους στο δεύτερο κεφάλαιο, *εδώ*, παρακάτω.

⁵⁴ Στο *ίδιο*, σ. 400.

⁵⁵ Για τα ζητήματα αυτά ενδεικτικά βλ. και Κυριακή Μαμώνη, «Η ζωή και η δράση των υπόδουλων Ελλήνων 1881-1913. Θράκη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΔ, σ. 358-367. Κ.Θ. Δημαράς. *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του, η ζωή του, το*

Στο τι γνωρίζουμε και τι αγνοούμε σε σχέση με τον ΣΔΕΓ καθοριστικό ρόλο παίζει μία δική του αφιερωματική έκδοση χρονολογούμενη από το 1970.⁵⁷ Στην έκδοση αυτή προχώρησε για τη συμπλήρωση των 100 χρόνων από την ίδρυσή του. Εκεί περιέχονται: ένα εκτενές βιογραφικό σημείωμα του εμπνευστή και ιδρυτή του Γρηγόριου Παππαδόπουλου, επιστολές της Dora d' Istria προς τον Γρηγόριο Παππαδόπουλο, το καταστατικό του, διάφοροι κατάλογοι με ιδρυτικά μέλη, προέδρους, αντιπροέδρους και μέλη των διοικητικών του συμβουλίων, βιογραφικά σημειώματα των μελών των συμβουλίων, εγκύκλιοι του ΥΠΕΞ και ποικίλο ακόμη πολύτιμο πρωτογενές υλικό για την τεκμηρίωση της φυσιογνωμίας, της πορείας και των ιδιαίτερων σχέσεων που συνδέουν το Σύλλογο με το ΥΠΕΞ. Αρκετοί/ές ερευνητές/τριες που έχουν ασχοληθεί με τους συλλόγους ή/και με την εκπαίδευση στις ελληνορθόδοξες κοινότητες τον 19^ο αιώνα, φαίνεται πως έχουν χρησιμοποιήσει, λιγότερο ή περισσότερο, τη συγκεκριμένη έκδοση παράλληλα με τεκμήρια του ΥΠΕΞ, με σκοπό να αναδείξουν τη συμμετοχή του Συλλόγου στην εκπαιδευτική πολιτισμική παρέμβαση της ελληνικής πλευράς.⁵⁸

Η έρευνα, όμως, και στο αρχείο του ΣΔΕΓ –στην οποία εμείς επιλέξαμε να προχωρήσουμε ταυτόχρονα με τη μελέτη των τεκμηρίων που ο ίδιος παρουσιάζει– σε συνδυασμό με την έρευνα στο αρχείο του ΥΠΕΞ, μας δίνει τη δυνατότητα να αντιληφθούμε γιατί ο Σύλλογος επιλέγει αφηγούμενος τον εαυτό του να δώσει στη δημοσιότητα τα συγκεκριμένα τεκμήρια και όχι άλλα, πώς και γιατί σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο εξακολουθεί να διατηρεί στενές σχέσεις με το ΥΠΕΞ, πώς και γιατί αποτελεί σταθερό συνεργάτη και χρηματοδότη της ΦΕ. Μας παρέχει την ευκαιρία να προσεγγίσουμε τον ΣΔΕΓ ως συλλογικότητα μέσα από τα καταστατικά

έργο του, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996. Ελένη Μπελιά, «Η δραστηριότητα του εν Αθήναις Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων υπέρ του ελληνισμού της Θράκης», *Αθηνά*, τ. ΟΕ (1975), σ. 85-94 Σοφία Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας, (1870-1904)*, Gutenberg, Αθήνα 1992. Lydia Papadakis, *Teaching the nation. Greek nationalism and education in nineteenth century Macedonia*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 2006 Θα επανέλθουμε στο οικείο κεφάλαιο και θα προσθέσουμε τόσο βιβλιογραφικές αναφορές όσο και στοιχεία από τις πηγές μας.

⁵⁶ Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, ό.π., σ. 38.

⁵⁷ *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, Ο εν Αθήναις σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, Αθήναι, 1970.

⁵⁸ Η Σοφία Βούρη, ο Γιάννης Παπακόστας κ.ά.

του κείμενα, τους απολογισμούς του, τις εγκυκλίους που αφορούν τη δράση του, τους κανονισμούς που διέπουν τις σχέσεις του με το ΥΠΕΞ. Με δυο λόγια, μας επιτρέπει να καταλάβουμε πώς αναδεικνύεται και αυτός με τη σειρά του –όπως η ΦΕ– σε ηγεμονικό μηχανισμό στο πεδίο που επιχειρεί να δράσει, στο πεδίο, δηλαδή, της διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· ποια είναι εκείνα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της φυσιογνωμίας του που τον διαφοροποιούν σημαντικά από άλλους συλλόγους με φιλεκπαιδευτικό προσανατολισμό που δρουν την ίδια περίοδο τόσο στο ελληνικό κράτος όσο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έρχονται, επομένως, στο φως μέσα από την έρευνά μας νέα στοιχεία που συμπληρώνουν τη γνώση μας γι' αυτή τη γνωστή άγνωστη συλλογικότητα. Για την οικονομία της μελέτης μας ανάμεσα στις ποικίλες δράσεις και παρεμβάσεις του ξεχωρίζουμε δύο: α. τις υποτροφίες που χορηγεί σε κορίτσια από τις κοινότητες για να σπουδάσουν δασκάλες στα διδασκαλεία της ΦΕ και να επιστρέψουν να διδάξουν στον τόπο τους και β. το διορισμό διδασκαλισσών με καταγωγή από την Ελλάδα στις κοινότητες σε όλο το εύρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς.

Συγχρόνως, και σχετικά με τον τρόπο συγκρότησης των διδασκαλισσών ως υποκειμένων, το πιο ενδιαφέρον στοιχείο που αναδύεται από το αρχείο του ΣΔΕΓ είναι ότι, παρά το γεγονός ότι εξωτερικά, τουλάχιστον, δεν έδειχνε πως μπορεί να κρύβει μέσα του εγγεγραμμένες γυναικείες φωνές, αποκάλυψε τελικά το τμήμα εκείνο του τεκμηριωτικού υλικού που έδωσε περιεχόμενο στο συγκεκριμένο αιτούμενο της έρευνας, το οποίο για καιρό παρέμενε απλώς σε επίπεδο λεκτικής διατύπωσης και ερευνητικής επιθυμίας. Η συγκρότηση των διδασκαλισσών ως ιστορικών υποκειμένων, με άλλα λόγια, το τι λένε, τι κάνουν, πώς κινούνται, τι επιδιώκουν, πώς το διεκδικούν, θα έμενε μάλλον σε εκκρεμότητα, αν δεν υπήρχαν στο αρχείο του Συλλόγου έγγραφα τα οποία να αποτυπώνουν τη δική τους φωνή. Τα έγγραφα αυτά είναι οι αιτήσεις που κατέθεταν στον ΣΔΕΓ, προκειμένου να διοριστούν σε κάποιο από τα παρθεναγωγεία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων του «εξωτερικού».

Υποστηρίζουμε, κατά συνέπεια, ότι παράλληλα με τη φωνή των διδασκαλισσών που εξασφαλίζουν οι αιτήσεις διορισμού και επιτρέπουν να διερευνήσουμε τους

τρόπους συγκρότησής τους, οι διαδρομές που χαράσσει η πρακτική των υποτροφιών, την οποία μας εξασφαλίζουν οι αιτήσεις χορήγησης υποτροφίας –σε συνδυασμό, ασφαλώς, με το ποικίλο υλικό που μας παρέχει το αρχείο του ΣΔΕΓ– δίνουν τη δυνατότητα να αποκαλυφθεί σε όλο της το εύρος η ταυτότητα του Συλλόγου, οι ιδιόμορφες σχέσεις του με το ΥΠΕΞ και ο «τόπος» της εγκατάστασής του μεταξύ ιδιωτικού και κρατικού. Για να το θέσουμε λίγο διαφορετικά, αν η ΦΕ είναι ο μηχανισμός που εκπαιδεύει τις δασκάλες, τις οποίες θέλουμε να παρακολουθήσουμε ως ιστορικά υποκείμενα, ο ΣΔΕΓ είναι ο μηχανισμός που είτε τις φέρνει σε επαφή με τη ΦΕ προκειμένου να σπουδάσουν είτε παρεμβαίνει ώστε να διοριστούν στις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Οφείλουμε, άρα, να εξετάσουμε τους λόγους και τις πρακτικές του, τα αποτυπώματά του μέσα στο χρόνο, όπως θα κάνουμε και με τη ΦΕ.

Τεκμηριωτικό υλικό

Αρχείο Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας: Μαθητολογία, πρακτικά συνεδριάσεων του ΔΣ

Το υλικό που χρησιμοποιούμε για την τεκμηρίωση των υποθέσεών μας προέρχεται από τρία αρχεία: από το αρχείο της ΦΕ, από το Ιστορικό και Διπλωματικό αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΠΕΞ) και από το αρχείο του ΣΔΕΓ. Θα ξεκινήσουμε την παρουσίαση από το πραγματολογικό υλικό που συλλέξαμε από τη ΦΕ –μια και από εκεί ξεκινήσαμε– και θα συνεχίσουμε με το υλικό από το αρχείο του ΥΠΕΞ και του ΣΔΕΓ, ακολουθώντας ουσιαστικά την πορεία που μας υπέδειξαν τα ίδια τα ευρήματα.

Από το αρχείο της ΦΕ –αρχείο πολύτιμο και άρτια ταξινομημένο, όχι όμως ψηφιοποιημένο– τα μαθητολόγια του εσωτερικού και εξωτερικού διδασκαλείου της Αθήνας και τα μαθητολόγια των διδασκαλείων της Πάτρας και της Λάρισας για τις περιόδους που λειτουργούν καθώς και τα πρακτικά των συνεδριάσεων του ΔΣ, μας επιτρέπουν συχνά σε συνδυασμό κυρίως με το υλικό του ΣΔΕΓ να συγκροτούμε μια αρκετά τεκμηριωμένη αφήγηση, κυρίως για τις υπότροφες μαθήτριες του Συλλόγου και μέλλουσες δασκάλες από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από τα μαθητολόγια

χρησιμοποιήσαμε όσα αφορούν τις υποθέσεις που διατυπώνουμε και στην περίοδο που εξετάζουμε, την οποία μάλιστα καλύπτουν με τρόπο αποτελεσματικό.⁵⁹

Τα μαθητολόγια περιλαμβάνουν όλες τις τάξεις, συνήθως ξεκινούν από το νηπιαγωγείο, όταν λειτουργεί, και φθάνουν μέχρι το διδασκαλείο. Δεν παρέχουν όλα τον ίδιο πλούτο πληροφοριών. Σε όλα, πάντως, βρίσκουμε εκτός από τα ονοματεπώνυμα των μαθητριών και τον τόπο καταγωγής. Σε ορισμένα καταγράφεται και η ηλικία τους. Σε γενικές γραμμές όσο πιο πρόσφατα, τόσο πιο εμπλουτισμένα είναι, χωρίς αυτό να ισχύει πάντοτε απόλυτα. Το μαθητολόγιο του εσωτερικού σχολείου της Αθήνας των ετών 1889-1915, στο οποίο βρίσκουμε και το εσωτερικό διδασκαλείο, με λιγότερες βέβαια μαθήτριες από το εξωτερικό, προχωρά χωρίς χρονικά κενά μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε. Εξάλλου, διαφοροποιήσεις ως προς τα στοιχεία παρουσιάζονται όχι μόνο από κατάστιχο σε κατάστιχο αλλά και από έτος σε έτος μερικές φορές μέσα στο ίδιο κατάστιχο, πράγμα που από όσο μπορούμε να αντιληφθούμε, οφείλεται στη γενικότερη αντίληψη της διεύθυνσης του σχολείου σχετικά με τα στοιχεία που έπρεπε να διασωθούν. Κατά συνέπεια, το μαθητολόγιο που δεν παρουσιάζει χρονικά κενά και στο μεγαλύτερο μέρος του είναι το πιο πλήρες ως προς τον πλούτο των στοιχείων είναι αυτό του εσωτερικού σχολείου των ετών 1889-1915. Περιέχει ονοματεπώνυμα μαθητριών, ηλικία, τόπο καταγωγής, αν οι μαθήτριες είναι παλαιές ή νέες, ημερομηνία εγγραφής, ονοματεπώνυμα γονέων ή κηδεμόνων, αν οι μαθήτριες είναι «σύσσιτες» ή όχι και, από το 1899-1900 και εξής, επάγγελμα γονέων και αν είναι ορφανές. Καταγράφουμε όλα τα παρεχόμενα κάθε φορά στοιχεία των μαθητριών της τελευταίας τάξης του διδασκαλείου κάθε σχολικής χρονιάς, δεδομένου ότι οι τελειόφοιτες κάθε σχολικού έτους είναι οι εν δυνάμει δασκάλες. Δεν υπάρχει πάντως η δυνατότητα να διαπιστώσουμε πόσες και ποιες έλαβαν τελικά το δίπλωμα έπειτα από τις εξετάσεις που ήταν υποχρεωμένες να δώσουν.⁶⁰

⁵⁹ Αρχείο ΦΕ, Μαθητολόγια Αθηνών: ετών 1876-1884, εσωτερικού σχολείου ετών 1889-1915, εξωτερικού σχολείου ετών 1892-1901. Μαθητολόγια Αρσακείου Κέρκυρας: ετών 1884-1895, ετών 1895-1904, ετών 1904-1908. Μαθητολόγιο Αρσακείου Λάρισας ετών 1902-1927.

⁶⁰ Το σύνολο των μαθητριών της τελευταίας τάξης των διδασκαλείων που καταγράψαμε από όλα τα διαθέσιμα μαθητολόγια ανέρχεται στις 2390. Συγκροτήσαμε βάση δεδομένων στην οποία καταχωρίσαμε τα στοιχεία.

Τα ευρήματα που προκύπτουν από τη διερεύνηση των πρακτικών συμπληρώνουν και ξεκαθαρίζουν αυτά των μαθητολογίων, ενώ παράλληλα εμπλουτίζουν τη διερεύνηση του θέματος, παίζοντας ουσιαστικά το ρόλο του συνεκτικού ιστού στην πορεία ανάπτυξής του. Το δωδεκαμελές ΔΣ της ΦΕ συνεδριάζει τακτικά γύρω στις τρεις φορές το μήνα ή και περισσότερο, αν οι ανάγκες το καλούν, και αποφασίζει για όλα τα ζητήματα που σχετίζονται με τα σχολεία της Εταιρείας· ζητήματα πολύ μεγάλου εύρους που ξεκινούν από την αλλαγή προμηθευτών τροφίμων και τιμωρίες μαθητριών και φθάνουν μέχρι τα προγράμματα σπουδών, χορήγηση υποτροφιών, ιδρύσεις νέων σχολείων κ.λπ. Η ποικιλία των θεμάτων, η συχνότητα των συνεδριάσεων, το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό κύρος των μελών της ΦΕ και του ΔΣ ιδιαίτερα, δίνουν το στίγμα μια στιβαρής και συγκεντρωτικής διοίκησης, η οποία διαχέει προς τις διευθύνσεις των σχολείων της με μεγάλη ακρίβεια την ενδεδειγμένη κάθε φορά «γραμμή πλεύσης».

Τα πρακτικά των συνεδριάσεων δείχνουν ότι σχεδόν σε κάθε συνεδρίαση καταγράφονταν περισσότερα από ένα αιτήματα χορήγησης υποτροφίας: από ιδιώτες, από γνωστούς Αθηναίους ή μέλη της ΦΕ για τις κόρες τους, από αξιωματούχους της εκκλησίας για κορίτσια των περιοχών που εξετάζουμε. Αποκαλύπτουν επίσης ότι εκτός από τα είδη υποτροφιών που προαναφέραμε υπάρχουν και οι «δωρεάν φοιτήσεις» της Εταιρείας, καθώς και οι υποτροφίες της κυβέρνησης, των δήμων του ελληνικού κράτους, του ΣΔΕΓ κ.ά. Τα στοιχεία από τα πρακτικά συνεδριάσεων του ΔΣ της ΦΕ λειτουργούν συμπληρωματικά και ως προς τα στοιχεία που προκύπτουν από έγγραφα της Εταιρείας, που βρίσκονται, όμως, στο αρχείο του ΣΔΕΓ ως προϊόν της αλληλογραφίας την οποία επέβαλλαν οι στενές σχέσεις μεταξύ των δύο φορέων.

Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών

Από το Ιστορικό και Διπλωματικό αρχείο του ΥΠΕΞ θα στηριχθούμε στην αλληλογραφία του ΣΔΕΓ με την κεντρική υπηρεσία και τους προξένους, η οποία αρκετές φορές καλύπτει κενά που δημιουργούνται από τη μελέτη του αρχειακού υλικού από το αρχείο του Συλλόγου. Εκτός, όμως, από τη συμπληρωματικότητα των πληροφοριών, το αρχείο του ΥΠΕΞ μας προσφέρει γενικότερα τη δυνατότητα για τις

απαραίτητες διασταυρώσεις και συγκρίσεις. Τη δυνατότητα αυτή συχνά μας δίνουν οι φάκελοι που περιέχουν την αλληλογραφία της «Επιτροπής προς ενίσχυσιν της ελληνικής Εκκλησίας και παιδείας» (ΕΠΕΛΕΠ) με τα ελληνικά προξενεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τις μητροπόλεις, δημογεροντίες, σχολικές εφορίες.⁶¹ Αποτελούν υλικό αντίστοιχο με αυτό που διαθέτει ο ΣΔΕΓ, καθώς τόσο η ΕΠΕΛΕΠ από την ίδρυσή της –τέλος 1886 αρχές του 1887– και εξής όσο και ο ΣΔΕΓ δρουν παράλληλα με παρόμοιες στοχεύσεις, οι οποίες αποβλέπουν στην υλοποίηση των εθνικών διακυβευμάτων μέσω των εκπαιδευτικών πολιτικών που διαχέουν στις ελληνορθόδοξες κοινότητες.

Πάντως, το πλήθος των φορέων οι οποίοι εμπλέκονται στην υλοποιούμενη εκπαιδευτική διαδικασία στο έδαφος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς όφελος των ελληνικών συμφερόντων είναι ευρύ, με αλληλοεπικαλυπτόμενες και, πολύ συχνά, όχι ιδιαίτερα ξεκάθαρες αρμοδιότητες. Επιπλέον, όποιες κι αν είναι αυτές οι αρμοδιότητες, επηρεάζονται ανά περιόδους από ποικίλους παράγοντες, που σχετίζονται με τις μεταβολές των πολιτικών, διοικητικών και οικονομικών συμφραζομένων τόσο στην Ελλάδα όσο ασφαλώς και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Κάτι τέτοιο, πέρα από τις πρωταρχικές συνέπειές του, τις τριβές, δηλαδή, μεταξύ των φορέων και τη συνακόλουθη επιβράδυνση ή σχεδόν πλήρη, ορισμένες φορές, υπονόμηση της υλοποίησης των επιδιωκόμενων στόχων, συμβάλλει επίσης στην υπέρ-παραγωγή θεσμικών εγγράφων. Διογκώνει, με άλλα λόγια, τη γραφειοκρατία, η οποία με τη σειρά της τροφοδοτεί και αναπαράγει τις συγχύσεις και συγχρόνως αναπαράγεται από αυτές. Οι συνέπειες, επομένως, μιας τόσο πλούσιας γραφειοκρατικής υπέρ-παραγωγής δεν αφήνει ανεπηρέαστους/ες τους ερευνητές και τις ερευνήτριες, ιδιαίτερα μάλιστα, αν επιχειρήσουν να αντλήσουν αρχειακό υλικό από το ΥΠΕΞ.⁶²

⁶¹ Πρόκειται για φακέλους οι οποίοι φέρουν την επωνυμία του προξενείου με το οποίο αλληλογραφεί η κεντρική υπηρεσία του ΥΠΕΞ ή η ΕΠΕΛΕΠ, για φακέλους με την επωνυμία της ΕΠΕΛΕΠ, με την επωνυμία του ΣΔΕΓ κ.λπ. Για την ΕΠΕΛΕΠ αναλυτικότερα στο δεύτερο κεφάλαιο, εδώ, παρακάτω.

⁶² Τα γραφειοκρατικά ίχνη βρίσκονται διάσπαρτα σε ποικίλους φακέλους με διαφορετικές επωνυμίες στο Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του ΥΠΕΞ. Επιπλέον, αν συνυπολογίσουμε ότι προς το τέλος της ερευνώμενης περιόδου το ελληνικό κράτος διαθέτει στο οθωμανικό έδαφος πλήθος προξενικών αρχών και την πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη· ότι υπάρχουν, εκτός από τους φακέλους

Προχωρήσαμε σε συγκεκριμένες επιλογές προκειμένου να μπορέσουμε να εκταθούμε σε ένα υλικό που καλύπτει τριάντα πέντε περίπου χρόνια και να υπερβούμε τις εγγενείς δυσχέρειες που μόλις περιγράψαμε. Η καθυστέρηση ήταν μεγάλη και η συγκομιδή τεκμηριωτικού υλικού συγκριτικά με το χρόνο που αφιερώθηκε στο συγκεκριμένο αρχείο αντιστρόφως ανάλογη. Σταθήκαμε σε καθένα σχεδόν από τα τριάντα πέντε χρόνια που καλύπτει η έρευνά μας, και οπωσδήποτε σε χρονιές με πολιτικά και οικονομικά γεγονότα, διεθνή και εγχώρια, η έκβαση των οποίων θα μπορούσε να επηρεάσει ποικιλοτρόπως τη συντελούμενη από την ελληνική πλευρά εκπαιδευτική διαδικασία στις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Αυτό σε συνδυασμό με την επιλογή να δούμε την αλληλογραφία όσο το δυνατόν περισσότερων προξενικών αρχών με την κεντρική υπηρεσία,⁶³ καθώς επίσης να ερευνήσουμε φακέλους με την ένδειξη «εκπαιδευτικά», οδηγούν τελικά στη θετική σήμανση της προσπάθειάς μας. Έγγραφα με αναφορές σε διορισμούς, μετακινήσεις, παύσεις εκπαιδευτικών, στο ύψος των αμοιβών τους, με αναφορές και γράμματα των ιδίων των υποκειμένων προς τους φορείς οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για τη μισθοδοσία τους, για να εκλιπαρήσουν τις κατά πολύ καθυστερημένες αμοιβές τους και να περιγράψουν τα απορρέοντα από τις καθυστερήσεις αυτές βάσανά τους, εκθέσεις επιθεωρητών, σχόλια σχολικών εφοριών και μητροπολιτών για το προσωπικό τους,

που περιέχουν την αλληλογραφία με τις προξενικές αρχές, διαφορετικοί φάκελοι με την επωνυμία «Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων», «Επιτροπή προς ενίσχυσιν της ελληνικής Εκκλησίας και παιδείας» και «Εκπαιδευτικά»· ότι τα τεκμήρια δεν είναι ψηφιοποιημένα· και ότι η σχεδόν μοναδική επιλογή συλλογής υλικού εξαντλείται στην αντιγραφή των εγγράφων σε ηλεκτρονικούς κειμενογράφους και σε πολύ περιορισμένο αριθμό φωτοαντιγράφων και φωτογραφιών, αντιλαμβανόμαστε πως χωρίς ένα συγκεκριμένο σχέδιο δράσης και ανεξάντλητη υπομονή, η έρευνα στο συγκεκριμένο αρχείο μοιάζει με εφιάλτη.

⁶³ Το υλικό από τους φακέλους που περιέχουν τα τεκμήρια που προέρχονται από την πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, όπως εξηγήσαμε, είχε εξαρχής αποκλειστεί, καθώς η Κωνσταντινούπολη δεν περιλαμβάνεται στην έρευνά μας. Το ίδιο συμβαίνει και με τις προξενικές αρχές που βρίσκονταν στη Μ. Ασία (Anadolu), καθώς ούτε η συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή μπορεί να ομαδοποιηθεί με αυτές που μελετάμε, δηλαδή τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θράκη, αν και όλες αποτελούν οθωμανικό έδαφος. Αφήσαμε την έμφαση που έδινε η ίδια η ελληνική εξωτερική πολιτική να μας καθοδηγήσει. Η έμφαση δινόταν αναμφισβήτητα στη Μακεδονία. Η Θράκη και η Ήπειρος ακολουθούσαν. Γι' αυτό επιλεκτικά κινηθήκαμε στη διερεύνηση των φακέλων των προξενικών αρχών θέτοντας ως προτεραιότητα προξενεία της Μακεδονίας, όπως, για παράδειγμα, το Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης και το Προξενείο Σερρών και εν συνεχεία επεκταθήκαμε και σε προξενεία της Θράκης και Ηπείρου-Αλβανίας.

ονόματα αρσακειάδων διδασκαλισσών τα οποία συναντάμε και στο αρχείο του ΣΔΕΓ, συνιστούν το προϊόν της έρευνάς μας στο συγκεκριμένο αρχείο.

Αρχείο Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων:

A) Αιτήσεις διορισμού: μια τοποθεσία στο μεταξύ

Από το αρχείο του ΣΔΕΓ προέρχεται το μεγαλύτερο και σημαντικότερο μέρος του υλικού για τη συγκεκριμένη μελέτη. Τα τεκμήρια που απόκεινται στο –πλούσιο, καλά ταξινομημένο και ψηφιοποιημένο– αρχείο του ΣΔΕΓ καλύπτουν χρονικά τη δράση του σωματίου από την ίδρυσή του μέχρι τα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Οι ανάγκες ενός από τα κεντρικά ερευνητικά μας αιτούμενα –της υποκειμενικής συγκρότησης των διδασκαλισσών– υποδεικνύουν την εστίαση κυρίως στις αιτήσεις διορισμού τους. Εκτός από αυτές, όμως, θα εξετάσουμε για την περίοδο που μας απασχολεί, τα συμβόλαια που υπέγραφαν για το διορισμό τους, την αλληλογραφία του Συλλόγου με το ΥΠΕΞ –κεντρική υπηρεσία, προξενία– και με τη ΦΕ, τις εκθέσεις πεπραγμένων του ΣΔΕΓ, τις αιτήσεις χορήγησης υποτροφίας στα κορίτσια από τη Μακεδονία, καθώς και τα θεσμικά/υπηρεσιακά έγγραφα που συνοδεύουν τις αιτήσεις αυτές – συστατικές επιστολές των εκπαιδευτικών εφοριών των κοινοτήτων, μητροπολιτών κ.λπ. Άλλα από τα τεκμήρια που προαναφέραμε, όπως η αλληλογραφία του ΣΔΕΓ με το ΥΠΕΞ, οι εκθέσεις πεπραγμένων του κ.λπ., συμβάλλουν περισσότερο στην κατανόηση της ταυτότητας του Συλλόγου και της συγκρότησής του ως μηχανισμού, άλλα, όπως οι αιτήσεις διορισμού και οι αιτήσεις χορήγησης υποτροφίας, στην κατανόηση των τρόπων που συγκροτούνται τα υποκείμενα και διατυπώνουν τα ζητούμενά τους. Το υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας συνιστά υλικό αδιερεύνητο, αν και αρκετοί ερευνητές και ερευνήτριες αφιερώνουν χρόνο τόσο στο αρχείο του ΣΔΕΓ όσο και σε αυτά της ΦΕ και του ΥΠΕΞ, επομένως και στο είδος του υλικού στο οποίο κι εμείς επιλέξαμε να εγκύψουμε (π.χ. στην αλληλογραφία του ΥΠΕΞ με τα προξενία και τον ΣΔΕΓ, τα πρακτικά συνεδριάσεων της ΦΕ κ.λπ.). Ωστόσο, ένα πολύ εκτεταμένο μέρος του υλικού –οι αιτήσεις διορισμού και χορήγησης υποτροφίας– συγκροτούν μία κατηγορία τεκμηρίων, ένα είδος αρχειακού υλικού, στο οποίο δεν έχει καθόλου μέχρι τώρα στραφεί το ενδιαφέρον των ερευνητών/τριών.

Παρακάτω, θα παρουσιάσουμε τις θεωρητικές και μεθοδολογικές επιλογές στις οποίες καταλήξαμε, προκειμένου να αντιμετωπίσουμε το πρωτότυπο, αδιερεύνητο και σημαίνουσας έκτασης αρχειακό υλικό που αποτελούν οι αιτήσεις διορισμού των διδασκαλισσών. Η πρωτοτυπία τους έγκειται στο ότι εξασφαλίζουν το λόγο των υποκειμένων σε πρώτο πρόσωπο, καθώς συνιστούν αυτόγραφα κείμενα, στα οποία το αίτημα συμπλέκεται με τα απαραίτητα για την τεκμηρίωσή του βιογραφικά στοιχεία· με δυο λόγια, έχουμε να κάνουμε με αιτήσεις–βιογραφικά.

Σε έγγραφα, όπως για παράδειγμα τα συμβόλαια διορισμού των διδασκαλισσών, όπου πρέπει με ακρίβεια να καθοριστούν οι όροι με τους οποίους επικυρώνεται η σύναψη συνεργασίας μεταξύ των συμβαλλομένων, επιβάλλεται η ύπαρξη μιας φόρμας, ενός στερεότυπου κειμένου που δεν επιτρέπει μεγάλα περιθώρια εναλλακτικών διατυπώσεων. Στις περιπτώσεις αυτές, αλλάζουν τα ονοματεπώνυμα των συμβαλλομένων και οι όροι της συνεργασίας, όπως ο τόπος του διορισμού, το ύψος του μισθού, οι πρόσθετες παροχές σε όσες ή όσους προσλαμβάνονται. Κοντολογίς, ο σκοπός τον οποίο καλούνται να υπηρετήσουν αυτού του είδους τα έγγραφα επιβάλλει την ύπαρξη μιας σταθερής φόρμας για την οριοθέτηση, διευκόλυνση, επιτάχυνση και ομοιομορφία της διαδικασίας. Πρόκειται, κατά συνέπεια, γι' αυτό το είδος εγγράφων τα οποία θα αποκαλούσαμε χωρίς δισταγμό υπηρεσιακά έγγραφα και τα οποία συντάσσονται από τον ΣΔΕΓ, το φορέα, δηλαδή, που προσφέρει τη θέση εργασίας ή μεσολαβεί βάσει μιας τυπικής διαδικασίας για την κατάληψή της.

Αντίθετα, οι αιτήσεις διορισμού συντάσσονται από τις ίδιες τις ενδιαφερόμενες. Μέσω των αιτήσεων οι δασκάλες επιχειρούν να παρουσιάσουν τον εαυτό τους, να αυτο-οριστούν με τρόπο αποτελεσματικό σε σχέση με τον επιδιωκόμενο σκοπό, την κατάληψη μιας διδασκαλικής θέσης. Οφείλουν, συνεπώς, να παρουσιάσουν τα μορφωτικά και επαγγελματικά τους προσόντα, έτσι ώστε να υπογραμμίζεται και να αναδεικνύεται ο πλούτος τους, όταν υπάρχει. Αντίστροφα, όταν σε κάποιο από τα παραπάνω πεδία ο πλούτος αυτός για ποικίλους λόγους δεν εξασφαλίζεται, οφείλουν –και το επιδιώκουν– να υποβαθμίσουν την έλλειψή του· ενώ, άλλες φορές προβάλλουν τη διάθεση και τις προσπάθειές τους για την κάλυψη των θεωρούμενων ή πραγματικών αδυναμιών τους. Επιπλέον, στις αιτήσεις τους πρέπει να κάνουν

σαφές τι είδους θέση επιζητούν, γιατί την επιζητούν στο «εξωτερικό», καθώς και πόσο επείγον αναδύεται το περιεχόμενο αυτού του «γιατί». Με λίγα λόγια, ο σκοπός τον οποίο καλούνται να υπηρετήσουν οι αιτήσεις–βιογραφικά εξασφαλίζει στις αιτούσες τη δυνατότητα να κινηθούν με μία σχετική ελευθερία ως προς την παρουσίαση του εαυτού τους, πράγμα που καθορίζει και τη μορφή των εγγράφων αυτών, στην ανάλυση των οποίων θα επανέλθουμε λίγο παρακάτω.

Στις αιτήσεις διορισμού οι δασκάλες δείχνουν πώς αντιλαμβάνονται οι ίδιες τον εαυτό τους ως υποκείμενα –ή πώς θέλουν να δείχνουν ότι τον αντιλαμβάνονται σε σχέση με τις σπουδές τους, την εργασία, την οικογένεια–, απευθυνόμενες σε έναν φορέα. Έχουν τη δυνατότητα μέσα από τις εμφάνσεις ή τις αποσιωπήσεις, τους υπαινιγμούς ή τις ρητές διατυπώσεις, να αποτυπώσουν μία εκδοχή του εαυτού τους σε συνάρτηση με την επίτευξη ενός συγκεκριμένου στόχου, λαμβάνοντας, ωστόσο, υπ’ όψιν τους περιορισμούς που επιβάλλει τόσο ο φορέας απεύθυνσης όσο και ο ίδιος ο σκοπός σύνταξης του εγγράφου. Στην ουσία, επειδή ακριβώς γνωρίζουν εκ των προτέρων ότι θα γίνουν αντικείμενο εξέτασης από το διοικητικό συμβούλιο του ΣΔΕΓ, επιδιώκουν να συγκροτήσουν μία εκδοχή εαυτού μέσα στην αίτησή τους ικανή να τους επιτρέψει να περάσουν επιτυχώς την εξέταση. Υπό την έννοια αυτή, με αφορμή την εργασία γράφουν με μία σχετική, όπως επισημάνθηκε ήδη, ελευθερία για τον εαυτό τους: εν συντομία, κατά την επαφή τους με τον ΣΔΕΓ, διαπραγματεύονται την υποκειμενικότητά τους, ασκώντας τις δικές τους δυνάμεις στη διεκυστίνδα των σχέσεων εξουσίας που αναπτύσσονται εντός των ορίων του συγκεκριμένου μηχανισμού, ασκώντας, με άλλα λόγια, τη δική τους αντίσταση σε επίπεδο μικροπολιτικής.

Το αίτημα για εργασία που διατυπώνεται στις αιτήσεις, ο ίδιος ο ΣΔΕΓ ως φορέας-μηχανισμός που αποτελεί τον παραλήπτη τους, το τυπικό –κατά το μάλλον ή ήττον– που ακολουθείται στη σύνταξή τους, ακόμη και η σήμανσή τους κατά την κατάθεσή τους με αριθμό πρωτοκόλλου και ημερομηνία, αποτελούν σημαίνοντα στοιχεία της ταυτότητας των εγγράφων. Αυτά ακριβώς τα ταυτοτικά στοιχεία των αιτήσεων, παρά τη σχετική ελευθερία που εξασφαλίζουν, τις διαχωρίζουν από τα αμιγώς αυτοβιογραφικά κείμενα και μας οδηγούν, όταν πρέπει να δώσουμε μία απάντηση σχετικά με το πού εγγράφονται ως είδος υλικού, να πούμε, εν ολίγοις, ότι

και αυτές είναι υπηρεσιακά έγγραφα. Όμως, η δυνατότητα η οποία δίνεται στα ίδια τα υποκείμενα να αποφασίσουν ποια στοιχεία για τον εαυτό τους θα συμπεριλάβουν στην αίτηση και με ποιο τρόπο θα το κάνουν, ανοίγει ένα πολύ ενδιαφέρον πεδίο εγγραφής των αιτήσεων-βιογραφικών ως τεκμηρίων· τις χωροθετεί, δηλαδή, σε ένα νέο περιβάλλον, ενώ συγχρόνως διευρύνει τα όρια της δικής μας ερευνητικής φαντασίας. Επιπλέον, εξαιτίας αυτής της δυνατότητας, αποκτά νόημα η πρωτοτυπία των αιτήσεων και η διαφοροποίησή τους από άλλα είδη τεκμηρίων τα οποία περιέχουν πρωτοπρόσωπο λόγο γυναικών –αλληλογραφία, ημερολόγια, κ.λπ.– με χρονική αφετηρία το γύρισμα του 19^{ου} προς τον 20^ό αιώνα. Με λίγα λόγια, οι αιτήσεις «αιτούνται» μία εξίσου πρωτότυπη αντιμετώπιση. Θα προσπαθήσουμε να αναμετρηθούμε με το αίτημά τους.

Επικαλούμαστε την ερμηνευτική του Μισέλ Φουκώ και θεωρούμε ότι τα συμβόλαια διορισμού των διδασκαλισσών, όπως τα παρουσιάσαμε νωρίτερα, μπορούν να αναλυθούν και να ερμηνευθούν υπό το πρίσμα των πειθαρχικών εγγράφων πολύ πιο εύκολα απ' ό,τι οι αιτήσεις διορισμού τους. Τα «πειθαρχικά έγγραφα», σύμφωνα με τον Μισέλ Φουκώ, δίνουν τη δυνατότητα στην εξουσία να συγκροτεί το άτομο ως αντικείμενο γνώσης, προκειμένου να είναι σε θέση ελέγχοντάς το αποτελεσματικά, να το χρησιμοποιεί με τον αποδοτικότερο δυνατό τρόπο στο πλαίσιο της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας.⁶⁴ Οι αιτήσεις διορισμού, με βάση τα ταυτοτικά τους χαρακτηριστικά, τα οποία επίσης επιχειρήσαμε να αναδείξουμε παραπάνω, καθώς περιέχουν στοιχεία κατάταξης,⁶⁵ «κατοικούν» μεν στο περιβάλλον που ορίζεται από τα πειθαρχικά έγγραφα, αλλά μόνο εν μέρει. Αν μείνουμε, επομένως, σε αυτήν την εγκατάσταση, που με μία φουκωϊκή διατύπωση θα

⁶⁴ Μισέλ Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου – Ιουλιέττα Ράλλη, Κέδρος, Αθήνα 2008, σ. 250. Ο Φουκώ θεωρεί ότι τα νοσοκομεία, κυρίως, υπήρξαν κατά το 18^ο αιώνα μεγάλα πειραματικά εργαστήρια για τις μεθόδους εγγραφής και τεκμηρίωσης. Πιο συγκεκριμένα, η τήρηση των βιβλίων, η εξειδίκευσή τους, οι τρόποι μεταγραφής από το ένα βιβλίο στο άλλο, η κυκλοφορία τους την ώρα των ιατρικών επισκέψεων, η παραβολή τους την ώρα των τακτικών συνεδριάσεων του ιατρικού και διοικητικού προσωπικού, η λογιστική των θανάτων στο επίπεδο ενός νοσοκομείου, μιας πόλης, και, τελικά, ενός ολόκληρου έθνους, ήταν ουσιαστικά μέρος της διαδικασίας που σταδιακά υπέταξε τα νοσοκομεία στο πειθαρχικό καθεστώς. *Στο ίδιο*, σ. 251.

⁶⁵ Ονοματεπώνυμο της αιτούσας, διδασκαλείο αποφοίτησης, βαθμός πτυχίου, προϋπηρεσία.

λέγαμε εγκατάσταση στα όρια της «τεχνολογίας της εξουσίας»,⁶⁶ θεωρούμε ότι η γραφή εαυτού,⁶⁷ ως μέρος του περιεχομένου των αιτήσεων δεν αναλύεται με τον παραγωγικότερο τρόπο. Γι' αυτό και συνεχίζουμε για λίγο ακόμη την πορεία αναζήτησης ενός επαρκέστερου ερμηνευτικού σχήματος.

Καθώς τα υπό εξέταση τεκμήρια, οι αιτήσεις-βιογραφικά των διδασκαλισσών, συντάσσονται από τα ίδια τα υποκείμενα και καταγράφουν σπαράγματα προσωπικών στιγμών από τις ζωές τους, υποστηρίζουμε ότι καταλαμβάνουν μια τοποθεσία *στο μεταξύ* των πειθαρχικών εγγράφων και των εγγράφων εαυτού. Με άλλα λόγια, οι αιτήσεις-βιογραφικά, καθώς υπερβαίνουν τους λόγους της εξουσίας, δίνοντας διέξοδο στη φωνή των υποκειμένων –τους παρέχουν τη δυνατότητα να παρουσιάσουν στοιχεία από τη ζωή τους, τις προσπάθειές τους να βελτιώσουν τον εαυτό τους, συνεκδοχικά και τη ζωή τους με τον τρόπο που εκείνα κρίνουν κάθε φορά κατάλληλο–, μπορούν να εγγραφούν στο πεδίο της ελευθερίας που διαθέτουν τα υποκείμενα. Αποτελούν, κοντολογίς, μια συνιστώσα των τεχνολογιών εαυτού, των πρακτικών, δηλαδή, «που επιτρέπουν», σύμφωνα με τον Μισέλ Φουκώ, «στα άτομα να επιτελούν με δικά τους μέσα ή με τη βοήθεια άλλων έναν ορισμένο αριθμό ενεργειών πάνω στα σώματά τους, στις ψυχές, στις σκέψεις, στη συμπεριφορά και στον τρόπο ύπαρξής τους, ώστε να μετασχηματίζουν τους εαυτούς τους, με σκοπό να επιτύχουν μια ορισμένη κατάσταση ευτυχίας, αγνότητας, σοφίας, τελειότητας ή αθανασίας».⁶⁸

Οι τεχνολογίες εαυτού εγγράφονται ακριβώς στο πεδίο ελευθερίας το οποίο ο Μισέλ Φουκώ υποστηρίζει ότι διαθέτουν τα υποκείμενα. Αναλύοντας τα υποκείμενα

⁶⁶ Στο πλαίσιο των θεωρητικών επεξεργασιών του συγκεκριμένου διανοητή η ανθρώπινη πραγματικότητα συλλαμβάνεται στο σύνολό της ως αποτέλεσμα της διαπλοκής συγκεκριμένων ιστορικών και πολιτισμικών πρακτικών ή τεχνολογιών και ως τέτοια επιχειρεί να την ανιχνεύσει και να τη διερευνήσει. Στην προσπάθειά του αυτή «χαρτογραφεί» τέσσερις τύπους τεχνολογιών: τις «τεχνολογίες της παραγωγής», τις «τεχνολογίες των σημειωτικών συστημάτων», «τις τεχνολογίες της εξουσίας» και τις «τεχνολογίες εαυτού». Michel Foucault, “Technologies of the Self”, στο Luther H. Martin κ.ά. (επιμ.), *Technologies of the Self*, The University of Massachusetts Press, Μασαχουσέτη 1988, σ. 18. Αναλυτικότερη παρουσίαση βλ. και Μ. Πρέκα, «Αρσακειάδες δασκάλες (1880-1913): ρητές και άρρητες οικογενειακές διαδρομές», *ό.π.*, σ. 113-120.

⁶⁷ Ποιοι λόγοι, δηλαδή, οδηγούν την κάθε δασκάλα να ζητήσει θέση στο εξωτερικό, ποιες είναι οι προσπάθειες που κάνει ή έκανε για να βελτιώσει τη θέση της και τη μόρφωσή της κ.λπ.

⁶⁸ M. Foucault, “Technologies of the Self”, *ό.π.*, σ. 18.

βάσει της γενεαλογικής μεθόδου,⁶⁹ θεωρεί ότι, μολονότι κατασκευάζονται κοινωνικά μέσα από λογοθετικές πρακτικές, την ίδια στιγμή είναι ικανά να σκέφτονται πάνω στις συγκεκριμένες πρακτικές λόγου που τα συγκροτούν· είναι ικανά να αντιστέκονται και να προχωρούν σε διάφορες επιλογές ανάμεσα σε αυτές που παράγονται από τη συμπλοκή μεταξύ των αντιφατικών θέσεων υποκειμένου.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αυτή καθεαυτή η πρακτική των αιτήσεων-βιογραφικών συνιστά μία καινοτομία, μολονότι πρόκειται για συνηθισμένη πρακτική, την οποία, ούτως ή άλλως, ακολουθούσαν συστηματικά και οι άντρες. Η καινοτομία συνίσταται στην εμπλοκή των γυναικών σε μια νέα για κείνες διαδικασία, τη διαδικασία μέσω της οποίας έχουν τη δυνατότητα να απευθύνουν τα αιτήματά τους σε θεσμικούς φορείς *ενυπόγραφα*. Διατυπώνουν τα αιτήματά τους στο δημόσιο χώρο και αναγνωρίζονται ως υποκείμενα, τα οποία πέρα από το «ιδιωτικό» και ετεροκαθοριζόμενο πρόσωπο, της κόρης, αδερφής, μητέρας, συζύγου, έχουν κι ένα «δημόσιο» αυτοκαθοριζόμενο πρόσωπο, της εργαζόμενης δασκάλας. Η πρακτική των αιτήσεων, κατά συνέπεια, αποτελεί μία λίγο έκκεντρη, μεθοριακή, αλλά παραγωγική, ελπίζουμε, ερευνητικά, συνιστώσα των τεχνολογιών εαυτού.

Τα τελευταία είκοσι πέντε, περίπου, χρόνια, μεσολάβησε ποικιλία αναγνώσεων και διαφόρων εντάσεων κριτική στο έργο του Μισέλ Φουκώ από τις φεμινίστριες θεωρητικούς, καθώς οι επεξεργασίες του σε όλο τους το εύρος δείχνουν πως, όταν κάνει λόγο για τα υποκείμενα, εννοεί τους άντρες.⁷⁰ Οι διανοητικές επεξεργασίες του Μισέλ Φουκώ και των φεμινιστριών θεωρητικών που συνδιαλέγονται κριτικά μαζί του δημιουργούν το πεδίο από το οποίο αναδύονται, ως προϊόν γόνιμης σύζευξης, νέες αναλυτικές κατηγορίες. Ειδικότερα, η Μαρία Ταμπούκου προτείνει τις

⁶⁹ Ενάντια σε όσα θεωρούνται παραδοσιακές μορφές ιστορίας, ο Φουκώ έχει προτείνει το νιτσεικό πρότυπο της γενεαλογίας. Βασική νιτσεική αντίληψη για τον Φουκώ είναι ότι η αλήθεια δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις διαδικασίες παραγωγής της. Κατά συνέπεια, η γενεαλογία ασχολείται με τις διεργασίες, τις διαδικασίες και τους μηχανισμούς, μέσω των οποίων η αλήθεια και η γνώση παράγονται. M. Tamboukou, *Women, Education and the Self*, ό.π., σ. 8.

⁷⁰ Για μία ανασκόπηση της συζήτησης σχετικά με τις φεμινιστικές κριτικές στο περιεχόμενο του φουκωικού υποκειμένου βλ. M. Tamboukou, *Women, Education and the Self*, ό.π., σ. 22-29. Το έργο της Τζούντιθ Μπάτλερ και πιο συγκεκριμένα το Judith Butler, *Αναταραχή φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, επιμ. Χριστίνα Σπυροπούλου, εισαγωγή, επιστημονική επιμ. Βενετία Καντσα, επίμετρο Αθηνά Αθανασίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009. Επίσης, Αθηνά Αθανασίου, «Εισαγωγή, φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το “δεύτερο κύμα”», στο Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Νήσος, Αθήνα 2006, σ. 13-138.

τεχνολογίες γυναικείου εαυτού και με αυτές ως αναλυτικό εργαλείο εγκύπτει στα αυτοβιογραφικά ίχνη των Βρετανίδων διδασκαλισσών. Ανασύρει στην επιφάνεια, επεξεργάζεται και παρουσιάζει σειρά πρακτικών που ανέπτυξαν οι δασκάλες κατά τη διαδικασία της υποκειμενικής τους συγκρότησης, μέσα στο ριζικά μεταβαλλόμενο ιστορικό συμφραζόμενο του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα.⁷¹

Εμείς, αντλώντας από το σύνολο της θεωρητικής παραγωγής στην οποία αναφερόμαστε θα προχωρήσουμε στην εξέταση των αιτήσεων, όπως ήδη εξηγήσαμε, υπό το πρίσμα της εγκατάστασής τους στο μεταξύ των πειθαρχικών εγγράφων και των εγγράφων εαυτού. Στο δυναμικό πεδίο που συγκροτείται κατά τη συνάρθρωση των τεχνολογιών εξουσίας, και των τεχνολογιών εαυτού αναγνωρίζουμε τη δυνατότητα συγκρότησης των υποκειμένων ως εμπρόθετων υποκειμένων δράσης. Θα επιχειρήσουμε, επομένως, μέσα από το πρίσμα που προτείνουμε να αναδείξουμε τους λόγους και τις πρακτικές των διδασκαλισσών, τους τρόπους με τους οποίους σκέφτονται και δρουν· τους τρόπους με τους οποίους, καθώς συγκροτούνται από την εξουσία, αντιστέκονται, συγχρόνως, σε επίπεδο μικροπολιτικής, ως υποκείμενα ασυνεχή και πολλαπλά μέσα από μια διαδικασία διαρκούς διαπραγμάτευσης/αναδιαπραγμάτευσης του εαυτού τους.

Οι αιτήσεις-βιογραφικά των αρσακειάδων διδασκαλισσών δεν περιέχουν τις αυστηρά δομημένες, ταξινομητικές κατηγορίες των σημερινών αιτήσεων, οι οποίες απαιτούν συχνά από το άτομο-αντικείμενο γνώσης μονοσήμαντες διχοτομικές απαντήσεις (ναι-όχι, έγγαμος-άγαμος κ.λπ.), ως απαραίτητες πληροφορίες για τον εαυτό του. Ωστόσο, το αρχειακό υλικό υποδεικνύει ότι οι αιτήσεις ακολουθούν κάποιο τυπικό. Φαίνεται ότι πατούν σε κάποια φόρμα, ότι είναι η μίμηση κάποιου πρωτοτύπου που δεν υπάρχει, ή για να ακριβολογήσουμε, ενός πρωτοτύπου που δεν υπάρχει σε έντυπη μορφή και, σε κάθε περίπτωση, δεν έχει πέσει στην αντίληψή μας. Αν, λοιπόν, είναι δύσκολο να μιλήσουμε για ένα πρωτότυπο που δεν υπάρχει, είναι μάλλον ευκολότερο να μιλήσουμε για τις παραλλαγές της ίδιας της μίμησης.

⁷¹ Για την εμφυλοποίηση του ρητά άφυλου αλλά υπόρρητα αρσενικού υποκειμένου των φουκωικών γενεαλογιών, καθώς και για τις τεχνολογίες γυναικείου εαυτού βλ. Μ. Tamboukou, *Women, Education and the Self*, ό.π. Η αναλυτική μου ματιά χρωστάει πολλά στις επεξεργασίες και στις θεωρητικές και μεθοδολογικές προτάσεις της Μαρίας Ταμπούκου για τις τεχνολογίες γυναικείου εαυτού.

Και εξηγούμεστε: οι παραλλαγές αυτές στο περιεχόμενο των αιτήσεων-βιογραφικών σχηματοποιούνται τόσο στη βάση του αιτήματος, τη διεκδίκηση, δηλαδή, μιας θέσης εργασίας «εις το εξωτερικόν», όσο και στη βάση στοιχείων που διαφοροποιούν τις ίδιες τις αιτούσες –αν διαθέτουν, λόγου χάριν, επιπλέον του πτυχίου εφόδια, αν δηλώνουν προστάτιδες των οικογενειών τους κ.λπ. Η εξέταση των τεκμηρίων δείχνει ότι συγκροτούνται διακριτές τυπολογίες αιτήσεων, αν και με αρκετά ρευστά όρια, γι' αυτό θα εστιάσουμε στην ανάδειξη της εσωτερικής λογικής που διέπει τους τύπους των αιτήσεων. Ορισμένες δασκάλες, για παράδειγμα, υπερτονίζουν την ανάγκη τους για εργασία εξηγώντας, συχνά, τους λόγους που τις οδηγούν στην υποβολή αίτησης στον ΣΔΕΓ, ενώ άλλες δομούν το αίτημά τους για εργασία στη βάση των ικανοτήτων, των γνώσεών τους, των ιδιαίτερων δεξιοτήτων τους, με δυο λόγια, των προσόντων τους. Πάντως, στοιχείο που αναδύεται από το σύνολο, σχεδόν, των αιτήσεων είναι ότι οι δασκάλες έχουν ανάγκη να δουλέψουν για να βιοποριστούν οι ίδιες ή/και να βοηθήσουν, ακόμη και να στηρίξουν εξ ολοκλήρου τις οικογένειές τους.

Από το σύνολο των αιτήσεων που διαθέτουμε, επιλέγουμε να παρουσιάσουμε τις αιτήσεις οι οποίες εκτιμούμε ότι «μιλούν» πιο ολοκληρωμένα και καθαρά για τις αιτίες που ωθούν τα υποκείμενα να αναζητήσουν θέση εργασίας στις κοινότητες, για την κατάσταση στην οποία βρίσκονται, για τις προσπάθειες που κάνουν να «φέρουν βόλτα» τη ζωή τους, για το πώς αισθάνονται σε σχέση με τον εαυτό τους και τις προσπάθειές τους, τι σκέφτονται, τι πρακτικές ακολουθούν για τη διεύρυνση των δεξιοτήτων τους. Οι αιτήσεις αυτές ευελπιστούμε ότι θα μας βοηθήσουν να παρακολουθήσουμε πληρέστερα την επιχειρηματολογία τους και θα μας επιτρέψουν να εντοπίσουμε τα επαναλαμβανόμενα σχήματα, προκειμένου να μη μείνουμε στο ατομικό αλλά να αντιληφθούμε πώς αυτό μετατρέπεται σε συλλογικό· πώς από τις ατομικές-εμπειρικές περιπτώσεις μπορούμε να περάσουμε σε ιστορικές ερμηνευτικές υποθέσεις.

Για την ακρίβεια, θα εστιάσουμε σε αιτήσεις διορισμού διδασκαλισσών που καλύπτουν όλο το εξεταζόμενο διάστημα. Οι παλαιότερες από αυτές υποβλήθηκαν το 1887. Επιπλέον, θα εξετάσουμε τα συμβόλαια διορισμού που συνυπέγραφαν οι δασκάλες με τον ΣΔΕΓ, για την περίοδο 1872-1899. Στη διάθεσή μας έχουμε 180

περίπου αιτήσεις διδασκαλισσών και παράλληλα ένα μικρότερο –αντιπροσωπευτικό, όμως, ως προς το περιεχόμενο– αριθμό αιτήσεων δασκάλων και καθηγητών, βάσει των οποίων θα επιχειρήσουμε μια συσχετική διερεύνηση των τρόπων συγκρότησης της υποκειμενικότητας των διδασκαλισσών. Αν το αρχείο του ΣΔΕΓ είναι πλήρες για την περίοδο που εξετάζουμε, προκύπτει ότι οι δάσκαλοι αλλά και αρκετοί πτυχιούχοι ή τελειόφοιτοι του Πανεπιστημίου Αθηνών –φιλόλογοι, θεολόγοι, μαθηματικοί– τείνουν να απευθύνονται στον ΣΔΕΓ εξίσου με τις δασκάλες για μία θέση εργασίας στο «εξωτερικό». Στο σημείο αυτό και σε συνάρτηση με τον αριθμό των αιτήσεων διορισμού των διδασκαλισσών, πρέπει να τονίσουμε ότι η θέση εργασίας την οποία μπορούσαν να εξασφαλίσουν οι δασκάλες με τη μεσολάβηση του ΣΔΕΓ δε συνιστά τη μοναδική τους διέξοδο· για την ακρίβεια δεν συνιστά καν την κύρια επαγγελματική τους διέξοδο, όπως θα δείξουμε. Κατά συνέπεια, θα αντιμετωπίσουμε τον αριθμό των αιτήσεων που διαθέτουμε, και ο οποίος καλύπτει την περίοδο 1880-1913, ως προϊόν μίας από τις δυνατότητες απορρόφησής τους και θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε την επιλογή τους αυτή.⁷²

B) Αιτήσεις χορήγησης υποτροφίας

Με έμφαση στην έτερη από τις δράσεις του ΣΔΕΓ που σημειώσαμε παραπάνω, δηλαδή στη χορήγηση υποτροφιών σε κορίτσια από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες για να σπουδάσουν δασκάλες στα διδασκαλεία της ΦΕ, θα αναφερθούμε και στο άλλο σημαίνον για τις ερευνητικές μας υποθέσεις τμήμα τεκμηριωτικού υλικού από το αρχείο του, στις αιτήσεις χορήγησης υποτροφίας. Οι αιτήσεις που έχουμε στη διάθεσή μας είναι περίπου 80. Καλύπτουν όλο το εξεταζόμενο διάστημα, αν και οι

⁷² Το ίδιο ακριβώς ισχύει και για τους δασκάλους. Ο διορισμός στις κοινότητες αποτελεί μία από τις επαγγελματικές διεξόδους που είχαν. Πάντως, δεν είναι εύκολο να υπολογίσουμε πόσες δασκάλες και πόσοι δάσκαλοι από την Ελλάδα πήγαν να δουλέψουν στις κοινότητες. Ο ανά περιόδους διορισμός τους εκεί δεν περνά μόνο μέσα από τον ΣΔΕΓ. Από το 1887 και εξής διορίζει και η Επιτροπή προς ενίσχυσιν της ελληνικής Εκκλησίας και παιδείας (ΕΠΕΛΕΠ) του ΥΠΕΞ· για την ακρίβεια, αυτή έχει επίσημα την ευθύνη για την υλοποίηση των εκπαιδευτικών πολιτικών στις ελληνορθόδοξες κοινότητες, όπως θα δείξουμε. Από την άλλη, δεν μπορούμε να αθροίσουμε τις αιτήσεις που έχουμε στη διάθεσή μας, γιατί υπάρχουν δασκάλες που υποβάλλουν παραπάνω από μία φορά αίτηση, μέχρι να βρουν θέση εργασίας. Δεν έχουμε να κάνουμε, δηλαδή, πάντα με διαφορετικά πρόσωπα. Επίσης, όπως θα εξηγήσουμε στο οικείο κεφάλαιο, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με ακρίβεια πόσες διόριζε ο ΣΔΕΓ, γιατί δε διαθέτουμε καταλόγους διορισμών ανά έτος.

περισσότερες αφορούν κυρίως το διάστημα από το 1902 μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε. Προέρχονται από κοινότητες –μικρότερες ή μεγαλύτερες– αστικών κέντρων της Μακεδονίας. Για τις υποθέσεις μας, θα βασιστούμε σε τρεις παραδειγματικές περιπτώσεις και θα τις πλαισιώσουμε με αναφορές σε πολλές άλλες.

Επιλέξαμε τις συγκεκριμένες έναντι άλλων, γιατί τα θεσμικά/υπηρεσιακά έγγραφα –τα κατά Φουκό πειθαρχικά έγγραφα– που τις συγκροτούν, συνδυάζονται αποτελεσματικά με υλικό από τα αρχεία του ΥΠΕΞ και της ΦΕ. Προσφέρουν τη δυνατότητα να διανύσουμε την εξεταζόμενη περίοδο σε όλη της τη χρονική έκταση, αποκωδικοποιώντας συγχρόνως τη ρητορική τόσο των φορέων όσο και των υποκειμένων, καθώς συμπυκνώνουν την επιχειρηματολογία τους. Επιπλέον, προσφέρουν τη δυνατότητα να συγκροτήσουμε το πλαίσιο των ιστορικών συμφραζομένων μέσα στο οποίο παράγονται οι λόγοι τους, τα κίνητρά τους. Τέλος, μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τη συνομιλία των φορέων μεταξύ τους αλλά και με τους ενδιαφερόμενους· τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι ανάγκες στις κοινότητες σε σχέση τόσο με την οθωμανική διοίκηση όσο και με τους αντίπαλους εθνικισμούς, τη θεμελίωση εντέλει της διαδικασίας που διέπει την πρακτική των υποτροφιών.

Στο τέλος κάθε σχολικής χρονιάς, οι αιτήσεις συγκεντρώνονται στο προξενείο κάθε περιφέρειας και από κει αποστέλλονται στον ΣΔΕΓ στην Αθήνα. Ορισμένες από αυτές, πριν φτάσουν στα γραφεία του ΣΔΕΓ, ενδέχεται να έχουν προηγουμένως αποσταλεί στο ΥΠΕΞ, ώστε στο ταξίδι τους προς τον ΣΔΕΓ να τις συνοδεύσει και η γραπτή παραίνεση του υπουργού προς τα μέλη του ΔΣ του Συλλόγου για χορήγηση της υποτροφίας. Σε όλα τα γραφειοκρατικά στάδια τονίζεται η «εθνωφέλεια» των αιτούντων· η σημαίνουσα, δηλαδή, προσφορά της οικογένειας της μαθήτριας στο συντελούμενο στη Μακεδονία «εθνικόν έργον». Πάντως, για ποικίλους λόγους, είναι δυνατόν να μην ακολουθηθεί η παραπάνω διαδικασία. Το αίτημα μπορεί να φθάσει απευθείας από τους αιτούντες στον ΣΔΕΓ ή να σταλεί στο ΥΠΕΞ και από κει να διαβιβαστεί στο Σύλλογο. Μπορεί, με άλλα λόγια, να σταλεί οπουδήποτε και σε οποιονδήποτε θεωρούν οι αιτούντες ότι θα στηρίξει το αίτημά τους για χορήγηση υποτροφίας.

Οι αιτήσεις κατά κύριο λόγο υπογράφονται από τους γονείς, σε αντίθεση με τις αιτήσεις διορισμού των διδασκαλισσών που υπογράφονται από τις ίδιες. Σε ελάχιστες περιπτώσεις σχετικών αιτημάτων έχουμε διαπιστώσει ότι υπογράφουν την αίτηση τα ενδιαφερόμενα κορίτσια. Εξαιτίας της ηλικίας τους και της μαθητικής τους ιδιότητας, οι υποψήφιοι υπότροφοι –φοιτούν ήδη σε κάποιο παρθεναγωγείο από αυτά που λειτουργούν στα όρια των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων– θεωρείται, υποθέτουμε, ότι δεν είναι σε θέση να συντάξουν μόνες τους την αίτηση. Πράγματι, πρόκειται για πολύ νέα κορίτσια, συνήθως κάτω των δεκαπέντε ετών. Κατά συνέπεια, αναλαμβάνουν οι γονείς να προβούν στη συγκεκριμένη ενέργεια και γενικότερα, να ενεργοποιήσουν τη διαδικασία χορήγησης υποτροφίας.⁷³ Οι δασκάλες, από την άλλη, αν και μπορεί να είναι πολύ νέες όταν καταθέτουν την πρώτη τους αίτηση –μεταξύ 17 και 19 ετών–, επειδή έχουν αποκτήσει πλέον το δίπλωμα του Αρσακείου, είναι, δηλαδή, έτοιμες να μπουν στον επαγγελματικό στίβο, νομιμοποιούνται να συντάσσουν μόνες τους, να υπογράφουν και να καταθέτουν τις αιτήσεις τους. Κατά κανόνα, οι αιτήσεις χορήγησης υποτροφίας συνοδεύονται, όπως σημειώσαμε, από γραφειοκρατικά ίχνη – συστατικές επιστολές, πιστοποιητικά– των κοινοτήτων, των μητροπολιτών, των προξένων. Δεν είναι, όμως, απαραίτητο ότι κάθε αίτηση συνοδεύεται από συστατικές επιστολές όλων των φορέων.

Οι αιτήσεις χορήγησης υποτροφίας δε μας επιτρέπουν να ακούσουμε τι λένε τα νεαρά κορίτσια που πρόκειται να γίνουν δασκάλες. Μας εξασφαλίζουν, όμως, σύμφωνα με όσα ήδη επισημάναμε, τη δυνατότητα να αναγνώσουμε τα αιτήματα που διατυπώνουν οι οικογένειες και οι κοινότητες, ορισμένες φορές, και να προτείνουμε

⁷³ Αν πρόκειται για ορφανές αναλαμβάνει η μητρόπολη, η κοινότητα ή το προξενείο να αιτηθεί υποτροφίας εκ μέρους τους. Ενδεικτικά, η υπόθεση Ελένης Αθανασίου Χατζηπαντζή: Στις 13 Αυγούστου 1909 το ΔΣ του ΣΔΕΓ αποφασίζει να προσλάβει από το σχολικό έτος, 1909-1910, ως εσωτερική υπότροφό του στο Αρσάκειο, την Ελένη Αθανασίου Χατζηπαντζή, με καταγωγή από το Πρόσενικ της προξενικής περιφέρειας Σερρών. Ο ΣΔΕΓ ανταποκρίνεται στο αίτημα που του απευθύνει ο πρόξενος Σερρών Αντώνιος Σαχτούρης. Σύμφωνα με το προξενικό έγγραφο, το οποίο φθάνει στον ΣΔΕΓ μέσω ΥΠΕΞ, υπογραμμίζεται ότι ο Αθανάσιος Χατζηπαντζής «υπήρξε ο πρώτος εντόπιος οπλαρχηγός». Πριν τον πρόωρο θάνατό του, όπως επισημαίνεται, είχε διατυπώσει μία και μόνη παράκληση προς το προξενείο, να μεριμνήσει «περί της μονογενοῦς αυτού θυγατρὸς». Πράγματι, η Ελένη είχε προσληφθεί ως υπότροφος του ελληνικού προξενείου και φοιτούσε υπό την επίβλεψή του στο παρθεναγωγείο Σερρών. Όπως σημειώνει, όμως, ο πρόξενος: «κατὰ τον παρελθόντα Σεπτέμβριον [...] ἔνεκα λόγων ἐπιβαλόντων ἰδιαιτέραν μέριμναν περὶ τῆς κόρης ἐκείνης, καὶ μὴ ὑπάρχοντος ἐνταῦθα οἰκοτροφείου τῶν θηλέων, ἐκρίθη ἀναγκαῖα ἡ εἰς τὸ Αρσάκειον εἰσαγωγή αὐτῆς». Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 201/13.8.1909.

τη δική μας ερμηνεία, έχοντας κατά νου το λογοθετικό πλαίσιο μέσα στο οποίο παράγονται οι λόγοι τους και τις σχέσεις εξουσίας από τις οποίες τροφοδοτούνται και τις οποίες ανατροφοδοτούν. Υποστηρίζουμε ότι ο ΣΔΕΓ και οι κοινότητες επενδύουν στην εκπαίδευση των κοριτσιών με σκοπό τη δημιουργία ενός «σώματος» ελίτ διδασκαλισσών, εκπαιδευμένων στο εθνικό κέντρο. Παράλληλα, βέβαια, και οι οικογένειες θέλουν να κερδίσουν τα κορίτσια τους υποτροφία από τον ΣΔΕΓ και να σπουδάσουν στο Αρσάκειο. Η ένταση της επιθυμίας τους διαφοροποιείται ανάλογα με τις ιδιαίτερες καταστάσεις που έχουν να αντιμετωπίσουν στη δίνη των εθνικών ανταγωνισμών και ένοπλων συγκρούσεων. Ένας βασικός, αν και όχι ο μοναδικός λόγος είναι οι αυξημένες δυνατότητες εύρεσης μίας ανώτερης και καλοπληρωμένης εργασιακής θέσης που εγγυάται το δίπλωμα του Αρσακείου.

Τέλος, εκτός από τα τρία παραπάνω αρχεία που αποτελούν τις βασικές μας πηγές άντλησης πρωτογενούς υλικού, αναζητήσαμε υλικό για την τεκμηρίωση των υποθέσεών μας –κεντρικών και επιμέρους– στον τύπο της εποχής, σε ΦΕΚ, και σε δημοσιευμένα τεκμήρια.⁷⁴

Ο «μηχανισμός» ως μεθοδολογικό εργαλείο

Στην ανάλυσή μας θα αποκαλούμε τη ΦΕ και τον ΣΔΕΓ μηχανισμούς. Χρειάζεται, ως εκ τούτου, μία αποσαφήνιση του όρου «μηχανισμός» και μία εξήγηση για την επιλογή του. Στην προσπάθειά μας να προχωρήσουμε την έρευνα διαπιστώσαμε ότι αποδεικνυόταν εξαιρετικά δυσχερές έργο να εξετάσουμε κάποια από τις πρακτικές της ΦΕ ή του ΣΔΕΓ χωρίς να αναγκαστούμε στη συνέχεια, ακόμη κι αν δεν ήταν στις αρχικές μας προθέσεις, να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της στρατηγικής τους, καθώς και σειράς διαδικασιών που σχετίζονταν με την πρακτική των υποτροφιών, στην οποία εστίασαμε και η οποία αποτελεί το νήμα που συνέχει τη μελέτη και την αφήγησή μας. Η διαπλοκή και εξέλιξη των διαδικασιών αυτών συνδέουν τη ΦΕ και

⁷⁴ Στις δύο εκδόσεις που προαναφέραμε, την έκδοση της ΦΕ και την έκδοση του ΣΔΕΓ καθώς και στα: Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π. Ε. Φουρνάρη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, ό.π. Σοφία Βούρη, *Πηγές για την Ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση 1875-1907*, Παρασκευή, Αθήνα 1994. Σήφης Μπουζάκης – Χρήστος Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα 2002. Σπύρος Καράβας, *«Μακάριοι οι κατέχοντες την γην»*. *Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στην Μακεδονία 1880-1909*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2010.

τον ΣΔΕΓ μεταξύ τους αλλά και με κρατικούς φορείς (Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, ΥΠΕΞ). Η διαπίστωση αυτή μας οδήγησε στην αναζήτηση ενός μεθοδολογικού εργαλείου με επαρκή ευρύτητα και ευκαμψία, που να μας εξασφαλίζει τη δυνατότητα να αντιλαμβανόμαστε την κίνηση και τις μεταβολές στις πρακτικές όσο και στη στρατηγική της ΦΕ και του ΣΔΕΓ· συγχρόνως, τις αλληλοδιαπλοκές των σχέσεων τους με την εκτελεστική εξουσία και να ανιχνεύουμε τις δικτυώσεις τους. Αυτό το εργαλείο είναι ο μηχανισμός.

Με άλλα λόγια, αντιλαμβανόμαστε το μηχανισμό ως σύστημα σχέσεων. Οι σχέσεις αυτές, σχέσεις εξουσίας, εγκαθιδρύονται ανάμεσα σε ετερογενή στοιχεία επιδεκτικά αλλαγών και μετασχηματισμών. Με την αλληλοδιαπλοκή τους εγκαθιδρύουν νέες σχέσεις, την ίδια στιγμή που ενδεχομένως αυτή η εγκαθίδρυση υπονοεί την αρχή της υπονόμευσής τους. Θεωρημένος με τέτοιο τρόπο ο μηχανισμός μας επιτρέπει να συλλαμβάνουμε και να αναλύουμε τη φύση των συνδέσεων και αλληλοδιαπλοκών ανάμεσα στις σχέσεις αυτές και να ανιχνεύουμε τις δικτυώσεις τους. Ο μηχανισμός αναδεικνύεται έτσι σε δυναμικό μόρφωμα. μέσα στο οποίο μπορούμε να αναζητήσουμε «λόγους και πρακτικές, θεσμούς, το χώρο και το χρόνο, με δυο λόγια, το ειπωμένο και το ανείπωτο»⁷⁵.

Δομή

Η έρευνα αποτελείται από δύο ευρείες ενότητες, δύο μέρη δηλαδή. Το καθένα από τα δύο αυτά μέρη περιλαμβάνει δύο εξίσου ευρέα κεφάλαια. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει την παρουσίαση και ανάλυση των μηχανισμών –ΦΕ και ΣΔΕΓ– και το δεύτερο, τους λόγους των υποκειμένων στην επικοινωνία τους με τους μηχανισμούς, καθώς προσπαθούν να επιτύχουν τους στόχους τους. Στο πρώτο κεφάλαιο, κάνοντας την παραδοχή ότι ο εθνικός λόγος της εποχής με τις έμφυλες επεξεργασίες του αποτελεί πηγή νοηματοδότησης, νομιμοποίησης και συνοχής της πρακτικής των υποτροφιών που χορηγούνται σε μαθήτριες για να φοιτήσουν στα σχολεία της ΦΕ, θα δείξουμε ότι η συγκεκριμένη πρακτική αποτελεί πρώτον, σημείο συνάρθρωσης

⁷⁵ Colin Gordon (επιμ.), *Power/knowledge: selected interviews and other writings 1972-1977* by Michel Foucault, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1980, σ. 194. Από τη συγκεκριμένη μελέτη αντλούμε την έννοια του μηχανισμού που προτείνουμε. Η έννοια ανήκει στο φουκωϊκό εννοιολογικό σύμπαν και απαντάται γενικότερα στο έργο του συγκεκριμένου διανοητή.

ανάμεσα στη ΦΕ και στις δασκάλες που πηγαίνουν να διδάξουν «στο εξωτερικό» και δεύτερον, σημείο συνάρθρωσης ανάμεσα στους βασικότερους φορείς από τους οποίους εκπορεύονται εκπαιδευτικές πολιτικές στο ελληνικό κράτος της περιόδου. Θα δείξουμε, με άλλα λόγια, πώς οι συλλογικότητες της ΦΕ και του ΣΔΕΓ αποτελούν μηχανισμούς, οι οποίοι μαζί με το ΥΠΕΞ και το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως συγκροτούν έναν ευρύτερο μηχανισμό, ο οποίος παράγει και διαχέει εκπαιδευτικές πολιτικές που αφορούν τα κορίτσια στις ελληνορθόδοξες κοινότητες.⁷⁶

Για να γίνει δυνατό κάτι τέτοιο, προηγουμένως θα δείξουμε ότι οι υποτροφίες συνιστούν πρακτική πολυδιάστατη και πολυετή, παρά τις εσωτερικές της ασυνέχειες. Συγχρόνως, αντιμετωπίζουμε τη ΦΕ ως ισχυρό μηχανισμό με διευρυμένο δίκτυο σχέσεων και σχολείων το οποίο λειτουργεί ως προϋπόθεση και αποτέλεσμα για την περαιτέρω ενδυνάμωσή της, καθώς τη θέτει όλο και περισσότερο στο κέντρο των εξελίξεων στο πεδίο της ανώτερης γυναικείας εκπαίδευσης κατά το διάστημα της έντασης του αλυτρωτισμού. Θα δείξουμε, τέλος, ότι η Εταιρεία από την ίδρυσή της επιδιώκει την αυστηρή οριοθέτηση και διαφύλαξη του πεδίου της επαγγελματικής εκπαίδευσης, στο οποίο προσέβλεπε από την ίδρυσή της. Ως εκ τούτου, οδηγούμαστε αναγκαστικά πίσω στη χρονολογία ίδρυσης της ΦΕ, αν θέλουμε να καταλάβουμε τη δομή της, τη στρατηγική της, τις πρακτικές μέσω των οποίων επιχειρεί να την εφαρμόσει αλλά και τις πιθανές μεταβολές αυτής της στρατηγικής.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εκκινούμε από την παραδοχή ότι για να διερευνήσουμε αποτελεσματικά τις πολιτικές του ΣΔΕΓ που σχετίζονται με τις δασκάλες πρέπει να εξετάσουμε και τη συγκεκριμένη συλλογικότητα ως μηχανισμό, να αντιληφθούμε τη δομή της, τις σχέσεις της με άλλους μηχανισμούς, τη στρατηγική της και τις πρακτικές μέσω των οποίων επιχειρεί να την εφαρμόσει. Θα δείξουμε, επομένως, το είδος των σχέσεων του ΣΔΕΓ με το κράτος και, κυρίως με τους φορείς που έχουν σχέση με το σχεδιασμό και την υλοποίηση της εξωτερικής πολιτικής, όπως το ΥΠΕΞ και τα προξενεία.

⁷⁶ Οι εκπαιδευτικές πολιτικές που πηγάζουν από το ΥΠΕΞ και τον ΣΔΕΓ αφορούν και στα αγόρια· κυρίως σε αυτά. Αναφερόμαστε, όμως, στα ζητούμενα της παρούσας έρευνας.

Στη συνέχεια, στο ίδιο κεφάλαιο, αφού θεωρήσουμε την υλοποιούμενη από τον ΣΔΕΓ εκπαιδευτική διαδικασία στους πληθυσμούς των διεκδικούμενων περιοχών ως πτυχή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, θα εστιάσουμε στην πρακτική των υποτροφιών διότι, πρώτον, όπως επισημάναμε ήδη, συνιστά σημείο συνάρθρωσης μεταξύ των διδασκαλισμών και των βασικότερων φορέων-μηχανισμών από τους οποίους εκπορεύονται εκπαιδευτικές πολιτικές από το ελληνικό κράτος, στην προκειμένη περίπτωση του ΣΔΕΓ και του ΥΠΕΞ· δεύτερον, η κατανόηση της συγκεκριμένης πρακτικής ως διαδικασίας, η οποία προϋποθέτει σχεδιασμό και συντονισμένη δράση θεσμικών και προσωπικών δικτύων και υποκειμένων, βοηθά στην πληρέστερη κατανόηση του ΣΔΕΓ, συνακόλουθα και της συλλογικής στρατηγικής που εκπονούν τα μέλη του. Θεωρούμε ότι τα σημεία κλειδιά για την πληρέστερη κατανόηση των βασικών στοιχείων της ταυτότητας του Συλλόγου, συνεπώς, και για τη στήριξη των υποθέσεών μας σχετικά με τη στρατηγική που εκπονεί, τη δράση που υλοποιεί και τις σχέσεις με άλλους φορείς που προϋποθέτει η υλοποίηση της δράσης αυτής, πρέπει να αναζητηθούν νωρίτερα από τη χρονολογία της ίδρυσής του, κατά συνέπεια, πολύ νωρίτερα από το χρονικό σημείο εκκίνησης της έρευνάς μας.

Περνώντας στο δεύτερο μέρος της έρευνας και στο τρίτο από την αρχή της κεφάλαιο, θα συνεχίσουμε την προσέγγισή μας στο πλαίσιο που συγκροτεί το συνεχές του αλτρωτισμού, εντός του οποίου είναι εγγεγραμμένα το «εδώ» (Ελλάδα) και το «εκεί» (Οθωμανική Αυτοκρατορία), το «έσω» και το «έξω». Με αφορμή την εξέταση των τριών παραδειγματικών περιπτώσεων αιτήσεων για χορήγηση υποτροφίας που έχουμε επιλέξει να παρουσιάσουμε, θα εστιάσουμε στην πρακτική των υποτροφιών από τη σκοπιά του ΣΔΕΓ, όπως νοηματοδοτείται, νομιμοποιείται, σχεδιάζεται και εφαρμόζεται, δηλαδή, από τη συλλογικότητα με τη συνεργασία της ΦΕ, του ΥΠΕΞ και των φορέων του, με αποδέκτες τους πληθυσμούς των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων. Από την άλλη, θα εστιάσουμε στις υποτροφίες και από τη σκοπιά των αποδεκτών, γιατί προϋπόθεση για να χορηγηθούν οι υποτροφίες –να συγκροτηθεί, δηλαδή, η διαδικασία και στη συνέχεια να τεθεί σε εφαρμογή– συνιστά η ρηματοποίηση, η γραπτή διατύπωση με τη μορφή των αιτήσεων, της επιθυμίας

κάποιων ανθρώπων να ικανοποιήσουν μέσω της συγκεκριμένης πρακτικής έναν ευρύτερο σκοπό ή κάποιους επιμέρους στόχους σε σχέση με τη ζωή τους.

Εκείνο που οριοθετεί τη διπλή εστίαση την οποία θα επιχειρήσουμε –δηλαδή, τη διερεύνηση από τη μία μεριά από τη σκοπιά του ΣΔΕΓ και από την άλλη από την πλευρά των αποδεκτών των υποτροφιών– είναι το δίπολο «εθνωφέλεια»/«εθνωφελές έργο» – «προστασία», όπως νοηματοδοτείται από τη ρητορική του Συλλόγου αλλά και των ελληνορθόδοξων πληθυσμών και αποτυπώνεται στα τεκμήρια που επεξεργαζόμαστε. Έτσι, θα διερευνήσουμε το περιεχόμενο και τις ενδεχόμενες μεταβολές της κατηγορίας «προστασία». Πρόκειται για κατηγορία που συναντάται συχνά στα τεκμήρια. Χρησιμοποιείται τόσο από τον ΣΔΕΓ, κατά τον προγραμματισμό και την υλοποίηση της σχετικής με τις υποτροφίες δράσης του, όσο και από τους υποκείμενους στη συγκεκριμένη δράση πληθυσμούς, όταν του απευθύνουν το αίτημά τους. Θα δείξουμε επίσης ότι οι υποψήφιοι υπότροφες αναλαμβάνουν ορισμένες δεσμεύσεις ως μελλοντικές δασκάλες απέναντι στο μηχανισμό χρηματοδότησης των σπουδών τους, δεσμεύσεις, που σχετίζονται με τον τρόπο και τον τόπο διορισμού τους, καθώς και το ύψος του μισθού τους· τέλος θα διερευνήσουμε –όσο μας επιτρέπει το είδος του αρχαιακού υλικού– ενδεχόμενη ενεργότερη ανάμειξή τους στον «εθνικό αγώνα» από αυτή που υπονοεί ο ρόλος τους ως διδασκαλισσών της ελληνικής γλώσσας, του πολιτισμού του ελληνικού βασιλείου και του ελληνικού φρονήματος.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, θα δείξουμε ότι οι αρσακειάδες δασκάλες με καταγωγή από την Ελλάδα, απευθύνονται στον ΣΔΕΓ, γιατί επιθυμούν να εργαστούν στις κοινότητες, επειδή επείγονται να βιοποριστούν και να στηρίξουν τις οικογένειές τους. Υποβάλλουν αίτηση διορισμού στον ΣΔΕΓ μετά την αποφοίτησή τους ή –στην περίπτωση που είναι μεγαλύτερες σε ηλικία και εργάζονται ήδη σε παρθεναγωγείο μιας ορισμένης κοινότητας– μετά τη λήξη του μονοετούς συμβολαίου τους, αν αυτό δεν έχει ανανεωθεί ή δεν τους φαίνεται ικανοποιητικό. Ζητούν επίσης διορισμό από τον ΣΔΕΓ, όταν έχουν μείνει άνεργες στην Ελλάδα ή δεν καταφέρνουν να διοριστούν χωρίς προϋπηρεσία.

Οι αιτήσεις τους –σε συνδυασμό με τη μελέτη συμβολαίων και άλλων τεκμηρίων– μας παρέχουν τη δυνατότητα να παρουσιάσουμε ορισμένα στοιχεία για

το ύψος των μισθών τους, τις συνθήκες εργασίας τους –τόσο στην Ελλάδα όσο και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες– και τις πρακτικές που χρησιμοποιούν προκειμένου να αυξάνουν τα εφόδιά τους στην άκρως ανταγωνιστική κονίστρα, την οποία συνιστά η «αγορά διδασκαλικής εργασίας». Αποκαλύπτεται, επίσης, ότι από τη δεκαετία του 1890 και εξής εμφανίζονται όλο και συχνότερα υπερεκπαιδευμένες δασκάλες, οι οποίες ζητούν θέση εργασίας στο «εξωτερικόν» είτε επειδή είναι δύσκολο να απορροφηθούν από το ελληνικό κράτος είτε επειδή αντιλαμβάνονται ότι εντός των ορίων του δεν υπάρχουν πολλά περιθώρια για μία πιο ενδιαφέρουσα σταδιοδρομία με την ανάληψη, για παράδειγμα, θέσεων ευθύνης. Συγχρόνως, θα διερευνήσουμε και στο συγκεκριμένο κεφάλαιο το περιεχόμενο της κατηγορίας «προστασία», όπως αναδύεται κυρίως μέσα από τις αιτήσεις των διδασκαλισσών.

Με δυο λόγια, η συγκεκριμένη έρευνα επιδιώκει να αναδείξει πτυχές της ιστορίας δύο συλλογικοτήτων από τις μακροβιότερες και ηγεμονικότερες στην Ελλάδα, της ΦΕ και του ΣΔΕΓ. Από την άλλη, περνώντας μέσα από τη μελέτη των δύο συλλογικοτήτων, θα δώσει βήμα στα υποκείμενα που σχετίζονται μαζί τους. Για την ακρίβεια, θα τους επιτρέψει να «παρουσιάσουν» πώς σκέφτονται και οργανώνουν τη ζωή τους, πώς δρουν για να επιτύχουν ό,τι σχεδιάζουν συχνά μέσα σε συνθήκες κοινωνικά και πολιτικά εξαιρετικά δυσχερείς. Εντέλει, έστω και μέσα από τη δική μας αφήγηση, θα δοθεί η ευκαιρία να ακουστεί η φωνή των πρώτων μορφωμένων εργαζόμενων γυναικών, των διδασκαλισσών, οι οποίες στην κρίσιμη περίοδο που ορίζεται από την αλυτρωτική συγκυρία αναλαμβάνουν να κρατήσουν όχι μόνο τα ηνία της δικής τους ζωής, αλλά πολύ συχνά και αυτά των οικογενειών τους ως αρχηγοί και στυλοβάτες τους.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΦΙΛΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία τη δεκαετία του 1880

Το 1886, στον απόηχο των συνεπειών της οικονομικής κρίσης και του «ειρηνοπόλεμου»,¹ η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία (ΦΕ) γιορτάζει μεγαλοπρεπώς στην Αθήνα² τα πενήντα χρόνια ζωής της, παρουσία σύσσωμης της πολιτειακής, πολιτικής, εκκλησιαστικής ηγεσίας και των πρυτανικών αρχών του Πανεπιστημίου.³ Στο διάστημα αυτό έχει ήδη καταφέρει να εδραιώσει τη θέση της στον τομέα της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Έχει επικρατήσει έναντι όλων των ιδιωτικών σχολείων θηλέων που λειτουργούσαν τόσο στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους όσο και σε άλλες ελληνικές πόλεις⁴ ενώ συγχρόνως έχει επεκτείνει το δίκτυο των σχολείων και διδασκαλείων της εντός και εκτός Αττικής.⁵ Το Αρσάκειο διδασκαλείο έχει

¹ Η οικονομική κρίση που ξέσπασε το 1883-1884 οδήγησε σε πτωχεύσεις βιομηχανιών και εμπορικών επιχειρήσεων. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη φορολογική πολιτική που εφάρμοζε η κυβέρνηση Τρικούπη συντέλεσε στην εκλογική νίκη του Θεόδωρου Δηλιγιάννη στις εκλογές του 1885. Βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΔ, σ. 20-22. Για τη διακυβέρνηση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη από το 1885-1886 και την τακτική του «ειρηνοπόλεμου» που ακολούθησε βλ. Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη. Η κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας και οι πολιτικές συνέπειες στην Ελλάδα», στο *ίδιο*, σ. 24-30. Για την κατάρρευση του τραπεζικού τομέα βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 212-219.

² Για μία πλούσια και εμπειριστατωμένη παρουσίαση και ανάλυση των δομών του χώρου της Αθήνας, της ραγδαίας εξάπλωσής της και του πενταπλασιασμού του πληθυσμού της από το 1880 ως το 1925, βλ. Νίκος Ποταμιάνος, «Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες 1880-1925», *αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2011, σ. 45-65.

³ Παναγιώτα Ατσαβέ, «Τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Αθήνα. Η απήχησή τους στη ζωή της πόλεως», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αρσάκεια-Τοσίτσεια σχολεία. 1836-1996 εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας*, Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αθήνα 1996, σ. 118.

⁴ Για όλα τα ιδιωτικά σχολεία θηλέων που λειτουργούσαν στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας, πριν ακόμη από την ίδρυση της ΦΕ, βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 60-79 και 110-130.

⁵ Το 1886 λειτουργούν ήδη στην Αθήνα τα εσωτερικά – Αρσάκεια καθώς και τα εξωτερικά – Τοσίτσεια σχολεία και διδασκαλεία, ενώ έχουν ιδρυθεί το σχολείο/διδασκαλείο της Κέρκυρας το 1868 καθώς και τα προκαταρκτικά (δημοτικά) σχολεία από το 1867 σε αρβανιτόφωνους δήμους της Αττικής, όπου απ' ό,τι φαίνεται οι μαθήτριες δεν πλήρωναν δίδακτρα αλλά ο δήμος αναλάμβανε την εξασφάλιση στέγης και η ΦΕ πλήρωνε τη δασκάλα. Από το 1867 μέχρι τη δεκαετία του 1890

αναγνωριστεί ως επίσημο Διδασκαλείο Θηλέων ισόβαθμο του Κρατικού Διδασκαλείου Αρρένων.⁶ Παράλληλα, έχει αναπτύξει έργο που εκτείνεται πέρα από την ίδρυση σχολείων και διδασκαλείων, με τη συγγραφή, έκδοση και αποστολή σχολικών βιβλίων αλλά και οργάνων διδασκαλίας σε σχολεία όλης της Ελλάδας και των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁷ Επίσης, όπως θα δείξουμε παρακάτω, τα μέλη της ΦΕ, και κυρίως τα μέλη του διοικητικού της συμβουλίου, είναι μέλη των ανώτερων αστικών στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας.

Η άνοδος της φήμης της και η αύξηση των μαθητριών και υποψήφιων διδασκαλισσών, προϋπόθεση και αποτέλεσμα της επέκτασης του δικτύου της, τη βοήθησε να εγκαταλείψει σχετικά σύντομα τα νοικιασμένα κτίρια που χρησιμοποιούσε αρχικά και ολοκληρώνοντας την ανέγερση νέου ιδιόκτητου κτιρίου στο κέντρο της Αθήνας, με δωρεά του Απόστολου Αρσάκη, να μεταφερθεί εκεί ήδη το 1852. Συγχρόνως, εξακολουθεί να προσελκύει μαθήτριες και υποψήφιες δασκάλες από όλη την Ελλάδα, αλλά και από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τις κοινότητες της διασποράς,⁸ μολονότι έχουν αναγνωριστεί ως

λειτούργησαν τέτοια σχολεία στην Κηφισιά, στο Μενίδι, στα Κιούρκα, στο Γαύριο της Άνδρου, στα Πατήσια, στην Ελευσίνα, στην Αβία Μάνης, στα Στύρα Ευβοίας, και στη Χασιά. Τα περισσότερα είχαν βραχεία διάρκεια ζωής, λόγω κυρίως των αρνητικών διαθέσεων των κατοίκων απέναντι στην εκπαίδευση των κοριτσιών. Π. Ατσαβέ, «Τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Ελλάδα. Η εξάπλωση των Αρσακείων σχολείων και η διάδοση της γυναικείας εκπαίδευσως», ό.π., σ.127-128. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι το δίκτυο των σχολείων της ΦΕ επεκτείνεται και εκτός συνόρων. Ο Απόστολος Αρσάκης, πριν τη δωρεά του προς την ΦΕ, η οποία της εξασφάλισε το πρώτο ιδιόκτητο κτίριο, αυτό της οδού Πανεπιστημίου, είχε ιδρύσει στη γενέτειρά του Χοταχόβα, χωριό κοντά στην Πρεμετή της Ηπείρου (Αλβανία), σχολείο στο οποίο φοιτούσαν κυρίως αγόρια· φοιτούσαν όμως και λίγες μαθήτριες. Την επιστημονική και εκπαιδευτική εποπτεία του σχολείου Χοταχόβας, έπειτα από αίτημά του, ανέλαβε η ΦΕ μαζί με σχετική δωρεά. Γεώργιος Μπαμπινιώτης, «Απόστολος Αρσάκης. Νεοελληνικός Διαφωτισμός και εκπαίδευση», στο *ίδιο*, σ. 25.

⁶ Αναγνωρίζεται το 1861. Θα αναφερθούμε αναλυτικότερα παρακάτω.

⁷ Στα πρακτικά της ΦΕ καταγράφονται δεκάδες αιτήματα για αποστολή βιβλίων και εποπτικών μέσων σε σχολεία αγοριών και κοριτσιών της στοιχειώδους εκπαίδευσης στις ελληνορθόδοξες κοινότητες.

⁸ «[...] Διότι και μετά την έπειτα γενομένην πολλαπλασίασιν των δημοτικών σχολείων των συντηρουμένων υπό της κυβερνήσεως και των δήμων και μετά την ίδρυσιν των άλλων ανωτέρων ιδιωτικών παρθεναγωγείων εν Αθήναις και ταις επαρχίαις και μετά την ίδρυσιν ανωτέρου παρθεναγωγείου εν Σμύρνη, του Ζαπτείου και της Παλλάδος εν Κωνσταντινουπόλει και των ανωτέρων παρθεναγωγείων και διδασκαλείων της Θεσσαλονίκης, της Φιλιππουπόλεως και της Αδριανουπόλεως, το Αρσάκειον μένει πάντοτε το κέντρον και ο κυριώτερος μοχλός της παρ' ημίν γυναικείας εκπαίδευσως [...]». Α. Διομήδης Κυριακός, «Όχι τα γράμματα δεν φυσιούσι την γυναίκα», στο Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910) – ένα ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 326.

ισότιμα με το Αρσάκειο δίδασκαλείο τόσο το Ζάππειο Παρθεναγωγείο στην Κωνσταντινούπολη (1875) όσο και το Ομήρειο Παρθεναγωγείο στη Σμύρνη (1881).⁹ Οι αρσακειάδες δασκάλες αναλαμβάνουν πολύ νωρίς την οργάνωση και διοίκηση των γνωστότερων και μεγαλύτερων από τα παρθεναγωγεία των μεγάλων πόλεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς, ενώ το πλήθος τους επιτρέπει στο δημόσιο λόγο, ήδη από τη δεκαετία του 1860, να αναδειξεί ως πρόβλημα την ανεργία που αρχίζει να ταλαιπωρεί τον κλάδο τους.

Ο επόπτης των σχολείων της ΦΕ, Γεώργιος Βιώνης, αναφέρει στο λόγο του για τον εορτασμό των πενήντα χρόνων της Εταιρείας ότι πολλές διεθνείς προσωπικότητες επισκέφθηκαν τις εγκαταστάσεις της και διατύπωσαν κολακευτικότατα σχόλια τόσο γι' αυτές όσο και για το παραγόμενο πνευματικό έργο,¹⁰ ανάγοντας τα σχολεία της σε «μοχλό πολιτισμού της Ανατολής».¹¹ Με αφορμή το ίδιο γεγονός, ο Α. Διομήδης Κυριακός σε άρθρο του στο περιοδικό *Εστία* αποδίδει στο Αρσάκειο τα χαρακτηριστικά «πανελληνίου καθιδρύματος»¹² και για το λόγο αυτό, ισχυρίζεται, το «παρ' ημίν γυναικείον φύλο» οφείλει να θεωρεί την γιορτή για τα πενήντα χρόνια του δική του γιορτή.¹³

Οι μύθοι δε σημαίνει πως γλιτώνουν από τα πυρά της κριτικής. Οι μαθήτριες των σχολείων της ΦΕ δεν εκπαιδεύονται σωστά, γιατί δε μαθαίνουν οικιακές εργασίες και οι φτωχότερες από τις εσωτερικές, που φοιτούν με υποτροφία, μετά τη συναναστροφή τους με τις ευπορότερες από τις συμμαθήτριές τους, όταν γυρίζουν στην οικογένειά τους δεν μπορούν να προσαρμοστούν στα δεδομένα της, σύμφωνα

⁹ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 165.

¹⁰ «Συγκεκριμένα το 1865 ο Martin Doisy, γενικός επόπτης των 'Αγαθοεργών καταστημάτων' της Γαλλίας, το χαρακτήρισε 'ίδρυμα που παρόμοιο του δε γνωρίζει'. Το 1867 ο Αρχιτέκτων της Γαλλικής κυβέρνησης Cesar Dally δήλωνε επίσης: 'Το έθνος εκείνο εν ω αι μητέραι εισί πεπαιδευμένοι, είναι αληθώς χειραφετημένοι'». Βλ. και άλλες παρόμοιες απόψεις στο Π. Ατσαβέ, «Τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Αθήνα. Η απήχησή τους στη ζωή της πόλεως», ό.π., σ. 104.

¹¹ Ο Emile Burnouf, Διευθυντής της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, το 1869 στο γαλλικό περιοδικό *Revue des deux mondes* [Επιθεώρησης των δύο Κόσμων]. Βαρβάρα Μεταλληνού, Μαρία Βαϊάννη, Λυδία Αμπόνη, «Εθνική δράση και προσφορά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», στο ίδιο, σ. 255.

¹² Α. Διομήδης Κυριακός, «Όχι τα γράμματα δεν φυσιούσι την γυναίκα.», στο Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, ό.π., σ. 332.

¹³ Στο ίδιο, σ. 326.

με τον Νικόλαο Σαρίπολο.¹⁴ Ο Κ. Σ. Ξανθόπουλος, το 1873, αντιμετωπίζει το Αρσάκειο ως «αναγκαίον κακόν»,¹⁵ ενώ η Καλλιρρόη Παρρέν, από τις διασημότερες και πιο ενεργές στο δημόσιο πεδίο αποφοίτους του, το 1888 το θεωρεί επικίνδυνο για την υγεία και σωματική ευεξία των μαθητριών, εξαιτίας του σαθρού και ερειπωμένου εξωτερικού διδασκαλείου του. Συγχρόνως, το κατηγορεί για «εσωτερική γυμνότητα», λόγω της μετατροπής του σε «είδος εταιρίας μονοπωλείου» που επιδίδεται με πρωτοφανή ζήλο στην αποθησαύριση πλούτου.¹⁶ Δεν παραλείπει, μάλιστα, να καταλογίσει στη διοίκησή του ευθύνες για σχολαστικισμό και έλλειψη εμπνευσμένης, σύγχρονης διδασκαλίας με ανθρωπιστικό περιεχόμενο, ταιριαστό στις ανάγκες του φύλου των μαθητριών του.¹⁷ Κατά τη γνώμη μας, όσο πιο έντονη είναι η κριτική και από περισσότερες πλευρές εκπορευόμενη τόσο πιο καλά είναι εδραιωμένος ο μύθος.¹⁸ Έτσι, ο μύθος που «αφηγείται» η ΦΕ για τον εαυτό της, στηριγμένος στις αδράνειες και ασυνέπειες της κρατικής πολιτικής, σύμφωνα με την ανάλυσή μας, φτάνει σχεδόν ανέπαφος μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου.

Ίδρυση: κάτω από ποιες συνθήκες και για ποιο σκοπό

Στις 26 Αυγούστου του 1836, στην Αθήνα, νέα πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, πόλη που μεγαλώνει και επιχειρεί να αλλάξει φυσιολογία με ταχείς ρυθμούς,

¹⁴ Νικόλαος Σαρίπολος, «Κινδυνεύουσι να μεταστήσωσι τα παρθεναγωγεία εις την ετέραν του ονόματος σημασίαν», στο *ίδιο*, σ.180.

¹⁵ «[...] Διότι το μεν κοινοβιακόν σχολείον έχει πολλά τα άτοπα ως απέδειξεν η πείρα μακρών χρόνων εν Ευρώπη και η ημετέρα εν μικρώ. Το πρώτον τοιούτον συσταθέν εν Αθήναις Αρσάκειον διόλου δεν απεκρίθη προς τον σκοπόν της αληθούς μορφώσεως του γυναικείου φύλου, [...] από τινων ετών, ως λέγεται ερρυθμίσθη και εβελτιώθη και ίσως κατέστη *αναγκαίον κακόν*». Κ.Σ. Ξανθόπουλος, «Μακράν της αγοράς και της των πολλών απειροκαλίας», στο *ίδιο*, σ. 256.

¹⁶ «[...] Το Αρσάκειον μετεβλήθη εις είδος εταιρίας μονοπωλείου, μέγιστα αποθησαυρίζοντος πλούτη, και εις τούτο και μόνον μετά ζήλου πρωτοφανούς από τινος επιδοθέντος. Άλλως πώς δύναται να εξηγηθή η από τινος ετών αύξησις των διδάκτρων εσωτερικών και εξωτερικών μαθητριών, η παραδοχή ολιγίστων τοιούτων δωρεάν η παρεχομένη ταις οικοσίτοις τροφή, η γλίσχρο των τε καθηγητών και διδασκαλισσών αμοιβή η τερατώδης ιδέα όπως υπό το εγερθησόμενον διδασκαλείον κατασκευασθώσι εμπορικά καταστήματα, καφενεία, ζαχαροπλαστεία και αγνοούμεν τι άλλο. Πάντα ταύτα δεν είναι κερδοσκοπικαί επιχειρήσεις; [...]» Καλλιρρόη Παρρέν, «Μονοτονία σκληρού και πληκτικού βίου», στο *ίδιο*, σ. 364.

¹⁷ Στο *ίδιο*, σ. 365.

¹⁸ Εδώ παρουσιάζουμε ενδεικτικά ορισμένες πτυχές της κριτικής. Αναλυτικότερα βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 156-161. Επίσης, βλ. ποικιλία κειμένων στο Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, ό.π.

αναγγέλλεται μέσω του τύπου η ίδρυση της ΦΕ.¹⁹ Λίγο αργότερα δημοσιεύεται στην εφημερίδα της κυβέρνησης το βασιλικό διάταγμα βάσει του οποίου εγκρίνεται η ίδρυσή της, δηλώνεται η βασιλική ευαρέσκεια και επικυρώνεται η εκλογή προέδρου στο πρόσωπο του Γεώργιου Κουντουριώτη.²⁰

Με επιρροές από τον Αδαμάντιο Κοραή, ο διευθυντής του πρώτου διδασκαλείου του ελληνικού κράτους και γενικός επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων, Ιωάννης Κοκκώνης,²¹ βασιζόμενος στον ιδρυτικό νόμο της Δημοτικής Εκπαίδευσης του 1834,²² είναι ο εμπνευστής της ίδρυσης μιας Εταιρείας, με σκοπό, όπως δηλώνεται στο καταστατικό της, την πρόοδο των δημοτικών σχολείων και τη στοιχειώδη εκπαίδευση του λαού. Η Εταιρεία αυτή δεν είναι άλλη από τη ΦΕ, η οποία έμελλε τελικά να «εξειδικεύσει» τη δράση της στην εκπαίδευση των κοριτσιών –και μάλιστα να τη μονοπωλήσει για πολλές δεκαετίες–, αν και αυτό δε δηλωνόταν ρητά στην ιδρυτική πράξη του 1836.²³ Παρείχε γενική αλλά και επαγγελματική μόρφωση στα κορίτσια, μέχρι το ελληνικό κράτος να αποφασίσει ότι η ανώτερη εκπαίδευσή τους, και ιδίως η εκπαίδευση των διδασκαλισσών, αποτελούσε δική του ευθύνη και απαιτούσε από μέρος του σχεδιασμό, θεσμοθέτηση και χρηματοδότηση κατά τα πρότυπα της αντίστοιχης εκπαίδευσης των δασκάλων.

¹⁹ Βλ. αγγελία ίδρυσης στο Ευγενία Κυριαζοπούλου, «Ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Το ξεκίνημα της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*, ό.π., σ. 30.

²⁰ Βλ. «Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, αριθ. 54/1836», στο *ίδιο*, σ. 31.

²¹ Στο *ίδιο*, σ. 29. Επίσης, Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 79.

²² «Νομοθετικό διάταγμα της 6/18 Φεβρουαρίου 1834 “Περί Δημοδιδασκάλων εν γένει και Δημοτικών σχολείων”, που στάθηκε βασικά και ο καταστατικός της χάρτης μέχρι το 1895», στο *ίδιο*, σ. 66.

²³ «“Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας”. Α’ Σκοπός της Εταιρίας. 1. Συστήνεται εταιρία εις Αθήνας υπό το όνομα *Εταιρία Φιλεκπαιδευτική*. 2. Σκοπός της Εταιρίας ταύτης είναι η πρόοδος των Δημοτικών σχολείων και η στοιχειώδης εκπαίδευσις του λαού. Επομένως τα αντικείμενα αυτής θέλουσιν είσθαι. α. Το να ευκολύνουν την πρόοδον των δημοτικών σχολείων και την διάδοσιν της στοιχειώδους παιδείας μεταξύ του λαού κατά τον της 6 (18) Φεβρουαρίου 1834 περί δημοτικών σχολείων νόμον. Β. Να προμηθεύη τα αναγκαία προς τούτο στοιχειώδη βιβλία γ. Να ενισχύη και να ανταμείβη τους συγγραφείς ή μεταφραστάς των τοιούτων βιβλίων δ. Να διεγείρη την άμλλα των μαθητών και την φιλοτιμία των δημοδιδασκάλων δι’ ενιαυσίων βραβείων ε. Να φροντίζη περί τελειοποιήσεως της μεθόδου του διδάσκειν και ανταμείβη τους τελειοποιούντας αυτήν την μέθοδον, ή εφευρίσκοντας άλλας τελειότερας στ. Να βοηθή εις τον πολλαπλασιασμό των δημοτικών σχολείων, όταν οι πόροι αυτής συγχωρώσι τούτο». Στο Ε. Κυριαζοπούλου, «Ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», ό.π., σ. 34.

Ειδικότερα, με βάση το καταστατικό του 1836, στο οποίο ο Ιωάννης Κοκκώνης υπογράφει ως γραμματέας, σκοπός της Εταιρείας είναι η συγκρότηση της δημοτικής εκπαίδευσης και η στοιχειώδης εκπαίδευση του λαού. Ο σκοπός αυτός αναλύεται στη διευκόλυνση της προόδου των δημοτικών σχολείων, στην προμήθειά τους με τα αναγκαία βιβλία, στην ενίσχυση και ανταμοιβή των συγγραφέων ή των μεταφραστών των βιβλίων, στην ενίσχυση της άμιλλας μεταξύ των μαθητών και της φιλοτιμίας των δημοδιδασκάλων με ετήσια βραβεία, στη συνεχή φροντίδα για τελειοποίηση των διδακτικών μεθόδων και τη συμβολή της Εταιρείας στον πολλαπλασιασμό των σχολείων.

Συνεπώς, φαίνεται ότι ο σκοπός του μηχανισμού που συστήνεται νοηματοδοτεί το επίθετο «Φιλεκπαιδευτική», το οποίο επιλέγεται να συνοδεύσει ως επιθετικός προσδιορισμός το ουσιαστικό «Εταιρία».²⁴ Με τον τρόπο αυτό, κατά τη γνώμη μας, εξασφαλίζεται εντυπωσιακή δυναμική, πριν η ίδια η Εταιρεία αρχίσει τη δράση της, από τη συγκρότηση της επωνυμίας της και μόνο. Σ' αυτό συνηγορεί και η επιλογή του ουσιαστικού «Εταιρία», καθώς τη συνοδεύουν συνδηλώσεις που παραπέμπουν σε ένδοξες στιγμές του σχετικά πρόσφατου παρελθόντος.²⁵ Με τη συγκρότηση της συγκεκριμένης επωνυμίας επιχειρούνται ποικίλες συνδέσεις. Πρώτα απ' όλα, επιχειρείται η σύνδεση του νέου μηχανισμού με το σκοπό του και την προβολή του στο μέλλον, αλλά και γιατί όχι, μια πρώιμη αλλά σαφώς ενυπάρχουσα σύνδεση του «εθνικού» παρελθόντος με το «εθνικό» παρόν και μέλλον, σε ένα αδιάσπαστο συνεχές. Επιπλέον, υπογραμμίζεται το πλήθος και οι ιδιότητες των μελών που τη συνιστούν και υπόρρητα, πριν ακόμη παρουσιαστεί ο σκοπός σύστασής της, δηλώνει μια ευρεία συστράτευση γι' αυτόν τον σκοπό που προοιωνίζεται μεγάλος.

Η νοηματική ευρύτητα της επωνυμίας και συγχρόνως η ανάληψη συγκεκριμένης δέσμευσης για δράση, την οποία επαγγέλλεται σε ένα ευαίσθητο πεδίο, όπως αυτό της εκπαίδευσης, στο οποίο το κράτος δεν είναι σε θέση να καταθέσει τόσο μεγαλοπρεπείς δεσμεύσεις, θέτουν τα όρια του πεδίου αυτού. Με

²⁴ Η λέξη «Εταιρία» στο καταστατικό είναι γραμμένη με -ι-. Στα πρακτικά συνεδριάσεων του ΔΣ είναι πολύ συχνά, επίσης, γραμμένη με -ι-. Στη σφραγίδα της ΦΕ χρησιμοποιείται το -ει-, όπως και στο λογότυπό της. Επιλέγουμε να ακολουθήσουμε τη γραφή με -ει-. Έτσι, στο κείμενο, όταν αναφερόμαστε εμείς στην Εταιρεία θα είναι με -ει-, όταν παρατίθενται αποσπάσματα από τα πρακτικά ή άλλο κείμενο θα ακολουθείται ασφαλώς η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

²⁵ Το μυαλό μας πηγαίνει, για παράδειγμα, στη Φιλική Εταιρεία. Επίσης και στη Φιλόμουσο Εταιρεία των Αθηνών, η οποία το 1825 ίδρυσε στην Ακρόπολη το πρώτο σχολείο θηλέων που λειτούργησε. Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, ό.π., σ. 13.

άλλα λόγια, η συγκρότηση της επωνυμίας γίνεται μάρτυρας της φιλοδοξίας που διακατέχει το όλο εγχείρημα να καλύψει η ΦΕ ένα μεγάλο μέρος του πεδίου. Με την ευρύτητα της επωνυμίας διεκδικείται και τελικά καλύπτεται χώρος από αυτόν που αφήνει η ελλειμματική παρουσία του κράτους, ο χώρος της εκπαίδευσης και ιδιαίτερα της γυναικείας.

Η ιδέα της ίδρυσης σχολείου θηλέων αποδίδεται, όπως σημειώσαμε ήδη, στο γραμματέα της ΦΕ Ιωάννη Κοκκώνη. Έπειτα από πρότασή του το 1837 η ΦΕ εγκαινιάζει τη δράση της στον τομέα της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Σύμφωνα με μία άποψη, ο Ιωάννης Κοκκώνης υπέβαλε τη συγκριμένη πρόταση προκειμένου «να φανεί αμέσως το έργο της Εταιρείας και να κερδίσει έτσι σε υπόληψη και σε συνδρομητές και πόρους».²⁶ Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής υποστηρίζει ότι η πρόταση του Ιωάννη Κοκκώνη απέβλεπε στην αποδυνάμωση του ρόλου άλλων δογμάτων και ιδίως του προτεσταντικού, το οποίο τον ανησυχούσε ιδιαίτερα.²⁷ Ο ίδιος ο Ιωάννης Κοκκώνης, πάντως, εγγράφει την πρότασή του στο σκοπό της Εταιρείας. Εφ' όσον, δηλαδή, σκοπός της ΦΕ ήταν να «βοηθή εις την διάδοσιν της στοιχειώδους εκπαιδύσεως μεταξύ του λαού, απεδέχθη προς τοις άλλοις και έργον επωφελέστατον προς το παρόν και αναγκαιότατον, το να μορφώση ιδίως διδασκαλίσσας προς εκπαίδευσιν των κορασιών».²⁸ Θεωρεί, επομένως, ο γραμματέας της Εταιρείας ότι η έναρξη της δραστηριότητάς της με την ίδρυση σχολείου θηλέων δε συνιστά «παρέκκλιση», αλλά μία μόνο πτυχή της επαγγελλλόμενης δράσης της.²⁹ Εξάλλου, από τη θέση του γενικού επιθεωρητή της δημοτικής εκπαίδευσης ίσως είναι σε θέση να παρατηρήσει ότι το κράτος δεν προτίθεται ή/και δε διαθέτει τη στιγμή εκείνη την οικονομική δυνατότητα να προχωρήσει σε μία τόσο σημαίνουσα δράση σχετικά με την εκπαίδευση των κοριτσιών.

²⁶ Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 80.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 81. Προτεστάντες, όπως οι Χιλλ, είχαν ιδρύσει τα πρώτα σχολεία θηλέων. Θα αναφερθούμε παρακάτω.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 81. Γενικά για την ίδρυση και το σκοπό καθώς και για τη διοίκηση της ΦΕ, βλ. και Μαριάνθη-Ελισάβετ Μάστορα, «Η επίδραση της γαλλικής γλώσσας και του πολιτισμού της Γαλλίας στα εκπαιδευτήρια της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από της ιδρύσεώς της (1836) έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 264-272 και 273-289, <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/20841> (11.6.2015)

²⁹ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 81.

Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, με τη σειρά του, υποστηρίζει ότι αντιτάχθηκε στην πρόταση επειδή πίστευε ότι θα άλλαζε ο προσανατολισμός της Εταιρείας και επειδή η κυβέρνηση σχεδίαζε την ίδρυση τέτοιου σχολείου, του οποίου μάλιστα ο ίδιος είχε συντάξει τον κανονισμό.³⁰ Η «παρεκτροπή», ωστόσο, της Εταιρείας από τον αρχικό της σκοπό «έφερε διαίρεσιν μεταξύ των μελών της Εταιρείας», υποστηρίζει ο Π. Καρολίδης, με αποτέλεσμα να αποχωρήσουν από αυτήν όσοι υποστήριζαν την προσήλωση στον αρχικό σκοπό, δηλαδή την πρόοδο των δημοτικών σχολείων και τη στοιχειώδη εκπαίδευση του λαού.³¹ Από τότε η ΦΕ θα εξειδικευθεί στη γυναικεία εκπαίδευση. Στο καταστατικό του 1882, μάλιστα, θα αναπροσδιορίσει το σκοπό της και θα επιφέρει την τροποποίηση με την οποία δεν αφήνει περιθώρια παρερμηνειών και παρεξηγήσεων, καθώς ο σκοπός της πλέον ορίζεται ως «η αγωγή και η εκπαίδευσις του λαού ιδίως δε του γυναικείου φύλου, διά συστάσεως Παρθεναγωγείων, Διδασκαλείων και σχολείων προς την στοιχειώδη και εγκύκλιον εκπαίδευσιν».³²

Αν ρίξουμε μια ματιά στον ιδρυτικό πυρήνα των μελών της ΦΕ, θα διαπιστώσουμε ότι περιλαμβάνονται σ' αυτόν λόγιοι, ομογενείς, ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι, παλαιοί αγωνιστές και μετέπειτα αυλικοί, αυτόχθονες και ετερόχθονες, μέλη, δηλαδή, των παλαιών αλλά και νέων ηγετικών κοινωνικών στρωμάτων που συρρέουν στην Αθήνα:³³ σε μια Αθήνα, η οποία με την ταχεία ανάπτυξή της και την προσπάθεια για αλλαγή της φυσιογνωμίας της αποτελεί πόλο έλξης «των πιο ετερόκλητων κοινωνικών ομάδων, νοοτροπιών και συμπεριφορών που δεν είχαν

³⁰ Στο ίδιο, σ. 82.

³¹ Στο ίδιο, σ. 82.

³² Βλ. το δεύτερο καταστατικό «Οργανισμός της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας συσταθείσης τω 1836 και διατελούσης υπό την προστασίαν της Α.Μ. της βασιλείσσης τροποποιηθείς τω 1882», στο Σήφης Μπουζάκης – Χρήστος Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλιστών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα 2002, τ. 1, σ. 202.

³³ «Ενδεικτικά αναφέρουμε: Γ. Κουντουριώτη, Αλ. Μαυροκορδάτο, Α. Μεταξά, Σπ. Τρικούπη, Ι. Κωλέττη, Α. Ζαΐμη, Θ. Κολοκοτρώνη, Ν. Σταματελόπουλο (Νικηταρά), Ι. Μακρυγιάννη, Φ. Ιωάννου, Κ. Ασώπιο, Ν. Βάμβα, Νεόφ. Δούκα, Κ. Κοντογόνη, Ν. Κωστή, Θ. Μανούσο, Δ. Κυριακού, Θεόκλ. Φαρμακίδη, Χ. Κλωνάρη, Ν. Φλογαΐτη, Σ. Σούτσο, Λάζ. Κουντουριώτη, Π. Νοταρά, Α. Λόντο, Κ. Δεληγιάννη, Ιάκ. Ρίζο, Αλ. Ραγκαβή, Γ. Σίνα, Παντ. Ράλλη, Μ. Τοσίτσα, Γ. Καπλάνη, Ν. Ζωσιμά, Ι. Καρατζά, Π. Σούτσο, Α. Στούρτζα». Ε. Κυριαζοπούλου, «Ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *ό.π.*, σ. 30-31.

αναμιχθεί ποτέ στο παρελθόν»³⁴. Τα στοιχεία αυτά, από την άλλη, μόνο μέσω μιας απαραίτητης διαδικασίας ομογενοποίησης είναι δυνατόν να μπορέσουν στο μέλλον να πετύχουν τη συγχώνευσή τους και συγχρόνως τη συγκρότησή τους «σε μια ευρωπαϊκή τάξη, εξαγνισμένη από τα ανατολίτικα κατάλοιπα και αναβαπτισμένη στη λεπτότητα του δυτικού *savoir vivre*».³⁵ Μία οδός προσέγγισης όλων των παραπάνω ομάδων είναι η συμμετοχή τους στον κρατικό μηχανισμό, στην Αυλή και στην κυβέρνηση. Οι οικογένειες, λόγου χάριν, ορισμένων οπλαρχηγών και ισχυρών δημογερόντων ενσωματώθηκαν στο άμεσο περιβάλλον του βασιλιά, ενώ οι αδερφές και οι κόρες τους έπαιρναν μαθήματα για να ενταχθούν στην ακολουθία της βασίλισσας Αμαλίας.³⁶

Η ίδρυση, συνεπώς, ενός σχολείου και διδασκαλείου θηλέων για την εξυπηρέτηση των κοινωνικών αναγκών των στρωμάτων αυτών ήταν, όπως φαίνεται, επιβεβλημένη ως πτυχή ευρύτερων στρατηγικών. Εξίσου επιβεβλημένος ήταν ο ορθόδοξος προσανατολισμός, που θα εξασφάλιζε την απεμπλοκή του πεδίου της εκπαίδευσης των κοριτσιών και των διδασκαλισσών τους από τον εναγκαλισμό του με τις αλλόδοξες επιρροές, οι οποίες θεωρούνταν εξαιρετικά επιβλαβείς και ικανές να πλήξουν ολόκληρο το εγχείρημα της συγκρότησης ενός εθνικού, ενοποιημένου, ομογενοποιημένου, συγκεντρωτικού κρατικού μηχανισμού.

Το ελληνικό κράτος, με άλλα λόγια, στην πορεία προς τη συγκρότησή του, η οποία θα του επέτρεπε να αποσπαστεί από την αμαθή και τυραννική Ανατολή και θα το οδηγούσε με σταθερά βήματα στη φωτισμένη και ευνομούμενη Δύση, έπρεπε να κάνει πραγματικότητα το πρόταγμα του ελληνικού Διαφωτισμού: να διαδώσει την παιδεία. Γι' αυτό, η οργάνωση της εκπαίδευσης εμφανίζεται ως θεμελιώδες καθήκον στενά συνυφασμένο με τις ανάγκες του κράτους, όπως το οραματίζονταν λόγιοι και πολιτικοί της εποχής.³⁷ Έτσι, τα κείμενα που είναι γραμμένα από λογίους, οι οποίοι

³⁴ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 2007, σ. 230 [1η έκδ.: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987], σ. 37.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 38.

³⁶ Αγωνιστές όπως ο Κίτσος Τζαβέλλας, ο Δημήτριος Μαυρομιχάλης και ο Κώστας Μπότσαρης απέκτησαν τίτλους και αξιώματα, ενώ ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης τοποθετήθηκε στη θέση του Μεγάλου Αυλάρχη. Στο ίδιο, σ. 39.

³⁷ Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, ό.π., σ. 13-14. Όπως φαίνεται και από τον τίτλο του ανθολογίου, περιέχονται σε αυτό κείμενα που καλύπτουν το διάστημα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι και την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα. Για μία εκτενή ανάλυση

είχαν διαμορφωθεί πνευματικά από τον Ελληνικό Διαφωτισμό και τη δυτική σκέψη, αναδεικνύουν την ανάγκη να μορφωθούν και τα κορίτσια. Η εκπαίδευση των κοριτσιών των αστικών στρωμάτων προβάλλεται ως βασικό στοιχείο πολιτισμού, προόδου και ελευθερίας.³⁸

Σε διαφορετική περίπτωση, η απουσία πνευματικής καλλιέργειας των γυναικών θεωρείται ότι καταλήγει να αποτελεί τροχοπέδη στη νέα δημόσια ζωή των ανδρών. Υποστηρίζεται, εξάλλου, ότι δεν είναι δυνατόν η μόρφωση των μελλοντικών πολιτών να αφεθεί μόνο στο μητρικό ένστικτο. Συγχρόνως, παράλληλα με τις εκσυγχρονιστικές διαστάσεις της επιχειρηματολογίας αυτής, χρησιμοποιείται συχνά και ένας παραδοσιακός λόγος που, καθώς θεωρεί τις γυναίκες πηγή της ευτυχίας ή δυστυχίας των ανδρών και της οικογένειας, στηρίζει την ανάγκη εκπαίδευσης των κοριτσιών.³⁹ Κατά συνέπεια, ως μητέρες, σύζυγοι ή κόρες των μελλοντικών πολιτών οι γυναίκες δεν πρέπει να είναι εντελώς αμαθείς. Επιπλέον, μπορούν και εκείνες να έχουν μία συμμετοχή στα κοινά μέσα από τους ρόλους τους στην ιδιωτική θεωρούμενη σφαίρα.⁴⁰

Προκειμένου να ανταποκριθούν στους συγκεκριμένους ρόλους, τα κορίτσια πρέπει να γνωρίζουν τα στοιχειώδη γράμματα. Για έναν τέτοιο στόχο, ωστόσο, αρκεί μόνο να τους παρέχεται η στοιχειώδης παιδεία και σε διαφορετικά σχολεία από τα αγόρια, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Η αντίληψη για την ξεχωριστή μόρφωση, τόσο ως προς τη μορφή όσο και ως προς το περιεχόμενο, παραμένει συγκεχυμένη τις πρώτες δεκαετίες ζωής του ελληνικού κράτους.⁴¹ Και αργότερα, όμως, τα ζητήματα αυτά παραμένουν ανοιχτά σε διαπραγμάτευση, συνεχίζοντας να κινητοποιούν κατά περιόδους παρεμβάσεις λογίων, παιδαγωγών, πολιτικών και ορισμένων μορφωμένων

των κειμένων της δεκαετίας του 1830 που για πρώτη φορά συνδέουν την «παλιγγενεσία» με την ανάγκη αναβάθμισης του ρόλου των γυναικών μέσω της παιδείας βλ. Eleni Fournaraki, «“Institutrice, femme et mère”: idées sur l' éducation des femmes Grecques au XIX siècle (1830-1880)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιστορία και Πολιτισμοί (Histoire et Civilisations), Πανεπιστήμιο Paris 7, Παρίσι 1992, σ. 98-122.

³⁸ Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, ό.π., σ. 15-16.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 16-17.

⁴⁰ Βλ. επίσης Ελένη Φουρναράκη, «‘Περί μορφώσεως χρηστών μητέρων’ και ‘εκπαιδεύσεως μελλόντων πολιτών’: Έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση το 19^ο αιώνα», στο Βάσω Θεοδώρου, Βασιλική Κοντογιάννη (επιμ.), *Το παιδί στην νεοελληνική κοινωνία 19^{ος}-20^{ός} αιώνας. Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Αλεξανδρούπολη 1998.

⁴¹ Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, ό.π., σ. 17-18.

γυναικών.⁴² Πάντως, για να γίνει η εκπαίδευση των κοριτσιών πραγματικότητα ακόμη και στο στοιχειώδες επίπεδο, απαιτεί δασκάλες, γεγονός το οποίο γεννά την ανάγκη για εκπαίδευση διδασκαλισσών· εκπαίδευση, που αρχικά αναλαμβάνουν να υλοποιήσουν, όπως εξάλλου και τη στοιχειώδη στο μεγαλύτερο βαθμό, κυρίως άγγλοι και αμερικανοί προτεστάντες ιεραπόστολοι,⁴³ με δεδομένο ότι το ελληνικό κράτος από την αρχή δεν είναι διατεθειμένο να αναλάβει πρωτοβουλία στον τομέα αυτό.⁴⁴

Η εκπαίδευση των διδασκαλισσών στο πλαίσιο του ατελώς διαμορφωμένου συστήματος εκπαίδευσης των κοριτσιών εγγράφεται στη μέση βαθμίδα, η οποία δεν παρουσιάζει καμία αναλογία σε σχέση με την αντίστοιχη βαθμίδα εκπαίδευσης των αγοριών· πρώτ' απ' όλα, επειδή εξ αρχής δημιουργούνται άλλου τύπου σχολεία για τα αγόρια και τα κορίτσια, στα οποία συνακόλουθα διαφέρει ο χρόνος φοίτησης και το περιεχόμενο σπουδών.⁴⁵ Με άλλα λόγια, τα σχολεία των αγοριών –όλων των βαθμίδων– είναι δημόσια και προετοιμάζουν τους μαθητές για το Πανεπιστήμιο και την επαγγελματική ζωή, επιδιώκουν, δηλαδή, να τα εκπαιδεύσουν ώστε να γίνουν από κάθε άποψη χρηστοί πολίτες. Τα παρθεναγωγεία, από την άλλη, –τα σχολεία για

⁴² Αποκτά κανείς μια πολύ σαφή εικόνα των λόγων της εποχής μελετώντας αφενός τα κείμενα που ανθολογούνται στο *ίδιο*, αφετέρου τις αναλύσεις της ιστορικού στα έργα της, τα οποία ήδη επισημάναμε παραπάνω.

⁴³ Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, ό.π., σ. 18. Στην οικειοποίηση της εκπαίδευσης των κοριτσιών από τους προτεστάντες και κυρίως από το ζεύγος Hill αντιδρά ο Ιωάννης Κοκκώνης, όπως σημειώσαμε ήδη, όταν προτείνει την άμεση ίδρυση σχολείου θηλέων. Έτσι, και η ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών μαζί με τη στοιχειώδη περνά από τους προτεστάντες στη ΦΕ.

⁴⁴ Ο Ραγκαβής υποστηρίζει ότι μετά την ίδρυση του Παρθεναγωγείου της Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας η πολιτεία «εθεώρησεν εαυτήν απηλλαγμένη της φροντίδος ταύτης και ουδέποτε πλέον ενέκυψεν εις αυτήν». Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 82. Για το περιεχόμενο και τον κύκλο σπουδών που περιλαμβάνει το διδασκαλείο, τις αλλαγές των κανονισμών της ΦΕ και συνακόλουθα τις αλλαγές στις ονομασίες του σχολείου –άλλες φορές αναφέρεται ως «Παρθεναγωγείο» και άλλες ως «Διδασκαλείο»– και άλλα χρήσιμα για την κατανόηση των σχετικών ζητημάτων βλ. αναλυτικά στο *ίδιο*, σ. 83-88. Στο βιβλίο αυτό βρίσκουμε την πρώτη εμπειριστατωμένη μελέτη για τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα και την αδιάρρηκτη σχέση της με την επαγγελματική εκπαίδευση των διδασκαλισσών, τα συμπεράσματα της οποίας αξιοποιούν σε μεγάλο βαθμό και οι μεταγενέστερες έρευνες που σχετίζονται με το συγκεκριμένο θέμα. Βλ. επίσης, Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «“Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας”»: Στόχοι Παρθεναγωγείων, απόψεις παιδαγωγών και εκπαιδευτική πολιτική κατά το 19^ο αιώνα», στο βιβλίο της *Διερευνώντας το φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 136-169. Επίσης, Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Από τα Παρθεναγωγεία στα Γυμνάσια Θηλέων: Παιδαγωγική θεωρία και εκπαιδευτική πράξη κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Λόγος και αντίλογος στο πλαίσιο της “Νέας Αγωγής” και των μεταρρυθμίσεων του Ελ. Βενιζέλου», στο *ίδιο*, σ. 171-197.

⁴⁵ Ελληνικά σχολεία και γυμνάσια για τα αγόρια, παρθεναγωγεία για τα κορίτσια.

τα κορίτσια– αναλαμβάνουν να παράσχουν στοιχειώδη και συγχρόνως μέση εκπαίδευση, είναι ιδιωτικά ή ιδρύονται από δήμους, συλλόγους και εταιρείες κατά κύριο λόγο σε αστικά κέντρα, και έχουν βασικό σκοπό να εκπαιδεύσουν «καλάς θυγατέρας και οικοδεσποίνας» και «αρίστας μητέρας».⁴⁶ Αφού, λοιπόν, τα παρθεναγωγεία είναι ο μόνος τύπος σχολείων που προσφέρεται για τα κορίτσια, αναλαμβάνουν τέλος και ένα σημαντικό μέρος της επαγγελματικής γυναικείας εκπαίδευσης, που είναι η εκπαίδευση των διδασκαλισσών.

Κοντολογίς, η ΦΕ παρεμβαίνει στο κενό που αφήνει η έλλειψη συνεπούς κρατικής πολιτικής –συστηματικής νομοθετικής και οικονομικής παρέμβασης, για παράδειγμα– και στο θολό τοπίο που διαμορφώνεται σχετικά με την εκπαίδευση των κοριτσιών και ειδικότερα των διδασκαλισσών. Λίγο μετά την ίδρυση του σχολείου θηλέων (1837), η ΦΕ θα προχωρήσει και στην ίδρυση διδασκαλείου (1842). Θα υποστηρίξουμε παρακάτω ότι αναλαμβάνοντας αμέσως δράση στο συγκεκριμένο τομέα: α. τον ανάγει σε κύριο μέλημά της σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, β. τον συναρτά με την ανάπτυξη και την κερδοφορία της, γ. εμποδίζει κάθε προσπάθεια να χορηγούνται διδασκαλικά διπλώματα από άλλα παρθεναγωγεία-διδασκαλεία· αντιστέκεται στην έστω και χλωμή προοπτική ίδρυσης δημόσιου κρατικού διδασκαλείου θηλέων κατά τα πρότυπα του αντίστοιχου των αρρένων, δ. η εστίασή της στην εκπαίδευση διδασκαλισσών διασταυρώνεται με τη δράση του ΣΔΕΓ στον αντίστοιχο τομέα.

Επομένως, ήδη από τη δημιουργία της η ΦΕ συνιστά έναν ισχυρό μηχανισμό που «ήρθε για να μείνει».⁴⁷ Αν δεχθούμε ότι εγγενές χαρακτηριστικό όλων των μηχανισμών συνιστά η επιδίωξη της άμεσης εδραίωσης και αναπαραγωγής τους, η ΦΕ αποτελεί ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα μελέτης. Πώς όμως επιτυγχάνει την ταχεία εδραίωσή της; Καταρχάς, τα μέλη της, η βάση της δηλαδή, είναι κατά τη γνώμη μας αυτή που εξασφαλίζει στη ΦΕ τη δυναμική και την εξωστρέφεια που της

⁴⁶ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, «“Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας”», *ό.π.*, σ. 136-137, 139.

⁴⁷ Είναι αξιοσημείωτο ότι από την έναρξη της λειτουργίας του σχολείου της το 1837 και του διδασκαλείου της το 1842, δεν υπάρχει περίοδος που να σταματούν να λειτουργούν σε όλο το 19^ο αιώνα και μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, ενώ συνεχώς επεκτείνεται όχι μόνο το δίκτυο των σχολείων αλλά και των διδασκαλείων της. Αντίθετα, το κρατικό διδασκαλείο αρρένων, το οποίο, όπως είδαμε ιδρύθηκε με το νόμο του 1834 και λειτούργησε αμέσως τελώντας υπό την αιγίδα και τη χρηματοδότηση του κράτους –ή και εξαιτίας αυτού–, διακόπτει τη λειτουργία του με κυβερνητική απόφαση για δεκατέσσερα ολόκληρα χρόνια, από το 1864 ως το 1878.

είναι απαραίτητες για την ταχεία εδραίωση και την ασφαλή αναπαραγωγή της: το ευρύ δίκτυο προσώπων και σχέσεων εξουσίας που συγκροτεί. Επιπλέον, δεύτερο πολύ σημαντικό παράγοντα ώθησης συνιστά ακριβώς η άμεση εξειδίκευση της δράσης της στη στοιχειώδη εκπαίδευση των κοριτσιών και κυρίως στην ανώτερη-επαγγελματική.

Σε όλο το 19^ο αιώνα, με ιδιαίτερη έμφαση στην περίοδο που εξετάζουμε, ιδρύονται στην Ελλάδα παρθεναγωγεία, ιδιωτικά ή δημοτικά, κυρίως σε μεγάλα αστικά κέντρα.⁴⁸ Ωστόσο, αν συγκρίνουμε την τάση αυτή με τη μικρή διείσδυση των κοριτσιών στην εκπαίδευση,⁴⁹ αντιλαμβανόμαστε ότι το πεδίο είναι πολύ στενό, ώστε να κατορθώνει η ΦΕ να επεκτείνει το δίκτυο των σχολείων, των κτιρίων της, γενικότερα της επιρροής και της φήμης της. Κι όσο κι αν το δίκτυο σχέσεων της ΦΕ, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε, επιτύγχανε να μειώνει τα περιθώρια επικίνδυνου ανταγωνισμού, θεωρούμε ότι δε θα είχε αποδειχθεί τόσο αποτελεσματικό αν δεν εστίαζε τη δράση του σε ένα πεδίο με ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Έπρεπε, δηλαδή, να απευθύνονται στα σχολεία της πολύ περισσότερες μαθήτριες, απ' όσων οι γονείς ήταν σε θέση να πληρώνουν τα πολύ ακριβά δίδακτρα του εσωτερικού της σχολείου και όσων μπορούσαν ή ήθελαν να αντιμετωπίσουν την επιβάρυνση που προκαλούσαν τα δίδακτρα του σημαντικά φθηνότερου εξωτερικού της σχολείου στον οικογενειακό προϋπολογισμό. Έπρεπε να απευθύνονται στα σχολεία της και όσων οι γονείς είχαν αποφασίσει να κάνουν θυσίες για την εκπαίδευση των κοριτσιών τους. Με άλλα λόγια, στόχος ήταν η φοίτηση στα σχολεία της ΦΕ να υπόσχεται ανταποδοτικό όφελος πολύ πιο χειροπιαστό για όλη την οικογένεια από την κάπως αβέβαιη επένδυση στην προοπτική των σπουδών ως «συμπληρώματος της προίκας». Αυτή η προσέλκυση μαθητριών από τα ευρύτερα αστικά πληθυσμιακά στρώματα που είναι άνισα μεταξύ τους, εκτιμούμε ότι εξασφαλιζόταν μέσω της επαγγελματικής εκπαίδευσης: μέσω του διδασκαλικού διπλώματος, το οποίο σε όλο το 19^ο αιώνα και το κρίσιμο κομμάτι του 20^ο που

⁴⁸ Για τα ιδιωτικά παρθεναγωγεία ανά την Ελλάδα, τα είδη και τον κύκλο σπουδών βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 200-230.

⁴⁹ Βλ. στατιστικά δεδομένα και πίνακα στο Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, «“Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας”», ό.π., σ. 133-135.

εξετάζουμε αποτελεί τη μοναδική αποδεκτή και αξιοπρεπή διέξοδο των κοριτσιών των μεσαίων στρωμάτων στην έμμισθη εργασία.⁵⁰

Από την άλλη, στοχεύοντας στο πεδίο της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών η ΦΕ μπορούσε να επιδιώξει την υποστήριξη του κράτους, με το επιχείρημα ότι θα του πρόσφερε τις δασκάλες που χρειαζόταν για τη στελέχωση των παρθεναγωγείων των δήμων. Η αύξηση του αριθμού τους, επιπλέον, θα ενθάρρυνε και άλλους δήμους να προχωρήσουν στην ίδρυση παρθεναγωγείων. Με τον τρόπο αυτό, το κράτος με τη σειρά του θα μπορούσε να αποφύγει, όπως και έκανε, την ανάληψη της συνολικής ευθύνης για το σχεδιασμό και τη χρηματοδότηση της γυναικείας εκπαίδευσης, ιδιαίτερα της μέσης και επαγγελματικής. Επιπλέον, η ΦΕ μέσω του δικτύου της θα μπορούσε να στοχεύσει στην οικονομική στήριξη των ομογενών, πολλοί από τους οποίους ήταν ή θα γίνονταν μέλη της. Μέσα στο πλαίσιο αυτό εγγράφεται η θεμελίωση και μετέπειτα μονοπωλιακή παρουσία της ΦΕ στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης και ιδιαίτερα της επαγγελματικής. Έχει, επομένως, ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε, όσο μας επιτρέπουν τα όρια και οι ανάγκες της έρευνάς μας, τη συγκρότηση της βάσης και του δικτύου της ΦΕ.

Διοίκηση και μέλη

Τη διοίκηση της ΦΕ έχει το δωδεκαμελές ΔΣ της, το οποίο αποτελείται από τον πρόεδρο, τον αντιπρόεδρο, τον γραμματέα και εννέα μέλη. Τα εννέα μέλη διαιρούνται με τη σειρά τους σε τρεις τριμελείς επιτροπές.⁵¹ Βάσει του καταστατικού του το ΔΣ της ΦΕ οφείλει να συνεδριάζει στις πέντε κάθε μήνα. Τα πρακτικά των συνεδριάσεών του, ωστόσο, δείχνουν ότι συγκαλείται συχνότερα, τρεις και τέσσερις φορές το μήνα, προκειμένου να ανταποκριθεί στο πλήθος των θεμάτων που γεννούν οι ανάγκες ενός ηγεμονικού συγκεντρωτικού μηχανισμού. Σύμφωνα με το καταστατικό του 1836, μέλη της Εταιρείας μπορούν να γίνουν όλοι οι «ομογενείς και αλλοεθνείς, εντός ή εκτός της επικρατείας διαμένοντες, οίτινες δύνανται να

⁵⁰ Όπως εξηγήσαμε στην εισαγωγή την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα έχει αρχίσει να αλλάζει το παράδειγμα. Ωστόσο, το διδασκαλικό επάγγελμα κρατά ακόμη την πρωτοκαθεδρία.

⁵¹ Οι επιτροπές είναι: «α. Η επί της βελτιώσεως και του πολυπλασιασμού των σχολείων β. η επί των βιβλίων και των μεθόδων γ. η επί του ταμείου και της καταγραφής των μελών. Έν των μελών εκάστης επιτροπής λέγεται εισηγητής». Ε. Κυριαζοπούλου, «Ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *ό.π.*, σ.34.

συνδράμωσιν εις την επίδοσιν αυτής», ενώ συγχρόνως μπορούν να εκλεγούν και μέλη του ΔΣ, εφόσον είναι σε θέση να συμβάλουν στην πρόοδο του έργου της Εταιρείας.⁵² Σύμφωνα με τον κατάλογο των μελών της ΦΕ, σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου είναι πολλά τα μέλη της, για παράδειγμα, που έχουν θητεύσει ως πολιτικοί. Αρκετοί, μάλιστα από τους υπουργούς Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως είναι μέλη της Εταιρείας.⁵³

Στα καθήκοντα των μελών εμπίπτει η πληρωμή της μηνιαίας συνδρομής,⁵⁴ συγχρόνως δηλώνεται ότι η Εταιρεία θα «δέχεται δωρήματα εις χρήματα, βιβλία και όσα δύνανται να χρησιμεύσωσιν εις τα σχολεία» και θα είναι υποχρεωμένη να τα διαθέτει κατά τη ρητή θέληση του δωρητή.⁵⁵ Τα μέλη της Εταιρείας από την ίδρυσή της μέχρι το 1850, χρονιά που ανακοινώνεται η δωρεά του Απόστολου Αρσάκη, είχαν φτάσει τα 1.657.⁵⁶ Για να γίνει κάποιος δεκτός ως μέλος της ΦΕ πρέπει να υποδειχθεί από ένα μέλος της Εταιρείας και να εγκριθεί από την πλειοψηφία της επόμενης συνέλευσης. Για την εκλογή των μελών του τριμελούς του ΔΣ απαιτείται σχετική πλειοψηφία. Τα μέλη του ΔΣ εκλέγονται για ένα έτος, αλλά συχνά η εκλογή τους επαναλαμβάνεται κατά σειρά ετών, όπως δείχνουν οι κατάλογοι του ΔΣ.⁵⁷ Είναι βέβαιο, όμως, έπειτα από διερεύνηση του καταλόγου των μελών της Εταιρείας, ότι η διαδικασία επιλογής νέων μελών περνάει μέσα από αποκλεισμούς υπόρρητους και συγχρόνως αποτελεσματικούς. Κυρίως, τα αστικά στρώματα της Ελλάδας, των

⁵² Στο ίδιο, σ. 34.

⁵³ Από τον μακρότατο κατάλογο των μελών της ΦΕ παρουσιάζουμε μόνο ένα μικρό δείγμα, επιλέγοντας τους πρωθυπουργούς που ήταν μέλη της από την ίδρυσή της: Γεώργιος Κουντουριώτης, Ανδρέας Μεταξάς, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Δημήτριος Βούλγαρης, Αντώνιος Κριεζής, Θρασύβουλος Ζαΐμης, Θεόδωρος Δηλιγιάννης, Στέφανος Δραγούμης, Παναγιώτης Πουλίτσας. Πολλά επίσης είναι τα μέλη της που προέρχονται από την ανώτατη εκκλησιαστική ιεραρχία, όπως ο Μισαήλ Αποστολίδης, ένας από τους τρεις συνιδρυτές της. Με αφορμή τον Μισαήλ Αποστολίδη, που ήταν και πανεπιστημιακός καθηγητής, περνάμε στους πανεπιστημιακούς, οι οποίοι αποτελούσαν μία από τις πολυπληθέστερες κατηγορίες μελών της, αν όχι την πολυπληθέστερη: Νεόφυτος Βάμβας, Ιωάννης Βενθύλος, Ιωάννης Ευταξίας, Νικόλαος Εξαρχόπουλος, Δημήτριος Μαυροκορδάτος, Λέων Μελάς, Γεώργιος Μιστριώτης, Γρηγόριος Παπαδόπουλος, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Μιχαήλ Ποτλής, Μάρκος Ρενιέρης, Στέφανος Στρέιτ, Γεώργιος Χατζιδάκης. «Μέλη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Φιλικόι Αγωνιστές του 1821, Πρωθυπουργοί, Πανεπιστημιακοί καθηγητές», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*. ό.π., σ. 410-411.

⁵⁴ Για το ύψος της συνδρομής θα μιλήσουμε παρακάτω.

⁵⁵ Ε. Κυριαζοπούλου, «Ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», ό.π., σ. 34.

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 37. Επίσης, την ίδια χρονιά ο Απόστολος Αρσάκης εγγράφεται μέλος της ΦΕ, όπως μαρτυρεί ο κατάλογος των μελών της. «Τα μέλη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από το 1836», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*, ό.π., σ. 392.

⁵⁷ «Τα Διοικητικά Συμβούλια της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», στο ίδιο, σ. 373-379.

ελληνορθόδοξων κοινοτήτων και της διασποράς αποτελούν την πηγή άντλησης του δυναμικού της και συμβάλλουν αποφασιστικά στην εξασφάλιση της απαραίτητης για την ταχεία εδραίωσή της οικονομικής βάσης.⁵⁸

Η έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς τόσο στο καταστατικό του 1836 όσο και του 1882 στη δυνατότητα των γυναικών να γίνονται δεκτές ως μέλη της Εταιρείας ερμηνεύεται από την πλευρά μας ως αυτονόητος αποκλεισμός. Στον κατάλογο, όμως, των μελών της Εταιρείας συναντάμε γυναίκες ως μέλη.⁵⁹ Λίγες, είναι η αλήθεια. Παρακάτω θα δώσουμε τη δική μας ερμηνεία γιατί συμβαίνει αυτό. Σε αντίθεση με τον κατάλογο, πάντως, στα πρακτικά των συνεδριάσεων του ΔΣ, αν και απασχολεί συχνά ως θέμα της ημερήσιας διάταξης η αποδοχή νέων μελών, εντούτοις δεν καταγράφεται ούτε μία φορά στο ερευνώμενο διάστημα πρόταση να γίνει δεκτή ως μέλος της Εταιρείας κάποια γυναίκα. Ο αποκλεισμός τους από το ΔΣ της Εταιρείας είναι πλήρης. Μπορούμε να μιλήσουμε γι' αυτόν με απόλυτη βεβαιότητα, επειδή διαθέτουμε τον κατάλογο των μελών του ΔΣ της Εταιρείας για όλο το ερευνώμενο διάστημα. Όσο για τη συμμετοχή τους στις τακτικές ΓΣ της Εταιρείας, τη θεωρούμε μάλλον απίθανη αλλά δεν είμαστε σε θέση να τεκμηριώσουμε την υπόθεση.

Η ύπαρξη των γυναικών, ωστόσο, ως εγγεγραμμένων μελών στους καταλόγους της Εταιρείας δε λειτουργεί αντιφατικά προς ό,τι προκύπτει από τα πρακτικά, όπως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, ούτε σχετίζεται, όμως, με διευρυμένη δυνατότητα συμμετοχής των γυναικών στο δημόσιο πεδίο. Σχετίζεται με τη δυνατότητά τους να συμβάλουν στην ευημερία της Εταιρείας με κάποιου είδους δωρεά. Αν επιτρέψουμε στα ίδια τα ονόματα των γυναικών μελών της να αφηγηθούν την ιστορία της εισδοχής τους, νομίζουμε ότι θα επιβεβαιώσουν την υπόθεση ότι, λίγο πριν ή λίγο μετά από μία μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας δωρεά, οι γυναίκες αυτές γίνονταν δεκτές ως

⁵⁸ Ενδεικτικά, ο κατάλογος εγγραφής νέων μελών των ετών 1860 και 1880 παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, κατά τη γνώμη μας, γιατί: α. είναι από τα έτη με τις πολυπληθέστερες εγγραφές και μπορεί κανείς να δει την ποικιλία των αστικών στρωμάτων που εκπροσωπούνται εκεί. Επιπλέον, εγγράφονται ιδιαίτερα σημαίνουσες προσωπικότητες. Εγγράφονται ακόμη ως μέλη και δήμοι του ελληνικού κράτους, όπως π.χ. οι δήμοι Κορώνης, Μεθώνης, Πύλου, Σπάρτης κ.λπ. και β. οι συγκεκριμένες εγγραφές προηγούνται των ετών 1861 και 1881 κατά τα οποία εκδίδονται Β.Δ. που αναγνωρίζουν τα διδασκαλεία της Εταιρείας ως ισότιμα με το κρατικό διδασκαλείο αρρένων. Θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στην ανάλυσή μας παρακάτω. «Τα μέλη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από το 1836», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*, ό.π., σ. 393-394 και 397.

⁵⁹ Για παράδειγμα μεταξύ των 1.657 μελών που έχουν εγγραφεί μέχρι το 1850 υπάρχουν 52 γυναίκες. Ε. Κυριαζοπούλου, «Ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», ό.π., σ. 37.

μέλη της Εταιρείας· αλλά μέχρι εκεί.⁶⁰ Με άλλα λόγια, η εγγραφή τους στον κατάλογο των μελών θα πρέπει να θεωρηθεί ως κίνηση που συμπυκνώνει τις ευχαριστίες της Εταιρείας προς τις γυναίκες ευεργετίδες της και τις οικογένειές τους και δυνάμει προσελκύει νέες δωρεές. Πρόκειται, συνεπώς, περισσότερο για κίνηση στη σκακιέρα των δημοσίων σχέσεων, μία από τις πολλές εκφάνσεις των πολύπλοκων παιχνιδιών εξουσίας, παρά για ισχνη, έστω, αναγνώριση της δυνατότητας παρέμβασης των γυναικών στο συγκεκριμένο πεδίο.

Πρόεδροι και δικτύωση: τα αποτυπώματά τους στο δημόσιο χώρο

Κατά το διάστημα που σχετίζεται με την έρευνά μας –από το 1880 έως 1913– παρατηρούμε ότι πέντε πρόεδροι διαδέχθηκαν ο ένας τον άλλο στην ανώτερη ιεραρχικά θέση διοίκησης της Εταιρείας.⁶¹ Στα καθήκοντά τους, βάσει τόσο του πρώτου (1836) όσο και του δεύτερου καταστατικού της (1882), ανάμεσα σε άλλα, περιλαμβάνεται η επαφή τους με την κυβέρνηση και συγκεκριμένα με τον εκάστοτε υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, προκειμένου να εξασφαλίζει τη συναίνεση «εις τα χρήζοντα συναινέσεως από μέρους της εξουσίας».⁶² Συνιστούν, αναμφίβολα ωστόσο, πρωτόγνωρη εμπειρία, ακόμη και για τα ρευστά όρια του 19^{ου} αιώνα, τόσο για τον ίδιο όσο και για μας, οι «συνομιλίες» του προέδρου της ΦΕ, Νικόλαου Μαυροκορδάτου, με τον υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας

⁶⁰ Ενδεικτικά και μόνο σταχυολογούμε μερικές εγγραφές. (Καταγράφεται η χρονολογία εγγραφής). (1837) Ματθίλδη Βλάχου, Τεργέστη· (1839) Ευφροσύνη Τυπάλδου Αθήνα· Σμαράγδα Στούρτζα το γένος Πόλλαδη, Βορνιτσέσσα, Ιάσιον· (1843) Μαριορίτσα Γ.Υψηλάντη Πριγκηπέσσα, Αθήνα· (1847) Χαρίκλεια Γρηγ. Υψηλάντη, Οδησσός· (1852) Ελένη Μιχ. Τοσίτσα. Για παράδειγμα η Σμαραγδίτσα Πάλτσα το γένος Στούρτζα εγγράφεται μέλος το 1841, τη χρονιά που φαίνεται από τον κατάλογο των ευεργετών/τριών ότι έγινε και ευεργέτρια. Από την άλλη, η Ελένη Τοσίτσα εγγράφεται μέλος της ΦΕ το 1852. Το 1857, λίγο μετά το θάνατο του συζύγου της Μιχαήλ, ο οποίος την είχε καταστήσει γενική κληρονόμο του, κάνει μεγάλη δωρεά στην Εταιρεία. Η δωρεά αυτή επέτρεψε στη ΦΕ να αποκτήσει το 1867 ένα δεύτερο κτίριο για τη στέγαση του εξωτερικού σχολείου της. Μετά από τη συγκεκριμένη δωρεά προστίθεται και το όνομα των Τοσίτσα στην επωνυμία της Εταιρείας. Η βασίλισσα Αμαλία από το 1841 έχει ονομαστεί «προστάτις της Εταιρείας» ενώ η Όλγα αναγράφεται στον κατάλογο των ευεργετών/τριών το 1871. «Τα μέλη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από το 1836», ό.π., σ. 381-402 και «Οι ευεργέτες της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*, ό.π., σ. 379-380.

⁶¹ Νικόλαος Μαυροκορδάτος 1876-1885, Μιχαήλ Μελάς 1886-1888, Νικηφόρος Καλογεράς 1889-1895, Κωνσταντίνος Σημαντήρας 1896-1900, Κωνσταντίνος Καραπάνος 1901-1915. «Τα Διοικητικά Συμβούλια της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *στο ίδιο*, σ. 373-379.

⁶² «Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας» στο Ε. Κυριαζοπούλου, «Ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», ό.π., σ. 36.

Εκπαιδύσεως και τον πρόεδρο του ΣΔΕΓ, αν σκεφτούμε ότι και οι τρεις ιδιότητες συμπεκνώνονται στο πρόσωπό του.⁶³ Οι παραπάνω επισημάνσεις επαρκούν, κατά τη γνώμη μας, για να αντιληφθούμε καλύτερα όσα ήδη καταθέσαμε ως υποθέσεις για την αποτελεσματικότητα της δικτύωσης της ΦΕ. Αυτό δε σημαίνει, ασφαλώς, ότι αξιοποιούνταν προς την κατεύθυνση αυτή μόνο οι πρόεδροι και τα δίκτυα, που μέσω αυτών ήταν δυνατόν να συγκροτηθούν. Αντίθετα, σε όλη τη διοικητική πυραμίδα της ΦΕ υπάρχουν μέλη με θέσεις και ιδιότητες, που για τα μέτρα και τις ανάγκες της εποχής κατέχουν σημαίνουσα θέση και συντελούν στην πύκνωση της ύφανσης του δικτύου της Εταιρείας.⁶⁴

Μια προσεκτική ματιά, πάντως, στους προέδρους της περιόδου που μας απασχολεί αποκαλύπτει τη σύνδεσή τους με τους πλέον επίκαιρους τομείς του δημόσιου βίου στις υψηλότερες θέσεις και υποστηρίζει την υπόθεσή μας. Ο Μιχαήλ Μελάς (1886-1888), ο οποίος προέρχεται από το χώρο της ομογένειας και διαδέχεται τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο στην προεδρία της Εταιρείας (1876-1885), είναι νομικός και συγχρόνως μεγαλέμπορος. Με την εγκατάστασή του στην Ελλάδα αποκτά συμμετοχή σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής. Πρωτοστατεί στην ίδρυση της Αθηναϊκής Λέσχης, εκλέγεται πρόεδρος της,⁶⁵ βουλευτής και δήμαρχος Αθηναίων για

⁶³ Μελετώντας το τεκμηριωτικό υλικό από το αρχείο της ΦΕ και του ΣΔΕΓ προκύπτει ότι το 1880 ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, ενώ είναι πρόεδρος της ΦΕ και του ΣΔΕΓ, ορίζεται και Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως στην κυβέρνηση Τρικούπη. Βλ. και σύντομο βιογραφικό σημείωμα στο «Η πινακοθήκη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *στο ίδιο*, σ. 368.

⁶⁴ Καθηγητές γυμνασίων, γυμνασιάρχες, έμποροι, διοικητικοί υπάλληλοι, δάσκαλοι, Αρχιεπίσκοποι, φαρμακοποιοί, γιατροί, κτηματίες, εργοστασιάρχες, μεσίτες, υπάλληλοι της Εθνικής Τράπεζας κ.λπ. Συναντάμε όμως και υποδηματοποιούς και σανδαλοποιούς! Αντιγράφουμε τις ιδιότητες που ακολουθούν το ονοματεπώνυμό τους στον κατάλογο των μελών. Βλ. «Τα μέλη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *στο ίδιο*, σ. 381-402.

⁶⁵ Θέση στην οποία διετέλεσε συνολικά δεκαπέντε χρόνια. Δήμητρα Βασιλειάδου, «Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940)», *Μνήμων*, 30 (2009), σ. 193-194. Στο συγκεκριμένο άρθρο, η Δήμητρα Βασιλειάδου μας εισάγει στον κόσμο της αντρικής μεγαλοαστικής ομοκοινωνικότητας στις ώρες της σχολής. Αξιοποιεί με τον παραγωγικότερο τρόπο τα στοιχεία που με κόπο συνέλεξε για τη συλλογικότητα, αφού η εσωστρέφειά της και τα όρια που έθετε «προς τον έξω κόσμο», αντανακλούν και στις προσπάθειες των ερευνητικών υποκειμένων, δυσχεραίνοντας το έργο τους. Η πολύπλευρη ανάλυσή της επηρέασε και τη δική μας οπτική σχετικά με τις συλλογικότητες που χρειάστηκε να μελετήσουμε, δηλαδή τη ΦΕ και τον ΣΔΕΓ. Θέλουμε να την ευχαριστήσουμε θερμά, γιατί, όταν θόλωνε η δική μας ματιά, η δική της πάντα πρόθυμη και σπινθηροβόλα, μας πρότεινε εναλλακτικά σημεία θέασης του υλικού μας, ώστε να μπορούμε να αξιοποιούμε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα εργαλεία ανάλυσης που είχαμε επιλέξει σε συνδυασμό με τα τεκμήρια που είχαμε στη διάθεσή μας. Επίσης, με το αποτέλεσμα της δουλειάς της μας έδειξε ότι μπορούμε –και αξίζει– να αναζητάμε όχι μόνο πρωτότυπα θεωρητικά και ερμηνευτικά σχήματα, για να σκεφτούμε παραγωγικά πάνω στα ζητήματα που μας απασχολούν κάθε φορά αλλά, συγχρόνως, ότι

να αναφερθούμε σε μερικές μόνο από τις πολυσχιδείς δραστηριότητές του.⁶⁶ Ο Νικηφόρος Καλογεράς, όταν αναλαμβάνει το τιμόνι της Εταιρείας το 1889-1895, έχει, ήδη, διατελέσει αρχιεπίσκοπος Πατρών και Ηλείας, ενώ συγχρόνως διατηρούσε την επαφή του με το Πανεπιστήμιο Αθηνών ως επίτιμος καθηγητής στη Θεολογική Σχολή.⁶⁷ Στο διάστημα της προεδρίας του ιδρύεται το Αρσάκειο Πατρών. Η θητεία του Κωνσταντίνου Σημαντήρα ως προέδρου του Αρείου Πάγου προηγείται, συνεχίζει και έπεται της προεδρίας του στη ΦΕ.⁶⁸ Ο Κωνσταντίνος Καραπάνος τέλος, αρχαιολόγος, υψηλόβαθμο στέλεχος της οθωμανικής διοίκησης πριν εγκατασταθεί μόνιμα στην Ελλάδα, «μεγαλοτσιφλικάς και γαμπρός του Χρηστάκη Ζωγράφου», πέρασε από το τρικουπικό και το δηλιγιαννικό κόμμα, ώσπου ίδρυσε δικό του.⁶⁹ Κατά την περίοδο της προεδρίας του στη ΦΕ χρημάτισε υπουργός Ναυτικών και Δικαιοσύνης.⁷⁰ Στη διάρκεια της μακρόχρονης προεδρίας του η ΦΕ αξιοποίησε ένα μεγάλο μέρος της ακίνητης περιουσίας της με την ανέγερση νέων σχολικών κτιρίων και εμπορικών καταστημάτων. Περιοριζόμαστε εδώ σε μια απλή παράθεση των δραστηριοτήτων τους για να επανέλθουμε παρακάτω.

Δεν υπάρχει αμφιβολία, όμως, ότι τα μέλη και η διοίκηση της ΦΕ, είναι οι καταλύτες, μέσω των οποίων ως μηχανισμός συγκροτεί τις σχέσεις του με την εκτελεστική εξουσία, την Αυλή, την εκκλησιαστική ιεραρχία και τα επιμέρους πεδία της οικονομίας. Αυτοί οι πόλοι εξουσίας στη διαπλοκή τους της εξασφαλίζουν προνομιακή μεταχείριση σε ένα εξίσου προνομιακό πεδίο δράσης, αυτό της γυναικείας εκπαίδευσης, από το οποίο δε λείπουν οι ασυνέχειες και οι αντιφάσεις, ανάλογα με τη συγκυρία· δεν αλλάζουν όμως την τάση.

Η ΦΕ, λοιπόν, εδραιώνεται και αναπαράγεται έχοντας εξειδικεύσει τη δράση της στην εκπαίδευση των κοριτσιών με στρατηγική επιλογή την εκπαίδευση των

μπορούμε –και αξίζει–, παράλληλα με τις σκέψεις μας, να επεξεργαζόμαστε τη γλώσσα και το ύφος με τα οποία τις επενδύουμε.

⁶⁶ Διετέλεσε δήμαρχος Αθηναίων από το 1891 ως το 1894. Βλ. σύντομο βιογραφικό σημείωμα στο «Η πινακοθήκη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *ό.π.*, σ. 369.

⁶⁷ Βλ. σύντομο βιογραφικό σημείωμα *στο ίδιο*, σ. 368.

⁶⁸ Η θητεία του στον Άρειο Πάγο: 1891-1911 και στην προεδρία της ΦΕ: 1895-1899. Βλ. σύντομο βιογραφικό σημείωμα *στο ίδιο*, σ. 368.

⁶⁹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», *ό.π.*, σ. 54 και Ελένη Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ, σ. 166.

⁷⁰ Υπουργός Ναυτικών το διάστημα 1902-1903 και Δικαιοσύνης το διάστημα 1904-1905. Βλ. και σύντομο βιογραφικό σημείωμα στο «Η πινακοθήκη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *ό.π.*, σ. 369.

διδασκαλισσών. Λαμβάνει χορηγίες από σημαίνοντα μέλη της δημόσιας ζωής του ελληνικού βασιλείου και της ομογένειας, όπως θα δούμε παρακάτω, καθώς και από τις συζύγους, κόρες, αδελφές τους και στην κατεύθυνση αυτή, υποστηρίζουμε, προσπαθεί να καθιερωθεί ως το αντίστοιχο του Πανεπιστημίου Αθηνών εκπαιδευτικό ίδρυμα θηλέων, που θεωρείται το κέντρο φωτοδότησης της Ανατολής. Μάλλον το επιτυγχάνει. Ο Emil Burnouf γράφει για το Αρσάκειο: «είναι Διδασκαλείον πρότυπον, εφάμιλλον προς τα ημέτερα Λύκεια», στο οποίο «900 περίπου κοράσια λαμβάνουσιν αγωγήν ουχί κατωτέραν της των αρρένων υπό καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών...». Γι' αυτό, συμπληρώνει, μπορεί κανείς να ισχυριστεί «ότι ενταύθα κείται ο ισχυρότερος και ευεργετικώτερος μοχλός του πολιτισμού της Ανατολής».⁷¹ Θεωρούμε, μάλιστα, ότι ο μεγάλος αριθμός πανεπιστημιακών που αποτελούν μέλη της Εταιρείας και η εκπροσώπησή τους στη διοίκησή της μέχρι και την ανώτερη ιεραρχικά θέση ενισχύει ακόμη περισσότερο την υπόθεσή μας.⁷²

Αν, όμως, η ΦΕ επιδιώκει από την ίδρυσή της τη συνομιλία και τη συνάφεια με τους ισχυρούς αλλά και ανερχόμενους εκπροσώπους του δημόσιου χώρου, εγχώριους και μη, με σκοπό τη συνεχή διεύρυνση των δικτύων της και συνεκδοχικά τη διευκόλυνση των επιδιώξεών της στο στρατηγικό τομέα της δράσης της, το ερώτημα που γεννιέται είναι τι επιδιώκουν όσοι γίνονται μέλη της. Εκτιμούμε ότι οι επιδιώξεις τους είναι συναφείς και συμπλέκονται με αυτές της Εταιρείας. Όσο επιθυμεί η Εταιρεία τη διεύρυνση της βάσης της με μέλη, τα χαρακτηριστικά των οποίων είναι αυτά που ακροθιγώς επιχειρήσαμε να προσδιορίσουμε παραπάνω, άλλο τόσο και κείνα επιθυμούν την ένταξή τους στο δυναμικό της Εταιρείας. Οι λόγοι είναι προφανώς πολλοί και θα είχε μεγάλο ενδιαφέρον να προσπαθήσει κανείς να τους φωτίσει. Υπακούοντας, όμως στους περιορισμούς του συγκεκριμένου ερευνητικού εγχειρήματος, επισημαίνουμε εν συντομία, ότι η δωρεάν εκπαίδευση των κοριτσιών τους, επιδίωξη για την οποία κατηγορούνται, μάλιστα, συνιστά μεν σημαντικό λόγο

⁷¹ Βλ. *εδώ* σημ. 11. Β. Μεταλληνού, Μ. Βαϊάννη, Α. Αμπόνη, «Εθνική δράση και προσφορά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *ό.π.*, σ. 255.

⁷² Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και η Δήμητρα Τζανάκη. Δήμητρα Τζανάκη, *Δούλα και κυρά. Όψεις εθνικισμού: Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897*, Σαββάλας, Αθήνα 2007, σ. 54. Για τον πλήθος των Πανεπιστημιακών ανάμεσα στα μέλη της Εταιρείας βλ. *εδώ* και σημ. 54.

αλλά δε μοιάζει να είναι ούτε ο μόνος ούτε, ίσως, ο σημαντικότερος.⁷³ Θεωρούμε ότι η διεύρυνση και των δικών τους δικτύων στην αέναη κίνηση των σχέσεων εξουσίας είναι λόγος εξίσου σημαντικός, αν όχι σημαντικότερος. Πριν το 1864, ιδίως, περίοδο κατά την οποία δεν επιτρέπεται από το Σύνταγμα η σύσταση συλλογικοτήτων, προνομιακού πεδίου για την ανάπτυξη της «δημόσιας κοινωνικότητας»,⁷⁴ η ΦΕ προσφέρεται ως τέτοιο· αλλά και αργότερα. Αποτελεί τον νομιμοποιημένο εξαιτίας του σκοπού που υπηρετεί δημόσιο χώρο, όπου μέσω των ποικίλων διακλαδώσεων των συγκροτούμενων δικτύων μπορούν να συναφθούν σχέσεις ικανές να διευρύνουν τις εργασιακές, οικονομικές, πελατειακές και κοινωνικές στοχεύσεις των μελών της. Με άλλα λόγια, η αμοιβαία ωφέλεια τόσο του μηχανισμού της ΦΕ όσο και των δυναμικών μελών της γίνεται η προϋπόθεση, ώστε να μην υπάρχει σχεδόν κανένα σημείο του δημόσιου χώρου, στο οποίο να μην εντοπίζονται τα ίχνη τους και δυνάμει, κατά συνέπεια, τα ίχνη της ίδιας της Εταιρείας.

⁷³ Τα βέλη της εναντίον διαφόρων πλευρών της δράσης της ΦΕ στρέφει και η Καλλιρρόη Παρρέν, όπως παρακουθήσαμε ήδη. Για το συγκεκριμένο θέμα γράφει: «Είναι αίσχος να εκπαιδεύονται δωρεάν θυγατέρες ευπόρων εμπόρων, κτηματιών, καθηγητών, πτωχά δε πλυντριών τέκνα, διακρινόμενα επί επιμελεία και ευφυΐα να πληρόνωσι δια την δωδεκαετή φοίτησιν αυτών υπέρ τα χίλια φράγκα οικονομούμενα, τις οΐδε, ποίας στερήσεσι και αγωνίαις». Καλλιρρόη Παρρέν, «Μονοτονία σκληρού και πληκτικού βίου» στο Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*, ό.π., σ. 365. Επίσης, αντλούμε από τα πρακτικά συνεδριάσεων του ΔΣ της ΦΕ την παρακάτω πληροφορία: Η Διοικητική Επιτροπή Πάτρας τον Οκτώβριο του 1896 στέλνει το μαθητολόγιο του νέου σχολικού έτους στο ΔΣ της ΦΕ στην Αθήνα. Στο μαθητολόγιο αναγράφονται 259 μαθήτριες από τις οποίες οι 11 φοιτούν «δωρεάν ως θυγατέρες και ανεψιαί των μελών της Διοικητικής Επιτροπής, ως έχοντων δικαίωμα προς τούτο». Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά συνεδριάσεων ΔΣ της ΦΕ, 23.10.1896.

⁷⁴ Με τον όρο «δημόσια κοινωνικότητα» εννοούμε εκδοχές κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονται στο δημόσιο χώρο στη βάση πολιτισμικών αντιλήψεων για τη συνάφεια και είναι προσανατολισμένες στην κοινή δράση. Στη διάρκεια αυτής της διαδικασίας τα υποκείμενα αναπτύσσουν ποικίλες μορφές συλλογικής δράσης τις οποίες επενδύουν με πολιτισμικά νοήματα και μέσα από τις οποίες συγκροτούν συλλογικά υποκείμενα. Βλ. την ιστοσελίδα του διεπιστημονικού, διατμηματικού και διαπανεπιστημιακού προγράμματος «Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες», το οποίο εντάσσεται στην πράξη «ΘΑΛΗΣ – Ενίσχυση της διεπιστημονικής ή και διδρυματικής έρευνας και καινοτομίας με δυνατότητα προσέλκυσης ερευνητών υψηλού επιπέδου από το εξωτερικό μέσω της διενέργειας βασικής και εφαρμοσμένης έρευνας αριστείας» του επιχειρησιακού προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση». <http://www.public-sociality.uoc.gr/gr/provlimatiki.html> (11.6.2015).

Πόροι: έμφαση στα εξωτερικά σχολεία

Στο καταστατικό της Εταιρείας δεν υπάρχει πουθενά διακριτή και ρητή αναφορά σχετική με τους πόρους της. Ό,τι μπορούμε να μάθουμε από το καταστατικό για τον καταλυτική σημασίας αυτόν τομέα λειτουργίας βρίσκεται στο κεφάλαιο όπου ορίζονται τα καθήκοντα όλων των μελών.⁷⁵ Εκεί αναφέρεται ότι, εκτός από τα αντεπιστέλλοντα μέλη, όλα τα υπόλοιπα υποχρεούνται στην καταβολή της μηνιαίας συνδρομής τους συν την καταβολή του αντιτίμου της εγγραφής και του τιμητικού διπλώματός τους.⁷⁶ Επιπλέον, αναφέρεται ότι η Εταιρεία θα δέχεται δωρεές. Το κεφάλαιο τελειώνει με τον προσδιορισμό του σκοπού, την επίτευξη του οποίου θα υπηρετούν τα έσοδα της Εταιρείας, και τις υποχρεώσεις των μελών.⁷⁷ Καταγράφονται, δηλαδή, οι πάγιες και πλέον προφανείς και εμφανείς πηγές εσόδων, χωρίς τις οποίες, είναι ευνόητο, δεν υφίσταται η Εταιρεία. Αυτό, όμως, δεν αποκλείει μεγαλύτερη ποικιλία στην προέλευση των εσόδων. Αντίθετα, η εδραίωση της ΦΕ, η συνακόλουθη επέκταση του σχολικού της δικτύου και η κυριαρχική της παρουσία σε όλο το 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^ο επιβάλλουν να αναρωτηθούμε ποιες ήταν οι επιπλέον πηγές εσόδων και πώς εξασφαλιζόνταν. Θα επιχειρήσουμε, ωστόσο, κάτι τέτοιο στο βαθμό και μόνο που θα μας επιτρέψει να υποστηρίξουμε τις υποθέσεις μας, όχι με πρόθεση να εξαντλήσουμε το θέμα.

Στον προϋπολογισμό των εσόδων και εξόδων του έτους 1894 που έχουμε στη διάθεσή μας, στο Α' μέρος, υπάρχουν οι στήλες στις οποίες καταχωρίζονται τα γενικά έσοδα από τις συνδρομές των μελών και τις «συνεισφορές», δηλαδή έσοδα που

⁷⁵ «Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», στο Ε. Κυριαζοπούλου, «Ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *ό.π.*, σ. 34.

⁷⁶ Το 1836, η μηνιαία συνδρομή ορίζεται σε τρεις δραχμές. Ύψους δέκα δραχμών είναι το αντίτιμο για «την παραδοχήν και το δίπλωμα». Οι συμβολές μεγαλύτερου ύψους επαφίενται στη διακριτική ευχέρεια των μελών. Στο ίδιο, σ. 34. Ενδεικτικά, για να έχουμε μία εικόνα για τα ποσά: το 1843 βάσει της κλιμάκωσης της ιεραρχίας στο δημόσιο τομέα οι μηνιαίοι μισθοί κυμαίνονται ως εξής: Κλητήρας Α' 50 δρχ., Γραφέας Α' 100 δρχ., Τμηματάρχης Α' 300 δρχ., Υπουργός 800 δρχ. Αντίστοιχα στην Εθνική Τράπεζα κυμαίνονται ως εξής: Κλητήρας Α' 68 δρχ., Βοηθός Α' 84 δρχ., Λογιστής Α' ή Διευθυντής Β' 283 δρχ., Διοικητής 721 δρχ. Πέτρος Πιζάνιας, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα 1842-1923. Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985, σ. 99.

⁷⁷ Όλα τα έσοδα της Εταιρείας θα χρησιμοποιούνται για την επίτευξη του κατατεθειμένου της σκοπού και για οτιδήποτε είναι χρήσιμο σε αυτήν. Επίσης, κάθε μέλος πρέπει να συνεισφέρει με όποιο τρόπο μπορεί στην πρόοδο της Εταιρείας και να παρευρίσκεται στις συνελεύσεις. «Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», στο Ε. Κυριαζοπούλου, «Ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *ό.π.*, σ. 34.

προέρχονται από κληροδοτήματα, από ευεργέτες και από την τακτική συνδρομή του δημοσίου.⁷⁸ Καταχωρίζονται, επίσης, έσοδα εισπραχθέντα το 1893 από προσόδους ακινήτων και από πώληση κτημάτων που κληροδοτήθηκαν στην Εταιρεία καθώς και τόκοι από την αναπαλλοτρίωτη χρηματική περιουσία και τη «διαθετέα» χρηματική περιουσία της Εταιρείας.⁷⁹ Το σύνολο των εισπραχθέντων εσόδων από αυτές τις κατηγορίες για το 1893 ανέρχεται στο ποσό των 81.189 δρχ., χωρίς να υπάρχουν καταχωρίσεις στις κατηγορίες των ευεργετών και της συνδρομής του δημοσίου, πράγμα που σημαίνει ότι εκείνη τη χρονιά δεν είχαν έσοδα από τις συγκεκριμένες πηγές.

Στο Β' μέρος καταχωρίζονται τα έσοδα από όλα τα σχολεία της Εταιρείας και πρωτίστως από τα Αρσάκεια και Τοσίτσεια σχολεία της Αθήνας. Το σύνολο των εσόδων από τα εσωτερικά και εξωτερικά σχολεία και διδασκαλεία της Εταιρείας ανέρχεται σε 185.872 δρχ. Το πιο ενδιαφέρον, κατά τη γνώμη μας, στις καταχωρίσεις αυτές είναι ότι οι 90.000 δρχ., δηλαδή περίπου το 50%, προέρχονται από μία και μόνη πηγή, αυτή του εξωτερικού διδασκαλείου και του προτύπου που το συνοδεύει για την άσκηση των υποψηφίων διδασκαλισσών. Αυτό συμβαίνει παρά το γεγονός ότι τα δίδακτρα των εξωτερικών σχολείων και διδασκαλείων είναι κατά πολύ φθηνότερα των εσωτερικών, επειδή δεν τα επιβαρύνει το κόστος του οικοτροφείου.⁸⁰ Βάσει των

⁷⁸ Αρχείο ΦΕ, «Προϋπολογισμός εσόδων και εξόδων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας δια το έτος 1894», τυπωμένος και δεμένος σε φυλλάδιο, του λείπει η τελευταία σελίδα.

⁷⁹ Μερίσματα μετοχών της Εθνικής, τόκοι ομολογιών Εθνικής, τόκοι Ραλλείου κληροδοτήματος κ.λπ.. Τόκοι ομολογιών, τόκοι ομολογιών λαχειοφόρων της Εθνικής, μερίσματα μετοχών Εθνικής, «Διαγώνισμα Μπόταση υπέρ του Εξωτερικού Διδασκαλείου». Στο ίδιο, σ. 2-3.

⁸⁰ Επιπλέον στα εξωτερικά σχολεία πληρώνονται, απ' όσο είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε, τα δίδακτρα δέκα μηνών. Εξαιρούνται δηλαδή οι δύο καλοκαιρινοί μήνες κατά τους οποίους δεν λειτουργούν τα σχολεία, ενώ αντιθέτως στα εσωτερικά σχολεία τα δίδακτρα αντιστοιχούν σε δώδεκα μήνες. Ενδεικτικά αναφέρουμε, για να μπορεί να γίνει μία σύγκριση: στο άρθρο 1 του Β' Μέρους του υπό εξέταση τεκμηρίου καταγράφονται 58 σύσσιτες μαθήτριες με εισπραχθέντα δίδακτρα για το 1893 58.000 δρχ. Αν επιμερίσουμε το ποσό των εσωτερικών σε 12 μήνες ανέρχεται σε 83 δρχ. Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, προκύπτει ότι τα δίδακτρα μιας εσωτερικής μαθήτριας είναι γύρω στις 80 δρχ το 1893. Μιλάμε για τάξη μεγέθους, βέβαια, γιατί δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πόσες μαθήτριες, για παράδειγμα, πλήρωναν μειωμένα τροφεία και δίδακτρα, λόγω κάποιας έκπτωσης. Εξάλλου, οι τιμές των διδάκτρων κυμαίνονται ανάλογα με την τάξη αλλά και από περίοδο σε περίοδο. Σε άλλο σημείο της έρευνάς μας δείχνουμε ότι το 1907 τα τροφεία και δίδακτρα για τις εσωτερικές μαθήτριες ανέρχονται στις 100 δρχ. και τα έξοδα εγκατάστασης στις 500. Πάντως, το 1889 δύο δασκάλες που διδάσκουν στην Τετάρτη τάξη του προτύπου της ΦΕ λαμβάνουν η μία 80 και η άλλη 90 δρχ, ως μηνιαίο μισθό. Αρχείο ΦΕ, «Πρακτικά συνεδριάσεων ΔΣ της ΦΕ», 23.8.1889. Το 1896 η Βασιλική Μετεργασία διορίζεται στο Αρσάκειο με μηνιαίο μισθό 86 δρχ. Αρχείο ΦΕ, «Πρακτικά συνεδριάσεων ΔΣ της ΦΕ», 9.10.1896.

στοιχείων του συγκεκριμένου τεκμηρίου δεν είναι εύκολο να υπολογίσουμε πόσες ακριβώς μαθήτριες φοιτούσαν στο εξωτερικό διδασκαλείο και το πρότυπο, γιατί στον προϋπολογισμό δεν αναγράφεται ούτε ο αριθμός τους ούτε τα ακριβή δίδακτρα που πλήρωναν.⁸¹ Παρ' όλα αυτά, είναι φανερό ότι σ' αυτά φοιτά η πλειονότητα των μαθητριών των σχολείων της ΦΕ, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι, ενώ τα δίδακτρα των εξωτερικών σχολείων είναι πολύ φθηνότερα από τα δίδακτρα των εσωτερικών, το ποσόν που καταχωρίζεται ως έσοδο προερχόμενο από τα εξωτερικά φαίνεται να είναι το μεγαλύτερο καθεαυτό έσοδο της Εταιρείας.⁸²

Η επιμονή μας στα εξωτερικά σχολεία, και ειδικά στα εξωτερικά διδασκαλεία, σχετίζεται με τις υποθέσεις μας για τη στρατηγική στόχευση της Εταιρείας, τις δασκάλες. Οι εσωτερικές μαθήτριες ακόμη και αν ακολουθήσουν όλο τον κύκλο σπουδών αποκτώντας το διδασκαλικό δίπλωμα, και παρά τα πανάκριβα δίδακτρα που πληρώνουν οι οικογένειές τους, δεν επαρκούν για τη συντήρηση των σχολείων της Αθήνας, πολύ περισσότερο αν συνυπολογίσουμε και αυτά της περιφέρειας (Κέρκυρας, Πάτρας, Λάρισας), που πολύ συχνά εκπέμπουν σήμα κινδύνου παρουσιάζοντας παθητικό στους ισολογισμούς τους. Πέρα από το ύψος των διδάκτρων που λειτουργεί ως φραγμός για την αύξηση του αριθμού των μαθητριών των εσωτερικών σχολείων είναι και η χωρητικότητα του οικοτροφείου που δρα εξίσου περιοριστικά. Εξάλλου, δεν είναι σίγουρο ότι όλες οι μαθήτριες των εσωτερικών διδασκαλείων θα ολοκληρώσουν τις σπουδές τους. Το διδασκαλικό δίπλωμα δεν κρίνεται από όλες τις οικογένειες, ίσως και τις ίδιες τις μαθήτριες,

⁸¹ Από στοιχεία που έχουμε από τα πρακτικά των συνεδριάσεων του ΔΣ της ΦΕ, υπολογίζουμε ότι μία μέση τιμή για τα δίδακτρα των εξωτερικών διδασκαλείων είναι 15 περίπου δρχ. το μήνα. Επίσης οι τιμές των διδάκτρων ποίκιλλαν ανάλογα με την τάξη και την εποχή, όπως επισημάναμε ήδη και για τις εσωτερικές μαθήτριες. Σχετικά με τα έσοδα από τα εσωτερικά και εξωτερικά σχολεία, ανάλογη εικόνα ως προς τις υψηλότερες εισροές εσόδων από τα εξωτερικά παρουσιάζουν και τα σχολεία της Κέρκυρας και της Πάτρας.

⁸² Τα συνολικά εισπραχθέντα έσοδα της ΦΕ για το 1893, όπως δηλώνονται στο συγκεκριμένο τεκμήριο, είναι 325.327,15 δρχ. Επίσης, για να έχουμε άλλο ένα δείγμα για το ύψος των εσόδων της Εταιρείας παραθέτουμε από τα πρακτικά της συνεδρίασης του ΔΣ της 25^{ης} Οκτωβρίου 1906: «[...] ενεκρίθη ο προϋπολογισμός των εσόδων και εξόδων εν γένει της Εταιρείας, εν ώ ως έσοδα ενεγράφησαν εν συνόλω 466.055,70 ως έξοδα δε εν συνόλω δραχμαί 465.591 καταλειπομένου έτσι περισσεύματος εκ δραχμών 464,70». Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά συνεδριάσεων ΔΣ της ΦΕ, 25.10.1906. Και για να γίνουν δυνατές ορισμένες συγκρίσεις: ο ΣΔΕΓ το 1880 χρηματοδοτείται με 200.000 δρχ. ετησίως από το ΥΠΕΞ, προκειμένου να υλοποιήσει την εκπαιδευτική διαδικασία στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Α.Υ.Ε., Φ. 1880. 77/3, Κοινωνική και πολιτιστική δράσις του Ελληνισμού (Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων), έγγραφο ΣΔΕΓ, α.π.: 1975/22.9.1880.

απολύτως απαραίτητο για την εξυπηρέτηση των γαμήλιων, κυρίως, στρατηγικών. Από την άλλη, οι απότομες αλλαγές της οικονομικής κατάστασης της οικογένειας μπορεί να οδηγήσουν και αυτές τις μαθήτριες στα εξωτερικά σχολεία και διδασκαλεία.⁸³

Τα κορίτσια, πάντως, που φοιτούν στα εξωτερικά σχολεία/διδασκαλεία δεν εγκαταλείπουν εύκολα, γιατί, κατά κύριο λόγο, από την αρχή των σπουδών τους προσβλέπουν στο διδασκαλικό δίπλωμα προκειμένου να μπορέσουν να εξασφαλίσουν πόρους ζωής για τις ίδιες και για τις οικογένειές τους.⁸⁴ Διανύουν, επομένως, με μεγαλύτερη συνέπεια ολόκληρο τον κύκλο σπουδών.⁸⁵ Σε κάθε περίπτωση, η αύξηση του αριθμού των μαθητριών στα διδασκαλεία, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, καθώς και η διεύρυνση των δραστηριοτήτων της Εταιρείας πάνω σε αυτή τη βάση, είναι ο λόγος που την οδηγεί στην επέκταση των σχολικών κτιρίων της και εμάς, αφού παρακολουθήσουμε για λίγο τη συγκεκριμένη επέκταση, στην εστίαση στους πόρους της.

Δωρεές και κρατικές επιχορηγήσεις

Το 1842, έξι χρόνια μετά την ίδρυσή της, η ΦΕ αγόρασε οικόπεδο στην οδό Πανεπιστημίου, με σκοπό την ανέγερση ιδιόκτητου σχολικού κτιρίου και οικοτροφείου.⁸⁶ Η συγκεκριμένη τοποθεσία κατείχε επίκαιρη θέση στην εμπορική γεωγραφία της ταχύτατα αναπτυσσόμενης πρωτεύουσας, ενώ επρόκειτο να

⁸³ Πολύ συνηθισμένο φαινόμενο σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Ειδικά το 1893 η οικονομική κρίση επηρεάζει σημαντικά το εμπόριο με την πτώση των τιμών που επιφέρει και επομένως επιδρά αρνητικά στα εισοδήματα όσων ασχολούνται με αυτό. Παράλληλα, ο τραπεζικός τομέας «αγγίζει το χαμηλότερο σημείο της πτώσης που είχε αρχίσει με την κρίση του 1884-1885». Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, ό.π., 220. Έτσι παρατηρείται συρρίκνωση των εισοδημάτων των αστικών στρωμάτων ή/και πτωχεύσεις.

⁸⁴ Το ίδιο συμβαίνει και με τα κορίτσια που σπουδάζουν με υποτροφία.

⁸⁵ Ο κύκλος σπουδών δεν είναι πάντα ίδιος. Υπάρχουν αλλαγές στη διάρκεια σπουδών την περίοδο που εξετάζουμε. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 86-88.

⁸⁶ Μαλβίνα Ζαμπέλη, «Ιστορία των σχολικών κτηρίων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Αρσάκειο Μέγαρο, Αρσάκειο Ψυχικού, Τοσίτσειο-Αρσάκειο Εκάλης, Αρσάκειο Πατρών, Αρσάκειο Θεσσαλονίκης», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*, ό.π., σ. 64. Για την ανάπτυξη της Αθήνας, σε αυτό το πρώιμο διάστημα της ζωής της ως πρωτεύουσας του ελληνικού βασιλείου αλλά και σε όλο το 19^ο αιώνα, για την αρχιτεκτονική της, την ονοματοδοσία των δρόμων της κ.λπ. βλ. Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, «Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου», *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών*, ηλεκτρονική έκδοση Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx (11.6.2015).

εξασφαλίσει και τη γειννίαση με το Πανεπιστήμιο, γεγονός που ενίσχυε τις συνδηλώσεις τόσο για το επίπεδο των σπουδών που πρόσφερε η ΦΕ όσο και για την εμβέλεια της εκπαιδευτικής της παρέμβασης.⁸⁷ Όπως το Πανεπιστήμιο για τα αγόρια, έτσι και το σχολείο και διδασκαλείο της ΦΕ για τα κορίτσια αναμενόταν να επιτελέσει το ρόλο του «ισχυρότερου και ευεργετικότερου [εκπαιδευτικού] μοχλού της Ανατολής».⁸⁸ Για τη συγκρότηση μιας τέτοιας δημόσιας εικόνας η ΦΕ εργάζεται συστηματικά σε όλο το 19^ο αιώνα, όπως επισημάναμε ήδη.

Τα επόμενα χρόνια, παρά την αύξηση των μαθητριών και υποψήφιων διδασκαλισσών, η Εταιρεία περιήλθε σε δυσχερή οικονομική κατάσταση υπό το βάρος των εξόδων αγοράς και ανέγερσης του κτιρίου. Το 1850 η δωρεά του Απόστολου Αρσάκη που κάλυπτε το σύνολο των δαπανηθέντων μέχρι εκείνη τη στιγμή ποσών αγοράς και ανέγερσης, καθώς και των εξόδων αποπεράτωσης, δίνει, τελικά, την ευκαιρία στη ΦΕ να αποκτήσει το πρώτο ιδιόκτητο κτίριό της. Μαζί με το οικοτροφείο του, το κτίριο αυτό επρόκειτο να αποτελέσει τη βιτρίνα της Εταιρείας.

Την ίδια χρονιά, το 1850 δηλαδή, ο Απόστολος Αρσάκης, εκτός από μέλος της Εταιρείας, αναγορεύεται και μεγάλος ευεργέτης.⁸⁹ Την επόμενη χρονιά ο Νεόφυτος Βάμβας δωρίζει στην Εταιρεία το σπίτι του, το οποίο συνόρευε με το κτίριο του Αρσακείου, ενώ η Εταιρεία αγοράζει και την οικία Βούρου.⁹⁰ Το 1848 και το 1856 η Εταιρεία δέχεται μεγάλες δωρεές από τον Μιχαήλ Τοσίτσα και το 1867 παραδίδεται στην Εταιρεία το νέο κτίριο στην οδό Τυπογραφίας (σημερινή Αρσάκη) και Σταδίου,⁹¹ έπειτα από την ηγεμονική δωρεά της Ελένης Τοσίτσα, έτοιμο να στεγάσει το εξωτερικό της σχολείο. Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας του 1860 και με τη συμπλήρωση των είκοσι χρόνων λειτουργίας της, η ΦΕ έχει στην κατοχή της το τετράγωνο που περικλείεται από τις οδούς Πανεπιστημίου, Αρσάκη, Σταδίου και

⁸⁷ Το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το οποίο εγκαινιάστηκε στις 3 Μαΐου του 1837, αρχικά στεγάστηκε σε ένα νεοκλασικό κτίριο στη βορειοανατολική πλευρά της Ακρόπολης, το οποίο στις μέρες μας έχει ανακαινιστεί και λειτουργεί ως Μουσείο του Πανεπιστημίου. Το 1841 οι διοικητικές υπηρεσίες και τα εκπαιδευτικά Τμήματα μεταφέρθηκαν στο σημερινό ευρέως γνωστό ως «κεντρικό κτήριο» του Πανεπιστημίου Αθηνών, το οποίο το 1932 ονομάστηκε επίσημα Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. <http://www.uoa.gr/to-panepistimio/istoria-kai-prooptikes.html> (11.6.2015).

⁸⁸ Βλ. *εδώ* σημ. 11.

⁸⁹ «Οι ευεργέτες της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*, *ό.π.*, σ. 380.

⁹⁰ Μ. Ζαμπέλη, «Ιστορία των σχολικών κτηρίων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *ό.π.*, σ. 65.

⁹¹ *Στο ίδιο*, σ. 65.

Πεσμαζόγλου, στο κέντρο της Αθήνας.⁹² Συγχρόνως, έχει επιτύχει ώστε το κεντρικό της κτίριο, το Αρσάκειο, σχεδόν απέναντι από το Πανεπιστήμιο, να ερεθίζει το φανταστικό των αστικών στρωμάτων για την ανώτερη εκπαίδευση που πρόσφερε στα κορίτσια και να συναγωνίζεται το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα τόσο στη μεγαλοπρέπεια όσο και στις δωρεές, τις οποίες είχε συγκεντρώσει από τους ομογενείς και τους εγχώριους υποστηρικτές της.

Στον κατάλογο των ευεργετών/τριών φαίνεται ότι, μολονότι οι δωρεές συνεχίζουν και μετά το 1867, δεν έχουν την ίδια πυκνότητα και κυρίως δεν είναι εξίσου μεγαλοπρεπείς. Για παράδειγμα, μόνο το 1870 έχουμε έντεκα εγγραφές στον κατάλογο αυτό, ενώ στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια ολόκληρης της δεκαετίας του 1870, έχουμε δέκα. Στη δεκαετία του 1880 εμφανίζονται μόνο τρεις και στη δεκαετία του 1890 πυκνώνουν και πάλι φτάνοντας τις δώδεκα. Οι μεταβολές στην πυκνότητα και κυρίως η σημαντική ελάττωση των μεγάλων δωρεών, οι οποίες κατά κύριο λόγο προέρχονταν από ομογενείς, μπορούν εύλογα να συνδυαστούν με την κίνηση των κεφαλαίων των ομογενών, τις προσωπικές τους επιδιώξεις και τις ευρύτερες οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στην Ευρώπη την περίοδο εκείνη. Εμείς, ωστόσο, ας μείνουμε στη μικροκλίμακα της ΦΕ. Αυτό σημαίνει ότι εστιάζουμε σε ένα ουσιώδες, κατά τη γνώμη μας, ερώτημα: πώς ανταποκρίνεται η ΦΕ σε αυτό το διαφανόμενο κενό οικονομικής ενίσχυσης που παρουσιάζεται τη δεκαετία του 1880, περίοδο που συμπίπτει με την έναρξη της δικής μας ερευνώμενης περιόδου; Όσο κι αν πυκνώνει η ζήτηση των σχολείων της Εταιρείας, κυρίως από κορίτσια που προσβλέπουν στο διδασκαλικό δίπλωμα, οι πόροι που εξασφαλίζονται με αυτόν τον τρόπο δε φαίνεται να επαρκούν, ώστε να καλύπτουν όλες τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες της Εταιρείας, τη συντήρηση και επέκταση των σχολικών κτιρίων της στην Αθήνα και την επέκταση του δικτύου των σχολείων της σε άλλες πόλεις της Ελλάδας.

Σύμφωνα με τα πρακτικά των συνεδριάσεων του ΔΣ της ΦΕ σε όλη τη δεκαετία του 1880 μέχρι και το 1891, η ΦΕ εξασφαλίζει σημαίνουσα κρατική επιχορήγηση. Η επιχορήγηση αυτή εγγράφεται στις πιστώσεις που ζητά το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως και η συζήτηση και ψήφισή της γίνεται κατά τη διάρκεια της διαδικασίας έγκρισης του ετήσιου προϋπολογισμού από τη

⁹² Στο ίδιο, σ. 65.

Βουλή. Εκτενέστερη και ουσιαστικότερη επεξεργασία των στοιχείων αυτών θα γίνει παρακάτω. Προς το παρόν περιοριζόμαστε σε ένα σύντομο σχόλιο για τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζεται η Εταιρεία όχι τα χρήματα της επιχορήγησης αλλά την επιχορήγηση ως διαδικασία. Δε βρίσκει κανείς δείγματα γι' αυτήν στο δημόσιο λόγο της. Αν δεν είχαμε την ευκαιρία να διερευνήσουμε τα πρακτικά των συνεδριάσεων του ΔΣ, δε θα είχε πέσει στην αντίληψή μας ως πρακτική που ακολουθείται επί σειρά ετών. Από την άλλη, δε βρίσκουμε αναφορές ούτε στο δημόσιο λόγο γενικότερα.⁹³ Να υποθέσουμε, λοιπόν, ότι η κρατική επιχορήγηση προς την Εταιρεία δεν είναι ιδιαίτερα γνωστή ή ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια προσπάθεια αποσιώπησής της;

Σε κάθε περίπτωση, κάτι τέτοιο βοηθά την Εταιρεία να εγκαθιστά τη διαδικασία αυτή στις «γκρίζες ζώνες» του μη ορατού. Με τον τρόπο αυτό επιδιώκει να κατασκευάζει για τον εαυτό της μία αφήγηση μέσα από την οποία αυτοπαρουσιάζεται ως αυτοχρηματοδοτούμενη και, το πολύ, συνεπικουρούμενη από ιδιώτες, εγχώριους ή ομογενείς, οι οποίοι αναγνωρίζουν το έργο της: σίγουρα, πάντως, ως ένα «κοινωφελές καθίδρυμα», το οποίο δεν έχει οικονομική εξάρτηση από το κράτος και, μολονότι δεν εξαρτάται από αυτό, συμβάλλει τα μέγιστα με κάθε ευκαιρία στην υλοποίηση των εθνικών στόχων. Συνεπώς, σε αυτό το έδαφος εγγράφεται και η προσπάθεια να αυτοπαρουσιάζεται συγχρόνως και ως φιλανθρωπικό εκπαιδευτικό ίδρυμα, πράγμα που, ασφαλώς, πολύ απέχει από την πραγματικότητα.

Από το 1892 και μετά, περίοδο κατά την οποία υπό την πίεση και τις επιπτώσεις της πτώχευσης σταματά, απ' ό,τι δείχνει το αρχειακό υλικό, η κρατική επιχορήγηση,⁹⁴ πυκνώνουν και πάλι οι ευεργεσίες, όπως είδαμε παραπάνω. Συγχρόνως, πυκνώνουν οι προσπάθειες από την ίδια την Εταιρεία για μόνιμη και επαρκή αυτοχρηματοδότηση, τουλάχιστον για τις περιόδους που δε θα μπορούσε να εξασφαλίζει ικανοποιητική χρηματοδότηση από εξωτερικές πηγές. Έτσι, με δεδομένες και τις σοβαρές επισκευαστικές ανάγκες που εμφανίζονται ήδη από τη δεκαετία του 1880, η ΦΕ μέσα στη δεκαετία του 1890 αποφασίζει να αντιμετωπίσει ριζικά το πρόβλημα με την ανέγερση καταστημάτων για «αύξηση των πόρων της»

⁹³ Στο βαθμό που μπορέσαμε να τον εξετάσουμε.

⁹⁴ Βλ. για παράδειγμα Αρχείο ΦΕ, «Προϋπολογισμός εσόδων και εξόδων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας δια το έτος 1894», ό.π., και Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά συνεδριάσεων του ΔΣ των ετών 1880-1893.

μαζί με την ανέγερση του νέου κτιρίου του εξωτερικού διδασκαλείου.⁹⁵ Την περίοδο αυτή, λοιπόν, η ΦΕ ολοκληρώνει την αξιοποίηση της περιουσίας που είχε αποκτήσει μέσω δωρεών και αγορών με το κλείσιμο της δεκαετίας του 1850.

Το ενδιαφέρον μας αιχμαλωτίζουν: πρώτον, το μεγάλο άνοιγμα που επιχειρεί η Εταιρεία με την ανέγερση των νέων κτιρίων μέσα στη δεκαετία του 1890, τη δεκαετία που το ελληνικό κράτος δε φαίνεται να την επιχορηγεί, κατά πάσα πιθανότητα, εξαιτίας των δικών του οικονομικών αδιεξόδων· δεύτερον, το γεγονός ότι, ενώ το ελληνικό κράτος δε φαίνεται να επιχορηγεί τη ΦΕ, το 1897, ο πρωθυπουργός Θεόδωρος Δηλιγιάννης, μέλος της Εταιρείας από το 1859, εγγράφεται στο βιβλίο ευεργετών και σύμφωνα με τα πρακτικά των συνεδριάσεων του ΔΣ της Εταιρείας, στη συνεδρίαση της 15^{ης} Οκτωβρίου 1897 ανακηρύσσεται μεγάλος ευεργέτης «ωφελήσας σπουδαίως» την Εταιρεία.⁹⁶ Τι είδους σπουδαία ωφέλεια, όμως, προσφέρει στην Εταιρεία την περίοδο της μεγάλης οικονομικής κρίσης και των επιπτώσεων της κρητικής επανάστασης και του ελληνοτουρκικού πολέμου; Πρόκειται, μήπως, για χρηματική δωρεά, την οποία προσφέρει ο ίδιος από την προσωπική του περιουσία ή για κάτι άλλο; Θα χρειαστεί να περιμένουμε λίγο, πριν επιχειρήσουμε να δώσουμε μία απάντηση.

Συνοψίζουμε, όμως, για να προχωρήσουμε. Οι δωρεές και η κρατική επιχορήγηση φαίνεται ότι επιτελούν σημαίνοντα ρόλο στην οικονομική ενίσχυση της Εταιρείας. Υποστηρίζουμε ότι αυτό συμβαίνει κατά κύριο λόγο επειδή η ΦΕ με στρατηγική την εκπαίδευση των διδασκαλισσών επιτυγχάνει να επεκτείνει το δίκτυο των σχέσεών της, των σχολικών κτιρίων της και του σχολικού δικτύου της προβάλλοντας το έργο της. Συγχρόνως, μέσω της προβολής ανανεώνει συνεχώς τα επιχειρήματά της για την ανάγκη οικονομικής ενίσχυσής της, την οποία τελικά εξασφαλίζει τόσο από ιδιώτες, εγχώριους και ομογενείς, όσο και από το δημόσιο. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι, ενώ στους ιδιώτες ευεργέτες της εξασφαλίζει πάντα κάποιου είδους δημόσια μνημία, αντίθετα στο δημόσιο, όταν αυτό τη χρηματοδοτεί, επιφυλάσσει μία θέση στην επικράτεια του «μη ορατού».

⁹⁵ Από το λόγο του Προέδρου της ΦΕ Κωνσταντίνου Καραπάνου, με τον οποίο προσφωνεί τη βασίλισσα κατά την εκδήλωση θεμελίωσης του εξωτερικού διδασκαλείου το 1901. Η βασίλισσα θέτει και τον θεμέλιο λίθο. Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά συνεδριάσεων ΔΣ της ΦΕ, 2.5.1901. Θα αναφερθούμε διεξοδικά σε άλλο σημείο.

⁹⁶ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά συνεδριάσεων ΔΣ της ΦΕ, 15.10.1897.

Το τρίπτυχο της επιτυχίας: υποτροφίες – κρατική επιχορήγηση – θεσμική κατοχύρωση (1842-1913)

Η πρώιμη περίοδος 1842-1880

Επιαναφέρουμε στο προσκήνιο την υπόθεσή μας ότι σημαίνουσα συνιστώσα των ερευνητικών μας στοχεύσεων συνιστά η πρακτική των υποτροφιών, την οποία θεωρούμε ως συνδυαστικό σημείο ανάμεσα στις δασκάλες που πηγαίνουν να διδάξουν «στο εξωτερικό» και σε ορισμένους από τους βασικότερους μηχανισμούς, από τους οποίους εκπορεύονται εκπαιδευτικές πολιτικές στο ελληνικό κράτος της περιόδου, δηλαδή της ΦΕ, του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Παιδείας και του ΣΔΕΓ. Έτσι θεωρημένη, η συγκεκριμένη πρακτική προσφέρει πολλαπλές και ποικίλες συνδέσεις ανάμεσα στους φορείς αυτούς: λειτουργεί ως σημείο από το οποίο εκπορεύονται δέσμες πρακτικών που υπηρετούν πλέγματα σκοπών. Όπως αναφέραμε ήδη, η ΦΕ δε φαίνεται να διατηρεί κάποιο είδους αρχείο για τις απόφοιτές της. Αυτό δε συμβαίνει κατά παράβαση του πρωτοκόλλου των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, αντίθετα, είναι σε απόλυτη συμφωνία με αυτό. Έτσι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δε γνωρίζουμε πού διορίζονται οι νεαρές δασκάλες που αναζητούν εργασία στα σχολεία της. Τα στοιχεία, λοιπόν, που προκύπτουν σχετικά με την επαγγελματική πορεία ορισμένων αρσακειάδων διδασκαλισσών είναι συμπτωματικά και εμφανίζονται μόνο επειδή έτυχε η πορεία της ζωής τους να διασταυρωθεί κάποια στιγμή με αυτήν της Εταιρείας.

Όμως, οι υποτροφίες προσφέρουν μία ασφαλή δίοδο κατά τη διαδικασία προσέγγισης των υποκειμένων που εξετάζουμε: περιορίζουμε κάπως τον κύκλο γύρω τους: πρώτον, γιατί οι μαθήτριες που σπουδάζουν έχοντας κερδίσει υποτροφία είναι υποχρεωμένες με την αποφοίτησή τους να εργαστούν για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα προς όφελος του φορέα που τους έχει χορηγήσει την υποτροφία: δεύτερον, γιατί, οι μαθήτριες στις οποίες χορηγείται δε διακόπτουν εύκολα τις σπουδές τους και είναι υποχρεωμένες από τους όρους της υποτροφίας τους, αν χρειαστεί, να εγκαταλείψουν την Αθήνα.⁹⁷ Με άλλα λόγια, η χορήγηση της υποτροφίας προϋποθέτει, θεωρητικά τουλάχιστον, δέσμευση που έχει σχέση με τον τόπο στον

⁹⁷ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 98.

οποίο πρέπει οι νεαρές δασκάλες να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους αμέσως μετά την αποφοίτησή τους και για ορισμένο χρονικό διάστημα. Ο προσδιορισμός του τόπου – συχνά και της υποχρεωτικής διάρκειας του διορισμού τους– εξαρτώνται από το φορέα που έχει χορηγήσει την υποτροφία. Οι δεσμεύσεις αυτές περιλαμβάνονται σε όλα τα είδη υποτροφιών, των οποίων η ποικιλία είναι μεγάλη, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να εξηγήσουμε. Έτσι, υποθέσαμε ότι κάποιες από τις δασκάλες που βρήκαμε να φοιτούν ως μαθήτριες με υποτροφία στα σχολεία και διδασκαλεία της ΦΕ είναι πιθανόν να ακολουθούν με την αποφοίτησή τους το δρόμο προς τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εκπληρώνοντας τις δεσμεύσεις που απέρρεαν από την υποτροφία τους και τις οικογενειακές τους ανάγκες.

Η αναμέτρηση με το αρχειακό υλικό της Εταιρείας αποκάλυπτε συνεχώς στοιχεία που προς στιγμή έμοιαζαν να μας απομακρύνουν από τις δασκάλες που έπαιρναν το δρόμο για τις κοινότητες. Μας έφερναν, όμως, πιο κοντά σε άλλες όψεις της δραστηριότητας της Εταιρείας και της δικτύωσής της. Για παράδειγμα: διαπιστώσαμε στα πρακτικά του ΔΣ ότι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1880 χορηγούνταν από τη ΦΕ κατά εκατοντάδες οι λεγόμενες «δωρεάν φοιτήσεις» σε μαθήτριες του εξωτερικού προτύπου και εξωτερικού διδασκαλείου. Η πρακτική αυτή αποκλίνει από ό,τι γνωρίζουμε για την πολιτική των υποτροφιών που ακολουθεί ένα ιδιωτικό εκπαιδευτικό ίδρυμα. Συνήθως, οι υποτροφίες που χορηγούν τα ιδιωτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα είναι πολύ περιορισμένες, γιατί ακριβώς αποτελούν έξοδα που επιβαρύνουν τα ίδια τα ιδρύματα. Συνεπώς, πώς είναι δυνατόν η ΦΕ σε μία συνεδρίαση να παίρνει απόφαση να χορηγήσει 244 «δωρεάν φοιτήσεις» σε μαθήτριες του εξωτερικού προτύπου και του εξωτερικού διδασκαλείου για το σχολικό έτος 1888-1889;⁹⁸

⁹⁸ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά συνεδριάσεων ΔΣ της ΦΕ, 7.10.1888. Στη συνεδρίαση της 2ας Νοεμβρίου 1888 προστίθενται άλλες 12 μαθήτριες: σύνολο 256 μαθήτριες, μόνο για το εξωτερικό διδασκαλείο της Αθήνας. Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά συνεδριάσεων ΔΣ της ΦΕ, 2.11.1888. Η Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου ανεβάζει τον αριθμό των «δωρεάν φοιτήσεων» για το ίδιο σχολικό έτος σε 385. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 168-170. Η απόκλιση αυτή οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στο ότι η πηγή της, δηλαδή τα πεπραγμένα της Εταιρείας κατά το 1888-1889, συνυπολογίζουν και «δωρεάν φοιτήσεις» από τα διδασκαλεία της στις άλλες πόλεις. Σε κάθε περίπτωση, μας ενδιαφέρει περισσότερο η τάξη μεγέθους για να αναπτύξουμε το επιχείρημά μας και λιγότερο ο ακριβής αριθμός.

Η διαπίστωση αυτή μας οδήγησε σε μια δεύτερη παρατήρηση: η περίοδος της χορήγησης των συγκεκριμένων υποτροφιών συμπίπτει με την περίοδο χρηματοδότησης της ΦΕ από το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε λίγο παραπάνω. Έτσι, ο συνδυασμός των στοιχείων αυτών μας οδήγησε με τη σειρά του στη διατύπωση της υπόθεσης ότι οι δύο πρακτικές συνδέονται μεταξύ τους, για την ακρίβεια, ότι προϋποθέτουν η μία την άλλη.⁹⁹ Για να κατανοήσουμε, όμως, το πλέγμα σκοπών που υπηρετούν οι πρακτικές αυτές, αναγκαστήκαμε να επεκτείνουμε τη μελέτη μας πολύ πιο πίσω από το χρονικό σημείο έναρξης της αρχαικής μας έρευνας.

Όλα συνέκλιναν στο ότι για να κατανοήσουμε καλύτερα τη στρατηγική, τις πρακτικές, τις δράσεις και το λόγο του ηγεμονικού μηχανισμού που ονομάζεται ΦΕ έπρεπε να συνδυάσουμε τις υποθέσεις μας και με την πορεία θεσμικής κατοχύρωσής του. Έτσι, με την παραδοχή ότι το διδασκαλείο είναι η ατμομηχανή της ΦΕ, επομένως, της είναι απαραίτητη εκτός από την οικονομική ρευστότητα και η θεσμική κατοχύρωση προκειμένου να επεκτείνεται απρόσκοπτα η δράση της στο πεδίο αυτό, ο άξονας που συγκροτείται προκειμένου να κινηθούμε πάνω του ερευνητικά και αφηγηματικά είναι αυτός που ορίζεται από το τρίπτυχο: υποτροφίες – κρατική επιχορήγηση – θεσμική κατοχύρωση και καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αιώνα φτάνοντας μέχρι τον 20^ο και τους Βαλκανικούς Πολέμους.

Όλο αυτό το διάστημα είναι πολλά τα είδη των υποτροφιών που διαχειρίζεται η ΦΕ, είτε πρόκειται για υποτροφίες που χορηγεί η ίδια είτε κάποιο πρόσωπο, κληροδότημα ή φορέας.¹⁰⁰ Υπάρχουν, επίσης, υποτροφίες που χορηγούνται από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από ομογενείς, πατριωτικούς και φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους της Ελλάδας, των κοινοτήτων και της διασποράς. Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι έναν πολύ περιορισμένο, βέβαια, αριθμό

⁹⁹ Η Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου κάνει επίσης αναφορά στην επιχορήγηση του κράτους στη ΦΕ. Το 1888-1889, αναφέρει, η επιχορήγηση ανέρχεται σε 30.000 δρχ. Δεν τη συναρτά, όμως, με την πρακτική των υποτροφιών όσο κυρίως με το μεγάλο αριθμό των αποφοίτων διδασκαλιστών μέχρι εκείνη τη στιγμή. Στο ίδιο, σ. 168-170.

¹⁰⁰ Κατά καιρούς χορηγήθηκαν διάφορες υποτροφίες: από εγχώριους ευεργέτες, από την κυβέρνηση, από τους δήμους, από ιδρύματα, κ.λ.π. Από την πλευρά της Εταιρείας, όπως δείχνει η μελέτη των πρακτικών, υπήρχε και η πολιτική των εκπτώσεων στα δίδακτρα και τα τροφεία. Τις συγκεκριμένες εκπτώσεις παρείχε σε οικογένειες που είχαν παραπάνω από μία μαθήτρια στα σχολεία της, στις θυγατέρες των εργαζομένων στη ΦΕ, και γενικότερα, σε μαθήτριες για τις οποίες το ΔΣ της εκτιμούσε ότι συνέτρεχε κάποιος ιδιαίτερος λόγος.

υποτρόφων διατηρεί και η βασίλισσα, τουλάχιστον κατά τη δεκαετία του 1880. Επίσης, και οι κληρονόμοι του Απόστολου Αρσάκη διατηρούν το δικαίωμα να ορίζουν τέσσερα κορίτσια ως υποτρόφους. Από τις υποτροφίες στις οποίες αναφερόμαστε, είναι αρκετές εκείνες που κατά το διάστημα που καλύπτει η έρευνά μας χορηγούν σε μαθήτριες των περιοχών τους οι κοινότητες της Ηπείρου, Μακεδονίας, Θράκης προκειμένου να σπουδάσουν δασκάλες στα σχολεία της ΦΕ και να επιστρέψουν για εργασία στον τόπο καταγωγής τους. Συχνά στις περιπτώσεις αυτές η Εταιρεία παραχωρεί κάποια έκπτωση στα τροφεία και τα δίδακτρα ή/και στα έξοδα εγκατάστασης των υποτρόφων μαθητριών.¹⁰¹ Εμείς, όμως, σκοπεύουμε να εστιάσουμε σε υποτροφίες, οι οποίες ως πρακτική εξασφαλίζουν μία «συνέχεια», ώστε να διερευνήσουμε με ποιες άλλες πρακτικές ενδεχομένως συνδέονται και ποιες στρατηγικές εξυπηρετούν. Άρα, μιλάμε για υποτροφίες που χορηγούνται για μεγάλα χρονικά διαστήματα από φορείς του ελληνικού κράτους. Τέτοιους φορείς θεωρούμε τόσο τη ΦΕ, όσο και τον ΣΔΕΓ καθώς και το δήμο Αθηναίων. Συνακόλουθα, για τις συγκεκριμένες υποτροφίες υπάρχουν επαρκή στοιχεία που εξασφαλίζουν τη δυνατότητα στήριξης των υποθέσεών μας για τον κομβικό ρόλο που επιτελούν ως πρακτική.

Οι υποτροφίες είναι πρακτική που συναντάται από πολύ νωρίς στα πλαίσια της πολιτικής, η οποία ασκείται από το κράτος στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης. Η ανάγκη να εξασφαλιστούν δασκάλες για τα παρθεναγωγεία των δήμων οδηγεί σε αυτού του είδους την περιορισμένη χρηματοδότηση για την εκπαίδευση διδασκαλισσών, ήδη από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του σχολείου των Χίλλ, που ήταν το πρώτο που εκπαίδευε δασκάλες, όπως εξηγήσαμε ήδη. Ωστόσο, τόσο οι υποτροφίες της Εταιρείας όσο και οι υποτροφίες της κυβέρνησης, των οποίων ο αριθμός, ούτως ή άλλως, δεν είναι μεγάλος, δεν είναι ικανές να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της έλλειψης διδασκαλισσών. Το συγκεκριμένο πρόβλημα μοιάζει να είναι κυρίαρχο σε όλη τη δεκαετία του 1840 αλλά και τη δεκαετία του 1850.¹⁰² Μπορεί η ίδρυση παρθεναγωγείων σε όλη τη διάρκεια του αιώνα να μην είναι συγκρίσιμη με την αντίστοιχη των δημοτικών σχολείων στα οποία φοιτούσαν αγόρια, ωστόσο, ιδίως

¹⁰¹ Τα σχετικά με τις υποτροφίες στοιχεία που παραθέτουμε προκύπτουν από τη μελέτη των πρακτικών των συνεδριάσεων του ΔΣ της Εταιρείας.

¹⁰² Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 107-110.

σε αυτήν την πρώτη δεκαετία η ζήτηση διδασκαλισσών φαίνεται να υπερβαίνει την προσφορά, τόσο εξαιτίας της ίδρυσης παρθεναγωγείων σε διάφορους δήμους όσο και εξαιτίας της ζήτησης διδασκαλισσών από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τις κοινότητες της διασποράς. Επιπλέον, οι δασκάλες, λόγω των εξαιρετικά δύσκολων συνθηκών εργασίας και διαβίωσης, μάλλον απέφευγαν το διορισμό σε απομονωμένα επαρχιακά μέρη, προτιμώντας την παραμονή και αναζήτηση εργασίας στην Αθήνα ή σε άλλα μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας ή των κοινοτήτων. Το ζήτημα της έλλειψης των διδασκαλισσών φαίνεται ότι απασχολεί τους δύο βασικούς φορείς άσκησης εκπαιδευτικής πολιτικής σχετικής με τα κορίτσια, δηλαδή το κράτος και τη ΦΕ, τον καθένα για διαφορετικούς λόγους. Πάντως συνδέεται με τις υποτροφίες και γι' αυτό θα απασχολήσει κι εμάς για λίγο.

Ο δημόσιος λόγος της εποχής αναδεικνύει ως βασική αιτία αυτής της έλλειψης την απροθυμία των διδασκαλισσών να εγκαταλείψουν την Αθήνα. Η απάντηση για την στάση των διδασκαλισσών σύμφωνα με βουλευτή, το όνομα του οποίου δεν καταγράφεται, σε συνεδρίαση της Βουλής το 1855, αποδίδεται στον μη αξιοκρατικό τρόπο με τον οποίο χορηγούνται στα κορίτσια οι υποτροφίες για σπουδές στα σχολεία της ΦΕ. Συνέπεια μιας τέτοιας αναξιοκρατικής διαδικασίας, κατά την άποψή του, είναι οι υποτροφίες να μην καταλήγουν σε φτωχά κορίτσια, τα οποία θα ήταν διατεθειμένα να πάνε οπουδήποτε παρουσιαζόταν διδασκαλική θέση, αλλά σε κορίτσια εύπορων οικογενειών και ιδίως κόρες συμβούλων της Εταιρείας, για τις οποίες το διδασκαλικό δίπλωμα επιτελεί περισσότερο διακοσμητικό ρόλο. «Το Παρθεναγωγείον», λέει, «δε συνεστήθη ίνα γίνωνται τινες σύμβουλοι της Εταιρείας και εκπαιδύωσι τα κοράσια των».¹⁰³

Κλιμακώνοντας την κριτική του απέναντι στον υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, ο ομιλητής του ζητά να λάβει αμέσως πρόνοια για τη θεραπεία της κατάστασης αυτής, για την οποία θεωρεί υπεύθυνη και την Εταιρεία. Αν σκοπός της Εταιρείας είναι η διάδοση της παιδείας στο «τρυφερό φύλο» ανά την επικράτεια, πώς γίνεται να φθάνουν οι απόφοιτες της Εταιρείας μέχρι την Τραπεζούντα αλλά όχι στα Μέγαρα, αναρωτιέται. Ίσως, μάλιστα, το πιο ενδιαφέρον σημείο της τοποθέτησής του να είναι αυτό στο οποίο επισημαίνει πως οι «φιλογενείς»

¹⁰³ «Υιοί καθηγητών, και κοράσια συμβούλων» στο Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας*, Ερμής, Αθήνα 1973, τ. Α', σ. 132. Για το ζήτημα αυτό βλ. και *εδώ* σημ. 73.

με λύπη τους διαπιστώνουν ότι το παραγόμενο από την Εταιρεία αποτέλεσμα δεν είναι άξιο των παροχών τους προς αυτήν. «Αν δ' ευρεθή διδασκάλισσά τις εν επαρχία δεν είναι προϊόν του καταστήματος τούτου, και οι φιλογενείς μετά λύπης βλέπουσιν ότι δεν επέρχεται αξία των θυσιών των ωφέλεια».¹⁰⁴

Προσπερνάμε για λίγο την ουσία της άποψης, σύμφωνα με την οποία πρέπει να σπουδάζουν δασκάλες οι φτωχές κοπέλες, ώστε να μην έχουν στη συνέχεια τη δυνατότητα να αξιολογήσουν την προτεινόμενη διδασκαλική θέση αλλά να την αποδεχθούν άνευ όρων, όχι γιατί δεν αξίζει να γίνει αντικείμενο σχολιασμού αλλά για να εστιάσουμε κάπου αλλού· στη ρηματοποίηση της διάχυτης δυσαρέσκειας, όπως αυτή επιχειρείται να εκφραστεί από το βουλευτή. Τα μέλη της Εταιρείας, οι «φιλογενείς», οι δωρητές, κυρίως οι τελευταίοι, δυσαρεστούνται να καταβάλλουν τον οβολό τους για να εκπαιδεύουν ορισμένοι από τους συμβούλους δωρεάν τις κόρες τους. Φαίνεται πως κάτι τέτοιο μάλλον συνέβαινε, αν και δεν μπορούμε να πούμε σε ποιο βαθμό. Ανεξάρτητα πάντως από αυτό και πέρα από το ότι η εκφραζόμενη άποψη υπογραμμίζει, χωρίς να είναι η πρόθεσή της ίσως, τον τρόπο λειτουργίας της Εταιρείας ως μηχανισμού, συγχρόνως, μας δίνει τη δυνατότητα να έρθουμε πιο κοντά στην υπόθεσή μας: ότι η ΦΕ από την ίδρυσή της έχει σκοπό την εδραίωσή της στο χώρο της ανώτερης επαγγελματικής γυναικείας εκπαίδευσης, σε μια φαντασιακή, συνειρμική αντιστοίχιση με το Πανεπιστήμιο.

Και ξεκινάμε από τους «φιλογενείς». Είτε πρόκειται για αυτόχθονες είτε για ομογενείς, αποτελούν «το αντικείμενο του πόθου» τόσο του κράτους όσο και της ΦΕ· ιδιαίτερος, αν πρόκειται για τους «φιλογενείς» ομογενείς, στα επενδύσιμα «μυθώδη» κεφάλαια των οποίων προσβλέπουν και οι δύο πλευρές. Ας μείνουμε όμως στην Εταιρεία. Όπως είδαμε, είχε πράγματι εξασφαλίσει μεγάλη χρηματική υποστήριξη από τους ομογενείς. Με τη βοήθειά τους μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1860 πέτυχε να οικοδομήσει, κυριολεκτικά και μεταφορικά, το μηχανισμό της, βιτρίνα του οποίου αποκαλούμε το εσωτερικό σχολείο της και ατμομηχανή το εξωτερικό, και κυρίως το διδασκαλείο. Αν επιθυμεί να συνεχίσει να γίνεται αποδέκτης μεγάλων δωρεών πρέπει να επιτυγχάνει να παρουσιάζει σπουδαίο έργο. Και το έργο αυτό, για να αποδειχθεί σπουδαίο, δεν είναι δυνατόν να περιορίζεται στην εκπαίδευση των διδασκαλισσών που ήδη μέσα στην πρώτη δεκαετία λειτουργίας της Εταιρείας έχουν

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 132.

στελεχώσει τα παρθεναγωγεία των πλούσιων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς. Πρέπει να αρχίσει να φαίνεται έργο και εντός των ελληνικών συνόρων. Ο εθνικός λόγος και οι έμφυλες επεξεργασίες του, με τα οποία επενδύει όλες τις δράσεις της και νομιμοποιεί την ύπαρξή της, δεν πρέπει να αποδειχθούν κενό γράμμα. Χρειάζεται, επομένως, να εκπαιδευθούν δασκάλες που εντός των ελληνικών συνόρων –σε όποιο σημείο χρειαστεί– θα σπεύσουν πρόθυμα να διδάξουν τα νέα κορίτσια πώς θα αναλάβουν να επιτελέσουν αποτελεσματικά στο μέλλον το ρόλο των συζύγων, μητέρων, οικοδεσποινών ως απόλυτο καθήκον –και δικαίωμα– απέναντι στο ελληνικό έθνος: ένα έθνος που οφείλει τάχιστα να ομογενοποιηθεί και λίγο αργότερα να διεκδικήσει την πραγματοποίηση του αλυτρωτικού του ονείρου.

Επιπλέον, πρέπει και ο μόνιμος –αν και όχι τόσο φανερός– υποστηρικτής της ΦΕ, το κράτος, να βλέπει τα αποτελέσματα της προστατευτικής του πολιτικής. Υποστηρίζουμε ότι η Εταιρεία αποσκοπεί στο να φαίνεται και να είναι αδιαφιλονίκητη στην εκπαίδευση των διδασκαλισσών και γι' αυτό χρειάζεται τη συνδρομή και των ιδιωτών και του κράτους. Κατά συνέπεια, η ΦΕ χρειάζεται να εξασφαλίζει συνεχώς μαθήτριες για τα διδασκαλεία της και στη συνέχεια οι μαθήτριες αυτές, ως δασκάλες πλέον, να δέχονται με προθυμία το διορισμό τους και σε δήμους με χαμηλή μέχρι εκείνη τη στιγμή δημοφιλία. Συγχρόνως, αν τα διδασκαλεία της είναι γεμάτα, όπως κάθε «υγιής» ιδιωτική επιχείρηση, θα συγκεντρώσει κεφάλαιο και δύναμη, των οποίων την επένδυση θα έχει την ευκαιρία να επαναδιαπραγματεύεται σε κάθε ευκαιρία με το κράτος. Εξάλλου, μολονότι το τελευταίο διατηρεί αποστάσεις από την ανάληψη των καθηκόντων του απέναντι στην εκπαίδευση των κοριτσιών και ιδιαίτερος την ανώτερη/ επαγγελματική, δε θέλει να δείχνει ως ο μεγάλος απών, και πάντως όχι στη δεκαετία του 1850 που είναι φανερό ότι έχει ανάγκη από δασκάλες.

Συνεπώς, με βάση τη θέση της και τη στρατηγική της, η ΦΕ δε θα μπορούσε παρά να εμπλακεί στη δημόσια συζήτηση για τη θεραπεία του προβλήματος που απασχολεί τον πολιτικό λόγο, την έλλειψη διδασκαλισσών. Ή μάλλον θα ήταν ακριβέστερο να πούμε: για τους τρόπους με τους οποίους θα εξασφαλιζονταν δασκάλες σε δήμους για τους οποίους δεν υπήρχε ζήτηση. Ο Ευστάθιος Σίμος, πάντως, μέλος του ΔΣ της ΦΕ, προτείνει, εκτός από τις υποτροφίες που χορηγεί η

κυβέρνηση και η Εταιρεία σε μαθήτριες, με την υποχρέωση να διδάξουν επί ορισμένο τουλάχιστον χρόνο στην επαρχία, να χορηγούνται υποτροφίες και από τους δήμους: «Η του Δήμου υπότροφος όχι μόνον δεν ευρίσκει δυσκολίαν να εγκατασταθή εν αυτώ, αλλά το προτιμά και έτσι εκπληρούται ο σκοπός της Εταιρίας».¹⁰⁵ Η πρόταση αυτή μοιάζει να εμπνέει το περιεχόμενο της εγκυκλίου που στέλνει το 1856 ο υπουργός των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως και μέλος της ΦΕ από το 1841, Χαράλαμπος Χριστόπουλος, στους νομάρχες του ελληνικού βασιλείου.¹⁰⁶ Σύμφωνα με το περιεχόμενο της εγκυκλίου αυτής, ο υπουργός ζητά από τους νομάρχες: πρώτον να πείσουν τους δημότες όλων των δήμων της περιφέρειάς τους για την ανάγκη να εκπαιδεύονται τα κορίτσια και δεύτερον να ενεργήσουν «αρμοδίως», ώστε να αποσταλεί στη ΦΕ μία μαθήτρια από κάθε δήμο, ο οποίος είχε την πρόθεση να ιδρύσει παρθεναγωγείο. Ρητή ήταν η δέσμευση της υποτρόφου να επιστρέψει μετά την απόκτηση του διδασκαλικού διπλώματος και να διδάξει για τρία χρόνια στο δήμο, με δαπάνη του οποίου σπούδασε.¹⁰⁷

Μετά την αποστολή της εγκυκλίου κάποιοι δήμοι κινητοποιούνται και το 1858 οι υποτροφίες των δήμων είναι περίπου σαράντα.¹⁰⁸ Στα πρακτικά της Γενικής Συνέλευσης των μελών της ΦΕ διαβάζουμε: «Το λυσιτελές τούτο μέσον με το οποίον ευρέθημεν εντελώς σύμφωνοι μετά της Κυβερνήσεως, αν και επιφέρει ζημίαν υλικήν εις την Εταιρίαν, την οποίαν δεν αναπληροί βεβαίως ουδ' αυτό το ενιαυσίως χορηγούμενον παρά του Δημοσίου Ταμείου ποσόν, δεν ηδυνάμεθα να μην το ενισχύσωμεν μετά πάσης προθυμίας, διότι ουδέν πλειότερον συντείνει εις τον αρχικόν της Εταιρείας σκοπόν, την προμήθειαν δημοδιδασκαλισσών εις τα πλειότερα της Ελλάδος μέρη...».¹⁰⁹ Αντιστρόφως ανάλογος με το μέγεθος του αποσπάσματος που μόλις παραθέσαμε είναι, κατά τη γνώμη μας, ο πλούτος των πληροφοριών που εξασφαλίζει, στηρίζοντας παράλληλα τις δικές μας υποθέσεις, όσο κι αν άλλες ήταν οι προθέσεις του ομιλητή.

¹⁰⁵ Β. Μεταλληνού, Μ. Βαϊάννη, Λ. Αμπόνη, «Εθνική δράση και προσφορά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *ό.π.*, σ. 249.

¹⁰⁶ Βλ. «Τα μέλη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από το 1836», *στο ίδιο*, σ. 389.

¹⁰⁷ Βλ. εγκύκλιο «Περί εκπαίδευσως νεανίδων μελλοδιδασκαλισσών και του πολλαπλασιασμού αυτών», στο Σ. Μπουζάκης, Χ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, *ό.π.*, σ. 122-123.

¹⁰⁸ Β Μεταλληνού, Μ Βαϊάννη, Λ Αμπόνη, «Εθνική δράση και προσφορά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *ό.π.*, σ. 249.

¹⁰⁹ *Στο ίδιο*, σ. 249.

Η Εταιρεία βρίσκεται εντελώς σύμφωνη με την κυβέρνηση, θεωρούμε, γιατί η ίδια της υπέβαλε το περιεχόμενο της εγκυκλίου, η οποία εγκύκλιος με τη σειρά της λίγο μετά της εξασφάλισε περίπου σαράντα μαθήτριες που θα εξυπηρετούσαν το «σκοπό» της, ο οποίος δεν είναι άλλος από το να αποδειχθεί ότι μόνο εκείνη είναι σε θέση να προμηθεύει στο ελληνικό κράτος δασκάλες καλά εκπαιδευμένες και πρόθυμες να αναλάβουν έργο οπουδήποτε και οποτεδήποτε. Κάτι τέτοιο της είναι εντελώς απαραίτητο, έστω και αν ο ανταγωνισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί ισχυρός. Ωστόσο, αν δεν ήταν μέχρι εκείνη τη στιγμή ισχυρός, δε σήμαινε πως δε θα μπορούσε να γίνει στο μέλλον· κάτι τέτοιο, όμως, η ΦΕ δεν είχε πρόθεση να το επιτρέψει.

Είναι δυσερμήνευτη, ωστόσο, η αιχμή για την επιβάρυνση της Εταιρείας, δεδομένου ότι τα έξοδα φοίτησης των υπότροφων κοριτσιών αναλαμβάνουν οι δήμοι. Ελλείψει άλλων στοιχείων υποθέτουμε ότι υπονοεί, ίσως, εκπτώσεις που πιθανόν έκανε η Εταιρεία προς τους δήμους, όπως βλέπουμε να συμβαίνει κατά τη διάρκεια της μεταγενέστερης περιόδου που εξετάζουμε βάσει του αρχαιακού υλικού. Δε στεκόμαστε, όμως, περισσότερο σ' αυτό όσο στην επιμελώς και σκοπίμως ημι-καλυμμένη δυσθυμία που φαίνεται να προκαλεί αυτή η «επιβάρυνση» στην Εταιρεία, ακόμη και τη στιγμή που δηλώνεται ότι η τελευταία είναι απολύτως σύμφωνη με τις κινήσεις της κυβέρνησης. Αν τη στιγμή που έχει επιτευχθεί πλήρης συμφωνία με την κυβέρνηση και έχει εξασφαλισθεί επιπλέον αριθμός μαθητριών από τις υποτροφίες των δήμων και η χορήγηση ετήσιας χρηματικής ενίσχυσης από το δημόσιο ταμείο, υπάρχουν περιθώρια για ημι-καλυμμένες, ημι-φανερές δυσθυμίες απέναντι στην κυβέρνηση, τότε αυτό σημαίνει ότι η Εταιρεία δεν μένει εύκολα ικανοποιημένη από αυτά που κερδίζει και θεωρεί ότι πάντα υπάρχουν περιθώρια να κερδίσει ακόμη περισσότερα. Για το λόγο αυτό πιέζει. Κατά τη γνώμη μας, μάλιστα, η πίεση αυτή είναι συνεχής και η έντασή της διατηρείται αμείωτη σε όλο το 19^ο αιώνα και μέχρι τις αρχές του 20^ο. Η πίεση από την πλευρά της Εταιρείας ασκείται προς το κράτος προς δύο βασικές κατευθύνσεις: την άμεση εξασφάλιση οικονομικής ενίσχυσης και τη διεύρυνση μιας θεσμικής κατοχύρωσης ικανής να την εγγράψει στον τομέα της ανώτερης εκπαίδευσης των κοριτσιών ως φορέα «εκ των ων ουκ άνευ».

Τόσο η τοποθέτηση του βουλευτή όσο και αυτή του μέλους της Γενικής Συνέλευσης των μελών της Εταιρείας που είδαμε παραπάνω, επιβεβαιώνουν τις υποθέσεις μας για την επιμελή εξύφανση του δικτύου της και τη διαπλοκή του με το

χώρο της πολιτικής, αναδεικνύοντας συγχρόνως την ασάφεια στα μεταξύ τους όρια. Εντυπωσιακός είναι επίσης ο τρόπος πρόσληψης της γυναικείας ανώτερης εκπαίδευσης από το δημόσιο λόγο και το λόγο της Εταιρείας. Και στις δύο περιπτώσεις, εκτιμούμε ότι περισσότερο επιχειρείται μία βολική μετάθεση των προβλημάτων που προκαλεί ο ελλιπέστατος κρατικός σχεδιασμός και η εξίσου ελλιπέστατη χρηματοδότηση της εκπαίδευσης των κοριτσιών, από την αρμοδιότητα του κράτους στις «πλάτες» των διδασκαλισσών. Τολμούν να εκφράσουν τις προτιμήσεις τους για τον τόπο διορισμού τους;

Διακρίνονται από τα παραπάνω οι πρώτες ρωγμές στην εικόνα του «φιλανθρωπικού» ιδρύματος που επιδιώκει να δημιουργήσει η ΦΕ για τον εαυτό της. Αυτό που βλέπουμε είναι ένας ιδιωτικός, συγκεντρωτικός, εκπαιδευτικός μηχανισμός που επιχειρεί να φαίνεται ότι συνεργάζεται με το κράτος αλλά όχι ότι υποστηρίζεται από αυτό· επιπλέον, ότι μέσω της κοινής στράτευσής τους στην επίτευξη εθνικών στόχων επιχειρεί να ενδυθεί χαρακτηριστικά που μετριάζουν την εντύπωση που προκαλεί η ιδιωτική του φύση. Κυρίως, γιατί, πέρα και ίσως περισσότερο από τους ιδιώτες ανταγωνιστές της, η ΦΕ από μία περίοδο και έπειτα ενδιαφέρεται να λειτουργήσει ανασχετικά στην ίδρυση ενός Κρατικού Διδασκαλείου Θηλέων, το οποίο θα ανέκοπτε την δική της κερδοφόρα, αναπτυξιακή πορεία στον τομέα αυτό. Επιδιώκει, επομένως, να δείχνει ότι καλύπτει το πεδίο με τον καλύτερο δυνατό τρόπο από άποψη εκπαίδευσης, οργάνωσης, αποτελεσματικότητας, ώστε να διασφαλίσει τη μακρομέρευσή της και την ταυτόχρονη επέκτασή της δύναμής της στο δεδομένο πεδίο. Επέκταση δικτύου, λοιπόν, χρηματοδότηση από ιδιώτες, ιδιωτικούς φορείς, δημόσιο και θεσμική κατοχύρωση είναι οι δίοδοι, μέσω των οποίων επιχειρεί να υλοποιήσει τη στρατηγική της.

Από το 1856, που ο υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Χαράλαμπος Χριστόπουλος εξέδωσε τη σχετική με τις υποτροφίες των δήμων εγκύκλιο, μέχρι το 1861, φαίνεται ότι αλλάζει η τάση στη δημόσια συζήτηση. Ενώ το προηγούμενο διάστημα ο προβληματισμός αναπτύσσεται γύρω από το πώς θα εξασφαλιστούν δασκάλεις για τις ανάγκες όσων δήμων είχαν ιδρύσει παρθεναγωγεία, το 1861 γίνεται λόγος για αδυναμία απορρόφησης ενός ορισμένου αριθμού διδασκαλισσών. «Εξήκοντα τουλάχιστον δημοδιδασκάλισσαι υπάρχουν εντός του κράτους εν αργία διατελούσαι», επισημαίνει ο πρόεδρος της ΦΕ, Αλέξανδρος

Μαυροκορδάτος.¹¹⁰ Συγχρόνως, το ίδιο διάστημα στο δημόσιο λόγο πυκνώνουν τα παράπονα για το μορφωτικό επίπεδο των διδασκαλισσών.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να θυμηθούμε ότι τα διδασκαλεία της ΦΕ, ανεξάρτητα από την θέση που κατέχουν στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης, δεν αποτελούν, πάντως, τη μοναδική δίοδο για το διδασκαλικό επάγγελμα μέχρι το 1861. Οι περισσότερες δασκάλες προέρχονται από το διδασκαλείο της ΦΕ, δεδομένου όμως ότι οι εξετάσεις για την απόκτηση του διπλώματος διενεργούνται από επιτροπή, η οποία συστήνεται με απόφαση του Υπουργείου Εκκλησιαστικών στο Κρατικό Διδασκαλείο Αρρένων,¹¹¹ μπορούν να προσέρχονται σε αυτήν και κορίτσια που έχουν εκπαιδευτεί αλλού, για παράδειγμα σε παρθεναγωγεία δήμων ή άλλα ιδιωτικά παρθεναγωγεία, τα οποία δε διαθέτουν διδασκαλείο. Από τις 58 μαθήτριες που προσήλθαν στις εξετάσεις το καλοκαίρι του 1861 «άλλαι μεν ανήκον εις κατωτέρας τάξεις της Εταιρίας, μη αποπερατώσασαι τας σπουδάς των, άλλαι δε εις το Δημοτικόν σχολείον Αθηνών και άλλαι εις ιδιωτικά σχολεία», επισημαίνει ο πρόεδρος της ΦΕ Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος σε έγγραφό του προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως στις 4 Σεπτεμβρίου του 1861.¹¹²

Έτσι, η ίδια η ΦΕ δια στόματος του προέδρου της, θεωρώντας ή παρουσιάζοντας ως δεδομένα την υπερβολική πλήθυνση των διδασκαλισσών, το χαμηλό επίπεδο των γνώσεών τους και την ελλειμματική παιδαγωγική τους ικανότητα, υποδεικνύει ως γενεσιουργό αίτιο αυτής της κατάστασης το γεγονός ότι έχουν το δικαίωμα να προσέρχονται στις εξετάσεις για το διδασκαλικό δίπλωμα και κορίτσια που δεν έχουν φοιτήσει στο διδασκαλείο της, με συνέπεια να μην μπορεί να ελεγχθεί ούτε ο αριθμός τους ούτε η ποιότητα των γνώσεών τους. Με βάση τα επιχειρήματα αυτά η διοίκηση της ΦΕ ζητά από το Υπουργείο να αναγνωρίσει το σχολείο της ως το μόνο σχολείο που θα έχει δικαίωμα να εκπαιδεύει δασκάλες.¹¹³ Στις 13 Οκτωβρίου του ίδιου έτους, σε λιγότερο από ένα μήνα δηλαδή από την ημερομηνία της επιστολής του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου προς τον υπουργό

¹¹⁰ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 148.

¹¹¹ Βάσει του ιδρυτικού νόμου της δημόσιας εκπαίδευσης, σύμφωνα με τον οποίο ιδρύεται και το Κρατικό Διδασκαλείο, στο τελευταίο μπορούν να φοιτούν και δασκάλες. Ωστόσο δε φοίτησαν ποτέ. Εκεί έδιναν, όμως, εξετάσεις οι υποψήφιες δασκάλες. Στο ίδιο, σ. 66-68.

¹¹² Στο ίδιο, σ. 147.

¹¹³ Στο ίδιο, σ. 148.

Εκκλησιαστικών, Μιχαήλ Ποτλή, εκδίδεται βασιλικό διάταγμα βάσει του οποίου αναγνωρίζεται το σχολείο της ΦΕ ως «συμπληρούν το διδασκαλείον καθ' όσον αφορά εις την μόρφωσιν και εξετάσιν των διδασκαλισσών».¹¹⁴ Το διάταγμα του 1861 αναγνωρίζει τη δυνατότητα στη ΦΕ να διενεργεί τις εξετάσεις, δηλαδή ουσιαστικά αναγνωρίζει τα διδασκαλεία της ως αυτόνομα διδασκαλεία και της εξασφαλίζει νομοθετική κατοχύρωση, με αποτέλεσμα να γίνει ο αδιαφιλονίκητος φορέας στην εκπαίδευση των διδασκαλισσών και στη χορήγηση των διπλωμάτων τους.¹¹⁵ Τη στιγμή αυτή της νομοθετικής κατοχύρωσης, της ανακήρυξης δηλαδή του «Αρσακείου Ανώτερου Σχολείου» σε διδασκαλείο ισότιμο με το κρατικό, θεωρούμε ως τομή, σημείο καμπής, για το ζήτημα των υποτροφιών και της μαζικής εκπαίδευσης των διδασκαλισσών από κει και στο εξής.

Ένα μέρος των αποφοίτων διδασκαλισσών της ΦΕ βρίσκουμε αργότερα να διδάσκει και να διευθύνει διάφορα παρθεναγωγεία στις ελληνορθόδοξες κοινότητες και στις κοινότητες της διασποράς. Κι αν η αναζήτηση εργασίας στις περιοχές αυτές είναι τάση που υπήρχε από παλαιότερα, οι βάσεις για να μετασχηματιστεί η τάση αυτή σε πολύ πιο δυναμικό φαινόμενο, όπως θα δούμε παρακάτω, τέθηκαν τότε. Όταν λίγο αργότερα, βάσει και των διεθνών εξελίξεων, η αλυτρωτική πολιτική υπαγορεύει μια πολύ πιο συστηματική και σχεδιασμένη εκπαιδευτική διείσδυση στις διεκδικούμενες από το ελληνικό κράτος περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η ΦΕ είναι έτοιμη να συνεργαστεί για το σκοπό αυτό τόσο με τους επίσημους φορείς, Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, όσο και με τον ανεπίσημο αλλά πολύ σημαίνοντα φορέα παραγωγής εκπαιδευτικής πολιτικής, τον ΣΔΕΓ.

Πιο συγκεκριμένα, συγχρόνως με την ισοτιμία που εξασφαλίζει η ΦΕ το 1861 προς το κρατικό διδασκαλείο, συμβαίνουν και ορισμένα άλλα γεγονότα, ενισχυτικά της άποψής μας ότι το 1861 είναι σταθμός για την πορεία της. Τότε, η Εταιρεία αρχίζει να δέχεται στο διδασκαλείο δωρεάν μαθήτριες εν είδει υποτροφίας, ανεξάρτητα από

¹¹⁴ Χρ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσης*, Οργανισμός εκδόσεων σχολικών βιβλίων, Εν Αθήναις, 1942, σ. 256.

¹¹⁵ Σχετικά με τις εξετάσεις για το δίπλωμα της δασκάλας καθορίζεται ότι θα γίνονται από επιτροπή που αποτελείται από τους καθηγητές της τελευταίας τάξης του σχολείου της ΦΕ, με πρόεδρο το Διευθυντή του Διδασκαλείου αρρένων. Βλ. το «Διάταγμα περί των εξετάσεων των υποψηφίων διδασκαλισσών», στο Σ. Μπουζάκης, Χ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 140-141.

αυτές που στέλνουν οι δήμοι ως υπότροφες.¹¹⁶ Την ίδια χρονιά οι υποψήφιες δασκάλες της ΦΕ αναλαμβάνουν την υποχρέωση «να διδάξουν σε σχολεία και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές του μείζονος Ελληνισμού».¹¹⁷ Επίσης, ενώ μέχρι το 1860 το εσωτερικό και εξωτερικό σχολείο της Εταιρείας λειτουργούν στο ίδιο οίκημα, από το 1861 «η ΦΕ διαχωρίζει τα σχολεία της».¹¹⁸ Στο Αρσάκειο διδασκαλείο και στο προκαταρκτικό του (δημοτικό) φοιτούν οι εσωτερικές και οι ημισύσσιτες, ενώ στο Τοσίτσειο και στο προκαταρκτικό του φοιτούν οι εξωτερικές.¹¹⁹

Τα παραπάνω γεγονότα μπορούν να ερμηνευθούν στο πλαίσιο μιας πολιτικής κινήτρων από την πλευρά των φορέων εκπαίδευσης, του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και της ΦΕ. Η συγκεκριμένη πολιτική προκύπτει μέσα από μία επωφελή και για τις δύο πλευρές συνεργασία, η οποία θεμελιώνεται στην ανάληψη της δέσμευσης από τις μαθήτριες να διδάξουν μετά την αποφοίτησή τους οπουδήποτε σε συνδυασμό με το ότι την ίδια χρονιά η ΦΕ αρχίζει να δέχεται στο διδασκαλείο της δωρεάν μαθήτριες. Ο αριθμός των «δωρεάν φοιτήσεων», όπως αποκαλούνται στα πρακτικά των συνεδριάσεων του ΔΣ κατά την περίοδο που παρακολουθούμε από το αρχειακό υλικό, που χορηγεί η Εταιρεία το 1861, πρέπει να είναι μεγαλύτερος από τον αριθμό των υποτροφιών που χορηγούσε το προηγούμενο διάστημα λειτουργίας της. Το ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί η Εταιρεία να δεχθεί να αυξήσει ή να διαφοροποιήσει το είδος των υποτροφιών της; Αυτό δε θα την επιβάρυνε;

Θεωρούμε ότι το διάταγμα της αναγνώρισης της ΦΕ ως διδασκαλείου ισότιμου με το κρατικό αποτελεί για την Εταιρεία κίνητρο, προκειμένου να παραχωρήσει τις «δωρεάν φοιτήσεις» για τα εξωτερικά της σχολεία.¹²⁰ Με τον τρόπο αυτό ενισχύει την προβολή του κύριου έργου της και εξασφαλίζει την ευαρέσκεια τόσο του κράτους όσο και των «φιλογενών». Συγχρόνως, με τις υποτροφίες και την απορρέουσα από αυτές δέσμευση για διορισμό των διδασκαλισσών «και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές του μείζονος Ελληνισμού», το ελληνικό κράτος εξασφαλίζει δασκάλες,

¹¹⁶ Β. Μεταλληνού, Μ. Βαϊάννη, Λ. Αμπόνη, «Εθνική δράση και προσφορά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *ό.π.*, σ. 250.

¹¹⁷ <http://www.arsakeio.gr/gr/psychico/43-greek/administration/history> (11.6.2015)

¹¹⁸ Π. Ατσαβέ, «Η εκπαίδευση στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *ό.π.*, σ. 153.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 153-155.

¹²⁰ Καθώς για την περίοδο αυτή δε διαθέτουμε στοιχεία προερχόμενα από το αρχείο της ΦΕ, μπορούμε μόνο να διατυπώσουμε την υπόθεσή μας βάσει των στοιχείων που προκύπτουν από τη βιβλιογραφία και τη στρατηγική και τις πρακτικές της Εταιρείας κατά το επόμενο διάστημα.

αφού διευρύνει τις πιθανότητες να σπουδάσουν κορίτσια από τις πιο ενδεείς οικογένειες, που έχοντας μεγάλη ανάγκη για δουλειά θα αποδεικνύονταν προθυμότερες να διοριστούν σε δήμους με χαμηλή δημοφιλία.

Από την άλλη οι φιλογενείς, εγχώριοι ή ομογενείς, βλέπουν ότι η Εταιρεία ανταποκρίνεται στο σκοπό της, στην εκπαίδευση των διδασκαλισσών, και συνεκδοχικά όλου του «γυναικείου φύλου» και του έθνους, συνεπώς έχει νόημα η συνέχιση της οικονομικής της ενίσχυσης. Παράλληλα, η ίδια η Εταιρεία διευρύνει μέσω της προβολής της τη βάση του πεδίου που συνεισφέρει περισσότερο στα έσοδά της, του διδασκαλείου, ιδιαιτέρως του εξωτερικού, πράγμα που ενδεχομένως οδηγεί στην ανάγκη κτιριακού διαχωρισμού του, όπως αναφέραμε παραπάνω. Εδραιώνεται, κατά συνέπεια ακόμη περισσότερο και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για ακόμη πιο ευνοϊκή μεταχείριση. Όσο πιο πολύ προβάλλεται η Εταιρεία στον τομέα της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών τόσο περισσότερο ελκύει το ενδιαφέρον και των κάθε είδους συλλόγων, και πρώτου απ' όλους του ΣΔΕΓ, που σε λίγα χρόνια θα αρχίσουν να απευθύνονται σε αυτήν συστηματικά για την εκπαίδευση κοριτσιών προερχόμενων από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Η συγκυρία εμφανίζεται θετική για να επιτευχθούν όλα τα παραπάνω μέσω μιας ευνοϊκής ρύθμισης, αφού πολιτικός προϊστάμενος του Υπουργείου Εκκλησιαστικών είναι το παλαιό μέλος της Εταιρείας Μιχαήλ Ποτλής.¹²¹

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, αν ευσταθούν οι υποθέσεις μας, μπορούμε να αντιληφθούμε και την ίδρυση, από το 1867 και εξής, των παρθεναγωγείων της Εταιρείας στους αρβανιτόφωνους δήμους της Αττικής και της Άνδρου. Οι δήμοι αυτοί δεν αποτελούσαν δημοφιλείς προορισμούς διορισμού για τις νεαρές δασκάλες, εξαιτίας των προβλημάτων που δημιουργούσαν οι κάτοικοι λόγω της αποστροφής τους για τη μόρφωση των κοριτσιών.¹²² Από το 1861 και μετά, όμως, η αύξηση των υποτροφιών σε συνδυασμό με τη δέσμευση που αναλαμβάνουν οι νεαρές δασκάλες, δημιουργούν τις προϋποθέσεις εξασφάλισης διδασκαλισσών και για τις συγκεκριμένες περιοχές. Νομίζουμε, πάντως, ότι έχει αρχίσει να γίνεται διακριτός ο

¹²¹ Μέλος της Εταιρείας από το 1841. «Τα μέλη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από το 1836», *ό.π.*, σ. 381-402 και «Οι ευεργέτες της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *στο ίδιο*, σ. 386.

¹²² Γι' αυτό είναι βραχεία η διάρκεια ζωής των σχολείων αυτών. Στόχος, πάντως, είναι να μάθουν ελληνικά οι κάτοικοι των αρβανιτόφωνων αυτών περιοχών, στο πλαίσιο ομογενοποίησης του πληθυσμού του ελληνικού βασιλείου.

ιδιαίτερος ρόλος που επιτελούν οι υποτροφίες ως πρακτική συνάρθρωσης των βασικών φορέων της εκπαιδευτικής πολιτικής και των επιδιώξεών τους, αφενός σε μια προοπτική ομογενοποίησης των κατοίκων του ελληνικού κράτους αφετέρου ως πτυχή της αλτρωτικής πολιτικής που εκπορεύεται από αυτό.

Πέρα, όμως, από τη διάδραση των σχέσεων ΦΕ και κράτους, το αποτέλεσμα της οποίας εκβάλλει στη διαδικασία της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών, τη συγκεκριμένη διαδικασία επηρεάζουν και οι εξελίξεις στην εκπαίδευση των δασκάλων. Για τις ανάγκες της ανάλυσής μας στεκόμαστε στο 1864. Τότε συμβαίνει κάτι που επιδρά με άμεσο τρόπο και στα διδασκαλεία της ΦΕ: καταργείται το διδασκαλείο αρρένων ως πρώτο μέτρο για τη βελτίωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων μετά την αλλαγή στο θρόνο. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1850 είχε αρχίσει από διάφορες κατευθύνσεις να διατυπώνεται εναντίον του Διδασκαλείου αυστηρή κριτική ενώ από το 1862 και μετά κατατίθενται νομοσχέδια για τη μεταρρύθμισή του.¹²³ Η ρητορική της διαφθοράς αναδεικνύοντας τα προβλήματα που ταλάνιζαν το Κρατικό Διδασκαλείο Αρρένων στην πραγματικότητα έδινε άλλοθι στην κυβέρνηση να απαλλαγεί από την οικονομική επιβάρυνση για τη συντήρησή του. Ο βαθμός επέκτασης του σχολικού δικτύου και ο τύπος πρωτοβάθμιου σχολείου που επικρατούσε εξυπηρετούνταν με πολύ λιγότερους δασκάλους από εκείνους που διέθεταν τα τυπικά προσόντα για το επάγγελμα.¹²⁴ Ο υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Κωνσταντίνος Λομβάρδος, θεώρησε πως με την κατάργηση του Διδασκαλείου Αρρένων καταργούνταν αυτόματα και το αντίστοιχο των Θηλέων, με άλλα λόγια τα διδασκαλεία της ΦΕ, αφού δεν ήταν δυνατόν να αντιστοιχούν σε κάτι που είχε πάψει πια να υπάρχει. Έτσι, επανέφερε το προηγούμενο σύστημα των εξετάσεων για τη χορήγηση «διδασκαλικού διπλώματος», σύμφωνα με το οποίο, δηλαδή, οι υποψήφιοι δασκάλεις έδιναν εξετάσεις σε ειδική επιτροπή.¹²⁵ Ωστόσο, την

¹²³ «Η πιο αυστηρή κριτική ασκήθηκε από τον υπουργό Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, ο οποίος στην έκθεσή του προς την Εθνική Συνέλευση στις 21 Ιανουαρίου του 1863 το χαρακτήρισε «ως καταγώγιον των την υποτροφίαν ως χαμαίζηλον άθλον εφημέρου ευνοίας λαμβανόντων, ή την στρατολογίαν φευγόντων, οι δε βαθμοί, από ασθενών εγγυήσεων φυλλαττόμενοι, απέβησαν ολέθριον ευνοίας αντάλλαγμα». Σ. Μπουζάκης, Χ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 25.

¹²⁴ Στο ίδιο, σ. 25.

¹²⁵ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 149. Σημειώνουμε ότι ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος δεν είναι μέλος της ΦΕ όταν παίρνει τη συγκεκριμένη απόφαση.

προσωρινή απώλεια του ελέγχου στον τομέα της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών αποκαθιστά το 1867 και πάλι ο υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Χαράλαμπος Χριστόπουλος, παλαιό μέλος της Εταιρείας, όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω. Με διάταγμα της 11^{ης} Μαΐου 1867 αναγνωρίζει ότι «το εν Αθήναις Αρσακείον Παρθεναγωγείον αναπληροί επί του παρόντος το πρώην Διδασκαλείον, όσον αφορά εις την μόρφωσιν και εξέτασιν διδασκαλισσών».¹²⁶

Εκτίμησή μας πάντως είναι ότι η ΦΕ με το τέλος της δεκαετίας του 1860 φτάνει σε μία πρώτη κορύφωση των δραστηριοτήτων της, καθώς ελέγχει απόλυτα το χώρο της ανώτερης επαγγελματικής εκπαίδευσης των κοριτσιών, έχοντας επιτύχει τη θεσμική της κατοχύρωση, την κτιριακή της επέκταση, την προβολή του έργου της, τη λήψη μεγάλων δωρεών, την επέκταση του σχολικού της δικτύου με την ίδρυση του σχολείου/διδασκαλείου Κέρκυρας και των σχολείων στους αρβανιτόφωνους δήμους. Όσα παρουσιάσαμε παραπάνω αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία συνεχίζει και επεκτείνει τη δράση της μέσα στις επόμενες δεκαετίες και στα νέα ιστορικά συμφραζόμενα.

Η περίοδος 1880-1896

Στις 2 Απριλίου του 1880 ο Ιωάννης Βενέτης, μέλος του ΔΣ της ΦΕ, κατά τη διάρκεια συνεδρίασης ενημέρωνε και τα υπόλοιπα μέλη του συμβουλίου ότι το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως επρόκειτο να καταργήσει τις υποτροφίες που χορηγούσε μέχρι τότε σε μαθήτριες του εσωτερικού διδασκαλείου. Αντί των υποτροφιών που καταργούσε θα χορηγούσε στο εξής ως αποζημίωση της ΦΕ ένα κατ' αποκοπήν ποσό. Για το λόγο αυτόν το υπουργείο απηύθυνε μέσω του Ιωάννη Βενέτη στη διοίκηση της Εταιρείας το ερώτημα «οποίον ποσόν» ήταν δυνατόν «να ικανοποιήσει την Εταιρείαν». Τα μέλη του Συμβουλίου εκτίμησαν ότι, χωρίς την αποζημίωση των τροφείων και διδασκτρων για τις 35 υποτρόφους της κυβέρνησης, «η συντήρησις των εν Αθήναις σχολείων της Εταιρίας αποβαίνει ανέφικτος». Διατύπωναν, επομένως, την επιθυμία τους για τη διατήρηση των υποτροφιών. Στην περίπτωση, όμως, που η διατήρησή τους δεν ήταν δυνατή με

¹²⁶ Στο ίδιο, σ. 149-150. Βλ. «Διάταγμα περί του Αρσακείου, ως διδασκαλείου διδασκαλισσών» στο Σ. Μπουζάκης, Χ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 143-144.

κανένα τρόπο, «παρακαλούσαν» «να χορηγείται κατ' έτος εις την Εταιρίαν το ποσόν των 30.000 δρχ. δια την συντήρησιν των εν Αθήναις σχολείων αυτής».¹²⁷

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η πρακτική της χορήγησης υποτροφιών από το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως σε μαθήτριες του εσωτερικού διδασκαλείου της ΦΕ φτάνει ανέπαφη από την ίδρυσή της μέχρι το 1880. Στην προκειμένη περίπτωση όμως έχουμε να κάνουμε με μία αλλαγή στον ίδιο τον τρόπο χρηματοδότησης της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών από την πλευρά του υπουργείου. Οι υποτροφίες δε θα χορηγούνται πλέον σε συγκεκριμένες μαθήτριες ονομαστικά, αλλά με τη μορφή ενός ορισμένου ποσού ως ετήσια αποζημίωση της Εταιρείας, προκειμένου να καλυφθούν τα έξοδα ενός συνόλου μαθητριών. Το υπουργείο μάλιστα ζητά από την Εταιρεία να προσδιορίσει το ύψος του ποσού αυτού. Η έναρξη της περιόδου που εξετάζουμε εγκαινιάζεται με την μεταβολή επιχορήγησης των διδασκαλικών σπουδών κάποιων κοριτσιών, πράγμα που συνακόλουθα επιφέρει και μεταβολή στον τρόπο επιχορήγησης της ίδιας της ΦΕ.

Εύλογα υποθέτουμε ότι το ΔΣ της Εταιρείας ζητά ως κατ' αποκοπήν ποσόν ένα ποσό αντίστοιχο με αυτό που δαπανούσε το υπουργείο για τη συντήρηση των 35 μαθητριών στα εσωτερικά σχολεία της Εταιρείας, αφού μετ' επιτάσεως δηλώνει ότι χωρίς αυτό δεν είναι δυνατή η συντήρηση των σχολείων της Αθήνας. Πράγματι, λίγους μήνες μετά τη συνεδρίαση του Απριλίου, το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, τα μέλη του ΔΣ της Εταιρείας ενημερώνονται για το περιεχόμενο εγγράφου του Υπουργείου Εκκλησιαστικών, μέσω του οποίου ο υπουργός υποσχόταν ότι επρόκειτο να υποβληθεί στη Βουλή πρόταση «περί χορηγίας εις την Εταιρίαν αναλόγου ποσού προς αποζημίωσιν του εκ της καταργήσεως των υποτροφιών προκυψομένου ελλείμματος».¹²⁸

Η περιληπτική παρουσίαση του θέματος στα πρακτικά δεν εξασφαλίζει την επιχειρηματολογία του υπουργείου και έτσι αγνοούμε τους λόγους για τους οποίους οδηγείται στην απόφαση αυτή. Είναι πιθανό, αν βασιστούμε στη ρητορική της προηγούμενης περιόδου, ότι το υπουργείο δεν είχε καταφέρει μέχρι εκείνη τη στιγμή –όσο, δηλαδή, οι υποτροφίες χορηγούνταν ονομαστικά– να απαλλαγεί από πιέσεις, που οδηγούσαν ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο μέρος του ετησίως δαπανώμενου αυτού

¹²⁷ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 2.4.1880.

¹²⁸ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 20.9.1880.

ποσού σε κόρες βουλευτών ή μελών της Εταιρείας αντί για τα κορίτσια που είχαν πραγματικά ανάγκη οικονομικής υποστήριξης.

Για τις δικές μας υποθέσεις, όμως, σημασία έχει ο συνδυασμός της αλλαγής στον τρόπο χρηματοδότησης με το γεγονός ότι η Εταιρεία, όπως προκύπτει και πάλι από τα πρακτικά, μέσα στη δεκαετία αυτή χορηγεί μεγάλο αριθμό «δωρεάν φοιτήσεων» σε μαθήτριες του εξωτερικού προτύπου και του εξωτερικού διδασκαλείου. Αν, λοιπόν, συνδυάσουμε τα δύο αυτά στοιχεία, των οποίων η έναρξη ως γεγονότων συμπίπτει, προκύπτει ότι η ΦΕ, αποδεδειγμένα από το 1883, ίσως και νωρίτερα, λαμβάνει από το υπουργείο την επιχορήγηση για την οποία γίνεται λόγος και βάσει αυτής χορηγεί με τη σειρά της υποτροφίες σε μαθήτριες των εξωτερικών σχολείων της Αθήνας, όπου και συρρέει το μεγάλο πλήθος των κοριτσιών που επιδιώκουν το διδασκαλικό δίπλωμα. Η υπόθεσή μας ενισχύεται ακόμη περισσότερο, αν προσέξουμε ότι δε συμπίπτει μόνο η χρονική στιγμή έναρξης των δύο διαδικασιών αλλά και αυτή του τέλους τους. Από τα πρακτικά, δηλαδή, φαίνεται ότι το 1891 είναι η τελευταία σχολική χρονιά κατά την οποία χορηγούνται οι «δωρεάν φοιτήσεις» από την πλευρά της Εταιρείας και συγχρόνως η τελευταία χρονιά που το υπουργείο επιχορηγεί με τον τρόπο αυτόν την Εταιρεία.

Πιο συγκεκριμένα, στη συνεδρίαση της 23^{ης} Σεπτεμβρίου του 1883 το ΔΣ αποφασίζει ότι πρέπει να γνωστοποιηθούν στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως οι οικονομικές δυσχέρειες της ΦΕ.¹²⁹ Τις δυσχέρειες αυτές συνδέει άμεσα με το διδασκαλείο της Κέρκυρας και αποφασίζει να παρακαλέσει το υπουργείο να αυξήσει στο νέο προϋπολογισμό του κράτους την «ανεπαρκή επιχορήγησιν προς την Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρείαν».¹³⁰ Ένα μήνα περίπου αργότερα, στη συνεδρίαση της 27^{ης} Οκτωβρίου, φαίνεται ότι απασχολεί το ΔΣ ένα άλλο θέμα, η υπέρβαση του αριθμού των υποτροφιών στο εξωτερικό διδασκαλείο. Παρά την υπέρβαση, ωστόσο, αποφασίζει λόγω μεγάλης ζήτησης να τις επεκτείνει, ιδιαίτερα επειδή στο εξωτερικό διδασκαλείο «ομολογουμένως συρρέουσιν αι πενέστεραι», ορίζοντάς τις σε 146.¹³¹ Στο πνεύμα της υπόθεσης που διατυπώσαμε παραπάνω,

¹²⁹ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 23.9.1883.

¹³⁰ Το σχολείο της Κέρκυρας ιδρύθηκε το 1867, λίγο μετά την ενσωμάτωση των Επτανήσων στο ελληνικό κράτος, με σκοπό να συμβάλει στην ομογενοποίηση του πληθυσμού τους και εκπαίδευση στην διδασκαλισσών με καταγωγή κυρίως από την Ήπειρο.

¹³¹ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 27.10.1883.

γίνεται φανερό, τουλάχιστον, ότι η πρακτική της επιχορήγησης από το υπουργείο προς την Εταιρεία προχωρά παράλληλα με την πρακτική των υποτροφιών που χορηγεί η Εταιρεία.

Ας παρακολουθήσουμε, όμως, την πρακτική των χορηγούμενων από τη ΦΕ υποτροφιών. Κάθε χρόνο στην αρχή της σχολικής χρονιάς, συγκεκριμένα μέσα στο πρώτο δεκαήμερο του Οκτωβρίου, το ΔΣ συνεδριάζει για να αποφασίσει σε πόσα και ποια κορίτσια όλων των ηλικιών θα χορηγηθεί για την εν εξελίξει σχολική χρονιά η «δωρεάν φοίτηση» στα εξωτερικά σχολεία. Τα αιτήματα για «δωρεάν φοιτήσεις» είναι πάρα πολλά κάθε χρόνο και αφορούν είτε εντελώς καινούριες μαθήτριες είτε μαθήτριες που ήδη φοιτούν σε κάποιο από τα εσωτερικά ή εξωτερικά σχολεία με υποτροφία ή χωρίς.¹³² Στα πρακτικά δεν αναφέρονται τα κριτήρια με βάση τα οποία το ΔΣ καταλήγει στην επιλογή των κοριτσιών που θα προσληφθούν τελικά ως υπότροφες. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι, αφού πρόκειται για τα σχολεία στα οποία απευθύνονται «αι πενέστεραι», όπως αναγνωρίζουν τα ίδια τα μέλη του ΔΣ, βασικό κριτήριο είναι ο βαθμός πενίας των οικογενειών, όπως αποτυπώνεται στις αιτήσεις τους.¹³³ Ωστόσο, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και άλλου είδους κριτήρια, όπως αυτά που σχετίζονται με τα δίκτυα σχέσεων όσων επιδιώκουν τις υποτροφίες για τις κόρες τους. Εξάλλου, τα ίδια τα μέλη της Εταιρείας ή του ΔΣ της είναι πιθανόν να εφαρμόζουν τη δική τους πολιτική εξυπηρέτησεων.

Η πορεία της πρακτικής των «δωρεάν φοιτήσεων» μέσα στην οκταετία 1883-1891 αυξάνονται σημαντικά. Το 1883, όπως ήδη είδαμε, είναι 146. Το 1884 φθάνουν

¹³² Σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, υπήρχαν μαθήτριες που ξεκινούσαν τις σπουδές τους επί πληρωμή είτε στα εσωτερικά είτε στα εξωτερικά σχολεία, αλλά στη συνέχεια, εξαιτίας ξαφνικών και ριζικών μεταβολών στις συνθήκες της ζωής τους, που προκαλούνταν από ποικίλους λόγους, λ.χ. από ασθένειες, θανάτους, πτωχεύσεις των πατεράδων τους, ζητούσαν να φοιτήσουν δωρεάν. Βλ. την περίπτωση Μονοχάρτζη στην Εισαγωγή, *εδώ*.

¹³³ Το είδος του αρχαιικού υλικού δε μας παρέχει πρόσβαση στο λόγο των υποκειμένων που απευθύνονται στην Εταιρεία. Δεν υπάρχει η δυνατότητα, δηλαδή, να δούμε τις αιτήσεις που υπέβαλλαν οι ενδιαφερόμενοι, κυρίως οι γονείς των κοριτσιών, και να σχηματίσουμε προσωπική άποψη για τους λόγους που επικαλούνται, όταν ζητούν από τη ΦΕ «δωρεάν φοίτηση» για τα κορίτσια τους. Αν θεωρήσουμε πάντως ότι είναι εύλογο να υπάρχουν κάποιες, μικρές έστω, αναλογίες στις αιτήσεις χορήγησης υποτροφιών που απευθύνονταν στη ΦΕ και σε αυτές που απευθύνονταν στον ΣΔΕΓ— για τις οποίες θα μιλήσουμε αναλυτικά σε άλλο κεφάλαιο— μπορούμε να καταλήξουμε σε ένα γενικό συμπέρασμα. Είναι δύσκολο να αποφασίσει κανείς ποιο κορίτσι έχει μεγαλύτερη ανάγκη την υποτροφία. Ακόμη δυσκολότερο γίνεται το εγχείρημα αυτό, την περίοδο της έρευνάς μας, ακριβώς επειδή χαρακτηρίζεται από μεγάλες οικονομικές διακυμάνσεις, πολιτικές και στρατιωτικές περιπέτειες, οι οποίες επιφέρουν συχνά δραματικές αναστατώσεις στις ζωές ευρύτατων πληθυσμιακών στρωμάτων σε ένα περιβάλλον σχεδόν ανύπαρκτων προνοιακών δομών.

τις 150¹³⁴ και το 1885 τις 178.¹³⁵ Οι κατάλογοι των ονομάτων που περιλαμβάνονται στα πρακτικά δεν παρέχουν στοιχεία για την τάξη των μαθητριών, γι' αυτό δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε πόσες από αυτές τις μαθήτριες φοιτούν στο διδασκαλείο.¹³⁶ Το 1887 το θέμα των «δωρεάν φοιτήσεων» συζητείται δύο φορές μέσα στον Οκτώβριο και ο συνολικός αριθμός των υποτροφιών που χορηγούνται ανέρχεται εντέλει στις 238.¹³⁷ Την επόμενη σχολική χρονιά γίνονται και πάλι δύο συνεδριάσεις, πράγμα που σημαίνει ότι υπήρχαν πολλά αιτήματα, όπως δείχνει και ο αριθμός των υποτροφιών, ο οποίος φτάνει τελικά τις 256.¹³⁸ Το 1889, πάντως, το ΔΣ της ΦΕ σε συνεδρίασή του στις 24 Μαΐου αποφασίζει να καταργηθεί η πλήρης δωρεά στην Ε' και ΣΤ' του προτύπου και αντί αυτής να γίνεται ελάττωση των διδάκτρων στις πιο φτωχές μαθήτριες των τάξεων αυτών.¹³⁹ Συγχρόνως, αποφασίζεται να καταργηθεί εντελώς η δωρεά στην Δ' τάξη του διδασκαλείου, όπως και στην Α', ενώ οι πλήρεις δωρεές στην Β' και Γ' τάξη του διδασκαλείου να μην υπερβαίνουν το ένα τρίτο του συνολικού αριθμού της τάξης.¹⁴⁰ Τον Οκτώβριο του 1890 δίνεται με βάση τις αποφάσεις του προηγούμενου έτους πλήρης δωρεά και ημιδωρεά σε 249 μαθήτριες των εξωτερικών σχολείων και συγχρόνως αποφασίζεται να καταργηθεί η πλήρης δωρεά και στη Β' και Γ' του διδασκαλείου.¹⁴¹ Ωστόσο, παρά τις αποφάσεις αυτές την επόμενη χρονιά, το 1891, που είναι και η τελευταία κατά την οποία έχουμε τέτοιες εγγραφές στα πρακτικά, οι πλήρεις υποτροφίες διατηρούνται στη Β' και Γ' του Διδασκαλείου και μαζί με τις ημιδωρεές της Ε' και ΣΤ του προτύπου φτάνουν στις 280.¹⁴²

¹³⁴ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 19.10.1884.

¹³⁵ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 14.10.1885.

¹³⁶ Από τη συγκριτική μελέτη των καταλόγων του 1884 και του 1885 προκύπτει ότι πρέπει να είναι μαθήτριες της Ε' και ΣΤ' τάξης του προτύπου εξωτερικού σχολείου και των τάξεων του εξωτερικού διδασκαλείου. Από τη μία χρονιά στην άλλη τα ονόματα που καταγράφονται στον κατάλογο δεν είναι όλα καινούργια, γιατί πέρα από τις νέες μαθήτριες περιλαμβάνονται και όσες μαθήτριες δεν έχουν ακόμη αποφοιτήσει.

¹³⁷ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 5.10.1887 και 14.10.1887.

¹³⁸ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 7.10.1888 και 2.11.1888.

¹³⁹ Στις τέσσερις και πέντε δρχ. αντίστοιχα. Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 24.5.1889.

¹⁴⁰ Έτσι, στη συνεδρίαση του Οκτωβρίου του ίδιου έτους, παρέχονται «δωρεάν φοιτήσεις» σε 42 μαθήτριες της Β' και σε 36 της Γ' τάξης του διδασκαλείου. Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 4.10.1889.

¹⁴¹ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 24.10.1890.

¹⁴² Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 4.10.1891.

Παράλληλα, από τα πρακτικά της συνεδρίασης της 19ης Δεκεμβρίου του 1890 μαθαίνουμε ότι το ΔΣ της Εταιρείας σε προηγούμενη συνεδρίασή του είχε αποφασίσει να παρακαλέσει εγγράφως το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως να αυξήσει τη συνδρομή του Δημοσίου προς τη ΦΕ από 30.000 σε 50.000 δρχ., μέσω του προϋπολογισμού του έτους 1891, ο οποίος επρόκειτο να κατατεθεί εκείνο το διάστημα στη Βουλή.¹⁴³ Κατά τη διάρκεια της ίδιας συνεδρίασης ανακοινώνεται στα μέλη του ΔΣ ότι μετά την αποστολή του συγκεκριμένου αιτήματος στο υπουργείο ένα από τα μέλη του Συμβουλίου και συγκεκριμένα ο Άγγελος Σίμος¹⁴⁴ είχε προσωπική συνάντηση με τον υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Αχιλλέα Γεροκωστόπουλο.¹⁴⁵ Ο υπουργός, σύμφωνα με την ενημέρωση, «εδείχθη πρόθυμος να εκτελέσει την αίτησιν του Συμβουλίου», αν και από τα συμφραζόμενα προκύπτει ότι ήταν σύμφωνος με μία αύξηση της τάξης των 15.000 δρχ. και όχι των 20.000 που ζητούσε η ΦΕ. Ας βάλουμε όμως μια άνω τελεία εδώ, θα επανέλθουμε σύντομα.

Το 1891 είναι, όπως αναφέραμε παραπάνω, η τελευταία χρονιά κατά την οποία υπάρχει στα πρακτικά οποιαδήποτε αναφορά σχετική με αυτού του είδους τις υποτροφίες. Παρά την προηγούμενη απόφαση του έτους 1890 για μείωση των συγκεκριμένων υποτροφιών, αυτές έφτασαν το 1891 στον αριθμό των 280 και δείχνουν να έχουν διπλασιαστεί από το 1883 που είναι η πρώτη χρονιά που τις συναντάμε στα πρακτικά. Από άλλη πηγή, τον προϋπολογισμό για το έτος 1894 της ΦΕ, στον οποίο ήδη αναφερθήκαμε, φαίνεται ότι στη στήλη «Τακτική συνδρομή του δημοσίου» δεν εγγράφεται κανένα ποσό, γεγονός που αποδεικνύει ότι δεν καταβλήθηκε η σχετική συνδρομή το 1893. Δεδομένων, λοιπόν, της οικονομικής κατάστασης του ελληνικού κράτους στις αρχές της δεκαετίας του 1890, των συχνών αλλαγών κυβερνήσεων, που στην προκειμένη περίπτωση μεταφράζεται σε πτώση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη,¹⁴⁶ και της έλλειψης οποιασδήποτε άλλης αναφοράς στα πρακτικά σε κρατική χρηματοδότηση μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου,

¹⁴³ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 19.12.1890.

¹⁴⁴ Ο Άγγελος Σίμος ήταν διαπρεπής οικονομολόγος. Διετέλεσε διευθυντής της Εθνικής Τράπεζας και πρόεδρος της ΦΕ από το 1917 μέχρι το 1924. « Η 'πινακοθήκη' της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *ό.π.*, σ. 368.

¹⁴⁵ Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως από τον Οκτώβριο του 1890 έως το Φεβρουάριο του 1892 στην κυβέρνηση Δηλιγιάννη. Κ. Βεργόπουλος, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895», *ό.π.*, σ. 31.

¹⁴⁶ 18 Φεβρουαρίου 1892.

φαίνεται ότι το 1891 ήταν η τελευταία χρονιά που καταβλήθηκε από το υπουργείο η επιχορήγηση προς την ΦΕ.¹⁴⁷ Συνδυάζοντας τώρα το γεγονός αυτό με το ότι το 1891 παρέχονται για τελευταία φορά από τη ΦΕ οι «δωρεάν φοιτήσεις», είναι εύλογο να συμπεράνουμε ότι οι δύο αυτές διαδικασίες -η κρατική χρηματοδότηση και οι «δωρεάν φοιτήσεις»- είναι αλληλοεξαρτώμενες, έστω και αν δεν έχουμε δει να δηλώνεται ρητά κάτι τέτοιο.

Εξετάζοντας τη στρατηγική και τις πρακτικές της ΦΕ κατά την προηγούμενη περίοδο διαπιστώσαμε ότι για τη διατήρηση της ηγεμονίας της στο πεδίο της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών έχει δύο βασικές επιδιώξεις: πρώτον να εξασφαλίζει χρηματοδότηση από ιδιώτες, ιδιωτικούς φορείς και το κράτος και δεύτερον να διασφαλίζει θεσμικά το πεδίο της ανώτερης-επαγγελματικής εκπαίδευσης. Για να ελέγξουμε αν αυτό ισχύει και για την περίοδο για την οποία διαθέτουμε αρχειακό υλικό / αρχειακά τεκμήρια κτλ., θα πρέπει να επανέλθουμε για λίγο στη συνεδρίαση της 19^{ης} Δεκεμβρίου του 1890 και να ξαναπιάσουμε το νήμα από το σημείο που το αφήσαμε λίγο νωρίτερα.

Γνωρίζουμε από το καταστατικό της Εταιρείας ότι στις αρμοδιότητες του προέδρου της είναι να συνομιλεί με τον υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως. Έτσι, το γεγονός ότι τη συνάντηση με τον υπουργό Αχιλλέα Γεροκωστόπουλο την είχε ο Άγγελος Σίμος, απλό μέλος του ΔΣ, σε συνδυασμό με την ευκολία με την οποία ο υπουργός υποσχέθηκε αύξηση της τάξης 50% μέσα σε μια οικονομικά δύσκολη συγκυρία, γεννά ερωτηματικά για τις σχέσεις της Εταιρείας με τον υπουργείο και την κυβέρνηση γενικότερα. Με δεδομένες τις προνομιακές σχέσεις της ΦΕ με τις κυβερνήσεις Δηλιγιάννη, ας σημειώσουμε την «επιθυμία» με την οποία συνοδεύει ο υπουργός Εκκλησιαστικών την οικονομική ενίσχυση που υπόσχεται. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα πρακτικά, «επιθυμία» του υπουργού και βουλευτή Αχαΐας, ήταν η ΦΕ να επεκτείνει τη δράση της και στην Πάτρα, ιδρύοντας κι εκεί σχολείο και διδασκαλείο.

Το αίτημα για ίδρυση πλήρους σχολείου της ΦΕ στην Πάτρα διατυπώθηκε για πρώτη φορά στα μέσα της δεκαετίας του 1880 από το δημοτικό συμβούλιο της πόλης. Η ΦΕ δεν το είχε ικανοποιήσει μέχρι εκείνη τη στιγμή. Διάφοροι λόγοι την

¹⁴⁷ Η ΦΕ ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1890 έχει την αμέριστη υποστήριξη των κυβερνήσεων Δηλιγιάννη, πράγμα που έχει κάποιες επιπτώσεις στις υποθέσεις της Εταιρείας κάθε φορά που ο τελευταίος χάνει τις εκλογές.

απέτρεπαν από την ανάληψη αυτού του εγχειρήματος. Ο πιο σημαντικός φαίνεται ότι ήταν η οικονομική επιβάρυνσή της, αν και το ΔΣ είχε θέσει όρους στο δήμο προκειμένου να προχωρήσει στην ίδρυση. Αρκετοί από τους όρους αυτούς είχαν οικονομική βάση και είχε εξασφαλιστεί η συναίνεση του δημοτικού συμβουλίου. Ειδικότερα, στη συνεδρίαση της 5^{ης} Νοεμβρίου του 1885 η επιτροπή που είχε συσταθεί με θέμα τη μελέτη των προϋποθέσεων για την ίδρυση παρθεναγωγείου στην Πάτρα, κατά τα πρότυπα του αντίστοιχου της Κέρκυρας, εισηγείται η ΦΕ να ιδρύσει παρθεναγωγείο με οικοτροφείο εφόσον ο δήμος Πατρέων χορηγήσει δωρεάν το κατάλληλο κτίριο· εφόσον εγγράψει στον ετήσιο προϋπολογισμό του το ποσό των 10.000 δρχ., προκειμένου να είναι σε θέση ανά πάσα στιγμή να καλύψει ενδεχόμενο έλλειμμα του παρθεναγωγείου· και στην περίπτωση που δεν το πράξει ή καθυστερήσει την εξόφληση πιθανού ελλείμματος «η ΦΕ μένει ελεύθερα να διαλύσει το παρθεναγωγείο».¹⁴⁸

Τα πράγματα όμως δεν προχωρούν και το θέμα επανέρχεται στο προσκήνιο μέσα στο 1890, όταν υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως είναι ο βουλευτής Αχαΐας, Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος, μέλος της Εταιρείας από το 1840,¹⁴⁹ πρόεδρος της κυβέρνησης ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, μέλος της Εταιρείας από το 1859, και πρόεδρος της ΦΕ ο Παλαιών Πατρών Νικηφόρος Καλογεράς. Τη συνέχεια τη γνωρίζουμε ήδη. Για να καταβληθεί η επιχορήγηση πρέπει να ικανοποιηθεί η επιθυμία. Αυτό, όμως, που δε γνωρίζουμε ακόμη είναι ότι οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των δύο πλευρών δε σταματούν εδώ. Το ΔΣ της ΦΕ προσθέτει, λοιπόν, στην αύξηση της επιχορήγησης και το εξής αίτημα: «το Δημόσιον να αναγνωρίσει δια νόμου υπό της Βουλής εγκριθησομένου ως αποκλειστικά διδασκαλεία του κράτους τα υπό της ΦΕ συντηρούμενα». Ο υπουργός ανταποκρίνεται και σε αυτό το αίτημα και υπόσχεται ότι «θέλει περιλάβει εν τοις νομοσχεδίοις διάταξιν αφορώσαν εις την αναγνώρισιν του δια Βασιλικού Διατάγματος κεχορηγημένου εις την ΦΕ προνομίου». Η ΦΕ, όμως, δεν πρόλαβε να δρέψει τους καρπούς της πολλά υποσχόμενης αυτής συνεργασίας. Με βάση τα πρακτικά, μέχρι το Φεβρουάριο του 1892 που έχασε τις εκλογές ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, ούτε η επιπλέον επιχορήγηση των 15.000 δρχ. είχε

¹⁴⁸ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 5.11.1885.

¹⁴⁹ «Τα μέλη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από το 1836», *ό.π.*, σ. 385.

ακόμη καταβληθεί ούτε η αναγνώριση του προνομίου της είχε περιληφθεί σε νόμο.¹⁵⁰ Έτσι, στις 8 Ιουλίου του 1892 το ΔΣ της Εταιρείας αποφασίζει να γνωστοποιήσει στη Διοικητική Επιτροπή του σχολείου της Κέρκυρας ότι: «αι τέσσαρες τάξεις του διδασκαλείου κατηργήθησαν ένεκα της απαλείψεως ολοκλήρου του βοηθήματος των 45.000 δρχ. εκ του προϋπολογισμού του κράτους».¹⁵¹

Όπως αναδεικνύεται, για τη ΦΕ δε φαίνεται να προέχει η ίδρυση περιφερειακού σχολείου, αν μάλιστα λάβουμε υπ' όψιν μας και τις σοβαρές διαφωνίες που υπήρξαν ανάμεσα στα μέλη του ΔΣ.¹⁵² Αυτό για το οποίο πασχίζει είναι η διασφάλιση του πλέον επικερδούς πεδίου της δράσης της, των διδασκαλείων. Για το λόγο αυτό επιδιώκει όχι μόνο τη συνέχιση και γενναία αύξηση της κρατικής χρηματοδότησης, αλλά και τη νομοθετική κατοχύρωση που θα της επιτρέψει να διατηρεί την κυριαρχία της στο συγκεκριμένο πεδίο. Η κρατική χρηματοδότηση αυτού του τύπου, ωστόσο, από τη στιγμή που καταργείται δε φαίνεται να επανέρχεται μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου. Από την άλλη, η ΦΕ καταφεύγει στο κλείσιμο του διδασκαλείου της Κέρκυρας, γιατί κατά πάσα πιθανότητα δε θεωρεί ότι θα έχει κέρδος από τη διατήρησή του, αφού δεν καταφέρνει ούτε τη χρηματοδότηση να εξασφαλίσει ούτε και τη νομική κατοχύρωση.¹⁵³ Το διδασκαλείο της Κέρκυρας επαναλειτούργει μετά την πολυπόθητη αναγνώριση που έρχεται το 1896 από τον Δημήτριο Πετρίδη, υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως στην τότε κυβέρνηση Δηλιγιάννη.¹⁵⁴

Αναλυτικότερα, στις 19 Φεβρουαρίου του 1896 ο πρόεδρος της Εταιρείας, Κωνσταντίνος Σημαντήρας, συγκαλεί έκτακτη συνεδρίαση του ΔΣ με θέμα την αποστολή εγγράφου προς το «Υπουργείον της Εκπαιδύσεως».¹⁵⁵ Με το έγγραφο αυτό ζητείται από την κυβέρνηση να «λάβη πρόνοιαν περί των επί πτυχίω διδασκαλίσσης υποψηφίων διδασκαλισσών». Η ρητορική της Εταιρείας βασίζεται στα παλαιά και γνωστά επιχειρήματα, σύμφωνα με τα οποία η «πληθύς» των υποψηφίων που παρουσιάζεται από τα άλλα ιδιωτικά σχολεία «και το ανεπαρκές της

¹⁵⁰ Στο μεταξύ, όμως, έχει δεσμευθεί για την ίδρυση του σχολείου στην Πάτρα και έτσι το σχολείο λειτούργησε πρώτη φορά το Σεπτέμβριο 1892.

¹⁵¹ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 8.7.1892.

¹⁵² Βλ. πρακτικά της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1890. *Εδώ* σημ. 143.

¹⁵³ Τα στοιχεία από τα πρακτικά δείχνουν ότι τα σχολεία της Κέρκυρας συχνά παρουσίαζαν παθητικό και προβληματίζαν το ΔΣ της ΦΕ.

¹⁵⁴ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 1.8.1896.

¹⁵⁵ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 19.2.1896.

εκπαιδεύσεως αυτών» λειτουργούν με τρόπο επίσημο ως προς το ζητούμενο, που είναι η εκπαίδευση καλών διδασκαλισσών. Στην πραγματικότητα, όπως φαίνεται από την εκτενή επιστολή που κατατίθεται προς έγκριση στο ΔΣ, η Εταιρεία ζητά να καταργηθεί το βασιλικό διάταγμα του 1888¹⁵⁶ και να επανέλθει σε ισχύ αυτό του 1881.¹⁵⁷ Σύμφωνα με το Β.Δ. του 1881, προκειμένου η προκαταρκτική εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών στο ελληνικό βασίλειο να «χωρή ομόρρυθμος» ανταποκρινόμενη στις νέες κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται, ορίζει με το άρθρο 1 ότι τα συντηρούμενα από τη ΦΕ δύο παρθεναγωγεία της Αθήνας, εσωτερικό και εξωτερικό, καθώς και το ισόβαθμο της Κέρκυρας αναγνωρίζονται προσωρινά ως «Διδασκαλεία της Κυβερνήσεως» για τη μόρφωση και εξέταση των διδασκαλισσών. Με το άρθρο 11 ορίζεται ότι δεκτές στη διαδικασία εξέτασης θα γίνονται όσες μαθήτριες παρακολούθησαν επιτυχώς τις δύο τελευταίες τάξεις των διδασκαλείων της ΦΕ. Αντίθετα, το Β.Δ. του 1888 με το άρθρο 11 όριζε ότι είχαν δικαίωμα να προσέρχονται στις εξετάσεις για το διδασκαλικό δίπλωμα, εκτός από τις μαθήτριες που είχαν παρακολουθήσει επιτυχώς τα μαθήματα των δύο τελευταίων τάξεων των διδασκαλείων της ΦΕ, και οι μαθήτριες «ομοταγών παρθεναγωγείων της αλλοδαπής ή ιδιωτικών παρθεναγωγείων», στα οποία με την άδεια του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως η διδασκαλία γινόταν σύμφωνα με το εγκεκριμένο πρόγραμμα της ΦΕ. Με άλλα λόγια, το διάταγμα του 1888 επέτρεπε και σε άλλα παρθεναγωγεία να διαθέτουν διδασκαλείο και να εκπαιδεύουν δασκάλες, γι' αυτό η ΦΕ ζητά την επαναφορά της ισχύος του διατάγματος του 1881, καθώς σύμφωνα με αυτό, δικαίωμα προσέλευσης στις εξετάσεις για το διδασκαλικό δίπλωμα έχουν μόνο οι δικές της απόφοιτες.

Πράγματι, στις 18 Ιουνίου του 1896, ο υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Δημήτριος Πετρίδης, μέλος της Εταιρείας από το 1878, με νέο βασιλικό διάταγμα καταργεί την ισχύ του διατάγματος του 1888 και επαναφέρει τα δύο βασικά άρθρα, για τη σπουδαιότητα των οποίων το ΔΣ της Εταιρείας είχε επιχειρηματολογήσει δια μακρών στην επιστολή που συνέταξε προκειμένου να τη

¹⁵⁶ Βλ. «Διάταγμα περί εξετάσεων επί πτυχίω των υποψηφίων διδασκαλισσών», στο Σ. Μπουζάκης, Χ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 236-237.

¹⁵⁷ Βλ. «Διάταγμα περί διδασκαλίας των παιδαγωγικών μαθημάτων και των εξετάσεων των υποψηφίων διδασκαλισσών εν τοις παρθεναγωγείοις της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», στο *ίδιο*, σ. 197-199.

στεύει στον υπουργό.¹⁵⁸ Έτσι, βάσει του Β.Δ. του 1896, οριζόταν ότι «μέχρις ου ιδρυθώσι υπό του Κράτους διδασκαλεία θηλέων προς μόρφωσιν διδασκαλισσών» αναγνωρίζονται ως τέτοια τα δύο που συντηρεί η Εταιρεία στην Αθήνα και το αντίστοιχο της Κέρκυρας και της Πάτρας, το οποίο είχε στο μεταξύ ιδρυθεί. Με το άρθρο 3 όριζε ότι στις εξετάσεις για το πτυχίο θα γίνονταν δεκτές οι μαθήτριες που θα είχαν παρακολουθήσει επιτυχώς τις δύο τελευταίες τάξεις των διδασκαλείων της ΦΕ.

Το άμεσο πρακτικό αντίκρισμα αυτής της απολύτως θετικής –ακριβέστερα σκανδαλωδώς μεροληπτικής– για τη ΦΕ παρέμβασης του κράτους ήταν το εξής: το σχολικό έτος 1896-1897, αμέσως μετά δηλαδή από την έκδοση του διατάγματος, σύμφωνα με τα μαθητολόγια του εξωτερικού διδασκαλείου, προστίθεται ένα ολόκληρο τμήμα στα δύο υπάρχοντα της τελευταίας τάξης του εξωτερικού διδασκαλείου, το οποίο αποτελείται κατά κύριο λόγο από νεοεγγραφείσες μαθήτριες, όπως δηλώνεται σε σχετική στήλη: μαθήτριες, που φοιτούσαν σε άλλα διδασκαλεία και προκειμένου να αποκτήσουν το δίπλωμά τους αναγκάστηκαν να εγγραφούν στο διδασκαλείο της ΦΕ. Ο συνολικός αριθμός των μαθητριών της Γ΄ τάξης του εξωτερικού διδασκαλείου από 100 την προηγούμενη σχολική χρονιά ανέρχεται σε 137 και του εσωτερικού από 18 σε 45. Κοντολογίς, αμέσως μετά το ευνοϊκό διάταγμα του 1896 η ΦΕ εξασφαλίζει 64 νέες μαθήτριες και, κατά τις εκτιμήσεις μας, ένα ποσό της τάξης των 52.000-53.000 δρχ., το οποίο προερχόταν μόνο από τις νεοεγγραφείσες μαθήτριες στα διδασκαλεία της Αθήνας.¹⁵⁹ Το ποσό αυτό ξεπερνά το *βοήθημα* των 45.000 δρχ. που απαλείφθηκε από τον κρατικό προϋπολογισμό –με βάση όσα

¹⁵⁸ Βλ. «Διάταγμα περί αναγνώρισεως Διδασκαλείων θηλέων των υπό της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας συντηρουμένων εκπαιδευτηρίων εν Αθήναις, Πάτραις και Κερκύρα», στο Σ. Μπουζάκης, Χ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 301-302.

¹⁵⁹ Το ποσό προκύπτει με βάση τον εξής υπολογισμό: 100 δρχ τα τροφεία και δίδακτρα των 27 νέων εσωτερικών μαθητριών επί δώδεκα μήνες, συν 500 δρχ. η άπαξ καταβολή των εξόδων εγκατάστασής τους. Για τις 37 μαθήτριες του εξωτερικού διδασκαλείου υπολογίζουμε 15 δρχ. μηνιαία δίδακτρα επί 10 μήνες. Έτσι, προκύπτει το ποσό των 52.500 δρχ. Δε διαθέτουμε στοιχεία για το ακριβές ύψος των διδάκτρων ούτε για τις εσωτερικές ούτε για τις μαθήτριες του εξωτερικού διδασκαλείου κατά το 1896. Την περίοδο που μελετάμε, ωστόσο, για τις εσωτερικές το ύψος των τροφείων και διδάκτρων κυμαίνεται από 70 σε ορισμένες εξαιρετικές περιπτώσεις έως 120 δρχ. και για τις εξωτερικές 13 με 15 δρχ. Επίσης, ενδεχομένως να υπάρχουν κάποιες, έστω μεμονωμένες, εκπαιδύσεις τη χρονιά εκείνη. Σε κάθε περίπτωση, το ποσό στο οποίο αναφερόμαστε συνιστά μία τάξη μεγέθους.

καταγράφονται στα πρακτικά της 8^{ης} Ιουλίου 1892–, εξαιτίας της κατάργησης του οποίου η ΦΕ είχε τότε προχωρήσει στο κλείσιμο του διδασκαλείου της Κέρκυρας.

Λίγες μέρες μετά, στις 27 Ιουνίου 1896, το ΔΣ της Εταιρείας αποφασίζει «να μεταβή και να ευχαριστήση τον κύριον Πρωθυπουργόν και τον Υπουργόν της Παιδείας» για την έκδοση του Β.Δ. με το οποίο «η Κυβέρνησις αναγνωρίζει πάλιν τα Διδασκαλεία της ΦΕ ως Διδασκαλεία του Κράτους».¹⁶⁰ Ένα χρόνο περίπου αργότερα, με πρόταση του Προέδρου της ΦΕ και συγχρόνως προέδρου του Αρείου Πάγου, Κωνσταντίνου Σημαντήρα, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, «αρχαίον μέλος της Εταιρείας ωφελήσας σπουδαίως την Εταιρίαν», με ομόφωνη απόφαση του ΔΣ ανακηρύσσεται ευεργέτης και αποφασίζεται να του απονεμηθεί «το δίπλωμα του ευεργέτου μετά του αργυρού ενσήμου». Λύνεται έτσι η απορία, που διατυπώσαμε νωρίτερα, για το είδος της ωφέλειας που προσέφερε ο εν λόγω πολιτικός, ώστε να του απονεμηθούν τέτοιες τιμές.¹⁶¹

Δυο λόγια για τις υπότροφες

Αν το είδος των υποτροφιών στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, οι «δωρεάν φοιτήσεις» που χορηγεί η Εταιρεία, μας βοηθά να αντιληφθούμε τη λειτουργία και συνεργασία των δύο βασικών φορέων εκπαίδευσης που μας απασχολούν, της ΦΕ και του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, δε μας δίνει, παρ' όλα αυτά, σαφέστερες πληροφορίες για τις υπότροφες ούτε ως μαθήτριες ούτε ως δασκάλες αργότερα. Οι κατάλογοι με τα ονόματά τους που περιλαμβάνονται στα πρακτικά του ΔΣ της ΦΕ δεν παρέχουν κανένα άλλο στοιχείο –τόπο καταγωγής, όνομα κηδεμόνα κ.λ.π.– επομένως, μόνο υποθέσεις είμαστε σε θέση να διατυπώσουμε για τον τόπο καταγωγής τους, τον τόπο διαμονής τους και βέβαια για τις μελλοντικές τους κινήσεις. Δεδομένου, όμως, ότι οι υποτροφίες αυτές αφορούν μαθήτριες που φοιτούν στα εξωτερικά σχολεία της Εταιρείας, θεωρούμε ότι οι περισσότερες από αυτές είναι από την Αθήνα ή διαμένουν στην Αθήνα με τις οικογένειές τους, ακόμη κι αν ο τόπος καταγωγής τους είναι διαφορετικός.¹⁶²

¹⁶⁰ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 27.6.1896.

¹⁶¹ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 15.10.1897.

¹⁶² Υπήρχαν και κορίτσια που έρχονταν να φοιτήσουν στο εξωτερικό διδασκαλείο χωρίς τις οικογένειές τους και αναλόγως διέμεναν σε συγγενικά και φιλικά πρόσωπα, σε δωμάτια που νοίκιαζαν σε σπίτια, καμιά φορά και στο οικοτροφείο του ασύλου της Αγίας Αικατερίνης. Για το άσυλο της

Η αναζήτηση καλύτερων συνθηκών ζωής αποτελεί για την περίοδο έναν από τους βασικότερους λόγους μετακίνησης πληθυσμιακών στρωμάτων από διάφορα επαρχιακά μέρη του ελληνικού βασιλείου προς την πρωτεύουσα. Συγχρόνως, οι συνθήκες υποχρεωτικής μετακίνησης που δημιουργούσαν οι αποτυχημένες εξεγέρσεις στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και γενικότερα οποιαδήποτε επιδείνωση των σχέσεων ανάμεσα στα δύο κράτη ωθούσαν, επίσης, εκτεταμένα πληθυσμιακά στρώματα να εγκαταλείπουν τον τόπο καταγωγής τους και να εγκαθίστανται στην πρωτεύουσα. Κάποιες οικογένειες ανεξαρτήτως τόπου καταγωγής κατάφερναν να υποστηρίξουν τις σπουδές των κοριτσιών τους με δικά τους έξοδα ή μέσω υποτροφίας στα εξωτερικά σχολεία της ΦΕ.¹⁶³ Το διδασκαλικό επάγγελμα αποτελούσε για τα κορίτσια και τις οικογένειές τους σημαντική οικονομική διέξοδο· δεν υπάρχει αμφιβολία. Ένα είδος υποτροφιών είναι αυτό που παρακολούθησαμε παραπάνω, των «δωρεάν φοιτήσεων», το οποίο φαίνεται προς τα έξω ότι παρέχεται από τη ΦΕ, ενώ στην πραγματικότητα αποτελεί μια πιο σύνθετη διαδικασία, η οποία προϋποθέτει την κρατική χρηματοδότηση.

Με υποθέσεις συνεχίζουμε και για την πορεία που ακολουθούσαν τα κορίτσια αυτά μετά την αποφοίτησή τους. Όπως ήδη εξηγήσαμε, τα αρχεία της ΦΕ δεν παρέχουν στοιχεία για την μετέπειτα ζωή των αποφοίτων της, εκτός και αν αυτή διασταυρώνεται με τη ζωή και δράση της Εταιρείας. Φυσικά, αυτές οι περιπτώσεις είναι πολύ λίγες συγκρινόμενες με τον αριθμό των αποφοίτων της. Έτσι, θεωρούμε ότι ισχύει η ρήτρα που περιλαμβάνεται σε κάθε υποτροφία και υποχρεώνει τις δικαιούχους μετά την αποφοίτησή τους να δουλέψουν «και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές του μείζονος Ελληνισμού» για ένα χρονικό διάστημα. Κατά συνέπεια,

Αγίας Αικατερίνης, το οποίο ιδρύθηκε κατόπιν πρωτοβουλίας της Καλλιρρόης Παρρέν, με σκοπό την παροχή περίθαλψης και ηθικής προστασίας στα κορίτσια που έφθαναν από τα χωριά τους για πρώτη φορά στην πρωτεύουσα για να αναζητήσουν μία θέση εργασίας ως υπηρέτριες ή βρίσκονταν μετά την απόλυσή τους σε αναζήτηση νέας θέσης, βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1995, σ. 212-217.

¹⁶³ Στα εξωτερικά σχολεία δε φοιτούσαν μόνο ενδεείς μαθήτριες. Συναντάμε μέχρι βιομηχάνους και κτηματίες στις επαγγελματικές ενασχολήσεις των πατεράδων των κοριτσιών στα μαθητολόγια. Είναι, όμως, βέβαιο ότι, ακόμη και αν κάποιες από αυτές τις οικογένειες ήθελαν τα κορίτσια τους να φοιτήσουν στο εσωτερικό σχολείο και διδασκαλείο, δε θα ήταν πάντα εύκολο να το πετύχουν, καθώς το τελευταίο είχε περιορισμένες δυνατότητες, λόγω της συγκεκριμένης δυναμικής του οικοτροφείου του. Ωστόσο, στα εξωτερικά σχολεία σίγουρα μπορούσαν να βρουν διέξοδο και οι ενδεείς.

κάποιες από αυτές είναι πιθανόν να εργάστηκαν στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ανεξάρτητα, όμως, από την αδυναμία να προσδιορίσουμε την πορεία των συγκεκριμένων διδασκαλισμών, παρακολουθώντας τη διαδικασία εκπαίδευσής τους είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε καλύτερα τη στρατηγική του μηχανισμού που είναι υπεύθυνος γι' αυτήν.

Υποτροφίες του δήμου Αθηναίων ή... το νερό νεράκι (1880-1913)

Οι δήμοι, όπως είδαμε, χορηγούσαν υποτροφίες σε κορίτσια για να σπουδάσουν δασκάλες ήδη από τη δεκαετία του 1850, ιδιαίτερα μετά τη σχετική προτρεπτική εγκύκλιο προς τους νομάρχες του υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Χαράλαμπου Χριστόπουλου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, πάντως, παρουσιάζουν οι υποτροφίες που σύμφωνα με τα πρακτικά του ΔΣ χορηγούνταν από το δήμο Αθηναίων. Από την αρχή της εξεταζόμενης περιόδου μέχρι το τέλος της, αδιαλείπτως, συναντάμε στα πρακτικά αποφάσεις σχετικές με τις υποτρόφους του δήμου Αθηναίων. Στις 25 Αυγούστου του 1882, παραδείγματος χάρη, το ΔΣ της ΦΕ αποφασίζει να ικανοποιήσει το αίτημα του δημάρχου Αθηναίων, να γίνουν δεκτές για να φοιτήσουν στο εξωτερικό διδασκαλείο 12 μαθήτριες.¹⁶⁴ Τις μαθήτριες πρότεινε ο ίδιος ο δήμαρχος έναντι «του υπό του Δήμου χορηγουμένου ύδατος». Το ενδιαφέρον στην περίπτωση αυτού του είδους των υποτροφιών είναι ότι το κόστος τους μοιάζει να επιβαρύνει όχι μόνο το δήμο, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά και την ίδια τη ΦΕ, εφ' όσον δεν εισπράττει χρήματα έναντι της φοίτησης των κοριτσιών αυτών αλλά... νερό.

Η έλλειψη καταγεγραμμένης στα πρακτικά συζήτησης για τη λήψη της απόφασης συνεργασίας με το δήμο Αθηναίων το 1880, μαρτυρεί ότι πρόκειται για παγιωμένη διαδικασία που έλκει την έναρξή της από την προηγούμενη περίοδο. Πάντως, μια τέτοιου είδους συμφωνία μεταξύ των δύο πλευρών μπορεί να γίνει, φυσικά, κατανοητή μόνο μέσα στο πλαίσιο των ιστορικών συμφραζομένων της ευρύτερης περιόδου, σε διαφορετική περίπτωση προκαλεί απορία το γεγονός ότι η Εταιρεία αντί ρευστού δέχεται πληρωμή σε είδος. Είναι γνωστές οι ποικίλες δυσχέρειες που προκαλούσε η έλλειψη νερού στην καθημερινή ζωή των Αθηναίων, η

¹⁶⁴ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 25.8.1882.

οποία μάστιζε κυριολεκτικά την πόλη κατά το 19^ο αλλά και σημαντικό μέρος του 20^ο αιώνα.¹⁶⁵ Ιδιαίτερα για τη ΦΕ, εκπαιδευτικό μηχανισμό με αυξημένη κατανάλωση νερού σε καθημερινή βάση εξαιτίας τόσο του πλήθους των μαθητριών της όσο και της λειτουργίας του οικοτροφείου του Αρσακείου, η συμφωνία αυτή μοιάζει επωφελής, γιατί αποσκοπούσε στην αδιάλειπτη ροή νερού προς τις εγκαταστάσεις της. Ωστόσο, αυτό δεν είναι βέβαιο αν και κατά πόσον επιτυγχάνεται. Στις 13 Σεπτεμβρίου 1900, για παράδειγμα, το ΔΣ της ΦΕ δέχεται να αυξήσει τον αριθμό των υποτρόφων σε 15, με αντάλλαγμα την αυξημένη παροχή νερού για τις ανάγκες της ανέγερσης του νέου κτιρίου του εξωτερικού διδασκαλείου και των καταστημάτων της Εταιρείας, «υπό τον όρο παροχής του ύδατος τακτικώς».¹⁶⁶

Η συγκεκριμένη πρακτική πάντως, της «δωρεάν φοίτησης» των μαθητριών που όριζε ο δήμος έναντι του παρεχόμενου νερού, φαίνεται ότι, αν και διατηρείται μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, ωστόσο προκαλεί ενίοτε τη δυσφορία των μελών του ΔΣ της Εταιρείας.¹⁶⁷ Η δυσφορία άλλοτε αφορά τις διακοπές του νερού προς τις εγκαταστάσεις της και άλλοτε την υπερβολική κατανάλωση που

¹⁶⁵ Ειδικά τους καλοκαιρινούς μήνες η κατάσταση ήταν αφόρητη, καθώς, ανάμεσα στα άλλα, θα πρέπει να συνυπολογίσει κανείς την κατάσταση των δρόμων που δεν ήταν ασφαλτοστρωμένοι. Γράφει ο Γιάννης Καιροφύλας: «Στο μεταξύ η ζέστη φουντώνει τον Αύγουστο του 1900 και η σκόνη πνίγει τους Αθηναίους. Το κακό φτάνει σε σημείο, που δεν σηκώνει άλλη αναβολή. Πρέπει οι δρόμοι να καταβρέχονται. Το βλέπουν όλοι. Το παραδέχεται η κυβέρνηση, το ομολογεί ο Δήμος και ο κοσμάκης φωνάζει, γιατί κάθε άλλη καθυστέρηση θα έχει σοβαρές επιπτώσεις και στην υγεία του. Η σκόνη από τους δρόμους που δεν είναι ασφαλτοστρωμένοι, μοιάζει με το σημερινό νέφος της ρύπανσης. Οι Αθηναίοι στο κέντρο και στις συνοικίες αναπνέουν κάθε μέρα όλο και περισσότερο χώμα. Μερικές φορές που φυσάει ο δυνατός αέρας, πολλά σημεία της Αθήνας δεν διακρίνονται από τα σύννεφα της σκόνης που σηκώνονται». Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα της Μπελ Επόκ*, Τρις, Αθήνα 2001, σ. 106. Επίσης, ο ημερήσιος τύπος της εποχής παρέχει τη δυνατότητα, μέσα από το πλήθος των δημοσιευμάτων σχετικά με την ύδρευση, να αντιληφθούμε το μέγεθος του προβλήματος, τις προσπάθειες από την πλευρά του κράτους για ανεύρεση υδάτινων πόρων, την αγωνία των κατοίκων της Αθήνας αλλά και τις ποικίλες μορφές εμπορικής εκμετάλλευσης του συγκεκριμένου προβλήματος. Βλ. ενδεικτικά στο *Εμπρός*: «Τα ύδατα του Θριασίου», αρ. φ. 1332, 16.7.1900, σ. 3. «Το νερό του Βεζάνη», αρ. φ. 1335, 19.7.1900, σ. 2. «Ειδικόν γραφείον υδραυλικών έργων και υδραυλικών μηχανών», αρ. φ. 1358, 11.8.1900, σ. 4.

¹⁶⁶ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 13.9.1900.

¹⁶⁷ Στα πρακτικά της 24ης Νοεμβρίου 1912 φαίνεται ότι η πρακτική αυτή βρίσκεται «στον αέρα». Αναφέρεται ότι «ο κ. Δήμαρχος [...] θα υποβάλει μεν εις το Δημοτικόν Συμβούλιον προς ψήφισιν κονδύλιον υπέρ των μαθητριών ας συνέστησε, πλην όμως δε δύναται να ορίσει πότε το Συμβούλιον θα συνέλθη ούτε εάν συνερχόμενον θα ψηφίση τας υποτροφίας, ως και εάν εγκρίνη ταύτας ο κ. Νομάρχης». Μετά από αυτή την ενημέρωση το ΔΣ της Εταιρείας αποφασίζει να αρνηθεί στο μέλλον τη φοίτηση στις μαθήτριες που έχει συστήσει ο Δήμος ως υπότροφες, αν δεν καταβάλλουν «τα οικεία δίδακτρα, όσον δ' αφορά εις τα μέχρι τούδε οφειλόμενα, συμψηφισθώσι ταύτα προς τα δικαιώματα ύδατος». Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 24.11.1912.

καταγράφεται από τα «υδρόμετρα» του δήμου και τη συνακόλουθη αύξηση του αριθμού των υποτροφιών που ζητά ο δήμος. Φαίνεται ότι η Εταιρεία σε διάφορες περιόδους αναζητεί αφορμές να διακόψει αυτήν τη συνεργασία.

Από τα πρακτικά δε μαθαίνουμε μέσω ποιας διαδικασίας επιλέγονταν από το δήμο οι υπότροφες. Αναφέρεται ότι κάθε χρόνο στην αρχή της χρονιάς –μέσα στον Οκτώβριο συνήθως– αποστέλλεται από το δήμο στη ΦΕ ο κατάλογος των υποτρόφων, τον οποίο εγκρίνει αμέσως μετά σε συνεδρίασή του το ΔΣ της. Στις συνεδριάσεις αυτές και με αφορμή την έγκριση του καταλόγου των υποτρόφων διατυπώνονται ανά περιόδους και οι ενστάσεις του συμβουλίου σχετικά με τους όρους της συνεργασίας αυτής με το δήμο. Δεν αναφέρονται, όμως, οι απορρέουσες υποχρεώσεις για τις μαθήτριες από τη χορηγούμενη υποτροφία. Με βάση όσα έχουμε δει μέχρι τώρα και όσα διέπουν τις υποτροφίες που χορηγούσαν οι δήμοι, οι μαθήτριες μετά την απόκτηση του διπλώματός τους ήταν υποχρεωμένες για ένα χρονικό διάστημα, συνήθως τριών χρόνων, να διδάξουν όπου υπήρχε ανάγκη, πρωτίστως, εντός των ορίων του δήμου.¹⁶⁸ Ωστόσο, απορία προκαλεί η αδιάλειπτη αυτή χορήγηση υποτροφιών από την πλευρά του δήμου Αθηναίων μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, όταν πλέον η αδιοριστία των διδασκαλισσών έχει καταστεί «κοινωνικόν ζήτημα». Ήταν πρακτική εξυπηρητήσεων; Προσπάθεια άσκησης κοινωνικής πολιτικής; Πιθανόν συνδυασμός. Πάντως, εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάποιες από αυτές τις υπότροφες μελλοντικά ενδεχομένως να πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους ως δασκάλες στις ελληνορθόδοξες κοινότητες, όταν, τόσο στα όρια του δήμου Αθηναίων όσο και του ελληνικού κράτους γενικότερα, δεν κατόρθωναν να εξασφαλίσουν διδασκαλική θέση.¹⁶⁹

«Υποτροφίες» από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία στην υπηρεσία του αλτρωτισμού (1896-1914)

Συνεχίζοντας τη διερεύνηση των υποτροφιών που «περνούν» μέσα από τη ΦΕ με οδηγό τη στρατηγική της ίδιας της Εταιρείας αναφορικά με τα διδασκαλεία,

¹⁶⁸ Εντέλει, σε όποιο μέρος εντός των ορίων του ελληνικού κράτους υπήρχε ανάγκη.

¹⁶⁹ Στις αιτήσεις διορισμού στο «εξωτερικό» που υποβάλλουν οι δασκάλες στον ΣΔΕΓ βλέπουμε συχνά ότι απευθύνονται σε αυτόν αφού έχουν εξαντλήσει τα περιθώρια εύρεσης θέσης εργασίας μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους ή όταν η θέση που κατείχαν δε συνεπαγόταν ικανοποιητικές συνθήκες εργασίας ή/και ικανοποιητική αμοιβή.

παρατηρούμε ότι παρουσιάζονται μεταβολές στην πρακτική αυτή. Από το 1891 που σταματούν οι μαζικές υποτροφίες της ΦΕ προς τα εξωτερικά σχολεία της, οι οποίες, υποστηρίζουμε, σχετίζονται με τη χρηματοδότηση που έπαιρνε από το κράτος, η πρακτική της χορήγησης υποτροφιών διαφοροποιείται. Δε χορηγούνται ξανά από την Εταιρεία υποτροφίες που να έχουν τόσο μαζικό χαρακτήρα και χρονική συνέχεια συγχρόνως. Φυσικά, τα αιτήματα χορήγησης υποτροφιών δε σταματούν. Το ΔΣ αποφασίζει κρίνοντας κατά περίπτωση κάθε φορά. Τις περισσότερες φορές, μάλιστα, με βασικό επιχείρημα ότι δεν το επιτρέπουν «τα οικονομικά της Εταιρείας», δεν ικανοποιεί τα σχετικά αιτήματα. Το σύνολο σχεδόν των υποτρόφων που φοιτούν στα σχολεία της το διάστημα αυτό είναι υπότροφοι κάποιου προσώπου, κληροδοτήματος, φορέα ή συλλόγου με έδρα το ελληνικό κράτος ή τις ελληνορθόδοξες κοινότητες.

Από το 1896, όμως, και εξής έχει να αντιμετωπίσει τα συνεχώς αυξανόμενα αιτήματα χορήγησης υποτροφιών προς τα σχολεία και διδασκαλεία της, τα οποία προκαλεί το μεγάλο κύμα προσφύγων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, που ακολουθεί αρχικά την Κρητική Επανάσταση του 1896, τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 και λίγο αργότερα την ένοπλη σύγκρουση στη Μακεδονία, τις σφαγές της Αγχιάλου του 1906 και τους Βαλκανικούς πολέμους. Συγχρόνως, οι εξαιρετικά πιεστικές συνθήκες που επιβάλλει η συγκυρία στις ελληνορθόδοξες κοινότητες συντελούν ώστε να πυκνώνουν προς αυτές και τους διάφορους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους τους τα αιτήματα για χορήγηση υποτροφιών σε κορίτσια οικογενειών, οι οποίες δεν έχουν εγκαταλείψει μεν τον τόπο καταγωγής τους, αλλά με τον έναν ή τον άλλο τρόπο έχουν πληγεί. Και καθώς οι κοινότητες ή οι σύλλογοι δεν είναι σε θέση να ανταποκριθούν αποτελεσματικά στα αυξημένα αιτήματα, απευθύνονται με τη σειρά τους στη ΦΕ, με σκοπό το κόστος των σπουδών των κοριτσιών να επιβαρύνει την Εταιρεία. Επιπλέον, συχνά τέτοιου τύπου επείγοντα αιτήματα φθάνουν στην Εταιρεία μέσω του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως ή/και του Υπουργείου Εξωτερικών. Πώς ανταποκρίνεται, όμως, η ΦΕ στα αιτήματα που γεννούν οι συνθήκες της πλέον εγχειρηματικής φάσης του αλυτρωτισμού;

Στις 30 Μαΐου του 1896 το ΔΣ της ΦΕ συζητά επιστολή του υπουργού Εξωτερικών Αλέξανδρου Σκουζέ.¹⁷⁰ Με την επιστολή αυτή ο υπουργός ζητά από την Εταιρεία να δεχθεί ως μαθήτρια στο Αρσάκειο τη δεκαπεντάχρονη Μαρία Κουφάκη

¹⁷⁰ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 30.5.1896.

από τα Χανιά της Κρήτης «προς αποπεράτωσιν των σπουδών της». Λίγες μέρες πριν, στις σφαγές που έγιναν στα Χανιά η Μαρία είχε χάσει και τους δύο γονείς της και η ίδια σώθηκε με τη βοήθεια των γειτόνων. Παράλληλα, για την ίδια μαθήτρια είχε φτάσει επιστολή και του υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Δημήτριου Πετρίδη, ο οποίος συνιστούσε «την υπόθεσιν ως ιεράν, εθνικήν και αξίαν προσοχής του Συμβουλίου», προσθέτοντας ότι και ο ίδιος ο πρωθυπουργός του είχε κάνει προφορικά παρόμοια σύσταση και του είχε δηλώσει ότι επρόκειτο «να χορηγηθώσιν εις το Αρσάκειον εκ του δημοσίου Ταμείου δρχ. δισχίλιαι» για τα τροφεία και δίδακτρα μέχρι το τέλος Δεκεμβρίου του 1897 και τα έξοδα εγκατάστασης της «ορφανής». Το ΔΣ ενέκρινε το συγκεκριμένο αίτημα «επί πληρωμή των υποσχεθεισών δισχιλίων δραχμών άνευ εξόδων εγκαταστάσεως». Η Εταιρεία, έτσι, δέχεται τη μαθήτρια και προσφέρει στην κυβέρνηση σημαντική έκπτωση με την απαλοιφή των εξόδων εγκατάστασης.¹⁷¹

Δεν έχουμε περισσότερες πληροφορίες για το πώς η υπόθεση της Μαρίας Κουφάκη έγινε τόσο γρήγορα αντικείμενο συντονισμένων ενεργειών δύο υπουργείων ούτε για το πώς και γιατί εμπλέκεται και ο πρωθυπουργός στην υπόθεση, δεσμευόμενος να εξασφαλίσει το απαραίτητο κονδύλι για τη φοίτησή της στο Αρσάκειο.¹⁷² Επιπλέον, δεδομένου ότι η ΦΕ δεν επιβαρύνεται, αφού δε χορηγεί η ίδια την υποτροφία, θα έλεγε κανείς ότι δεν παρουσιάζει κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον μια και δε συνιστά μεταβολή στην πρακτική της Εταιρείας. Ενδιαφέρον αποκτά η συγκεκριμένη απόφαση της Εταιρείας μόνο αν επιχειρήσουμε να την ερμηνεύσουμε σε συνδυασμό με σειρά αποφάσεων και γεγονότων της περιόδου.

Έτσι, σε λιγότερο από ένα μήνα, συγκεκριμένα στις 18 Ιουνίου του 1896, εκδίδεται το βασιλικό διάταγμα, για το οποίο ήδη κάναμε λόγο. Είναι το διάταγμα που υπογράφει ο υπουργός Δημήτριος Πετρίδης, ο ίδιος που ζητά να γίνει δεκτή η μαθήτρια Μαρία Κουφάκη, και βάσει του οποίου αναγνωρίζονται και πάλι τα διδασκαλεία της ΦΕ ως διδασκαλεία του κράτους. Στη συνέχεια, στις 24 Φεβρουαρίου 1897, όταν πυκνώνουν τα αιτήματα προς την Εταιρεία για χορήγηση

¹⁷¹ Συνήθως σε συλλόγους, όπως π.χ. στον ΣΔΕΓ, και σε κοινότητες πρόσφερε κάποια έκπτωση τόσο σε τροφεία και δίδακτρα όσο και στα έξοδα εγκατάστασης. Θα μιλήσουμε αναλυτικότερα παρακάτω.

¹⁷² Μία σκέψη είναι ότι προέρχεται, ενδεχομένως, από επιφανή οικογένεια των Χανίων ή/και από οικογένεια που είχε εθνική δράση.

υποτροφιών κυρίως σε προσφυγόπουλα από την Κρήτη, το ΔΣ αποφασίζει να «φοιτήσωσιν δωρεάν για το τρέχον σχολικόν έτος όσα κοράσια προσφύγων Κρητών προσέλθωσιν ως μαθήτριάι». Για το λόγο αυτό έχει συστήσει ειδική επιτροπή, την «Επιτροπήν προς εξέτασιν των αιτήσεων των προσφύγων».

Κατά τη γνώμη μας, τόσο η περίπτωση της Μαρίας Κουφάκη όσο και η απόφαση περί δωρεάν φοίτησης στα εξωτερικά σχολεία της Εταιρείας των θυγατέρων όσων Κρητών προσφύγων προσέφευγαν σε αυτή σχετίζονται με τις προνομιακές σχέσεις που διατηρεί από πολλών ετών η ΦΕ με το Θεόδωρο Δηλιγιάννη και τους υπουργούς Παιδείας στις κυβερνήσεις του. Το διάταγμα της αναγνώρισης των διδασκαλείων της ως διδασκαλείων του κράτους είχε ως αποτέλεσμα τον πολλαπλασιασμό των υποψηφίων διδασκαλισσών, όπως δείξαμε με αριθμούς. Συνεπώς, η απόφαση του ΔΣ να κάνει δεκτές όσες αιτήσεις επρόκειτο να υποβληθούν, απαλύνοντας κατά κάποιο τρόπο τις συνέπειες της Κρητικής επανάστασης, είναι συγχρόνως χειρονομία αβροφροσύνης προς τον «ευεργέτη» της, Θεόδωρο Δηλιγιάννη, η κυβέρνηση του οποίου καλείται να διαχειριστεί τη γενικότερη πολιτική κατάσταση όσο και τα κύματα των προσφύγων, και συγχρόνως εξαιρετική κίνηση τόνωσης της «φιλανθρωπικής» της φυσιογνωμίας. Όση ανάγκη έχουν οι μικρές ορφανές τις υποτροφίες, έστω για το «τρέχον σχολικόν έτος», τόση ανάγκη έχει και η Εταιρεία να ακούγεται και να φαίνεται το «φιλανθρωπικό» της έργο.

Υπό το πρίσμα αυτό ερμηνεύονται και όσα θα παρουσιάσουμε παρακάτω. Μερικούς μήνες αργότερα, στις 23 Ιουλίου 1897, η ΦΕ αρνείται την παράκληση της Ενώσεως των Ελληνίδων να «γίνωσι δεκτά δωρεάν προς εκπαίδευσιν ορφανά κοράσια των εν τω πολέμω πεσόντων», με το αιτιολογικό ότι τα «οικονομικά της Εταιρείας» δεν επιτρέπουν κάτι τέτοιο. Παρά την άρνηση στο συγκεκριμένο αίτημα, χορηγεί και για το επόμενο σχολικό έτος έναν ορισμένο αριθμό δωρεάν φοιτήσεων. Στη συνεδρίαση της 5¹⁵ Νοεμβρίου 1897, το ΔΣ αποφασίζει «να απαλλάγωσιν της πληρωμής διδάκτρων δια το ενεστώς έτος» 28 μαθήτριες από την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη.¹⁷³ Σε επόμενη συνεδριάσή του, στις 19 Νοεμβρίου 1897, αποφασίζει ότι «αι μέχρι τούδε εγγραφείσαι μαθήτριάι, συμπεριλαμβανομένων των προσφύγων, δεν δύνανται να ζητήσωσιν εφεξής απαλλαγήν από της υποχρεώσεως

¹⁷³ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 5.11.1897.

προς πληρωμήν διδάκτρων».¹⁷⁴ Η απόφαση αυτή είναι οριστική, αλλά συγχρόνως το ΔΣ διατηρεί το δικαίωμά του να αποφασίζει κατά περίπτωση. Έτσι, μετά τη συγκεκριμένη απόφαση, στις 17 Δεκεμβρίου, εγκρίνει τη δωρεάν φοίτηση της Ελίζας Πετυχάκη από την Κρήτη στο εξωτερικό σχολείο, «εφ' όσον η ανώμαλος κατάστασις της πατρίδος της δεν επιτρέπει την επάνοδόν της εις αυτήν», με το επιπλέον αιτιολογικό ότι η μητέρα της μαθήτριας, σύμφωνα με διαβεβαίωση «της επί των αιτήσεων Επιτροπής των προσφύγων», είχε ζητήσει τη δωρεάν φοίτηση πριν την απόφαση της 19^{ης} Νοεμβρίου.¹⁷⁵

Ωστόσο, η γνωστή μας πια Μαρία Κουφάκη δεν είχε την ίδια τύχη. Απ' ό,τι δείχνουν τα πρακτικά, μετά τη λήξη της υποτροφίας που είχε εξασφαλίσει γι' αυτήν ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, η Εταιρεία δεν τη δέχθηκε να φοιτήσει δωρεάν, αν και είχε χάσει και τους δύο γονείς της στις σφαγές στα Χανιά. Συγκεκριμένα, στις 3 Νοεμβρίου 1899 στη συνεδρίαση του ΔΣ αναγιγνώσκεται έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών, το οποίο συνοδεύει δύο επιστολές του Ηγεμόνα της Κρήτης «περί υποτροφίας εν τω Αρσακείω της Μαρίας Κουφάκη».¹⁷⁶ Το ΔΣ απαντά ότι «τα οικονομικά της Εταιρείας προ πολλού δεν ευρίσκονται εις καλήν κατάστασιν και τούτου ένεκα έπαυσεν η εισαγωγή υποτρόφων», επομένως δεν μπορεί να δεχθεί τη μαθήτρια, εκτός «εάν η κυβέρνηση αναλάβη την παίδευσίν της».

Όταν, στις 5 Νοεμβρίου 1897, το ΔΣ της Εταιρείας αποφάσιζε να σταματήσει την παροχή δωρεάν φοίτησης στις μαθήτριες που μέχρι εκείνη τη στιγμή είχαν εγγραφεί, συμπεριλαμβανομένων και των προσφύγων, η κυβέρνηση Δηλιγιάννη αποτελούσε πλέον παρελθόν.¹⁷⁷ Στη συνέχεια, το 1899, κατά την εξέταση από το ΔΣ της περίπτωσης της Μαρίας Κουφάκη, ούτε η μεσολάβηση του υπουργού Εξωτερικών¹⁷⁸ ούτε οι δύο επιστολές του Ηγεμόνα της Κρήτης στάθηκαν ικανές να πείσουν το ΔΣ να επιτρέψει στη μαθήτρια να φοιτήσει δωρεάν και είναι η ίδια μαθήτρια, για την οποία με πολύ ενθουσιασμό το ΔΣ είχε υιοθετήσει το 1896 τη ρητορική του υπουργού Δημήτριου Πετρίδη και του πρωθυπουργού Θεόδωρου

¹⁷⁴ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 19.11.1897.

¹⁷⁵ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 17.12.1897.

¹⁷⁶ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 3.11.1899.

¹⁷⁷ Κυβέρνηση Θεόδωρου Δηλιγιάννη: 31 Μαΐου 1895 μέχρι 18 Απριλίου 1897.

¹⁷⁸ Άθως Ρωμάνος στην κυβέρνηση Θεοτόκη, η οποία ανέλαβε τα καθήκοντά της στις 2 Απριλίου 1899.

Δηλιγιάννη, σύμφωνα με την οποία η υπόθεση ήταν ιερή, εθνική και άξια της προσοχής του Συμβουλίου.¹⁷⁹

Όπως δείξαμε μέχρι τώρα, με το κλείσιμο της δεκαετίας του 1890, παρά τις αντίξοες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που επιβάλλει η συγκυρία, η ΦΕ επιτυγχάνει να αξιοποιήσει την ακίνητη περιουσία της με τον πιο επωφελή για τα οικονομικά της τρόπο. Θεμελιώνει το 1901 το καινούριο κτίριο του εξωτερικού διδασκαλείου, αξιοποιεί όλο το οικοδομικό τετράγωνο ανάμεσα στα σχολεία της χτίζοντας μαγαζιά, τα οποία της αποφέρουν σπουδαία κέρδη, εξασφαλίζοντάς της σταθερούς ίδιους πόρους, τουλάχιστον για τις περιόδους που δε θα μπορούσε να εξασφαλίζει ικανοποιητική χρηματοδότηση από εξωτερικές πηγές. Συγχρόνως, επεκτείνει το δίκτυο των σχολείων της. Το 1902 ιδρύει και το πλήρες σχολείο της στη Λάρισα, ενώ μέχρι εκείνη τη στιγμή λειτουργούν, εκτός από τα σχολεία της Αθήνας, τα επίσης πλήρη σχολεία της Κέρκυρας και της Πάτρας. Καμία εκπαιδευτική μεταρρυθμιστική πρόθεση για ίδρυση Κρατικού Διδασκαλείου Θηλέων δε μετατρέπεται σε πραγματικότητα, ώστε να κλονίσει τη μονοκρατορία της. Προκειμένου να διασφαλίσει τα όρια του τομέα της δράσης της χρησιμοποιεί κάθε δυνατότητα που της παρέχει το πολυδαίδαλο δίκτυό της. Όλα αυτά συνιστούν την εικόνα ενός μηχανισμού που διευρύνεται συνεχώς, επεκτείνοντας τις δραστηριότητες και το μύθο του.

Γίνεται αντιληπτή η προσπάθεια ενός τέτοιου μεγέθους μηχανισμού με τόσο εκτεταμένο κύκλο δραστηριοτήτων να προσπαθεί να εφαρμόσει συνετή οικονομική διαχείριση. Εξ αυτού, ο περιορισμός των υποτροφιών αποτελεί για το ΔΣ της Εταιρείας σημαντική πτυχή. Η άρνηση, όμως, να ικανοποιήσει το αίτημα τόσο της κυβέρνησης όσο και του Ηγεμόνα της Κρήτης, όπως είδαμε παραπάνω, σχετικά με την παροχή βοήθειας σε ένα κορίτσι, του οποίου η οικογενειακή κατάσταση πιστοποιείται ως από τις πλέον ακραίες, δεν νομίζουμε ότι έχει σχέση τόσο με την οικονομική κατάσταση της Εταιρείας. Εξάλλου, είδαμε ότι νωρίτερα είχε χορηγήσει υποτροφία στην Ελίζα Πετυχάκη, παρά την προγενέστερη απόφαση του ΔΣ για την παύση χορήγησης υποτροφιών ακόμη και σε θυγατέρες προσφύγων. Αυτή η τακτική

¹⁷⁹ Ούτε ο Γεώργιος Θεοτόκης ούτε ο Άθως Ρωμάνος, σύμφωνα με τον κατάλογο των μελών της ΦΕ, δεν υπήρξαν μέλη της, όπως συνέβαινε με τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη και το Δημήτριο Πετρίδη. Βλ. «Μέλη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Φιλικόι Αγωνιστές του 1821, Πρωθυπουργοί, Πανεπιστημιακοί καθηγητές», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*, ό.π., σ. 381-402.

της κατά περίπτωση χορήγησης υποτροφιών εξαρτάται, βέβαια, από τις απόψεις των μελών του ΔΣ για τα περιθώρια, κάθε φορά, επιβάρυνσης της Εταιρείας αλλά εξαρτάται εξίσου και από τις σχέσεις που έχει η Εταιρεία με τους εκπροσώπους της εκτελεστικής εξουσίας ενίοτε και της Αυλής ή τις σχέσεις που επιδιώκει να δημιουργήσει στην εκάστοτε συγκυρία, ανάλογα πάντα με βασικές της επιδιώξεις.

Από το 1901, πάντως, μέχρι το 1906 η ΦΕ σταματά εντελώς να χορηγεί «δωρεάν φοιτήσεις», παρότι παραμένει αυξημένη η ζήτηση από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Το διάστημα αυτό το ΔΣ προτάσσει ως αιτιολόγηση στην άρνηση να ικανοποιήσει τα συνεχιζόμενα αιτήματα χορήγησης υποτροφιών το κόστος της ανέγερσης του κτιρίου που εξασφαλίζει στο Αρσάκειο την οικοδομική μορφή που γνωρίζουμε σήμερα, της στοάς Αρσακείου με τα εσωτερικά και εξωτερικά σχολεία της Εταιρείας και τα εμπορικά καταστήματα.¹⁸⁰ Όμως, μολονότι η ΦΕ δε χορηγεί υποτροφίες, επιδιώκει να προσελκύσει οικονομική υποστήριξη και παράλληλα να διασφαλίσει το πεδίο της δράσης της, το οποίο ήδη από την προηγούμενη δεκαετία έχει αρχίσει να δέχεται σοβαρές πιέσεις, με τις επανειλημμένες αλλά αναποτελεσματικές νομοθετικές προτάσεις περί ίδρυσης Κρατικού Διδασκαλείου Θηλέων.

Ο λόγος που εκφωνεί ο πρόεδρος της ΦΕ, Κωνσταντίνος Καραπάνος, στην τελετή θεμελίωσης του νέου οικοδομήματος την άνοιξη του 1901¹⁸¹ αποτελεί ένα πολύ πρόσφορο μέσο για να ρηματοποιηθούν οι βασικές αυτές επιδιώξεις της Εταιρείας. Ταυτόχρονα, σηματοδοτεί την προσαρμογή του δημόσιου λόγου της Εταιρείας στις συνθήκες που επιβάλλει η συγκυρία της κορύφωσης του αλυτρωτικού εγχειρήματος, προκειμένου να ανανεώσει τη νομιμοποίηση των ενεργειών της στη βάση του εθνωφελούς έργου που υποστηρίζει ότι παράγει.

Ο Κωνσταντίνος Καραπάνος, επιδιώκοντας να καταστήσει εμφανή τη συνέχεια και συνέπεια του «εθνικού» έργου της ΦΕ, ανατρέχει στις διαθέσεις και στους

¹⁸⁰ «Το νέο οικοδόμημα καλύπτει όλα τα περί το Αρσάκειο οικόπεδα επί των τεσσάρων οδών. Κτιζεται η πλευρά της οδού Σταδίου, Αρσάκη και Πανεπιστημίου και διαμορφώνεται η στοά Αρσακείου». Μ. Ζαμπέλη, «Ιστορία των σχολικών κτηρίων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Αρσάκειο Μέγαρο, Αρσάκειο Ψυχικού, Τοσίτσειο-Αρσάκειο Εκάλης, Αρσάκειο Πατρών, Αρσάκειο Θεσσαλονίκης», *ό.π.*, σ. 69.

¹⁸¹ Η τελετή θεμελίωσης ορίστηκε στις 26 Απριλίου 1901, αφού η βασίλισσα κάλεσε στα ανάκτορα τον Κωνσταντίνο Καραπάνο, πρόεδρο της ΦΕ, και του ανακοίνωσε ότι δεχόταν να θέσει τον θεμέλιο λίθο. Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 18.4.1901. Ο λόγος καταγράφεται ολόκληρος στα πρακτικά της 2ας Μαΐου 1901. Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά ΔΣ της ΦΕ, 2.5.1901.

σκοπούς των ιδρυτών, οι οποίοι «δεν ειργάσθησαν προς ίδρυσιν απλού παρθεναγωγείου ή απλού λαϊκού σχολείου», αλλά «πρωτοστατήσαντες [...] εις την εθνικήν [...] παλιγγενεσίαν ενεπνέοντο υπό υψηλοτέρων πόθων» και «γενικωτέρων εθνικών συμφερόντων». Τους ίδιους στόχους υπηρέτησαν με τη δράση τους και οι συνεχιστές του έργου τους, οι κατοπινοί πρόεδροι, οι ευεργέτες και τα σημαίνοντα μέλη της Εταιρείας. Έτσι, η Εταιρεία οφείλει να ανταποκριθεί στα καθήκοντα που επιβάλλει η συγκυρία των αρχών του 20^{ού} αιώνα στο «ελληνικό έθνος». Ένα από αυτά, σύμφωνα με τη θεώρησή του, αποτελεί η εκπαίδευση «του γυναικείου φύλου», η οποία παρουσιάζει σημαντικές ελλείψεις. Αυτές οι ελλείψεις, όμως, που κατεξοχήν ελκύουν το ενδιαφέρον του και πάνω τους επιδιώκει να στρέψει την προσοχή του «υψηλού» ακροατηρίου του, είναι «οι ελλείψεις εν σχέσει με τα εκτός Ελλάδος εθνικά συμφέροντα, εκεί όπου πράγματι ο εθνισμός ημών διέρχεται εθνικούς κινδύνους». Με αυτό εννοεί τόσο τις ελληνορθόδοξες κοινότητες, όπου ο «εθνισμός μεγάλων ελληνικών πληθυσμών καταπολεμείται υπό άλλων λαών», όσο και τις κοινότητες της διασποράς, όπου ο συγχρωτισμός με μέλη «πεπολιτισμένων κοινωνιών καταλήγει συνήθως εις την εξάλειψιν του εθνικού αισθήματος παρά πλείσταις ελληνικαίς οικογενείαις». Για να εξαλειφθούν οι «εθνικοί κίνδυνοι», απαιτείται η λήψη διαφόρων μέτρων που όμως, σύμφωνα με τον ομιλούντα, «εξέρχονται του κύκλου της εργασίας της ΦΕ και ανήκουσιν εις άλλον». Να υποθέσουμε ότι ανήκουν στην πολιτεία; Πολύ πιθανόν. Αλλά ο ομιλητής εστιάζει «εις εν έργον εκ των θετικωτέρων», το οποίο «ανήκει εις τα καθήκοντα της ΦΕ και τούτο είναι η εκπαίδευσις του γυναικείου φύλου (sic)». Η εκπαίδευση μάλιστα αυτή «δεν αφορά τον καταρτισμόν μόνον καλών μητέρων, συζύγων και οικοδεσποινών αλλά κυρίως την μόρφωσιν του εκπαιδευτικού προσωπικού, έχοντος προορισμόν την εν τω Σχολείω διδασκαλίαν, δηλαδή των διδασκαλισσών». Αν λοιπόν, μέτρα και έργα για τη σωτηρία του εκτός συνόρων και «εν κινδύνω έθνους» ανήκουν «εις άλλον», ενώ κοινό χαρακτηριστικό των δύο αυτών μη κατονομαζόμενων πεδίων είναι η αοριστία και τα χαλαρά όρια –ποια είναι τα έργα και ποιος είναι ο άλλος;–, την ίδια στιγμή για το πεδίο της «δόξης» της –της εκπαίδευσης των κοριτσιών και ιδιαιτέρως των διδασκαλισσών– επιφυλάσσεται ο απόλυτος καθορισμός των ορίων. Η έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς στην πολιτεία προκύπτει, ενδεχομένως, από τους κινδύνους που υποβόσκουν, όχι πια για το ελληνικό έθνος, αλλά για το απώτερο μέλλον της

Εταιρείας.¹⁸² Επιπλέον, με έμμεσο τρόπο, που όμως δεν επιδέχεται παρανοήσεις, η έλλειψη αναφοράς στην πολιτεία δηλώνει ότι η τελευταία δεν έχει καμία σχέση με αυτό το πεδίο, ακόμη και τις περιόδους που χρηματοδοτούσε τη ΦΕ από τον κρατικό προϋπολογισμό. Όπως και να έχουν πάντως τα πράγματα, θα περάσουν σχεδόν δεκατρία χρόνια μέχρι ο μηχανισμός της ΦΕ από απόλυτος κυρίαρχος να εκπέσει σε θέση συνδιαχειριστή του επίζηλου και κερδοφόρου αυτού τομέα εκπαίδευσης.¹⁸³

Επίσης, η ΦΕ επιδιώκει να νομιμοποιήσει και το είδος της δραστηριότητας που πρόκειται να «εγκαταστήσει» ανάμεσα στις μαθήτριες και τις υποψήφιες δασκάλες, την εμπορική δραστηριότητα, απόρροια της ανέγερσης των εμπορικών καταστημάτων. Για να ανταποκριθεί, δηλαδή, η ΦΕ μόνη και χωρίς βοήθεια στο εύρος των καθηκόντων της, πρέπει να εξασφαλίσει πόρους, οι οποίοι θα βοηθήσουν στη βελτίωση των παρεχόμενων προς τις μαθήτριες υπηρεσιών, νέες αίθουσες, για παράδειγμα, που να πληρούν τις σύγχρονες συνθήκες υγιεινής. Επίσης, οι πόροι είναι απαραίτητοι και για την επέκταση της δράσης της, η οποία ωστόσο δεν προσδιορίζεται ακριβώς. Οι πόροι αυτοί, λοιπόν, θα προέλθουν από τα εμπορικά καταστήματα, για την ανέγερση των οποίων έχει ήδη δεχθεί επικρίσεις η Εταιρεία. Πάντως, αν και μέχρι το σημείο αυτό ο Κωνσταντίνος Καραπάνος στο λόγο του δεν αναφέρεται στην πολιτεία, παραχωρώντας της μία θέση μέσα στη γενικότητα του *άλλου*, την ώρα που ζητά υποστήριξη, πάσης φύσεως και οικονομική, ανοίγεται προς τους «ιθύνοντες της πολιτείας», «οιοιδήποτε και αν ώσιν ούτοι», για να μπορέσει η ΦΕ να ολοκληρώσει το «έργον» της, που αποσκοπεί στη «θεραπείαν σπουδαίας ανάγκης και εις την εξυπηρέτησιν θετικών εθνικών συμφερόντων». Έτσι, αφού έχει οριοθετήσει αυστηρά το πεδίο δράσης της ΦΕ, έχοντας αποκλείσει από αυτό όλους τους πιθανούς μνηστήρες, η έκκληση για υποστήριξη απευθύνεται και σε όσους αποτελούσαν από παλιά ευεργέτες και μέλη της, τους «δυναμένους εν τη ελληνική κοινωνία». Η ιδιοποίηση του πεδίου και η επένδυσή του με τα «εθνικά συμφέροντα» που εξασφαλίζει η εκτεταμένη δράση της Εταιρείας είναι ο δίαυλος, μέσω του οποίου η τελευταία από την ίδρυσή της επιδιώκει την εξασφάλιση ή ανανέωση των κάθε είδους οικονομικών εισφορών προς αυτήν. Ο Κωνσταντίνος Καραπάνος κλείνει το λόγο του, ζητώντας από τη βασίλισσα να θέσει το θεμέλιο λίθο και την καλεί να

¹⁸² Την περίοδο αυτή έχουν πυκνώσει πολύ οι φωνές για την ανάγκη ίδρυσης Κρατικού Διδασκαλείου Θηλέων.

¹⁸³ Το 1914 ιδρύεται το Κρατικό Διδασκαλείο Θηλέων. Θα αναφερθούμε παρακάτω.

δείξει απέναντι στη ΦΕ το ίδιο ενδιαφέρον με αυτό που δείχνει για τα άλλα «φιλανθρωπικά και εθνικά καταστήματα» των οποίων προϊστάται. Έτσι ολοκληρώνει την εικόνα της ΦΕ ως εθνικού και «φιλανθρωπικού καταστήματος».

Στην ίδια εκδήλωση πάντως, όπου παρευρίσκεται πλήθος κόσμου, ανακοινώνεται ότι έγινε αποδεκτή η σύσταση της βασίλισσας να εισαχθεί ως υπότροφος της Εταιρείας η κόρη του Ευσταθίου Καραβαγγέλη από την Καβάλα, «αγρίως σφαγέντος υπό των Τούρκων». Η κίνηση αυτή συνοδεύεται από την απαραίτητη λεκτική υπογράμμιση, σύμφωνα με την οποία «το Συμβούλιον απεδέξατο την σύστασιν της βασίλισσας» πράττοντας «όλως εξαιρετικώς επί τη αφορμή της καταθέσεως του θεμελίου λίθου και χωρίς να χρησιμεύση τούτο ως προηγούμενον προς παραβίασιν της παραδεδεγμένης αρχής του να μη εισάγονται δωρεάν μαθήτριά, εφ' όσον οι οικονομικοί πόροι της Εταιρείας δεν επιτρέπουν τούτο».¹⁸⁴

Το 1906, όμως, η Εταιρεία αναγκάζεται να παραβιάσει «τις παραδεδεγμένες αρχές», καθώς καταφτάνουν στην Αθήνα νέα κύματα προσφύγων, από την Αγκίαλο αυτήν τη φορά. Όπως μαρτυρούν τόσο τα μαθητολόγια όσο και τα πρακτικά των συνεδριάσεων του ΔΣ, έγιναν δεκτές να φοιτήσουν δωρεάν μαθήτρίες «εκ Βουλγαρίας και Ανατολικής Ρωμυλίας τέκνα των εκ των μερών εκείνων προσφύγων ομογενών, μετά τας επελθούσας εθνικάς καταστροφάς [...] υπό τον όρον ότι θα προσαγάωσιν σχετικόν πιστοποιητικόν της επί των προσφύγων τούτων Επιτροπείας».¹⁸⁵ Οι περισσότερες από τις μαθήτρίες αυτές γίνονται δεκτές στα εξωτερικά σχολεία της Εταιρείας και φυσικά είναι κορίτσια όλων των ηλικιών. Αν και στην περίπτωση αυτή, οι μαθήτρίες που έγιναν δεκτές το σχολικό έτος 1906-1907 συνεχίζουν τη φοίτηση μέχρι και το σχολικό έτος 1909-10,¹⁸⁶ σε αντίθεση με τις μαθήτρίες από την Κρήτη που έγιναν δεκτές το 1896 και των οποίων η δωρεάν φοίτηση διήρκεσε μόνο «για το τρέχον σχολικόν έτος», δεν μπορούμε και πάλι να μιλάμε για συστηματική πολιτική υποτροφιών από την πλευρά της Εταιρείας, καθώς ούτως ή άλλως οι υποτροφίες αυτές έχουν περιορισμένη διάρκεια και δεν αφορούν μόνο μαθήτρίες των διδασκαλείων. Η συγκεκριμένη πρακτική της χορήγησης δωρεάν

¹⁸⁴ Προσθέτουμε στο σημείο αυτό ότι η βασίλισσα Όλγα είναι εγγεγραμμένη στον κατάλογο των ευεργετών/τριών της Εταιρείας από το 1871. «Οι ευεργέτες της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *ό.π.*, σ. 380.

¹⁸⁵ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά του ΔΣ ΦΕ, 20.9.1906.

¹⁸⁶ Σύμφωνα με την εγγραφή στα πρακτικά της 31ης Αυγούστου 1909, πρόκειται για 25 μαθήτρίες. Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά του ΔΣ ΦΕ, 31.8.1909.

φοίτησης έχει συγκυριακό χαρακτήρα και υπηρετεί το φιλανθρωπικό και εθνικά ωφέλιμο προφίλ που με συστηματικό τρόπο, όπως διαπιστώσαμε, καλλιεργεί η ΦΕ.

Το Μάρτιο του 1906, μερικούς μήνες πριν τα γεγονότα της Αγχιάλου, ο υπουργός επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Ανδρέας Στεφανόπουλος, υπογράφει –και αυτός με τη σειρά του, όπως και προκάτοχοί του τον προηγούμενο αιώνα– διάταγμα σχετικό με τον τρόπο εξέτασης των υποψηφίων διδασκαλισσών.¹⁸⁷ Σύμφωνα με το άρθρο 3 του συγκεκριμένου διατάγματος, οι υποψήφιοι για τις «επί πτυχίω εξετάσεις» δασκάλες έπρεπε να υποβάλουν απόδειξη ότι έπειτα από επιτυχείς εισιτήριες εξετάσεις «κατεγράφησαν εν τινι των διδασκαλείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και ηκροάσθησαν των μαθημάτων των τριών ανωτέρων τάξεων αυτού και ότι ησκήθησαν εν τω προσηρτημένω τω διδασκαλείω προτύπω σχολείω». Μέχρι τότε ίσχυε το διάταγμα της 11^{ης} Ιουνίου του 1898, σύμφωνα με το οποίο οι υποψήφιοι δασκάλες όφειλαν να έχουν παρακολουθήσει επιτυχώς τις δύο τελευταίες τάξεις ενός από τα διδασκαλεία της ΦΕ.¹⁸⁸ Η υπόθεση που διατυπώνουμε είναι ότι μετά την έκδοση του διατάγματος του Μαρτίου που χάριζε στην Εταιρεία ένα επιπλέον υποχρεωτικό έτος σπουδών στα διδασκαλεία της, το ΔΣ αποφάσισε να κάνει δεκτές τις μαθήτριες από την Αγχιάλο, οι οποίες βάσει καταλόγων που σώζονται στα πρακτικά δεν ξεπερνούν τις 25 και φοιτούν ως επί το πλείστον στα εξωτερικά της σχολεία. Με τον τρόπο αυτό, η ΦΕ χωρίς μεγάλη επιβάρυνση, επιχειρεί να αποδείξει σε όλες τις πλευρές –στην πολιτεία, «στους δυναμένους εν τη ελληνική κοινωνία», στους δυνάμει χρηματοδότες της γενικότερα– ότι αξίζει την προνομιακή θέση που κατέχει. Εντέλει, η ΦΕ εμφανίζεται να είναι αυτή που συμβάλλει στην άμβλυνση των πολιτικών και κοινωνικών επιπτώσεων που προκάλεσαν τα γεγονότα της Αγχιάλου, σε συνδυασμό με την εν εξελίξει ένοπλη σύγκρουση στη Μακεδονία και τη γενικότερη δυσαρέσκεια που προκαλεί η ταραχώδης πολιτική και οικονομική συγκυρία εντός των ορίων του ελληνικού κράτους. Εφόσον το ελληνικό κράτος έχει παραχωρήσει στη ΦΕ τόσο

¹⁸⁷ Βλ. «Διάταγμα περί του τρόπου της εξέτασεως των υποψηφίων διδασκαλισσών», στο Σ. Μπουζάκης, Χ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 349-352.

¹⁸⁸ Βλ. «Διάταγμα περί του τρόπου της εξέτασεως των υποψηφίων διδασκαλισσών», στο *ίδιο*, σ. 309-312.

πολύ από το χώρο στον οποίο θα όφειλε να δρα το ίδιο, η ΦΕ δράττεται της ευκαιρίας να ασκήσει «κοινωνική πολιτική», όταν εκτιμά ότι πρέπει να το κάνει.

Κατά συνέπεια, η πολιτική της ΦΕ σχετικά με τις παρεχόμενες από την πλευρά της υποτροφίες δε φαίνεται να διαφοροποιείται μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου. Οι δωρεάν φοιτήσεις, όποτε χορηγεί, δεν έχουν συνέχεια ούτε και πρόθεση να διευκολύνουν την εκπαίδευση φτωχών κοριτσιών, προκειμένου να αποκτήσουν το δίπλωμα της δασκάλας. Αντίθετα, είναι συγκυριακού χαρακτήρα και στοχεύουν στην άσκηση «κοινωνικής πολιτικής» στη βάση της οιονεί παροχής εθνικού έργου. Εστιάζουν, μάλιστα, σε μεμονωμένες περιπτώσεις κοριτσιών που προέρχονται από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ιδιαιτέρως από την περιοχή της Μακεδονίας, τα οποία αντιμετωπίζουν εξαιρετικά δυσχερείς οικογενειακές καταστάσεις, ως απόρροια των ένοπλων συγκρούσεων και των παθών που διαπερνούν την περιοχή.¹⁸⁹

Το διάστημα αυτό και μέχρι τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων συχνότερες απ' ό,τι το προηγούμενο διάστημα είναι και οι υποτροφίες που χορηγούνται ή ζητούνται από το ΥΠΕΞ ή το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, προκειμένου να φοιτήσουν στα σχολεία της ΦΕ κορίτσια των οποίων οι οικογένειες αντιμετωπίζουν τα προβλήματα που επισημάναμε.¹⁹⁰ Το διάστημα 1913-1914 ο ίδιος ο πρωθυπουργός, Ελευθέριος Βενιζέλος, αναλαμβάνει τα έξοδα φοίτησης κάποιων μαθητριών. Για τις μαθήτριες αυτές δε δίνονται, όμως, περισσότερα στοιχεία, ώστε

¹⁸⁹ Παραθέτουμε ορισμένα παραδείγματα: «[...] όλως εξαιρετικώς απεφασίσθη όπως επιτραπή εις τας Αγγελικὴν Θ. Ζούνη, Παναγιώτα Χ. Αλιμούτσου και Ελένην Χρ. Τσιροπούλου να φοιτήσωσιν δωρεάν εις τα εξωτερικά Σχολεία ως καταγομένας εξ υποδούλων επαρχιών». Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά του ΔΣ ΦΕ, 10.9.1910. «[...] απεφασίσθη όλως εξαιρετικώς να γείνη δεκτή δωρεάν εν τω εξωτερικῷ [...] η Βικτωρία Σεΐζη, εκ Μακεδονίας, ένεκα εθνικῶν λόγων, ως του πατρός της και αδερφού της φονευθέντων εν Μακεδονία της δε μητρός της εκ των συμφορῶν τούτων παραφρονησάσης, άπερ και εκ της επιστολής του Προξένου Ιωαννίνων βεβαιούνται». Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά του ΔΣ ΦΕ, 28.9.1910. «Γίνεται δεκτή η σύστασις της Επιτροπείας ίνα φοιτήσωσι δωρεάν εις το εκεί Διδασκαλείον (Λαρίσης) αι Άννα Κομνηνού και Μαρία Παλαγκιά, καταφυγούσαι εκείσε εκ Φιλιππουπόλεως, ίνα σωθῶσι εκ του εκβουλαρισμού των, αδυνατούσαι δε να καταβάλλωσι δίδακτρα». Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά του ΔΣ ΦΕ, 9.2.1913.

¹⁹⁰ «Ανεγνώσθη έγγραφον του ΥΠΕΞ συνιστώντος την πρόσληψιν ως υποτρόφου της Λιλῆς Βλάχου δια τας πολλάς εθνικάς υπηρεσίας της οικογενείας της. Αποφασίζεται να ζητηθῶσι πληροφορία αν το Υπουργείον θα αναλάβη τας δαπάνας της, διότι η ΦΕ δε συντηρεῖ υποτρόφους». Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά του ΔΣ ΦΕ, 17.12.1912. «Ληφθεΐσης αποφάσεως όπως άνευ εξαιρέσεως μη επιτραπῶσι δωρεάν φοιτήσεις απορρίπτονται αι εκ του κυρίου Υπουργού της Παιδείας συνιστώμεναι Άννα Χαρδαβέλλα Νταλιάνη, Ράνζου, Χ. Αντωνίου και Ζαρίκου». Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά του ΔΣ ΦΕ, 16.10.1912.

να γνωρίζουμε ακριβώς την ιδιαιτερότητα των περιπτώσεών τους, βάσει της οποίας κινητοποιείται ο πρωθυπουργός.¹⁹¹ Οποσδήποτε, βέβαια, οι επιπτώσεις των Βαλκανικών πολέμων και η θεραπεία τους, σε ένα βαθμό τουλάχιστον, φαίνεται να βρίσκονται πίσω από το ενδιαφέρον του Ελευθέριου Βενιζέλου για την άσκηση «κοινωνικής πολιτικής» και εκ μέρους του κράτους, αν συνεκτιμήσουμε ότι την ίδια περίοδο υποβάλλει αίτημα στην Εταιρεία προκειμένου να του γνωστοποιήσει το μέγεθος των εκπτώσεων που μπορεί να κάνει για τις κόρες των «εν πολέμω πεσόντων».¹⁹² Το κόστος των σπουδών των κοριτσιών επρόκειτο να καλυφθεί από το κεφάλαιο των εθνικών εράνων. Όπως φαίνεται, και στην περίπτωση αυτή οι υποτροφίες δεν υπηρετούν την άσκηση μιας συνεπούς εκπαιδευτικής πολιτικής αναφορικά με τις σπουδές των κοριτσιών και ειδικότερα των διδασκαλισσών. Αντίθετα, έρχονται να καλύψουν με τη διαμεσολάβηση του κράτους, πρωτίστως τα κενά μιας σχεδόν ανύπαρκτης προνοιακής πολιτικής και να επιτελέσουν, συγχρόνως, ένα ρόλο κυματοθραύστη πολιτικών δυσανεκσιών.

Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία και Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων: συνεργασία για την εκπαίδευση διδασκαλισσών «χάριν του εθνικού αγώνος»

Τι γίνεται, όμως, σε γενικές γραμμές από το γύρισμα του αιώνα μέχρι και το τέλος των Βαλκανικών πολέμων, διάστημα κατά το οποίο η ΦΕ συνεχίζει να ενισχύει το προφίλ της, αλλά δε χορηγεί η ίδια συστηματικά υποτροφίες για τα διδασκαλεία της; Στα υπερπλήρη, σύμφωνα με τα στοιχεία των μαθητολογίων, εσωτερικά και εξωτερικά της διδασκαλεία παρουσιάζονται να φοιτούν κορίτσια από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες, σε αρκετά από τα οποία, όμως, έχει χορηγηθεί υποτροφία από τον ΣΔΕΓ. Οι υποτροφίες που χορηγεί ο Σύλλογος αποτελούν το

¹⁹¹ «Γίνεται δεκτή ως ημισύσσιτος η Ειρήνη Α. Παπαδάκη κατ' εντολήν του κ. Πρωθυπουργού, εις ον θα αποσταλή κατά την επιθυμίαν του ο λογαριασμός ολοκλήρου του έτους δια το ήμισυ των τροφείων και διδάκτρων ήτοι δια δραχμάς διακοσίας δέκα, δι' ακέραια δε τα λοιπά έξοδα, λεπτομερώς αναγραφόμενα, ως μη επιδεκτικά εκπτώσεως εκ δραχμών εκατόν τριάκοντα τεσσάρων». Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά του ΔΣ ΦΕ, 8.10.1913. «Γίνεται δεκτή ως εξωτερική μαθήτρια της Η' τάξεως η Μαρία Δημοσθένους εκ Σερρών μεταξύ των υποτρόφων του Πρωθυπουργού». Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά του ΔΣ ΦΕ, 22.2.1914.

¹⁹² Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά του ΔΣ ΦΕ, 21.9.1913.

διάστημα αυτό την πιο συστηματική προσπάθεια να εκπαιδευθούν δασκάλες με σκοπό την επάνοδό τους στο γενέθλιο τόπο και την άσκηση του διδασκαλικού έργου εκεί. Δεδομένου ότι συνεχώς πολλαπλασιάζονται τα αιτήματα από οικογένειες των κοινοτήτων για χορήγηση υποτροφιών, ενώ συγχρόνως μειώνεται, όπως ήδη σημειώσαμε, η δυνατότητα των ίδιων των κοινοτήτων να στέλνουν με δικά τους έξοδα τα κορίτσια στα σχολεία και διδασκαλεία της ΦΕ, ο ΣΔΕΓ εντείνει τις προσπάθειές του, προκειμένου να ανταποκριθεί στα αιτήματα αυτά. Υπηρετώντας τη δική του στρατηγική, για την οποία θα μιλήσουμε λεπτομερέστερα στο επόμενο κεφάλαιο, ο ΣΔΕΓ μέσα στη δεκαετία αυξάνει, σύμφωνα με τα στοιχεία του δικού του αρχείου, τον αριθμό των χορηγούμενων υποτροφιών.

Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά και συγκεκριμένα βάσει πίνακα¹⁹³ που περιλαμβάνεται στην «Έκθεσις περί των πράξεων και της διαχείρισεως του Συμβουλίου του ΣΔΕΓ των ετών 1902-1910»,¹⁹⁴ τα οκτώ αυτά σχολικά έτη χορηγήθηκαν 78 συνολικά υποτροφίες σε κορίτσια κυρίως από τη Μακεδονία, με σκοπό να ολοκληρώσουν τον κύκλο των σπουδών τους, να αποκτήσουν το δίπλωμά τους και να επιστρέψουν για να ασκήσουν εκεί το διδασκαλικό επάγγελμα. Η έμφαση που δίνει ο Σύλλογος στον τομέα αυτόν απορρέει από την πεποίθηση των μελών του διοικητικού του συμβουλίου ότι «ο εθνικός αγών εν Μακεδονία και ταις λοιπαίς αλυτρώτοις χώραις» είχε πάντοτε ανάγκη από καλά καταρτισμένο διδασκαλικό προσωπικό, ικανό να αντεπεξέρχεται στις επιβουλές των αντιπάλων, να συγκρατεί και να ενθαρρύνει «τους ελληνικούς πληθυσμούς» και συγχρόνως να προάγει την ελληνική παιδεία «δια της εισαγωγής των νεωτέρων τρόπων διδασκαλίας» στα σχολεία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων.¹⁹⁵

¹⁹³ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ...κατάλογοι», «Υπότροφοι του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων από του σχολικού έτους 1902-1903 μέχρι 1909-1910», χειρόγραφο χωρίς α.π. και χωρίς αρίθμηση στις σελίδες του. Συνοδεύει επίσης χειρόγραφο με την ονομασία «Έκθεσις περί των πράξεων και της διαχείρισεως του Συμβουλίου του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων κατά τα σχολικά έτη 1902-1903 έως 1909-1910». Στα συγκεκριμένα τεκμήρια θα αναφερθούμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο και θα προτείνουμε τρόπους παραπομπής σε αυτά, μια και δε φέρουν αριθμό πρωτοκόλλου, ενίοτε και σελιδαρίθμηση.

¹⁹⁴ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ...κατάλογοι», χειρόγραφο με την ονομασία «Έκθεσις περί των πράξεων και της διαχείρισεως του Συμβουλίου του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων κατά τα σχολικά έτη 1902-1903 έως 1909-1910». Βλ. *εδώ* προηγούμενη σημείωση.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 16.

Αν «διαβάσουμε», τώρα, τα στοιχεία αυτά από την πλευρά της ΦΕ συνδυάζοντάς τα με στοιχεία του δικού της αρχείου, προκύπτουν ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τη συνεργασία των δύο μηχανισμών. Η εν λόγω συνεργασία αποδεικνύεται ότι συνιστά μία διαδικασία συνεχή και συνεπή, τα αποτελέσματα της οποίας είναι άκρως επωφελή και για τους δύο μηχανισμούς. Αναλυτικότερα, στις 12 Ιανουαρίου 1905, έπειτα από έγγραφο αίτημα του ΣΔΕΓ, συζητούνται από τα μέλη του ΔΣ της Εταιρείας οι όροι της οικονομικής συνεργασίας των δύο φορέων σχετικά με τα υπότροφα κορίτσια από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Σύμφωνα με την απόφαση που λαμβάνεται στη συγκεκριμένη συνεδρίαση, για κάθε εσωτερική υπότροφη μαθήτρια, υπογήφια δασκάλα, ο ΣΔΕΓ θα πλήρωνε ως μηνιαία αποζημίωση για μηνιαία τροφεία και δίδακτρα, αντί για εκατό δρχ., το ποσόν των ογδόντα δραχμών και για τα έξοδα εγκατάστασης, αντί για πεντακόσιες δρχ., το ποσόν των διακοσίων δραχμών.¹⁹⁶

Υπολογίζοντας το κόστος φοίτησης των υποτρόφων μαθητριών και λαμβάνοντας υπ' όψιν και τις εκπτώσεις από το 1905, την οκταετία 1902-1910 πρέπει να εισέρευσε στα ταμεία της Εταιρείας ένα ποσόν της τάξης των 68.000-70.000 δραχμών.¹⁹⁷ Για να αντιληφθούμε τη δυναμική του ποσού αυτού, αξίζει να αναφέρουμε ότι το 1901, λίγο καιρό μετά την τελετή θεμελίωσης των νέων κτιρίων της Εταιρείας και για να αντιμετωπιστεί με επιτυχία η οικονομική επιβάρυνση που δημιουργούσε η ανέγερσή τους, το ΔΣ αποφάσισε τη λήψη δανείου ύψους 100.000 δρχ. από την Εθνική Τράπεζα.¹⁹⁸ Αν, επομένως, στην αξιολόγηση του αξιосέβαστου ποσού, το οποίο υπολογίζουμε ότι εισέπραξε η Εταιρεία από τον ΣΔΕΓ για τις υποτρόφους που συντηρούσε στα σχολεία της, προσθέσουμε το στοιχείο ότι μιλάμε

¹⁹⁶ Η απόφαση της 12^{ης} Ιανουαρίου καταγράφεται στα πρακτικά της συνεδρίασης της 16^{ης} Φεβρουαρίου 1905. Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά του ΔΣ ΦΕ, 16.2.1905. Οι μαθήτριες υπότροφες του ΣΔΕΓ στη ΦΕ πυκνώνουν από το 1900 και εξής. Στην περίπτωση της Λιλής Βλάχου, για παράδειγμα το 1900, η ΦΕ δέχεται να πληρώσει ο ΣΔΕΓ 80 δρχ. τροφεία και δίδακτρα αντί για 100 και να μην πληρώσει έξοδα εγκατάστασης. Φαίνεται, όμως, ότι δεν πρόκειται για γενική συμφωνία: ότι το ΔΣ αποφασίζει κατά περίπτωση.

¹⁹⁷ Στο ποσό υπολογίζεται και το κόστος φοίτησης των εξωτερικών μαθητριών υποτρόφων του Συλλόγου, των οποίων τον αριθμό γνωρίζουμε από τον πίνακα του ΣΔΕΓ που περιλαμβάνεται στα πεπραγμένα της οκταετίας αυτής. Δε γνωρίζουμε, ωστόσο, αν υπάρχει κάποια έκπτωση στα μηνιαία δίδακτρα των εξωτερικών σχολείων. Υποθέτουμε ότι δεν υπάρχει, αφού δεν αναφέρεται. Ούτως ή άλλως το κόστος φοίτησης στα εξωτερικά σχολεία, όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω, ήταν πολύ μικρό συγκρινόμενο με το κόστος φοίτησης στα εσωτερικά σχολεία και το υπολογίζουμε γύρω στις 15 δραχμές το μήνα. Εξάλλου, όπως εξηγήσαμε και αλλού, μας ενδιαφέρει η τάξη μεγέθους.

¹⁹⁸ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά του ΔΣ ΦΕ, 13.6.1901.

μόνο για μία οκταετία ¹⁹⁹ και όχι για όλη την περίοδο από το 1900 μέχρι το 1913, και επιπλέον, ότι εισέρεαν σταθερά στο ταμείο της τα χρήματα που αντιστοιχούσαν στις υποτροφίες που συντηρούσε κάθε χρόνο,²⁰⁰ αντιλαμβανόμαστε ότι ο ΣΔΕΓ αποτελούσε για τη ΦΕ έναν από τους πλέον σημαντικούς και αξιόπιστους «χρηματοδότες» της περιόδου. Ταυτόχρονα, η ΦΕ όχι μόνο δεν έβγαине χαμένη από τις πολύ καλές εκπτώσεις που του έκανε, αλλά αντίθετα αποκόμιζε ποικίλα οφέλη από αυτήν την κίνηση «καλής θέλησης».

Θεωρούμε ευνόητο, με άλλα λόγια, ότι για τη ΦΕ τα οφέλη μιας τέτοιας συνεργασίας δεν περιορίζονται, ασφαλώς, μόνο σε οικονομικό επίπεδο. Όπως θα δείξουμε στο επόμενο κεφάλαιο, ο ΣΔΕΓ συνιστά, για το πεδίο που επιδιώκει να καλύψει με τη δράση του, έναν μηχανισμό με ηγεμονικά χαρακτηριστικά αντίστοιχα με αυτά της ΦΕ. Οι συγκλίνουσες δραστηριότητες, τα σημαίνοντα μέλη και των δύο μηχανισμών –πολλά από τα οποία είναι συγχρόνως μέλη τόσο του ενός όσο και του άλλου–, η παραγωγή και αναπαραγωγή από τους κόλπους τους του κυρίαρχου εθνικού λόγου που νομιμοποιεί τις συγκλίνουσες δραστηριότητές τους είναι μερικά από τα βασικά χαρακτηριστικά των δύο μηχανισμών. Τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά συντελούν ώστε αυτή καθαυτή η συνεργασία μεταξύ των δύο μηχανισμών να προσδίδει κύρος τόσο στον έναν όσο και στον άλλο, διευκολύνοντας, έτσι, τη διεύρυνση των ορίων των παρεμβάσεών τους.

Ειδικότερα για την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε, όπως προκύπτει από τα στοιχεία και των δύο αρχείων, ο ΣΔΕΓ διαμεσολαβεί τη δράση της ΦΕ μέσω της πρακτικής των υποτροφιών, μίας από τις βασικότερες της δράσης του. Με τις υποτροφίες, δηλαδή, που χορηγεί κατευθύνει τα κορίτσια από τις κοινότητες που ζητούν τη συνδρομή του να εκπαιδευθούν κατ' αποκλειστικότητα σε ελληνικό έδαφος και ειδικά στη ΦΕ. Μετά τη λήψη του πτυχίου τους, ο ΣΔΕΓ φροντίζει για το διορισμό τους ως νέων διδασκαλισσών στις κοινότητες. Αλλά, όπως πιστοποιεί το

¹⁹⁹ Αναφερόμαστε με συγκεκριμένα στοιχεία μόνο στα χρόνια αυτά, γιατί δεν έχουμε εντοπίσει άλλη παρόμοια έκθεση για τα χρόνια μετά το 1910 μέχρι το 1913, η οποία θα μπορούσε να καλύψει και το υπόλοιπο από το εξεταζόμενο διάστημα. Ο ΣΔΕΓ δεν προέβαινε συχνά σε απολογισμούς της δράσης του. Άρα δεν υπάρχουν «κενά» στη συνεργασία των δύο μηχανισμών, όπως δείχνουν τα στοιχεία και των δύο αρχείων, υπάρχουν μόνο αρχειακά «κενά».

²⁰⁰ Στα πρακτικά συνεδριάσεων του ΔΣ της ΦΕ υπάρχουν ανά περιόδους εγγραφές που σχετίζονται με καθυστερήσεις στην καταβολή των τροφείων και διδάκτρων εσωτερικών μαθητριών. Αντίθετα, δεν εντοπίζεται καμία εγγραφή κατά το διάστημα που εξετάζουμε, η οποία να σχετίζεται με καθυστέρηση καταβολής των τροφείων και διδάκτρων από την πλευρά του ΣΔΕΓ.

αρχείο του, και δασκάλες που δεν έχουν υπάρξει υπότροφες του χρησιμοποιούν τη δομή του προκειμένου να διοριστούν σε κάποια από τις κοινότητες του «εξωτερικού». Ακόμη και αν δεν έχουν υπάρξει υπότροφες του, έχουν, όμως, υπάρξει αρσακειάδες. Η αποκλειστικότητα αυτή, αν «διαβαστεί» από την πλευρά της ΦΕ προς το παρόν, εξασφαλίζει μία δυνάμει μόνιμη πελατεία από τις κοινότητες προς τη ΦΕ και συγχρόνως μία αποτελεσματική αξιοποίηση του εκπαιδευτικού «προϊόντος» της, δηλαδή των διδασκαλισσών, προς τις κοινότητες.

Εξηγείται, έτσι, μέχρι ενός ορισμένου τουλάχιστον σημείου, γιατί, μολονότι στο οθωμανικό έδαφος υπάρχουν από χρόνια τα αναγνωρισμένα ως ισόβαθμα με τα διδασκαλεία της ΦΕ διδασκαλεία του Ζαππείου στην Κωνσταντινούπολη και του Ομηρείου στη Σμύρνη, εντούτοις μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε έρχονται στο Αρσάκειο ως υπότροφες του ΣΔΕΓ μαθήτριες από κοινότητες, των οποίων τα κορίτσια θα ήταν λογικό να φοιτήσουν στα δύο παραπάνω διδασκαλεία.²⁰¹ Οι γονείς ή οι κοινότητες που απευθύνονταν στον ΣΔΕΓ για χορήγηση υποτροφίας γνώριζαν ότι τα κορίτσια που πρότειναν θα σπούδαζαν στο «Αρσάκειο». Ίσως, μάλιστα, ακριβώς αυτό να επιθυμούσαν. Επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε εύλογα ότι ακόμη και οικογένειες που ήταν σε θέση να πληρώσουν για τις σπουδές των κοριτσιών τους, επέλεξαν κι εκείνες με τη σειρά τους το «Αρσάκειο», επηρεασμένες από τη «διαφήμιση» που εξασφάλιζε στη ΦΕ αυτός ο κλειστός κύκλος κίνησης: η κατ' αποκλειστικότητα συνεργασία, την οποία συγκροτούσαν οι πρακτικές των δύο μηχανισμών.

Η ΦΕ, επομένως, είναι σε θέση να ισχυρίζεται ότι διευκολύνει το «εθνικό» έργο ποικιλοτρόπως και βάσει αυτού να ενισχύει τους τρόπους και να ανανεώνει τις πηγές χρηματοδότησής της, εγχώριες και μη. Συγχρόνως, η σπουδαιότητα του εθνικού έργου που ισχυρίζεται ότι επιτελεί και την οποία επικαλείται της επιτρέπει να εξασφαλίζει από την πολιτεία την απαραίτητη προστασία για τη διατήρηση και διεύρυνση των προνομίων της. Έχουμε φτάσει, όμως, πια στη χρονική στιγμή, κατά

²⁰¹ Ο ΣΔΕΓ χορηγεί σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα υποτροφίες για εκπαίδευση διδασκαλισσών σε κορίτσια από τη Μακεδονία, προκειμένου, όμως, αυτά να φοιτήσουν στο Αρσάκειο. Δε χορηγεί αντίστοιχες υποτροφίες για σπουδές στο Ζάππειο. Όσο για το Ομηρείο και τη Μ. Ασία, είναι πολύ μακριά από τις στοχεύσεις του. Ωστόσο, βλέπουμε στα μαθητολόγια του εσωτερικού διδασκαλείου της ΦΕ και μαθήτριες από την Κωνσταντινούπολη, για παράδειγμα, οι οποίες θα ήταν λογικό να φοιτήσουν στο Ζάππειο. Οι μαθήτριες αυτές μπορεί να είναι ιδιοσυντήρητες ή υπότροφες άλλου φορέα, ως εκ τούτου ξεφεύγουν από τα όρια της δικής μας έρευνας.

την οποία, αν και η ΦΕ υπερασπίζεται ακόμη τα διδασκαλεία της από την πίεση του ανταγωνισμού και του δημόσιου λόγου –ο οποίος περισσότερο από ποτέ, επιχειρηματολογεί υπέρ της ίδρυσης Κρατικού Διδασκαλείου Θηλέων²⁰² έχει ήδη κάνει τα βήματα που χρειάζονται για να την οδηγήσουν στην επόμενη μέρα, που πρόκειται να έρθει λίγο μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων. Η στρατηγική της, λοιπόν, υφίσταται διαφοροποιήσεις, οι οποίες, όμως, δε γίνονται εύκολα αντιληπτές.

Από τα διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στο Κρατικό Διδασκαλείο Θηλέων: μία επωφελής μετάβαση

Το Σεπτέμβριο του 1913 το Υπουργείο Στρατιωτικών εκφράζει στο ΔΣ της ΦΕ «τας θερμάς του ευχαριστίας δια την προθυμίαν μεθ’ ης παρέσχε το κατάστημά» της στη Λάρισα κατά τη διάρκεια του πολέμου. Αν αντιμετωπίσουμε αυτήν την «παροχή» – όπως την αποκαλεί το Υπουργείο Στρατιωτικών– ή «επίταξη»²⁰³ –σύμφωνα με την ορολογία του ΔΣ της ΦΕ– ως ψηφίδα, τότε αυτή ταιριάζει στο ψηφιδωτό το οποίο παράγουν τα παιχνίδια εξουσίας που «παίζει» η ΦΕ με το κράτος από την ίδρυσή της. Σε κάθε περίπτωση, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το συγκεκριμένο επεισόδιο θα το αξιοποιήσει η ΦΕ προς όφελός της, ανασχεδιάζοντας τη δράση της ώστε η μετάβασή της στις νέες συνθήκες, όπως αυτές διαμορφώνονται στο ελληνικό κράτος μετά την προσθήκη των «Νέων Χωρών», να είναι ομαλή και να δημιουργεί νέες προοπτικές ανάπτυξης. Η επίταξη του σχολείου της Λάρισας από το Υπουργείο Στρατιωτικών ανοίγει το δρόμο στη ΦΕ να ζητήσει για άλλη μία φορά τη συνεργασία του κράτους, και συγκεκριμένα του υπουργείου Παιδείας. Σύντομα η ΦΕ θα χάσει μεν το μονοπώλιο στην εκπαίδευση των διδασκαλισσών, θα αποκομίσει, όμως, ένα συνολικότερο κέρδος ως προς τη διεύρυνση των δραστηριοτήτων της στον τομέα της ανώτερης και επαγγελματικής εκπαίδευσης των κοριτσιών.

Η μετάβαση στις νέες συνθήκες, κατά την εκτίμησή μας, ολοκληρώνεται σύντομα. Στο τέλος της ίδιας σχολικής χρονιάς, στις 30 Ιουνίου 1914, ο πρόεδρος της ΦΕ, Κωνσταντίνος Καραπάνος, ενημερώνει τα μέλη του ΔΣ για το περιεχόμενο των

²⁰² Τα πράγματα είχαν αρχίσει να γίνονται πολύ πιεστικά, εκτιμούμε, ήδη από την εποχή των νομοσχεδίων Θεοτόκη (1889) και Ευταξία (1899), σύμφωνα με τα οποία προβλεπόταν η ίδρυση Κρατικού Διδασκαλείου Θηλέων.

²⁰³ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά του ΔΣ ΦΕ, 8.10.1912.

συνομιλιών του «μετά του κ. Υπουργού της Παιδείας, προθύμου να παράσχη τη Εταιρεία πάσαν συνδρομήν, ηθικήν τε και υλικήν, όπως αύτη τελειοποιήση, επεκτείνη δε και εις άλλους κλάδους την διδασκαλίαν...».²⁰⁴ Μετά τη σχετική ενημέρωση, το ΔΣ καθορίζει τους όρους με βάση τους οποίους επρόκειτο να αρχίσουν να λειτουργούν στις εγκαταστάσεις της ΦΕ στην Αθήνα τα δύο νέα της ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα: το Γυμνάσιο Θηλέων και η Εμπορική Σχολή. Ήταν η στιγμή που μετά από πολλές αποτυχημένες νομοθετικές απόπειρες και ακόμη περισσότερες συζητήσεις στο δημόσιο πεδίο, η εκπαίδευση των κοριτσιών έμπαινε σε νέα εποχή με τη διεύρυνση των δυνατοτήτων για την ανώτερη, ανώτατη και επαγγελματική τους εκπαίδευση.²⁰⁵ Είχε έρθει η ώρα να επιτελέσει και η πολιτεία ένα ρόλο πιο αποφασιστικό, τον οποίο απέφευγε επί οκτώ δεκαετίες.

Την ίδια περίοδο, και συγκεκριμένα στις 26 Αυγούστου του 1914, περίπου δύο μήνες μετά τις υποσχέσεις του υπουργού για ηθική και υλική συνδρομή –υποσχέσεις που διευκολύνουν την Εταιρεία να προχωρήσει στην ίδρυση του Γυμνασίου Θηλέων και της Εμπορικής Σχολής– εκδίδεται το βασιλικό διάταγμα βάσει του οποίου αποφασίζεται η ίδρυση Κρατικού Διδασκαλείου Θηλέων.²⁰⁶ Εικοσιπέντε χρόνια μετά τις πρώτες νομοθετικές απόπειρες (νομοσχέδιο Θεοτόκη 1889) και πολύ περισσότερα από τότε που άρχισε η δημόσια συζήτηση για την αναγκαιότητα ίδρυσης κρατικού

²⁰⁴ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά του ΔΣ ΦΕ, 30.6.1914.

²⁰⁵ Σημείο τομής για τις αλλαγές συνολικά στην εκπαίδευση, κατά συνέπεια και στην εκπαίδευση των διδασκαλισσών και τη θεσμοθέτηση νέων μορφωτικών διεξόδων για τα κορίτσια γενικά, θεωρείται, σύμφωνα με τον Νίκο Σβορώνο, η επανάσταση του 1909, η οποία αποτελεί τυπικό και ουσιαστικό όριο της νίκης των αστικών εκσυγχρονιστικών δυνάμεων απέναντι στις παλιές ολιγαρχικές κλάσεις. Η πολιτική, οικονομική και κοινωνική μεταρρύθμιση της δεκαετίας 1910-1920 αποτελεί τη σημαντικότερη φάση στην εξέλιξη του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 110-111 και 115-116. Βλ. επίσης Σ. Μπουζάκης, Χ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, ό.π. σ. 48. Αλέξης Δημαράς, «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου», στο Γεώργιος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 21-32. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Η γυναικεία εκπαίδευση στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου», στο *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου*, (Πρακτικά), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σ. 303-326. Στρατής Μπουρνάζος, «Το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης και τα νομοσχέδια Στάη του 1908», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922: Οι απαρχές*. Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, τ. Α2, σ. 225-227.

²⁰⁶ Βλ. «Διάταγμα περί ιδρύσεως Διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωση διδασκάλων της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως», στο Σ. Μπουζάκης, Χ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, ό.π. σ. 423-432.

διδασκαλείου θηλέων στα πρότυπα του αντίστοιχου των αρρένων, είχε έρθει η ώρα το ελληνικό κράτος να θεσμοθετήσει και να χρηματοδοτήσει την εκπαίδευση των διδασκαλισσών. Στο μεταξύ, ενώ είχε γίνει σπουδαία ιδεολογική επένδυση στην «ιδιαιτέρη φύση» των διδασκαλισσών και της εργασίας τους, εντούτοις η δημόσια χρηματοδότηση της εκπαίδευσής τους είχε μείνει όλα αυτά τα χρόνια να καθορίζεται από τη συγκυρία και να γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης του ιδιωτικού τομέα και ιδιαιτέρως της ΦΕ.

Έτσι, όταν εκδόθηκε το διάταγμα για την ίδρυση του Διδασκαλείου Θηλέων η ΦΕ είχε ήδη κάνει το βήμα που θα την οδηγούσε στην επόμενη μέρα. Είχε καταφέρει να επεκτείνει τη δράση της και σε άλλους τομείς, ενώ με τη βοήθεια του διατάγματος της 17ης Σεπτεμβρίου 1914 που θα ακολουθούσε τα διδασκαλεία της θα διατηρούσαν το ρόλο που μέχρι τη στιγμή εκείνη είχαν, αφού θα αναγνωρίζονταν ως ισότιμα με τα διδασκαλεία του κράτους.²⁰⁷ Η «απώλεια» μέρους της δύναμής της στον τομέα της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών –όταν ο τομέας αυτός είχε πλέον πάψει εκ των πραγμάτων να αποτελεί τη μοναδική διέξοδο των κοριτσιών των αστικών στρωμάτων προς την έμμισθη εργασία, καθώς οι συνθήκες άλλαζαν και το ελληνικό κράτος ενοποιούνταν υπό τα νέα πολύ πιο διευρυμένα όριά του– δεν ανέτρεπε τις ισορροπίες. Αναμενόταν να ισοσταθμιστεί αμέσως με τις νέες δυνατότητες που διανοίγονταν με την ίδρυση του Γυμνασίου Θηλέων και της Εμπορικής Σχολής.²⁰⁸ Γίνεται, εκτιμούμε, σαφές ότι δεν πρόκειται για απώλεια δύναμης από την πλευρά της ΦΕ. Πρόκειται για την έναρξη μιας νέας περιόδου στις σχέσεις μεταξύ της Εταιρείας και του κράτους, η οποία εγκαινιάζεται με τρόπο επωφελή για τη ΦΕ. Η εξέλιξη των σχέσεων των δύο πλευρών από το συγκεκριμένο χρονικό σημείο και εξής, όπως επίσης και οι τρόποι μέσω των οποίων προωθείται η εξέλιξη αυτή, αποτελούν ζήτημα ανοιχτό στη

²⁰⁷ Βλ. Διάταγμα περί διατηρήσεως, αναγνωρίσεως και ιδρύσεως Διδασκαλείων Αρρένων και Θηλέων», στο *ίδιο*, σ. 433.

²⁰⁸ Εκτιμούμε ότι για την αμέσως επόμενη σχολική χρονιά, δηλαδή 1914-1915, μάλλον διατηρείται μία ισορροπία στο συνολικό αριθμό των κοριτσιών που επρόκειτο να φοιτήσουν στα παλαιά και νέα σχολεία της ΦΕ. Υπήρχαν περιορισμοί για τη μεγάλη αύξησή του εξαιτίας των δυνατοτήτων των κτιριακών υποδομών. Η Εταιρεία αποφάσισε να μειώσει τα τμήματα τάξεων των προτύπων αλλά και των διδασκαλείων και τον αριθμό των μαθητριών που φοιτούσαν σε κάθε τμήμα, ορίζοντας αυστηρά ανώτατο όριο τον αριθμό των 40, για να ανταποκριθεί κτιριακά στη ζήτηση που θα δημιουργούσαν το Γυμνάσιο και η Εμπορική Σχολή, τουλάχιστον για τον πρώτο καιρό. Ανατέθηκε στους συμβούλους να κάνουν τις απαραίτητες ενέργειες σχετικά με οίκημα για τις σχολές που θα συστήνονταν, εάν παρίστατο ανάγκη. Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά του ΔΣ ΦΕ, 30.6.1914.

μελλοντική έρευνα. Το βέβαιο είναι ότι η ΦΕ αναγκάζεται πλέον να αναπροσαρμόσει και να επανασχεδιάσει τους στόχους και τη στρατηγική της.

Όπως δείξαμε μέχρι εδώ, συνδυατικό σημείο, τόσο των υποθέσεων που σχετίζονται με τη ΦΕ ως εκπαιδευτικό μηχανισμό όσο και με τις δασκάλες στις οποίες επιζητούμε να εστιάσουμε, είναι οι υποτροφίες. Κλείνοντας το πρώτο κεφάλαιο γίνεται σαφές ότι η ασφαλέστερη οδός για να ακολουθήσουμε τα βήματα των διδασκαλισσών προς τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι αυτή που χαράσσει ο ΣΔΕΓ με τις υποτροφίες που χορηγεί σε κορίτσια κυρίως από τη Μακεδονία, για να σπουδάσουν δασκάλες στο Αρσάκειο· και με το διορισμό Αρσακειάδων διδασκαλισσών από την Ελλάδα σε όλο το εύρος των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς. Κρατώντας τις υποτροφίες προς τις υποψήφιες δασκάλες ως νήμα και πρίσμα συγχρόνως, θα περάσουμε στη μελέτη μιας εξαιρετικά ενδιαφέρουσας και εσωστρεφούς τούτη τη φορά συλλογικότητας, που ονομάζεται ΣΔΕΓ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Περί «της μορφώσεως των Ελληνοπαίδων»

Στις 29 Μαρτίου 1879 ο Ιωάννης Πανταζίδης,¹ σημαίνον μέλος του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων (ΣΔΕΓ), σύμβουλος και κατοπινός πρόεδρος του, με την ιδιότητα του αντιπροσώπου «διαφόρων Μακεδονικών Συλλόγων, καταθέτει από το βήμα του «εν Αθήναις Συνεδρίου των Ελληνικών Συλλόγων» τις απόψεις του για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων στους ξενόφωνους πληθυσμούς των διεκδικούμενων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.² Τονίζει ότι η διάδοση των ελληνικών γραμμάτων και της ελληνικής παιδείας στους ξενόφωνους πληθυσμούς, οι οποίοι για λόγους ιστορικούς κατοικούν «εν ταις ελληνικαίς χώραις»,³ βρίσκει «πρόσκομμα μέγιστον και κυριώτατον το ξενόφωνον των εις τα σχολεία φοιτώντων παίδων». Για τους πληθυσμούς αυτούς, τους οποίους θεωρεί «αδελφούς», συνιστά να ληφθεί «εξαιρετική πρόνοια» και να τους προσφερθεί κάθε «αδελφική συνδρομή» για την ταχύτερη και ασφαλέστερη ανάπτυξή τους. Λόγοι «εθνικού συμφέροντος», τονίζει, επιβάλλουν αυτού του είδους την παρέμβαση, ιδιαιτέρως καθώς βλέπει τον ανταγωνισμό των «εθνοτήτων» στη συγκυρία «αγρίως εξεγειρόμενον εν τη ιλλυρική χερσονήσω».⁴

Ο Ιωάννης Πανταζίδης θεωρεί, επομένως, ότι για να ξεπεραστεί το μεγάλο εμπόδιο της γλώσσας και να επιτευχθεί το ταχύτερο δυνατό η «πλήρης εξελληνισμός»

¹ Ιωάννης Πανταζίδης (1827-1900). Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, με πλούσια διδακτική και συγγραφική δραστηριότητα. Καταγόταν από το Κρούσοβο της Μακεδονίας. Υπήρξε από τους ιδρυτές του ΣΔΕΓ, ενώ διετέλεσε αντιπρόεδρος και πρόεδρος του. Βλ. αναλυτικότερα βιογραφικό σημείωμα στο *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, Ο εν Αθήναις σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, Αθήναι 1970, σ. 155-157.

² Ιωάννης Πανταζίδης, «Περί διαδόσεως των ελληνικών γραμμάτων παρά τοις ξενοφώνοις», στο *ίδιο*, σ. 87-89.

³ «[...] οίον εν μεν τη Ηπειρώ και Μακεδονία Βλάχοι και Αλβανοί, εν δε τη Μακεδονία και Θράκη βουλγαρόφωνοι, εν δε τη Μικρά Ασία τουρκόφωνοι», στο *ίδιο*, σ. 87.

⁴ Στο *ίδιο*, σ. 88.

των ξενόφωνων πληθυσμών, πρέπει να μιλάνε ελληνικά μέσα στις οικογένειές τους. Η επιτυχία του στόχου αυτού εξαρτάται από την άμεση λήψη σειράς μέτρων. Κατά τη γνώμη του, υπάρχει ανάγκη να συσταθούν νηπιαγωγεία, τα οποία θα οργανωθούν καλά και θα στελεχωθούν από «πλείστας και ολιγαρκείς» νηπιαγωγούς. Συγχρόνως θεωρεί αναγκαία την ίδρυση δημοτικών σχολείων, τα οποία θα οργανωθούν εξίσου καλά με τα νηπιαγωγεία και σε συνδυασμό με αυτά θα εξασφαλίζουν τόσο την άρτια διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας όσο και τη χρονική διεύρυνση της εκμάθησής της, συνεκδοχικά τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη χρήση και εμπέδωση της γλώσσας. Τέλος, κρίνει προτιμότερο οι δάσκαλοι και οι δασκάλες που θα διορίζονται στις ξενόφωνες κοινότητες να γνωρίζουν την «εγχώριον» γλώσσα. Η συγκεκριμένη γνώση επιτρέπει στο διδακτικό προσωπικό να αποδεικνύεται «χρησιμότερον» αναφορικά με τους μαθητές και τις μαθήτριες και ταυτόχρονα του δίνει τη δυνατότητα να διαδίδει ανάμεσα στους «ομογλώσσους» του, «αν όχι πλέον την ελληνικήν παιδείαν και αγωγήν, αλλά τουλάχιστον ελληνικόν φρόνημα και αγάπην προς τον ελληνισμόν και φιλοπατρίαν». Συνεπώς, για να υπάρχει η δυνατότητα επιλογής των καταλληλότερων δασκάλων και διδασκαλισσών για τις περιοχές αυτές, πρέπει να επιλέγονται και να εκπαιδεύονται ευφυείς και «χρηστοί» νέοι και νέες από τους πληθυσμούς αυτούς.⁵

Στο κλίμα των προτροπών του Ιωάννη Πανταζίδη βρίσκεται ένα ακόμη σημαίνον μέλος του συμβουλίου του ΣΔΕΓ και επιφανής προσωπικότητα της δημόσιας ζωής του ελληνικού βασιλείου, με θητεία και στην προεδρία της ΦΕ, ο Λέων Μελάς.⁶ Ο Λέων Μελάς από το βήμα του ίδιου Συνεδρίου, ως «ο αντιπρόσωπος του εν Αθήναις προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου», καταθέτει τις απόψεις του για τη θεραπεία μιας από τις πλέον ελλειμματικές, κατά τη

⁵ Στο ίδιο, σ. 89.

⁶ Λέων Μελάς (1812-1879). Λόγιος, νομομαθής και πολιτικός. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη από γονείς Ηπειρώτες και πέθανε στην Αθήνα. Υποστήριζε ότι για την επιτυχημένη εξέλιξη των επόμενων γενεών επιβαλλόταν να προηγηθεί διαπαιδαγώγηση. Από τα πιο γνωστά παιδαγωγικού περιεχομένου έργα του είναι ο *Γεροστάθης*, ο *Χριστοφόρος*, το *Παιδαγωγικόν εγκόλπιον*. Υπήρξε μέλος πολλών εταιρειών και συλλόγων. Διετέλεσε πρόεδρος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας επί σειρά ετών και σύμβουλος του ΣΔΕΓ από το 1870 μέχρι το θάνατό του. Βλ. αναλυτικότερα βιογραφικό σημείωμα, στο ίδιο, σ. 153-154. Βλ. επίσης, Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης, «Ο Λέων Μελάς (1812-1879) ως λογοτέχνης-παιδαγωγός και το έργο του», *Παρνασσός*, τ. ΜΗ' (2006), σ. 358-406.

γνώμη του, διαστάσεις της αγωγής των «Ελληνοπαίδων», της ηθικής. Τα μαθήματα που διδάσκονται οι «Ελληνόπαιδες της έσω και έξω Ελλάδος», είτε επειδή δε διδάσκονται αποτελεσματικά είτε επειδή είναι καθεαυτά ανεπαρκή, δε συμβάλλουν στη μόρφωση «αγαθών χριστιανών και εναρέτων πολιτών». Γι' αυτό αναθέτει στο Συνέδριο «να σκεφθή και να αποφανθή περί του καταλληλοτέρου ηθικού παιδαγωγικού συστήματος», το οποίο στη συνέχεια θα πρέπει να εισαχθεί σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης προς «χάριν της ηθικής διαπλάσεως της Ελληνικής Νεολαίας και επ' αγαθώ της πατρίδος».⁷

Δεν έχουμε εδώ πρόθεση να αποτιμήσουμε ουσιαστικά τις προτάσεις που καταθέτουν τα μέλη του ΔΣ. Αυτό που θέλουμε να επισημάνουμε είναι η προσπάθειά τους να παρέμβουν σε ένα εξαιρετικά ευρύ πεδίο, αυτό της εκπαίδευσης των «ελληνοπαίδων της έσω και έξω Ελλάδος», από το βήμα ενός μη εκπαιδευτικού συνεδρίου.⁸ Οι παρεμβάσεις των συγκεκριμένων ομιλητών δηλώνουν ότι υπάρχει από μέρους τους πολύ καλή εποπτεία των ζητημάτων τα οποία, κατά τη γνώμη τους, πρέπει να «θεραπευτούν» και επιπλέον ότι η θέση από την οποία εκκινούν προκειμένου να καταθέσουν τις απόψεις τους είναι πολύ καλά εδραιωμένη τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, οι τοποθετήσεις τους αποπνέουν έναν αέρα αυθεντίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν οι πολύ συγκεκριμένες προτάσεις που διατυπώνει ο Ιωάννης Πανταζίδης για τη θεραπεία της ξеноφονίας των «αδελφών πληθυσμών», οι οποίοι «δια λόγους ιστορικούς διατρίβουσιν εν ταις ελληνικαίς χώραις». Οι προτάσεις αυτές δείχνουν την κατεύθυνση προς την οποία, κατά την εκτίμησή του, πρέπει να στραφούν οι εκπορευόμενες από την ελληνική πλευρά εκπαιδευτικές πολιτικές όσον αφορά τις διεκδικούμενες περιοχές, προκειμένου η ελληνική εκπαιδευτική παρέμβαση να αποδειχθεί προϊόντος του χρόνου αποτελεσματική ως προς το βαθμό ελληνομάθειας των πληθυσμών και εγχάραξης της ελληνικής εθνικής συνείδησης σε αυτούς. Από την άλλη οι προτάσεις–ευχές του

⁷ Λέων Μελάς, «Περί ενισχύσεως της ηθικής παιδαγωγήσεως εν τοις ελληνικοίς εκπαιδευτηρίοις», *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π., σ. 86-87.

⁸ Θα μιλήσουμε λίγο πιο κάτω για το συγκεκριμένο συνέδριο και τη συμμετοχή του ΣΔΕΓ σε αυτό.

Λέοντος Μελά για την ηθικοποίηση των «Ελληνοπαίδων της έσω και έξω Ελλάδος» υπονοούν μία εν δυνάμει ενοποιήσιμη εθνική εκπαίδευση σε εδάφη, όμως, μη ενοποιημένα εθνικά. Συγχρόνως συντείνουν στη δημιουργία αυτού του ρεύματος αυθεντίας που πνέει στο «εν Αθήναις Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων».

Σχετικά με τις δικές μας υποθέσεις εργασίας έχει μεγάλη σημασία να απαντήσουμε όσο το δυνατόν πειστικότερα σε σειρά ερωτημάτων που προκύπτουν. Πώς επιτυγχάνουν οι σύμβουλοι του ΣΔΕΓ να τοποθετούνται σε ζητήματα που σχετίζονται τόσο με την παρεχόμενη εντός του ελληνικού κράτους εκπαίδευση όσο και με αυτήν που πηγάζει από τις ελληνικές εκπαιδευτικές πολιτικές και απευθύνεται στους πληθυσμούς των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σαν να έχουν μία εσωτερική, θα λέγαμε, εποπτεία των πραγμάτων; Μέσα σε ποιο πλαίσιο είναι δυνατόν να ενοποιείται η εκπαίδευση και να γίνεται ελληνική εκπαίδευση της «έσω και έξω Ελλάδος»; Ποια είναι τα όρια που νοηματοδοτούν το «έσω» και το «έξω»; Από πού αντλούν οι συγκεκριμένοι ομιλητές τη νομιμοποίησή τους, ώστε να επιχειρούν όχι μόνο την ενοποίηση της ελληνικής εκπαίδευσης, αλλά συγχρόνως και του «εμείς» που πρέπει να σταθεί με «αδελφική στοργή» απέναντι στους «ξενόφωνους αδελφούς»; Εντέλει, ποια είναι αυτή η συλλογικότητα, η οποία ονομάζεται Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων και πώς σχετίζεται με τους «Ελληνικούς Συλλόγους»; Πώς όλα αυτά τα σωματεία, του ΣΔΕΓ συμπεριλαμβανομένου, αυτοαναγορεύονται σε δυνάμει θεραπευτές μιας ενοποιημένης, στο λόγο τουλάχιστον, ελληνικής εκπαίδευσης και πού πέφτει το βάρος της θεραπείας, στο «έσω» ή στο «έξω»; Το ελληνικό κράτος τι στάση κρατά με όλη αυτή τη δραστηριότητα που παρατηρείται στο ευρύχωρο πεδίο της εκπαίδευσης, μέσα στο οποίο εκείνο θα έπρεπε να έχει τον πρώτο και κύριο λόγο; Για να συνδεθούμε με τη γενική εικόνα και μέσω αυτής να επιδιώξουμε να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα, ας το θέσουμε λίγο διαφορετικά: αν η ΦΕ είναι ο μηχανισμός που εκπαιδεύει τις δασκάλες, των οποίων την υποκειμενική συγκρότηση ενδιαφερόμαστε να διερευνήσουμε, ο ΣΔΕΓ είναι ο μηχανισμός, που είτε τις φέρνει σε επαφή με τη ΦΕ προκειμένου να σπουδάσουν είτε παρεμβαίνει ώστε να διοριστούν στις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Επομένως, οφείλουμε να

παρακολουθήσουμε τους λόγους και τις πρακτικές του, τα αποτυπώματά του μέσα στο χρόνο, όπως κάναμε και με τη ΦΕ.

Ο ΣΔΕΓ αφηγείται τον εαυτό του

Το Μάρτιο του 1879 ο Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, κλείνοντας τα δέκα χρόνια ζωής του, συνδιοργανώνει με το Φιλολογικό Σύλλογο *Παρνασσός*⁹ το «εν Αθήναις Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων».¹⁰ Η φθίνουσα δεκαετία αφήνει πίσω της ισχυρές αναταράξεις. Η είσοδος της σηματοδοτεί την έναρξη σημειωσών αλλαγών στο χάρτη των Βαλκανίων με το βουλγαρικό σχίσμα να τις ενεργοποιεί και στη συνέχεια να παραδίδει τη σκυτάλη σε μία ακόμη μεγάλη κρίση του λεγόμενου Ανατολικού Ζητήματος την τριετία 1875-1878. Οι συνθήκες του Αγίου Στεφάνου και του Βερολίνου έρχονται να βάλουν ένα βραχύβιο «τέλος» στην κρίση αυτή και να σφραγίσουν τις μελλοντικές εξελίξεις.¹¹ Στον απόηχο των

⁹ Ο Φιλολογικός Σύλλογος *Παρνασσός* ιδρύθηκε το 1865. Ο *Παρνασσός* ήδη από το 1869 ανέπτυξε πλούσια δράση. Το 1875 αναγνωρίστηκε με βασιλικό διάταγμα ως Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου, μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Έως τότε ο σύλλογος είχε ήδη συνδεθεί με 80 επιστημονικά σωματεία εντός και εκτός Ελλάδας. Βλ. αναλυτικότερα ιστοσελίδα του συλλόγου, <http://www.lsparnas.gr/pindex.php?id=1> (11.6.2015).

¹⁰ Σύμφωνα με τον Κ.Θ. Δημαρά, η ανάγκη συντονισμού των συλλογικών σωματίων (συλλογικοτήτων) που είχαν συγκροτηθεί τόσο στην Ελλάδα όσο και στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ώθησε στη διοργάνωση του Συνεδρίου των Ελληνικών Συλλόγων. Ο Ηρόκλης Βασιιάδης, πρόεδρος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ), είχε αναφερθεί αρκετά χρόνια νωρίτερα στην ανάγκη να συντονιστούν οι «ελληνικοί σύλλογοι». Πίσω από την οργάνωση του συνεδρίου, σύμφωνα πάντα με τον Κ.Θ. Δημαρά, βρίσκεται ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Γράφει ο Δημαράς ότι η σύλληψη του θέματος ως προς το συνέδριο, προέρχεται χωρίς αμφιβολία, από το «κύκλωμα του Σ.Ε.Γ.» (του ΣΔΕΓ δηλαδή) αλλά προτιμήθηκε αντί να προβληθεί το σωματείο αυτό του οποίου η ίδρυση, από την πρώτη στιγμή είχε προκαλέσει έξω από τα ελληνικά κρατικά σύνορα, κάποιες ανησυχίες, να εμφανιστεί ο *Παρνασσός* ως εμπνευστής, συντονιστής και εκτελεστής του συνεδρίου. Στο Κ.Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996, σ. 351-352.

¹¹ Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, η οποία υπογράφηκε το Μάρτιο του 1878, δύο μήνες μετά τον τερματισμό του πολέμου μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προέβλεπε μεταξύ άλλων την ανεξαρτησία της Σερβίας και της Ρουμανίας και τη δημιουργία μιας μεγάλης αυτόνομης Βουλγαρίας, που θα κάλυπτε εκτός από τα εδάφη της σημερινής Βουλγαρίας, ολόκληρη τη Μακεδονία, εκτός από τη Θεσσαλονίκη, την Πιερία και τη Χαλκιδική. Η διαφανόμενη προοπτική μιας μονομερούς συνολικής λύσης του Ανατολικού Ζητήματος από τη Ρωσία θορύβησε την Αυστροουγγαρία και τη Μεγάλη Βρετανία. Έτσι, τον Ιούνιο του 1878 οι αντιπρόσωποι των Δυνάμεων συγκεντρώθηκαν στο Βερολίνο με σκοπό να υπογραφεί μία λιγότερο μονόπλευρη συμφωνία. Το Συνέδριο του Βερολίνου κατοχύρωσε τελικά την ανεξαρτησία της Σερβίας και της Ρουμανίας. Στη θέση της μεγάλης Βουλγαρίας που είχε δημιουργήσει η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου ιδρύθηκαν στα

αναταράξεων της απερχόμενης δεκαετίας ο ΣΔΕΓ συνδιοργανώνει το «εν Αθήναις Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων», στο οποίο θα λάβουν μέρος δεκάδες συλλογικότητες της «έσω και έξω Ελλάδος». Παρά το γεγονός ότι ο ΣΔΕΓ εμφανίζεται ως συνδιοργανωτής, έχει το γενικό πρόσταγμα για τη διοργάνωση: ελέγχει ποιες συλλογικότητες «της έσω και έξω Ελλάδος» θα προσκληθούν, αποκλείοντας με αυτόν τον τρόπο κάποιες άλλες,¹² επιθεωρεί το σχέδιο κανονισμού του συνεδρίου, πριν αυτός παρουσιαστεί για ψήφιση στην ολομέλεια¹³ και, μέσω των εισηγήσεων των μελών του, καταθέτει εξειδικευμένες προτάσεις για τη βελτίωση της παρεχόμενης παιδείας τόσο στην «έσω»¹⁴ όσο και στην «έξω» Ελλάδα.¹⁵ και όλα τούτα κινώντας τα νήματα από το παρασκήνιο. Στο προσκήνιο βρίσκεται ο *Παρνασσός*, ο οποίος και απευθύνει στις διάφορες συλλογικότητες την πρόσκληση συμμετοχής στο συνέδριο τον Ιανουάριο του 1878.¹⁶

Πώς αφηγείται, όμως, τη δράση του ο ίδιος ο ΣΔΕΓ; Σύμφωνα με την έκθεση πεπραγμένων που υποβάλλει στο συνέδριο, ο ΣΔΕΓ συγκέντρωσε τις δυνάμεις του στην εξυπηρέτηση του σκοπού της ίδρυσής του. Έστρεψε, δηλαδή, το ενδιαφέρον του στις περιοχές που εκτιμούσε ότι είχαν περισσότερη ανάγκη τη συνδρομή του, ενώ ταυτόχρονα, όπως δηλώνεται στα πεπραγμένα, έσπευσε «εις αρωγήν και των αλλαχού

βόρεια της οροσειράς του Αίμου η αυτόνομη βουλγαρική Ηγεμονία, που περιελάμβανε επίσης την περιοχή της Σόφιας και της Βάρνας, και νότια η Ανατολική Ρωμυλία, αυτόνομη επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με Βούλγαρο Γενικό Διοικητή. Ολόκληρη η Μακεδονία και η Θράκη νότια της Ροδόπης παρέμεναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βλ. ενδεικτικά, Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 105-108. Richard Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1700-2000*, μτφρ. Λυδία Παπαδάκη, Μαρία Μαυρομμάτη [Κεφ. 7], Κάτοπτρο, Αθήνα 2003, σ. 89-91. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μτφρ. Α. Ξανθόπουλος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005, σ. 205-209.

¹² Δεν είναι γνωστό πόσες ήταν οι συλλογικότητες που προσκλήθηκαν στο Συνέδριο. Υπήρξαν και παράπονα από συλλογικότητες που δεν προσκλήθηκαν. Η τελική διαμόρφωση του Συνεδρίου περιέλαβε, πολύ χαρακτηριστικά, κάτω από τη γενικό τίτλο *Έσω Ελλάς* 22 ιδρύματα, *Έξω Ελλάς*, *Δύσις* 3 σωματεία, *Έξω Ελλάς*, *Ανατολή* 38. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Κ.Θ. Δημαρά, επιθυμία των οργανωτών ήταν να αποκλειστούν πολιτικά σωματεία, από τα οποία επωνύμως αναφέρεται ο δημοκρατικός σύλλογος «Ρήγας». Κ.Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 352-353.

¹³ Στο ίδιο, σ. 352.

¹⁴ Βλ. όσα κατέθετε ο Λέων Μελάς στην εισήγησή του.

¹⁵ Βλ. αντίστοιχα όσα κατέθετε ο Ιωάννης Πανταζίδης στη δική του εισήγηση.

¹⁶ Κ.Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 352.

εκτός του Βασιλείου της Ελλάδος Ελληνικών κοινοτήτων». ¹⁷ Η «καθέκαστα ενέργεια του Συλλόγου», όπως τονίζεται στην έκθεση πεπραγμένων, συνίσταται στη σύσταση σχολείων σε κωμοπόλεις στις οποίες δεν υπήρχαν καθόλου, στη συγχρηματοδότηση για τη συντήρηση ιδρυμένων ήδη σχολείων, στην έκδοση διδακτικών βιβλίων και τη διανομή τους, όπως επίσης και την αγορά και διανομή βιβλίων σε σχολεία «εντός» και «εκτός» του ελληνικού κράτους. Τέλος, άλλο ένα σημαίνον μέρος της δράσης του Συλλόγου, σύμφωνα με την έκθεση, συνίσταται στην πρόσληψη και αποστολή υποτρόφων για την εκμάθηση των νεότερων μεθόδων διδασκαλίας και την προκήρυξη «αγωνοθετημάτων αμέσως ή εμμέσως χρησίμων δια την προαγωγήν της Ελληνικής γλώσσης και εθνικής μορφώσεως». ¹⁸

Έτσι, στα δέκα μόλις χρόνια της ζωής του, εν μέσω των συνεχών και κατατρεγμένων διεθνών εξελίξεων και των, συχνά παρεπόμενων, αντίστοιχων εσωτερικών, ο ΣΔΕΓ έχει επιτύχει να διατηρεί εξ ολοκλήρου ή/και να βοηθά 52 σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης σε Ήπειρο, Μακεδονία, Θράκη και Μ. Ασία, τα περισσότερα από τα οποία στη Μακεδονία. Με σαφή έμφαση στη στοιχειώδη εκπαίδευση, ιδρύει δύο διδασκαλεία αρρένων, το ένα από αυτά στη «μεσαιατή Μακεδονία» και συγκεκριμένα στη Θεσσαλονίκη. ¹⁹ Τη διεύθυνσή του έχει αναθέσει στον Χαρίσιο Παπαμάρκου, πρώην υπότροφό του στη Γερμανία. ²⁰ Το δεύτερο διδασκαλείο το ιδρύει στην Αθήνα και αναθέτει τη διεύθυνσή του στον έτερο πρώην

¹⁷ «Έκθεσις των πεπραγμένων του εν Αθήναις προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων συλλόγου», *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π., σ. 84.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 84.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 84.

²⁰ Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου ήταν από τους πρώτους υποτρόφους του ΣΔΕΓ που εστάλησαν για περαιτέρω σπουδές στο εξωτερικό και συγκεκριμένα στο Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν της Γερμανίας. Γεννημένος το 1844 στο Βελβενδό Κοζάνης και εγκατεστημένος με την οικογένειά του στον Πειραιά από το 1850, σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αμέσως μετά την αποφοίτησή του προσλαμβάνεται και διδάσκει το διάστημα 1866-1869 στην Ελληνική Σχολή της βουλγαρόφωνης κοινότητας της Στρώμιτσας, πρωτεύουσας του καζά της Στρώμιτσας, του βιλαετίου Θεσσαλονίκης, όπου η βουλγαρική προπαγάνδα ήταν ιδιαίτερα έντονη. Με τη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων Ελλάδας-Τουρκίας το 1869, ο Χαρίσιος Παπαμάρκου πείστηκε να εγκαταλείψει τη Στρώμιτσα λόγω της ελληνικής του υπηκοότητας. Το 1871 λαμβάνει υποτροφία από τον ΣΔΕΓ με την υποχρέωση να μελετήσει παιδαγωγικά και την οργάνωση της γερμανικής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και επιστρέφοντας να υπηρετήσει ως διευθυντής γυμνασίων με ανώτερες μεταπτυχιακές σπουδές. Lydia Papadakis, *Teaching the nation. Greek nationalism and education in nineteenth century Macedonia*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 96.

υπότροφό του, Σπυρίδωνα Μωραΐτη.²¹ Το διδασκαλείο της Αθήνας, ως λίγο παλαιότερο του διδασκαλείου Θεσσαλονίκης,²² έχει ήδη τροφοδοτήσει με πολλούς νέους δασκάλους διάφορα σχολεία «των Ελληνικών επαρχιών της Τουρκίας».²³

Παράλληλα, το ίδιο διάστημα, ο ΣΔΕΓ έχει αναλάβει τη συγγραφή και έκδοση 27 βιβλίων χρήσιμων στη δημοτική εκπαίδευση, ενώ έχει εξασφαλίσει αξιοσέβαστη χορηγία του «φιλομούσου» ομογενούς της Μασσαλίας, Στ. Ζαφειρόπουλου, για την έκδοση των «Γεωγραφικών πινάκων», οι οποίοι προορίζονταν να καλύψουν το «μέγα» και κρισιμότερο «κενόν» στη διδασκαλία της Γεωγραφίας. Οι κοινότητες, μάλιστα, στις οποίες ο Σύλλογος έχει αποστείλει διδακτικά και εκκλησιαστικά βιβλία και χάρτες, υπερβαίνουν κατά πολύ τον αριθμό των σχολείων που συντηρεί· οι περισσότερες από αυτές βρίσκονται και πάλι στη Μακεδονία. Η διασπορά των υπολοίπων ενισχύει τις εντυπώσεις, αφού εκτείνονται μέχρι την Τραπεζούντα, τη Νικομήδεια και την Ιερουσαλήμ!²⁴

Τέλος, από τους διαγωνισμούς, «αγωνοθετήματα», τους οποίους έχει ήδη προκηρύξει, άλλοι προκηρύχθηκαν με δική του πρωτοβουλία, άλλοι προτάθηκαν από «αγωνοθέτες» οι οποίοι ανέθεσαν τη φροντίδα της διεξαγωγής τους στο Σύλλογο. Όσοι από τους διαγωνισμούς αυτούς προκηρύχθηκαν με δική του πρωτοβουλία –οι τρεις σχετικοί με «τη σπουδή και τη διδασκαλία της Ελληνικής γλώσσας» και της κατώτερης και μέσης εκπαίδευσης στην Ελλάδα–, έχουν επιβαρύνει το δικό του προϋπολογισμό.²⁵ Για το σύνολο των δραστηριοτήτων του έχει δαπανήσει τα

²¹ Ο Σπυρίδων Μωραΐτης, υπότροφος και αυτός του ΣΔΕΓ, κατάγεται από τη Σκιάθο. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1871 λαμβάνει υποτροφία από τον ΣΔΕΓ για σπουδές παιδαγωγικών στη Γερμανία με πρόθεση να μελετήσει την οργάνωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Βλ. αναλυτικότερα στο *ίδιο*, σ. 37.

²² Για τους λόγους εξαιτίας των οποίων ο ΣΔΕΓ αποφασίζει να ιδρύσει το διδασκαλείο Θεσσαλονίκης και να αναθέσει την οργάνωσή του στο Χαρίσιο Παπαμάρκου, για τα προσδοκώμενα αποτελέσματα από τη λειτουργία του, κ.λπ. βλ. Μάρκος Ρενιέρης, «Περί του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου», στο *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π., σ. 90-92. Για τα ίδια ζητήματα και τις διαμάχες «συντηρητικών» και «δημοκρατικών» που εκφράζονται με αφορμή το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα κ.λπ., βλ. L. Papadakis, *Teaching the nation*, ό.π., σ. 81-129.

²³ «Εκθεσις των πεπραγμένων του εν Αθήναις προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων συλλόγου», ό.π., σ. 85.

²⁴ Στο *ίδιο*, σελ. 85.

²⁵ Παρακάτω, εκκινώντας από την ίδια την καταστατική του πράξη σε συνδυασμό με πλήθος άλλων στοιχείων, θα δείξουμε ότι η δράση του ΣΔΕΓ έχει στόχο κυρίως την «έξω Ελλάδα».

παρακάτω ποσά: συνδρομή για την εκπαίδευση 294.097,73 δρχ. και για την αγορά και διανομή βιβλίων 60.967,96 δρχ., συνολικά 355.065,69 δρχ.²⁶

Πέρα, όμως, από όσα καταγράφει και παρουσιάζει η συγκεκριμένη έκθεση πεπραγμένων, για την οποία τονίζεται ότι πρόκειται για «συνοπτική περίληψη των έργων του συλλόγου»,²⁷ γνωρίζουμε ότι ο ΣΔΕΓ μέχρι εκείνη τη στιγμή έχει δραστηριοποιηθεί, επιτυχώς, όπως προκύπτει, και σε άλλους τομείς. Στα αρχεία του Συλλόγου οι αιτήσεις διορισμού και τα συμβόλαια διορισμού διδασκαλιστών μαρτυρούν ότι η διαδικασία αποστολής διδασκαλικού προσωπικού στα παρθεναγωγεία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων, τόσο της διασποράς όσο και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έχει ξεκινήσει μέσα στη δεκαετία του 1870. Επίσης, σύμφωνα με έκθεση για τη λειτουργία του διδασκαλείου Θεσσαλονίκης, την οποία υποβάλλει ο σύμβουλος του ΣΔΕΓ Μάρκος Ρενιέρης στο Συνέδριο, τα εννέα δέκατα των μαθητών του διδασκαλείου Θεσσαλονίκης έχουν φοιτήσει με υποτροφίες του Συλλόγου.²⁸ Συνεπώς, όχι μόνο έχει συστήσει το διδασκαλείο στη Θεσσαλονίκη και έχει μεριμνήσει για την ανάθεση της διεύθυνσής του στον πρώην υπότροφό του Χαρίσιο Παπαμάρκου, αλλά έχει δαπανήσει και μεγάλα χρηματικά ποσά σε υποτροφίες, προκειμένου να εξασφαλίσει τη φοίτηση νέων στο διδασκαλείο και συνακόλουθα τη γρήγορη απόδοση καρπών αυτής της διαδικασίας. Στα τρία χρόνια λειτουργίας του διδασκαλείου αρρένων Θεσσαλονίκης, από τις 40.000 δρχ που έχουν δαπανηθεί για τη συντήρησή του, οι 20.000 περίπου διατέθηκαν για τη συντήρηση των υποτρόφων.²⁹

Αν αφήσουμε, όμως, για λίγο τη δραστηριοποίησή του στο εκπαιδευτικό έργο, το είδος, δηλαδή, της δραστηριότητας το οποίο ο ΣΔΕΓ προτιμά να προβάλλει, θα

²⁶ «Έκθεσις των πεπραγμένων του εν Αθήναις προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων συλλόγου», *ό.π.*, σ. 86. Επίσης, θα αναφερθούμε διεξοδικά στα οικονομικά του ΣΔΕΓ και θα παρουσιάσουμε διάφορα οικονομικά μεγέθη, προκειμένου να μπορούν να γίνουν συγκρίσεις. Εδώ, δείχνουμε τι παρουσίασε ο ΣΔΕΓ για τον εαυτό του στην πρώτη και γενικότερα σε μία από τις σπάνιες εκθέσεις πεπραγμένων του που αφορά στα δέκα πρώτα χρόνια της ζωής του.

²⁷ Όπως δηλώνεται στο συγκεκριμένο περιληπτικό κείμενο της έκθεσης πεπραγμένων, το συνέδριο ήταν σε θέση να πληροφορηθεί λεπτομερώς «περί απασών» των εργασιών του ΣΔΕΓ αναφορικά με την πρώτη δεκαετία της ζωής του, από τις έντυπες αναλυτικές εκθέσεις που θα υποβάλλονταν. *Στο ίδιο*, σ. 84.

²⁸ Μάρκος Ρενιέρης, «Περί του εν Θεσσαλονίκη Διδασκαλείου», *στο ίδιο*, σ. 92.

²⁹ *Στο ίδιο*, σ. 92.

δούμε ότι έχει ήδη σημαντική δραστηριότητα και στο πεδίο της πολιτικής, την οποία όμως επιλέγει να κρατά στη σκιά.³⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε ένα δηκτικό σχόλιο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή από τα απομνημονεύματά του για τα μέλη του ΔΣ του ΣΔΕΓ: «είχον συλλάβει την κωμικήν ιδέαν του να ζητήσωσιν αυτοί να αντιπροσωπεύσωσι την Ελλάδα εις το Ευρωπαϊκόν Συνέδριον».³¹ Ανεξάρτητα από το αν κάτι τέτοιο δεν πραγματοποιείται, το σχόλιο του Ραγκαβή δηλώνει ότι τα μέλη του συμβουλίου του ΣΔΕΓ πιστεύουν πως έχουν τις ικανότητες για το χειρισμό ενός ζητήματος τέτοιου βεληνεκούς: επιπλέον, δηλώνει πως πιστεύουν ότι δικαιούνται να απευθύνουν στο κράτος ένα αίτημα το οποίο, αν γινόταν δεκτό, θα σήμαινε ότι το ίδιο το κράτος νομιμοποιεί τον ΣΔΕΓ, προκειμένου να το υποκαταστήσει σε μία από τις πιο σημαντικές του λειτουργίες: την πολιτική εκπροσώπηση του εθνικού σώματος σε διεθνές επίπεδο.

Επίσης, από πολύ νωρίς ο ΣΔΕΓ ασχολείται με τον ιδεολογικό τομέα των εθνογραφικών χαρτών της Βαλκανικής, εξασφαλίζει χορηγούς για την έκδοσή τους και φροντίζει για τη διάδοση των χαρτών τους οποίους δημοσιεύει, όπου μπορούν να φανούν χρήσιμοι. Όλες τις αρμοδιότητες για τις εκδόσεις έχει αναλάβει ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, μέλος του ΔΣ του ΣΔΕΓ: μελέτη, αλληλογραφία, συνεννοήσεις, με όλα βρίσκουμε αδιάκοπα συνδεδεμένο το όνομά του.³²

³⁰ Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι το αρχείο του Συλλόγου είναι πολύ πιο «ομιλητικό» από τον αφιερωματικό τόμο του Συλλόγου για τα εκατό χρόνια ζωής του, απ' όπου αντλούμε τα «προσεκτικά» επιλεγμένα τεκμήρια στα οποία βασίζουμε την αφήγησή μας μέχρι αυτή τη στιγμή. Υπάρχει, δηλαδή, ευρύ μέρος των δραστηριοτήτων του Συλλόγου που δεν περιλαμβάνονται στη συγκεκριμένη έκδοση. Θα λέγαμε ότι η «προσεκτική» επιλογή για την οποία κάνουμε λόγο εξυπηρετεί τη συγκρότηση μίας «αλελογισμένα» εξωστρεφούς αφήγησης του Συλλόγου για τον εαυτό του.

³¹ Η αναφορά στο Συνέδριο του Βερολίνου. Ο Κ.Θ. Δημαράς διασταυρώνει την πληροφορία και θεωρεί ότι πράγματι είχαν ζητήσει κάτι τέτοιο. Κ.Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 350. Για την ελληνική αντιπροσωπεία η οποία αποτελείται από τον ΥΠΕΞ Θεόδωρο Δηλιγιάννη, ανώτατα πολιτικά και διπλωματικά στελέχη του υπουργείου, μεταξύ των οποίων και τον πρέσβη στο Βερολίνο Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή βλ. Ευάγγελος Κωφός, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ, σ. 347.

³² Σύμφωνα με τον Κ. Θ. Δημαρά, ο αναγνωρισμένος χαρτογράφος σε όλην αυτήν την περιοχή είναι ο Ερρίκος Kierpert. Επειδή οι περιοχές παρουσιάζουν αναμειγείς ντόπιων πληθυσμών, όταν έρχονται ώρες που φαίνονται κατάλληλες για διανομές, για κατανομές, οι εθνογραφικοί χάρτες αποκτούν μεγάλη σημασία, τουλάχιστον στα μάτια εκείνων οι οποίοι τους παρουσιάζουν, και κάποτε, στα μάτια εκείνων υπ' όσιν των οποίων τίθενται. *Στο ίδιο*, σ. 336. Βλ. επίσης πώς προσεγγίζει και αναλύει τους χάρτες ο Μπένεντικτ Άντερσον. Κάνει λόγο για τρεις θεσμούς εξουσίας –«Απογραφή,

Δε θα πρέπει, τέλος, να διαφύγει της προσοχής μας ως σημαντική πτυχή της δράσης του ΣΔΕΓ αυτή καθεαυτή η διοργάνωση του Συνεδρίου των Συλλόγων. Η διοργάνωση ενός συνεδρίου με τέτοιο εύρος ως προς τον αριθμό των συλλογικοτήτων οι οποίες συμμετέχουν και ως προς τη γεωγραφική διασπορά τους³³ προϋποθέτει ευρύτατη δικτύωση και συσσωρευμένη εμπειρία. Επιπλέον, τα συνέδρια παρέχουν εξαιρετικό βήμα απολογισμού και πεδίο σχεδιασμού ή ανασχεδιασμού στρατηγικής και εξασφαλίζουν συγχρόνως το αίσθημα της υπηρέτησης ενός κοινού, υψηλού σκοπού, τονώνοντας το αίσθημα του συνανήκειν. Στο πλαίσιο αυτό, η διοργανώτρια συλλογικότητα, και στην προκειμένη περίπτωση ο ΣΔΕΓ, έστω κι αν εμφανίζεται ως συνδιοργανώτρια,³⁴ αφενός υπογραμμίζει την πρωτοκαθεδρία της έναντι των άλλων συλλογικοτήτων που συμμετέχουν στο Συνέδριο, αφετέρου επιδιώκει να την ενισχύσει ακόμη περισσότερο. Επιπλέον, έχει τη δυνατότητα να προχωρήσει σε μια προσεκτική, παράλληλα όμως αποδοτικότερη, κατά τη γνώμη μας, διαφήμιση του έργου της, η οποία δυνάμει θα προσελκύσει νέες χορηγίες, που με τη σειρά τους θα συμβάλουν στην εντατικοποίηση της δράσης της. Υπό ένα τέτοιο πρίσμα το Συνέδριο του 1879, ως προϊόν της ανάγκης της ελληνικής πλευράς να αντιδράσει στη ραγδαία αύξηση της δραστηριότητας και των άλλων εθνικισμών στις διεκδικούμενες περιοχές, αποτελεί σημαίνουσα τομή για την παγίωση της δύναμης του ΣΔΕΓ και γενικότερα για την εντατικοποίηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας στις διεκδικούμενες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Συνοψίζοντας, ο ΣΔΕΓ διατυπώνει ένα αίτημα σαν κι αυτό της επίσημης από μέρους του εκπροσώπησης της Ελλάδας στο Συνέδριο του Βερολίνου, το οποίο

Χάρτης, Μουσείο»— οι οποίοι, μολονότι επινοήθηκαν πριν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, άλλαξαν μορφή και λειτουργία, καθώς οι αποικιοκρατούμενες περιοχές στις οποίες ασκήθηκε η εξουσία τους, και τις οποίες ο ίδιος μελετά, μπήκαν στην εποχή της μηχανικής αναπαραγωγής. Ισχυρίζεται ότι οι τρεις αυτοί θεσμοί διαμόρφωσαν έντονα τον τρόπο με τον οποίο το αποικιακό κράτος συνέλαβε την κυριαρχία του —τη φύση των ανθρώπων που εξουσίασε, τη γεωγραφία της επικράτειάς του και τη νομιμότητα της καταγωγής του. Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 245-277.

³³ Βλ. εδώ σημ. 12.

³⁴ Ο Γιάννης Παπακώστας δέχεται την άποψη του Κ.Θ. Δημαρά σχετικά με το συνέδριο του 1879, ότι, δηλαδή, ψυχή της διοργάνωσης ήταν ο ΣΔΕΓ. Γιάννης Παπακώστας, *Δια τον σύνδεσμον του απανταχού Ελληνισμού. Μείζων Ελληνισμός και ελληνικά γράμματα στις απαρχές του εικοστού αιώνα*. Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 2010, σ. 25-26.

ξεφεύγει κατά πολύ από τις αρμοδιότητες ενός σωματείου, όσο ικανά και καταρτισμένα μέλη κι αν θεωρεί ότι διαθέτει. Ασχολείται «κατ' αποκοπήν» με τους εθνογραφικούς χάρτες «της Ανατολής»: επιτελεί διευρυμένο, σύμφωνα με τον απολογισμό του, εκπαιδευτικό έργο στις διεκδικούμενες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οργανώνει το Συνέδριο των Ελληνικών Συλλόγων, στο οποίο μάλιστα, επιχειρεί να ελέγξει κάθε διαδικαστική λεπτομέρεια, εξασφαλίζοντας ότι δε θα υπάρξει αντίλογος και ότι οι προτάσεις των μελών του συμβουλίου του θα γίνουν ομόφωνα δεκτές. Συνεπώς, το ερώτημα που αβίαστα προκύπτει είναι από πού αντλούν τα μέλη του την απαιτούμενη νομιμοποίηση για την ηγεμονική συμπεριφορά τους.

Φαίνεται πως για άλλη μία φορά στο ιστορικό συμφραζόμενο του 19^{ου} αιώνα έχουμε να διερευνήσουμε τις δυναμικές σχέσεις μεταξύ συλλογικοτήτων και κράτους. Όσο πιο ανεπαρκής είναι η παρουσία του κράτους σε πεδία όπως η εκπαίδευση, για παράδειγμα, τόσο διευρύνονται οι δυνατότητες συγκρότησης και παρέμβασης συλλογικοτήτων όπως ο ΣΔΕΓ ή η ΦΕ. Καθώς επιτελούν ρόλους οι οποίοι ανήκουν στην αρμοδιότητα του κράτους, αρχικά τουλάχιστον, μοιάζει να το «ανακουφίζουν» με τη δράση τους. Τι γίνεται όμως στην πορεία, όταν η δράση των συλλογικοτήτων εντείνεται στο αρχικό πεδίο της παρέμβασής τους ή διευρύνεται και σε άλλα πεδία με την ανοχή ή/και την ενίσχυση του κράτους; Τι γίνεται, επίσης, όταν τα μέλη των συλλογικοτήτων, του ΣΔΕΓ για παράδειγμα, εκπονούν συλλογικές στρατηγικές με την υλοποίηση των οποίων υπερβαίνουν τα ασαφή, έστω, όρια μεταξύ ιδιωτικού και κρατικού επιχειρώντας να υποκαταστήσουν τελείως το κράτος, ή τουλάχιστον τέτοια γνώμη σχηματίζουν τα μέλη των κρατικών φορέων, όπως θα δείξουμε παρακάτω;

Τα ερωτήματα αυτά αποτελούν, κατά κάποιο τρόπο, συμπύκνωση των ερωτημάτων που θέσαμε νωρίτερα και ανακύπτουν από την αναφορά μας στο Συνέδριο των Ελληνικών Συλλόγων και την αφήγηση του ίδιου του ΣΔΕΓ για τη στρατηγική και τη δράση του, όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα από την έκθεση πεπραγμένων του και από τις τοποθετήσεις των μελών του. Περνώντας μέσα από τη γενεαλογία της ίδρυσης του Συλλόγου, θα μιλήσουμε για την ίδρυση και το σκοπό του, για τα επιφανή μέλη του, για τις ιδιαίτερες σχέσεις του με το ΥΠΕΞ και τις αναπροσαρμογές της δράσης του, για να καταλήξουμε στο ζήτημα των υποτροφιών.

Θα ανιχνεύσουμε μέσα από τα διαθέσιμα απολογιστικά του κείμενα τη σημασία που αποδίδει στη συγκεκριμένη πρακτική και θα προτείνουμε τη δική μας ανάγνωση για τις άρρητες στοχεύσεις που εξυπηρετεί.

Η γενεαλογία της ίδρυσης του ΣΔΕΓ

Η επίδραση της Κρητικής επανάστασης

Στις 30 Απριλίου 1869 εκδίδεται το βασιλικό διάταγμα με το οποίο εγκρίνεται η ίδρυση του «εν Αθήναις προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου».³⁵ Λίγες μέρες αργότερα, ο υπουργός Εσωτερικών Θρασύβουλος Ζαΐμης, κοινοποιεί στον νεοεκλεγμένο πρόεδρο του Συλλόγου, Αλέξανδρο Σούτζο,³⁶ αντίγραφο του βασιλικού διατάγματος και δηλώνει την πεποίθησή του ότι ο Σύλλογος θα ασκήσει «σπουδαίαν επιρροήν επί της κοινωνικής ανατροφής του λαού».³⁷ Στο γύρισμα της δεκαετίας η συγκεκριμένη συλλογικότητα αρχίζει τη μακρά πορεία της μέσα στο χρόνο, για να διασχίσει τον ταραγμένο 19^ο, τον μακρότατο 20^ο και να φτάσει στον 21^ο αιώνα.³⁸

Η δεκαετία του 1860, με το φορτίο που της μεταβιβάζει η προηγούμενη, δημιουργεί για το ισχνό ελληνικό βασίλειο τις προϋποθέσεις για μια ακόμη ταραχώδη περίοδο στον εξαρχής ταραγμένο εσωτερικό και διεθνή βίο του. Οι μετασχηματισμοί που έχουν συντελεστεί το προηγούμενο διάστημα, προκαλώντας ποικίλες εντάσεις και εκρήξεις σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, σφραγίζονται από τη μεταπολίτευση (1862) και το νέο Σύνταγμα (1864). Οι πάσης φύσεως, φανερές και μυστικές, «Εταιρείες»³⁹ της προηγούμενης περιόδου δίνουν τη θέση τους στους «Συλλόγους».⁴⁰

³⁵ Βλ. το Β.Δ. στο *Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*, ό.π., σ. 58.

³⁶ Ο Αλέξανδρος Σούτζος καταγόταν από οικογένεια Φαναριωτών, με καταγωγή από την Ήπειρο. Απέκτησε μεγάλη περιουσία σε νεαρή ηλικία. Δεν είχε καταλάβει ποτέ κανένα δημόσιο αξίωμα. Βλ. βιογραφικό σημείωμα στο *ίδιο*, σ. 129.

³⁷ Βλ. Β.Δ. στο *ίδιο*, σ. 58.

³⁸ Δεν είμαστε σε θέση να τεκμηριώσουμε ποια θα είναι η πορεία της συλλογικότητας μέσα στον 21^ο αιώνα. Μόνο υποθέσεις μπορούμε να διατυπώσουμε, σύμφωνα με τις οποίες ο ΣΔΕΓ φαίνεται να έχει μέλλον εκτός από παρελθόν και παρόν.

³⁹ Ο Ευάγγελος Κωφός γράφει ότι οι μυστικές Εταιρείες που ποτέ δεν έλειψαν από την ελληνική σκηνή σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, συνέχιζαν να καλλιεργούν την ιδέα πολεμικών προετοιμασιών, που θα επέτρεπαν στον «Ελληνισμό», στην κατάλληλη στιγμή, να υιοθετήσει

Οι εξελίξεις αυτές, σε συνδυασμό με την άκαπνη προς δυσμάς επέκταση που επιτυγχάνεται με την προσθήκη των Επτανήσων (1864), δημιουργούν, παροδικά έστω, κλίμα αισιοδοξίας στο κοινωνικό φαντασιακό για τις προοπτικές και τη δυναμική του ελληνικού κράτους: συγχρόνως, προσωρινά και πάλι διασκεδάζουν τις ανησυχίες, οι οποίες προκαλούνται από την αυτοανακήρυξη της βουλγαρικής εκκλησίας ως αυτόνομης και την απόσχισή της από το Οικουμενικό Πατριαρχείο (1860). Η δεκαετία, όμως, θα κλείσει με τους φόβους που έφερε αρχίζοντας: μόνο που αυτή τη φορά οι φόβοι είναι πιο έντονοι, πιο ικανοί να συγκροτήσουν μια διαυγέστερη εικόνα του απευκταίου, μια και οι απειλές από τους νέους «εχθρούς»⁴¹ προς το συλλογικό εθνικό όραμα είναι πολύ πιο χειροπιαστές: το 1870 ο νέος και ακμαίος βουλγαρικός εθνικισμός ολοκληρώνει αυτό που ξεκίνησε δέκα χρόνια νωρίτερα: τη δημιουργία ανεξάρτητης από το Πατριαρχείο βουλγαρικής εκκλησίας, της Εξαρχίας. Καθώς, νέοι και παλιοί εχθροί συμφύρονται, η Κρητική επανάσταση (1866-1869), με τους πολιτικούς τριγμούς που επιφέρει και τη συνακόλουθη επιδείνωση των ελληνοθωμανικών διπλωματικών σχέσεων, μας φέρνει κοντά στη χρονική στιγμή ίδρυσης του ΣΔΕΓ.

ενεργητικότερη πολιτική υπέρ των διεκδικούμενων πληθυσμών. Ευάγγελος Κωφός, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», *ό.π.*, σ. 316. Επίσης, για τις μυστικές Εταιρείες και το ρόλο που έπαιξαν σε όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα βλ. Νίκος Ποταμιάνος, «Κοινοβουλευτισμός, ούτος ο εχθρός», μια οργάνωση της ριζοσπαστικής δεξιάς: Η Εταιρεία «Ελληνισμός» 1898-1910», *Ουτοπία. Επιθεώρηση τέχνης και πολιτισμού*, 56 (2003), σ. 77-97. Γιώργος Κόκκινος, «Η αποσύνδεση του έθνους από το κράτος, ο πολιτικός ανορθολογισμός και η συγκρότηση των εθνικών οργανώσεων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Το παράδειγμα της Εταιρείας ‘ο Ελληνισμός’», στο *Ο πόλεμος του 1897*, Πρακτικά, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2005, σ. 231-250. Αθανάσιος Μποχώτης, *Η ριζοσπαστική δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα 1864-1911: Έρευνες για σύγχρονες πολιτικές ιδεολογίες*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

⁴⁰ Ιδιαίτερα κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα ιδρύθηκαν τόσοι πολλοί σύλλογοι «ώστε έγκριτη ελληνική εφημερίδα, το 1892, κάνει λόγο για ‘συλλογομανία’». Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «‘Νοερές κοινότητες’ και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θάνος Βερέμης, (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003, σ. 94. Επίσης για το φαινόμενο της ίδρυσης συλλόγων βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1985, σ. 399-402 και 590-594. Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασιλείο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 153-156. Σημαντικές ερευνητικές δουλειές που έχουν δει το φως της δημοσιότητας την τελευταία δεκαετία περίπου, αλλά και σημαντικές παλαιότερες μελέτες για το φαινόμενο της ίδρυσης των συλλόγων το 19^ο αιώνα, θα παραθέσουμε σε διάφορα σημεία του κεφαλαίου.

⁴¹ Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1900-1922. Οι απαρχές*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000, τ. Α2, σ. 9-35. Για τους φόβους, και Ρένα Σταυρίδη Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2008.

Στις 3 Απριλίου 1869, συντάσσεται και υπογράφεται το καταστατικό ίδρυσης του ΣΔΕΓ.⁴² Σύμφωνα με το ιδρυτικό του κείμενο, ο σκοπός του Συλλόγου συνίσταται στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων. Πρώτος πρόεδρος του Συλλόγου εκλέγεται ο Αλέξανδρος Σούτζος, και αντιπρόεδρος ο Γεώργιος Βασιλείου.⁴³ Εμπνευστής, ωστόσο, της ίδρυσης της συγκεκριμένης συλλογικότητας είναι ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος, ο οποίος υπογράφει στο καταστατικό ως γραμματέας, θέση που διατηρεί μέχρι το θάνατό του το 1873.⁴⁴ Στο Γ' τεύχος του *Μακεδονικού ημερολογίου*, επετηρίδας του Παμμακεδονικού Συλλόγου, δημοσιεύεται το 1910 από

⁴² «Διοργανισμός του προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων συλλόγου», *Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*, ό.π., σ. 57.

⁴³ Το πρώτο ΔΣ του ΣΔΕΓ αποτελούσαν οι: Αλέξανδρος Σούτζος πρόεδρος, Αλέξανδρος Βασιλείου αντιπρόεδρος, Παύλος Λάμπρος ταμίας, Γρηγόριος Παππαδόπουλος γραμματέας, Κωνσταντίνος Δόσιος σύμβουλος, Κωνσταντίνος Κωστής σύμβουλος, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος σύμβουλος, Μάρκος Ρενιέρης σύμβουλος, Παναγιώτης Ρομπότης σύμβουλος. *Στο ίδιο*, σ. 57.

⁴⁴ Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1819 και πέθανε στις Σέρρες το 1873. Σε ηλικία 2 ετών έμεινε ορφανός από πατέρα ενώ ο παππούς του από την πλευρά της μητέρας του, τραπεζίτης, απαγχονίστηκε με την έκρηξη της Επανάστασης. Με σπουδές στο σχολείο των Γάλλων Λαζαριστών στην Αίγυπτο και στη συνέχεια στο Γυμνάσιο της Σύρου με καθηγητή το Νεόφυτο Βάμβα, προοριζόταν για σπουδές Ιατρικής από το θείο και χρηματοδότη του, γι' αυτό και πήγε στο Παρίσι το 1836. Η Ιατρική ωστόσο δεν μπόρεσε να τον κερδίσει. Έτσι, για ένα διάστημα έχασε την οικονομική στήριξη του θείου του με τον οποίο ήρθε σε διάσταση, δεδομένου ότι προτίμησε «τας φιλολογικάς, αρχαιολογικάς και φιλοσοφικάς μελέτας». Η εξέλιξη αυτή τον οδήγησε στην ανάγκη να βιοποριστεί. Ενώ σπούδαζε ακόμη, το 1839, δέχθηκε τη θέση ιδιαίτερου γραμματέα του ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρου Γκίκα και συγχρόνως δασκάλου των ανιψιών του, μεταξύ αυτών και της Ελένης Γκίκα μετέπειτα Μασσάλσκη. (Ακολουθούμε την ορθογραφία που υπάρχει στον τόμο με το βιογραφικό σημείωμα). Πρόκειται για την Doga D' Istria. Λίγο αργότερα, ο Αλέξανδρος Γκίκας διόρισε τον Γρηγόριο Παππαδόπουλο μέλος του μυστικού του συμβουλίου, καθηγητή ιστορίας και φιλοσοφίας στις ανώτερες τάξεις του Ακαδημαϊκού Λυκείου του Αγίου Σάββα στο Βουκουρέστι και επόπτη σχολείων. Συγχρόνως, του είχε αναθέσει την οργάνωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Για τους λόγους αυτούς ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη και Αθήνα, «ίνα πορισθή εκείθεν πρακτικά διδάγματα». Ακόμη και μετά τον εκθρονισμό του Γκίκα, τον ακολούθησε στη Γερμανία, όπου έμεινε δύο χρόνια. Εκεί ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος μελέτησε κατ' εντολή του Γκίκα τα σχολεία της Γερμανίας, ώστε τα ανίψια του τελευταίου να εισαχθούν στο καταλληλότερο. Σύμφωνα με το Διονύσιο Στεφάνου, εξ αυτής της αφορμής μελέτησε και το κατάλληλο για εισαγωγή στην Ελλάδα εκπαιδευτικό και παιδαγωγικό σύστημα και συνέλαβε την ιδέα ίδρυσης στην Αθήνα Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου, για τη διευκόλυνση των «εν ταις επαρχίαις και τη Ανατολή» νέων, οι οποίοι δεν μπορούσαν εύκολα να μείνουν στην Αθήνα χωρίς επιτήρηση. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, που γνώριζε καλά τον Γρηγόριο Παππαδόπουλο, τον κάλεσε το 1844 κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του να έρθει στην Ελλάδα για να συμβάλει με τις γνώσεις του στην εκπλήρωση εκπαιδευτικών και παιδαγωγικών σκοπών. Διονύσιος Στεφάνου, «Σκιαγραφία Γρηγορίου Παππαδοπούλου (1819-1873)». *Στο ίδιο*, σ. 13-26.

τον Διονύσιο Στεφάνου⁴⁵ βιογραφία του Γρηγόριου Παπαδόπουλου, του πρώτου γραμματέα και εμπνευστή της ίδρυσης του Συλλόγου.⁴⁶ Στο κείμενό του ο Διονύσιος Στεφάνου υποστηρίζει ότι ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος, «η ψυχή και ο δραστηριώτερος εργάτης» του Συλλόγου, «εσχεδίαζεν από του 1866 την σύστασιν Συλλόγου, αποστολήν έχοντος τη διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων και την καλλιέργειαν της εθνικής ιδέας», κυρίως στη Μακεδονία και στη Θράκη, όπου προέβλεπε μεγάλο κίνδυνο από τη γεινίαση και «εγκατασπορά βουλγαροφώνων πληθυσμών».⁴⁷ Το γεγονός ότι ο ΣΔΕΓ, εξήντα χρόνια αργότερα, περιλαμβάνει στην επετειακή έκδοση για τα εκατό χρόνια ζωής του το βιογραφικό αυτό κείμενο οπωσδήποτε σημαίνει ότι αναγνωρίζει ως ιδρυτή του το Γρηγόριο Παπαδόπουλο. Θεωρούμε μάλιστα ασφαλές να δεχθούμε ότι η ιδέα της ίδρυσης ενός τέτοιου συλλόγου απασχολούσε τον Γρηγόριο Παπαδόπουλο από το 1866.

Η έκρηξη της Κρητικής επανάστασης τροφοδότησε με τα διακυβεύματά της το συλλογικό φαντασιακό και προκάλεσε συνακόλουθα έντονη κοινωνική κινητικότητα εντός των ορίων του ελληνικού βασιλείου, όπως ήδη επισημάναμε. Μέρος της κινητικότητας αυτής διοχετεύθηκε σε συλλογικότητες με διάφορες επωνυμίες, άλλες από τις οποίες είχαν στόχο να βοηθήσουν τους πρόσφυγες από την Κρήτη, άλλες τις χήρες και τα ορφανά των αγωνιστών, άλλες να τροφοδοτήσουν με πολεμικό υλικό

⁴⁵ Ο Διονύσιος Στεφάνου (1835-1916) κατάγεται από τη Ζάκυνθο. Με εγκύκλιες σπουδές αρχικά στο «εν Αθήναις Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον» του Γρηγόριου Παπαδόπουλου και στη συνέχεια με σπουδές νομικής στο Παρίσι σταδιοδρόμησε στο δικαστικό κλάδο. Έγινε αρεοπαγίτης το 1873. Το 1881 κλήθηκε από το Χαρίλαο Τρικούπη στο Νομικό Συμβούλιο του Κράτους ως νομικός σύμβουλος του Υπουργείου Δικαιοσύνης και του ΥΠΕΞ. Από το 1886-1890 ο Διονύσιος Στεφάνου χρημάτισε πρόεδρος του Νομικού Συμβουλίου με έδρα το Υπουργείο Οικονομικών. Πολιτεύτηκε με το κόμμα του Χαρίλαου Τρικούπη και χρημάτισε υπουργός αρκετές φορές. Επίσης το 1908 διετέλεσε υπουργός Δικαιοσύνης στην τελευταία κυβέρνηση Θεοτόκη. Το 1909 παραιτήθηκε και ανέλαβε τη θέση του αρχηγού του πολιτικού γραφείου του Γεωργίου Α΄. Ήταν μέλος της Εθνικής Εταιρείας, της ΦΕ και του ΣΔΕΓ. Στο συμβούλιο του ΣΔΕΓ επί σειρά ετών, διετέλεσε αντιπρόεδρος εκτελώντας χρέη προέδρου ουσιαστικά κατά τις μακροχρόνιες απουσίες του προέδρου Αλέξανδρου Ζαΐμη. Το Σεπτέμβριο του 1916 κλήθηκε από τον Κωνσταντίνο να αναλάβει σχηματισμό κυβέρνησης. Δε δέχθηκε λόγω της κλονισμένης του υγείας. Λίγο αργότερα πέθανε σε ηλικία 81 ετών. Βλ. εκτενές βιογραφικό σημείωμα, *στο ίδιο*, σ. 50-52.

⁴⁶ Ο Παμμακεδονικός Σύλλογος προήλθε από τη συγχώνευση όλων των Μακεδονικών Συλλόγων της Αθήνας. Επιδίωξή του ήταν η συνένωση όλων των Μακεδόνων που διέμεναν στην Αθήνα και τον Πειραιά σε κοινή μέριμνα υπέρ της Μακεδονίας.

⁴⁷ Διονύσιος Στεφάνου, «Σκιαγραφία Γρηγορίου Παπαδοπούλου (1819-1873)», *ό.π.*, σ. 20.

τους Κρήτες· ενώ κάποτε, κατά την εκπόνηση των σχεδίων δράσης των συλλογικοτήτων, όλοι αυτοί οι στόχοι συμφύρονταν.⁴⁸

Σε επιστολή της στις 20 Οκτωβρίου του 1866, η Ελένη Μασσάλσκη (Dora d' Istria), μαθήτρια του Γρηγόριου Παπαδόπουλου κατά την περίοδο της διαμονής του στη Βλαχία, πληροφορεί τον παλιό της δάσκαλο ότι «ο στρατηγός» είναι εντελώς σύμφωνος με τα αιτήματα, τα οποία εκ μέρους του είχε αναλάβει να του μεταφέρει.⁴⁹ Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, ωστόσο, ο στρατηγός δεν μπορεί να προκαλέσει την αναχώρηση εθελοντών για την Κρήτη. Η ίδια, όμως, σύμφωνα με την επιστολή της, είναι σε θέση να διαβεβαιώσει το δάσκαλό της ότι δύο εθελοντικά σώματα με προορισμό την Κρήτη έχουν ήδη ξεκινήσει. Η επιστολή κλείνει με μία εξίσου, αν όχι περισσότερο ενδιαφέρουσα, πληροφορία: «Όταν μοι γνωστοποιήση [ο στρατηγός] πόσα όπλα δύναται επί του παρόντος να διαθέση», γράφει η Dora d' Istria, «θα σας το ανακοινώσω και θα δυνηθή ούτως η επιτροπή απ' ευθείας να συνεννοηθή μετ' αυτού, όπως αποφασισθή τίνι τρόπω θα φθάσουν εις τον προορισμόν των».

Η επιστολή της Dora d' Istria συνδέει με σαφήνεια τον Γρηγόριο Παπαδόπουλο με ένα ευρύ δίκτυο ανθρώπων εντός και εκτός ελληνικών συνόρων, οι οποίοι την περίοδο εκείνη έχουν στρέψει μέρος των δραστηριοτήτων τους στη στήριξη της Κρητικής επανάστασης. Ο στρατηγός που με τόση θέρμη υποστηρίζει τον κρητικό αγώνα, παρά το όχι ευνοϊκό κλίμα που επικρατεί στην Ευρώπη, δεν είναι άλλος από τον Τζιουζέπε Γαριβάλδη, ιδρυτή του σώματος των Γαριβαλδινών, καταστατική αρχή του οποίου ήταν να σπεύδει και να μάχεται στο πλευρό όσων πολεμούσαν για την ελευθερία τους.⁵⁰ Η επιτροπή, η οποία επρόκειτο να συνεννοηθεί

⁴⁸ Ιωάννα Διαμαντούρου, «Η Κρητική επανάσταση (1866-1869)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ, ό.π., σ. 256.

⁴⁹ *Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*, ό.π., σ. 43.

⁵⁰ Για τον Τζιουζέπε Γαριβάλδη σε σχέση με τα Βαλκάνια γενικότερα, το μύθο που έχει δημιουργηθεί και τον συνοδεύει καθώς και τις στενές ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν στα χρόνια 1859-1862 μεταξύ Ιταλίας και Ελλάδας, βλ. Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα 1859-1862*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985. Για τον Τζιουζέπε Γαριβάλδη και το σώμα των εθελοντών σε σχέση με την επανάσταση στην Κρήτη το 1866, βλ. αναλυτικά Λεωνίδα Καλλιβεράκη, «Οι Γαριβαλδικοί στην κρητική επανάσταση του 1866: το παιχνίδι των αριθμών», *Τα Ιστορικά*, 5 (1986), σ. 121-138. Για την επανάσταση του 1866-1869 ενδεικτικά βλ. και το εκτενές αφιέρωμα της εφημερίδας *Πατρίς*, το οποίο περιέχει ενδιαφέρον από ερευνητικής άποψης πρωτογενές υλικό. «Η μεγάλη Κρητική Επανάσταση 1866-1869», *Πατρίς*, Δεκέμβριος 2008, σ. 1-96. Για τους γιους του Γαριβάλδη στην Ελλάδα το 1870, οι οποίοι φαίνεται πως συντονίζουν τμήμα των ελλήνων

απ' ευθείας με το στρατηγό Γαριβάλδη, φαίνεται ότι είναι η «Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή». Στην επιτροπή αυτή συναντάμε ως ιδρυτικά μέλη, ανάμεσα σε άλλους το Μάρκο Ρενιέρη⁵¹ και το Λέοντα Μελά, συνιδρυτές του ΣΔΕΓ μαζί με το Γρηγόριο Παππαδόπουλο τρία χρόνια αργότερα.

Συγχρόνως, στο σπίτι του κατοπινού πρώτου προέδρου του Συλλόγου, Αλέξανδρου Σούτζου, από το 1866 μέχρι το 1869 συγκεντρώνονται οι οικονομικές συνδρομές υπέρ των Κρητών και από κει διανέμονται στα συγγενικά πρόσωπα των επαναστατών. Την ίδια περίοδο, πολιτικός προϊστάμενος του ΥΠΕΞ είναι ο Επαμεινώνδας Δεληγιώργης, παλιός μαθητής του Γρηγόριου Παππαδόπουλου από την περίοδο που ο τελευταίος δίδασκε στο Γυμνάσιο της Αθήνας.⁵² Αν και η κυβέρνηση δεν παίρνει ανοικτά μέρος σε όλη αυτή τη δραστηριότητα, τη γνωρίζει· πολύ περισσότερο, ο υπουργός των Εξωτερικών. Επιπλέον, η κοινωνική φυσιογνωμία των μελών που απαρτίζουν την «Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή» μαρτυρεί ότι την ύπαρξη και δράση της γνωρίζει, κατά πάσα πιθανότητα, όλος ο πολιτικός κόσμος. Μέσα από την πυρετώδη, επομένως, δραστηριότητα που αναπτύσσεται στο ελληνικό βασίλειο από συλλογικότητες όπως η συγκεκριμένη, η οποία σχετίζεται με την αποκατάσταση των προσφύγων και την εξασφάλιση εθελοντών και όπλων προς τους επαναστάτες, είναι πολύ πιθανόν να τίθενται οι βάσεις νέων συνεργασιών στα πλαίσια νέων συλλογικοτήτων.

Στην ιστορική συγκυρία κατά την οποία τα όρια του ελληνικού βασιλείου είναι ακόμη ασφυκτικά, η σταθερότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επηρεάζεται έντονα από τους πολλαπλούς «γόρδιους δεσμούς» που δημιουργεί το «μέγα

εθελοντών στον Γαλλοπρωσικό πόλεμο στο πλευρό της Γαλλίας και για τις ποικίλες αναφορές του Τζιουζέπε Γαριβάλδη στο τύπο της εποχής σχετικά με το ότι μετά τη Γαλλία θα απελευθερωθούν η Ήπειρος, η Κρήτη κ.λπ. βλ. Ξένια Μαρίνου, *Αναζητώντας οδοφράγματα. Αστικός Τύπος και ελληνικές συμμετοχές στον Γαλλοπρωσικό πόλεμο και την παρισινή κομμούνια*, Κ.Ψ.Μ., Αθήνα 2015, ειδικότερα σ. 101-152 και 187-188.

⁵¹ Ύστερα από προσπάθειες του Μάρκου Ρενιέρη, του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου και άλλων επιφανών, ιδρύθηκε στην Αθήνα 23μελής στην αρχή επιτροπή και κατόπιν 7μελής, υπό τους Ρενιέρη, Λ. Μελά, Δ. Μαυροκορδάτο, Ι. Σκαλτσούνη, Χ. Χριστόπουλο, Γ. Σκουζέ και Α. Παπαδάκη, η οποία υπό την ονομασία «Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή» ανέλαβε το δύσκολο έργο της συλλογής χρημάτων με εράνους για ενίσχυση του κρητικού αγώνα, μέσα στα πλαίσια της Μ. Ιδέας που ασπάζονταν όλα τα μέλη της και ιδιαίτερα ο Ρενιέρης, σπουδαίος νομομαθής και αργότερα διοικητής της Εθνικής Τράπεζας. Ιωάννα Διαμαντούρου, «Η Κρητική επανάσταση (1866-1869)», *ό.π.*, σ. 256.

⁵² Δ. Στεφάνου, «Σκιαγραφία Γρηγορίου Παππαδοπούλου (1819-1873)», *ό.π.*, σ. 19.

Ανατολικό Ζήτημα» αυτοί με τη σειρά τους πυροδοτούν τους βαλκανικούς εθνικισμούς και ανατροφοδοτούνται από αυτούς. Δεν είναι, επομένως, καθόλου αβάσιμη η υπόθεση ότι η ιδέα της ίδρυσης ενός συλλόγου με σκοπό τη «διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων και την καλλιέργειαν της εθνικής ιδέας», για να αναχαιτιστούν οι «νέοι» αλλά άκρως επικίνδυνοι «εχθροί» στις επίζηλες «αλύτρωτες» περιοχές του βορρά, μορφοποιείται στη σκέψη του Γρηγόριου Παππαδόπουλου και των κατοπινών επιφανών συνεργατών του το 1866 με τα γεγονότα της Κρητικής επανάστασης: από τα... Λευκά Όρη, λοιπόν, –σημείο «εκκίνησης» της Κρητικής επανάστασης– θα μεταφερθούμε στις... πεδιάδες της Μακεδονίας μέσω της ίδρυσης και της δράσης της συλλογικότητας που ονομάζεται ΣΔΕΓ.

«Μέριμνα προς εξελλήνισιν των εν Θράκη και Μακεδονία Βουλγάρων»: ανιχνεύοντας τη συγκρότηση του αλυτρωτικού λόγου

«Αλλ' επειδή άλλα μεν χωρία⁵³ δεν έχουσιν καθόλου τα μέσα προς σύστασιν και διατήρησιν Σχολείων, άλλα δ' έχουσιν ανεπαρκή τινα μέσα, πολλά δε ουδ' αισθάνονται την ανάγκην των γραμμάτων, να συστηθή Επιτροπή ή Εταιρεία, ήτις δια συνδρομών των φιλογενών να σχηματίση Κεφάλαιον, εκ των εισοδημάτων του οποίου να υποστηρίξη τα περί ων ο λόγος Σχολεία, να φροντίζη περί μορφώσεως και ευρέσεως των καταλλήλων διδασκάλων· σκοπός δε της ειρημένης εταιρείας να κηρυχθή ότι είναι η «διάδοσις απλώς των γραμμάτων εις τα τούτων ανάγκην έχοντα, αλλά πτωχά μέρη».⁵⁴

Η παραπάνω διαπίστωση και η προτροπή η οποία την ακολουθεί θα μπορούσαν να έχουν διατυπωθεί από τον Γρηγόριο Παππαδόπουλο την περίοδο των διεργασιών που προηγήθηκε της ίδρυσης του ΣΔΕΓ, προκειμένου να πείσει τους εν δυνάμει συμπαραστάτες και συνεργάτες του για την ανάγκη άμεσης και αποτελεσματικής παρέμβασης στις βόρειες «ελληνικές χώρες». Ωστόσο, όσο κι αν εντυπωσιάζει η διατύπωση και η ομοιότητα προς τους σκοπούς του ΣΔΕΓ, τα λόγια αυτά δεν

⁵³ Της Θράκης και της Μακεδονίας.

⁵⁴ Ιωάννης Θεοδωρίδης, «Υπόμνημα περί της εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία θρησκευτικής και Εθνικής ήτοι Πανσλαβιστικής προπαγάνδας», στο Σπύρος Καράβας, «Μακάριοι οι κατέχοντες την γην». Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στην Μακεδονία 1880-1909, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2010, σ. 242. Δύο ακόμη εξίσου σημαίνοντα τεκμήρια για τους αλυτρωτικούς σχεδιασμούς της περιόδου περιέχονται στη συγκεκριμένη μελέτη.

ανήκουν στον εμπνευστή του ούτε διατυπώθηκαν λίγο πριν την ίδρυσή του. Αντίθετα, αποτελούν απόσπασμα εκτενούς υπομνήματος, το οποίο συντάχθηκε από τον Ιωάννη Θεοδωρίδη για λογαριασμό του υποπροξενείου Σερρών, το Νοέμβριο του 1859, έπειτα από παραγγελία του ΥΠΕΞ.⁵⁵ Δυσχερής εντέλει η προσπάθεια να εντοπίσει κανείς την πατρότητα της ιδέας ίδρυσης της συγκεκριμένης συλλογικότητας.

Ας αφήσουμε, όμως, το ίδιο το υπόμνημα να μας οδηγήσει. Ο Ιωάννης Θεοδωρίδης,⁵⁶ αν και γιατρός στο επάγγελμα, έχει εργαστεί σε σχολεία της περιοχής Νευροκοπίου και γνωρίζει πολύ καλά πώς διαμορφώνεται η κατάσταση στη Μακεδονία. Για το λόγο αυτό, όταν το ΥΠΕΞ μέσω του υποπροξενείου Σερρών του αναθέτει τη σύνταξη υπομνήματος σχετικά με το βαθμό διείσδυσης της προπαγάνδας του καθολικισμού και του προτεσταντισμού στη Μακεδονία, εκείνος απαντά ότι ούτε παλαιότερα αλλά ούτε και στις μέρες του είχε γίνει σοβαρή απόπειρα διάδοσης του καθολικισμού στη συγκεκριμένη επαρχία ή στις γειτονικές επαρχίες Δράμας και Μελένικου.⁵⁷ Όσο για τον προτεσταντισμό, είχε επιχειρηθεί δύο ή τρεις φορές να εισαχθεί στην περιοχή, αλλά εξαιτίας της ανικανότητας των «αποστόλων του», οι

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 17.

⁵⁶ Ο Ιωάννης Θεοδωρίδης γεννήθηκε στην Τσαρίτσανη το 1826 και πέθανε στις Σέρρες το 1881. Σπούδασε στη Φιλοσοφική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και αργότερα στην Ιατρική στο Πανεπιστήμιο της Πίζας. Ασκεί το ιατρικό επάγγελμα στις Σέρρες. Γνωρίζει άριστα τι συμβαίνει στη Μακεδονία και στη Θράκη με τις ενέργειες του απρόβλεπτου *μνηστήρα*, του βουλγαρικού εθνικού κινήματος, όπως γνωρίζει και τα επιχειρήματα του ελληνικού βασιλείου ως προς τη διεκδίκηση των παραπάνω περιοχών. Στο ίδιο, σ. 15-17. Εκεί ο Σπύρος Καράβας εξηγεί ότι τη διατύπωση «μνηστήρες», η οποία αφορά τους Βουλγάρους, ανήκει στην Έλλη Σκοπετέα και βρίσκεται στη συμβολή της με τίτλο «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», ό.π. Ο Ιωάννης Θεοδωρίδης για ένα διάστημα διετέλεσε προξενικός πράκτορας της Ιταλίας στις Σέρρες.

⁵⁷ Ο Σπύρος Καράβας υποστηρίζει ότι αποτελεί κοινό μυστικό ότι τα περισσότερα υπομνήματα που αποστέλλουν οι προξενικές αρχές στο ΥΠΕΞ δε γράφονται με πρωτοβουλία των συντακτών τους αλλά κατόπιν παραγγελίας του Υπουργείου. Οι συντάκτες, αν δεν είναι οι ίδιοι πρόξενοι ή προξενικοί υπάλληλοι, θεωρούνται καθ' ύλην αρμόδιοι και οπωσδήποτε έμπιστοι των προξενικών αρχών. Στην κατηγορία αυτή προφανώς ανήκει και ο Ιωάννης Θεοδωρίδης. Κι ενώ το ΥΠΕΞ ζητά υπομνήματα από τους προξένους που υπηρετούσαν σε περιοχές όπου δρούσε η καθολική και προτεσταντική προπαγάνδα, θεωρώντας τις προπαγάνδες αυτές ως σημαίνον πρόβλημα, ο Ιωάννης Θεοδωρίδης το αντιστρέφει και κάνει λόγο για τις απειλές από το νέο εχθρό, τον πανσλαβισμό. Σ. Καράβας, «Μακάριοι οι κατέχοντες την γην», ό.π. 17-18.

προσπάθειες αυτές δεν είχαν καρποφορήσει.⁵⁸ Και ο Ιωάννης Θεοδωρίδης καταλήγει ότι άλλος είναι ο «μέγας κίνδυνος της ελληνικής φυλής εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία και εξ άλλης Προπαγάνδας προερχόμενος». Ο κίνδυνος αυτός «μόλις ήδη καταφανέστατος γενόμενος και επικείμενος υπάρχων, ήρχισε να εγείρη πολλών την ανησυχίαν» και σύμφωνα με το συντάκτη του υπομνήματος, συνίσταται στον επαπειλούμενο «διαμελισμόν του Ελληνικού έθνους και της Ελληνικής γης υπό της Σλαβικής Προπαγάνδας».⁵⁹

Ο Θεοδωρίδης εξηγεί ότι το μέσον της βουλγαρικής προπαγάνδας είναι η βουλγαρική γλώσσα, μέσω της οποίας επιχειρεί να πείσει τους κατοίκους της «Θράκης και μεγάλου μέρους της Μακεδονίας» ότι οι περιοχές τους δεν έχουν καμία οργανική σχέση με την Ελλάδα αλλά με τη Βουλγαρία, καθώς οι περισσότεροι εξ αυτών των κατοίκων μιλούν τη βουλγαρική.⁶⁰ Ωστόσο, «λόγοι ιστορικοί», όπως υποστηρίζει και ο Ιωάννης Πανταζίδης ακριβώς είκοσι χρόνια αργότερα, στο «εν Αθήναις Συνέδριον των ελληνικών Συλλόγων», συνέτειναν ώστε οι άνθρωποι αυτοί – οι «ατυχείς ομογενείς» κατά τον Θεοδωρίδη και οι «αδελφοί» κατά τον Πανταζίδη – να μιλούν τη βουλγαρική: πρώτοι εκείνοι υπέστησαν τα «δεινά της εισβολής των βαρβάρων επί του Μεσαιώνος».⁶¹ «Τους δυστυχείς», λοιπόν, «τούτους κατοίκους της Θράκης και της Βορείου Μακεδονίας εξ Ελλήνων έλκοντας την καταγωγήν και εις την πάτριον Ελληνικήν γην αρχαιόθεν οικούντας, [...] ζητούσιν να αποπλανήσωσιν οι οπαδοί της Προπαγάνδας του Πανσλαβισμού και να πείσωσιν αυτούς ότι δεν είναι Έλληνες».⁶²

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Θεοδωρίδη δύο είναι οι τρόποι που μπορούν να θεραπεύσουν την κατάσταση αυτή: η ταχεία πολιτική μεταβολή της «Ευρωπαϊκής Τουρκίας», δηλ. ο σχηματισμός ελληνικού βασιλείου μέχρι τον Αίμο, ή η «σοβαρά, δραστήριος και επίμονος σπουδή προς εξελληνίσις των εν Θράκη και Μακεδονία Βουλγάρων». Και μολονότι ο πρώτος τρόπος, σύμφωνα με το συντάκτη του

⁵⁸ Οι εισηγητές του, «άνθρωποι κοινοί», αντιλήφθηκαν γρήγορα ότι στην καλύτερη περίπτωση τους περίμενε η «γλευή και ο εμπαιγμός» και στη χειρότερη «η αγανάκτησις και το μίσος». Στο *ίδιο*, σ. 235-236.

⁵⁹ Στο *ίδιο*, σ. 237-238.

⁶⁰ Στο *ίδιο*, σ. 239.

⁶¹ Στο *ίδιο*, σ. 239.

⁶² Στο *ίδιο*, σ. 240.

υπομνήματος, είναι ο ασφαλέστερος και βεβαιότερος, εντούτοις είναι ο λιγότερο πιθανός δεδομένου ότι εξαρτάται «εκ περιστάσεων εξωτερικών τε και εσωτερικών», για τη δημιουργία των οποίων δεν είναι αρκετή η θέληση της ελληνικής πλευράς. Κατά συνέπεια, καταλήγει στην υποστήριξη του δεύτερου τρόπου: στην «επίμονον σπουδήν προς εξελλήνισιν των εν Θράκη και Μακεδονία Βουλγάρων». Ο τρόπος αυτός μπορεί να είναι «βραδύτερος» και να παρουσιάζει «πολλά προσκόμματα», προερχόμενα τόσο από τους ίδιους τους κατοίκους, των οποίων τη γλώσσα η ελληνική πλευρά ζητά να αποκαταστήσει, όσο και από το ίδιο το ελληνικό κράτος «ένεκα της ψυχράς αδιαφορίας», υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες, πάντως, ο τρόπος αυτός είναι ο προσφορότερος.⁶³

Σε τι συνίσταται όμως η επίμονη και δραστήρια σπουδή για τον εξελληνισμό «των εν Θράκη και Μακεδονία Βουλγάρων», σύμφωνα με τον Ιωάννη Θεοδωρίδη; Τι πρέπει να γίνει; Πρέπει να ιδρυθούν αλληλοδιδασκτικά σχολεία στα μεγαλύτερα τουλάχιστον χωριά της Μακεδονίας και της Θράκης· να υποστηριχθούν ή και να ιδρυθούν σχολεία, αν δεν υπάρχουν καθόλου, ακόμη και στα χωριά όπου ομιλείται η ελληνική γλώσσα. Ειδικότερα, όμως, στα χωριά όπου κυριαρχεί η βουλγαρική να σταλούν δάσκαλοι Έλληνες στην καταγωγή και στη γλώσσα, οι οποίοι να γνωρίζουν και τη βουλγαρική, να είναι ορθόδοξοι στη θρησκεία –πατριαρχικοί δηλαδή– και «τίμιοι» άνθρωποι. Οι μαθητές στα σχολεία να μιλούν και να συνεννοούνται υποχρεωτικά στην ελληνική⁶⁴ και συγχρόνως οι δάσκαλοι να συνηθίσουν να εμπνέουν «εις τας απαλὰς των νέων ψυχὰς, και εν ταις συναναστροφαίς εις τον λαόν ότι εισί Έλληνες απομαθόντες ένεκα των περιστάσεων την προγονικήν αυτών γλώσσαν».⁶⁵ Μετά από όλα αυτά, καταλήγει στην πρόταση για ίδρυση Επιτροπής ή Εταιρείας, σκοπός της οποίας θα είναι η «διάδοσις απλώς των γραμμάτων εις τα τούτων ανάγκην έχοντα, αλλά πτωχὰ μέρη».

Επιχειρώντας, ωστόσο, ένα ακόμη μικρό βήμα προς τα πίσω διαπιστώνουμε ότι ούτε, ασφαλώς, ο Ιωάννης Θεοδωρίδης διαμορφώνει και διατυπώνει τις απόψεις του

⁶³ Στο ίδιο, σ. 241.

⁶⁴ Πράγμα που ισχυρίζεται ότι εφαρμόστηκε μετά «θαυμασίου επιτυχίας» προ πολλού έπειτα από υπόδειξή του σε δύο χωριά της «Επαρχίας Νεβροκόπου». Στο ίδιο, σ. 242.

⁶⁵ Όπως οι κάτοικοι της Προύσας και πολλοί άλλοι κάτοικοι της Μικράς Ασίας, οι οποίοι είναι χριστιανοί που μιλούν την τουρκική γλώσσα. Στο ίδιο, σ. 242.

εν κενώ. Ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1850 έχουν τεθεί από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, ιδρυτικό μέλος του ΣΔΕΓ και επί σειρά ετών μέλος του ΔΣ του και κατοπινό πρόεδρό του, οι βάσεις για την ιστορία του νέου ελληνισμού.⁶⁶ Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος κατά τη δεκαετία του 1850 αρθρογραφεί, διορίζεται στο Πανεπιστήμιο και διδάσκει· δημοσιεύει τις πανεπιστημιακές του διαλέξεις και γενικώς επικοινωνεί στο δημόσιο πεδίο τις ορίζουσες που συνέχουν το έργο του. Με άλλα λόγια, τότε έχουν ήδη τεθεί οι βάσεις, αν και όχι λεπτομερώς επεξεργασμένες, για το τριμερές σχήμα της ελληνικής ιστορίας· έχει αρχίσει η περίοδος συγκρότησης του λόγου για την ιστορική και γεωγραφική συνέχεια του ελληνισμού. Για τη διττή αυτή συνέχεια, ιστορική και γεωγραφική, όπως αποκρυσταλλώνεται το διάστημα 1860-62,⁶⁷ την ώρα που και το βουλγαρικό ζήτημα έχει πάρει το δρόμο του, επιστρατεύονται επιστημονικά πλέον επιχειρήματα, ώστε οι διεκδικήσεις του ελληνικού βασιλείου να οριοθετούν πειστικά ένα νέο αλυτρωτικό όραμα.⁶⁸ Σύμφωνα με τις διεκδικήσεις αυτές, τότε και για πολλά ακόμη χρόνια, οι βλέψεις του βασιλείου φθάνουν μέχρι τον Αίμο περιλαμβάνοντας ολόκληρη τη Θράκη και τη Μακεδονία και τη μισή σημερινή Αλβανία.⁶⁹

Σημείο τομής, κατά συνέπεια, των λόγων των Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, Ιωάννη Θεοδωρίδη, Γρηγόριου Παπαδόπουλου, Λέοντος Μελά και Ιωάννη Πανταζίδη, που διατυπώνονται με κάποια χρόνια διαφορά μεταξύ τους, είναι η συγκρότηση του αλυτρωτικού λόγου, ο οποίος συγκροτείται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1850. Ο αλυτρωτικός λόγος καθοδηγεί και νοηματοδοτεί την πολιτική δράση, και τα αποτελέσματα της εν λόγω δράσης ανατροφοδοτούν την ανάγκη επανεπεξεργασίας του. Ασφαλώς οι άνθρωποι αυτοί δεν είναι οι μόνοι που συμβάλλουν στη συγκεκριμένη διαδικασία. Έχουν, ωστόσο, σχέση άμεση και στρατηγικής σημασίας με τον ΣΔΕΓ ή με τη δραστηριότητα του ΣΔΕΓ, με το «ένθεν» «κακείθεν», το «από δω» και «από κει». Με καταγωγή από γνωστές οικογένειες των

⁶⁶ Κ.Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ.143-174, 182-183.

⁶⁷ Σπύρος Καράβας, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 2004, σ. 153.

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 152.

⁶⁹ Στο ίδιο, σ.152.

«αλύτρωτων ελληνικών χωρών», έχουν σπουδάσει, μένουν μόνιμα ή έμειναν για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα «εδώ»,⁷⁰ ενώ η δράση τους επεκτείνεται και στο «εκεί».⁷¹ Οι επαγγελματικές τους ιδιότητες, συνεπώς, η κοινωνική τους φυσιογνωμία, οι πολιτικές τους δραστηριότητες, οι τόποι καταγωγής τους συγκροτούν, κατά τη γνώμη μας, ένα συνεχές, εντός του οποίου μας δίνεται η ευκαιρία να ανιχνεύσουμε και να παρακολουθήσουμε πολυπρόσωπες και πολυειδείς συνδέσεις δικτύων μεταξύ ελληνικού βασιλείου και των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έχοντας αυτά κατά νου, γίνεται αντιληπτό ότι δεν έχει μεγάλη σημασία, τουλάχιστον για μας, αν η ιδέα για την ίδρυση του ΣΔΕΓ γεννιέται πρώτη φορά στο μυαλό του Γρηγόριου Παππαδόπουλου· σημασία έχει η γενεαλογία της ιδέας ίδρυσης του Συλλόγου.

«Συνιστάται σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων»: στοιχεία ταυτότητας

Δείξαμε ότι, αν και ο ΣΔΕΓ ιδρύεται στο τέλος της έβδομης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα, η γέννησή του προοιωνίζεται τουλάχιστον μία δεκαετία πριν. Ας ξαναγυρίσουμε όμως στο 1869. Ο σκοπός του ΣΔΕΓ συνίσταται «απλώς» στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων, όπως ακριβώς πρότεινε ο Ιωάννης Θεοδωρίδης το 1859 και όπως ορίζεται πολύ λιτά στο άρθρο 1 του καταστατικού του.⁷² Μέσα για την επίτευξη του σκοπού ορίζονται από το άρθρο 2, σε συνάρτηση πάντα με τους πόρους του, η σταδιακή ίδρυση σχολείων αρρένων και θηλέων και συνεπώς η εισαγωγή και διάδοση της στοιχειώδους παιδείας και των καταλληλότερων μεθόδων διδασκαλίας, με τη συγγραφή και διανομή χρήσιμων συγγραμμάτων.⁷³ Αν δεν είχαμε κάνει αυτή την αναδρομή στο παρελθόν, θα μας προβλημάτιζε σίγουρα η αοριστία που καλύπτει το «πού» αυτής της διάδοσης. Δεν αναφέρεται ρητά σε κανένα σημείο

⁷⁰ Με το «εδώ» εννοούμε τα όρια του ελληνικού κράτους και κυρίως την Αθήνα, όπου εντοπίζεται το κοινό σημείο αναφοράς της δράσης όλων αυτών των ανθρώπων, για κάποια τουλάχιστον περίοδο (Ιωάννης Θεοδωρίδης) ή για το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής τους.

⁷¹ Με το «εκεί» εννοούμε την Οθωμανική Αυτοκρατορία και κυρίως τις διεκδικούμενες από το ελληνικό κράτος περιοχές της.

⁷² «Διοργανισμός του προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων συλλόγου», στο *Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*, ό.π., σ. 55.

⁷³ Στο ίδιο, σ. 55.

του καταστατικού ο τόπος στον οποίο θα λάβει χώρα η διαδικασία της διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων.

Με βάση όσα ήδη έχουμε εκθέσει, γίνεται φανερό ότι ο ΣΔΕΓ προτίθεται να στρέψει το βάρος των προσπαθειών του για διάδοση της στοιχειώδους εκπαίδευσης στο «εξωτερικό», στις διεκδικούμενες, δηλαδή, περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Διαφορετικά τι νόημα θα είχε να προτάσσεται στην επωνυμία μιας συλλογικότητας που ιδρύεται στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους η διάδοση των ελληνικών γραμμάτων; Μήπως θα ήταν δυνατό να «διαδοθεί» εντός των ορίων του ελληνικού κράτους άλλη παιδεία εκτός από την ελληνική από έναν ελληνικό σύλλογο, ο οποίος προτάσσει το φιλεκπαιδευτικό του σκοπό; Το ότι στρέφει το βάρος των προσπαθειών του στο «εξωτερικό», όμως, δε σημαίνει ότι ο ΣΔΕΓ στην πολύχρονη πορεία του και ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, όπως δείχνει και η έκθεση πεπραγμένων που παρουσιάστηκε στο συνέδριο του 1879, δεν ενδιαφέρθηκε για την έκβαση των εκπαιδευτικών πραγμάτων στην Ελλάδα. Δεν μπορούμε, ωστόσο να θεωρήσουμε ότι η πτυχή αυτή αποτέλεσε το κύριο μέρος της δράσης του ούτε το σκοπό της ίδρυσής του. Τα στοιχεία από την έκθεση πεπραγμένων που ανακοινώθηκαν στο Συνέδριο το 1879, σε συνδυασμό με όσα θα εκθέσουμε παρακάτω, δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για το «πού» των δραστηριοτήτων του.

Η ταύτιση, επομένως, της επωνυμίας του Συλλόγου –«Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων»– με το πρώτο άρθρο του καταστατικού – «συνιστάται σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων»– δεν αποτελεί τυχαία επιλογή. Στην πραγματικότητα, η επανάληψη του σκοπού μέσω της επωνυμίας και του πρώτου άρθρου δίνει έμφαση στη διαδικασία της διάδοσης, χωρίς να επιμένει στο χώρο που θα λάβει χώρα η διάδοση. Η γενικότητα αυτή δηλώνει την πρόθεση του Συλλόγου να εξασφαλίσει στον εαυτό του τη δυνατότητα παρέμβασης σε μια διευρυμένη χωρικότητα, τα όρια της οποίας θα τελούν υπό συνεχή προσδιορισμό. Έτσι, η χωρικότητα αυτή θα αναγορεύεται σε πεδίο διεκδίκησης του Συλλόγου, δίνοντάς του τη δυνατότητα διαρκούς επανεκτίμησης των ορίων και των αναγκών της, συνεκτιμώντας ταυτόχρονα τα όρια των πόρων και του δικτύου του. Με άλλα λόγια, ο ΣΔΕΓ θέλει να κρατήσει για τον εαυτό του το πλεονέκτημα του καθορισμού των

γεωγραφικών, οικονομικών, κοινωνικών ορίων της δράσης του, χωρίς αυτά τα όρια να εκτίθενται σε κοινή θέα και αντίληψη και κυρίως στη θέα των αντίπαλων εθνικισμών και της οθωμανικής διοίκησης.⁷⁴

Ας αφήσουμε, όμως, τη χωρικότητα στην οποία επιδιώκει να παρέμβει ο ΣΔΕΓ και ας εστιάσουμε στην εκπαιδευτική ενέργεια, δηλαδή στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων. Η διάδοση συνιστά διαδικασία και, όπως κάθε διαδικασία, για να υλοποιηθεί επιτυχώς προϋποθέτει τη λειτουργία ποικίλων παραγόντων. Ιδιαίτερα η συγκεκριμένη χρειάζεται βάθος χρόνου για να μπορέσει να αναπτυχθεί, ευρύτατα δίκτυα ανθρώπων και την αποτελεσματική συνεργασία μηχανισμών. Ο επιτυχής συνδυασμός όλων αυτών των παραγόντων είναι εν δυνάμει ικανός να συντελέσει στην παγίωσή της και στην απόδοση των επιθυμητών αποτελεσμάτων. Χρειάζεται με άλλα λόγια να εξασφαλίζεται η συνέχεια της διαδικασίας, η συνέχεια της διάδοσης. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είναι πολύπλοκο, χρονοβόρο, ακριβό· εντέλει εξαιρετικά δύσκολο. Ας μην ξεχνάμε ότι την περίοδο κατά την οποία ο ΣΔΕΓ οραματίζεται τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων στις διαφιλονικούμενες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η εκπαιδευτική διαδικασία εντός του ελληνικού βασιλείου, με εγγενές χαρακτηριστικό σοβαρές ασυνέχειες οφειλόμενες κυρίως στην υποχρηματοδότηση και στον αποσπασματικό σχεδιασμό, μπορεί να χαρακτηριστεί επιεικώς πάσχουσα.⁷⁵

Σε κάθε περίπτωση, θεωρούμε ότι οι δυσκολίες που χαρακτηρίζουν το εγχείρημα, δηλαδή την παγίωση της διαδικασίας διάδοσης, είναι γνωστές στους

⁷⁴ Το γεγονός ότι θέλει κάτι τέτοιο δε σημαίνει ότι το επιτυγχάνει. Ο Διονύσιος Στεφάνου αναφέρει ότι ο Σύλλογος από τη στιγμή που ιδρύθηκε προκάλεσε τις υποψίες ξένης δύναμης σχετικά με τον αληθινό σκοπό της δράσης του, με αποτέλεσμα να ζητηθούν εξηγήσεις και να παρέμβει ο βασιλιάς για τη λήξη του διπλωματικού επεισοδίου. Δ. Στεφάνου, «Σκιαγραφία Γρηγορίου Παπαδοπούλου (1819-1873)», *ό.π.*, σ. 21.

⁷⁵ Την ώρα που ο ΣΔΕΓ στο καταστατικό του μιλά για την ανάγκη ίδρυσης σχολείων στοιχειώδους εκπαίδευσης αρρένων και θηλέων ως βασική παράμετρο «διαδόσεως» των ελληνικών γραμμάτων στο «εξωτερικό», στο εσωτερικό βρίσκεται ακόμη σε πολύ χαμηλά επίπεδα η συγκρότηση της εκπαίδευσης των κοριτσιών, για να σταθούμε σε ένα, επιμέρους, ενδεικτικό όμως, στοιχείο της κατάστασης στην οποία βρίσκεται η ελληνική εκπαίδευση. Επίσης το διδασκαλείο αρρένων από το 1864 έχει καταργηθεί για να λειτουργήσει ξανά δεκατέσσερα χρόνια αργότερα. Η αλληλοδιδασκτική ακόμη είναι η επικρατούσα μέθοδος διδασκαλίας και τα ποσοστά αναλφαβητισμού ανδρών και γυναικών εξαιρετικά υψηλά, σύμφωνα με τη στατιστική του 1879: 69% για τους άντρες και 93% για τις γυναίκες. *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός*, Υπουργείον Εσωτερικών, Εν Αθήναις 1881, σ. 33. Στα περισσότερα από τα ζητήματα αυτά αναφερθήκαμε ήδη.

ιδρυτές του ΣΔΕΓ και σε πρώτον απ' όλους στον ίδιο τον Γρηγόριο Παππαδόπουλο, ο οποίος εκτός από εμπνευστής ήταν και ο οργανωτικός νους του Συλλόγου. Στο βιογραφικό σημείωμα που συντάσσει γι' αυτόν ο Διονύσιος Στεφάνου, σημειώνει ότι την πραγματοποίηση του «μεγάλου τούτου σχεδίου κατώρθωσε τη βοήθεια ανδρών των κρατίστων εν τοις γράμμασι και τω πλούτῳ και τη κοινωνική υπεροχή οίοι ο Αλέξανδρος Σούτζος, ο Κωνσταντίνος Δόσιος, ο Μάρκος Ρενιέρης, ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, ο Παναγιώτης Ρομπότης, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο Λέων Μελάς, ο Ιωάννης Πανταζίδης, ο Παύλος Λάμπρος, ο Χαρίλαος Τρικούπης κ.λπ.».⁷⁶ Έτσι, όταν στις 13 Απριλίου του 1869 το καταστατικό κείμενο εγκρίνεται και υπογράφεται από 25 επιφανή μέλη της ελληνικής κοινωνίας,⁷⁷ ο ΣΔΕΓ έχει πλέον ιδρυθεί με σκοπό, πέρα από τον αναγραφόμενο στο «διοργανισμό» του, να αντεπεξέλθει στις δυσκολίες του εγχειρήματος και, κατά τη γνώμη μας, σαφώς να ηγεμονεύσει στο ευρύ και επιμελώς ακαθόριστο πεδίο «της διαδόσεως των ελληνικών γραμμάτων». Η οικονομική, πολιτική, και κοινωνική εμβέλεια των ιδρυτικών του μελών εγγυώνται την οικονομική αναπαραγωγή του μηχανισμού που θα επιχειρηθεί να δομηθεί, τη δυνατότητα συνεχούς διεύρυνσης του δικτύου του Συλλόγου σε όλους τους τομείς του δημόσιου πεδίου, καθώς και τον πολλαπλασιασμό των δυνατοτήτων παρέμβασής του τόσο εντός όσο και εκτός των ορίων του ελληνικού βασιλείου.

Η έμφαση που δίνεται στη δυνατότητα αναπαραγωγής του Συλλόγου και διευκόλυνσης των δραστηριοτήτων του γίνεται εμφανής και από το άρθρο 6 του καταστατικού, στο οποίο γίνεται λόγος για τα αντεπιστέλλοντα μέλη και τους επίτιμους προέδρους. Σύμφωνα με το άρθρο 6, αντεπιστέλλοντα μέλη ή επίτιμοι πρόεδροι «διορίζονται Έλληνες ή ξένοι δια των γνώσεων ή της κοινωνικής αυτών θέσεως δυνάμενοι να συντελέσωσιν εις τους σκοπούς του συλλόγου». Έτσι, ενδεικτικά και μόνο, στον κατάλογο των επίτιμων αντιπροέδρων συναντάμε τον Emil Burnouf (1869),⁷⁸ διευθυντή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, τον Γεώργιο Λουδοβίκο Μάουρερ (G. L. chevalier de Maurer), μέλος της βαυαρικής

⁷⁶ Δ. Στεφάνου, «Σκιαγραφία Γρηγορίου Παππαδοπούλου (1819-1873)», *ό.π.*, σ. 20.

⁷⁷ Εκείνη την ημέρα 6 από τα 31 ιδρυτικά μέλη δεν υπέγραψαν λόγω απουσίας τους. Στο *ίδιο*, σ. 57.

⁷⁸ Οι χρονολογίες σε παρένθεση δηλώνουν το έτος ανακήρυξής τους σε επίτιμα μέλη του Συλλόγου. Στο *ίδιο*, σ. 64-67. Τον Emil Burnouf συναντήσαμε στο πρώτο κεφάλαιο να διατυπώνει διθυραμβικά σχόλια για το Αρσάκειο.

αντιβασιλείας (1869), επίσης τον Αλή Πασά, Μεγάλο Βεζύρη στην Πύλη (1869), τον Αριστάρχη Σταυράκη, Μεγάλο Λογοθέτη της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας και πρόεδρο του ΕΦΣΚ (1870), τον Ηροκλή (Ηρακλή) Βασιάδη,⁷⁹ καθηγητή της Μεγάλης του Γένους Σχολής και ιδρυτή του ΕΦΣΚ (1870), τον Κωνσταντίνο Καραπάνο (1871). Ο τελευταίος στο διάστημα που διέμενε στην Κωνσταντινούπολη είχε χρηματίσει πρόεδρος του ΕΦΣΚ, ενώ εμείς τον συναντήσαμε ήδη ως πρόεδρο της ΦΕ, ιδιότητα που ακολούθησε την εγκατάστασή του στην Ελλάδα.⁸⁰ Η εγγραφή των συγκεκριμένων προσώπων στον κατάλογο των επίτιμων μελών θα λέγαμε – χρησιμοποιώντας συνειδητά έναν λεκτικό αναχρονισμό– ότι «φωτογραφίζει» την ταυτότητα εκείνων τους οποίους ο Σύλλογος επιθυμεί και επιδιώκει να περιλάβει στις τάξεις του, εμμέσως και εκείνων που δεν επιθυμεί. Συγχρόνως προοικονομεί το ευρύ πεδίο των δραστηριοτήτων του, το βάρος του εγχειρήματος που σκοπεύει να αναλάβει, όσο και τη γεωγραφική διασπορά της συμπάθειας προς το σκοπό του, την οποία επιχειρεί να κερδίσει.

Επιπλέον, εξίσου σημαντική διάσταση των αναδυόμενων μέσα από το καταστατικό άρρητων επιδιώξεών του είναι η προσπάθειά του να πείσει για την

⁷⁹ Ο ΕΦΣΚ ιδρύεται στην Κωνσταντινούπολη το 1861. Η παρουσία του Ηροκλή Βασιάδη, γιατρού στο επάγγελμα, στον κατάλογο με τα επίτιμα μέλη μαρτυρεί την αδιαμφισβήτητη επίδραση που άσκησε ο σύλλογος της Κωνσταντινούπολης στον εμπνευστή και στους ιδρυτές του ΣΔΕΓ στην Αθήνα. Για μια σύντομη ανασκόπηση στην ιστορία ίδρυσης του ΕΦΣΚ, για την κοινωνική του σύσταση και τη μεταβολή στο χρόνο, καθώς και το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτός έδρασε βλ. τη μελέτη αναφοράς, Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης, 1861-1912*, Νεφέλη, Αθήνα 1996. Βλ. επίσης την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Γιώργος Γιαννακόπουλος, «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολεως (1861-1922): Η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Νομικών και Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα 1998, σ. 117-147. Για την πολιτική κατάσταση που επικρατεί στην Κωνσταντινούπολη, για το Πατριαρχείο και τις πολιτικές σχέσεις με την Ελλάδα την περίοδο ίδρυσης του ΕΦΣΚ αλλά και για τον Ηροκλή Βασιάδη ως ηγέτη των εθνοκεντρικών ριζοσπαστικών κύκλων της Κωνσταντινούπολης, βλ. Δημήτρης Α. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, 2003, σ. 213-216.

⁸⁰ Ο πολυπράγμων Κωνσταντίνος Καραπάνος στις 7 Μαρτίου 1876 προεδρεύει της Φιλοπτόχου Αδελφότητα Κυριών του Σταυροδρομίου (ή του Πέραν, συναντάται και με τις δύο ονομασίες), όπου και αναγγέλλει τη σύσταση Φιλανθρωπικού Εργαστηρίου στο οποίο επρόκειτο να εργαστούν όσες γυναίκες μπορούσαν. Κυριακή Μαμώνη – Λήδα Ιστοκοπούλου, *Γυναίκες σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Εστία, Αθήνα 2002, σ. 31. Η συγκεκριμένη γυναικεία συλλογικότητα ιδρύεται την ίδια χρονιά με τον ΕΦΣΚ.

πολιτιστική, καθαρά μορφωτική, υπερεθνική και άρα όχι πολιτική σημασία του επαγγελλόμενου σκοπού. Πριν επιχειρήσουμε να στηρίξουμε την υπόθεσή μας αυτή, ας κάνουμε μία ακόμη στάση στα πρόσωπα που πλαισιώνουν τον ΣΔΕΓ. Ανάμεσα στα 53 επίτιμα μέλη μεταξύ των ετών 1869-1899 εμφανίζονται και δύο γυναίκες, η γνωστή μας Ελένη Μασσάλσκη το γένος Γκίκα ή Dora d' Istria (1869)⁸¹ και η «Μέλαινα» Ελπίς von Schwartz, «βαρωνίς» και συγγραφέας (1869).⁸² Όπως είχε χρειαστεί να επισημάνουμε και κατά την ανάλυση του μηχανισμού της ΦΕ, έτσι και εδώ, η έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς στη δυνατότητα εισδοχής γυναικών ως μελών του Συλλόγου στο καταστατικό κείμενο του ΣΔΕΓ ερμηνεύεται από την πλευρά μας ως αυτονόητος αποκλεισμός. Η εγγραφή της Dora d' Istria και της Ελπίδας von Schwartz στον κατάλογο των επίτιμων μελών επιβεβαιώνει όσα επισημάναμε παραπάνω για τη δυναμική του άρθρου 6 και τις επιδιώξεις του ΣΔΕΓ και ερμηνεύεται υπό το πρίσμα των δημοσίων σχέσεων ως μία από τις ποικίλες εκδοχές των πολύπλοκων παιχνιδιών εξουσίας.

Οι γυναίκες αυτές και οι οικογένειές τους, καθώς έχουν συμβάλει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στην Κρητική επανάσταση του 1866, ενδεχομένως και στην ίδρυση του Συλλόγου, αναγορεύονται σε επίτιμα μέλη του αμέσως μόλις αυτός ιδρύεται. Με τον συγκεκριμένο τρόπο, ο ΣΔΕΓ επιχειρεί να συμπυκνώσει τις ευχαριστίες του για τη συνεργασία τους μαζί του στο παρελθόν και ταυτόχρονα να δεσμεύσει την επιθυμία των γυναικών αυτών να συνεχίσουν να συνεργάζονται μαζί του και στο

⁸¹ Για την Dora d' Istria θυμίζουμε τη μακρά συνεργασία της με το Γρηγόριο Παπαδόπουλο και τη μακρά σχέση του Παπαδόπουλου με τον Αλέξανδρο Γκίκα, Ηγεμόνα της Βλαχίας και θείο της διάσημης συγγραφέως. Αναλυτικότερα για την Dora d' Istria βλ. στο βιογραφικό σημείωμα στο *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π., σ. 43.

⁸² Ελπίς Μέλαινα είναι το φιλολογικό ψευδώνυμο της βαρόνης Marie Esperance von Schwartz, Βρετανίδα με ρίζες από τη Γερμανία και την Ελβετία. Η ζωή της πέρασε ανάμεσα σε διάφορες πόλεις της Ευρώπης. Ταξίδεψε ανά τη Μεσόγειο και έγραψε τις εντυπώσεις της. Τα ταξίδια της στην Κρήτη αλλά και η διαμονή της εκεί κράτησαν περίπου είκοσι χρόνια. Γνώριζε τον Γαριβάλδη και κάποιοι πιθανολογούν ότι αυτή βοήθησε να έρθει στη Κρήτη σώμα Γαριβαλδινών ως βοήθεια κατά την επανάσταση του 1866-1869. Ωστόσο, εμείς είδαμε και την ανάμειξη της πρώην μαθήτριας του Γρ. Παπαδόπουλου και έτερου επίτιμου γυναικείου μέλους του ΣΔΕΓ, Ελένης Μασσάλσκη, στο θέμα αυτό. Το ερειπωμένο αρχοντικό της Marie Esperance von Schwartz βρίσκεται στη Χαλέπα Χανίων. Βλ. αναλυτικότερα αλλά και για το συγγραφικό της έργο, Δήμητρα Παλιούρα, «Γυναίκες περιηγήτριες στα Χανιά κατά τον 19^ο αιώνα, στο Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ4, Ανάτυπο, Χανιά 2011, σ. 536-543. Βλ. επίσης Ελπίς Μέλαινα, *Περιηγήσεις στην Κρήτη 1866-1869*, μτφρ.– εισαγωγή – σχόλια Ιωάννα Μυλωνάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2008.

μέλλον. Επιπλέον, η προσέλκυση του ενδιαφέροντος δύο διεθνώς εξεχουσών γυναικείων προσωπικοτήτων ενισχύει τη σοβαρότητα του σκοπού του Συλλόγου, δίνοντας έμφαση στον εμμέσως διακηρυττόμενο υπερεθνικό, μη πολιτικό χαρακτήρα των επιδιώξεών του και, σε συνδυασμό με την πρόθεσή του για ίδρυση σχολείων αρρένων και θηλέων, στην ανάγκη διάχυσης των ευεργετικών επιδράσεων του πολιτιστικού, μορφωτικού του έργου σε όλους τους ανθρώπους χωρίς διάκριση φύλου.

Ωστόσο, πέρα από την τιμητική αυτή θέση στον κατάλογο των επίτιμων μελών που παραχωρήθηκε στις ευγενούς καταγωγής Dora d' Istria και Ελπίδα von Schwartz, δε συναντάμε καμία άλλη γυναίκα ως μέλος του ΣΔΕΓ, πολύ περισσότερο ως μέλος του Δ.Σ. του Συλλόγου. Στη μακρά διάρκεια από την ίδρυσή του μέχρι και την πρώτη κρίσιμη δωδεκαετία του 20^{ού} αιώνα που εξετάζουμε, η πολιτική της συλλογικότητας στον τομέα αυτό δεν αλλάζει. Πρόκειται για αυτονόητο και παγιωμένο αποκλεισμό, όσο κι αν ο Σύλλογος ενδιαφέρεται να υλοποιήσει μεταξύ άλλων και εκπαιδευτικές πολιτικές που αφορούν στα κορίτσια. Στην πραγματικότητα, η ρητορική του και η πρακτική του, συνακόλουθα και οι στρατηγικές του επιλογές, κρίνοντας και από τον κατάλογο των επίτιμων μελών του, λειτουργούν στην κατεύθυνση παραγωγής και αναπαραγωγής των καθιερωμένων σημασιών τόσο της τάξης όσο και του φύλου.

Μία εικόνα για τα οικονομικά του ΣΔΕΓ δίνουν τα άρθρα 4 και 5, στα οποία γίνεται λόγος για τα τακτικά μέλη και τους ευεργέτες του Συλλόγου και τα άρθρα 11 και 12, στα οποία γίνεται λόγος για τους πόρους του Συλλόγου, τις δωρεές και τα κληροδοτήματα. Σύμφωνα με το άρθρο 4, όσοι επιθυμούν να εγγραφούν ως τακτικά μέλη οφείλουν να καταβάλλουν ετησίως και για πέντε χρόνια τουλάχιστον είκοσι δρχ. και ένα εφάπαξ ποσό της τάξης των πέντε δρχ. για το δίπλωμα.⁸³ Στο άρθρο 5 ορίζεται ότι δίπλωμα «ευεργέτου» λαμβάνει όποιος πληρώνει εφάπαξ συνδρομή άνω

⁸³ Στο ίδιο, σ. 55. Για να υπάρξει ένα μέτρο σύγκρισης για το ποσόν που αναφέρουμε εδώ καθώς και για τα ποσά που αναφέρουμε αμέσως παρακάτω: Το 1861 ο μέσος μηνιαίος μισθός ενός υπαλλήλου της Εθνικής Τράπεζας ήταν 197 δρχ. Στο Πέτρος Πιζάνιας, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα 1842-1923. Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985, σ. 44. Ο μισθός ενός δημοσίου υπαλλήλου με βαθμό Τμηματάρχη Α΄ ήταν 400 δρχ και ο μισθός ενός τραπεζικού υπαλλήλου με βαθμό Τραπεζικού Λογιστή Α΄ ή Διευθυντή Β΄ ήταν 537 δρχ. Στο ίδιο, σ. 99.

των πεντακοσίων δρχ., ενώ «μεγάλου ευεργέτου», όποιος πληρώνει εφάπαξ συνδρομή άνω των δύο χιλιάδων δρχ.⁸⁴ Στο άρθρο 11 ορίζεται ότι οι πόροι του Συλλόγου αποτελούνται από τακτικές και έκτακτες «συνεισφορές» και από δωρεές και κληροδοτήματα.⁸⁵ Ωστόσο, κάποιους περιορισμούς έρχεται να θέσει το άρθρο 12 ειδικά για τις δωρεές και τα κληροδοτήματα. Εκεί αναφέρεται ότι ο Σύλλογος οφείλει να δαπανά τις δωρεές και τα κληροδοτήματα, τα οποία προσφέρονται για την εξυπηρέτηση ορισμένου σκοπού, «κατά την προαίρεσιν του δωρητού ή κληροδότου».⁸⁶ Έτσι, αν και φαίνεται ότι το καταστατικό κείμενο του ΣΔΕΓ δείχνει μια «προθυμία» να φωτίσει τον καταλυτικής σημασίας και ευαίσθητο, συγχρόνως, τομέα των οικονομικών, άποψή μας είναι ότι, μάλλον η εικόνα που επιχειρεί να συγκροτήσει είναι επιμελώς θολή. Μένουν μετέωρα περισσότερα ερωτηματικά σχετικά με τους πόρους του και τη δυνατότητά τους να τροφοδοτούν τις συνεχώς διευρυνόμενες ανάγκες του εξεταζόμενου μηχανισμού, απ' αυτά στα οποία το καταστατικό, ενδεχομένως, απαντά. Θα εξηγηθούμε, όμως, αφού προηγουμένως σταθούμε και στα υπόλοιπα άρθρα του ιδρυτικού κειμένου, τα οποία μας είναι απαραίτητα για τη συμπλήρωση της εικόνας του.

Σύμφωνα με το άρθρο 7, η διοίκηση του ΣΔΕΓ ανατίθεται σε εννεαμελές συμβούλιο με έδρα την Αθήνα.⁸⁷ Το συμβούλιο εκλέγει από τα μέλη του σε γενική συνεδρίαση τον πρόεδρο, τον αντιπρόεδρο, τον ταμία και το γενικό γραμματέα. Σύμφωνα με το άρθρο 8 το ΔΣ ανανεώνεται κάθε πέντε χρόνια, σε γενική συνέλευση στην οποία είναι παρόντα τουλάχιστον είκοσι πέντε από τα μέλη που διαμένουν μόνιμα στην Αθήνα και έχουν καταβάλει τις καθορισμένες συνδρομές. Στη συνεδρίαση αυτή ψηφίζουν και οι παρευρισκόμενοι ευεργέτες. Από το ΔΣ οφείλει να απέρχεται το ένα τρίτο των μελών σε κάθε εκλογική διαδικασία, ωστόσο όλα τα απερχόμενα μέλη μπορούν να ξαναθέσουν υποψηφιότητα.⁸⁸ Ιδιαίτερη μνεία στο

⁸⁴ *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π., σ. 55.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 56.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 56. Κάτι τέτοιο καταφανώς περιορίζει τις πηγές εσόδων του Συλλόγου, μια και ουσιαστικά στις περιπτώσεις αυτές χρησιμοποιείται ο μηχανισμός και το δίκτυό του, προκειμένου να υπηρετηθεί ένας στόχος που δεν έχει τεθεί από τον ίδιο το Σύλλογο αλλά έχει επιλεγεί από τον δωρητή ή ευεργέτη.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 55.

⁸⁸ Έτσι αποφεύγεται η ριζική αλλαγή των μελών του ΔΣ.

άρθρο 8 γίνεται για την πρώτη περίοδο δράσης του ΔΣ του Συλλόγου. Η περίοδος αυτή ορίζεται δεκαετής και διευκρινίζεται ότι, σε περίπτωση «αποβιώσεως, παραιτήσεως, μακράς απουσίας ή μακροχρονίου κωλύματός τινος των συμβούλων» εντός της πρώτης δεκαετίας ή των επόμενων πενταετιών, το ΔΣ έχει το δικαίωμα να αντικαθιστά το ελλείπον μέλος. Συγχρόνως, στο άρθρο 13 προβλέπεται ότι «το συμβούλιον θέλει συντάξει τον εσωτερικόν αυτού κανονισμόν και ορίσει τα της διαχειρίσεως του συλλόγου».

Μέσα από το καταστατικό κείμενο του ΣΔΕΓ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αναδύεται ένα παντοδύναμο ΔΣ, ο αριθμός των μελών του οποίου είναι δυσανάλογα μεγάλος σε σύγκριση με τον αριθμό των απαραίτητων για την εκλογή του μελών. Εικοσιπέντε μέλη είναι αρκετά για να αποτελέσουν μία ΓΣ., η οποία στη συνέχεια θα εκλέξει ένα εννεαμελές ΔΣ με διάρκεια ζωής πέντε ετών! Τι να πούμε για το πρώτο ΔΣ, του οποίου η περίοδος λειτουργίας ορίζεται δεκαετής! Ακόμη και στην περίπτωση της ΦΕ, για την οποία καταλήξαμε με ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι είναι συγκεντρωτικός, ηγεμονικός μηχανισμός, προβλέπεται από το καταστατικό της τόσο η δυνατότητα σύγκλησης ετήσιας ΓΣ όσο και η δυνατότητα σύγκλησης έκτακτων ΓΣ, όταν οι περιστάσεις το απαιτούν. Οι ετήσιες ΓΣ της ΦΕ προχωρούν σε εκλογή ΔΣ κάθε χρόνο, ακόμη κι αν η θητεία των μελών του αποδεικνύεται συνήθως ιδιαίτερος μακρόβια, κυρίως αυτή των προέδρων και του τριμελούς. Σε κάθε περίπτωση, όσο κι αν αναζητήσει κανείς, δύσκολα θα βρει στις ποικίλες και πολυειδείς συλλογικότητες της εποχής καταστατικές ρυθμίσεις σαν κι αυτές που προβλέπονται από τα άρθρα του ιδρυτικού κειμένου του ΣΔΕΓ.⁸⁹

Το παντοδύναμο, λοιπόν, ΔΣ του Συλλόγου, σύμφωνα με το άρθρο 9, «ως όργανον της γενικής θελήσεως του συλλόγου», έχει την φροντίδα για τον διακηρυγμένο σκοπό του. Εγκρίνει την εισδοχή των μελών και των ευεργετών. Συντονίζει τις κατά τόπους επιτροπές και επιτρόπους που κρίνει αναγκαίο να ορίσει και συνεννοείται με άλλους συλλόγους, οι οποίοι έχουν τον ίδιο σκοπό. Διαχειρίζεται

⁸⁹ Ακόμη και μία σύγκριση με την Αθηναϊκή Λέσχη, για παράδειγμα, ένα επίσης εσωστρεφές σωματείο, το οποίο δεν άφησε ευδιάκριτα ίχνη πίσω του και λειτούργησε ως απομονωμένος θύλακας για τους περισσότερο ισχυρούς, μόνιμους και περιστασιακούς, κατοίκους της Αθήνας, δείχνει ότι αυτή δε βασίζεται σε τέτοιες καταστατικές ρυθμίσεις. Βλ. Δήμητρα Βασιλειάδου, «Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940)», *Μνήμων*, 30 (2009), σ. 179-211, ιδιαίτερα σ. 193-194.

την περιουσία του Συλλόγου, εξετάζει τις προτάσεις που του απευθύνουν άλλοι σύλλογοι. Συντάσσει ετήσια έκθεση και εφόσον οι πόροι του αποδειχθούν επαρκείς, δεσμεύεται να προχωρήσει στην έκδοση «περιοδικού συγγράμματος περιέχοντος διατριβάς και εκθέσεις» σύμφωνα με τον προορισμό του Συλλόγου.⁹⁰

Σημαίνοντας σημασία στοιχείο για να κατανοήσουμε την ταυτότητα της συλλογικότητας και συνεπώς τη στρατηγική και τη δράση της συνιστά, κατά τη γνώμη μας, η μεγάλη διάρκεια ζωής του ΔΣ. Η σημασία της μακροβιότητας του ΔΣ ενισχύεται και από τη σχεδόν ολοκληρωτική αυτονόμησή του από τις ΓΣ. Βάσει του καταστατικού φαίνεται ότι λαμβάνεται μέριμνα ώστε να προβλεφθεί κάθε πιθανή επιπλοκή που θα ήταν ικανή να προκαλέσει σύγκληση ΓΣ. Έτσι, το ΔΣ ρυθμίζει τα πάντα, από την περίπτωση χηρείας μιας από τις θέσεις του και τη διαχείριση των οικονομικών του Συλλόγου έως τις επαφές του με άλλους συλλόγους και τον έλεγχο των «διατριβών» σε μία πιθανή περιοδική έκδοση. Κοντολογίς, το ΔΣ έχει την ευθύνη για την πλήρη χάραξη της στρατηγικής του ΣΔΕΓ, για τις μεθόδους εφαρμογής της και τη δημόσια εκπροσώπησή του· κυρίως, όμως, έχει τον απόλυτο έλεγχο των πληροφοριών που αφορούν το Σύλλογο και της ροής τους προς το δημόσιο πεδίο, καθώς εξασφαλίζει ότι στο ίδιο, ως όργανο, δεν ασκείται κανενός είδους έλεγχος· η «κατ' έτος έκθεση των πράξεων και της διαχείρισεως αυτού», την οποία οφείλει να συντάσσει, δεν παρουσιάζεται σε ΓΣ και συνεπώς αποφεύγεται και η έκδοση πεπραγμένων.⁹¹ Τα μάτια των πολλών βλέπουν αυτό που το ΔΣ κρίνει σκόπιμο να προβάλλει –ή μήπως πρέπει να πούμε: αυτό που κρίνει σκόπιμο να προβάλλει το τριμελές ή ακόμη περισσότερο ο πρόεδρος; Σε κάθε περίπτωση, τις πράξεις και τη διαχείριση του ΔΣ μοιάζει να μην τις γνωρίζει κανείς και κανείς να μην μπορεί να παρέμβει ούτε στις στρατηγικές του επιλογές ούτε στις πρακτικές που χρησιμοποιεί για την εφαρμογή τους. Η «εσωστρέφεια», την οποία επισημάναμε από την αρχή του κεφαλαίου, είναι καταστατική, συγκροτητική, όχι συμπτωματική.

⁹⁰ *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π., σ. 56. Με βάση το υλικό που διερευνήσαμε δε φαίνεται να έχει προχωρήσει ποτέ σε περιοδική έκδοση. Για τις εκδόσεις βιβλίων και χαρτών βλ. «Εκδόσεις του συλλόγου», *στο ίδιο*, σ. 119-125.

⁹¹ Στον αφιερωματικό τόμο αναφέρεται η σύνταξη και έκδοση πέντε εκθέσεων πεπραγμένων, οι οποίες αφορούν τα έτη 1869-1877. «Εκθέσεις πεπραγμένων», *στο ίδιο*, σ. 126. Από το 1879 και μετά, όπως μας πληροφορεί το ίδιο το ΔΣ του ΣΔΕΓ, δεν φαίνεται να επιτελείται η προβλεπόμενη από το καταστατικό πρακτική. Θα αναφερθούμε παρακάτω κατά την ανάλυσή μας.

Συγχρόνως, η μακρά χρονική διάρκεια της θητείας του ΔΣ, σε συνδυασμό με την εγγενή εσωστρέφεια, η οποία αναχαιτίζει τις έξωθεν παρεμβάσεις και κριτικές,⁹² λειτουργεί ως προϋπόθεση για τη «συνέχεια» της στρατηγικής του και την παραγωγή εξίσου συνεκτικής δράσης, στοιχεία που με τη σειρά τους προϋποτίθενται για τη συνέχεια της διαδικασίας διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων. Καθώς ήδη σχολιάσαμε, η διάδοση των ελληνικών γραμμάτων ως διαδικασία απαιτεί βάθος χρόνου για την υλοποίηση της εκπονούμενης στρατηγικής, προκειμένου, δηλαδή, να μεγιστοποιηθούν οι πιθανότητες απόδοσης καρπών. Κατά την εκτίμησή μας, το στοιχείο της μακράς διάρκειας του διοικητικού οργάνου του ΣΔΕΓ αποτελεί άλλο ένα συγκροτητικό του στοιχείο, όπως και η εσωστρέφεια.

Συνοψίζοντας μέχρι εδώ, η πρώτη περίοδος δράσης του ΣΔΕΓ, σύμφωνα με την εικόνα που αναδύεται από την έκθεση πεπραγμένων που παρουσίασε στο συνέδριο των συλλόγων, είναι εντυπωσιακή, καθώς έχει φτάσει να συντηρεί σχολεία αρρένων και θηλέων έως την Τραπεζούντα και την Ιερουσαλήμ, με το κύριο βάρος της δράσης του να πέφτει ασφαλώς στη Μακεδονία. Συγχρόνως, ο ΣΔΕΓ μισθώνει το απαραίτητο προσωπικό, στέλνει βιβλία και χάρτες, για τη σύνταξη των οποίων πληρώνει προηγουμένως, προκηρύσσει διαγωνισμούς στο εσωτερικό, και το κυριότερο, τα μέλη του, όπως ο Ιωάννης Πανταζίδης και ο Λέων Μελάς, εν είδει θεσμικών αυθεντιών τοποθετούνται για εκπαιδευτικά ζητήματα που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα: από την ελλειμματική ηθική διαπαιδαγώγηση των «Ελληνοπαίδων» έως το είδος της εκπαίδευσης και τους τρόπους με τους οποίους πρέπει αυτή η εκπαίδευση να εφαρμοστεί στη Μακεδονία.

Θεωρούμε, λοιπόν, ότι στο σημείο αυτό είναι η κατάλληλη στιγμή να ξαναπιάσουμε το νήμα των οικονομικών του Συλλόγου, γιατί ένα καίριο ερώτημα που προκύπτει είναι: πάνω σε ποια οικονομική βάση στηρίζει τις διευρυνόμενες παρεμβάσεις του ο ΣΔΕΓ μέσα στη δεκαετία; Αν εξαιρέσουμε τις δωρεές και τα κληροδοτήματα που έχουν χορηγηθεί προς το Σύλλογο για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων κάθε φορά σκοπών, τις οποίες το ΔΣ του Συλλόγου οφείλει να διαχειρίζεται σύμφωνα με τις υποδείξεις των δωρητών και κληροδοτών τους, μένουν

⁹² Δεν τις εξαφανίζει ασφαλώς, γιατί όσο κι αν ο ΣΔΕΓ ήθελε να περνά απαρατήρητος, η δράση του και το κύρος των επιφανών μελών του περιορίζουν τα περιθώρια «αφάνειας».

ως μόνιμη πηγή εσόδων οι τακτικές και έκτακτες εισφορές των μελών και κάποιες δωρεές, τις οποίες ο Σύλλογος μπορεί να διαχειρισθεί με όποιο τρόπο κρίνει πιο πρόσφορο. Γι' αυτές τις τελευταίες, όμως, καθώς και για το τι σήμαιναν οι έκτακτες εισφορές δε διαθέτουμε στοιχεία. Η μόνη, επομένως, σταθερή πηγή εσόδων είναι και η πλέον προφανής, αυτή των τακτικών εισφορών. Αν και παραπάνω αναφέραμε το ύψος των τακτικών εισφορών, δεν μπορούμε, ωστόσο, να κάνουμε οποιοδήποτε υπολογισμό, αφού δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των μελών του.

Εδώ γεννάται ένα νέο ερώτημα: είναι η συγκεκριμένη πηγή εσόδων ικανή να καλύψει τις ανάγκες του μηχανισμού, μικρό μέρος της πολυδιάστατης δράσης του οποίου έχουμε ήδη συνοπτικά παρουσιάσει; Αν, μάλιστα, συνυπολογίσουμε την ειδική σχέση που έχει ο ΣΔΕΓ, για την ακρίβεια που δεν έχει, με τις ΓΣ, κατεξοχήν «χώρους» συγκέντρωσης των μελών και μεγάλη ευκαιρία να τονιστεί η ανάγκη διεύρυνσης της συλλογικότητας –της κάθε συλλογικότητας– άρα και των σταθερών της εσόδων, αναρωτιόμαστε με ποια ή ποιες ευκαιρίες ο Σύλλογος έρχεται σε επαφή με τα μέλη του, ώστε μεταξύ άλλων να έχει τη δυνατότητα συγκέντρωσης των συνδρομών τους. Από την άλλη αναρωτιόμαστε πόσα ήταν τα μέλη του, ώστε οι συνδρομές τους να επαρκούν τόσο για τη συντήρηση του ίδιου του μηχανισμού του ΣΔΕΓ όσο και για την υποστήριξη του έργου του. Ειδικά για το τελευταίο ερώτημα ξεκαθαρίσαμε ότι η εικόνα θα παραμείνει και στη συνέχεια της αφήγησής μας εξίσου συγκεκριμένη με αυτήν που έχουμε ως τώρα, μια και δε διαθέτουμε στοιχεία για το ποιος είναι ο αριθμός των μελών του και τις πιθανές αυξομειώσεις του. Μπορούμε μόνο να καταθέσουμε μια σκέψη. Από τα τεκμήρια που έχουμε στη διάθεσή μας φαίνεται ότι η διοίκηση του Συλλόγου δεν έχει την ίδια πρόθεση διεύρυνσης της βάσης των μελών του ΣΔΕΓ με αυτήν που διαπιστώσαμε ότι έχει η διοίκηση της ΦΕ.

Στη ΦΕ είχαμε διαπιστώσει τόσο από τα πρακτικά συνεδριάσεων του ΔΣ όσο και από το μακρότατο κατάλογο των μελών της ότι η συστηματική διεύρυνση της βάσης της συνιστά στρατηγική επιλογή της διοίκησής της ήδη από την εποχή που ιδρύεται. Η διεύρυνση αυτή, μάλιστα, στόχευε τόσο στην πλήθυνση των μελών που προέρχονταν από τα αρχηγικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, δεξαμενή των μελών του ΔΣ της, όσο και εκείνων που προέρχονταν από τα ανερχόμενα αστικά στρώματα. Στην περίπτωση του ΣΔΕΓ διακρίνουμε προτίμηση προς τα αρχηγικά

στρώματα.⁹³ Για να δώσουμε, όμως, μία απάντηση στο ερώτημα το οποίο γέννησε τις σκέψεις αυτές, εκτιμούμε ότι η επίσημη εικόνα των οικονομικών του ΣΔΕΓ, όπως μέχρι τώρα προκύπτει μέσα από το καταστατικό του, δεν πείθει ότι μπορεί να καλύπτει τις διευρυνόμενες δραστηριότητές του.

«Εκλεκτικές συγγένειες»: ΣΔΕΓ και Υπουργείο Εξωτερικών

Το ΔΣ του ΣΔΕΓ παραδέχεται για τη συλλογικότητα την οποία διοικεί: «Δημοσιεύων ο Σύλλογος των Ελληνικών Γραμμάτων την Έκθεσιν των πεπραγμένων των ετών 1876 και 1877,⁹⁴ ουδόλως υπόπτειεν ότι τριακονταετία όλη έμελλε να παρέλθη πριν δυνηθή να επιτελέση και αύθις το καθήκον της των πεπραγμένων συντάξεως».⁹⁵ Τριάντα και πλέον χρόνια έμελλαν, λοιπόν, να περάσουν πριν ο ΣΔΕΓ συντάξει την επόμενη έκθεση πεπραγμένων του. Και αν, γενικά, η αξία αυτών των κειμένων είναι μεγάλη για την κατανόηση της δράσης μιας συλλογικότητας, η σπανιότητα επιπλέον, ως στοιχείο αξιολόγησης του συγκεκριμένου κειμένου, το ανάγει σε κλειδί για την κατανόηση της δράσης του Συλλόγου, της στρατηγικής του, του τρόπου με τον οποίο αυτοπροσδιορίζεται· εντέλει της ταυτότητάς του και των προσαρμογών της μέσα στο

⁹³ Δε διαθέτουμε καταλόγους των μελών του για την περίοδο την οποία μελετάμε, εκτός από τον αρχικό, τον οποίο παραθέσαμε. Στον επετειακό τόμο του ΣΔΕΓ υπάρχει, επίσης, μόνο ένα ευρετήριο των μελών του ΔΣ από το 1869-1969. Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, επιβεβαιώνεται πως πρόκειται για προσωπικότητες από τα αρχηγικά στρώματα.

⁹⁴ Πρόκειται για την έκθεση που παρουσίασε στο «εν Αθήναις Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων» το 1879.

⁹⁵ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ...κατάλογοι», χειρόγραφο με την ονομασία «Πρόλογος». Η σελίδα δε φέρει αρίθμηση. Δεν αναγράφεται αν είναι πρόλογος έκθεσης πεπραγμένων. Είναι σαφές, πάντως, από όσα εκτίθενται στη συνέχεια ότι πρόκειται για πρόλογο ή σχέδιασμα έκθεσης πεπραγμένων ή λογοδοσίας. Από δω και στο εξής θα αναφέρεται ως «Πρόλογος 1». Το τεκμήριο βρίσκεται στον ίδιο φάκελο μαζί με άλλα τεκμήρια, ένα από τα οποία φέρει τον τίτλο «Έκθεσις περί των πράξεων και της διαχειρίσεως του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων κατά τα σχολικά έτη 1902-1903 – 1909-1910» και το άλλο «Έκθεσις των πεπραγμένων του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων από του σχολικού έτους 1902-903 μέχρι του σχολ. Έτους 1906-907 συμπεριλαμβανομένου». Υπάρχει, επίσης, ένας ακόμη «Πρόλογος», χωρίς άλλα διακριτικά. Από δω και στο εξής θα αναφέρεται ως «Πρόλογος 2». Μελετώντας τα κείμενα αυτά σε συνδυασμό μεταξύ τους, διαπιστώνουμε ότι, ανεξάρτητα από το αν είναι σχέδιασμα ή αν έχουν ή δεν έχουν δημοσιευτεί, μας δίνουν μία πολύ καλή εικόνα για το πώς κινήθηκε ο ΣΔΕΓ από την ίδρυσή του μέχρι και το 1910. Με άλλα λόγια, μας δίνουν στοιχεία για όλη σχεδόν την περίοδο που εξετάζουμε. Επομένως, παρά το ότι μας δημιούργησε πρόβλημα το γεγονός ότι έπρεπε να επινοήσουμε τρόπους για να παραπέμψουμε σε αυτά, δεν ήταν δυνατόν να μην τα χρησιμοποιήσουμε.

χρόνο. Η έκθεση συντάχθηκε μετά την αλλαγή του καταστατικού του Συλλόγου. Η αλλαγή αυτή πραγματοποιήθηκε το 1902 και είναι η πρώτη αλλαγή μετά την ιδρυτική πράξη του 1869. Σύμφωνα με την έκθεση, στα τέλη Οκτωβρίου του 1902 συγκλήθηκε η προβλεπόμενη από το άρθρο 8 του καταστατικού του 1869 ΓΣ και αποφάσισε την αναθεώρηση του «Διοργανισμού».⁹⁶ Αν και δε διαθέτουμε το καινούριο καταστατικό κείμενο, μαθαίνουμε από την έκθεση ότι σύμφωνα με τον αναθεωρημένο «διοργανισμό» του Συλλόγου υπάρχει διάταξη που ορίζει ότι στα καθήκοντα του ΔΣ συμπεριλαμβάνεται η σύνταξη ετήσιας έκθεσης «των πράξεων και της διαχειρίσεώς του», της οποίας η δημοσίευση εναπόκειται στην κρίση του.⁹⁷

Αν το ΔΣ του ΣΔΕΓ βάσει του πρώτου καταστατικού επιδίωκε την αυτονομία του από τις ΓΣ «των μελών, των ευεργετών και των μεγάλων ευεργετών», η σύγκληση των οποίων προβλεπόταν κάθε πέντε χρόνια, βάσει του νέου καταστατικού κηρύσσει την πλήρη ανεξαρτησία του απ' αυτές. Σύμφωνα με το αναθεωρημένο κείμενο του 1902, «κατηργήθη η σύγκλησις Γενικής Συνελεύσεως, ανετέθη δε το καθήκον εις το Συμβούλιον του Συλλόγου, όπερ εγένετο διαρκές, να συντάσσει εκάστοτε έκθεσιν των εργασιών αυτού και υποβάλη αντίγραφον αυτής προς το επί των Εξωτερικών Υπουργείον».⁹⁸ Κατά συνέπεια, αν το προηγούμενο κείμενο έδινε την ευθύνη για την πλήρη χάραξη της στρατηγικής του Συλλόγου στο ΔΣ άρρητα, προβλέποντας προσχηματικά τη σύγκληση ΓΣ και την προκήρυξη εκλογών ανά πενταετία, πέραν της πρώτης περιόδου που η διάρκεια ζωής του ΔΣ οριζόταν δεκαετής, το αναθεωρημένο καταστατικό προβλέπει ρητά ότι το ΔΣ του Συλλόγου θα

⁹⁶ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ...κατάλογου», «Έκθεσις περί των πράξεων και της διαχειρίσεως του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων κατά τα σχολικά έτη 1902-1903 – 1909-1910». Η σελίδα δε φέρει αρίθμηση. Αν αριθμήσουμε εμείς, σ. 1.

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 2. Η σελίδα αυτή φέρει αρίθμηση.

⁹⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ...κατάλογου», «Πρόλογος 2». Υπάρχει χειρόγραφο αρίθμηση σε ορισμένες σελίδες του. Το χωρίο που παραθέτουμε βρίσκεται στη σ. 6. Στο σημείο εκείνο το ΔΣ εξηγεί ότι η ενημέρωση του ΥΠΕΞ είναι απαραίτητη, εφόσον η εκπαιδευτική δράση που διενεργεί ο Σύλλογος λαμβάνει χώρα εκτός των ορίων του ελληνικού βασιλείου και συμμετέχουν ως εκ τούτου σε αυτήν και οι πρόξενοι. Θεωρούμε α. ότι πρόκειται για διάφορα σχεδιάσματα της Έκθεσης πεπραγμένων του 1902-1910, όπως τονίσαμε ήδη, ή β. ότι είχε συνταχθεί Έκθεση πεπραγμένων αρχικά για τα έτη 1902-1907, η οποία στη συνέχεια συμπεριελήφθη στη μεταγενέστερη του 1902-1910, γιατί ενδεχομένως με βάση τις αλλαγές του καταστατικού που συζητάμε δεν είχε παραστεί ανάγκη να παρουσιαστεί η πρώτη σε ΓΣ. Επομένως, είναι λογικό να εντοπίζουμε και δύο «προλόγους».

είναι πλέον διαρκές. Επομένως, δε γεννάται ανάγκη λογοδοσίας σε ΓΣ ούτε και ανάγκη δημοσιοποίησης των πεπραγμένων.⁹⁹

Στην πραγματικότητα βάσει όλων όσων έχουμε μέχρι τώρα εκθέσει προκύπτει ότι είτε με το παλαιό είτε με το νέο καταστατικό η σύνταξη εκθέσεων πεπραγμένων εναπόκειται στην κρίση του ΔΣ του Συλλόγου. Εάν και εφόσον συνταχθεί έκθεση, αποστέλλεται στο ΥΠΕΞ για ενημέρωσή του. Έτσι, ο ΣΔΕΓ με την αλλαγή του καταστατικού του και την υπερσυγκέντρωση εξουσίας που εξασφαλίζει στο ΔΣ του νομιμοποιεί και καταστατικά το ολιγαρχικό προφίλ, το οποίο ούτως ή άλλως είχε από την ίδρυσή του· αν, μάλιστα, ωθήσουμε στα ερμηνευτικά άκρα αυτή τη μεταβολή, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το εναρκτήριο σύμφωνο στην πρώτη λέξη της επωνυμίας του δε σημαίνει Σύλλογος αλλά Συμβούλιο: «Συμβούλιο προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων». Τι είναι τελικά ο ΣΔΕΓ; Συμβούλιο ή Σύλλογος; Και αν υποθέσουμε ότι βρίσκουμε απάντηση στο ερώτημα αυτό, τι είδους είναι ώστε, παρά τη φιλεκπαιδευτική ταυτότητα που διακηρύσσει ότι έχει, να υποχρεούται στην υποβολή ετήσιων εκθέσεων πεπραγμένων στο ΥΠΕΞ; Είναι πράγματι φιλεκπαιδευτική συλλογικότητα;

Η απάντηση σε τέτοιου είδους ερωτήματα δεν είναι εύκολη υπόθεση, γι' αυτό και για τη διερεύνηση του ΣΔΕΓ ως μηχανισμού επισημάναμε από την αρχή ότι οφείλουμε να παρακολουθήσουμε τη διαδρομή του μέσα στο χρόνο, ορίζοντας ως αφετηριακό σημείο όχι την περίοδο ίδρυσής του, ούτε καν εκείνη κατά την οποία εικάζεται ότι σχηματίζεται στο μυαλό του εμπνευστή του η ιδέα της ίδρυσης, αλλά την περίοδο στην οποία εντοπίζουμε την ανάδυση ενός λόγου για την ενίσχυση του οποίου επιχειρείται η θεμελίωσή του επί της νεοπαγούς ιστορικής επιστήμης. Αυτόν το λόγο αρχίζει συστηματικά να συγκροτεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1850 ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.¹⁰⁰ Η απόλυτη επικράτηση στη συνέχεια και ο εμπλουτισμός του λόγου αυτού με τις συνεχείς επεξεργασίες τόσο του ίδιου όσο και

⁹⁹ Ίσως σε αυτό να οφείλεται η περιπλοκή που αντιμετωπίζουμε εμείς κατά τη μελέτη των εν λόγω τεκμηρίων.

¹⁰⁰ Θα μιλήσουμε αναλυτικότερα παρακάτω.

του Γρηγόριου Παππαδόπουλου και του Ιωάννη Πανταζίδη,¹⁰¹ για να αναφερθούμε μόνο σε κάποιους ανθρώπους που σχετίζονται άμεσα με την ίδρυση της συλλογικότητας, τροφοδοτεί με επιχειρήματα και κινητοποιεί τη δράση ατομικών και συλλογικών υποκειμένων καθώς και κρατικών φορέων με θολά όρια ανάμεσά τους, συγκροτώντας έτσι ένα διευρυμένο πεδίο μεταξύ ιδιωτικού και κρατικού και αποτελώντας συγχρόνως το συνεκτικό στοιχείο του πεδίου αυτού.

Αν σταθούμε σε όσα μέχρι τώρα ανιχνεύσαμε από την εξέταση του καταστατικού κειμένου του ΣΔΕΓ –ολιγαρχική διοίκηση, εσωστρέφεια, οικονομικά δυσανάλογα ανεπαρκή σε σχέση με το εύρος των δραστηριοτήτων του–, ακόμη κι αν δεν είχαμε νωρίτερα επισημάνει στοιχεία για την κοινωνική φυσιογνωμία των ιδρυτών του και τις πρότερες διασταυρώσεις των δραστηριοτήτων τους, ή αν μας έλειπαν τα στοιχεία για τη σχέση της συλλογικότητας με το ΥΠΕΞ, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι απεικονίζουν μια συλλογική φυσιογνωμία η οποία περισσότερο ρέπει προς τις πατριωτικές εταιρείες με συνωμοτικό χαρακτήρα, όπως διάφορες άλλες που ιδρύονται σε όλο το εξεταζόμενο διάστημα, παρά σε φιλεκπαιδευτικό σύλλογο, όπως η ΦΕ για παράδειγμα. Ωστόσο, γίνεται πλέον φανερό ότι αν θέλουμε να διευρύνουμε την εικόνα και να δούμε ακόμη πιο καθαρά τη συλλογικότητα που μας απασχολεί, την ταυτότητα, τις μεταβολές της και τη δράση της, σε συνάφεια με τις δασκάλες που εκπαιδεύονται στη ΦΕ και διδάσκουν στις περιοχές εστίασης του ελληνικού ενδιαφέροντος, θα πρέπει να διερευνήσουμε την ειδική σχέση της συγκεκριμένης συλλογικότητας με το Υπουργείο Εξωτερικών.

Στις 15 Ιουλίου του 1869, δύο περίπου μήνες μετά την ίδρυση του ΣΔΕΓ, ο πρόεδρος του, Αλέξανδρος Σούτζος, στέλνει επιστολή στον υπουργό Εξωτερικών, Θεόδωρο Δηλιγιάννη, με την οποία ζητά ο Σύλλογος να αναγνωριστεί «άξιος της προστασίας και της συνδρομής της Κυβερνήσεως».¹⁰² Η επιστολή τονίζει ότι σκοπός του Συλλόγου είναι η συμβολή του στη θεραπεία μιας από τις πλέον ουσιώδεις «ανάγκες της πατρίδος», δηλαδή «η ορθώς εννοουμένη Ελληνική παιδείσις και η

¹⁰¹ Τόσο ο Ιωάννης Πανταζίδης όσο και ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος υπηρετούν την επιστήμη της ιστορίας και από πανεπιστημιακή θέση. Ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος για ένα σύντομο χρονικό διάστημα.

¹⁰² Το έγγραφο εκτός από τον πρόεδρο υπογράφει ο γραμματέας του ΣΔΕΓ, Γρηγόριος Παππαδόπουλος. *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π., σ. 68.

ειρηνική των ελληνικών γραμμάτων διάδοσις». Η συλλογικότητα ευελπιστεί να πραγματώσει το μεγαλόπνοο αυτό εγχείρημα «δια του ζήλου» τον οποίο σκοπεύει να επιδείξει και «δια της φιλογενείας των ομογενών». Έτσι, βάσει του «κοινωφελούς» και «εθνωφελούς» σκοπού του, ο Σύλλογος νομιμοποιεί και ισχυροποιεί το διπλό αίτημά του προς το κράτος, το οποίο συνίσταται στην προστασία και στη συνδρομή.

Πράγματι, ο Σύλλογος, παρά τις διακυμάνσεις των σχέσεών του με το ΥΠΕΞ, όπως θα δούμε παρακάτω, είχε από την ίδρυσή του τόσο την προστασία όσο και τη συνδρομή του τελευταίου. Στις 10 Σεπτεμβρίου του 1869, λίγο μετά από την επιστολή Σούτζου, εγκύκλιος του ΥΠΕΞ, υπογεγραμμένη από τον υπουργό Θεόδωρο Δηλιγιάννη, αποστέλλεται στις κυριότερες διπλωματικές και προξενικές αρχές της εποχής, προκειμένου να ενημερώσει για τη σύσταση Συλλόγου, ο οποίος «τη αρωγή των απανταχού ομογενών» είχε σκοπό να συντελέσει «υπέρ της διαδόσεως των ελληνικών γραμμάτων».¹⁰³ Η πλούσια αλληλογραφία του Συλλόγου με το ΥΠΕΞ, αλλά και σειρά εγκυκλίων όπως η παραπάνω, τις οποίες εκδίδει το ΥΠΕΞ για να διευκολύνει το έργο του ή να ρυθμίσει τις μεταξύ τους σχέσεις, φωτίζει σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο τόσο το είδος των σχέσεων των δύο φορέων και τις διακυμάνσεις τους, όσο επιπλέον την ταυτότητα του Συλλόγου και ασφαλώς τις επιδιώξεις του ίδιου του υπουργείου. Προκύπτει ότι η ίδρυση και η δράση του ΣΔΕΓ λειτουργεί ως συμπλήρωμα των προξενικών υπηρεσιών του ΥΠΕΞ. Ως εκ τούτου, ένα ορισμένο χρονικό διάστημα χρηματοδοτεί τον ΣΔΕΓ με πολύ υψηλά ποσά από τον κρατικό προϋπολογισμό, προκειμένου αυτός να υλοποιήσει τις εκπαιδευτικές παρεμβάσεις που θεωρούνται από την ελληνική πλευρά απαραίτητες στους διεκδικούμενους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή.

Στις 30 Δεκεμβρίου του 1870 ο υπουργός Εξωτερικών Χαράλαμπος Χριστόπουλος υπογράφει καινούρια εγκύκλιο, η οποία αποστέλλεται «προς τους εν

¹⁰³ Η συγκεκριμένη εγκύκλιος εστάλη στις ελληνικές πρεσβείες Κωνσταντινούπολης, Φλωρεντίας, Παρισιού, Λονδίνου, Βιέννης, Πετρούπολης, Ουάσιγκτον και στα προξενεία Αλεξάνδρειας, Βουκουρεστίου, Ηπείρου, Γαλαζίου, Θεσσαλονίκης Σμύρνης, Ιασίου, Οδησσού, Χίου, Μασσαλίας, Μάντσεστερ, Λίβερπουλ, Άρτας, Ιωαννίνων, Βάρνας, Πορτ-Σάντ, Βόλου, Ισμαίλιου. Στο ίδιο, σ. 68-69.

Δύσει προξένους».¹⁰⁴ Μερικούς μήνες μετά, στις 22 Μαΐου 1871, ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, νέος πολιτικός προϊστάμενος του ΥΠΕΞ, στέλνει κι εκείνος με τη σειρά του εγκύκλιο, αυτή τη φορά «προς τους εν Ανατολή προξένους».¹⁰⁵ Στόχος και των δύο εγκυκλίων είναι να ενημερωθούν εκ νέου και με τρόπο πιο συστηματικό οι πρόξενοι της Ελλάδας σε «Δύση» και «Ανατολή» για την ίδρυση, το σκοπό, τη δράση και την «εξ ανδρών λογίων και πάσης εμπιστοσύνης αξίων» σύνθεση του ΣΔΕΓ· να ζητηθεί επίσημα από τους προξένους και τις υπηρεσίες των οποίων προΐστανται να συνεργαστούν μαζί του· και να μεσολαβήσουν τα προξενεία προκειμένου να έρθουν σε επαφή με το Σύλλογο όσοι ενδιαφέρονται για ζητήματα σχετικά με την εκπαίδευση, από την επιλογή και μίσθωση δασκάλων, «Ελλήνων και Ελληνίδων», μέχρι τη σύνταξη «διοργανισμών», κανονισμών και προγραμμάτων, καθώς και την επιλογή βιβλίων.

Αν ωστόσο, όπως προκύπτει από τις δύο εγκυκλίους, στόχος είναι η επίσημη παρουσίαση του ΣΔΕΓ και η σύνδεση του έργου του με τις επιδιώξεις του ΥΠΕΞ, ο σκοπός τους ασφαλώς είναι ευρύτερος· δεν είναι άλλος από τη ρηματοποίηση και γνωστοποίηση των επιδιώξεων αυτών στις προξενικές αρχές, προκειμένου στη συνέχεια να διαχυθούν στις ελληνικές κοινότητες της «Δύσης» και στους διεκδικούμενους πληθυσμούς της «Ανατολής». Με άλλα λόγια, μέσω των δύο εγκυκλίων παρουσιάζεται για πρώτη φορά με τόση ενάργεια και εγκαινιάζεται επίσημα μία από τις βασικότερες, και με αξιοθαύμαστη συνέχεια μέσα στο χρόνο, πτυχές της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού βασιλείου, που αποκαλείται διάδοση των ελληνικών γραμμάτων· «επειδή ουδέν δύναται να στηρίξη τον ελληνισμόν και το εθνικόν αίσθημα όσον η ελληνική παιδευσις και γλώσσα».¹⁰⁶ Εμείς παρακολουθούμε πώς συλλαμβάνεται, δομείται, επεκτείνεται, διασπάται και τελικά... ανασυγκροτείται ο μηχανισμός που είναι απαραίτητος για την υλοποίηση της συγκεκριμένης πτυχής της εξωτερικής πολιτικής.

Πιο συγκεκριμένα, στην εγκύκλιο «προς τους εν Δύσει προξένους» επιδιώκεται να γίνει σαφές από την πλευρά του Υπουργείου ότι στόχος της παρέμβασής του είναι η ανακοπή της παρατηρούμενης τάσης προς αφομοίωση των ομογενών «προς τας

¹⁰⁴ «Προς τους εν Δύσει προξένους», στο *ίδιο*, σ. 73-75.

¹⁰⁵ «Προς τους εν τη Ανατολή προξένους», στο *ίδιο*, σ. 77-81.

¹⁰⁶ «Προς τους εν Δύσει προξένους», στο *ίδιο*, σ. 74.

εκλεκτάς τάξεις της εν τη Δύσει κοινωνίας». Μια τέτοια τάση, σύμφωνα με την εγκύκλιο, αν δεν ανακοπεί είναι ικανή να προκαλέσει εξασθένηση των ίδιων των κοινοτήτων των ομογενών, χαλάρωση στην ενότητα της ελληνικής «πολυπαθούς εθνότητας» και τέλος να βλάψει την μητρόπολη Ελλάδα. Γι' αυτό, η ηγεσία του υπουργείου θεωρεί καθήκον της να διαβιβάσει στις προξενικές αρχές οδηγίες, οι οποίες ευελπιστεί ότι θα ακολουθηθούν με ζήλο, και να διαβεβαιώσει συγχρόνως ότι η κυβέρνηση θα παρακολουθεί με άγρυπνο βλέμμα τους αγώνες που θα καταβληθούν για την ευόδωση των «μεγάλων τούτων και πρακτικών συμφερόντων του έθνους», εννοώντας τις προσπάθειες για τόνωση της ελληνικής παιδείας.

Για την επιτυχή έκβαση των «συμφερόντων του έθνους», βάσει της εγκυκλίου, οι προξενικές αρχές οφείλουν να καταβάλουν κάθε δυνατή προσπάθεια προκειμένου να συσταθούν σχολεία «αρρένων και κορασίων» σε κοινότητες οι οποίες διαθέτουν ικανό αριθμό μελών. Αντίθετα, στις κοινότητες στις οποίες «οι αποστάσεις, τα ήθη, το ολιγομελές» δεν επιτρέπουν τη σύσταση σχολείων, οι προξενικές αρχές οφείλουν να παρέχουν κάθε δυνατή βοήθεια ώστε να προσλαμβάνονται οικοδιδάσκαλοι «Έλληνες και Ελληνίδες καλώς εστοιχειωμένοι». Εξίσου ουσιαστική παρουσιάζεται η ανάγκη σύναψης οργανικού δεσμού των μελών της κοινότητας, με κέντρα του δεσμού αυτού το ναό, το σχολείο και προπάντων τις προξενικές αρχές. Παράλληλα, τονίζεται η ανάγκη τακτικών συσκέψεων του εφημέριου, των δασκάλων και οικοδιδασκάλων και γενικότερα των «ευπαιδευτων και φιλόμουσων πολιτών», με σκοπό την προαγωγή της «εθνικής παιδείσεως». Τέλος, κυριότατο μέλημα των προξενικών αρχών δίπλα σε όσα προαναφέρθηκαν είναι η σύσταση βιβλιοθήκης, αναγνωστηρίου, «λέσχης μετ' αναγνωσμάτων», «τοπικού εθνικού συλλόγου», καθώς και η συγκρότηση συλλογών βιβλίων και καλλιτεχνημάτων «ζωηρώς ανακαλούντων την εικόνα της πατρίδος».

Σημαίνων συνεργάτης των προξενικών αρχών για την ευόδωση της διόλου εύκολης, ομολογουμένως, αποστολής τους θα είναι ο ΣΔΕΓ. Όπως επισημαίνει η εγκύκλιος, στη μικρή διάρκεια της ζωής του και με τα ανεπαρκή μέσα τα οποία διαθέτει έχει ανταποκριθεί με τον καλύτερο τρόπο στο πλήθος των αναγκών που παρουσιάζονται καθημερινά. Και επειδή τα «συμφέροντα» που του έχουν ανατεθεί να προασπίσει «αφορώσι τον καθόλου ελληνισμόν» και αποτελούν ανάγκες από τις

πλέον «εθνικές και κατεπείγουσες», ζητείται από τις προξενικές αρχές να κοινοποιήσουν όσο πιο αποτελεσματικά μπορούν τα σχετικά με το Σύλλογο στις κοινότητες και κυρίως σ' εκείνα τα μέλη των κοινοτήτων που επιθυμούν και έχουν τη δυνατότητα να βοηθήσουν με οικονομικές συνδρομές «εις το όλως εθνικόν τούτο έργον». Με την εγκύκλιο επισυνάπτεται αριθμός αντιτύπων του «διοργανισμού» του Συλλόγου και το έγγραφο κλείνει με την επανάληψη της παρότρυνσης για παροχή κάθε δυνατής συνδρομής από τις προξενικές αρχές και μάλιστα «μετ' εξιδιασμένου ζήλου». Ως κατακλείδα επισημαίνεται ότι η κυβέρνηση θα σημειώνει με ιδιαίτερη ευχαρίστηση τις προσπάθειες που θα καταβάλλονται από τις προξενικές αρχές «υπέρ της καρποφορίας» των συγκεκριμένων οδηγιών, καθώς αυτές δεν αναφέρονται στην ικανοποίηση πρόσκαιρων αναγκών που αφορούν περιορισμένο αριθμό ανθρώπων. Αντίθετα αποτελούν ένα σώμα οδηγιών που πρέπει να ακολουθηθούν κατά γράμμα, καθώς πρόκειται «περί των ουσιωδεστάτων της πατρίδος συμφερόντων».

Η ιδιαίτερη επιμονή της εγκυκλίου στην ανάγκη εφαρμογής των οδηγιών με την επισήμανση ότι δεν πρόκειται για μια διαδικασία που στοχεύει στην ικανοποίηση πρόσκαιρων αναγκών, αποσκοπεί στην ανάδειξη των πραγματικών, αν και όχι ρητά διατυπωμένων επιδιώξεων του ΥΠΕΞ. Κοντολογίς, πρέπει άμεσα να ανακοπεί η τάση αφομοίωσης των ομογενών προς τις τοπικές κοινωνίες, όχι όμως γιατί αυτό επηρεάζει τα δικά τους συμφέροντα, όσο γιατί επηρεάζει τα συμφέροντα του ελληνικού κράτους. Το τελευταίο βλέπει με την αφομοίωση των ομογενών να μειώνονται στη Δύση τα οικονομικά του ερείσματα, να συρρικνώνονται τα δίκτυά του, πολιτικά, κοινωνικά και εμπορικά, και επομένως να μικραίνει η δυνατότητα να εξασφαλίζει συνδρομή για τις πάσης φύσεως ανάγκες και πολιτικές του. Οι δυνάμει επερχόμενες δωρεές-χορηγίες σε τομείς όπου το ελληνικό κράτος είχε ασθενή παρουσία ή οι πιθανές επενδύσεις των ομογενών, καθώς και η δικτύωση την οποία διέθεταν, κρύβονται, κατά τη γνώμη μας, πίσω από τα «ουσιωδέστατα της πατρίδος συμφέροντα». Η δυνατότητα προσέλκυσής τους συνιστά, συνεπώς, βασική επιδίωξη της εξωτερικής πολιτικής. Είδαμε, επιπλέον, ότι ο ΣΔΕΓ από την ίδρυσή του και σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε προσβλέπει στη χρηματοδότηση από τους ομογενείς, θεωρώντας τη ως μία από τις βασικές του πηγές εσόδων.

Τα «ελληνικά γράμματα» κατ' επέκταση θεωρούνται μέσο προκειμένου να κερδηθούν οι συνειδήσεις των ομογενών εκείνων, οι οποίοι απολησμονούν σιγά-σιγά την καταγωγή τους. Εξάλλου, τα «ελληνικά γράμματα» λειτουργούν προς όφελος των ομογενών, αφού «ο αληθώς εννοούμενος ελληνισμός, δια την επίδρασιν αυτού επί του καθόλου ευρωπαϊκού πολιτισμού, κατά θείαν τινά ευμοίριαν ου μόνον δεν απαλλοτριού τους Έλληνας ως προς τας εκλεκτάς τάξεις της εν Δύσει κοινωνίας, αλλά και σεμνοτέρους και προσφιλεστέρους αυτούς καθιστά». Με άλλα λόγια, με την αναγωγή των ελληνικών γραμμάτων σε βάση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, οι ομογενείς όχι μόνο δεν έχουν τίποτα να ζηλέψουν από τις τοπικές κοινωνίες, αλλά αντίθετα οι τοπικές κοινωνίες έχουν να ωφεληθούν από αυτούς και την παιδεία τους. Συγχρόνως, κάτι βαθύτερο αναδύεται: η αναφορά στο τριμερές παπαρρηγοπούλειο σχήμα της συνέχειας και η καθολικοποίηση του ελληνισμού· αναδύεται, κοντολογίς, η έννοια του υπερεθνικού ελληνισμού, στον οποίο και θα επανέλθουμε παρακάτω. Για τη διάδοση, όμως, των ελληνικών γραμμάτων χρειάζεται ένας συνεκτικός μηχανισμός και αυτός ο μηχανισμός παρουσιάζεται στην εγκύκλιο. Με άλλα λόγια, γίνεται σαφές ότι τα προξενεία χωρίς επιπλέον βοήθεια δεν μπορούν ούτε να οικοδομήσουν το μηχανισμό που απαιτείται ούτε να διαχειριστούν το έργο στο σύνολό του, γι' αυτό τονίζεται όχι μόνο η ανάγκη να στηρίξουν το έργο του ΣΔΕΓ στην κατεύθυνση αυτή, αλλά και να συμβάλουν στην αποτελεσματική του δικτύωση στις περιοχές ευθύνης τους.

Αν στην εγκύκλιο «προς τους εν Δύσει προξένους» επιδιώκεται να γίνει σαφές ότι στόχος της παρέμβασης του υπουργείου είναι η ανακοπή της παρατηρούμενης τάσης προς αφομοίωση των ομογενών στις τοπικές κοινωνίες, στην εγκύκλιο «προς τους εν Ανατολή προξένους» επιδιώκεται να εστιαστεί η προσοχή των προξενικών αρχών στην ανάγκη να συνεχιστεί και να ενταθεί η διαδικασία διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων «κατά τας χώρας της Ανατολής» στις οποίες κατοικούν «Έλληνες» ή είναι ιδρυμένες «ελληνικές κοινότητες». Η διαδικασία διάδοσης της ελληνικής παιδείας, «η πολιτιστική αυτή ενέργεια», που βρίσκεται σε εξέλιξη στις συγκεκριμένες περιοχές, έχει αρχίσει να αντιμετωπίζει «πολλά προσκόμματα», καθώς «διάφοροι προσηλυτιστικάί εταιρείαι επιδιώκουσαι συμφέροντα όλως προς την ευημερίαν των λαών αλλότρια» επιφέρουν αναστάτωση, διαταράσσοντας την

«μεταξύ των τέκνων μιας και της αυτής πατρίδος υφισταμένην ειρήνην επιτιθέμεναι και εξάπτουσαι εθνικά μίση».¹⁰⁷ Πουθενά, όμως, σε όλη την εγκύκλιο δε γίνεται αναφορά στην ταυτότητα και το έργο των «προσηλυτιστικών εταιρειών», συνεπώς ούτε στην ταυτότητα του εχθρού ή των εχθρών, τις ενέργειες των οποίων πρέπει να υπερφαλαγγίσει η διάδοση της ελληνικής παιδείας εντός της επικράτειας ενός εξίσου αόριστου χώρου που συγκροτούν «αι χώραι της Ανατολής».

Πατώντας στην ίδια φόρμα με την προηγούμενη και με την ίδια σχεδόν διατύπωση, η συγκεκριμένη εγκύκλιος ζητά από τους προξένους να συμμορφωθούν προς τις οδηγίες κάνοντας έκκληση στο ζήλο τους και διαβεβαιώνοντάς τους –ή μήπως ευσχήμως προειδοποιώντας τους;– ότι η κυβέρνηση θα επιβλέπει «μετά μερίμνης» τους αγώνες για την επιτυχία της εντολής η οποία τους απευθύνεται. Στην εγκύκλιο αυτή, πάντως, οι οδηγίες γίνονται πολύ πιο αναλυτικές και, όπως θα δούμε, ρητά μεταβάλλονται σε εντολές.

Έτσι, σε ένα από τα βασικά καθήκοντα των προξένων ανάγεται η προαγωγή της διαδικασίας «αδελφοποίησης» των λαών της «Ανατολής» την ώρα που οι μη κατονομαζόμενοι «εναντίοι» «ενσπείρουν την μισαδελφείαν».¹⁰⁸ Ένα κουβάρι εννοιών με ρευστά περιεχόμενα που ζητά ξεμπέρδεμα, αλλά δε θα το βρει, θα κάνει την εμφάνισή του. Οι Έλληνες πρόξενοι, λοιπόν, οφείλουν να αποφεύγουν οτιδήποτε ικανό να προκαλέσει διχόνοια ανάμεσα στους «λαούς της Ανατολής», καθώς αναγνωρίζεται ότι κάθε έθνος «υγιώς διεγερθείσης αυτώ της εθνικής συνειδήσεως», έχει καθήκον και δικαίωμα να καλλιεργήσει τα «εθνικά του στοιχεία». Επισημαίνεται πάντως ότι υπάρχει μεγάλη διαφορά μεταξύ «φυλετικών και εθνικών συμφερόντων».¹⁰⁹ Σύμφωνα με την ανάγνωσή μας, εδώ ακριβώς επιχειρείται να ανοιχθεί μία δίοδος, μέσω της οποίας θα μπορέσει νομιμοποιημένα να διοχετευτεί και να λειτουργήσει ο υπερεθνικός ελληνισμός, η έλευση του οποίου προετοιμάζεται. Στο σημείο αυτό ένα παράδειγμα είναι χρήσιμο στους συντάκτες –ή το συντάκτη– της εγκυκλίου και αντλείται από μία θεωρούμενη επιτυχή «συγκατοίκηση» «λαών» της Δύσης. «Οι Ελβετοί, ούτε γλώσσαν, ούτε θρησκείαν, ούτε εθνικάς συμπαθείας κοινάς έχοντες των εν αυτοίς Γερμανών, Γάλλων και Ιταλών διάφορα φυλετικά συμφέροντα

¹⁰⁷ «Προς τους εν τη Ανατολή προξένους», στο *ίδιο*, σ. 77.

¹⁰⁸ Στο *ίδιο*, σ. 78.

¹⁰⁹ Στο *ίδιο*, σ. 78.

προς αλλήλους εχόντων, ουχ ήττον κοινήν έχουσιν πατρίδα, ην αγαπώσι και περί ης, ως περί κοινού αγαθού μεριμνώσι».¹¹⁰ Ελβετοί, Γερμανοί, Γάλλοι, Ιταλοί είναι «λαοί» που συγκατοικούν επιτυχημένα, ενώ δεν μοιράζονται μεταξύ τους «εθνικές συμπάθειες» και ενώ έχουν διαφορετικά «φυλετικά συμφέροντα».

Στο παράδειγμα αυτό, η έλλειψη οποιασδήποτε προσπάθειας να αποσαφηνιστεί το νοηματικό περιεχόμενο των βαριά σημασιοδοτημένων σημαινόντων-εννοιών που χρησιμοποιούνται –«λαοί», «εθνικές συμπάθειες» «φυλετικά χαρακτηριστικά»- και, συγχρόνως, ο συμφυρμός τους εξυπηρετούν τη διατύπωση μιας απόφανσης, η οποία διεκδικεί ιδιότητες αξιωματικής αλήθειας και η οποία με τη σειρά της οδηγεί σε μια φαινομενικά λογική συνεπαγωγή: αφού οι Γάλλοι, Γερμανοί, Ιταλοί μπορούν και μοιράζονται μια κοινή πατρίδα παρά τα όσα τους χωρίζουν και όλοι μαζί είναι Ελβετοί, το ίδιο πρέπει να κάνουν και οι λαοί της «Ανατολής». «Καιρός δε είναι να εννοήσωσι και οι εν τη Ανατολή λαοί, ότι έχουν κοινή πατρίδα και κοινά συμφέροντα».¹¹¹ Δεν αποσαφηνίζεται, βεβαίως, ποια θα είναι η εθνική ταυτότητα όσων διαμένουν στην «Ανατολή» ούτε ποια θα είναι η κοινή πατρίδα τους. Αφήνεται να εννοηθεί ότι θα είναι η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η ελληνική πλευρά την εποχή αυτή, εξάλλου, προσβλέπει ακόμη στην ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

«Η [...] εντολή περί της διαδόσεως των ελληνικών γραμμάτων πρέπει να γίνηται δι' όλως ειρηνικών μέσων», διακηρύττει η εγκύκλιος προς τους προξένους. Επιπλέον, τα μέτρα αυτά δε θα πρέπει να εξάπτουν «εθνικά μίσση» ούτε να αντιβαίνουν στη διοίκηση του κράτους στο οποίο διαμένουν οι πρόξενοι, διατηρώντας «αρμονία μετά των τοπικών αρχών». Στο σημείο αυτό η απροσδιοριστία του χώρου της «Ανατολής» κάμπτεται λίγο, καθώς πρώτη και τελευταία φορά στην πολυσέλιδη εγκύκλιο αναφέρεται η «Υψηλή Πύλη». «Τούτο δε (η αρμονία με τις τοπικές αρχές) τόσω μάλλον εύκολον είναι, όσω μάλλον η Υψηλή Πύλη ουδέν έχει συμφέρον εις τας διχονοίας των υπηκόων αυτής, ουδέν όφελος πορίζεται εκ της αυθαιρέτου πίεσεως έθνους τινός υφ' υφετέρου έθνους εκ των υπ' αυτήν».¹¹² Καθώς για την επιτυχία του εγχειρήματος θεωρείται απαραίτητη τόσο η συνεργασία των

¹¹⁰ Στο ίδιο, σ. 78.

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 78.

¹¹² Στο ίδιο, σ. 78.

υποκείμενων στη διαδικασία διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων πληθυσμών όσο και των οθωμανικών διοικητικών αρχών, προκειμένου να μπορεί να στηθεί και να λειτουργήσει χωρίς προσκόμματα ο μηχανισμός διάδοσης, η εντολή είναι σαφής: απαιτείται η χρήση ειρηνικών μέσων και συνεργασία με τις τοπικές αρχές, όπως τόνιζε ο ΣΔΕΓ στην επιστολή που έστειλε στο ΥΠΕΞ ήδη τον Ιούλιο του 1869.¹¹³

Η νοηματική ασάφεια που χαρακτηρίζει τις λέξεις-έννοιες «λαός», «έθνος», «φυλή», «πατρίδα», «εθνότητα», όπως επίσης, και τα ασαφή νοηματικά όρια των εχθρών («εναντίων») και του χώρου («Ανατολή»), τα οποία οδηγούν στη λογικοφανή, όπως επισημάναμε ήδη, αλλά στην πραγματικότητα βαρέως πάσχουσα συνεπαγωγή ότι όπως πράττουν οι Ελβετοί έτσι πρέπει να πράξουν και «οι λαοί της Ανατολής», αποτελούν το σημείο της επιτυχούς συναρμογής του πολιτικού λόγου και της πολιτικής πράξης που αυτός κινητοποιεί.¹¹⁴ Και εξηγούμε: τη νοηματική ασάφεια των παραπάνω όρων διαδέχεται μια πολύ σαφής προσπάθεια αφενός να δοθεί η ταυτότητα του ελληνισμού τον οποίο οι πρόξενοι έχουν εντολή να προαγάγουν, αφετέρου τα μέσα με τα οποία θα το επιτύχουν. Ο ελληνισμός αυτός, επισημαίνει η εγκύκλιος, «δεν είναι κτήμα αποκλειστικόν του ημετέρου βασιλείου· όθεν δύναται απαλλαγμένος παντός χαρακτήρος τοπικής εθνότητος, να είναι σύμβολον του αληθούς πολιτισμού της Ανατολής, προσφιλής εις αυτήν, ως εις πάντα

¹¹³ Στην επιστολή εκείνη, με την οποία ζητούσε τη στήριξη και συνδρομή του ΥΠΕΞ, τόνιζε ο ΣΔΕΓ ότι «η ειρηνική των ελληνικών γραμμάτων διάδοσις» όπως και η «ορθώς εννοουμένη Ελληνική παιδείσις είναι η κυριωτάτη βάση του ημετέρου κοινωνικού και πολιτικού βίου». Βλ. *εδώ* σημ. 102.

¹¹⁴ Επειδή η σύγκριση ανάμεσα στην Ελβετία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι τόσο παράδοξη που δεν αντέχει σχολιασμό, υποθέτουμε ότι δηλώνει ή πλήρη άγνοια ή σκοπιμότητα. Όπως θα φανεί παρακάτω, βάσει των υποθέσεών μας για τους συντάκτες ή το συντάκτη της εγκυκλίου, το πιο πιθανό είναι να υπάρχει σκοπιμότητα. Υποστηρίζουμε μάλιστα ότι μέσα από τη συγκεκριμένη εγκύκλιο αναδύεται ο ελληνοθωμανισμός, όπως συλλαμβάνεται από την ελληνική πλευρά. Βρισκόμαστε, εξάλλου, στις αρχές της δεκαετίας του 1870, κατά την οποία κύριος εκφραστής της θεωρίας αυτής στην Ελλάδα είναι ο Επαμεινώνδας Δεληγιώργης. Αντίστοιχα, την ίδια δεκαετία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μεγάλο τμήμα των ηγετικών ελληνο-οθωμανικών ομάδων πιστεύουν ότι ο εθνικισμός μόνο καταστροφές μπορεί να προκαλέσει στον ελληνισμό της Αυτοκρατορίας και οχυρώνονται πίσω από την αμυντική αντίληψη για την «Αυτοκρατορία εν κινδύνω», η οποία θα φέρει στην επιφάνεια τις θεωρίες περί συνύπαρξης των Ελλήνων και των Οθωμανών, που θα γίνουν γνωστές με τον όρο ελληνοθωμανισμός. Για τον ελληνοθωμανισμό και για μια θέαση των πραγμάτων με γνώμονα τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. Βαγγέλης Κεχριώτης, «Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία», στο Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 17-51. Για τα ζητήματα αυτά πολύ αναλυτικότερα βλ. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19^{ος} αιώνας – 1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το μιλλέτ των Ρωμίων στο ελληνικό έθνος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.

τα πεπολιτισμένα έθνη, άτινα τούτον ως βάσιν της εαυτού προόδου προέταξαν».¹¹⁵ Ο στρογγυλεμένος υπερεθνικός ελληνισμός που έρχεται από το παρελθόν ως σύμβολο αληθινού πολιτισμού, σε συνδυασμό με τη σαφήνεια της εντολής για χρήση «ειρηνικών μέσων» και την εξειδίκευσή της, η οποία θα ακολουθήσει,¹¹⁶ νομιμοποιούν με τη σειρά τους την κοινή επιδίωξη ΥΠΕΞ και ΣΔΕΓ: τη διαδικασία εξελληνισμού των πληθυσμών των διεκδικούμενων περιοχών μέσω της διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων, με άλλα λόγια κινητοποιούν την πολιτική πράξη.

Κατόπιν όλων αυτών οι εντολές της εγκυκλίου το 1871 για την επιτυχή διάδοση των ελληνικών γραμμάτων εκκινούν με την ανάδειξη σε πρώτο μέλημα των προξενικών αρχών την ανάπτυξη της δημοτικής εκπαίδευσης. Κρίνεται, επομένως, απαραίτητη η «δια παντός μέσου» σύσταση δημοτικών σχολείων αρρένων και θηλέων με προτιμητέα μέθοδο διδασκαλίας τη συνδιδασκτική, ιδιαιτέρως σε σχολεία των οποίων ο μαθητικός πληθυσμός είναι ευάριθμος.¹¹⁷

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το μέρος των οδηγιών το οποίο αφορά την προετοιμασία διδασκάλων και διδασκαλισσών. Πρόκειται στην πραγματικότητα για ταχύρρυθμη και εκ των ενόντων εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών, τα οποία στη συνέχεια προτείνεται να αναλάβουν θέσεις διδασκαλίας σε χωριά. Σύμφωνα με την εγκύκλιο, έπρεπε να ληφθεί μέριμνα ώστε στα μέρη που υπήρχαν ή ήταν δυνατόν να ιδρυθούν ελληνικά σχολεία ένας από τους δασκάλους, «ικανώς εστοιχειωμένος κατά τη δημοδιδασκαλίαν», να αναλάβει την προετοιμασία των μαθητών, με σκοπό αυτοί να αξιοποιηθούν στη συνέχεια ως δάσκαλοι των μικρών σχολείων των χωριών. Ανάλογο ρόλο όφειλαν να παίξουν και οι δασκάλες στα παρθεναγωγεία των μεγαλουπόλεων με τις μαθήτριές τους, «τη συμπράξει», ωστόσο, κάποιου από τους δασκάλους του ελληνικού σχολείου.¹¹⁸ Πάντως, η ανάγκη να αιτιολογηθεί η ένταση και η εμβάθυνση του έργου στον τομέα της εκπαίδευσης των κοριτσιών προβάλλει μεγαλύτερη, καθώς δε θεωρείται διαδικασία εμπεδωμένη ούτε στη σκέψη των

¹¹⁵ «Προς τους εν τη Ανατολή προξένους», *ό.π.*, σ. 78.

¹¹⁶ Αναφερόμαστε στη «γραμμή» που δίνει η εγκύκλιος για ίδρυση σχολείων κ.λπ. και την οποία θα παρουσιάσουμε αμέσως παρακάτω.

¹¹⁷ Κάτω από 50 μαθητές. Η οδηγία αυτή για την εισαγωγή της συνδιδασκτικής σε σχολεία των κοινοτήτων προηγείται κατά μία δεκαετία της εισαγωγής της στην Ελλάδα. «Προς τους εν τη Ανατολή προξένους», *ό.π.*, σ. 78.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 78-79.

προξένων, πόσω μάλλον στη σκέψη των υποψήφιων προς εγγραμματισμό και εξελληνισμό πληθυσμών.

Για το λόγο αυτό επισημαίνεται ότι όχι μόνο δεν πρέπει να παραμεληθεί το πεδίο εκπαίδευσης των κοριτσιών, αλλά αντίθετα να αποτελέσει τον ακρογωνιαίο λίθο της προσπάθειας των προξένων. «Δια της ευστόχου εκπαιδύσεως του γυναικείου φύλου δύναται να εισχωρήση η πρόοδος εις αυτά τα άδυστα της οικογενείας, ένθα ευρίσκει το εδραιότατον αυτής στήριγμα», για να θυμηθούμε το ρόλο που καλείται να παίξει η παρεχόμενη παιδεία στα κορίτσια. Οφείλει να τα προετοιμάζει για τα «καθήκοντα του οίκου». Στις περιοχές μάλιστα που εξετάζουμε, πρέπει τα κορίτσια να είναι σε θέση να αποτελέσουν τη συνέχεια των διδασκάλων και διδασκαλισσών των σχολείων και οι δασκάλες με τη σειρά τους, τη συνέχεια των μητέρων,¹¹⁹ ώστε να εμπεδωθεί η γνώση της ελληνικής γλώσσας και να εγχαραχθεί ή/και να βαθύνει η ελληνική εθνική συνείδηση.

Σημαντική μέριμνα στην κατεύθυνση επίτευξης των παραπάνω οφείλει να αποτελέσει η εκδοχή της ελληνικής γλώσσας η οποία θα διδαχθεί και ο τρόπος διδασκαλίας της. Τη «λαλουμένη ελληνική» οφείλουν να διδάσκονται οι μαθητές και οι μαθήτριες, απαλλαγμένη από τον φορτικό «γραμματικό όχλο», ώστε να είναι σύντομα σε θέση να εκφράζονται γραπτά και να αντιλαμβάνονται το νόημα των κειμένων.¹²⁰ Όπως προκύπτει από διαφορετικά αρχειακά τεκμήρια, ανεξάρτητα από

¹¹⁹ Στη διάκριση δημόσιου–ιδιωτικού, που κατασκευάστηκε πολιτισμικά και κοινωνικά κατά τον 19^ο αιώνα, είναι εγχαραγμένες παραδοχές για τις διαφορετικές ικανότητες και τα διαφορετικά και άνισα δικαιώματα διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, όπως των αντρών και των. Οι βιολογικές ορίζουσες της «φύσης» αποτελούν, όπως είναι γνωστό, σημαίνουσα συνισταμένη του εθνικού λόγου στην προσπάθειά του να περιχαρακώσει και να εμβυθύνει τις έμφυλες ιεραρχίες, πολύ περισσότερο που ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος είναι κεντρικός εκφραστής τους.

¹²⁰ Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, όπως δείχνουν τα πράγματα, δεν αποχωρίστηκε ποτέ το φορτικό «γραμματικό όχλο». Παραθέτουμε ένα ενδιαφέρον απόσπασμα από επιστολή του Παύλου Μελά στη σύζυγό του Ναταλία. Η επιστολή είναι γραμμένη στις 16 Μαρτίου 1904 στο Γαβρέσι, χωριό «επί της αμαξιτής οδού Καστορίας – Φλωρίνης», όπως διευκρινίζει ο ίδιος, και αναφέρεται στην επίσκεψη που έκανε στο ελληνικό σχολείο του χωριού. «Εβάλαμεν δύο τρία παιδιά να αναγώσουν και edιάβαζαν τελείως καλά αλλά δεν εννοούσαν όλα όσα edιάβαζαν. Κατόπιν τους έκανε [ο δάσκαλος] από αυτήν την παναθεματισμένην τεχνολογίαν [...]. Τον συνεβουλεύσαμεν να μη κοπιάζη αυτός και τα παιδιά με την ευλογημένην αυτήν πληγήν των παιδιών, αλλά να τους κάμνη ομιλίας. Έπειτα υπηγόρευσα εις ένα την εξής φράσιν: “Ο Έλλην πρέπει να είναι καλός πατριώτης δια να ελευθερώση την πατρίδα” και την έγραψεν αρκετά καλά». Ναταλία Π. Μελά, *Παύλος Μελάς. Βιογραφία από διηγήσεις, αναμνήσεις, γράμματα δικά του και άλλων*, Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, Αθήνα 1963, σ. 240. Ο Παύλος Μελάς edώ, σε ρόλο αυτόκλητου επιθεωρητή της

το σχεδιασμό και την αναπαραγωγή της εκπαιδευτικής διαδικασίας, η γνώση της ελληνικής για τους πληθυσμούς που δεν τη γνώριζαν πριν τη διδαχθούν φαίνεται ότι αποτελεί ζητούμενο σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο.¹²¹

Στη μέση εκπαίδευση οι μαθητές πρέπει να διδαχθούν και αντικείμενα χρησιμότερα στον πρακτικό βίο, όπως η φυσική, η χημεία, η αριθμητική εις «λογιστικές πράξεις», ενώ η γεωγραφία θα πρέπει να περιλαμβάνει και γνώσεις χρήσιμες «εις τους εμπόρους». Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται, πάντως, στην ιστορία, γιατί, όπως υποστηρίζεται, εάν αυτή διδάσκεται «καλώς», «μορφούται εις πολίτην, ο μαθητής της μέσης εκπαίδευσως» και προτείνεται, όπου είναι δυνατόν, να διδάσκεται η τοπική ιστορία και γεωγραφία.

Μετά τις οδηγίες για τη δημοτική κυρίως εκπαίδευση και τη «στελέχωσή» της ακολουθούν οδηγίες που σχετίζονται με την αποτελεσματικότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Οι οδηγίες αφορούν την τοπική διοίκηση των εκπαιδευτικών πραγμάτων, στη βάση της οποίας βρίσκονται οι έφοροι των σχολικών επιτροπών των κοινοτήτων και στην κορυφή οι μητροπολίτες. Επιστάται η προσοχή των προξένων στην ανάγκη συχνής επιθεώρησης των σχολείων, προκειμένου να επιτευχθεί η απαιτούμενη ομοιομορφία στην παρεχόμενη εκπαίδευση. Σε αυτό το πλαίσιο, το ΥΠΕΞ κρατά για τον εαυτό του την εποπτική θέση. Απαιτεί να ασκεί πλήρη έλεγχο στην έκβαση της εκπαιδευτικής διαδικασίας και γι' αυτό ανάγει την σύνταξη

στοιχειώδους εκπαίδευσης το 1904 επιβεβαιώνει τους φόβους του συντάκτη της εγκυκλίου για τον κίνδυνο αναποτελεσματικής διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας, αν αυτή έμενε προσκολλημένη στους γραμματικούς τύπους. Για την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας και για το επίπεδο του γλωσσικού εξελληνισμού που αποτελεί βασικό σκοπό της ελληνικής παρέμβασης, τις δυσκολίες, τους τρόπους αντιμετώπισης των προβλημάτων που παρουσιάζονται, τους εμπλεκόμενους φορείς (ΥΠΕΞ, ΣΔΕΓ), την ίδρυση οικοτροφείων, τη χορήγηση υποτροφιών, τις προτάσεις επιθεωρητών, καθώς και δημοσιευμένα τεκμήρια βλ. Σοφία Βούρη, *Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία (1903-1913)*, Gutenberg, Αθήνα 2005.

¹²¹ Ο Αθανάσιος Ευταξίας το 1880, απεσταλμένος της κυβέρνησης Τρικούπη στη Μακεδονία, γράφει ότι οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι που συστήθηκαν εκεί δεν πέτυχαν την «τελείαν εξελληνισιν». Παρά το γεγονός ότι αυτό ήταν το πρώτο σύνθημα «του προς τους Σλαύους αγώνος ημών», συνεχίζει, «ουδεμίαν πόλιν ή κόμην εν Μακεδονία τέως βουλγαρόφωνον κατωρθώσαμεν έως του νυν να εξελληνίσωμεν». Ο Αθανάσιος Ευταξίας θεωρεί ότι μόνη αποδοτική λύση στο ζήτημα της «εξελληνίσεως» αποτελεί η αγορά γης· για την ακρίβεια, η αγορά τσιφλικιών από τους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες τους και η μετατροπή τους σε «εστίες ελληνικής εθνικής ζωής», με σκοπό τον γλωσσικό εξελληνισμό και την ενστάλαξη ελληνικού φρονήματος στους σλαβόφωνους καλλιεργητές τους. Σ. Καράβας, *«Μακάριοι οι κατέχοντες την γην»*, ό.π., σ. 255-256.

εκθέσεων σε κύριο σκοπό των επιθεωρήσεων των σχολείων που θα κάνουν οι πρόξενοι.

Συγχρόνως, καταρτίζεται κατάλογος διδακτικών βιβλίων και τέλος, όπως είδαμε και στην εγκύκλιο «προς τους εν Δύσει προξένους», τονίζεται η ανάγκη να συναφθούν οργανικοί δεσμοί των μελών της κοινότητας με κέντρα του δεσμού αυτού το ναό, το σχολείο και προπάντων τις προξενικές αρχές. Υπογραμμίζεται και εδώ η ανάγκη σύστασης βιβλιοθηκών, αναγνωστηρίων και «αρχαιολογικών έργων και καλλιτεχνημάτων, ζωηρώς ανακαλούντων την εικόνα της πατρίδος». Επιπλέον, στις περιοχές της «Ανατολής» όπου χρειάζεται να αποδειχθεί η ελληνική καταγωγή των κατοίκων και συνεπώς των «απαραγράπτων δικαίων» της Ελλάδας, πρέπει να δοθεί έμφαση στη συντήρηση «των ιστορικών και καλλιτεχνικών μνημείων, των ανακαλούντων την καταγωγή των κατοίκων και το ιστορικό κλέος της χώρας». Εξάλλου, σημειώνει η εγκύκλιος σε μια εκ νέου προσπάθεια να εμπλουτίσει το περιεχόμενο του υπερεθνικού ελληνισμού, τα μνημεία αυτά δεν είναι κτήμα μόνον των Ελλήνων αλλά και «αυτής της ευρωπαϊκής ιστορίας και τέχνης».

Σημαίνων συνεργάτης των προξενικών αρχών για να ευοδωθεί η ιδιαίτερα δυσχερής αποστολή τους θα είναι ασφαλώς και πάλι ο ΣΔΕΓ, ο οποίος «ιδίαν έχει εντολήν και μεριμνά περί των εν τη παρούση εγκυκλίων εθνικών συμφερόντων». Επαναλαμβάνονται όλα όσα διαβάσαμε και στην εγκύκλιο του Χαράλαμπου Χριστόπουλου σχετικά με το Σύλλογο. Προστίθεται, όμως, ότι διαθέτει «μονιμότητα σπανίως παρ' ημίν απαντώσαν», χαρακτηριστικό που εικάζουμε ότι δεν μπορεί να του αποδίδεται εξαιτίας της μακροβιότητάς του, γιατί μόλις έχει συμπληρώσει δύο χρόνια ζωής. Συνεπώς, ένας τέτοιος χαρακτηρισμός είναι δυνατό να προκύψει μόνο αν ο Σύλλογος συγκριθεί με κάτι που δε διαθέτει μονιμότητα, κάτι που είναι εγγενώς βραχύβιο. Υπό το πρίσμα αυτό, μάλλον η αναφορά εδώ είναι στα βραχύβια κυβερνητικά σχήματα που οδηγούν σε συχνές αλλαγές πολιτικής ηγεσίας στα υπουργεία –στην προκειμένη περίπτωση στο ΥΠΕΞ–, πράγμα που υποδεικνύει και η διαφορετική υπουργική υπογραφή στις δύο τόσο παρόμοιες κατά τα άλλα εγκυκλίους. Ας σημειωθεί μάλιστα ότι εδώ πρόκειται για απλή αλλαγή κυβερνητικού σχήματος, με άλλα λόγια ανασχηματισμό της κυβέρνησης, η οποία παρ' όλα αυτά επιφέρει

αλλαγή στην ηγεσία του ΥΠΕΞ.¹²² Στην περίπτωση αλλαγής κυβερνήσεων γνωρίζουμε καλά ότι πολλά θα μπορούσαν να αλλάξουν στη «γραμμή» της εξωτερικής πολιτικής, στα πρόσωπα του μηχανισμού του υπουργείου και οπωσδήποτε των προξενείων. Κάτι, όμως, έπρεπε να μένει σταθερό για να εξασφαλίζονται οι προϋποθέσεις της διαδικασίας διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων, κι αυτό ήταν ο ΣΔΕΓ.

Για τις ανάγκες της έρευνάς μας το περιεχόμενο των δύο εγκυκλίων αποτελεί άλλο ένα σημείο τομής, καθώς σηματοδοτεί τη μετάβαση στην εποχή της σχεδιασμένης παρέμβασης του ελληνικού κράτους σε περιοχές και πληθυσμούς που θεωρούσε καίριας σημασίας για τα συμφέροντά του. Για την επιτυχία του εγχειρήματος αυτού στηρίζεται στη συνεισφορά του ΣΔΕΓ, με τον οποίο, όπως δείχνουν τα τεκμήρια, θα διατηρήσει σχέσεις έλξης και άπωσης σε όλο το εξεταζόμενο διάστημα. Οι σχέσεις έλξης φτάνουν μέχρι του σημείου να μπορούν να χαρακτηριστούν οργανικές, όταν δηλαδή ο ΣΔΕΓ λειτουργεί ως επιμέρους φορέας του ΥΠΕΞ· ενώ οι σχέσεις άπωσης, αν και μεταβάλλουν σημαντικά τους όρους της συνομιλίας ΥΠΕΞ και ΣΔΕΓ, δε φτάνουν μέχρι τη διακοπή κάθε μορφής συνεργασίας μεταξύ τους.

Παρακολουθήσαμε διεξοδικά το περιεχόμενο των δύο εγκυκλίων γιατί αποτελούν το σχέδιο της παρέμβασης στις διεκδικούμενες περιοχές πάνω στο πρότυπο που προτείνει ο Ιωάννης Θεοδωρίδης από το 1859 στο ΥΠΕΞ, σχετικά με τον εξελληνισμό των «απομαθόντων την ελληνικήν» πληθυσμών της Μακεδονίας και Θράκης. Συγχρόνως, οι εγκύκλιοι προσφέρουν την απαραίτητη στο εγχείρημα ιδεολογική νομιμοποίηση. Τα ελληνικά πνευματικά και πολιτισμικά, εν γένει, επιτεύγματα έχουν γίνει κτήμα όλου του «πεπολιτισμένου» κόσμου, έχουν καθολικοποιηθεί. Καθολικοποιημένα πια, επιδιώκεται να διαχυθούν και «στις χώρες της Ανατολής» απαλλαγμένα από κάθε χαρακτήρα «τοπικής εθνότητας», ως

¹²² Κυβέρνηση Αλέξανδρου Κουμουνδούρου από 3-12-1870 μέχρι 28-10-1871. Βλ. «Χρονολόγιο κυβερνητικών μεταβολών και πρωθυπουργίες, 1828-1940» στο Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Εστία, Αθήνα 2005, τ. Β, σ. 1097.

«σύμβολον του αληθούς πολιτισμού της Ανατολής», ανεξάρτητα από το αν έχουν σημείο εκκίνησης το ελληνικό κράτος.¹²³

Έτσι, σύμφωνα με το σχέδιο παρέμβασης που αναδύεται από τις εγκυκλίους από τη μια μεριά βρίσκονται το ΥΠΕΞ και ο ΣΔΕΓ. Επεξεργάζονται εκπαιδευτικές πολιτικές και δρουν από κοινού με χώρο υποδοχής των ενεργειών τους τις διεκδικούμενες περιοχές και τους πληθυσμούς τους. Από την άλλη, επί οθωμανικού εδάφους, βρίσκονται οι τοπικοί φορείς –δημογεροντίες, σχολικές εφορίες, μητροπόλεις, σύλλογοι–, οι οποίοι λειτουργώντας μέσα στα όρια που τους επιτρέπει το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γίνονται δέκτες εκπαιδευτικών πολιτικών που εκπορεύονται από την Ελλάδα με σκοπό να τις διαχύσουν στους πληθυσμούς των οποίων έχουν την ευθύνη, ενώ παράλληλα επεξεργάζονται και οι ίδιοι εκπαιδευτικές πολιτικές που αφορούν τους συγκεκριμένους πληθυσμούς. Όμως, οι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί δεν προσλαμβάνουν αυτούσιο τον εθνικό λόγο που παράγεται στο ελληνικό κράτος. Αντίθετα, τον υποβάλλουν σε επεξεργασίες ή διαφοροποιούνται ρητά από αυτόν. Προβάλλει επομένως ακόμη μεγαλύτερη η ανάγκη σχεδιασμού και ελέγχου από το επίσημο ελληνικό κράτος. Για το λόγο αυτό όλη η διαδικασία διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων τίθεται υπό την πλήρη επιτήρηση του ΥΠΕΞ και του ΣΔΕΓ.¹²⁴

¹²³ Το ιδεολογικό δόγμα της εθνικής ενότητας που διαμορφώνεται στην Ελλάδα από την εποχή της ανεξαρτησίας και επρόκειτο να γίνει αντικείμενο επεξεργασίας σε όλο τον 19^ο αιώνα συναρθρώθηκε, σύμφωνα με τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη, σε τρία επίπεδα. Στο κοινωνικό επίπεδο τόνιζε την ανάγκη για εθνική ενότητα στο εσωτερικό της Ελλάδας· στο γεωγραφικό επίπεδο τόνιζε την ενότητα του Ελληνισμού, του ελληνικού έθνους ως ενιαίου συνόλου που συνένωνε τα συστατικά του μέρη μέσα και έξω από το βασίλειο· και στο ιστορικό επίπεδο έδινε έμφαση στην ενότητα του ελληνικού έθνους διαμέσου των αιώνων. Στο γεωγραφικό επίπεδο το ιδανικό της ενότητας αντιπροσώπευε έναν πόθο για μια κατάσταση του έθνους δραστικά διαφορετική από την υπαρκτή πολιτική πολυδιάσπαση που χαρακτήριζε τον ελληνικό κόσμο σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «'Νοερές κοινότητες' και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», *ό.π.*, σ. 86.

¹²⁴ Είναι γνωστή, για παράδειγμα, από τη βιβλιογραφία η απόσταση που περιβάλλει συχνά τις σχέσεις ελληνικών προξενείων και μητροπολιτών, δηλαδή η απόσταση μεταξύ της επίσημης εθνικής «γραμμής» και της «γραμμής» του Πατριαρχείου. Το παράδειγμα έχει ιδιαίτερη αξία, καθώς οι μητροπόλεις είναι οι καθ' ύλην αρμόδιοι φορείς για την εκπαίδευση των ορθόδοξων πληθυσμών, κατά συνέπεια το ΥΠΕΞ και ο ΣΔΕΓ πρέπει να συνεργάζονται αποτελεσματικά μαζί τους. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δεν είναι πάντα εφικτό. Ο «εθνικισμός» του ελληνικού κράτους και ο «οικουμενισμός» του Πατριαρχείου αποτελούν ενδιαφέροντα ζητήματα μελέτης και δημιουργούν ένα δυναμικό πεδίο προβληματοποίησης και έρευνας, που έχει δώσει αξιοσημείωτα δείγματα γραφής στην ελληνική

Ωστόσο, η ανάγκη να συνεργαστούν αποτελεσματικά τόσοι φορείς σε δύο κράτη, κάνει τα πράγματα πολύ σύνθετα, γεγονός που επιφέρει εμπλοκές και παρεξηγήσεις λιγότερο ή περισσότερο σοβαρές. Θα έχουμε την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε πόσο είναι δυνατόν στα επόμενα χρόνια να διατηρηθούν αδιατάρακτες οι σχέσεις ΥΠΕΞ και ΣΔΕΓ. Πάντως, με αιχμή του δόρατος τα προξενεία, το ΥΠΕΞ επιδιώκει να υλοποιήσει ένα έργο με ευρύτατες διακλαδώσεις, το οποίο απαιτεί δικτύωση, επαφές και καλή γνώση των συνθηκών που επικρατούν σε κάθε περιοχή. Τόσο οι πρόξενοι, όσο και οι υπάλληλοι των προξενείων, ακριβώς εξαιτίας της βασικής τους ιδιότητας –φορείς υλοποίησης της εξωτερικής πολιτικής ενός κράτους εντός των ορίων ενός άλλου–, μολονότι δυνάμει διαθέτουν καλή γνώση των περιοχών τους και επαφές, δε διαθέτουν απεριόριστη ελευθερία κινήσεων. Στο σημείο αυτό ο ΣΔΕΓ μπορεί να δράσει συμπληρωματικά, καθώς συγκροτεί και συντηρεί ένα δικό του παράλληλο δίκτυο αντιπροσώπων,¹²⁵ πρακτόρων¹²⁶ και,

ιστοριογραφία. Ενδεικτικά για το πώς η «νοερή κοινότητα της ορθόδοξης χριστιανισμής» δίνει τη θέση της στην «νοερή κοινότητα του έθνους» βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «'Νοερές κοινότητες' και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», *ό.π.*, σ. 103-117. Ευάγγελος Κωφός, «Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα», *στο ίδιο*, σ. 211. Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003. Για την οργάνωση κυρίαρχων ιδεολογικών σχημάτων από την πλευρά του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, όπως για παράδειγμα, ο οικουμενισμός, βλ. Δημήτρης Α. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση*, *ό.π.* Τονίζουμε, ωστόσο, ότι η απόσταση, οι διαφωνίες, ενίοτε και οι συγκρούσεις μεταξύ μητροπολιτών και προξενείων δεν οφείλονται απαραίτητα σε ιδεολογική διάσταση ή μόνο σε αυτήν. Ενδεικτικό παράδειγμα κακών σχέσεων μεταξύ μητρόπολης και προξενείου βλ. στο Σοφία Βούρη, *Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία (1903-1913)*, *ό.π.* σ. 81-83. Στην προκειμένη περίπτωση στο επίκεντρο βρίσκονται οι ενέργειες του μητροπολίτη Δράμας Χρυσόστομου σχετικά με το οικοτροφείο Αλιστράτης Σερρών (1906-1911) και οι επικρίσεις του προξένου Σερρών. Βλ. επίσης, εγκύκλιο του ΥΠΕΞ «προς τας εν Τουρκία Προξενικάς αρχάς» το Σεπτέμβριο του 1891. Το ΥΠΕΞ θεωρεί κρίσιμης σημασίας ζήτημα να απευθύνει γενικές οδηγίες προκειμένου οι σχέσεις μεταξύ προξενείων, οθωμανικών αρχών, Πατριαρχείου και μητροπόλεων, να καταστούν ομοιόμορφες και αποτελεσματικές. Σημαντικό στοιχείο για τη συζήτησή μας είναι ότι ο συντάκτης της εγκυκλίου αρχίζει από τις σχέσεις με «τους Μητροπολίτας και τους προκρίτους των ομοεθνών Κοινοτήτων». Σοφία Βούρη, *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση 1875-1907*, Παρασκευή, Αθήνα; 1994, σ. 207-220. Σπύρος Καράβας, *Μυστικά και παραμύθια*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, σ. 233-273.

¹²⁵ Η Dora d' Istria, σε επιστολή της στις 16 Ιουλίου 1869 προς τον Γρηγόριο Παππαδόπουλο, προτείνει αντιπρόσωπο του ΣΔΕΓ στη Βενετία τον καθηγητή Βελούδη, γιατί πιστεύει ότι μπορεί να φανεί πολύ χρήσιμος στο Σύλλογο, «ένεκα της θέσεώς του ως υποβιβλιοθηκαρίου της Μαρκκιανής Βιβλιοθήκης και μέλους του Ενετικού Ινστιτούτου». Με την ευκαιρία διατυπώνει την άποψή της για τις προδιαγραφές που θα έπρεπε να έχουν οι αντιπρόσωποί του. Θα «πρέπει να κατέχουν είτε

γενικότερα, κοινωνικών επαφών στα ηγετικά στρώματα των ελληνορθόδοξων πληθυσμών, κυρίως, των πόλεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο διευρυμένο δίκτυο σχέσεων που διατηρεί ο ΣΔΕΓ περιλαμβάνονται και αυτές με τους αδελφούς συλλόγους που ιδρύονται, με χρονικό σημείο εκκίνησης τη δεκαετία του 1870, στα κρίσιμη σημασία για τις ελληνικές διεκδικήσεις αστικά κέντρα.¹²⁷

Το ΥΠΕΞ και ο ΣΔΕΓ θα παραμείνουν μέχρι το 1913 οι κύριοι φορείς σχεδιασμού και εξαγωγής εκπαιδευτικών πολιτικών προς τις «αλύτρωτες χώρες της Ανατολής». Η διαδικασία διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων ως πτυχή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής θα επιβιώσει στο πέρασμα του χρόνου παρά τη συνεχή σμίκρυνση των ορίων του «υπερεθνικού ελληνισμού» που επιφέρουν οι διεθνείς εξελίξεις και οι επιτυχίες των αντίπαλων εθνικισμών στα αντίστοιχα πεδία παρέμβασης. Μπορεί από ελληνικής πλευράς να επικαιροποιούνται τα νομιμοποιητικά επιχειρήματα ή να μεταβάλλονται τα όρια των διεκδικούμενων περιοχών, αλλά αυτή καθαυτή η διαδικασία διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων, παρά τις εσωτερικές της ασυνέχειες, παραμένει ενεργή σε όλο το εξεταζόμενο διάστημα. Από αυτή τη σκοπιά, και όχι από τη σκοπιά μιας στενά εκπαιδευτικής ή οικονομικής θεώρησης, υποστηρίζουμε ότι πρόκειται για επιτυχημένο εγχείρημα,

φιλολογικήν είτε πολιτικήν τινά θέσιν». *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π., σ. 46.

¹²⁶ Πρέπει να σημειώσουμε ότι προβλεπόταν ειδική δαπάνη για την πολιτική δράση αφενός των προξένων αφεντέρου των πρακτόρων του ΣΔΕΓ στις διάφορες πόλεις της Μακεδονίας. Σοφία Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)*, Gutenberg, Αθήνα, 1992 (Α' ανατύπωση 2010), σ. 111-112.

¹²⁷ Ανάμεσα σε πολλά παραδείγματα αναφέρουμε ενδεικτικά τη Θεσσαλονίκη και τις Σέρρες με τους αντίστοιχους φιλεκπαιδευτικούς τους συλλόγους. Για τις επωνυμίες πλήθους φιλεκπαιδευτικών συλλόγων που ιδρύονται την περίοδο εκείνη στην Κωνσταντινούπολη, Μακεδονία και Θράκη βλ. Γιάννης Παπακώστας, *Δια τον σύνδεσμον του απανταχού Ελληνισμού. Μείζων Ελληνισμός και ελληνικά γράμματα στις απαρχές του εικοστού αιώνα*, ό.π., σ. 34-43. Εκεί ο συγγραφέας αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στην ίδρυση του ΣΔΕΓ βασιζόμενος στην αφήγηση του ίδιου του Συλλόγου για τον εαυτό του, όπως αυτή προκύπτει από την αφιερωματική έκδοση, *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π. Βλ. επίσης Στ. Παπαδόπουλος, «Εισαγωγή στην ιστορία των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα», *Παρνασσός*, 4/2 (1962), σ. 247-248. Κυριάκος Μπονιδής, *Οι ελληνικοί εκπαιδευτικοί σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία, 1869-1914*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1996. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως (1872-1996). Από την μαρτυρική θρακική γη στα άγια χώματα της Μακεδονίας*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996. Κ. Μαμώνη – Λ. Ιστοκοπούλου, *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, ό.π.. Χ. Εξεργιζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα.*, ό.π.

στην επιτυχία του οποίου, από την αρχή μέχρι το τέλος, παίζει, ασφαλώς, σημαίνοντα ρόλο και ο ΣΔΕΓ.

Το Υπουργείο Εξωτερικών χρηματοδοτεί τον ΣΔΕΓ: οι περιπέτειες μιας σχέσης

Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου δεν αφήνει καμία αμφιβολία στην ελληνική πλευρά ότι αποτελεί επείγουσα ανάγκη να εντείνει τις προσπάθειες κατοχύρωσης των διεκδικήσεών της στις περιοχές του ενδιαφέροντός της. Οι «νέοι εχθροί» δεν είναι πια τόσο νέοι και επιπλέον έχοντας τη στήριξη της Ρωσίας φτάνουν πολύ κοντά στο να σβήσουν κάθε ελπίδα να συμπεριληφθεί ένας σημαντικός γεωγραφικός χώρος – μεγάλο μέρος της Μακεδονίας– στο ελληνικό κράτος. Αν, όμως, η ελληνική πλευρά επιθυμεί να επιτύχει προϊόντος του χρόνου τη δημιουργία ενός κράτους με τέτοιο εύρος που να δημιουργεί τις προϋποθέσεις οικονομικής ανάπτυξης και συγκρότησης ευυπόληπτου στρατού, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, οφείλει να κατοχυρώσει τις εύφορες πεδιάδες και τα οροπέδια της Μακεδονίας.¹²⁸ Στο πλαίσιο αυτό και στο συνέδριο του Βερολίνου που ακολουθεί η Ελλάδα δεν ζητά να της επιδικαστούν οι «ιστορικά ελληνικές χώρες» νοτιώς του Αίμου. Αντίθετα, ζητά να παραμείνουν υπό την πολιτική κατοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την πνευματική του Πατριαρχείου, ώστε να της δοθεί ο χρόνος να τις εξελληνίσει και να αποδειχθεί η αλήθεια των επιχειρημάτων του Παπαρρηγόπουλου και των ορίων των γεωγραφικών και εθνογραφικών χαρτών.¹²⁹

Στις αρχές του 1880 ο πρόεδρος του ΣΔΕΓ, Νικόλαος Μαυροκορδάτος, με έγγραφό του προς τον ΥΠΕΞ, Θεόδωρο Δηλιγιάννη, τον ενημερώνει ότι, στο πλαίσιο της προσπάθειάς του «να εργασθεί εν Μακεδονία, Ηπείρω και Αλβανία κατά πρόγραμμα ευρύτερον του προτέρου και μετά ζήλου ανενδότου», ο ΣΔΕΓ έχει γνωστοποιήσει σχετικό πρόγραμμα στις περιοχές αυτές και ήδη έχει αρχίσει να λαμβάνει από τη Θεσσαλονίκη, το Μοναστήρι (Βιτώλια) και άλλα μακεδονικά

¹²⁸ Σ. Καράβας, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», *ό.π.*, σ. 166.

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 160.

κέντρα ευχάριστες ειδήσεις για την δραστηριοποίηση των κατοίκων τους.¹³⁰ Στη Θεσσαλονίκη ειδικότερα ανακοινώνει τη σύσταση επιτροπής με την πρωτοβουλία «ανδρών επιφανών επί φιλογενεία, παιδεία και δραστηρίω κατά των ξένων επιβουλών εργασία». Τα καθήκοντα της επιτροπής είναι να επιβλέπει τα σχολεία όλων των περιοχών γύρω από τη Θεσσαλονίκη μέχρι τη Στρώμνιτσα στο βορρά, τις Σέρρες ανατολικά και την Έδεσσα (Βοδενά) δυτικά· να συλλέγει ακριβείς πληροφορίες για τους κατάλληλους τόπους και τους κατάλληλους τρόπους ίδρυσης σχολείων, να υποδεικνύει ποια σχολεία έχουν ανάγκη οικονομικής στήριξης και συνακόλουθα να φροντίζει για την ορθολογική διανομή των χορηγιών είτε αυτές προέρχονται από την Ελλάδα είτε από αλλού· να συγκαλεί σύνοδο του διδασκαλικού προσωπικού κατά την περίοδο των διακοπών, προκειμένου να «συσκεφθούν για τα αναγκαία». Τελευταίο αλλά εξίσου σημαντικό καθήκον της επιτροπής αποτελεί η προστασία που θα προσφέρει σε «κάθε Έλληνα ή Ελληνίζοντα» που καταδιώκεται. Την προστασία αυτή προτίθεται να την εξασφαλίσει μέσω του Μητροπολίτη «και παντός άλλου οργάνου της διοικήσεως», προς το οποίο διαθέτουν προσωπική σχέση ή επιρροή τα μέλη της επιτροπής. Σημαντικό πλεονέκτημα της επιτροπής κατά το έγγραφο είναι η σύνθεσή της. Αποτελείται από εγχώριους άνδρες εγνωσμένης αξίας και με «μακροτάτη των πραγμάτων εμπειρία». Σύμφωνα με τις πληροφορίες που παρέχει στο Σύλλογο η επιτροπή και μέσω αυτού στο ΥΠΕΞ, η «Μακεδονία διατελεί εν θέσει κρείττονι ή προ του πολέμου». Έχοντας εκθέσει όλα αυτά ο πρόεδρος του ΣΔΕΓ φτάνει στο διακύβευμα: απαιτούνται χρήματα για τον «εθνικό αγώνα», ο οποίος τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή συνεπικουρείται «θαυμασίως» από τα συγκρουόμενα αυστριακά και ρωσικά συμφέροντα και «υπό της ουτιδανότητος των [...] ρουμανικών οργάνων». Σε κάθε περίπτωση, η ένταση των ενεργειών του Συλλόγου και των αδελφών συλλόγων ή επιτροπών στη Μακεδονία απαιτεί τη διάθεση μεγαλύτερων χρηματικών ποσών από αυτά που διατίθενται μέχρι εκείνη τη στιγμή. Ο ΣΔΕΓ κάνει σαφές στο έγγραφο αυτό ότι οι πόροι του δεν επαρκούν για να υποστηρίξουν αποτελεσματικά την εντεινόμενη διαδικασία της εκπαίδευσης και «προστασίας». Στην πραγματικότητα οι πόροι του, όπως κατ' επανάληψη, σύμφωνα με το έγγραφο, έχει δηλώσει στο ΥΠΕΞ,

¹³⁰ ΑΥΕ, Φ. 1880 77/3, Κοινωνική και πολιτιστική δράσις του Ελληνισμού (Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμμάτων), α.π.: 817/16.2.1880.

«ουδέ εις τας περιορισμένας του περασμένου έτους υποχρεώσεις» δε στάθηκε δυνατό να επαρκέσουν.

Από τις πολύτιμες πληροφορίες που μας δίνει το έγγραφο επιλέγουμε να σταθούμε σε δύο: στην αναπαραγωγή του μοτίβου των συλλόγων και επιτροπών στις διεκδικούμενες περιοχές, και κυρίως στις πόλεις που αποτελούν την καρδιά των ελληνικών διεκδικήσεων, και στην ανάγκη αδρής χρηματοδότησης αυτής της διαδικασίας από το ελληνικό κέντρο. Ο μηχανισμός που συγκροτείται από το ΥΠΕΞ και τον ΣΔΕΓ προς εξυπηρέτηση των «εθνικών συμφερόντων» δεν μπορεί να κινηθεί αποτελεσματικά χωρίς... καύσιμη ύλη. Αν υποθέσουμε ότι οι πόροι του ΣΔΕΓ – δωρεές, συνδρομές, ευεργεσίες– επαρκούν έστω και μετά βίας για την κάλυψη των αναγκών της δεκαετίας 1869-1879, της δεκαετίας, δηλαδή, κατά την οποία συγκροτείται μεθοδικά ο μηχανισμός υλοποίησης της εκπαιδευτικής διαδικασίας, με κανέναν τρόπο δεν μπορούν να επαρκέσουν στις ανάγκες έντασης και επέκτασης της διαδικασίας αυτής, την οποία ενεργοποιεί η συγκυρία.¹³¹

Πώς αντιδρά όμως το Υπουργείο Εξωτερικών στο αίτημα χρηματοδότησης του ΣΔΕΓ; Η απάντηση μας δίνεται πάλι από έγγραφο του Συλλόγου προς τον υπουργό Εξωτερικών και πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη, αυτή τη φορά.¹³² Στις 22 Σεπτεμβρίου 1880, είκοσι περίπου μέρες πριν από την πτώση της κυβέρνησης Τρικούπη, ο Σύλλογος του απευθύνει «την ένθερμον παράκλησιν» να διατάξει την όσο το δυνατόν ταχύτερη καταβολή του υπολοίπου «της εκ διακοσίων χιλιάδων δραχμών χρηματικής χορηγίας, ην ηξίωσεν η (Αυτού) Εξοχότης να παράσχη παρά του Δημοσίου υπέρ του εθνικού έργου του Συλλόγου». Εξηγεί μάλιστα το σκεπτικό βάσει του οποίου εγκρίθηκε η χρηματοδότηση αυτή. Το έργο του συλλόγου, υποστηρίζεται στο έγγραφο, κατά τη διάρκεια του 1880, εξαιτίας των οξύτατων «απανταχού» αναγκών και με τη σύμφωνη γνώμη της κυβέρνησης, διευρύνθηκε τόσο

¹³¹ Το 1879 φαίνεται ότι αποτελεί έτος τομή, κατά το οποίο είτε αρχίζει είτε αυξάνεται θεαματικά η χρηματοδότηση από το ΥΠΕΞ προς τον ΣΔΕΓ, όπως θα δούμε παρακάτω.

¹³² ΑΥΕ, Φ. 1880 77/3, «Κοινωνική και πολιτιστική δράσις του Ελληνισμού (Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων)», α.π.: 1975/22.9.1880. Στις 10 Μαρτίου 1880 έπεσε η κυβέρνηση Κουμουندούρου και ανέλαβε η κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη. Στην κυβέρνηση αυτή, της οποίας η διάρκεια ήταν μέχρι 13 Οκτωβρίου του 1880, ο Χαρίλαος Τρικούπης είχε και τη θέση του ΥΠΕΞ. Ε. Κωφός, «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασεως ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τ. ΙΓ, σ. 298.

ώστε «οι συνήθειες τακτικοί πόροι» του δεν επρόκειτο να επαρκέσουν ακόμη κι αν διπλασιάζονταν. Τονίζεται μάλιστα ότι οι πόροι του δε θα επαρκούσαν και παρά την ενίσχυση που έλαβε ο Σύλλογος «παρά τινων των ομογενών αποίκων της αλλοδαπής». Το έγγραφο καταλήγει με την υπόμνηση του υπολειπόμενου ποσού, το οποίο ανέρχεται στις 100.000 δρχ.

Κατά συνέπεια, όπως καταδεικνύουν τα δύο παραπάνω έγγραφα, το εκπαιδευτικό έργο του ΣΔΕΓ εντείνεται σημαντικά από την έναρξη της δεκαετίας του 1880.¹³³ Η εξέλιξη αυτή σχετίζεται, όπως υπογραμμίσαμε, με τις διεθνείς εξελίξεις, οι οποίες εδραιώνουν τις βουλγαρικές κυρίως διεκδικήσεις στα Βαλκάνια. Επιπλέον, η ένταση του έργου ενισχύεται από τη σύγκληση του Συνεδρίου των Ελληνικών Συλλόγων, με το οποίο ανοίξαμε την αφήγησή μας και το οποίο αποδεικνύεται ότι δεν συγκλήθηκε τυχαία τη δεδομένη χρονική στιγμή. Εν συνεχεία, το 1880, αμέσως μετά την ανάληψη καθηκόντων από την κυβέρνηση Τρικούπη, εγκρίνεται η χρηματοδότηση του Συλλόγου με 200.000 δρχ. ετησίως. Παράλληλα, επιβεβαιώνονται οι υποθέσεις μας σχετικά με τις βλέψεις τόσο του Συλλόγου όσο και του ΥΠΕΞ για το «βαλάντιον των ομογενών αποίκων της αλλοδαπής». Άλλο αν το συγκεκριμένο βαλάντιο ήταν δύσκολο να καλύπτει πλέον τις συνεχώς διευρυνόμενες ανάγκες αυτής της διαδικασίας. Ας μην ξεχνάμε ότι στους ίδιους ομογενείς απευθύνονται όλοι σχεδόν οι σύλλογοι και οι επιτροπές που συγκροτούνται τόσο εντός των ορίων του ελληνικού κράτους όσο και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹³⁴

¹³³ Αυτό καταδεικνύεται, εξάλλου, και από το σύνολο του αρχειακού υλικού. Όπως θα δείξουμε παρακάτω, η χρηματοδότηση πηγαίνει και πιο πίσω χρονικά αλλά δεν είναι αυτής της τάξης μεγέθους. Και η Σοφία Βούρη επισημαίνει ότι η ραγδαία αύξηση του κυβερνητικού κονδυλίου προς τον ΣΔΕΓ σημειώνεται από την εποχή της διακυβέρνησης του Θεόδωρου Δηλιγιάννη το 1879. Αναφορικά με το 1880, ανεβάζει το ποσό της επιχορήγησης σε 250.000 δρχ. ενώ το δικό μας τεκμήριο κάνει λόγο για 200.000 δρχ. Σ. Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια*, ό.π., σ. 88. Σε κάθε περίπτωση, δεν αλλάζει η τάξη μεγέθους. Πάντως, για τη χρηματοδότηση του έτους 1880 και η Ελένη Μπελιά δίνει το ποσό των 200.000 δρχ. Για το 1881 δίνει το ποσό των 250.000 δρχ, για το 1883 των 417.616,35 δρχ. με πρόβλεψη αύξησης σε 500.000 δρχ. Ελένη Μπελιά, «Η δραστηριότητα του εν Αθήναις Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων υπέρ του ελληνισμού της Θράκης», *Αθηνά*, τ. ΟΕ (1975), σ. 94. Παρακάτω προσθέτουμε στοιχεία από τις πηγές μας και για το έτος 1884.

¹³⁴ Μια ματιά στους καταλόγους των επίτιμων μελών, δωρητών και ευεργετών, κορυφαίων αλλά και μικρότερης εμβέλειας φιλεκπαιδευτικών συλλογικοτήτων, αποδεικνύει του λόγου το αληθές. ΦΕ, ΣΔΕΓ, ΕΦΣΚ, Εν Σέρραις Μακεδονικός ΦΣ, Ηπειρωτικός Σύλλογος της Κωνσταντινούπολης για να αναφέρουμε μερικούς, έχουν επιφανείς ομογενείς ως επίτιμα μέλη τους και ως ευεργέτες-δωρητές.

Το ποσό το οποίο μας πληροφορεί ο ΣΔΕΓ από το βήμα του «εν Αθήναις Συνεδρίου των Ελληνικών Συλλόγων» ότι διέθεσε για τις ανάγκες του «εθνικού εκπαιδευτικού έργου» κατά τα δέκα πρώτα χρόνια της δράσης του ανέρχεται στις 358.065 δρχ.¹³⁵ Αν, όμως ο απολογισμός αυτός φαίνεται εντυπωσιακός, πώς θα σχολίαζε κανείς το ποσό της επιχορήγησης, το οποίο ένα χρόνο μετά, το 1880, ανέρχεται στις 200.000 δρχ. ετησίως; Πρώτα απ' όλα, αν τα πρώτα χρόνια ζωής του Συλλόγου υπήρχαν ακόμη πολιτικοί, όπως για παράδειγμα ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, οι οποίοι δε θεωρούσαν σοβαρό κίνδυνο για τις ελληνικές διεκδικήσεις τις αντίστοιχες βουλγαρικές, έντεκα χρόνια μετά δεν υπάρχει χώρος για τέτοιου είδους απόψεις στην ελληνική πολιτική σκηνή. Μετά την κρίσιμη διετία 1878-1880 δε μένει καμιά αμφιβολία για το πόσο αποφασιστικά πρέπει να κινηθεί η ελληνική πλευρά, αν θέλει να έχει πιθανότητες να συμπεριληφθεί μέρος της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος. Συνεπώς, μόνο από τα ποσά τα οποία αποφασίζεται να διακινηθούν ετησίως πλέον αντιλαμβανόμαστε το μέγεθος της αύξησης της ελληνικής παρέμβασης στις διεκδικούμενες περιοχές.

Επιπλέον, ένα χρήσιμο σχόλιο αφορά τη διασύνδεση των προσώπων και των φορέων που αυτά εκπροσωπούν, συνακόλουθα το εύρος και τη διαπλοκή της δικτύωσής τους. Όταν το 1880, ο ΣΔΕΓ προικοδοτείται με 200.000 δρχ. ετησίως, πρωθυπουργός και υπουργός Εξωτερικών είναι ένα από τα ιδρυτικά μέλη του συλλόγου, ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος συγχρόνως είναι παλαιός μαθητής του Γρηγόριου Παππαδόπουλου και προσωπικός φίλος του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, τότε, διατελεί μέλος του ΔΣ του Συλλόγου. Είναι γνωστή η συμβολή του ως ιστοριογράφου και πανεπιστημιακού δασκάλου στη συγκρότηση του λόγου που νοηματοδοτεί και κινητοποιεί την εξωτερική πολιτική. Τέλος, πρόεδρος του ΣΔΕΓ είναι ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, ο

Αρκετοί από τους αναφερόμενους είναι κοινοί σε όλους αυτούς τους συλλόγους, πράγμα που σημαίνει ότι όσο περισσότερο εντείνεται η εκπαιδευτική διαδικασία και πληθαίνουν οι σύλλογοι τόσο στενεύουν τα περιθώρια για γενναίες χορηγίες από την πλευρά των ομογενών. Επιπλέον, από τη δεκαετία του 1880 και εξής αλλάζουν τα οικονομικά δεδομένα και για «τους ομογενείς αποίκους της αλλοδαπής», πολλοί εκ των οποίων, όπως είναι γνωστό, εγκαθίστανται στην Ελλάδα.

¹³⁵ 294.097: 73 δρχ. συνδρομή για την εκπαίδευση και 60.967: 96 δρχ. για αγορά και διανομή βιβλίων. *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π., σ. 86.

οποίος είναι συγχρόνως πρόεδρος της ΦΕ και υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως στην κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη!

Δύο χρόνια αργότερα, το 1882, εγκρίνεται από το ΥΠΕΞ ο «Κανονισμός των σχέσεων του προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου προς το επί των Εξωτερικών Υπουργείον».¹³⁶ Ο κανονισμός αυτός, σύμφωνα με τις πληροφορίες που δίνει το ίδιο το έγγραφο, συντάσσεται από τα μέλη του ΔΣ του Συλλόγου και υποβάλλεται στο υπουργείο. Για να απαντήσουμε στο ερώτημα γιατί συντάσσεται κανονισμός δεκατρία χρόνια μετά την ίδρυση του Συλλόγου ενώ είναι εδραιωμένη η οργανική σχέση του με το ΥΠΕΞ και με τίνος την πρωτοβουλία, θα πρέπει να ανατρέξουμε στον ίδιο τον κανονισμό. Ο κανονισμός αποτελείται από δώδεκα άρθρα. Στο πρώτο καθορίζονται τα σχετικά με τη δράση του συλλόγου, ενώ συγχρόνως επισημαίνεται η αυτοτέλειά του. Στα υπόλοιπα έντεκα άρθρα διευκρινίζονται με κάθε λεπτομέρεια τα σχετικά με τη χρηματοδότηση από το υπουργείο προς το Σύλλογο και ο τρόπος με τον οποίο θα διατεθεί αποτελεσματικά η χρηματοδότηση αυτή στις περιοχές του ενδιαφέροντος των δύο φορέων.

Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο άρθρο ορίζεται η «ενέργεια» του συμβουλίου του ΣΔΕΓ, «όστις διατελεί πάντοτε σωματείον αυτοτελές κατά το από 30 Απριλίου Βασιλικόν Διάταγμα (1869)». Οι εργασίες που καθορίζονται στις τέσσερις παραγράφους του συγκεκριμένου άρθρου και οι οποίες αφορούν τις περιοχές της Θράκης, Μακεδονίας, Ηπείρου, Αλβανίας «και οπουδήποτε αλλαχού της Ανατολής κριθεί απαραίτητον», συνίστανται στην ενίσχυση της ελληνικής παιδείας «εν ταις μνημονευθείσαις χώραις» με κάθε δυνατή ηθική και υλική συνδρομή: στη διέγερση και ενίσχυση «της εθνικής συνειδήσεως και του εθνικού φρονήματος» στον ελληνικό ή «ελληνίζοντα πληθυσμό» των περιοχών αυτών· στη συλλογή απογραφικών πληροφοριών, «εθνολογικών και χωρογραφικών», ωφέλιμων στη «σκοπίμη διεξαγωγή του έργου και χρησίμων εις πάσαν αυτού περιπέτειαν»· τέλος, στην

¹³⁶ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Κανονισμοί», «Κανονισμός των σχέσεων του προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου προς το επί των Εξωτερικών Υπουργείον, υποβληθείς εις το Υπουργείον δια των υπ' αριθ. 993 και 1063 από 9 και 21 Αυγούστου 1882 εγγράφων του Συλλόγου και εγκριθείς υπό του Υπουργείου δια των υπ' αριθ. 834 και 958 και από 16 Αυγούστου και 28 Σεπτεμβρίου 1882 Εμπιστευτικών αυτού εγγράφων». Δε φέρει αριθμηση σελίδων ούτε αριθμό πρωτοκόλλου.

ανάδειξη της σπουδαιότητας της συνολικής «εθνικής ενέργειας» του Συλλόγου προς τον «απανταχού Ελληνισμό».

Με όλα τα υπόλοιπα άρθρα, όπως σημειώσαμε, επιχειρείται να ορισθεί ο πλέον αποτελεσματικός τρόπος επιχορήγησης του ΣΔΕΓ, «εφ' όσον δεν επαρκούσιν οι ίδιοι αυτού πόροι». Το ΔΣ του ΣΔΕΓ είναι υπεύθυνο να συντάσσει και να υποβάλλει ετήσιο αναλυτικό προϋπολογισμό στο ΥΠΕΞ κάθε Νοέμβριο, τον οποίο το ΥΠΕΞ οφείλει να επιστρέφει εγκεκριμένο κατά το Δεκέμβριο. Προβλέπεται, επίσης, τι πρέπει να γίνει κατά τη διάρκεια του έτους σε περίπτωση έκτακτων αναγκών. Ορίζεται ότι η ετήσια επιχορήγηση της κυβέρνησης καταβάλλεται σε ισόποσες μηνιαίες δόσεις, εκτός αν η φύση των αναγκών που προκύπτουν επιβάλλουν «την δια μιας καταβολήν μείζονος ποσού». Μετά την είσπραξη της επιχορήγησης και με το πέρας της χρήσης του οικονομικού έτους, ο Σύλλογος υποβάλλει στο ΥΠΕΞ τακτικό απολογισμό των «εισπραχθέντων και δαπανηθέντων». Στις συνεδριάσεις του ΣΔΕΓ καλείται να προεδρεύει ως οικονομικός επίτροπος του υπουργείου ένας ανώτερος υπάλληλός του. Τέλος, στα δύο τελευταία άρθρα διευκρινίζεται ότι το υπουργείο υποχρεούται να γνωστοποιεί στο συμβούλιο του Συλλόγου τα ποσά τα οποία διαθέτει χωρίς τη μεσολάβηση του Συλλόγου στα ορθόδοξα πατριαρχεία, τους «Αρχιερείς» στη Μακεδονία και τη Θράκη και σε άλλα «εν Τουρκία εθνικά ιδρύματα» και τις προξενικές μεταβολές που γίνονται στις περιοχές όπου δρα ο Σύλλογος.

Συνδυάζοντας το περιεχόμενο των άρθρων του κανονισμού του 1882 με το περιεχόμενο των εγγράφων του 1880 που παρουσιάσαμε παραπάνω, θεωρούμε ότι τον κανονισμό είναι πολύ πιθανόν να τον επιθυμεί περισσότερο ο ΣΔΕΓ, προκειμένου να διασφαλίσει γραπτώς τα όρια των ενεργειών του, τους όρους χρηματοδότησης με βάση τις ανάγκες που προκύπτουν και την παροχή προς αυτόν κάθε είδους βοήθειας όχι μόνο από την πλευρά των κεντρικών υπηρεσιών του ΥΠΕΞ αλλά και των προξενικών αρχών.¹³⁷ Όμως, δεδομένου ότι ο Σύλλογος δεν δημοσίευε ετήσιες εκθέσεις πεπραγμένων, έπρεπε να υπάρχει και ένα αποτελεσματικό σύστημα για τον έλεγχο του ΔΣ του, το οποίο ήταν αποκλειστικά υπεύθυνο για τη σύνταξη του προϋπολογισμού και τη διαχείριση των μεγάλων ποσών με τα οποία τον

¹³⁷ Μαρτυρείται από το αρχαιακό υλικό ότι οι σχέσεις του ΣΔΕΓ και των προξενικών αρχών δεν είναι πάντα άριστες. Παρακάτω θα αναφερθούμε διεξοδικότερα.

χρηματοδοτούσε το ΥΠΕΞ. Συνεπώς, και αυτό θα πρέπει να ενδιαφερόταν εξίσου για την ύπαρξη ενός είδους συμβολαίου.

Ωστόσο, ήδη από το 1880 φαίνεται ότι από την πλευρά του ΥΠΕΞ υπάρχουν καθυστερήσεις στην καταβολή των ποσών της χρηματοδότησης προς τον ΣΔΕΓ. Οι καθυστερήσεις αυτές γίνονται πολύ εντονότερες προϋόντος του χρόνου και δημιουργούν μεγάλες δυσκολίες στο διοικητικό του συμβούλιο, το οποίο βρίσκεται εκτεθειμένο απέναντι σε πολλούς συνεργάτες του στις περιοχές της δράσης του, κυρίως, όμως, απέναντι στο διδασκαλικό προσωπικό με το οποίο στελεχώνει τα σχολεία όλων των βαθμίδων. Θεωρούμε, λοιπόν, ότι ο ΣΔΕΓ είχε κάθε λόγο να επιθυμεί τη σύναψη ενός τέτοιου τύπου συμβολαίου με το ΥΠΕΞ, προκειμένου να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν καλύτερα το οικονομικό μέρος των ενεργειών του.

Επιπλέον, η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, που διαδέχτηκε την κυβέρνηση Τρικούπη το 1880, ίσως δημιούργησε ακόμη μεγαλύτερα οικονομικά προβλήματα στην υλοποίηση του έργου του ΣΔΕΓ απ' όσα διαπιστώνουμε πως υπήρχαν από την έναρξη ακόμη της χρηματοδότησης από το ΥΠΕΞ και τον Χαρίλαο Τρικούπη.¹³⁸ Αν και δεν μπορούμε να τεκμηριώσουμε την υπόθεση αυτή, μπορούμε όμως να υπομνήσουμε ότι ο κανονισμός που μας απασχολεί εδώ εγκρίνεται στις 16 Αυγούστου του 1882, μετά, δηλαδή, την ανάληψη των καθηκόντων της νέας κυβέρνησης Τρικούπη, η οποία ακολούθησε την πτώση της κυβέρνησης Κουμουνδούρου. Στο διάστημα κατά το οποίο εγκρίνεται ο κανονισμός επικεφαλής στο ΥΠΕΞ είναι πάλι ο Χαρίλαος Τρικούπης, ενώ συγχρόνως είναι και πρόεδρος της κυβέρνησης. Από την άλλη, ο προσωπικός του φίλος και συνιδρυτής του ΣΔΕΓ, Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, βρίσκεται στην προεδρία του Συλλόγου. Κατά τη γνώμη μας, αν έπρεπε να οριστούν με τρόπο επωφελή και για τις δύο πλευρές οι όροι της συνεργασίας, αυτή ήταν η καταλληλότερη στιγμή.

Εκτός από τη χρηματοδότηση και τους όρους υπό τους οποίους συμφωνείται να πραγματοποιηθεί, ενδιαφέρον για μας έχει η ρητή συμπερίληψη στον κανονισμό του έργου «υποδομής» για τη συλλογή απογραφικών πληροφοριών, «εθνολογικών και

¹³⁸ Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου ανέλαβε στις 13 Οκτωβρίου 1880, όταν έπεσε η κυβέρνηση Τρικούπη του 1880 και παρέμεινε στην εξουσία για 16 μήνες μέχρι το Μάρτιο του 1882. Αμέσως μετά ανέλαβε πάλι κυβέρνηση υπό τον Χαρίλαο Τρικούπη. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Εστία, Αθήνα 2005, τ. Β, σ. 1097.

χωρογραφικών». Πρόκειται για τη χρησιμότετη δικτύωση που έχει επιχειρηθεί να στηθεί όλο το προηγούμενο διάστημα, από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, και περιλαμβάνει από την ίδρυση των «αδελφών» συλλόγων στις σημαντικότερες για τις ελληνικές διεκδικήσεις πόλεις-κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέχρι τους πράκτορες και τους αντιπροσώπους του Συλλόγου σε πόλεις και αγροτικές περιοχές.

Επιπρόσθετα, ένα άλλο σημείο άξιο παρατήρησης είναι ότι στο πρώτο άρθρο του κανονισμού γίνεται σαφές πως τη συμφωνία με το υπουργείο συνάπτει το ΔΣ του ΣΔΕΓ. Και σε επίπεδο διατύπωσης, δηλαδή, ο Σύλλογος ήδη από το 1882 είναι σκιώδης, φασματικός περισσότερο, παρά ενεργός και δρών. Όπως είχαμε υποθέσει, όλα σχεδιάζονται και ελέγχονται από το παντοδύναμο ΔΣ του, και μάλιστα πολύ νωρίτερα από την αλλαγή του καταστατικού του 1902, η οποία φαίνεται να επικυρώνει μια παγιωμένη πρακτική παρά να εισάγει μία νέα. Συγχρόνως, η υπογράμμιση στην αρχή του ίδιου άρθρου ότι ο Σύλλογος παραμένει «πάντοτε σωματείον αυτοτελές» μοιάζει περισσότερο με υπόμνηση απευθυνόμενη προς το ΥΠΕΞ, το οποίο ενδεχομένως το ξεχνούσε, και λιγότερο με εδραιωμένη πραγματικότητα.

Πόσο αυτοτελές μπορεί να είναι ένα σωματείο, αναρωτιόμαστε, όταν η ετήσια χρηματοδότησή του από έναν κρατικό φορέα είναι πολλαπλάσια των ετήσιων εσόδων του από ίδιους πόρους; Όπως μαρτυρεί επιστολή του ΣΔΕΓ προς τον ΥΠΕΞ, Αλέξανδρο Κοντόσταυλο¹³⁹ στις 9 Μαΐου 1884, ο προϋπολογισμός του έτους εκείνου «συμποσούται εις 578.000 δρχ. αφαιρουμένων όμως εξ αυτού των ιδίων του Συλλόγου προσόδων, αίτινες προϋπελογίσθησαν εις δρχ. 46.223, το ετήσιον της Κυβερνήσεως χορήγημα περιορίζεται εις δρχ. 532.306»!¹⁴⁰ Με άλλα λόγια, ποια είναι τα περιθώρια αυτοτέλειας ενός σωματείου όταν το 92% του ετήσιου προϋπολογισμού του προέρχεται από έναν κρατικό φορέα και όταν στις συνεδριάσεις του καλείται κάθε φορά ως προεδρεύων ένας από τους ανώτερους υπαλλήλους του φορέα χρηματοδότησης, «έργον έχων την επιτήρησιν της ακριβούς εκτελέσεως του

¹³⁹ Ο Αλέξανδρος Κοντόσταυλος είναι άλλο ένα επιφανές μέλος του ΣΔΕΓ. Βλ. βιογραφικό στο *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π., σ. 149.

¹⁴⁰ ΑΥΕ, Φ. 1884 60/3, «Συνδρομαί υπέρ εθνικών και φιλανθρωπικών σκοπών και Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων», α.π.: 565/9-5-1884.

προϋπολογισμού του Συμβουλίου του Συλλόγου»; Φασματικός δεν ήταν μόνον ο Σύλλογος ως σώμα· φασματική ήταν και η αυτοτέλειά του.¹⁴¹

Εντούτοις, και παρά τον κανονισμό που διέπει τις σχέσεις ΣΔΕΓ και ΥΠΕΞ τα επόμενα χρόνια, τα προβλήματα τακτικής καταβολής της χρηματοδότησης αυξάνονται διαρκώς και φέρνουν πολύ συχνά σε εξαιρετικά δύσκολη θέση τα μέλη του ΔΣ του Συλλόγου, τα οποία είναι οικονομικώς υπόλογα για την επιτέλεση του συνολικού έργου, επομένως και του εκπαιδευτικού, στις διεκδικούμενες περιοχές. Συγχρόνως, πλήττουν την αξιοπιστία του ΣΔΕΓ, όχι μόνο απέναντι σε όσους ιδιώτες συνεργάζονται μαζί του αλλά και απέναντι στις προξενικές αρχές, οι οποίες είναι υποχρεωμένες, μολονότι διοικητικά ανήκουν στο ΥΠΕΞ, να ζητούν χρηματοδότηση από το Σύλλογο, αφού εκείνος διαχειρίζεται τα ποσά που διατίθενται για την εκπαιδευτική διαδικασία. Αν και τα προβλήματα αυτά εκκινούν συγχρόνως με τη χρηματοδότηση, δηλαδή με τις τρικουπικές κυβερνήσεις, εντείνονται και συνεπώς οξύνονται οι σχέσεις με το ΥΠΕΞ επί κυβέρνησης Δηλιγιάννη. Η κατάσταση αυτή δημιουργεί τριβές και σταδιακά οδηγεί στη διακοπή της συνεργασίας, ή καλύτερα εξάρτησης, του ΣΔΕΓ από το ΥΠΕΞ. Το «τέλος εποχής» επέρχεται κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 1886-1887, επί κυβέρνησης Τρικούπη και, απ' ό,τι φαίνεται, αυτό είναι και το σημείο κλειδί της παραίτησης Παπαρρηγόπουλου από την προεδρία του Συλλόγου.

Ειδικότερα, σε επιστολή του στις 12 Δεκεμβρίου 1884 ο πρόεδρος του ΣΔΕΓ, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ενημερώνει το Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη, Πέτρο Λογοθέτη, ότι το ΥΠΕΞ για λόγους οικονομικούς έδωσε εντολή στον ΣΔΕΓ να διαγράψει από τον προϋπολογισμό του 1885, μεταξύ άλλων, τα κονδύλια τα οποία προβλέπονταν για την κάλυψη των τηλεγραφικών και απορρήτων εξόδων και των εξόδων πληρωμής πρακτόρων.¹⁴² Συμπληρώνει ότι το ΔΣ του

¹⁴¹ Παρακάτω θα παρακολουθήσουμε και άλλα τεκμήρια από το αρχείο του ΣΔΕΓ που θίγουν το ζήτημα αυτό.

¹⁴² Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος στην επιστολή του ενημέρωσε το Γενικό πρόξενο ότι ο προϋπολογισμός για το επόμενο έτος περιλάμβανε κονδύλια μόνο για γραμματέα και επιθεωρητή σχολείων 120 οθωμανικές λίρες, για γραφέα 24 και ονομαστικά για τους εξής 8 πράκτορες τα παρακάτω ποσά: «[...] 1. Γρηγόριον Αρχιμανδρίτην εν Βογδάντζα 8, Ζωγράφον Δ. 90, Κυβερνίδην Δ. 48, Ματσικόβου δύο ιερείς 12, Νάκον Γρηγόριον 20, Παπαδημήτριον εν Γευγελή 12, Παπαγώνον εν Δοϊράνη 12, Πλαταρίδην Δ. διδάσκοντα εν Ναούση 45». ΑΥΕ, Φ. 1885, 29 Β3 «Εκπαιδευτικά», α.π.:

Συλλόγου, «συναισθανόμενον την ανάγκην των κονδυλίων τούτων εις την απρόσκοπτον εργασίαν», επιθυμούσε να διατηρηθούν αλλά κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατόν. Προτρέπει, μάλιστα, το Γενικό Πρόξενο να απευθυνθεί στο ΥΠΕΞ για να διαπραγματευτεί την περικοπή των 120 οθωμανικών λιρών για τα απόρρητα έξοδα.

Λίγες μέρες αργότερα, στις 26 Δεκεμβρίου, καταφθάνει στο γραφείο του ΣΔΕΓ στην Αθήνα πολυσέλιδη και οργίλη η απάντηση του Γενικού Προξένου Θεσσαλονίκης.¹⁴³ Στην επιστολή του ο Πέτρος Λογοθέτης εγκυβρίζει το ΔΣ του ΣΔΕΓ για την επιλογή του να τον παραπέμψει στο ΥΠΕΞ προκειμένου να διαπραγματευτεί απευθείας την περικοπή του κονδυλίου των 120 λιρών, σαν να επρόκειτο για προσωπικό του ζήτημα ενώ, κατά τη γνώμη του, επρόκειτο για ζήτημα αρμοδιότητας του ΣΔΕΓ. Αναρωτιέται, μάλιστα, με ύφος ειρωνικό μήπως ο «Σύλλογος επαύσατο των ενεργός». Στη συνέχεια, ο Γενικός Πρόξενος εξηγεί τη σημασία των κονδυλίων αυτών για τις περιοχές αρμοδιότητας του Γενικού Προξενείου Θεσσαλονίκης και τις γύρω επαρχίες,¹⁴⁴ αφήνοντας να εννοηθεί ότι τα συγκεκριμένα κονδύλια ίσως φαντάζουν περιττά μέσα στα όρια της ελληνικής πρωτεύουσας, είναι όμως απολύτως απαραίτητα για την πραγματοποίηση του «εθνικού έργου» στη Μακεδονία. Αναφέρει ποικίλα παραδείγματα, τα οποία, κατά τη γνώμη του, είναι απλώς ευάριθμα ανάμεσα σε αναρίθμητα που θα είχε να παραθέσει.¹⁴⁵ Ο Πέτρος Λογοθέτης στην επιστολή του

1715/12-12-1884. Το Δημήτριο Κυβερνίδη θα τον συναντήσουμε και στο επόμενο κεφάλαιο, που σχετίζεται με τις υποτροφίες τις οποίες χορηγούσε ο ΣΔΕΓ σε κορίτσια από τη Μακεδονία για να σπουδάσουν δασκάλες στο Αρσάκειο.

¹⁴³ ΑΥΕ, Φ. 1885, 29 Β3 «Εκπαιδευτικά», α.π.: 1702/26-12-1884.

¹⁴⁴ Πρόκειται για τις κοινότητες της περιφέρειας Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, στο Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με τον γράφοντα, απευθύνονταν και από τις περιφέρειες Βιτωλίων, Σερβίων, Σερρών, Δράμας, Καβάλας και Ξάνθης.

¹⁴⁵ Πρώτα πρώτα, επισημαίνει την ανάγκη του κονδυλίου για τις τηλεπικοινωνίες της εποχής, τα τηλεγραφήματα. Τα τηλεγραφήματα, υποστηρίζει, διευκολύνουν την επικοινωνία με τις περιοχές οι οποίες ζητούν διδασκαλικό προσωπικό για τα σχολεία τους, περιοχές συχνά δυσπρόσιτες, με αραιή συγκοινωνία και αναξιόπιστες ταχυδρομικές υπηρεσίες. Διευκολύνουν, επίσης, τη συνεννόηση με τις κοινότητες, οι οποίες «προσβαλλόμενες και παρενοχλούμενες διηλεκώς υπό ραδιουργιών των οργάνων της πανσλαβιστικής προπαγάνδας» ενημερώνουν το Γενικό Προξενείο και ζητούν οδηγίες «περί του πρακτέου». Επιπλέον, τα απόρρητα κονδύλια συχνά χρησιμεύουν στην οικονομική στήριξη φτωχών ανθρώπων, οι οποίοι κατηγορούνται άδικα από τη βουλγαρική προπαγάνδα, όπως επισημαίνει ο Γενικός πρόξενος, και μένοντας φυλακισμένοι χάνουν τα ημερομίσθιά τους. Με τα απόρρητα κονδύλια υποστηρίζονται, επίσης, ιδιώτες ή εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, οι οποίοι δεν μπορούν να αντέξουν το οικονομικό βάρος δικαστικών διώξεων από την πλευρά των Βουλγάρων, οι οποίοι τους παρενοχλούν. Τέλος, επισημαίνει ο Γενικός πρόξενος, διευκολύνεται ο ίδιος στην προσπάθειά του να

προς τον Σύλλογο καταλήγει: «Απορώ, κύριε Πρόεδρε, πώς ηνέχθητε να απευθύνητε ημίν επιστολήν ομοίαν προς την υπ. αριθ. 1715 από 12 Ισταμένου μηνός, δι' ης δεν είναι δυνατόν να υπονοηθή έτερόν τι ή ότι χάριν κάκιστα εννοουμένης φειδωλίας υπονοείτε να περισταλώσι αι ενέργειαι ημών υπέρ του μεγάλου εθνικού έργου του Συλλόγου». Και κλείνει σιβυλλικά γράφοντας: «Δεν αναμένω απάντησιν εις την παρούσαν ούτε αξιώ επανόρθωσιν. Ο χρόνος γεννά πολλά».

Ο Πέτρος Λογοθέτης, όπως φαίνεται από την απάντησή του, θεωρεί τον ΣΔΕΓ υπεύθυνο για τις περικοπές δαπανών και με ύφος που δε συναντάται εύκολα σε διπλωματικά έγγραφα εγκυκαλεί τον πρόεδρο του ΣΔΕΓ για το ότι ανέχθηκε να απευθύνει προς αυτόν τέτοια επιστολή.¹⁴⁶ Είναι σαφέστατη η δυσαρέσκειά του απέναντι στο Σύλλογο, η ένταση της οποίας δε σχετίζεται μόνο με την περικοπή δαπανών. Το κλειδί για την κατανόηση της αντίδρασης του Γενικού Προξένου βρίσκεται, σύμφωνα με την ανάγνωσή μας, στο σημείο με το οποίο κλείνει, τονίζοντας emphaticά ότι οι περικοπές σημαίνουν περιστολή των ενεργειών «ημών», δηλαδή του Γενικού Προξενείου, υπέρ του μεγάλου έργου του «Συλλόγου». Με άλλα λόγια, ο Γενικός Πρόξενος μοιάζει να θεωρεί ότι το Γενικό Προξενείο, ως μη όφειλε, εργάζεται για το Σύλλογο και όχι το αντίστροφο. Ο επιθετικός προσδιορισμός «μεγάλου» δίπλα στο έργο «του Συλλόγου» προστίθεται για να δείξει ότι συμφωνεί με το έργο αλλά δεν το θεωρεί αρμοδιότητα του ΣΔΕΓ· ο ΣΔΕΓ δεν είναι σε θέση – πια; – να το υποστηρίξει όσο πρέπει.

Είναι εμφανές, λοιπόν, ότι η πραγμάτωση του εκπαιδευτικού έργου ως πτυχή του «εθνικού» δεν είναι εύκολη υπόθεση. Αντίθετα, είναι διαδικασία με εγγενείς δυσχέρειες, που οφείλονται σε ποικίλους παράγοντες: στις συνθήκες που επικρατούν

αναποκριθεί στις προσκλήσεις των τοπικών αρχόντων σε διάφορες εκδηλώσεις φιλανθρωπικού χαρακτήρα, ώστε «να έχωσι οι Τούρκοι προς το ελληνικόν στοιχείον συμπαθειαν και αφοσίωσιν τινά».

¹⁴⁶ Στον ίδιο φάκελο εντοπίζουμε επίσης και τη διαμαρτυρία του προξένου Σερρών, Ν. Φουντούλη, προς τον ΣΔΕΓ για τον ίδιο ακριβώς λόγο. Στην περίπτωση του προξενείου Σερρών, το κονδύλι για τα απροσδιόριστα έξοδα μειώνεται από 100 οθωμανικές λίρες σε 40 στον προϋπολογισμό του 1885. Στην περίπτωση αυτή δεν έχουμε αυτούσια την επιστολή του προξένου, αλλά την επιστολή την οποία στέλνει στις 12 Μαρτίου 1885 ο ΣΔΕΓ στο ΥΠΕΞ μεταφέροντας τα παράπονα του Ν. Φουντούλη και ζητώντας απάντηση. Συνεπώς, δεν μπορούμε να συγκρίνουμε το ύφος των επιστολών των δύο προξένων. ΑΥΕ, Φ. 1885, 29 Β3 «Εκπαιδευτικά», 12.3.1885. (Δεν έχουμε αριθμό πρωτοκόλλου) Το ΥΠΕΞ στις 9 Απριλίου του 1885, σε απάντηση της επιστολής του ΣΔΕΓ σχετικά με τα παράπονα του προξένου Σερρών, επιφυλάσσει να αυξήσει το ποσό για τα «απροσδιόριστα έξοδα». ΑΥΕ, Φ. 1885, 29 Β3 «Εκπαιδευτικά», 9.4.1885. (Δεν έχουμε αριθμό πρωτοκόλλου)

στις περιοχές του ελληνικού ενδιαφέροντος, οι οποίες διαμορφώνονται και από τις διεκδικήσεις των αντιπάλων εθνικισμών· στην τοπική-οθωμανική διοίκηση, στις πρακτικές και στη δράση των ίδιων των πληθυσμών, στους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους κ.λπ.¹⁴⁷ στις περικοπές δαπανών, στις οποίες οδηγεί η οικονομική συγκυρία της περιόδου στο ελληνικό κράτος· στη σύγκυση αρμοδιοτήτων ανάμεσα στα μέρη του ευρύτερου μηχανισμού, τον οποίο συγκρότησαν από κοινού το ΥΠΕΞ και ο ΣΔΕΓ. Χωρίς να εξαντλούμε την πολυμορφία των δυσχερειών, εντοπίζουμε μερικές μόνο, σχετικές με τα όρια και τα αιτήματα της διαπραγματεύσεώς μας. Σε κάθε περίπτωση, τα αρχειακά δείγματα των ετών 1880-1886, περιόδου κατά την οποία εντείνεται «το εθνικό έργο» και επιχορηγείται ο Σύλλογος για να το φέρει εις πέρας, δείχνουν ότι το εγχείρημα αυτού του είδους της συνεργασίας μεταξύ ΣΔΕΓ και ΥΠΕΞ ήταν θνησιγενές. Ήταν επομένως ζήτημα χρόνου σε ποια συγκυρία και με ποιο τρόπο θα έφτανε στο τέλος του.

Οι σχέσεις των δύο φορέων φθάνουν σε μεγάλο βαθμό όξυνσης όταν στις περικεκομμένες δαπάνες και στις καθυστερήσεις των επιχορηγήσεων που αφήνουν ακάλυπτο το Σύλλογο και πλήττουν την αξιοπιστία του προστίθεται ένα ακόμη γεγονός. Στις 10 Μαΐου 1885, το ΔΣ του ΣΔΕΓ αποστέλλει επιστολή υπογεγραμμένη από τον αντιπρόεδρό του Αλέξανδρο Πασπάτη¹⁴⁸ στον πρόεδρο της κυβέρνησης και ΥΠΕΞ, Θεόδωρο Δηλιγιάννη.¹⁴⁹ Στην επιστολή αυτή το συμβούλιο εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για προηγούμενο έγγραφο του ΥΠΕΞ με υπογραφή του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, στο οποίο δηλώνεται ότι «των διαχειριζομένων την διοίκησιν του Συλλόγου μελών η υπηρεσία δέον να η άμισθος» και στο οποίο δίνεται συγχρόνως η εντολή να διαγραφεί αμέσως από τον προϋπολογισμό του τρέχοντος έτους «η προς

¹⁴⁷ Θα ξαναμιλήσουμε για τα ζητήματα αυτά σε συνάρτηση με τις δασκάλες που ζητούν και επιτυγχάνουν να διοριστούν με τη βοήθεια του ΣΔΕΓ σε διάφορες ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

¹⁴⁸ Βυζαντινολόγος και γιατρός με καταγωγή από τη Χίο (1813-1891). Σπούδασε ιατρική στην Αμερική και στη Γαλλία. Επέστρεψε και εργάστηκε ως γιατρός στην Κωνσταντινούπολη. Στην Ελλάδα εγκαταστάθηκε προς το τέλος του βίου του, το 1882. Βλ. βιογραφικό στο *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π., σ.157.

¹⁴⁹ ΑΥΕ, Φ. 1886 60/3, «Συνδρομαί υπέρ εθνικών, φιλανθρωπικών και αγαθοεργών σκοπών. (Σύλλογος, δαπάναι κηδεϊών, ιερατικών σχολών)», 10.5.1885. (Δεν έχουμε αριθμό πρωτοκόλλου).

αντιμισθία του Προέδρου του Συλλόγου πίστωσης».¹⁵⁰ Στο χρονικό αυτό σημείο η οικονομική στενότητα, η οποία επιφέρει ποικίλες περικοπές δαπανών, πλήττει και τα ίδια τα μέλη του ΔΣ του ΣΔΕΓ. Το πρόβλημα των περικοπών προσωποποιείται, αγγίζοντας τον ίδιο τον πρόεδρο του Συλλόγου. Φαίνεται ότι το πρόβλημα αυτό λειτουργεί ως αφορμή ικανή να επιφέρει τη διάρρηξη του είδους των οργανικών σχέσεων που διατηρούν οι δύο φορείς.

Σύμφωνα με όσα εκτίθενται στην επιστολή του ΔΣ, ο πρόεδρος του Συλλόγου ακολουθώντας τις εντολές του πρωθυπουργού και υπουργού Εξωτερικών προχωρεί αμέσως στη διαγραφή της σχετικής πίστωσης που αφορά την «αντιμισθία» του· συγχρόνως, διαβεβαιώνει τα μέλη του συμβουλίου ότι πρόκειται να συνεχίσει την εκτέλεση των καθηκόντων του. Το συμβούλιο, ωστόσο, μετά από τις εξελίξεις αυτές, θεωρεί υποχρέωσή του να παρέμβει συντάσσοντας και στέλνοντας τη συγκεκριμένη επιστολή με «παρατηρήσεις επί του προκειμένου», χωρίς, όμως, να γίνεται σαφές αν στην πρωτοβουλία αυτή εμπλέκεται με κάποιο τρόπο ο ίδιος ο πρόεδρος του ΣΔΕΓ. Οι παρατηρήσεις, τις οποίες υποβάλλει το ΔΣ του ΣΔΕΓ έχουν πράγματι μεγάλο, κατά τη γνώμη μας, ενδιαφέρον, καθώς φωτίζουν από την πλευρά του Συλλόγου διάφορα ζητήματα που μέχρι τώρα μας έχουν απασχολήσει.

Το ΔΣ του ΣΔΕΓ, λοιπόν, στην προσπάθειά του να θεμελιώσει σε στέρεο έδαφος τις «παρατηρήσεις» του, επικαλείται τόσο τον κανονισμό που διέπει τις σχέσεις του με το υπουργείο όσο και το καταστατικό του. Τονίζει ότι το καταστατικό του «ουδαμού λέγει ότι η υπηρεσία των μελών του Συλλόγου δέον να η άμισθος». Επιδιοκμαζοντας, μάλιστα, την απόφαση να μη συμπεριληφθεί τέτοια ρητή διάταξη στο καταστατικό κείμενο του Συλλόγου, τα μέλη του συμβουλίου εξηγούν στη συνέχεια της επιστολής τους λόγους της επιδοκμασίας. Τα αρχεία του Συλλόγου, του υπουργείου και των προξένων στη Μακεδονία, στη Θράκη, στην Ήπειρο και στην Αλβανία αλλά και των ποικίλων άλλων συνεργατών του σωματείου μαρτυρούν ότι «...ο Σύλλογος δύναται κατά το πολυάσχολον να παραβληθή μάλλον προς διηνεκώς και επιπόνως εργαζομένην δημοσίαν αρχήν ή να εξομοιωθή προς τα φιλανθρωπικά, τα φιλοπαιδευτικά, τα φιλολογικά ή καθόλου επιστημονικά ιδρύματα, ων τα

¹⁵⁰ Δε διαθέτουμε το έγγραφο του ΥΠΕΞ παρά μόνο την απάντηση του ΣΔΕΓ στην οποία αναφερόμαστε στο κείμενο και στην οποία αναγράφεται ο αριθμός πρωτοκόλλου του εγγράφου του Υπουργείου: α.π.: 4453/21.4. 85.

Συμβούλια υπηρετούσιν τω όντι αμισθί». Το συμβούλιο συνεχίζει την αιτιολόγηση της άποψής του με την υπόμνηση του εύρους και του βάρους των ανειλημμένων από το σωματείο υποχρεώσεων, καθώς και του ρυθμού αύξησης των υποχρεώσεων αυτών στο σχεδόν εικοσαετές διάστημα από την ίδρυσή του. Για το λόγο αυτό το ΔΣ του Συλλόγου «οσάκις εν των μελών αυτού επιτρέπετο την εκτέλεσιν ειδικής τινος και διαρκούς εντολής, ενόμιζεν απαραίτητον να παρέχη αυτώ εύλογόν τινα αμοιβήν». Στο πλαίσιο αυτό αναφέρεται ότι ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος ελάμβανε επί τετραετία ετήσια αμοιβή ύψους 3.000 δρχ., γιατί είχε αναλάβει το έργο του «Γραμματέως του Συλλόγου» και, ως εμπειρότερος σε θέματα σχετικά με την «εν τω Εξωτερικώ ενέργειαν», δεν ασχολήθηκε μόνο με τον πρώτο συντονισμό της «ενέργειας» αυτής, αντίθετα ήταν σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, μέχρι τον ξαφνικό του θάνατο το 1873, ο κύριος συντονιστής της.¹⁵¹ Αλλά και άλλο ένα μέλος του ΔΣ του Συλλόγου, ο Ιωάννης Πανταζίδης, δύο χρόνια πριν αποχωρήσει για λόγους υγείας από την ενεργό δραστηριότητα, έπαιρνε ετήσια «αντιμισθία» 1.800 δρχ. για τη γενική εποπτεία του «Παιδαγωγείου», το οποίο διατηρούσε τότε ο ΣΔΕΓ.¹⁵² Τονίζεται, επίσης, ότι βάσει όλων αυτών θεωρήθηκε άδικο να απαιτήσει το ΔΣ άμισθη ενασχόληση του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου με την προεδρία του Συλλόγου, ακριβώς την περίοδο του πολλαπλασιασμού των εργασιών, η διαχείριση των οποίων επέβαλλε ευθύνες πολύ μεγαλύτερες από εκείνες που κάθε πρόεδρος ήταν υποχρεωμένος να αναλάβει στο παρελθόν. Αυτήν την ερμηνεία του καταστατικού, σύμφωνα πάντα με το ΔΣ, υπερνήφισαν και οι δύο ΓΣ που είχαν μεσολαβήσει μέχρι τότε, του 1879 και του 1884.

Ταυτόχρονα, το συμβούλιο με αφορμή τις αμοιβές μελών του επανέρχεται στον «Κανονισμό των σχέσεων του Συλλόγου προς το Υπουργείον», για να τονίσει ότι το κείμενο αυτό δεν περιέλαβε καμία διάταξη που να μη συμφωνεί με την ερμηνεία

¹⁵¹ Πρόκειται δηλαδή για αμοιβή που αντιστοιχεί σε 250 δρχ. το μήνα. Την ίδια εποχή ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος ήταν και Τμηματάρχης στο ΥΠΕΞ. Με βάση τα στοιχεία από το βιβλίο του Πέτρου Πιζάνια, δείξαμε ήδη ότι ο Τμηματάρχης Α΄ το 1861 έπαιρνε μηνιαίο μισθό 400 δρχ. Π. Πιζάνιας, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα 1842-1923*, ό.π., σ. 99. Το 1875 πάντως, χρονολογία πλησιέστερη στο 1873 που πεθαίνει ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος, ένας μέσος μισθός τραπεζικού υπαλλήλου ανέρχεται στις 233 δρχ. Στο ίδιο, σ. 44.

¹⁵² Αποχώρησε το 1883. Το 1890 ο Τμηματάρχης Α΄ εξακολουθεί να παίρνει μηνιαίο μισθό 400 δρχ. όπως το 1861. Στο ίδιο, σ. 99.

εκείνη του καταστατικού.¹⁵³ Και εξηγεί στη συνέχεια ότι ο κανονισμός δεν συντάχθηκε με σκοπό να τροποποιήσει ή πολύ περισσότερο να καταλύσει το καταστατικό κείμενο του Συλλόγου· απεναντίας ορίζει ότι ο Σύλλογος παραμένει σωματείο αυτοτελές σύμφωνα με το βασιλικό διάταγμα της 30^{ης} Απριλίου 1869. Ο λόγος που συντάχθηκε εντέλει ο κανονισμός ήταν για να αναλάβει ο ΣΔΕΓ την εύλογη υποχρέωση να διαχειρίζεται την κρατική επιχορήγηση «κατά προϋπολογισμόν και απολογισμόν, υποβαλλόμενον εις το επί των Εξωτερικών Υπουργείων». Ακριβώς, όπως υποστηρίξαμε παραπάνω.

Τέλος, σημειώνει ότι το συμβούλιο ανταποκρινόμενο στις μεγάλες «υπέρ του Ελληνισμού θυσίας της Κυβερνήσεως», περιέλαβε στους προϋπολογισμούς και απολογισμούς, που υπέβαλλε στο ΥΠΕΞ, και τις προσόδους από την περιουσία του σωματείου, για τη διοίκηση της οποίας ήταν υπεύθυνο αποκλειστικά και μόνο το ίδιο σύμφωνα με το καταστατικό του κείμενο. Επισημαίνει, όμως, με έμφαση ότι η ενέργειά του να θέσει στη διάθεση του υπουργείου τα έσοδα από την περιουσία του δε σημαίνει ότι παραιτείται από το δικαίωμά του να καλύπτει από την περιουσία του τις απαραίτητες εσωτερικές δαπάνες του «Γραφείου» του για την υλοποίηση του εθνικού έργου που του έχει ανατεθεί. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε ότι αποβάλλει και «το τελευταίον ίχνος του αυτοτελούς σωματείου».

Κατά συνέπεια, η παραπάνω επιστολή μας επιτρέπει να δούμε πώς παρουσιάζουν τα ίδια τα μέλη του ΔΣ το σωματείο τους ένα χρόνο και πλέον πριν την οριστική διακοπή της οργανικής του σχέσης με το ΥΠΕΞ. Η οικονομικής φύσης διαφωνία ωθεί το ΔΣ να επικαλεστεί τα δύο κείμενα ταυτότητας που διαθέτει –το καταστατικό του και τον κανονισμό που διέπει τις σχέσεις του με το Υπουργείο– προκειμένου να τεκμηριώσει τις «παρατηρήσεις» που διατυπώνει επί της διαφωνίας αυτής.

Ωστόσο, για να πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά: δεν υπάρχει, ασφαλώς καμία αμφιβολία ότι το ΥΠΕΞ ως «δημόσιος φορέας» όφειλε, εφ' όσον χρηματοδοτούσε με τόσο υψηλά ποσά ένα «ιδιωτικό σωματείο»,¹⁵⁴ με σκοπό το

¹⁵³ Την ερμηνεία του καταστατικού, δηλαδή, που δεν αφήνει να εννοηθεί ότι πρέπει οι υπηρεσίες των μελών του ΣΔΕΓ να προσφέρονται αμισθί.

¹⁵⁴ Για την οικονομία της διατύπωσης της άποψής μας χρησιμοποιούμε τους όρους «δημόσιος φορέας» και «ιδιωτικό σωματείο». Στην πραγματικότητα, από τη στιγμή που αρχίσαμε να συλλέγουμε

σωματείο αυτό να επιτελέσει δράση που αποτελούσε ευθύνη του κράτους, να έχει τουλάχιστον τον πλήρη έλεγχο της οικονομικής-λογιστικής-διαχειριστικής διαδικασίας. Επρόκειτο, με άλλα λόγια, για υπέρογκα –με βάση τα ελληνικά οικονομικά μεγέθη– ποσά που επιβάρυναν τον κρατικό προϋπολογισμό και, επομένως, η πολιτική ηγεσία του ΥΠΕΞ ήταν κάθε φορά υπεύθυνη για τη διάθεση και διαχείρισή τους. Για την εκταμίευση των ποσών αυτών και τη χρηματοδότηση του ΣΔΕΓ εκδίδονταν βασιλικά διατάγματα, σύμφωνα με τα οποία επιβαρυνόταν το κεφάλαιο Δ, άρθρο 2 του ειδικού προϋπολογισμού του ΥΠΕΞ.¹⁵⁵ Συνεπώς, ήταν επιβεβλημένη η σύναψη ενός συμφωνητικού, ενός κανονισμού, που να ορίζει λεπτομερώς τις πτυχές της οικονομικής διαδικασίας.

Από την άλλη, δε μένει αμφιβολία πια ότι ο ίδιος ο ΣΔΕΓ αγωνιά να κατοχυρώσει τη θέση του και την αυτοτέλειά του, όση έχει ή όση θέλει να δείχνει προς τα έξω ότι έχει, απέναντι στο χρηματοδοτικό του φορέα και τις απαιτήσεις του. Για το λόγο αυτό, στην επιστολή του προς το ΥΠΕΞ γράφει ότι «ευθύς προετοιμαζόμενος (ο κανονισμός)» ορίζει την αυτοτέλεια του Συλλόγου με βάση το βασιλικό διάταγμα της 30^{ης} Απριλίου 1869. Τα εμπειρότατα, δηλαδή, από τη δημόσια δράση τους και τις επαγγελματικές τους ιδιότητες μέλη του ΔΣ του ΣΔΕΓ, τα οποία συντάσσουν τον κανονισμό, φροντίζουν «ευθύς», στη δεύτερη σειρά του κανονισμού, να ξεκαθαρίσουν ότι το σωματείο τους είναι αυτοτελές.

Πάντως, οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι ο συλλογισμός που διατυπώνεται στην επιστολή του ΔΣ του ΣΔΕΓ, προκειμένου να υποστηριχθεί το «δίκαιον» της καταβολής ετήσιας αμοιβής στον πρόεδρο του ΔΣ, προκαλεί συγχύσεις. Τι είναι τελοσπάντων ο ΣΔΕΓ, «αυτοτελές σωματείον» ή «δημοσία αρχή» και συνεπώς, μέχρι

και να μελετάμε το υλικό που σχετίζεται με τον ΣΔΕΓ –αλλά και με τη ΦΕ ωρίτερα–, έγινε φανερό ότι οι συγκεκριμένοι όροι δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν χωρίς προβληματοποίηση· χωρίς, δηλαδή, να επιχειρήσουμε να αντιληφθούμε τα όρια και τα περιεχόμενά τους. Όπως προκύπτει από τη μέχρι τώρα ανάλυσή μας καθώς και απ’ όσα ακολουθούν, είναι δυσδιάκριτο το πού αρχίζει και πού τελειώνει η «ιδιωτικότητα» και η «εθελοντικότητα» του ΣΔΕΓ. Όσο για την έννοια της «εθελοντικότητας» ή του «εθελοντισμού», είναι ασφαλώς σύγχρονες έννοιες, οι οποίες καλούνται να περιγράψουν και να αναλύσουν μορφές κοινωνικότητας του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα. Εμείς τις χρησιμοποιούμε εδώ κάπως καταχρηστικά.

¹⁵⁵ Υπάρχουν πολλά στους φακέλους του ΥΠΕΞ κατά την περίοδο της χρηματοδότησης του ΣΔΕΓ. Ενδεικτικά στο ΑΥΕ, Φ. 1884 60/3, «Σύνδρομαί υπέρ εθνικών και φιλανθρωπικών σκοπών και Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων»: 14.3.84, 14.5.84, 22.6.84, 11.8.84, 11.10.84.

ποιου σημείου εκτείνονται τα όρια του εθελοντισμού των μελών του συμβουλίου του; Αν επιμείνουμε σε μια διαζευκτική τοποθέτηση των ερωτημάτων μας, δε θα πάρουμε ικανοποιητική απάντηση, γιατί οι διατυπώσεις των μελών του ΔΣ φαίνονται και είναι αντιφατικές. Ο ΣΔΕΓ, κατά τη γνώμη τους, είναι ιδιωτικό αυτοτελές σωματείο, συνεπώς οργανωμένο σε εθελοντική βάση, πράγμα, όμως, που δεν απαγορεύει να μισθοδοτούνται τα μέλη του. Το καταστατικό του κείμενο μάλιστα «ουδαμού λέγει ότι η υπηρεσία των μελών του Συλλόγου δέον να η άμισθος». Αν δεχθούμε αυτόν τον διασταλτικό ορισμό του εθελοντισμού και άρα ότι ο ΣΔΕΓ είναι ιδιωτικό αυτοτελές σωματείο, διαβάζουμε λίγο πιο κάτω με έκπληξη τον τρόπο με τον οποίο το ΔΣ του Συλλόγου αφίσταται των αδελφών φιλεκπαιδευτικών, φιλολογικών και επιστημονικών σωματείων, προκειμένου να αποδείξει ότι «κατά το πολυάσχολον δύναται να παραβληθή προς δημοσίαν αρχήν» και επομένως τα μέλη του μπορούν να πληρώνονται. Είτε, δηλαδή, εκλάβουμε τον ΣΔΕΓ, σύμφωνα με τον αυτοπροσδιορισμό των μελών του συμβουλίου του, ως εθελοντική συσσωμάτωση είτε ως «δημοσία αρχή», τα μέλη του δικαιούνται να πληρώνονται.

Ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση, όμως, τα πράγματα ξαναπαίρνουν το δρόμο των αντιφάσεων. Στο κλείσιμο της επιστολής το ΔΣ υποστηρίζει ότι ο ΣΔΕΓ ως αυτοτελές σωματείο με το δικαίωμα της απόλυτης διαχείρισης της περιουσίας του έθεσε οικειοθελώς τα έσοδα της περιουσίας αυτής στη διάθεση του ΥΠΕΞ, με σκοπό να υποστηρίξει τις μεγάλες θυσίες της κυβέρνησης για τον «Ελληνισμό». Αν, λοιπόν το ΥΠΕΞ δεν επιτρέψει στο Σύλλογο να καλύπτει από τα δικά του έσοδα όσες από τις δαπάνες του «Γραφείου» του κρίνει απαραίτητες για την αποτελεσματική επιτέλεση του «εθνικού έργου» το οποίο του έχει ανατεθεί, θα χάσει και το τελευταίο ίχνος αυτοτέλειας. Μόλις στην προηγούμενη περίοδο, όμως, το συμβούλιο υποστήριξε ότι ο ΣΔΕΓ είναι αυτοτελές σωματείο. Από την αυτοτέλεια μέχρι την απώλεια του τελευταίου ίχνους της μεσολαβεί ασφαλώς μεγάλη απόσταση· η απόσταση αυτή προφανώς και έχει διανυθεί προ πολλού, άσχετα από το πώς επιλέγουν να παρουσιάζουν την κατάσταση τα μέλη του συμβουλίου του Συλλόγου.

Δική μας πρόθεση είναι να δείξουμε όχι μόνο τον αντιφατικό τρόπο με τον οποίο αυτοπροσδιορίζεται ο ΣΔΕΓ, αλλά συνεκδοχικά και τον αντιφατικό τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνονται τα καθήκοντα και οι υποχρεώσεις του, τόσο από τον ίδιο

όσο και από αυτούς με τους οποίους έχει συνάψει αυτές τις άκρως ιδιότυπες σχέσεις συνεργασίας. Ο ΣΔΕΓ δείχνει να πιστεύει ότι έχει προσφέρει τα έσοδα από την περιουσία του στο ΥΠΕΞ και δουλεύει γι' αυτό και το υπουργείο είναι εκείνο που δε σέβεται την όποια αυτοτέλειά του. Από την άλλη ο Γενικός Πρόξενος Θεσσαλονίκης, Πέτρος Λογοθέτης δείχνει να πιστεύει ότι το προξενείο –ή καλύτερα τα προξενεία– δουλεύουν για τον ΣΔΕΓ. Θυμώνει, μάλιστα, όταν θεωρεί ότι το σωματείο αυτό δεν μπορεί να διαχειριστεί αποτελεσματικά όσα ζητήματα ανήκουν στα όρια της αρμοδιότητάς του κατά τα συμφωνημένα.

Αν, επιπλέον, προσθέσουμε τη μονιμότητα των συμβούλων του ΣΔΕΓ, ανεξαρτήτως των συχνών αλλαγών στην πολιτική ηγεσία του ΥΠΕΞ, και τη χορήγηση μισθοδοσίας σε μέλη του και αν τώρα αντιδιαστέλλουμε τη μονιμότητα και τις καθόλου ευκαταφρόνητες αμοιβές τους με τις συχνές μετακινήσεις προξένων και τις αυξημένες υποχρεώσεις τους, εύλογα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι είχαν αρχίσει να συσσωρεύονται πολλές δυσαρέσκειες από την πλευρά ορισμένων τουλάχιστον προξένων, ικανές να διαταράξουν την παράδοξη αυτή δομή που είχε συγκροτηθεί τα προηγούμενα χρόνια. Η οικοδόμηση αυτού του πολύμορφου και ανορθόδοξου μηχανισμού, ωστόσο, εξυπηρέτησε αρκετά αποτελεσματικά –με βάση τα δεδομένα– για μία περίπου εικοσαετία τις ανάγκες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, συνακόλουθα και τις ανάγκες του εκπαιδευτικού έργου. Φαίνεται, όμως, ότι τη δεδομένη χρονική στιγμή η δυναμική του μηχανισμού αυτού έχει φτάσει στα όριά του.

Από την άλλη, η αμφιθυμία και οι αντιφατικές διατυπώσεις των μελών του ΣΔΕΓ είναι αποτέλεσμα αυτού που επισημάναμε και σε άλλο σημείο, ότι εξαρχής δεν ήταν πολύ αυστηρά διατυπωμένα τα όρια ανάμεσα στον ΣΔΕΓ και στο ΥΠΕΞ, πράγμα που ασφαλώς μπορεί να διευκολύνει κάποιες φορές και σε ορισμένες περιστάσεις τη δράση τους. Όμως, σε περιόδους έντασης και επέκτασης του κύκλου εργασιών δημιουργεί σύγχυση αρμοδιοτήτων και συνεπώς τριβές. Όταν τα πράγματα φθάνουν στο σημείο αυτό, τότε η οικονομική δυσπραγία συνιστά ισχυρή αφορμή, αν δεν είναι από μόνη της ικανό και επαρκές αίτιο, ώστε να διαρραγούν οι πολιτικές και συνεργατικές σχέσεις. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το πού αρχίζει και πού τελειώνει η εθελοντική δράση των μελών του ΣΔΕΓ και το πού αρχίζουν και πού τελειώνουν οι

σχέσεις υπαλληλίας ανάμεσα στα δύο μέρη εξακολουθεί να αποτελεί ζητούμενο. Θεωρούμε ότι είναι δύσκολο οι σχέσεις αυτές να εντοπιστούν σε ένα συγκεκριμένο σημείο, το οποίο με απόλυτη ακρίβεια θα γίνει εφικτό να καταγραφεί. Γι' αυτό και εξαρχής αναγνωρίσαμε ως χαρακτηριστικό των σχέσεων ΥΠΕΞ και ΣΔΕΓ –και της εποχής γενικότερα– τη θολότητα των ορίων. Είναι αυτή, εξάλλου, η βασική αιτία που μας έκανε να εκταθούμε χρονολογικά τόσο πίσω από την ερευνώμενη περίοδο, προκειμένου να αναζητήσουμε τη συγκρότηση του λόγου στον οποίο εγγράφεται η έρευνα της συγκεκριμένης συλλογικότητας.

Ξαναγγίζοντας το νήμα της χρονικής αλληλουχίας, υπενθυμίζουμε ότι, παρά το οριακό σημείο στο οποίο φθάνουν οι σχέσεις ΣΔΕΓ και ΥΠΕΞ –όπως δείχνει η μεταξύ τους αλληλογραφία–, η διάρρηξη των σχέσεών τους δεν επήλθε το 1885 αλλά μέσα στο σχολικό έτος 1886-1887.¹⁵⁶ Βάσει της αλληλογραφίας των δύο φορέων προκύπτει ότι το 1885, κατά τη διακυβέρνηση Δηλιγιάννη, το συμβούλιο του Συλλόγου έφτασε να υποβάλει την παραίτησή του. Οι καθυστερημένες καταβολές των επιχορηγήσεων από το Υπουργείο είχαν φέρει σε οικονομικό αδιέξοδο το συμβούλιο. Για να αποτρέψει την παραίτηση, το ΥΠΕΞ ανταποκρίθηκε πολύ μετρημένα στις συνεχείς εκκλήσεις για καταβολή των χρημάτων. Πράγματι, το συμβούλιο συνέχισε να εκτελεί τα καθήκοντά του και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος παρέμεινε στην προεδρία του Συλλόγου, παρά τη διακοπή της μισθοδοσίας του.

Στις 13 Μαΐου 1886, ωστόσο, λίγες μέρες μετά την ανάληψη καθηκόντων από την κυβέρνηση Τρικούπη και ενώ στην πολιτική ηγεσία του ΥΠΕΞ βρίσκεται πλέον ο μακεδονικής καταγωγής Στέφανος Δραγούμης, μέλος του ΔΣ του ΣΔΕΓ από το

¹⁵⁶ Το 1885 το έλλειμμα του ελληνικού προϋπολογισμού έφτασε σχεδόν τα 60 εκατομμύρια, όπως επισημαίνει ο Douglas Dakin, παρά τις υποσχέσεις που είχε δώσει ο Τρικούπης ότι από το 1883 θα υπήρχε πλεόνασμα. Έτσι το 1885, αφού ανέλαβε την κυβέρνηση ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, σε μια προσπάθεια να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό περιέκοψε δραστικά τις δαπάνες και στην παιδεία. Αλλά το σύνολο των μέτρων που πήρε δεν ήταν αρκετό για την αναστύλωση των δημοσιονομικών που επιβαρύνθηκαν επικίνδυνα από την επιστράτευση που κήρυξε το Σεπτέμβριο του 1885. Όταν ανέλαβε και πάλι την πρωθυπουργία ο Χαρίλαος Τρικούπης, μέσα στο 1886, χειροτέρεψε, όπως σημειώνει ο Dakin, τα πράγματα καταργώντας τις περιστολές των δαπανών που είχε θεσπίσει ο Δηλιγιάννης και εισάγοντας πάλι τους φόρους που είχαν καταργηθεί. D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ό.π., σ. 225-226. Η κατάσταση αυτή, όπως είναι αναμενόμενο, δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο τη διεξαγωγή των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων στις ελληνορθόδοξες κοινότητες, συνακόλουθα και το έργο του ΣΔΕΓ.

1878,¹⁵⁷ φθάνει στο Υπουργείο νέα επιστολή του συμβουλίου του Συλλόγου.¹⁵⁸ Με την επιστολή αυτή επιχειρείται να ενημερωθεί και επίσημα ο Στέφανος Δραγούμης, ως νέος υπουργός, για το εξαιρετικά επείγον του αιτήματος να καταβληθούν αμέσως τα ποσά των επιχορηγήσεων και προπαντός όχι με το σταγονόμετρο. Ούτως ή άλλως, ποσά της τάξης των 30.000 δρχ., όπως αυτό για το οποίο ο νέος υπουργός είχε ήδη εγκρίνει ένταλμα πληρωμής, δεν επρόκειτο παρά να ανακουφίσουν πολύ μερικώς τις ποικίλες οφειλές του Συλλόγου προς διάφορους δικαιούχους.¹⁵⁹ Οι οφειλές μόνο για την πρώτη τετραμηνία του σχολικού έτους 1885-1886 ανέρχονται τη στιγμή εκείνη σε 12.706 οθωμανικές λίρες, ήτοι σε 343.062 δρχ. βάσει της τρέχουσας συναλλαγματικής ισοτιμίας, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του συμβουλίου.¹⁶⁰

Παρά τις ποικίλες δυσκολίες, πάντως, ο ΣΔΕΓ φαίνεται ότι αναλαμβάνει να συνεχίσει το έργο του και το σχολικό έτος 1886-1887.¹⁶¹ Όπως μαρτυρούν διάφορα έγγραφα, ο Σύλλογος ενεργεί εκ μέρους του ΥΠΕΞ μέχρι το Δεκέμβριο του 1886.¹⁶²

¹⁵⁷ Βλ. βιογραφικό σημείωμα στο *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π., σ. 142.

¹⁵⁸ ΑΥΕ, Φ. 1886 60/3, «Συνδρομαί υπέρ Φιλανθρωπικών και αγαθοεργών σκοπών (Σύλλογος, δαπάναι κηδειών, ιερατικών σχολών)», α.π.: 240/13.5.1886.

¹⁵⁹ Το συγκεκριμένο ποσό των 30.000 δρχ. επρόκειτο να καλύψει ορισμένες πολύ περιορισμένες ανάγκες. Ωστόσο, «πάσαι αι άλλαι δαπάναι, και ιδίως αι μισθοδοσίαι επί οκτώ μήνας όλων των κατά την Μακεδονίαν και την Θράκην Γυμνασιαρχών, Διευθυντών των Διδασκαλείων και Διευθυντριών των Παρθενωγαγείων, καθηγητών και διδασκάλων θέλουσι μείνει έτι εντελώς απλήρωτοι, όπερ είναι επισφαλέστατον εις εκείνας μάλιστα τας ουχί ευαρίθμους κατά την Μακεδονίαν και την Θράκην κοινότητας, ας πεισματωδώς διαμφισβητούσι προς ημάς οι Βούλγαροι και εν αις φόβος ύπάρχει μήπως τινες τουλάχιστον των απελπισθέντων λειτουργών της ημετέρας ενεργείας αποσκιρτήσωσι προς τους αντιπάλους εθνικισμούς και συνεπαγάγωσιν την ματαίωσιν της δια τοσούτων μόχθων και θυσιών κατορθωθείσης ημετέρας υπεροχής». Στο ίδιο.

¹⁶⁰ Το συμβούλιο επισημαίνει ότι από το Σεπτέμβριο του 1885 έχει λάβει 100.000 δρχ. αλλά παραπάνω από το μισό ποσό χρησίμευσε στην εξόφληση των οφειλών του προηγούμενου σχολικού έτους. Συνεπώς, σύμφωνα πάντα με τους υπολογισμούς του ΔΣ, για τις δύο πρώτες τετραμηνίες του σχολικού έτους 1885-1886 οφείλονται περί τις 300.000 δρχ. Το έγγραφο υπογράφει ο πρόεδρος Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Στο ίδιο.

¹⁶¹ Δε γνωρίζουμε τι είδους διαβεβαιώσεις έλαβε από τον Υπουργό Εξωτερικών προκειμένου να συνεχίσει το έργο του, όπως αυτό οριζόταν από τον «Κανονισμό του 1882».

¹⁶² Αποδείξεις πληρωμής εκπαιδευτικών και υποτρόφων της περιφέρειας Θεσσαλονίκης και Σερρών, οι οποίες έχουν ημερομηνία μέχρι 30 Δεκεμβρίου 1886, γράφουν ότι τα χρήματα στους ενδιαφερόμενους χορηγούνται «παρά του ΣΔΕΓ». Όσες έχουν ημερομηνία Ιανουαρίου 1887 γράφουν ότι τα χρήματα καταβλήθηκαν στους ενδιαφερόμενους «παρά του κ. Γ. Δοκού, Γενικού προξένου της Ελλάδος εν Θεσσαλονίκη». Μάλιστα οι πρώτες είναι τυπογραφημένες ενώ οι δεύτερες χειρόγραφες. Δείχνουν, κατά τη γνώμη μας την απότομη αλλαγή. βλ. ΑΥΕ, Φ. 1887, «Αποδείξεις Εκπαιδευτικών και υποτρόφων περιφέρειας Θεσσαλονίκης και Σερρών». Στον ΑΥΕ, Φ 1887, ΑΑΚ-Α τμ. 4 «Επιτροπή

Από τον Ιανουάριο, όμως, του 1887 το ΥΠΕΞ δημιουργεί μία νέα επιτροπή στη θέση του Συλλόγου, η οποία αναλαμβάνει την υλοποίηση του εκπαιδευτικού προγράμματος: την Επιτροπή προς ενίσχυσιν της ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας (ΕΠΕΛΕΠ). Μια τέτοιου τύπου αλλαγή στη μέση του σχολικού έτους δεν είναι δυνατό να συνιστά ομαλή μετάβαση, αλλά μαρτυρεί ρήξη στις σχέσεις των δύο παλαιών συνεργατών.

Στην έκθεση πεπραγμένων του 1902-1907,¹⁶³ το ΔΣ του ΣΔΕΓ κάνοντας αναδρομή στην τριακονταετή περίοδο κατά την οποία ο Σύλλογος δεν εξέδωσε πεπραγμένα, αναφέρει ότι το 1887 «επελθούσης διαφωνίας μεταξύ του επί των Εξωτερικών Υπουργείου και του Συλλόγου ως προς τον θεμελιώδη τρόπον της διεξαγωγής της εθνικής εργασίας και μετά την ανταλλαγήν αλληλογραφίας ευρισκομένης εις το Υπουργείον εν η εκτίθενται τα καθέκαστα», ο Σύλλογος παραιτήθηκε από τη χρηματοδότηση που έπαιρνε μέχρι εκείνη τη στιγμή. Παρακάλεσε, επίσης, το ΥΠΕΞ να λάβει μέριμνα για τον τρόπο σύμφωνα με τον οποίο θα διέθετε στο μέλλον τη χρηματοδότηση. Πράγματι, συνεχίζει το συμβούλιο, το υπουργείο ίδρυσε υπό την αιγίδα του την ΕΠΕΛΕΠ, με σκοπό «την διάθεσιν της χορηγίας της Βασιλικής Κυβερνήσεως». Ποια διαφωνία επήλθε όμως ανάμεσα στον ΣΔΕΓ και τι σημαίνει η διατύπωση ότι αυτή σχετίζεται με τον τρόπο διεξαγωγής της «εθνικής εργασίας»;

Το ΥΠΕΞ στις 9 Οκτωβρίου 1886 ανακοινώνει στον Πρόξενο Μοναστηρίου, Κωνσταντίνο Πανουργιά, ότι στο εξής ο μητροπολίτης Πελαγονίας ορίζεται υπεύθυνος για τη λήψη και διάθεση των αναγκαίων χρηματικών ποσών καθώς και για τη διατύπωση προτάσεων σχετικών με το διδακτικό προσωπικό και την εσωτερική τάξη των σχολών της μητρόπολής του. Το έγγραφο κοινοποιείται συγχρόνως στον

προς ενίσχυσιν της ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας», υπάρχουν και πολλά άλλα έγγραφα που δείχνουν ότι ήταν απότομη και απροετοίμαστη η αλλαγή που έγινε κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους, γι' αυτό και αρκετοί από τους ανθρώπους που συνεργάζονταν μέχρι εκείνη τη στιγμή με το Σύλλογο δεν είχαν ενημερωθεί και εξακολουθούσαν να προωθούν τα αιτήματά τους σε αυτόν ή θεωρούσαν ότι εκείνος ήταν υπεύθυνος για τη διευθέτηση των δικών τους ζητημάτων.

¹⁶³ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ... κατάλογοι», «Έκθεσις των πεπραγμένων του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων από του σχολικού έτους 1902-903 μέχρι του σχολικού έτους 1906-907 συμπεριλαμβανομένου». Το τεκμήριο δε φέρει αρίθμηση. Αν αριθμήσουμε εμείς σ. 4. Για την ταυτότητα του εγγράφου βλ *εδώ* υποσημ. 95 και 98.

ΣΔΕΓ.¹⁶⁴ Η απάντηση του προέδρου του, Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, είναι άμεση.¹⁶⁵ Σύμφωνα με τον τελευταίο, μία τέτοια ενέργεια ισοδυναμεί με ανάθεση «πάσης της εκπαιδευτικής εργασίας εν τη περιφέρεια Βιτωλίων¹⁶⁶ εις τον άγιον Πελαγονίας». Για την απόδοση, μάλιστα, «τοσούτον ευρείας αρμοδιότητος εις τον μητροπολίτην» ουδέποτε είχε γίνει λόγος μεταξύ του προέδρου και του επιτρόπου του υπουργείου.¹⁶⁷ Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος διατυπώνει τους λόγους για τους οποίους δε θεωρεί σωστή την απόφαση αυτή και κλείνει την απάντησή του προς τον υπουργό, ζητώντας του «εν τη συνέσει του» να επιφέρει «την προσήκουσαν θεραπείαν» στην κατάσταση, η οποία κατά τη γνώμη του δημιουργήθηκε από παρεξήγηση οφειλόμενη στη λανθασμένη πρόσληψη των οδηγιών που έστειλε ο Σύλλογος προς τον πρόξενο Μοναστηρίου.

Μετά από μερικές μέρες, στις 24 Οκτωβρίου, ο αντιπρόεδρος του Συλλόγου Αλέξανδρος Πασπάτης ενημέρωνε τον υπουργό ότι ύστερα από επιστολή που έλαβε από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο με ημερομηνία 20 Οκτωβρίου έσπευσε να συγκαλέσει ΔΣ.¹⁶⁸ Όπως προκύπτει από την επιστολή Πασπάτη, το θέμα για το οποίο εσπευσμένα συγκλήθηκε το συμβούλιο ήταν η ανάληψη της προεδρίας του Συλλόγου από κάποιο μέλος του συμβουλίου, πράγμα που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι στην επιστολή του της 20^{ης} Οκτωβρίου ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος ανακοίνωνε την παραίτησή του και ζητούσε να πληρωθεί η θέση του. Συνεπώς, η αφαίρεση αρμοδιοτήτων από το συμβούλιο του Συλλόγου, η οποία επήλθε με την αφαίρεση της διαχείρισης του εκπαιδευτικού έργου και του πακέτου των χρημάτων που του αντιστοιχούσε, και η ταυτόχρονη μεταβίβασή του στο μητροπολίτη Πελαγονίας στάθηκε η τελική αφορμή για τη διακοπή της συνεργασίας μεταξύ ΣΔΕΓ και ΥΠΕΞ. Είχαν ήδη αθροιστεί πολλές παρεξηγήσεις και διαφωνίες.

¹⁶⁴ Δε διαθέτουμε το ίδιο το έγγραφο του ΥΠΕΞ, αλλά αυτό με το οποίο απευθύνεται ο ΣΔΕΓ στο Υπουργείο. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αλληλογραφία ΣΔΕΓ με ΥΠΕΞ», α.π.: 792/15.10.1886. Στο τεκμήριο αυτό αναγράφονται τα στοιχεία του εγγράφου του ΥΠΕΞ (α.π.: 2474/9.10.1886).

¹⁶⁵ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αλληλογραφία ΣΔΕΓ με ΥΠΕΞ», α.π.: 792/15.10.1886.

¹⁶⁶ Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο.

¹⁶⁷ Ο Επίτροπος. Θυμίζουμε, είχε οριστεί από τον Κανονισμό του 1882 για να ελέγχει από την πλευρά του ΥΠΕΞ την οικονομική διαχείριση του ΔΣ του ΣΔΕΓ.

¹⁶⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αλληλογραφία ΣΔΕΓ με ΥΠΕΞ», α.π.: 825/24.10.1886.

Έτσι, ο αντιπρόεδρος του Συλλόγου στην επιστολή του απευθυνόμενος στον υπουργό Εξωτερικών, Στέφανο Δραγούμη, επισημαίνει: «Ως θέλετε ευαρεστηθή να παρατηρήσετε [...] ουδείς των συμβούλων εδέχθη ν' αναλάβη την προεδρείαν του Συλλόγου δια τον λόγον κυρίως ότι αι εργασίαι αυτού επολλαπλασιάσθησαν τοσούτον, ώστε απαιτούσι την αποκλειστικήν εις το έργον τούτο ενασχόλησιν». Κάτω από αυτές τις συνθήκες το συμβούλιο του Συλλόγου αποφασίζει να ζητήσει από την κυβέρνηση να απαλλάξει το Σύλλογο από τα καθήκοντα που του είχαν ανατεθεί το 1882. Εξάλλου, προσθέτει ο Αλέξανδρος Πασπάτης με περίσσια δόση ειρωνείας, το συμβούλιο έχει πεισθεί ότι ο υπουργός θα δεχθεί την παράκληση που του απευθύνει, με την ίδια προθυμία με την οποία λίγες μέρες πριν είχε αφαιρέσει από τη δικαιοδοσία του Συλλόγου την περιφέρεια Βιτωλίων, «ήτοι το τρίτον, αληθώς ειπείν των χωρών εις ας κατά τον κανονισμόν εκτείνεται η ενέργεια του Συλλόγου» και το ένα τρίτο του συνολικού διατιθέμενου για το εκπαιδευτικό έργο ποσού, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο. Ο αντιπρόεδρος κλείνει την επιστολή του ζητώντας από την κυβέρνηση να λάβει άμεση πρόνοια για την αναπλήρωση του Συλλόγου σχετικά με τις μέχρι τότε υποχρεώσεις του, τονίζοντας ότι το συμβούλιο δεν μπορεί να προβεί σε καμία ενέργεια εφόσον χηρεύει η θέση του προέδρου.

Στις 25 Οκτωβρίου το ΥΠΕΞ ανακοινώνει στο Σύλλογο ότι η παραίτηση του συμβουλίου από τα ανειλημμένα προς το υπουργείο καθήκοντα γίνεται δεκτή. Ωστόσο, απευθύνει παράκληση στα μέλη του συμβουλίου να εξακολουθήσουν να διευθύνουν «τα της προκειμένης εργασίας» το πολύ για δεκαπέντε ακόμη μέρες, μέχρι το υπουργείο να διευθετήσει οριστικά το συγκεκριμένο ζήτημα. Αυτή τη φορά οι παραιτήσεις ακολουθούν η μία την άλλη και γίνονται δεκτές.¹⁶⁹ Οι διαδικασίες για την εξεύρεση λύσης από την πλευρά του υπουργείου διαρκούν περισσότερο από δεκαπέντε μέρες, καθώς επισήμως τουλάχιστον η απαλλαγή του Συλλόγου από τα καθήκοντά του γίνεται στις 30 Ιανουαρίου του 1887. Ο Στέφανος Δραγούμης ανακοινώνει στο ΔΣ του ΣΔΕΓ ότι το έργο, η διαχείριση του οποίου μέχρι εκείνη τη στιγμή ήταν αρμοδιότητα του Συλλόγου, θα αποτελεί στο εξής αρμοδιότητα της

¹⁶⁹ Έγγραφο ΥΠΕΞ με υπογραφή Δραγούμη. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αλληλογραφία ΣΔΕΓ με ΥΠΕΞ» α.π.: 2446/25.10.1886.

Επιτροπής προς ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και παιδείας.¹⁷⁰ Το υπουργείο, ευχαριστεί τον ΣΔΕΓ για τη μέχρι εκείνη τη στιγμή αφιλοκερδή,¹⁷¹ δραστήρια και «πεφωτισμένη εργασία» του και τον πληροφορεί ότι έχει ήδη αποστείλει εγκύκλιο στους έλληνες προξένους στην Αλβανία, Ήπειρο, Μακεδονία και Θράκη με εντολή να μην πάνουν να του παρέχουν τη βοήθειά τους, όποτε ο Σύλλογος τη χρειαστεί.

Αν η πραγμάτωση των εκπαιδευτικών ενεργειών από την ελληνική πλευρά σε ξένο έδαφος, και μάλιστα ως προϊόν συνεργασίας δύο φορέων με αδιευκρίνιστα τα μεταξύ τους όρια, είναι εξαρχής δυσχερής, γίνεται ακόμη δυσχερέστερη όταν οι συνθήκες που επέτρεπαν τη συνεργασία αυτή μεταβάλλονται τόσο ώστε πλέον να επιβάλουν τη λύση της. Για να το θέσουμε διαφορετικά, αν κατά τη δεκαετία του 1870 ο ΣΔΕΓ μπορεί να αυτοαποκαλείται και να είναι «άμεσος συμπράκτωρ αυτού του Υπουργείου των Εξωτερικών»¹⁷² στην υλοποίηση του εκπαιδευτικού και του «εθνικού εν γένει έργου» στις διεκδικούμενες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το 1886-1887 δεν μπορεί πια. Πολλά έχουν αλλάξει στο μεταξύ και σε ό,τι αφορά τα ιστορικά συμφραζόμενα και σε ό,τι αφορά στους ίδιους τους μηχανισμούς-φορείς.

Η ανορθόδοξη δομή, που ήθελε τους Έλληνες προξένους να λογοδοτούν στον ΣΔΕΓ και να είναι οικονομικά εξαρτημένοι απ' αυτόν, το συμβούλιο του ΣΔΕΓ με τη σειρά του να είναι εξαρτημένο από τα εντάλματα πληρωμής που υπογράφονταν από τον εκάστοτε υπουργό Εξωτερικών και αυτόν με τη σειρά του να είναι εξαρτημένος από το Υπουργείο Οικονομικών και την ελαστικότητα του κρατικού προϋπολογισμού, είχε φτάσει στα όριά της. Πρώτα απ' όλα, όταν το 1871 ο ΥΠΕΞ έστειλε την περίφημη εγκύκλιο στους «εν Ανατολή προξένους», εντέλλοντάς τους να

¹⁷⁰ Στο τεκμήριο αυτό αναφέρεται ότι το ΥΠΕΞ αποφασίζει βάσει του εγγράφου υπ' αριθ. 825/24.10.1886 του ΣΔΕΓ και του 2646/25.10.1886 δικού του. Βάσει δηλαδή των εγγράφων που παρουσιάσαμε. Στη συνέχεια παρουσιάζει τη σύνθεση της επιτροπής. Η επιτροπή είναι πενταμελής και αποτελείται από τον Διονύσιο Στεφάνου, δικαστικό, τον Στέφανο Στρέιτ, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο, τον Μίνωα Λάππα, τμηματάρχη του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Παιδείας, τον Αγαμέμνονα Κομπότη, τμηματάρχη του ΥΠΕΞ, και τον Ευγένιο Ζαλοκώστα, επίσης τμηματάρχη του ΥΠΕΞ. Η επιτροπή θα λειτουργεί υπό τις εντολές του ΥΠΕΞ και σύμφωνα με τον κανονισμό λειτουργίας της δεν προβλέπεται καμία πρόσθετη αμοιβή για τα μέλη της. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αλληλογραφία ΣΔΕΓ με ΥΠΕΞ», α.π.: 850/30.1.1887.

¹⁷¹ Όπως είδαμε, δεν αφορά όλους τους συμβούλους αυτό.

¹⁷² Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ...κατάλογου», «Πρόλογος 2». Δεν φέρει αρίθμηση η συγκεκριμένη σελίδα. Αν αριθμήσουμε εμείς, σ. 2. Βλ. *εδώ* υποσημ. 95 και 98.

συνεργαστούν με τον ΣΔΕΓ στη συγκρότηση του μηχανισμού ο οποίος θα αναλάμβανε το έργο της διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων, ήταν άλλα τα όρια του ελληνικού κράτους, πολύ λιγότερα τα προξενεία του στην «Ανατολή», διαφορετικές ακόμη και οι προτεραιότητες της εξωτερικής πολιτικής. Όλα αυτά μεταβάλλονται στα περίπου είκοσι χρόνια που μεσολαβούν, καθώς μεταβάλλονται συγχρόνως και τα διεθνή δεδομένα.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 φαίνεται ότι το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών αρχίζει να αναγνωρίζει επίσημα ως κίνδυνο τον «πανσλαβισμό». Αφήνει μεγάλο πεδίο δράσης για την αντιμετώπισή του, όμως, στην ημιεξαρτημένη ή ημιαυτοτελή –αναλόγως από ποια πλευρά θα δει κανείς τα πράγματα– συλλογικότητα, τον ΣΔΕΓ. Όπως έχει συμβεί και με άλλες συλλογικότητες σε όλο το 19^ο και 20^ο αιώνα, ο ΣΔΕΓ ασφαλώς καταλαμβάνει το χώρο που του παραχωρείται.¹⁷³ Λειτουργεί δραστήρια έχοντας μεγαλόσχημους προέδρους και συμβούλια, τα οποία τροφοδοτούν τους υπουργικούς θώκους σε διάφορες κυβερνήσεις. Στην πραγματικότητα, λειτουργεί σαν να βρίσκεται εντός των κυβερνητικών ορίων, ειδικά, την περίοδο κατά την οποία ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος είναι σύμβουλος και κατόπιν πρόεδρος.

Ωστόσο, το έτος 1886 κατά το οποίο και επήλθε η ρήξη του συγκεκριμένου είδους σχέσεων ανάμεσα στα δύο μέρη, οι μεταβολές που έχουν συντελεστεί τόσο στο ιστορικό πλαίσιο όσο και στους ίδιους τους μηχανισμούς-φορείς, στο ΥΠΕΞ και

¹⁷³ Ενδεικτικό παράδειγμα, τα οποίο σχετίζεται με την έρευνά μας, είναι πρωτίστως η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Βλ. *εδώ* το πρώτο κεφάλαιο. Επίσης, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Ένωση των Ελληνίδων (1897) και το Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών το οποίο ιδρύει, ενώ η δράση της συλλογικότητας δεν περιορίζεται μόνο στην εκπαίδευση. Επιπλέον, το Λύκειο των Ελληνίδων –αν και ξεκινά τη δράση του τον 20^ο αιώνα (1911)–, το οποίο αναπτύσσει και αυτό ποικίλη δράση και συχνά υποκαθιστά το κράτος στους τομείς δραστηριοποίησής τους. Παραμένουμε συνειδητά σε ορισμένα παραδείγματα μόνο από τον ελληνικό χώρο. Βιβλιογραφία για τη ΦΕ βλ. στο πρώτο κεφάλαιο. Για τις άλλες δύο συλλογικότητες ενδεικτικά: Efi Avdela, Angelika Psarra, “Engendering ‘Greekness’: Women’s Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth-Century Greece”, *Mediterranean Historical Review*, 20 (2005), σ. 67-79. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, Σοφία Χατζηστεφανίδου, «‘Σπουδαί και αναγνώσεις μου’: άγνωστα στοιχεία για τη ζωή και το έργο της Αικατερίνης Λασκαρίδου (1842-1916) μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα», στο Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 207-250. Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων, 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2010. Μαρία Πρέκα, «Γυναικεία σωματειακή δράση και οι μεταμορφώσεις της», *Τα Ιστορικά*, 54 (2011), σ. 261-267. Βλ. επίσης, τη βιβλιογραφία για τους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους που έχουμε ήδη παραθέσει.

στον ΣΔΕΓ, είναι τέτοιες που επιβάλλουν και στους δύο περισσότερη αυτονομία και αυτοτέλεια και λιγότερες περιπλοκές. Το ΥΠΕΞ με υπουργό τον Στέφανο Δραγούμη επιδεικνύει πιο αποφασιστική πολιτική σχετικά με το «εν Ανατολή» εκπαιδευτικό έργο και στηρίζεται στο δικό του μηχανισμό χωρίς την οργανική μεσολάβηση του Συλλόγου. Ο ΣΔΕΓ από την άλλη, όταν βλέπει ότι αρχίζει να τον αποβάλλει, να τον διώχνει, ο φορέας στη διάθεση του οποίου είχε θέσει τόσο τις προσπάθειές του όσο και το μηχανισμό που συγκρότησε, θυμάται ότι είναι «αυτοτελές σωματείο». Οι εξελίξεις αυτές όμως δεν ταιριάζουν στον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, ο οποίος παραιτείται. Τα τελευταία δύο περίπου χρόνια της σχετικά σύντομης προεδρίας του, πάντως, θεωρούμε ότι είναι χρόνια μεταχιμακά. Ιδιαίτερα το έτος 1886 αποτελεί κατά την εκτίμησή μας χρονική τομή. Η προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία οδηγεί στην ανάγκη να επαναπροσδιοριστούν οι ελληνικές διεκδικήσεις στη Μακεδονία. Μέσα στο νέο πλαίσιο προσαρμόζονται οι πολιτικές τόσο του ΥΠΕΞ όσο ασφαλώς και του ΣΔΕΓ. Σε ό,τι αφορά τον ΣΔΕΓ, οι εξελίξεις αυτές γεννούν την ανάγκη τα μέλη του συμβουλίου του να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητά του. Με άλλα λόγια, θα λέγαμε μεταφορικά ότι ο Σύλλογος ξανασχεδιάζει τον εαυτό του, αφού αναγκάζεται να επανακαθορίσει τη δράση του βασίζοντάς την πια στους δικούς του πόρους.

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας, το 1881, είχε φέρει τη Μακεδονία πιο κοντά στην Αθήνα και διευκόλυνε σαφώς την επιτήρησή της. Εξάλλου και ο αριθμός των ελληνικών προξενείων αυξάνεται στα έξι, με έδρες όχι μόνο τη Θεσσαλονίκη και το Μοναστήρι αλλά και την Καβάλα, τις Σέρρες, τα Σκόπια και την Ελασσόνα. Το 1886 η Βουλγαρία, η Ρουμανία και η Σερβία διαθέτουν πλέον πολύ μεγάλα ποσά η καθεμία για την προώθηση της δικής της εθνικής προπαγάνδας, συνακόλουθα και της εκπαιδευτικής δραστηριότητας.¹⁷⁴ Επίσης, για την εκτίμηση της κατάστασης στις διεκδικούμενες περιοχές είναι ενδεικτικές ως στοιχείο οι κοινωνικές διεργασίες που

¹⁷⁴ Οι Ρουμάνοι προωθούσαν επίσης τη δική τους προπαγάνδα κυρίως στην προξενική περιφέρεια Μοναστηρίου, όπου οι βλάχικες δημογραφικές νησίδες ήταν συμπαγείς. Για την εκπαιδευτική βουλγαρική, ρουμανική και σερβική προπαγάνδα κυρίως στην περιοχή του Μοναστηρίου πίνακες και αριθμητικά στοιχεία βλ. και Σ. Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας* (1870-1904), ό.π., σ. 19-46. Βλ. επίσης, πολυσέλιδη έκθεση του πρόξενου Μοναστηρίου (1891) στο Σ. Βούρη, *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση 1875-1907*, ό.π., σ. 179-191.

λαμβάνουν χώρα ακόμη και σε πόλεις ή χωριά όπου δεν υπήρχε βουλγαρική, ρουμανική, ή σερβική παράταξη. Ξεσπούσαν συχνά σφοδρές πολιτικές διαμάχες μεταξύ των φιλελευθέρων και των συντηρητικών.¹⁷⁵ Από το 1880, μικτή επιτροπή (ελληνική, σλαβική και αλβανική) ζητούσε από τους ευρωπαίους προξένους τη σύσταση προσωρινής κυβέρνησης και την αυτονόμηση της Μακεδονίας. Την ίδια περίοδο, σοβαρά προβλήματα σημάδευαν και τις σχέσεις των εκκλησιαστικών με τις ελληνικές προξενικές αρχές, έκφραση των οποίων ήταν και η παραίτηση του Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ το 1884. Η περίοδος, όμως, 1886-1894 χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια προσέγγισης με το Πατριαρχείο και την αυξημένη παρουσία μητροπολιτών στο προσκήνιο, οι οποίοι ταλαντεύονταν ανάμεσα στην ανάγκη του οικουμενικού θρόνου να αποφύγει την επιδείνωση της ρήξης με την Εξαρχία και στις εθνικές επιταγές προς τις οποίες τους καλούσαν επιτακτικά να συμμορφωθούν οι έλληνες πρόξενοι.¹⁷⁶

Οι καταστάσεις τις οποίες διαμόρφωναν οι εξελίξεις αυτές δεν ήταν εύκολο να γίνουν πια αντικείμενο διαχείρισης από ιδιωτικά σωματεία. Από την άλλη, δεν ήταν εύκολο και στο ΥΠΕΞ να ασκήσει την πολιτική προσέγγισης με τους μητροπολίτες, και συνεπώς με το Πατριαρχείο, με επικεφαλής του ΣΔΕΓ τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο. Ο τελευταίος φοβόταν την άρση του σχίσματος και τους χειρισμούς του Πατριαρχείου, το οποίο κατά τη γνώμη του, σε δεδομένες στιγμές συναρτούσε «την εαυτού σωτηρίαν από του προς τους Βουλγάρους συμβιβασμού δια της άρσεως του σχίσματος».¹⁷⁷ Ο πρόεδρος του ΣΔΕΓ θεωρούσε ότι η μόνη λύση

¹⁷⁵ Βλ. Πέτρος Πέννας, «Επίδες περί την κοινοτικήν οργάνωσιν της πόλεως Σερρών και τα πρακτικά της εν Σέρραις Εξαρχίας των μητροπολιτών Θεσσαλονίκης», *Σερραϊκά Χρονικά*, 2 (1957), σ. 67-125. Περικλής Βακουφάρης, «Ο αναθεωρημένος κανονισμός της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης του 1874 και οι διενέξεις των κοινοτικών αρχόντων», *Θεσσαλονίκη*, 3 (1992), σ. 169-184. Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη την εποχή του Τρικούπη», στο Κάιτη Αρώνη Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σ. 7-10.

¹⁷⁶ Για τα ζητήματα αυτά βλ. βιβλιογραφία *εδώ* σημ. 124. Για τη στάση του Ιωακείμ Γ΄ βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «'Νοερές κοινότητες' και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», *ό.π.*, σ. 115. Επίσης, Δ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, *ό.π.*, σ. 339-344.

¹⁷⁷ Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος προειδοποιούσε το φίλο του Χαρίλαο Τρικούπη: «Η άρσις του σχίσματος εμπορεί ίσως να διασώση τελευταία τινα ναυάγια των αξιώσεων ημών, αλλ' επί τω απαραίτητω όρω ότι η υπόθεσις δε θέλει διεξαχθεί υπό των ανθρώπων εις τας χείρας των οποίων παίζεται άχρι τούδε η τύχη του ημετέρου γένους», των κύκλων του Πατριαρχείου δηλαδή. Σ. Καράβας, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», *ό.π.*, σ. 163.

ήταν η διατήρηση της οθωμανικής κυριαρχίας, η οποία λειτουργούσε ως ανάχωμα στο σλαβικό επεκτατισμό, και η διατήρηση του σχίσματος, το οποίο με τη σειρά του λειτουργούσε ως υποκατάστατο της αρχής των εθνοτήτων, ώσπου η συγκυρία θα επέτρεπε και άλλου τύπου χειρισμούς.¹⁷⁸ Επομένως, η προσέγγιση των μητροπολιτών και η δικαιοδοσία που τους παρείχε το ΥΠΕΞ, όπως η περίπτωση του μητροπολίτη Μοναστηρίου, σήμαινε απόκλιση στις σχέσεις του ΣΔΕΓ και των προξενείων. Μετά από την ακολουθία των γεγονότων που παρουσιάσαμε, δεν είναι, επομένως, περίεργο που το τέλος εποχής αυτού του είδους της συνεργασίας μεταξύ ΣΔΕΓ και ΥΠΕΞ έχει ουσιαστικά την υπογραφή του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου.

Νέα κατάσταση, νέα καθήκοντα: «Η ανεξάρτητος εργασία» του ΣΔΕΓ

Α) Συνδρομές σε κοινότητες και σωματεία «προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων»
Η ρήξη στη συγκεκριμένη μορφή συνεργασίας που επιφέρει η διακοπή χρηματοδότησης του ΣΔΕΓ από το ΥΠΕΞ συμβάλλει σημαντικά στη συρρίκνωση των οικονομικών πόρων του Συλλόγου, από την άλλη όμως τον ωθεί στην επαναδιαπραγμάτευση βασικών χαρακτηριστικών της ταυτότητάς του. Ως συλλογικότητα διεκδικεί μια πραγματική αυτοτέλεια –ανεξαρτησία, για την ακρίβεια– και επιχειρεί να την υπερασπιστεί στη συνομιλία της με την κρατική πολιτική, η οποία διατηρείται με άλλη μορφή σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο. Ο ΣΔΕΓ κατά την τελευταία πολύ κρίσιμη για τις διεκδικήσεις του δεκαπενταετία, μάλιστα, –από το 1898 και εξής– συστηματοποιεί και εξελίσσει παγιωμένες πρακτικές, όπως αυτή των υποτροφιών, προκειμένου, βάσει της στρατηγικής που έχει εκπονήσει, να κάνει την παρέμβασή του όσο γίνεται πιο ουσιαστική παρά τα μειωμένα οικονομικά του μέσα. Η ρήξη αυτή, συνεπώς, συνιστά άλλη μία τομή, ποιοτική αυτή τη φορά, για την ταυτότητα και τη δράση του Συλλόγου.¹⁷⁹

Ο ΣΔΕΓ με κάποιο τρόπο επιζεί και μέσα στη νεοϊδρυμένη ΕΠΕΛΕΠ. Επικεφαλής της επιτροπής είναι ο Διονύσιος Στεφάνου, προσωπικός φίλος του

¹⁷⁸ Στο ίδιο σ. 163.

¹⁷⁹ Επισημάναμε λίγο πιο πάνω ότι το 1886 αποτελεί χρονική τομή και για την τροπή που παίρνουν τα πράγματα λόγω της προσάρτησης της Ανατολικής Ρωμυλίας και λόγω της επιβαρυνμένης ελληνικής οικονομίας.

Χαρίλαου Τρικούπη και μέλος ο ίδιος του ΣΔΕΓ. Ίσως, μάλιστα, αυτή του η σχέση με τον έλληνα πρωθυπουργό τον κάνει, όταν συντάσσει το βιογραφικό σημείωμα για τον παλιό του δάσκαλο και ιδρυτή του Συλλόγου, Γρηγόριο Παπαδοπούλο, να καταλογίζει τη διαφωνία που «επήλθε» μεταξύ του Συλλόγου και του ΥΠΕΞ στην κυβέρνηση Δηλιγιάννη, η οποία «επιδιώκουσα ουσιαστικώς ανεπαίσθητον ανακούφισιν του Ελληνικού λαού εκ της ελαφράς φορολογίας, προέβη εις περικοπάς απαιτητών δαπανών, ως ήτο η περικοπή της επιχορηγήσεως, ην παρείχε το κράτος προς τον Σύλλογον προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, δια την παρ' αυτού ενίσχυσιν της Παιδείας εις Μακεδονίαν και Θράκην. Την όλως αδικαιολόγητον αυτήν περικοπήν επέκρινε δριμύτατα ο Χαρίλαος Τρικούπης».¹⁸⁰ Εμείς, όμως, γνωρίζουμε ότι η εκδοχή αυτή παραλείπει σειρά σημαντικών γεγονότων. Δείχνει ότι η «διαφωνία» έχει μόνο οικονομικό περιεχόμενο, ενώ τα πράγματα αποδεικνύεται ότι ήταν πολύ πιο σύνθετα.¹⁸¹ Από το 1887 ο ΣΔΕΓ εμφανίζεται με ανανεωμένα ταυτοτικά του χαρακτηριστικά, καθώς σύμφωνα με τα λόγια του συμβουλίου του αρχίζει η «ανεξάρτητος και άνευ ουδεμιάς έξωθεν συνδρομής εργασία του συλλόγου», μια και από την ίδρυσή του «μέχρι του έτους 1886 τα υλικά, ως επί το πλείστον, μέσα» προέρχονταν από το ΥΠΕΞ. Ο ΣΔΕΓ, επομένως, αναλαμβάνει τη συνέχιση του έργου που δηλώνει η επωνυμία του με ίδιους πόρους και βοήθεια «εκ των έξω» γενναίων χορηγών, όπως δηλώνει ο Διονύσιος Στεφάνου.¹⁸²

Ο ΣΔΕΓ και το ΥΠΕΞ εργάζονται πλέον χωριστά στις διεκδικούμενες περιοχές. Αυτή η εσωτερική ασυνέχεια στη διαδικασία διάχυσης «των ελληνικών γραμμάτων» δεν αλλοιώνει την ελληνική εκπαιδευτική παρέμβαση στην «Ανατολή». Όπως ήδη

¹⁸⁰ «Σκιαγραφία Γρηγορίου Παπαδοπούλου (1819-1873)», *ό.π.*, σ. 32.

¹⁸¹ Επιπλέον, η επιλογή του αυτή δείχνει, κατά την προσωπική μας ανάγνωση, ότι δε θέλει την εποχή που συντάσσει το βιογραφικό, το 1911 δηλαδή, να τοποθετηθεί καθαρά και να φανεί προς τα έξω ότι η οριστική χρηματοδότηση σταματά επί Χαρίλαου Τρικούπη και Στέφανου Δραγούμη, ο οποίος, όπως θα δούμε παρακάτω, όχι μόνο είναι μέλος του συμβουλίου του ΣΔΕΓ αλλά και πρόσωπο που θα παίζει ακόμη για χρόνια ενεργό ρόλο στην ελληνική πολιτική σκηνή, με πολύ ισχυρά ερείσματα στη Μακεδονία. Ας μην ξεχνάμε ότι η ελληνική πλευρά με την πρώτη βενιζελική διακυβέρνηση ετοιμάζεται για την τελική αναμέτρηση, η οποία θα έρθει λίγο αργότερα με τους Βαλκανικούς πολέμους. Είναι πολύ πιο βολικό, λοιπόν, να ειπωθεί ένα μέρος της αλήθειας, αυτό που αφορά την περικοπή της δαπάνης από το Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Ο τελευταίος όχι μόνο δεν υπήρξε ποτέ μέλος του ΣΔΕΓ (αντίθετα έπαιξε σημαίνοντα ρόλο στην ηγεμονική πορεία της ΦΕ, όπως δείξαμε στο πρώτο κεφάλαιο), αλλά όταν συντάσσεται το βιογραφικό σημείωμα έχει ήδη περάσει στην ιστορία.

¹⁸² «Σκιαγραφία Γρηγορίου Παπαδοπούλου (1819-1873)», *ό.π.*, σ. 21.

τονίσαμε, παρά τις δυσλειτουργίες και τις δυσχέρειες που δε σταματούν καθόλου μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, η συνέχεια είναι αυτή που χαρακτηρίζει την εκπαιδευτική παρέμβαση ως πτυχή της εξωτερικής πολιτικής. Τα όρια της συγκεκριμένης έρευνας δε μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε αναλυτικά τις πρακτικές και τους λόγους και των δύο μηχανισμών, της ΕΠΕΛΕΠ και του ΣΔΕΓ. Ο ΣΔΕΓ, όμως, αποτελεί και μετά την ίδρυση της ΕΠΕΛΕΠ βασικό μηχανισμό, αν και σαφώς οικονομικά αποδυναμωμένο, δίπλα στο υπουργείο. Η οικονομική του αποδυνάμωση επιφέρει συρρίκνωση των δραστηριοτήτων του. Το μεγάλο μέρος των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων υλοποιείται τώρα από την ΕΠΕΛΕΠ. Για να καταλάβουμε πόσο επηρεάστηκε η εκπαιδευτική παρέμβαση του Συλλόγου στις περιοχές του ενδιαφέροντός του μετά τη διακοπή της χρηματοδότησής του από το ΥΠΕΞ, θα παρουσιάσουμε παρακάτω και θα σχολιάσουμε και ποσοτικά στοιχεία που περιέχονται σε απολογιστικά του κείμενα.

Έχουμε ήδη επισημάνει ότι μετά την έκθεση πεπραγμένων του ΣΔΕΓ, η οποία ανακοινώνεται στο συνέδριο του 1879, μεσολαβεί ένα διάστημα τριάντα περίπου χρόνων για να ακολουθήσει η επόμενη. Το ΔΣ του Συλλόγου εξηγεί πως η μεγάλη αυτή καθυστέρηση οφείλεται στην εκτίμηση των εκάστοτε συμβουλίων του ότι εξαιτίας της φύσης του έργου του στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της ειδικής σχέσης του με το ΥΠΕΞ δεν έπρεπε να δημοσιοποιεί τις ενέργειες και δραστηριότητες του, για να μη θέσει σε κίνδυνο την αποτελεσματικότητά του συγκεκριμένου έργου.¹⁸³ Για το λόγο αυτό στα απολογιστικά κείμενα που συντάσσει –παραπάνω από τρεις δεκαετίες αργότερα– περιλαμβάνεται αναδρομικός απολογισμός της δράσης του από το 1878 μέχρι το 1902. Το ΔΣ του ΣΔΕΓ συγκροτεί έτσι μία εκ των υστέρων αφήγηση για τη συνέχεια και ενότητα της δράσης του.

Τα μέλη του ΔΣ εκτιμούν ότι η «ανεξάρτητος εργασία» του Συλλόγου αρχίζει από το 1886, όταν διακόπτεται η χρηματοδότησή του από το ΥΠΕΞ. Γίνεται, ωστόσο, σαφές ότι η συνεργασία με το ΥΠΕΞ δε σταματά ποτέ. Αλλάζει απλώς μορφή. Από το 1886 και εξής, το ΥΠΕΞ έχει την πρωτοκαθεδρία και από την άποψη των ποσών

¹⁸³ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ...κατάλογου», «Πρόλογος 1». Η σ. δε φέρει αριθμηση. Αν αριθμήσουμε εμείς σ. 1.

που διακινούνται και από την άποψη της ιεραρχίας.¹⁸⁴ Οι πρόξενοι δεν είναι υποχρεωμένοι να απευθύνονται στον ΣΔΕΓ για να χρηματοδοτήσουν τις εκπαιδευτικής φύσης δραστηριότητές τους ή να αποφασίσουν για διάφορες άλλες παραμέτρους των δραστηριοτήτων αυτών. Η χρηματοδότησή τους και η συνεννόηση για τη λήψη των αποφάσεων γίνεται με την ΕΠΕΛΕΠ στην Αθήνα. Ο ΣΔΕΓ από την άλλη με ίδιους πόρους αποφασίζει για το πώς θα συνεχίσει από την πλευρά του την παρέμβασή του στις ελληνορθόδοξες κοινότητες.

Ο ΣΔΕΓ, λοιπόν, συνεργάζεται με τα προξενεία για να διευκολυνθεί στο έργο του. Παράλληλα, όμως, διευκολύνει με τη σειρά του την ΕΠΕΛΕΠ –που, όπως είναι φυσικό, συντονίζει τις ενέργειές της μέσω των προξενείων– καθώς διατηρεί και εκείνος το δικό του δίκτυο τόσο στην Αθήνα όσο και στις περιοχές δράσης του. Έτσι, οι δύο φορείς φροντίζουν ώστε στις, ούτως ή άλλως, μεγάλες δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν, να μην προστίθενται και εκείνες από την παντελή έλλειψη συντονισμού. Υπήρχε κίνδυνος, για παράδειγμα, να χρηματοδοτούνται συγχρόνως κοινότητες για τα ίδια σχολεία και από τους δύο φορείς, ενώ στόχος των φορέων ήταν να δρουν συμπληρωματικά. Αν και πρέπει να θεωρηθούν αναπόφευκτες κάποτε οι επικαλύψεις, είχε προκριθεί, απ’ ό,τι φαίνεται, μία στρατηγική αντιμετώπισης του ζητήματος αυτού. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη στρατηγική, το σύνολο σχεδόν των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων του ΣΔΕΓ –π.χ. συντήρηση του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης για όσο χρονικό διάστημα λειτουργούσε, χορηγήματα προς τις κοινότητες για ίδρυση ή συντήρηση σχολείων, χορήγηση υποτροφιών, αποστολή διδακτικών οργάνων, χαρτών και βιβλίων– σχεδιαζόταν και διεξαγόταν από τον ίδιο, με δικά του χρήματα αλλά αφού έπαιρνε πληροφορίες και από τις προξενικές αρχές.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Αν και φαίνεται γενικά ότι από την περίοδο αυτή και για το μεγαλύτερο διάστημα της δεκαετίας του 1890 παρατηρείται μία κάμψη στην εκπαιδευτική δραστηριότητα της ελληνικής πλευράς στις ελληνορθόδοξες κοινότητες και κυρίως στη Μακεδονία. Η κάμψη αυτή οφείλεται σε ποικίλες δυσχέρειες –πολύ σημαντικό ρόλο παίζουν η πολύ κακή οικονομική κατάσταση στην οποία βρίσκεται το ελληνικό κράτος– σε συνδυασμό με την αυξανόμενη ένταση της αντίστοιχης προσπάθειας των άλλων βαλκανικών εθνικισμών, όπως εξηγούμε σε διάφορα σημεία της ανάλυσής μας.

¹⁸⁵ Με τη σειρά τους οι πρόξενοι συνεργάζονταν με τις μητροπόλεις για τη συγκέντρωση των απαιτούμενων πληροφοριών, μολονότι όχι πάντα χωρίς προβλήματα, όπως σημειώσαμε ήδη. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ...κατάλογοι», «Πρόλογος 5», σ. 5. Η σελίδα του τεκμηρίου είναι αριθμημένη.

Σε ένα από τα απολογιστικά κείμενα του Συλλόγου επισημαίνεται ότι το κύριο εκπαιδευτικό έργο του επικεντρώνεται στη Μακεδονία, γιατί εκεί «ο αγών κατά των αντιπάλων του Ελληνισμού» θεωρήθηκε εξ αρχής ο «κατ' εξοχήν σπουδαιότερος και ο μάλλον εμπεριέχων περισσότερους κινδύνους, ως εκ των ισχυρών και πολλών μέσων» τα οποία διέθεταν οι αντίπαλοι.¹⁸⁶ Δεν παραμελήθηκαν όμως και οι άλλες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όπως προκύπτει από την έκθεση, τα χορηγήματα του Συλλόγου, αν και επανεξετάζονται κάθε σχολική χρονιά, είναι, ωστόσο, διαρκή. Γι' αυτό ο κατάλογος των χορηγημάτων μένει ως επί το πλείστον αμετάβλητος, εκτός από κάποιες σπάνιες προσθαφαιρέσεις κοινοτήτων, οι οποίες υπαγορεύονται από τις περιστάσεις και υποδεικνύονται από τους συνεργάτες του Συλλόγου.¹⁸⁷

Πιο συγκεκριμένα, οι συνδρομές τις οποίες παρέχει ο Σύλλογος σε κοινότητες για το διάστημα 1902-1910, διάστημα για το οποίο διαθέτουμε πιο αναλυτικά στοιχεία και κατά το οποίο παρατηρείται ένταση των εκπαιδευτικών δράσεων τόσο από την πλευρά του ΣΔΕΓ όσο και από την πλευρά της ΕΠΕΛΕΠ, χωρίζονται σε δύο κατηγορίες.¹⁸⁸ Η πρώτη περιλαμβάνει κοινότητες, κυρίως της Μακεδονίας, οι οποίες επιθυμούσαν την ίδρυση σχολείων αλλά η κακή οικονομική τους κατάσταση δεν τους επέτρεπε να προχωρήσουν σε οποιαδήποτε σχετική ενέργεια. Στις κοινότητες αυτές ο ΣΔΕΓ παρείχε όλο το απαιτούμενο ποσό για την ίδρυση και συντήρηση του σχολείου: ενοίκιο κτιρίου, πληρωμή δασκάλου ή δασκάλας, αποστολή βιβλίων, χαρτών, κ.λπ. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει κοινότητες, οι οποίες, αν και προχώρησαν μόνες τους στην ίδρυση σχολείων, δεν ήταν σε θέση στη συνέχεια να τα συντηρήσουν. Στις περιπτώσεις αυτές ο Σύλλογος συμπληρώνει συνήθως το μισθό του δασκάλου ή της δασκάλας.

¹⁸⁶ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ...κατάλογοι», «Έκθεσις περί των πράξεων και της διαχειρίσεως του Συμβουλίου του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων κατά τα σχολικά έτη 1902-1903 έως 1909-1910. Α' Συνδρομαί προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων. Α' εις κοινότητας», σ. 3. Βλ. *εδώ* σημ. 95.

¹⁸⁷ Παρακάτω θα δώσουμε αριθμητικά στοιχεία για τα σχολεία που περιλαμβάνονται στην «Έκθεσιν περί των πράξεων... κατά τα σχολικά έτη 1902-1903 έως 1909-1910».

¹⁸⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ...κατάλογοι», «Έκθεσις περί των πράξεων και της διαχειρίσεως του Συμβουλίου του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων κατά τα σχολικά έτη 1902-1903 έως 1909-1910. Α' Συνδρομαί προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων. Α' εις κοινότητας», σ. 2.

Ωστόσο, όπως επισημαίνεται στην έκθεση, το συμβούλιο βρέθηκε πολλές φορές στη δυσάρεστη θέση να μην μπορεί να ικανοποιήσει αιτήματα «πτωχοτάτων κοινοτήτων» που επιθυμούσαν να ιδρύσουν στα όριά τους ελληνικά σχολεία, γιατί τα οικονομικά του ήταν πολύ περιορισμένα.¹⁸⁹ «Ο Σύλλογος μη έχων άλλους πόρους ει μη τους εκ της κτηθείσης δια μακράς εργασίας περιουσίας αυτού» αναγκάζεται να περιοριστεί αυστηρά στα όρια των τακτικών του εισοδημάτων.¹⁹⁰ Επιπλέον ακολουθεί, όπως επισημίσαμε ήδη, τις υποδείξεις των συνεργατών του, «κ.κ. προξένων της Ελλάδος δι' ων καταβάλλονται τα ειρημένα χορηγήματα», για να αποφευχθεί η διπλή επιχορήγηση προς τις κοινότητες. Τώρα, ακόμη και τα χρήματα με τα οποία επιχορηγεί ο ΣΔΕΓ τις κοινότητες διανέμονται μέσω των προξένων, ενώ μέχρι το 1886 οι πρόξενοι απευθύνονταν στο Σύλλογο. Ωστόσο, υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες όχι μόνο δεν αποφεύγεται η καταβολή διπλής επιχορήγησης, αντίθετα θεωρείται αναγκαία. Πρόκειται για τις περιπτώσεις πολύ φτωχών κοινοτήτων, στις οποίες δεν επαρκεί το ένα από τα δύο χορηγήματα, γι' αυτό προστίθεται και το δεύτερο.

Στο συγκεκριμένο τεκμήριο αναφέρονται επίσης οι περιπτώσεις πολύ ολιγομελών και συνεπώς πολύ φτωχών κοινοτήτων «της υπαίθρου Μακεδονικής χώρας», οι οποίες δε διαθέτουν τον απαραίτητο αριθμό παιδιών προκειμένου να ιδρυθεί δημοτικό σχολείο· στις κοινότητες αυτές ιδρύονται γραμματοδιδασκαλεία.¹⁹¹ Γίνεται σαφές μάλιστα από την έκθεση ότι στις περιπτώσεις που προκρίνεται η ίδρυση των γραμματοδιδασκαλείων έναντι των δημοτικών σχολείων, τα αποτελέσματα για την «καλώς εννοουμένην διδασκαλία της ελληνικής γλώσσης» είναι πενιχρά. Πράγματι, σε συνδυασμό με τα ποικίλα προβλήματα που απορρέουν από την κακή οικονομική κατάσταση των κοινοτήτων ή την προσπάθεια προσεταιρισμού των πληθυσμών από άλλες εθνικές προπαγάνδες που εμποδίζουν συχνά την κανονική φοίτηση των παιδιών, η πολύ χαμηλής ποιότητας εκπαίδευση που προσφέρεται στα γραμματοδιδασκαλεία από εξίσου κακώς εκπαιδευμένους

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 3.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 3. Δε διαθέτουμε στοιχεία για το μέγεθος και το είδος της περιουσίας την οποία απέκτησε ο Σύλλογος.

¹⁹¹ Στο ίδιο, σ. 6. Για τα γραμματοδιδασκαλεία και τους γραμματοδιδασκάλους βλ. Σήφης Μπουζάκης – Χρήστος Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκालισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα 2002, τ. 1, σ. 26-27.

γραμματοδιδάσκαλους, δεν είναι δυνατόν να συμβάλει στην παραγωγή θετικών αποτελεσμάτων. Πάντως, το συμβούλιο, κλείνοντας το κεφάλαιο των συνδρομών προς τις κοινότητες, επισημαίνει ότι κατά τα σχολικά έτη 1902-1910 επιχορήγησε την ίδρυση και συντήρηση 516 σχολείων στη Μακεδονία, στην Ήπειρο-Αλβανία και στη Θράκη.¹⁹²

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Συνδρομές προς τις κοινότητες

Κατά το οκταετές χρονικό τούτο διάστημα 1902-1910 ο Σύλλογος παρέχει την εαυτού συνδρομή προς ενίσχυσιν και διατήρησιν Ελληνικών σχολείων εν όλω 516. Ήτοι κατά τα σχολικά έτη:

κατά το σχολικόν έτος 1902-1903	εις	62
κατά το σχολικόν έτος 1903-1904	εις	60
κατά το σχολικόν έτος 1904-1905	εις	62
κατά το σχολικόν έτος 1905-1906	εις	63
κατά το σχολικόν έτος 1906-1907	εις	63
κατά το σχολικόν έτος 1907-1908	εις	65
κατά το σχολικόν έτος 1908-1909	εις	70
κατά το σχολικόν έτος 1909-1910	εις	71
ήτοι το όλον σχολεία		516

Με βάση τα στοιχεία που παρέχει ο πίνακας 1, δε φαίνεται ποια από τα 516 σχολεία συντηρεί μόνος του ο ΣΔΕΓ και ποια συντηρεί σε συνεργασία με την ίδια την κοινότητα ή το ΥΠΕΞ. Παρατηρούμε, επίσης, ότι υπάρχει μία μικρή αυξητική τάση στον αριθμό των συντηρούμενων σχολείων στο διάστημα των οκτώ ετών, κυρίως από το σχολικό έτος 1907-1908 προς το 1908-1909. Η μικρή αυτή αυξητική τάση επιβεβαιώνει την πληροφορία ότι οι συνδρομές προς τις κοινότητες είναι κατά κύριο λόγο σταθερές. Επιπλέον, όπως προκύπτει, στο διάστημα αυτό δε φαίνεται να μεσολαβεί κάποια θεαματική διαφοροποίηση στα έσοδα του Συλλόγου, ικανή να συμβάλει σε μία αξιοσημείωτη αύξηση του αριθμού των συντηρούμενων σχολείων.

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 8. Παραθέτουμε τον πίνακα που περιέχεται στο τεκμήριο με δική μας αρίθμηση 1. Τόσο ο συγκεκριμένος πίνακας όσο και οι άλλοι τρεις που θα παρουσιάσουμε παρακάτω έχουν καταρτισθεί από το ΔΣ του Συλλόγου.

Στον πίνακα 2 –αμέσως παρακάτω– όπου οι συντηρούμενες από τον ΣΔΕΓ σχολικές μονάδες στοιχειώδους εκπαίδευσης παρουσιάζονται κατά ευρύτερη περιοχή, προξενική περιφέρεια, φύλο μαθητών και σχολικό έτος, έχουμε τη δυνατότητα να δούμε ότι πράγματι προτεραιότητα έχει η περιοχή της Μακεδονίας και τα σχολεία αρρένων.¹⁹³ Στη Μακεδονία συντηρούνται συνολικά 387 σχολεία αρρένων και θηλέων έναντι 96 σε Ήπειρο και Αλβανία και 33 στη Θράκη «και αλλαχού».¹⁹⁴ Επιπλέον, έχουμε τη δυνατότητα να δούμε πώς κατανέμονται αριθμητικά τα σχολεία αυτά ανά προξενική περιφέρεια και κατά το φύλο των μαθητών. Στη Μακεδονία, η περιφέρεια Μοναστηρίου έχει τη μεγαλύτερη οικονομική στήριξη του Σύλλογου με 153 σχολεία αρρένων και 35 θηλέων, ενώ ακολουθεί η περιφέρεια Θεσσαλονίκης με 130 σχολεία αρρένων και 21 θηλέων. Η περιφέρεια Σερρών και η περιφέρεια Καβάλας έχουν τον ίδιο συνολικό αριθμό σχολείων συντηρούμενων από το Σύλλογο, διαφέρει ωστόσο η κατανομή τους κατά το φύλο των μαθητών. Στην περιφέρεια Σερρών συντηρούνται 16 σχολεία αρρένων και 8 θηλέων, ενώ μία πολύ ενδιαφέρουσα αν και δυσερμήνευτη αντιστροφή παρατηρείται στην περιφέρεια Καβάλας, όπου ο Σύλλογος συντηρεί 16 σχολεία θηλέων και μόλις 8 αρρένων.

Στην περιοχή «Ηπείρου και Αλβανίας» το προβάδισμα κατέχει η προξενική περιφέρεια Ιωαννίνων με 35 σχολεία αρρένων και 26 θηλέων, 61 στο σύνολο, και ακολουθεί η περιφέρεια Αργυροκάστρου με 24 αρρένων και 11 θηλέων, δηλαδή 35 σχολεία στο σύνολο. Στην περιοχή της Θράκης, στην οποία συμπεριλαμβάνονται και κάποιες παρεμβάσεις του ΣΔΕΓ σε μέρη που προσδιορίζονται με το γενικό «αλλαχού», συντηρούνται μόλις 25 σχολεία αρρένων και 8 θηλέων, δηλαδή 33 στο σύνολο.

¹⁹³ Στο ίδιο, σ. 10.

¹⁹⁴ Το περιεχόμενο του «αλλαχού»: Στράτσα, Σόφια, Σάμος, Χίος. Στο ίδιο, σ. 14.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης που χρηματοδοτεί ο ΣΔΕΓ κατά το χρονικό διάστημα 1902-1910
 Ελληνικά σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης διατηρηθέντα δαπάναις του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων
 από του σχολ. έτους 1902-1903 μέχρι του σχολ. έτους 1909-1910

έτη σχολικά	εν Μακεδονία								εν Ηπείρω και Αλβανία				εν Θράκη και Αλλαχού	Σύνολον σχολείων κατά φύλον		Όλον σχολείων αμφοτέρων φύλων	
	Περιφέρεια Θεσσαλονίκης		Περιφέρεια Μοναστηρίου		Περιφέρεια Σερρών		Περιφέρεια Καβάλας		Περιφέρεια Ιωαννίνων		Περιφέρεια Αργυροκάστρου						
	A ¹	Θ ²	A	Θ	A	Θ	A	Θ	A	Θ	A	Θ					A
1902-1903	16	2	22	3	2	1	1	2	2	2	3	1	4	1	50	12	62
1903-1904	17	2	17	5	2	1	1	2	3	2	3	1	3	1	46	14	60
1904-1905	17	2	18	5	2	1	1	2	3	3	3	1	3	1	47	15	62
1905-1906	16	3	19	5	2	1	1	2	3	3	3	1	3	1	47	16	63
1906-1907	16	3	19	5	2	1	1	2	3	3	3	1	3	1	47	16	63
1907-1908	16	3	19	4	2	1	1	2	5	3	3	2	3	1	49	16	65
1908-1909	16	3	19	4	2	1	1	2	8	5	3	2	3	1	52	18	70
1909-1910	16	3	20	4	2	1	1	2	8	5	3	2	3	1	53	18	71
Σύνολον	130	21	153	35	16	8	8	16	35	26	24	11	25	8	391	125	516

¹ Α: Άρρεν

² Θ: Θήλυ

Τα συγκεκριμένα στοιχεία και για τις τρεις ευρύτερες περιοχές, όπως αυτές δηλώνονται στον πίνακα –Μακεδονία, Ήπειρος και Αλβανία, Θράκη και αλλαχού– επιβεβαιώνουν τις προτεραιότητες του ΣΔΕΓ και συγχρόνως την επίσης αναμενόμενη προτεραιότητα στην ίδρυση και συντήρηση σχολείων αρρένων. Στο σημείο αυτό πάντως αξίζει να προσέξουμε ιδιαίτερα τις τρεις τελευταίες στήλες του πίνακα, όπου παρουσιάζεται κατά φύλο μαθητών και στο σύνολο ο αριθμός των σχολείων που συντηρούνται και στις τρεις περιοχές. Ο αριθμός των σχολείων αρρένων είναι πολλαπλάσιος. Αν «διαβάσουμε» κατ' έτος τα αριθμητικά στοιχεία, διαπιστώνουμε ότι στην πραγματικότητα ο αριθμός των συντηρούμενων σχολείων κυμαίνεται από 62 έως 71, μεταξύ των οποίων ο αριθμός των παρθεναγωγείων κυμαίνεται από 12 έως

18.¹⁹⁵ Τόσο σε ό,τι αφορά τα σχολεία αρρένων όσο και σε ό,τι αφορά αυτά των θηλέων, ο αριθμός τους είναι μικρός, ειδικά αν συνεκτιμήσουμε τη γεωγραφική έκταση που καλύπτουν αυτές οι τρεις ευρύτερες περιοχές. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ότι τα 516 σχολεία στη συντήρηση των οποίων αναφέρεται ο ΣΔΕΓ δεν αντιστοιχούν σε 516 διαφορετικές μεταξύ τους σχολικές μονάδες. Η συντήρηση, ωστόσο, 65 κατά μέσο όρο σχολείων κάθε χρόνο για οκτώ έτη σημαίνει ότι είναι απαραίτητη η δαπάνη ενός ποσού που αντιστοιχεί σε 516 σχολεία. Πάντως, ο αριθμός των παρθεναγωγείων, αν και μικρός κατ' απόλυτες τιμές, είναι αυτός που σημειώνει μία αυξητική τάση άξια προσοχής. Στο διάστημα των οκτώ χρόνων τα 12 σχολεία θηλέων γίνονται 18, όπως φαίνεται στην προτελευταία στήλη.

Μία υπόθεση που διατυπώνουμε είναι ότι η τάση αυτή δε σχετίζεται με πραγματική αύξηση του αριθμού των παρθεναγωγείων αλλά μάλλον με αύξηση του αριθμού των νηπιαγωγείων.¹⁹⁶ Την περίοδο εκείνη, όπως μαρτυρείται από το σύνολο του αρχειακού υλικού, είναι έντονη στη Μακεδονία η τάση ίδρυσης νηπιαγωγείων και εκπαίδευσης νηπιαγωγών. Η άποψη που έχει πια διαμορφωθεί στους ιθύνοντες της ελληνικής πλευράς είναι ότι τα παιδιά πρέπει να παραμένουν στα ελληνικά σχολεία όσο το δυνατόν μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Αυτό θεωρητικά, τουλάχιστον, εξασφαλίζει καλύτερες δυνατότητες εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας, συνεπώς και συγκρότησης ελληνικής εθνικής συνείδησης. Θεωρείται μάλιστα ότι κάτι τέτοιο μπορεί να επιδράσει θετικά σε συνδυασμό με την εκπαίδευση των κοριτσιών, τα οποία αποκτώντας μία ικανοποιητική γνώση της ελληνικής γλώσσας, ως μητέρες αργότερα θα μεταδώσουν τη γνώση και το ελληνικό φρόνημα στα παιδιά τους.¹⁹⁷

¹⁹⁵ Σύμφωνα με την έκθεση, ο ΣΔΕΓ επιδιώκει να στηρίξει σε γενικές γραμμές τα ίδια σχολεία μέσα στο χρόνο. Κατά τη γνώμη μας, μόνο η συνεχής και σταθερή υποστήριξη κάποιων σχολείων θα μπορούσε να αποφέρει αποτελέσματα, μεγαλύτερης ή μικρότερης αξίας.

¹⁹⁶ «Στον αριθμό των σχολείων θηλέων περιλαμβάνονται και τα νηπιαγωγεία», αναφέρεται σε υποσημείωση στο τεκμήριο που μελετάμε. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ...κατάλογοι», «Εκθεσις περί των πράξεων και της διαχείρισεως του Συμβουλίου του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων κατά τα σχολικά έτη 1902-1903 έως 1909-1910. Α' Συνδρομαί προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων. Α' εις κοινότητα», σ. 11.

¹⁹⁷ Σύμφωνα πάντα με τη ρητορική του εθνικού-αλτρωτικού λόγου, ο οποίος ανελλιπώς επιδιώκει να περιχαράκώσει και να βαθύνει τις έμφυλες ιεραρχίες. Και όπως υποστήριζε ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος στο «Περί γυναικός και Ελληνίδος»: «Εις την γυναίκα απόκειται το μέλλον της Πατρίδος, διότι παν το μη εκ της οικογενειακής εστίας εξερχόμενον δεν επιδρά εις την κοινωνικήν

Ωστόσο, ένας πρακτικότερος, και καθόλου αμελητέος, στόχος της διεύρυνσης της στοιχειώδους εκπαίδευσης είναι η διατήρηση όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού σχολείων με όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό μαθητικού πληθυσμού. Αυτός αποτελούσε τον πλέον ασφαλή τρόπο απόδειξης της «εθνικής» σύνθεσης μιας περιοχής. Είναι γνωστές οι δυσκολίες να προσδιοριστούν ασφαλή κριτήρια που θα μπορούσαν να τεκμηριώσουν την «αλήθεια» των διεκδικήσεων του κάθε εθνικισμού, ειδικά για τις περιοχές εκείνες στις οποίες τα πράγματα ήταν περισσότερο ασαφή και σύνθετα (π.χ. Μοναστήρι).¹⁹⁸ Ας μην ξεχνάμε ότι το διάστημα για το οποίο γίνεται λόγος, δηλαδή η οκταετία 1902-1910, είναι ακριβώς το κρίσιμο διάστημα κατά το οποίο διεξάγεται η ένοπλη σύγκρουση στη Μακεδονία και, συγχρόνως, περισσότερο από ποτέ προετοιμάζονται οι συνθήκες για την τελική αναμέτρηση των διαφόρων εθνικισμών, την οποία θα φέρουν προ των πυλών οι Βαλκανικοί πόλεμοι. Συνεπώς, οι χάρτες και οι πληθυσμιακές στατιστικές που βασίζονται στην πυκνότητα των σχολείων και στον αριθμό του μαθητικού πληθυσμού έχουν την τιμητική τους.¹⁹⁹

Στο κεφάλαιο των συνδρομών το συμβούλιο του Συλλόγου παρουσιάζει τα δέκα φιλεκπαιδευτικά σωματεία τα οποία χρηματοδοτεί την οκταετία 1902-1910. Τα περισσότερα από τα σωματεία αυτά λειτουργούν «εν Τουρκία». Η χρηματοδότησή τους υπαγορεύεται από την «εθνική» τους δράση, η οποία «τα μάλιστα υποβοηθεί αυτό το διεξαγόμενο εν τη αλυτρώτω Ελλάδι εθνικόν έργον». Στα σωματεία που λειτουργούν στην Ελλάδα ο Σύλλογος παρέχει συνδρομή «προς συντήρησιν εν τοις

τάξιν. Η γυνή λειαιίνει την τραχύτητα των ηθών ημών, καθηδύνουσα τας κοινωνικάς σχέσεις, διαπλάττουσα τους τρόπους ημών». «Σκιαγραφία Γρηγορίου Παπαδοπούλου (1819-1873)», *ό.π.*, σ. 21. Επίσης, η αύξηση του αριθμού των νηπιαγωγείων εκτιμούμε ότι δεν είναι άσχετη και από το γεγονός ότι έχει αρχίσει να λειτουργεί στην Ελλάδα το Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών. Βλ. και Σ. Βούρη, *Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία (1903-1913)*, *ό.π.*, σ. 110-130.

¹⁹⁸ Βλ. ενδεικτικά, στο Σ. Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)*, *ό.π.*, σημ. 31, σ. 64-65. Ανάμεσα στα άλλα σημειώνεται ότι οι ασφαλέστερες στατιστικές θεωρούνταν αυτές που διενεργούσε το οθωμανικό κράτος. Και στο Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000, σημ. 81, σ. 299-300. Εκεί γίνεται λόγος για την γνωστή πληθυσμιακή απογραφή που διενήργησε το 1905 ο Χιλμή πασάς εκ μέρους της οθωμανικής διοίκησης στα βιλαέτια Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου, Σκοπίων υπό την εποπτεία των αντιπροσώπων των Δυνάμεων. Τα αποτελέσματα της στατιστικής αυτής ήταν ευνοϊκά για την ελληνική πλευρά.

¹⁹⁹ Είναι γνωστό, επίσης, ότι ούτε οι πληθυσμιακές στατιστικές οι οποίες βασίζονται στον αριθμό των σχολείων και τον αριθμό των μαθητών και μαθητριών τους μπορούν να θεωρηθούν απολύτως αξιόπιστες. Δεν επεκτεινόμαστε περαιτέρω, όμως, γιατί η αξιοπιστία τους ως προς τα μεγέθη του ελληνορθόδοξου πληθυσμού που εκπροσωπούσαν δεν αποτελεί αντικείμενο της μελέτης μας.

σχολείους αυτών υποτρόφων του Συλλόγου», προκειμένου να προετοιμαστούν για το επάγγελμα των διδασκαλισσών και νηπιαγωγών «εν τη αλυτρώτω Ελλάδι». Όπως γίνεται αντιληπτό στην κατηγορία αυτή ανήκουν η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία και το Εκπαιδευτικό Τμήμα της Ενώσεως των Ελληνίδων, δηλαδή το Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών υπό τη διεύθυνση της Αικατερίνης Λασκαρίδου, όπως φαίνεται στον πίνακα 3.²⁰⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Συνδρομές σε φιλεκπαιδευτικά σωματεία για την περίοδο 1902-1910

«Τα σωματεία τα λαμβάνοντα συμβολή εκ μέρους του Συλλόγου κατά το χρονικό διάστημα από του έτους 1902-1910»		
1.	Η εν Μοναστηρίω Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης,	Σχολικά έτη: 1902-1903, 1903-1904
2.	Η εν Μοναστηρίω Φιλαρμονική Εταιρεία,	Σχολικά έτη: 1902-1903, 1903-1904
3.	Ο εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος,	
4.	Η εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνοκαθολική Εταιρεία «Σύμπνοια»,	Προς συντήρησιν της παρ' αυτή σχολής
5.	Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος,	Εκ του κληροδοτήματος (δυσανάγνωστο)
7.	Ο εν Αθήναις Σύλλογος των Μικρασιατών «η Ανατολή»,	Υπέρ του παρ' αυτό συντηρουμένου Ιεροδιδασκαλείου
8.	Η εν Αθήναις Γλωσσική Εταιρεία.	Σχολικά έτη: 1902-1903, 1904-1905, 1905-1906
9.	Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία	Προς συντήρησιν των εν αυτή υποτρόφων
10.	Το εν Αθήναις εκπαιδευτικό τμήμα της Ενώσεως των Ελληνίδων	Προς συντήρησιν των εν αυτή υποτρόφων

²⁰⁰ Αρχείο ΣΔΕΓ, «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ...κατάλογου», «Έκθεσις περί των πράξεων και της διαχειρίσεως του Συμβουλίου του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων κατά τα σχολικά έτη 1902-1903 έως 1909-1910. Α΄ Συνδρομαί προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων. Α΄ εις κοινότηας», σ. 15.

B) Συνδρομών συνέχεια: «η μόρφωσις διδασκάλων αμφοτέρων των φύλων»

Το ΔΣ του ΣΔΕΓ στον απολογισμό του όταν παρουσιάζει το κεφάλαιο των υποτροφιών το συναρτά άμεσα με τη μόρφωση των δασκάλων και διδασκαλισσών: «Έτερος κλάδος εργασίας προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων υπήρξεν ανέκαθεν η μόρφωσις διδασκάλων αμφοτέρων των φύλων και η τοποθέτησις αυτών εις τας επικαίρους της Μακεδονίας και αλλαγού θέσεις, προς εξυπηρέτησιν και ενίσχυσιν του εθνικού αγώνος».²⁰¹ Το συμβούλιο θεωρεί τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης πρακτικής πολύ θετικά, καθώς συνέτειναν στην ενίσχυση «του εθνικού φρονήματος και της εθνικής παιδείας και γλώσσης» ειδικά στη Μακεδονία αλλά και στις άλλες «αλύτρωτες χώρες», όπου υπήρχε έντονη η ανάγκη από καλώς καταρτισμένο διδασκαλικό προσωπικό, ικανό να συγκρατήσει και να ενθαρρύνει τους «υπό παντοίων επιβουλών παρακωλυομένους ελληνικούς πληθυσμούς». Η επένδυση αυτή, εξάλλου, εξαρχής θεωρήθηκε ότι μπορούσε να συμβάλει στην προαγωγή της ελληνικής παιδείας, αφού θα εξασφάλιζε το προσωπικό το οποίο θα εισήγε και θα εφαρμόζε τις νεότερες μεθόδους διδασκαλίας στα ελληνικά σχολεία. Επιπλέον, κατά την κρίση του συμβουλίου, η πρακτική των υποτροφιών παρέχει τη δυνατότητα επέκτασης της στοιχειώδους εκπαίδευσης με την ίδρυση νηπιαγωγείων και τη στελέχωσή τους με καλά εκπαιδευμένες νηπιαγωγούς. Έτσι, ο ΣΔΕΓ βάσει των πόρων του προσλαμβάνει κορίτσια από τις κοινότητες ως υποτρόφους του, προκειμένου να σπουδάσουν στην Αθήνα στα διδασκαλεία της ΦΕ και στο Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών και να επιστρέψουν στο τόπο τους ως δασκάλες και νηπιαγωγοί.²⁰² Η πρακτική αυτή εφαρμόζεται με ιδιαίτερα συστηματικό τρόπο κατά την τελευταία δεκαπενταετία της εξεταζόμενης περιόδου.

Σύμφωνα με τον απολογισμό του, ο ΣΔΕΓ από το 1898 άρχισε να προσλαμβάνει συστηματικά κορίτσια «εκ των επικαιρωτέρων κοινοτήτων της Μακεδονίας» ως υποτρόφους, με σκοπό να σπουδάσουν στο νεοϊδρυμένο Διδασκαλείο της Ένωσης των Ελληνίδων υπό τη διεύθυνση της Αικατερίνης

²⁰¹ Στο ίδιο, «Β' Εις υποτροφίας», σ. 16.

²⁰² Στο ίδιο, σ. 17.

Λασκαρίδου. Στην απόφαση αυτή κατέληξε, επειδή, όπως αναφέρεται στην έκθεση, είχε διαπιστώσει ήδη από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του ότι η εκπαιδευτική ενέργεια μέσω των νηπιαγωγείων δρούσε ευεργετικά σε βλαχόφωνα ή βουλγαρόφωνα χωριά. Κατά συνέπεια, οι νεαρές νηπιαγωγοί μετά την αποφοίτησή τους από το διδασκαλείο «αποστέλλονται εις τας διαφόρους βουλγαροφώνους κοινότητας». Εκεί, σύμφωνα πάντα με τον απολογισμό του συμβουλίου, διαδίδουν την ελληνική γλώσσα στα νήπια, καθώς με τη συμβολή των νηπιαγωγών αυτά «εθίζονται» να μιλούν την ελληνική γλώσσα από «τρυφεράς ηλικίας».²⁰³ Από το 1902 και μετά, ο ΣΔΕΓ χορηγεί συστηματικά, όπως δείξαμε και κατά τη διαπραγμάτευση της ΦΕ, υποτροφίες σε κορίτσια από τις κοινότητες, ώστε να σπουδάσουν στα διδασκαλεία της και να γίνουν δασκάλες. Το γεγονός αυτό –καθόλου τυχαία κατά την άποψή μας– συμπίπτει ουσιαστικά με την έναρξη των αιματηρών συγκρούσεων στη Μακεδονία.²⁰⁴

Πιο συστηματικά στοιχεία για την πολιτική του ΣΔΕΓ σχετικά με την πρακτική των υποτροφιών στο σύνολό της μας δίνει ο πίνακας 4 που παρουσιάζουμε παρακάτω.²⁰⁵ Με βάση τον πίνακα αυτόν διαπιστώνουμε ότι από το σχολικό έτος 1902-1903 μέχρι το 1909-1910 ο Σύλλογος έχει χρηματοδοτήσει 78 υποτροφίες

²⁰³ Στο ίδιο, σε σελίδα χωρίς αρίθμηση.

²⁰⁴ Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της Μακεδονίας πλήρωσαν μέρος του αντίτιμου της ελληνικής ήττας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Πολλά πατριαρχικά χωριά αναγκάστηκαν να γίνουν εξαρχικά για να μην ισοπεδωθούν από τους Οθωμανούς. Οι Βούλγαροι έσπευσαν να επωφεληθούν από την κατάσταση αυτή, αυξάνοντας την επιρροή τους στη Μακεδονία. Στην πραγματικότητα, από το 1898 αρχίζει σταδιακά η αιματηρή φάση του Μακεδονικού. Λ. Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)*, ό.π., σ. 294-295. Επίσης, για τα γεγονότα της περιόδου αυτής μέχρι τον ένοπλο μακεδονικό αγώνα βλ. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Εθνοτική διαπάλη στη Μακεδονία 1894-1904, Ηρόδοτος*, Αθήνα 1990. Βλ. επίσης, E. Barker, *Macedonia: Its place in Balkan power politics*, Royal Institute for international Affairs, Λονδίνο 1950. Τα πράγματα παίρνουν αυτήν την τροπή, αν και την πρώτη δεκαετία μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο τη χαρακτηρίζει η απουσία ανοικτών πολεμικών συγκρούσεων των βαλκανικών κρατών μεταξύ τους ή/και με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, γεγονός που οφείλεται εν πολλοίς στην συμφωνία του Τσάρου με τον αυστριακό αυτοκράτορα να απέχουν οι χώρες τους από κάθε είδους μονομερείς επεμβάσεις στα βαλκανικά δρώμενα και πρωτίστως από τη διαμάχη για τη Μακεδονία. Γιάννης Γιαννουλόπουλος, «Εξωτερική πολιτική», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα 1900-1922*, ό.π., τ. Α 2, σ. 111.

²⁰⁵ Αρχείο ΣΔΕΓ, «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ...κατάλογου», «Έκθεσις περί των πράξεων και της διαχειρίσεως του Συμβουλίου του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων κατά τα σχολικά έτη 1902-1903 έως 1909-1910. Α΄ Συνδρομαί προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων. Α΄ εις κοινότητας», σε σελίδα χωρίς αρίθμηση.

κοριτσιών για το εσωτερικό και εξωτερικό διδασκαλείο της ΦΕ και 65 για το Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών. Με άλλα λόγια, έχει δαπανήσει χρήματα για 143 υποτροφίες διδασκαλισσών και νηπιαγωγών έναντι ενός μικρότερου αριθμού υποτροφιών για σπουδές αγοριών στο Διδασκαλείο Αρρένων στην Αθήνα, όπως δείχνει η στήλη 6 του πίνακα, υπό το γενικό τίτλο «εν Αθήναις». Συγχρόνως έχει δαπανήσει χρήματα για 27 υποτροφίες αγοριών στο Πανεπιστήμιο και 4 μόνο για την Εμπορική σχολή. Στις υπόλοιπες στήλες του πίνακα βλέπουμε ότι στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δαπανώνται χρήματα για 24 υποτροφίες στο Μοναστήρι, 24 στις Σέρρες, μόνο 2 στη Θεσσαλονίκη, 15 στη Σάμο και 6 στα Ιωάννινα. Πώς μπορούμε να «διαβάσουμε» τα στοιχεία αυτά και σε τι συμπεράσματα μπορούμε να καταλήξουμε;

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Υπότροφοι του ΣΔΕΓ από το 1902 μέχρι το 1910

Υπότροφοι του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων από του σχολικού έτους 1902-1910

σχολικά έτη	Εν Αθήναις						Εν τω εξωτερικό					
	Αρσάκειον		Διδασκαλείον Νηπιαγωγών	Πανεπιστήμιον	Διδασκαλείον Αθηνών	Εμπορική Σχολή	Εν Μοναστηρίο	Εν Σέρραις	Εν Θεσσαλονίκη	Εν Σάμο (Γεροδιδασκαλείον)	Εν Ιωαννίνοις	Όλον υποτρόφων
	Εσωτερικόν	Εξωτερικόν										
1902-1903	4	1	6	3	1		3	3				21
1903-1904	4	1	6	3	2	1	3	3				23
1904-1905	4	1	6	3	1	1	3	3				22
1905-1906	6	3	6	4		1	3	3	1			27
1906-1907	7	4	6	4	1	1	3	3	1			30
1907-1908	9	6	8	3	3		3	3		5	2	42
1908-1909	11	2	13	4	5		3	3		5	2	48
1909-1910	11	4	14	3	4		3	3		5	2	49
	56	22	65	27	17	4	24	24	2	15	6	262

Στις 262 υποτροφίες για τις οποίες δαπανά χρήματα ο ΣΔΕΓ, οι περισσότερες, δηλαδή οι 143, αφορούν τις σπουδές διδασκαλισσών και νηπιαγωγών στην Αθήνα. Οι σπουδές των δασκάλων κατά κύριο λόγο δε χρηματοδοτούνται προς την Αθήνα, αφού μόνο 17 υποτροφίες αφορούν το Κρατικό Διδασκαλείο Αρρένων. Το γεγονός ότι ο πίνακας δεν παρέχει αναλυτικότερα στοιχεία για το φύλο των υποτρόφων και το είδος των σπουδών τους στο έδαφος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας περιορίζει τις δυνατότητές μας να συναγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα. Μία υπόθεση που διατυπώνουμε, ωστόσο, είναι ότι πρόκειται κυρίως για σπουδές αγοριών. Σε διαφορετική περίπτωση θα δηλωνόταν το φύλο. Επίσης, κατά πάσα πιθανότητα, πρόκειται για σπουδές στα γυμνάσια αρρένων, στα διδασκαλεία και υποδιδασκαλεία. Συνεπώς, αν οι υποθέσεις μας είναι σωστές, τα ποσά και για τις υπόλοιπες 71 υποτροφίες που χορηγούνται εντός των οθωμανικών ορίων (στήλες «εξωτερικού») αφορούν κυρίως σπουδές εκπαιδευτικού προσωπικού. Έτσι, πράγματι οι υποτροφίες που χορηγεί ο Σύλλογος στόχο έχουν την προετοιμασία δασκάλων και διδασκαλισσών της στοιχειώδους εκπαίδευσης.

Για τις 27 υποτροφίες που χορηγούνται σε αγόρια για να σπουδάσουν στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, μπορούμε να παρουσιάσουμε και εδώ μερικές σκέψεις, σε επίπεδο υποθέσεων και πάλι, γιατί δεν εντοπίσαμε κατανομή των υποτροφιών κατά σχολή. Υποθέτουμε ότι αρκετές από τις υποτροφίες αυτές αφορούν νέους που σπουδάζουν στη Φιλοσοφική, με βάση τη συχνότητα επιστολών φοιτητών της φιλολογίας προς το Σύλλογο για πρόσθετη επιχορήγηση των σπουδών τους ή από τη συχνότητα των αιτήσεων για διορισμό τελειοφοίτων ή αποφοίτων της φιλολογίας σε κάποιο από τα σχολεία που συντηρεί ο ΣΔΕΓ στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ασφαλώς, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και τις περιπτώσεις νέων που σπουδάζουν στις περιζήτητες σχολές της Νομικής ή της Ιατρικής. Ωστόσο, ο πίνακας αυτός μοιάζει να συντάχθηκε από το συμβούλιο για να δείξει ότι πράγματι από τις υποτροφίες που χορήγησε «επετεύχθη η κατάλληλος μόρφωσις των διευθυνόντων τα γυμνάσια της αλυτρώτου Ελλάδος, τα διδασκαλεία και άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα έτι δε επετεύχθη και η κατάλληλος παρασκευή [...]

διδασκάλων δυναμένων να ενισχύσωσι το εθνικόν φρόνημα».²⁰⁶ Εξάλλου, πού αλλού θα σπούδαζαν ελληνική φιλολογία και ιστορία, αν όχι στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, το «φωτοδότη της Ανατολής», όσοι προορίζονταν να διευθύνουν τη μέση και ανώτερη εκπαίδευση των αγοριών στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας;²⁰⁷

Αν ευσταθούν όσα υποθέτουμε με βάση τον πίνακα 4, τότε προκύπτει επιπλέον ότι, ενώ οι δασκάλες και οι νηπιαγωγοί εκπαιδεύονται στο ελληνικό βασίλειο, οι δάσκαλοι εκπαιδεύονται κυρίως στο έδαφος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επιπλέον, στον ίδιο πίνακα επισημαίνουμε τον υπερδιπλασιασμό των ποσών για τις χορηγούμενες υποτροφίες στη διάρκεια της οκταετίας 1902-1910. Έτσι, το σχολικό έτος 1902-1903 ο ΣΔΕΓ χορηγεί 21 υποτροφίες ενώ το 1909-1910, 49. Η μεγάλη αυτή αύξηση, πάντα με βάση τα στοιχεία του πίνακα, οφείλεται στη σημαντική αύξηση του αριθμού των υποτροφιών προς τα διδασκαλεία της ΦΕ και κυρίως προς το διδασκαλείο των Νηπιαγωγών από το σχολικό έτος 1907-1908 και εξής. Όπως είχαμε παρατηρήσει στον πίνακα 1 με τα σχολεία που συντηρούσε ο ΣΔΕΓ, τα τελευταία σχολικά έτη την αύξηση των σχολείων καθόριζε πρωτίστως η αύξηση του αριθμού των νηπιαγωγείων και δευτερευόντως των παρθεναγωγείων. Συνεπώς, με βάση το σύνολο των στοιχείων που αντλούμε από το αρχειακό υλικό του ΣΔΕΓ, πράγματι την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε παρατηρείται μία ένταση στην ίδρυση νηπιαγωγείων και παρθεναγωγείων για τους λόγους που εξηγήσαμε ήδη.

Συνεχίζοντας το σχολιασμό του πίνακα 4, ας επισημάνουμε ότι ο συνολικός αριθμός των 262 υποτροφιών τις οποίες χορήγησε ο Σύλλογος δεν αντιστοιχεί ασφαλώς σε 262 διαφορετικά αγόρια και κορίτσια, δεδομένου ότι οι σπουδές συνήθως δε διαρκούν ένα χρόνο. Ωστόσο, ακόμη κι αν υπάρχουν περιπτώσεις σπουδών μονοετούς φοίτησης,²⁰⁸ δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε με ακρίβεια πόσα άτομα πραγματικά ωφελήθηκαν τα οκτώ αυτά χρόνια από τις υποτροφίες του Συλλόγου, εφόσον δεν παρέχονται αναλυτικότερα στοιχεία. Στόχος

²⁰⁶ Αρχείο ΣΔΕΓ, «Β' Εις υποτροφίας» σ. 16. Δεύτερο τεκμήριο που φέρει τον τίτλο «Β' Εις υποτροφίας». Κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί τμήμα του τεκμηρίου: «Εκθεσις των πεπραγμένων του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων από του σχολικού έτους 1902-903 μέχρι του σχολ. Έτους 1906-907 συμπεριλαμβανομένου». Βλ. *εδώ* υποσημ. 95.

²⁰⁷ Ως διευθυντές, υποδιευθυντές ελληνικών σχολείων, γυμνασίων, διδασκαλείων και υποδιδασκαλείων.

²⁰⁸ Φοίτηση σε υποδιδασκαλεία λόγου χάριν.

του ΣΔΕΓ στον απολογισμό του, όπως δείχνει ο τρόπος με τον οποίο έχει καταρτισθεί ο πίνακας, είναι, κατά την εκτίμησή μας, αφενός να δώσει μία τάξη μεγέθους, να δηλώσει δηλαδή ότι τα ποσά που χορήγησε για υποτροφίες αντιστοιχούν σε 262 διαφορετικούς μεταξύ τους υποτρόφους, αφετέρου να φανεί η υποστήριξή του σε σωματεία και περιοχές που εκπαιδεύουν διδασκαλικό προσωπικό.

Αυτό γίνεται, γιατί θέλει να αναδείξει το έργο του και να υπογραμμίσει τις συνεχιζόμενες και εντεινόμενες προσπάθειές του προκειμένου να ενισχύσει το εκπαιδευτικό έργο στις «αλύτρωτες χώρες», παρά τον περιορισμό των οικονομικών του δυνατοτήτων μετά την διακοπή επιχορήγησής του από το ΥΠΕΞ. Πάντως, τα 21 διαφορετικά άτομα στα οποία χορηγούνται υποτροφίες το σχολικό έτος 1902-1903 δεν είναι πολύ μεγάλος αριθμός, αν σκεφτούμε, μάλιστα, ότι ο αριθμός αυτός αφορά υποτρόφους που προέρχονται από έναν πολύ διευρυμένο γεωγραφικό χώρο, όπως είχαμε σχολιάσει και σχετικά με τον αριθμό των σχολείων του πίνακα 1· δεν είναι, όμως, ανάξιος λόγου, αν σκεφτούμε ότι αφορά μία πτυχή της δράσης μίας και μόνης συλλογικότητας.²⁰⁹ Αν κρίνουμε με τον ίδιο τρόπο και τους πίνακες 1 και 2, στους οποίους παρουσιάζεται ο αριθμός των συντηρούμενων σχολείων, ο μέσος όρος των 65 συντηρούμενων σχολείων για κάθε σχολικό έτος της δεκαετίας 1902-1910 δεν είναι μεγάλος. Δεν είναι, όμως, και πάλι ανάξιος λόγου, ακριβώς επειδή αποτελεί μία ορισμένη πτυχή του συνολικού εκπαιδευτικού έργου του ΣΔΕΓ και επιτυγχάνεται χωρίς κρατική χρηματοδότηση.²¹⁰

Οι πίνακες που έχουμε στη διάθεσή μας δε μας δίνουν στοιχεία για τα ποσά που διέθετε ο Σύλλογος. Με βάση τα αρχεία της ΦΕ, όμως, μπορούμε να εκτιμήσουμε ότι ένα ποσό της τάξης των 68.000-70.000 δραχμών, προερχόμενο από τον ΣΔΕΓ,

²⁰⁹ Για τις υποτροφίες που χορηγούνται την ίδια περίπου περίοδο σε αγόρια και κορίτσια από τη Μακεδονία, κυρίως από το ΥΠΕΞ, καθώς και για σχετικό πρωτογενές δημοσιευμένο υλικό (εκθέσεις επιθεωρητών, κανονισμούς οικοτροφείων κ.λπ.) βλ. Σ. Βούρη, *Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία (1903-1913)*, ό.π. Εκεί μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι από τη δεκαετία του 1890, η οποία σηματοδοτείται από την οικονομική κρίση και την ήττα του 1897 και τη συνακόλουθη δημοσιονομική κρίση στο ελληνικό κράτος, η εθνική υπόθεση στη Μακεδονία καθιλώνεται σε αδράνεια και ως την εκπονή του 19^{ου} αιώνα δεν αναλαμβάνεται καμιά πρωτοβουλία στον εκπαιδευτικό τομέα γενικά, πόσω μάλλον στον τομέα της κατάρτισης διδακτικού προσωπικού για τα σχολεία της Μακεδονίας (σ. 96). Η συγκεκριμένη ερευνητήρια μελετά κατά κύριο λόγο τα αρχεία του ΥΠΕΞ. Αποκτά, επομένως, μεγάλη σημασία ότι ο ΣΔΕΓ το διάστημα από το 1898 φαίνεται, βάσει των στοιχείων, να κάνει την πιο συστηματική παρέμβασή του· ειδικά, σε ό,τι αφορά στις χορηγούμενες υποτροφίες.

²¹⁰ Σύμφωνα, τουλάχιστον, με τα δεδομένα του αρχειακού υλικού που έχουμε εντοπίσει.

εισέρευσε στα ταμεία της Εταιρείας για τις 78 υποτροφίες προς το εσωτερικό και εξωτερικό διδασκαλείο για το οκταετές διάστημα που εξετάζουμε.²¹¹ Ανατρέχοντας σε αριθμητικά στοιχεία του 1883, τα οποία καταδεικνύουν τα ποσοτικά δεδομένα της ελληνικής εκπαίδευσης στη Μακεδονία, παρατηρούμε ότι μόνο στην προξενική περιφέρεια Μοναστηρίου καταγράφονται για το σχολικό έτος 1882-1883 310 σχολεία με 16.474 μαθητές, για τη συντήρηση των οποίων οι ελληνορθόδοξες κοινότητες καταβάλλουν το ποσό των 8.820 οθωμανικών λιρών και ο ΣΔΕΓ, επιχορηγούμενος από το ΥΠΕΞ, καταβάλλει το ποσό 4.000 περίπου οθωμανικών λιρών.²¹² Στον πίνακα 2, όμως, τον οποίο σχολιάσαμε παραπάνω, ο αριθμός των συντηρούμενων από τον ΣΔΕΓ σχολείων είναι 516 για 8 χρόνια. Συνεπώς, ούτε οι αριθμοί των σχολείων συνεκδοχικά ούτε και τα ποσά που διακινεί ο ΣΔΕΓ το 1883 έχουν καμία σχέση με αυτά που αντιλαμβανόμαστε ότι διακινούνται την οκταετία 1902-1910.²¹³ Είναι εύλογο ότι έχει περιοριστεί κατά πολύ η οικονομική του παρέμβαση, αφού από το 1887 το βάρος των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων έχει περάσει στα χέρια της ΕΠΕΛΕΠ, ενώ ο Σύλλογος δρα επικουρικά και συμπληρωματικά προς την κατεύθυνση αυτή. Δε θα πρέπει ωστόσο, κατά την εκτίμησή μας, τα αισθητά μειωμένα αριθμητικά στοιχεία της παρέμβασης του ΣΔΕΓ να μας κάνουν να θεωρήσουμε ότι εξίσου μειωμένη είναι και η επιρροή του. Θεωρούμε ότι η σχέση δεν είναι ανάλογη. Θα επανέλθουμε, όμως, στην υπόθεση αυτή λίγο παρακάτω.

Ένα ερώτημα που προκύπτει από τα στοιχεία τα οποία επεξεργαζόμαστε είναι γιατί ο ΣΔΕΓ προτιμά να κατευθύνει τα κορίτσια σε ελληνικό έδαφος για τις διδασκαλικές τους σπουδές. Αποψη μας είναι ότι αυτή η κατ' αποκλειστικότητα συνεργασία του ΣΔΕΓ με τα διδασκαλεία της ΦΕ και της Ενώσεως των Ελληνίδων, υπαγορεύεται από τη συνάφεια των συλλογικοτήτων. Ο ίδιος ο ΣΔΕΓ, σύμφωνα με την έκθεση πεπραγμένων του, θεωρεί ότι μέσα στις απολύτως υποχρεωτικές δραστηριότητές του είναι η ενίσχυση των σωματείων, τα οποία με τη δική τους δράση βοηθούν το διεξαγόμενο «εν τη αλυτρώτω Ελλάδι εθνικό έργο». Δεδομένου, λοιπόν,

²¹¹ Βλ. *εδώ*, πρώτο κεφάλαιο, σ. 123-128.

²¹² Σ. Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)*, ό.π., σ. 63-64. Από έκθεση του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου.

²¹³ Υπενθυμίζουμε ότι στους πίνακες που επεξεργαζόμαστε δεν υπάρχουν εγγεγραμμένα ποσά, γι' αυτό δεν μπορούμε να προχωρήσουμε σε αναλυτικότερες συγκρίσεις.

ότι βασική πτυχή του «εθνικού έργου» είναι η υλοποίηση των εκπαιδευτικών διακυβευμάτων στις διεκδικούμενες περιοχές, η ΦΕ και η Ένωσις των Ελληνίδων με το διδασκαλείο των Νηπιαγωγών είναι τα κατεξοχήν σωματεία που οφείλουν να ωφεληθούν από την οικονομική συνδρομή του Συλλόγου, εφόσον εκπαιδεύουν τις δασκάλους και τις νηπιαγωγούς που θα συμβάλουν στην πραγματοποίηση του έργου αυτού. Κατά συνέπεια, προτεραιότητα του Συλλόγου είναι η οικονομική βοήθεια προς τα αδελφά σωματεία, ιδιαίτερα μάλιστα αν τα εν λόγω σωματεία επιτυγχάνουν να πείσουν για την εθνική και φιλανθρωπική τους συμβολή, όπως δείξαμε ότι επιτυγχάνει η ΦΕ. Επιπλέον, όμως, ο ΣΔΕΓ, ως βασικός συνδιαμορφωτής του εγχώριου εθνικού λόγου, ενδιαφέρεται να συντελέσει στην αποστολή διδασκαλισσών και νηπιαγωγών εκπαιδευμένων και «εθνικά» συγκροτημένων στην Ελλάδα.²¹⁴ Εξάλλου, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν υπάρχουν ισάξια και αναγνωρισμένα ως ισόβαθμα διδασκαλεία θηλέων προς αυτά της Αθήνας.²¹⁵ Επιπλέον, τα παρθεναγωγεία που υπάρχουν εκεί δε διαθέτουν συνήθως οικοτροφεία θηλέων. Με την παρέμβαση του ΣΔΕΓ, λοιπόν, η ελίτ του διδακτικού προσωπικού, που προορίζεται τόσο για τα σχολεία αρρένων όσο και για τα σχολεία θηλέων των αστικών κέντρων, μορφώνεται στην Ελλάδα.

Έτσι, από τη μια μεριά το Πανεπιστήμιο εκπαιδεύει τους καθηγητές ιστορίας και ελληνικών των γυμνασίων. Ταυτόχρονα, εκπαιδεύει και το στελεχικό δυναμικό: τους διευθυντές και υποδιευθυντές των γυμνασίων και των ελληνικών σχολείων, τους παιδαγωγούς, οι οποίοι έπειτα από μετεκπαίδευση στο εξωτερικό επιχειρούν ορισμένες φορές να εφαρμόσουν στα σχολεία των κοινοτήτων νέες μεθόδους, πολλές από τις οποίες δεν έχουν ακόμη εισαχθεί προς εφαρμογή στην Ελλάδα. Από την άλλη, η ΦΕ, έχοντας επιτύχει να προβάλλει τη μόρφωση που παρέχουν τα διδασκαλεία της στα κορίτσια ως την αντίστοιχη της μόρφωσης που παρέχει το Πανεπιστήμιο στα αγόρια, εκπαιδεύει όχι μόνο τις δασκάλους που θα στελεχώσουν τα παρθεναγωγεία των αστικών κέντρων εντός των οθωμανικών ορίων, αλλά και τις διευθύντριες και υποδιευθύντριες που θα τα διευθύνουν. Οι δασκάλους αυτές μέσω της διδασκαλίας

²¹⁴ Όπως ετοιμάζονται τα στελέχη της οικονομίας και της διοίκησης για τις ανάγκες των «Νέων χωρών», ετοιμάζονται και τα στελέχη της εκπαίδευσης.

²¹⁵ Δεν αναφερόμαστε ασφαλώς στο Ζάππειο της Κωνσταντινούπολης ούτε στο Ομήρειο της Σμύρνης.

αλλά και από θέσεις ευθύνης παρέχοντας γνώσεις και καθοδήγηση στα κορίτσια των κοινοτήτων που φοιτούν στα παρθεναγωγεία, αναμένεται ότι θα δικαιώσουν το ίδρυμα των σπουδών τους και θα συμβάλουν στην περαιτέρω ανάδειξή του ως μοχλού «πολιτισμού της Ανατολής». Συγχρόνως, αναμένεται ότι θα δικαιώσουν και το φορέα χρηματοδότησης των σπουδών τους, αναδεικνύοντας το εθνικά και φιλανθρωπικά ωφέλιμο έργο του.

Την άποψή μας αυτή για την εκπαίδευση στην Ελλάδα της ελίτ του εκπαιδευτικού προσωπικού ενισχύουν και οι ίδιες οι αιτήσεις των δασκάλων και διδασκαλισσών που συναντάμε στο αρχείο του Συλλόγου. Τελειόφοιτοι ή απόφοιτοι της φιλολογίας ζητούν με αιτήσεις τους θέσεις αυξημένων προσόντων σε ελληνορθόδοξες κοινότητες, ανεξαρτήτως αν τους έχει χορηγηθεί υποτροφία από το σωματείο ή όχι. Οι αιτήσεις των διδασκαλισσών αντίστοιχα μαρτυρούν ότι είναι στην πλειονότητά τους απόφοιτες των Αρσακείων διδασκαλείων και όταν απευθύνονται στο Σύλλογο επιδιώκουν κατά κύριο λόγο να καταλάβουν θέση διεύθυνσης ή υποδιεύθυνσης σε κάποιο από τα παρθεναγωγεία των αστικών κέντρων της οθωμανικής επικράτειας.²¹⁶ Αυτό δείχνει ότι υπάρχει πράγματι μια παγιωμένη πρακτική να κατευθύνεται μέσω του ΣΔΕΓ στις ελληνορθόδοξες κοινότητες εκπαιδευτικό προσωπικό που θα μπορούσε να συμπεριληφθεί στην ελίτ της επαγγελματικής του κατηγορίας. Η πρακτική αυτή ενισχύεται και διευρύνεται από την πρακτική των υποτροφιών.

Ξαναγυρίζοντας στο ερώτημα που κινητοποίησε τις παραπάνω σκέψεις, γιατί δηλαδή ο ΣΔΕΓ προτιμά να κατευθύνει τα κορίτσια στα οποία χορηγεί υποτροφίες σε ελληνικό έδαφος για τις σπουδές τους και συγκεκριμένα στα διδασκαλεία της ΦΕ στην Αθήνα, κάνουμε την εξής επισήμανση: η αναγκαστική εσωστρέφεια του ΣΔΕΓ, λόγω του συστήματος σκοπών που υπηρετεί και της ιδιαίτερης σχέσης του με το ΥΠΕΞ, δεν του επιτρέπει να δημοσιοποιεί τη δράση του με συχνές εκθέσεις πεπραγμένων.²¹⁷ Αυτό σημαίνει ότι δεν έχει τις ίδιες ευκαιρίες με τη ΦΕ να επιδείξει το έργο του, πράγμα όμως που και επιθυμεί και επιδιώκει. Μετά τη διακοπή της χρηματοδότησής του από το ΥΠΕΞ οι πόροι του προέρχονται, όπως δηλώνουν τα

²¹⁶ Θα μιλήσουμε για τα ζητήματα αυτά στο τέταρτο κεφάλαιο, *εδώ*.

²¹⁷ Ακόμη και όταν συντάσσονται, έχουν αποδέκτη το ΥΠΕΞ για το συντονισμό του έργου των δύο φορέων, όπως μας ενημερώνει το ίδιο το ΔΣ. Δε δημοσιοποιούνται, πάντως.

μέλη του ΔΣ, από την περιουσία που απέκτησε και από τη γνωστή για όλα τα σωματεία πηγή των «φιλογενών», εγχώριων και ομογενών. Συνεπώς, επιβάλλεται να φαίνεται το έργο του, ακόμη και αν δεν το προβάλλει ο ίδιος, προκειμένου να πείθει για την αξία της δράσης του και να είναι σε θέση να ανανεώνει τη γενναιοδωρία των χρηματοδοτών του. Ένας πολύ αποδοτικός τρόπος έμμεσης διαφήμισης είναι η χρηματοδότηση της ΦΕ μέσω των υποτροφιών. Έτσι, αν εξετάζοντας το μηχανισμό της ΦΕ καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι ο ΣΔΕΓ διαμεσολαβεί και διαφημίζει το έργο της ΦΕ με την επιλογή του να κατευθύνει τα κορίτσια από τις κοινότητες στα διδασκαλεία της, θεωρούμε, «διαβάζοντας» τώρα τα στοιχεία από την πλευρά του Συλλόγου, ότι μπορούμε με ασφάλεια να καταλήξουμε σε ανάλογα συμπεράσματα.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει το ΔΣ του Συλλόγου, από τη στιγμή που ο ΣΔΕΓ αποφάσισε να ασχοληθεί συστηματικά με την εκπαίδευση «του δούλου έθνους», επικαλέστηκε την συνδρομή των ικανών «καθ' οιονδήποτε τρόπον να συνεργήσωσιν ομογενών».²¹⁸ Οι ομογενείς πρόσφεραν μεγάλη βοήθεια και «το συμβούλιον εφιλοτιμήθη να επιδείξη έργα, κατά δύναμιν αντάξια και των αναγκών ας επεβάλλετο να θεραπεύση και των προσδοκιών των συνεργών και φίλων της προόδου και της ευμενούς πολλαχόθεν ενισχύσεως».²¹⁹ Ο ΣΔΕΓ, κατά συνέπεια, έχει ανάγκη προβολής του έργου του, για να πείσει ότι δικαίως βοηθήθηκε· παράλληλα, όμως, για να είναι σε θέση να διεκδικεί νέες δωρεές που θα συμβάλουν στη συνέχιση της δράσης του. Με άλλα λόγια, πρέπει να αποδεικνύει την παραγωγικότητά του για να εξασφαλίζει νέο κύκλο χρηματοδότησης κάθε φορά, από παλαιούς και νέους δωρητές και ευεργέτες. Η ΦΕ με την εξωστρέφειά της²²⁰ και το εκτενές δίκτυο σχολείων και μελών που διαθέτει δίνει σάρκα και οστά στη συγκεκριμένη πλευρά της δράσης του ΣΔΕΓ, την πρακτική των υποτροφιών. Η εν λόγω πρακτική αποδεικνύει την «εθνωφέλεια» του Συλλόγου ως σωματείου, τη «φιλόανθρωπη» διάθεση των μελών του συμβουλίου του και συνακόλουθα τη σωστή διάθεση μέρους των συμβολών των

²¹⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ...κατάλογου», «Πρόλογος 1», σ. 6.

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 6.

²²⁰ Ετήσιες ΓΣ, έκτακτες ΓΣ, εορταστικές ΓΣ, συχνές συνεδριάσεις του ΔΣ, εορταστικές εκδηλώσεις, επετειακές εκδηλώσεις, προβολή της μέσω του Τύπου, προβολή της δια των διακεκριμένων μελών του συμβουλίου της κ.λπ.

δωρητών, χωρίς από την άλλη να εκθέτει πολύ σε κοινή θέα όσα το ίδιο το σωματείο δεν επιθυμεί να εκτεθούν στο φως της δημοσιότητας.

Τα οφέλη, όμως, από τη συνεργασία των δύο συλλογικοτήτων δεν περιορίζονται ασφαλώς για τον ΣΔΕΓ, όπως και για τη ΦΕ, μόνο σε οικονομικό επίπεδο. Θα λέγαμε μάλιστα ότι τα οφέλη που προσπορίζονται σε ένα στενά οικονομικό επίπεδο, αυτό της ενίσχυσης των ταμείων τους, είναι μεν σημαίνουσας σημασίας αλλά όχι επαρκές ως στοιχείο για την κατανόηση των συλλογικοτήτων, των μηχανισμών δηλαδή και της δράσης τους. Εκτός από τη συνεργασία που αναπτύσσεται και διατηρείται μεταξύ τους, συχνά εναγκαλίζονται το κράτος προς όφελός τους, παρέχοντάς του ως αντάλλαγμα την εθνική και φιλανθρωπική τους δράση. Ο εναγκαλισμός αυτός άλλοτε σημαίνει κατάληψη σημαντικών κυβερνητικών θέσεων από μέλη κυρίως της διοίκησης των συλλογικοτήτων, άλλοτε επηρεασμό μελών της κυβέρνησης, τα οποία «τυχαίνει» να είναι και μέλη τους, προς όφελος των διακηρυγμένων στόχων καθεμιάς από τις συλλογικότητες. Τα μεγαλοαστικής προέλευσης μέλη των διοικήσεών τους χρησιμοποιούν το κοινωνικό τους κύρος για να διευρύνουν τις δυνατότητες παρέμβασης των σωματείων στο δημόσιο πεδίο. Συγχρόνως, όμως, όσο πιο διευρυμένη και επιτυχής είναι η παρέμβαση αυτή τόσο περισσότερο κύρος ενδύονται τα ίδια τους τα μέλη, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τη στρατηγική των σωματείων τους και μέσα από αυτήν, ενδεχομένως, να εξυπηρετήσουν και δικές τους προσωπικές στρατηγικές.

Το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Παιδείας και το ΥΠΕΞ, με τα οποία διατηρούν στενές σχέσεις, έως οργανικές στην περίπτωση του ΣΔΕΓ, συνιστούν δύο από τους κατεξοχήν φορείς μέσω των οποίων συγκροτείται και εκφέρεται ο εθνικός λόγος της περιόδου, πράγμα που σημαίνει ότι τα μέλη των διοικήσεων των δύο συλλογικοτήτων αποτελούν βασικούς συνδιαμορφωτές του. Ο λόγος αυτός συνιστά το κοινό πεδίο από το οποίο αντλούν τα συγκροτητικά τους χαρακτηριστικά και συγχρόνως το κοινό πεδίο εκβολής της δράσης τους. Όσο στενότερη είναι η συνεργασία μεταξύ των μηχανισμών τους τόσο περισσότερο μπορούν να ωφεληθούν και οι δύο πλευρές σε όλα τα επίπεδα. Οι συσσωματώσεις που εξετάζουμε καταφέρνουν να διευρύνουν το δημόσιο πεδίο στο οποίο έχουν τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν, εκμεταλλευόμενες κατά περίπτωση την πλημμυρή παρουσία του

κράτους ή την πλήρη απουσία του και τα αδιευκρίνιστα και θολά όρια μεταξύ ιδιωτικού και κρατικού. Οι δύο συλλογικότητες, λοιπόν, συνιστούν η καθεμία στον τομέα της μηχανισμούς με ηγεμονικά χαρακτηριστικά. Δρουν συμπληρωματικά και είναι σε θέση να αναπαράγουν μέσα από τους χώρους της δράσης τους εντός και εκτός ελληνικών συνόρων κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά δίκτυα, αναγκαία για την αναπαραγωγή και μακροημέρευσή τους.

Εστιάζοντας στον ΣΔΕΓ, παρατηρούμε ότι υπάρχει από την πλευρά του μια συνειδητή προσπάθεια εγγραφής της πρακτικής του να εκπαιδεύει κυρίως την ελίτ των διδασκαλισσών –λιγότερο καθηγητών και δασκάλων– στην Ελλάδα με υποτροφίες, στον άξονα που ορίζει ο εντός του ελληνικού βασιλείου παραγόμενος εθνικός λόγος. Τα μέλη του συμβουλίου του Συλλόγου, γενικότερα, ενδιαφέρονται να εκπαιδεύσουν ανθρώπους, οι οποίοι στη συνέχεια ως πολλαπλασιαστές θα μεταφέρουν στις διεκδικούμενες περιοχές, σε αυτή τη μεταβατική και γι' αυτό πολλαπλά κρίσιμη περίοδο, αιτήματα του «εν Αθήναις» παραγόμενου εθνικού λόγου. Έχουμε δείξει ήδη ότι από το 1887 και εξής, όταν την ευθύνη για την υλοποίηση του εκπαιδευτικού έργου την αναλαμβάνει το ΥΠΕΞ μέσω της ΕΠΕΛΕΠ, δηλώνονται καθαρά οι προθέσεις του ελληνικού κράτους να ελέγχει μέσω των προξενείων κατά το δυνατόν αποτελεσματικότερα πιθανές αποκλίσεις από τους στόχους και τα μέσα επιτέλεσης του συγκεκριμένου έργου, με άλλα λόγια, να ελέγχει τις πιθανές αποκλίσεις από το λόγο που παράγεται στο εθνικό κέντρο και τα αιτήματα που επιδιώκει να προωθήσει. Γι' αυτό, άλλωστε, το ελληνικό κράτος επιχείρησε να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στο λόγο του εθνικού κέντρου και στον οικουμενικό λόγο του Πατριαρχείου, προσεγγίζοντας τους μητροπολίτες.

Ωστόσο, αν και γνωρίζουμε τον τρόπο με τον οποίο ο ΣΔΕΓ απομακρύνθηκε από τον επίσημο σχεδιασμό και τη διαχείριση της εκπαιδευτικής ενέργειας, δεν έπαψε στιγμή να συνεργάζεται ανεπίσημα με το ΥΠΕΞ λαμβάνοντας και προσφέροντας βοήθεια για την εξυπηρέτηση του κοινού, αλλά όχι ρητά διατυπωμένου σκοπού, του ελέγχου των πληθυσμών των διεκδικούμενων περιοχών. Ο ρητός σκοπός του Συλλόγου, όπως αυτός προσδιορίζεται από το όνομά του και το καταστατικό του, δηλαδή η διάδοση των ελληνικών γραμμάτων, ακόμη και μετά το μετασχηματισμό της δράσης του βρίσκεται διαρκώς σε συνομιλία με την επίσημη κρατική πολιτική.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι ενταγμένη η στρατηγική επιλογή των μελών του συμβουλίου του ΣΔΕΓ να εκπαιδεύεται η ελίτ του διδασκαλικού προσωπικού, και στην περίπτωση που εξετάζουμε των διδασκαλισσών, στο ελληνικό κέντρο και μάλιστα από το αδελφό σωματείο της ΦΕ. Οι υποτροφίες είναι πρώτης τάξης γέφυρα ανάμεσα στους φορείς-μηχανισμούς από τους οποίους εκπορεύονται εκπαιδευτικές πολιτικές.

Το χρονικό διάστημα μεταξύ των ετών 1898-1910, όπως είναι γνωστό, η Μακεδονία αλλά και η Θράκη μεταμορφώνονται σε θέατρο ενός ακήρυχτου αλλά άγριου και με σοβαρές συνέπειες για τους πληθυσμούς της περιοχής πολέμου. Πολλές οικογένειες από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες βιώνουν ακραίες καταστάσεις εξαιτίας των συνθηκών που διαμορφώνονται στην περιοχή. Πολλά παιδιά, κορίτσια εν προκειμένω, μένουν ορφανά από τον έναν ή και τους δύο γονείς ή χάνουν στις συγκρούσεις μεγαλύτερα αδέρφια, τα οποία θα μπορούσαν να φροντίσουν για την επιβίωσή τους.²²¹ Σε άλλες περιπτώσεις τα κορίτσια είναι τα μεγαλύτερα αδέρφια μιας οικογένειας που έχει χάσει τον αρσενικό της «προστάτη», πατέρα ή αδερφό. Έτσι, οι υποτροφίες για διδασκαλικές σπουδές, καθώς προσφέρουν μελλοντική επαγγελματική διέξοδο, γίνονται για τα παιδιά αυτά και τις οικογένειές τους υπολογίσιμο οικονομικό στήριγμα ή ακριβέστερα γέφυρα με τη ζωή. Μέσα σε όλα τούτα δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι ακόμη και κορίτσια, τα οποία προέρχονται από οικογένειες που δεν έχουν πληγεί τόσο σοβαρά, δεν είναι καθόλου αυτονόητο εκείνη την εποχή ότι θα έχουν τη δυνατότητα να σπουδάσουν εξασφαλίζοντας ίδιους πόρους. Εύλογα, λοιπόν, μία χορηγούμενη από τον ΣΔΕΓ υποτροφία συνιστά πολύ δραστική μεσολάβηση, η οποία σηματοδοτεί με τη σειρά της μεταβολή εξέχουσας σημασίας στις ζωές των κοριτσιών και των οικογενειών τους.

Με τον τρόπο αυτό, οι υποτροφίες δυνάμει γεννούν στις μελλοντικές δασκάλες/διευθύντριες και στις οικογένειές τους αισθήματα ευγνωμοσύνης απέναντι στο Σύλλογο και σφυρηλατούν ακόμη πιο έντονους δεσμούς ανάμεσά τους. Κλείνοντας την αίτηση χορήγησης υποτροφίας για την κόρη του το 1904, ο

²²¹ Εστιάζουμε εδώ στα κορίτσια γιατί αυτά είναι το αντικείμενο της έρευνάς μας. Αυτό δε σημαίνει ότι ακραίες συνθήκες δεν αντιμετωπίζουν και αγόρια.

Αναστάσιος Ζάλλης διαβεβαίωσε τον πρόεδρο του ΣΔΕΓ Αλέξανδρο Ζαΐμη: «τολμώ να δηλώσω υμίν, κύριε Πρόεδρε, ότι δύνασθε να ήσθε εκ των προτέρων τελείως πεπεισμένος ότι αν γείνη αποδεκτή η αίτησίς μου ο σπόρος δεν θα ριφθή ούτε εις άγονον ούτε εις αχάριστον γην».²²² Θεωρούμε, λοιπόν, ότι ανεξάρτητα από τον αριθμό των αιτήσεων για χορήγηση υποτροφιών που συντάσσονται, από το πόσες φτάνουν στον ΣΔΕΓ και πόσες είναι σε θέση να χρηματοδοτήσει ο ίδιος τελικά, οι πληθυσμοί των περιοχών υπό διεκδίκηση γνωρίζουν ότι υπάρχει ένας φορέας με έδρα το ελληνικό κράτος, ο οποίος σε συνεργασία με το προξενείο και τους κοινοτικούς θεσμικούς φορείς επιχειρεί να τους προσφέρει τις υπηρεσίες του.²²³ Συνεπώς, παρά την πιο περιορισμένη οικονομική του συμβολή μετά το 1887, ο ΣΔΕΓ φαίνεται ότι

²²² Γράφει ο Αναστάσιος Ζάλλης στην αίτησή του: «Έλλην ορθόδοξος κάτοικος Μοναστηρίου και βιβλιοπώλης το επάγγελμα [...] (αναφέρεται στον εαυτό του). Επειδή όμως ένεκα επανειλημμένων καταδιώξεων της τουρκικής κυβερνήσεως, πληξασών πάντα τα μέλη της οικογενείας μου, πλέον εξαντληθείς αδυνατώ να πράξω τούτο (να επιχορηγήσει τις σπουδές της κόρης του, η οποία ήδη φοιτούσε στη Β΄ τάξη του Ελληνικού σχολείου Μοναστηρίου) ιδίαις δαπάναις, θερμώς παρακαλώ υμάς [...] να μοι παράσχητε μίαν υποτροφίαν χάριν αυτής εν τω Αρσακείω [...]». Πράγματι, αφού όλα τα εμπλεκόμενα θεσμικά μέρη βεβαίωσαν με τις επιστολές τους τις «καταδιώξεις της τουρκικής κυβερνήσεως», ο ΣΔΕΓ χορήγησε στην Αθηνά Ζάλλη υποτροφία για το εσωτερικό διδασκαλείο της ΦΕ στην Αθήνα. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», α.π.: 166/29.7.1904. Τη συγκεκριμένη αίτηση συνοδεύει εκτενής συστατική επιστολή του προξένου Μοναστηρίου, στην οποία αναφέρεται και η προσφορά του Γεωργίου Ζάλλη, πατέρα του Αναστασίου, στην κοινότητα ως εφόρου των σχολείων «άτινα σπουδαίως ευεργέτησε [...]». Ειδικά για τον Αναστάσιο, ο πρόξενος γράφει ότι «ευθύς εκ των πρώτων αυτού ετών έδειξε τρανά δείγματα της εθνωφελούς αυτού δράσεως»: επίσης, ότι είχε χρηματίσει στο παρελθόν επί δυόμισι χρόνια γραφέας του ΣΔΕΓ στο προξενείο Μοναστηρίου. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», α.π.: 165/27.7.1904.

²²³ Συγχρόνως, συγκρίνουν με τις αντίστοιχες παρεμβάσεις του βουλγαρικού εθνικισμού. Καθώς ο χώρος της εκπαίδευσης είναι το κατεξοχήν πεδίο δράσης και ιδεολογικής διαμάχης των εθνικισμών στη Μακεδονία, η Βουλγαρία διαθέτει τέτοια ποσά που επιτρέπουν στα σχολεία που συντηρεί εκεί να παρέχουν δωρεάν φοίτηση και βιβλία και στο εκπαιδευτικό προσωπικό να αμείβεται ικανοποιητικά. Σε πολυσέλιδη αναφορά του Γυμνασιάρχη Μοναστηρίου Αλέξανδρου Ζουμετίκου, γραμμένη το 1904, μαρτυρείται εισροή «άφθονου χρήματος» από την πλευρά της Βουλγαρίας για την εκπαίδευση στη Μακεδονία. Την ίδια στιγμή οι Έλληνες δάσκαλοι, δασκάλες και καθηγητές αμείβονται με πολύ λιγότερα χρήματα. Γ. Παπακώστας, *Δια τον σύνδεσμον του απανταχού Ελληνισμού*, ό.π., σ. 110-111. Βλ. ολόκληρη την αναφορά Ζουμετίκου στο ίδιο σ. 243-252. Όσο για τα ελληνικά σχολεία, η Σοφία Βούρη αναφέρει ότι το μέτρο της καταβολής διδάκτρων δεν ήταν γενικό· για τους άπορους μαθητές, λόγου χάριν, ήταν δωρεάν, ενώ σε διάφορες πόλεις λειτουργούσαν και οικοτροφεία. Σ. Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια*, ό.π. σ. 282. Πάντως, και ο Ιωάννης Μαζαράκης κάνει τη σύγκριση μεταξύ βουλγαρικής και ελληνικής εκπαίδευσης, τονίζοντας ότι η βουλγαρική εκπαίδευση παρέχονταν χωρίς καμιά οικονομική επιβάρυνση. Ιωάννης Μαζαράκης, «Η Μακεδονία στις παραμονές του Αγώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τ. ΙΔ, σ. 222.

στέκεται δίπλα στους θεσμικούς φορείς –προξενεία, ΥΠΕΞ– με τρόπο μάλλον ισότιμο.

Ο ΣΔΕΓ, κατά τη γνώμη μας, είναι *sui generis* συλλογικότητα. Ιδρύεται σε στενή συνάφεια με το ΥΠΕΞ, αν και δεν τεκμηριώνεται ότι αυτό συμβαίνει κατ' εντολήν του. Οι πηγές δείχνουν ως υπεύθυνο για την ίδρυσή του το Γρηγόριο Παπαδόπουλο, ο οποίος διατηρεί πολύ στενές επαφές με πολιτικούς, με αρκετούς από τους οποίους έχει πολύ στενή προσωπική σχέση από παλαιότερες συνεργασίες.²²⁴ Ο ιδρυτής του ΣΔΕΓ δραστηριοποιείται επαγγελματικά στο πεδίο της εκπαίδευσης –μέσης και ανώτατης–, στο οποίο ο Σύλλογος σύμφωνα με το καταστατικό του επιθυμεί να παρέμβει. Στην πραγματικότητα τόσο ο ιδρυτής όσο και ο Σύλλογος επιδεικνύουν –πράγμα όχι ασυνήθιστο για την εποχή– ιδιαίτερη πολυπραγμοσύνη.

Εξάλλου, δεν υπάρχει στην Ελλάδα, όπως έχουν δείξει οι μέχρι τώρα μελέτες, η παράδοση συλλόγων που ιδρύονται από το κράτος όπως στην Ιταλία, για παράδειγμα.²²⁵ Η ιδιαίτερη σύνδεσή του με το ΥΠΕΞ σχετίζεται με τις περιοχές της παρέμβασής του, δηλαδή την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κοινωνικότητα που επιτελείται από τα μέλη του ξεπερνά το τοπικό (Αθήνα) και το εθνικό (Ελλάδα) και εισέρχεται στα όρια του δια-εθνικού (Οθωμανική Αυτοκρατορία). Για το λόγο αυτό προσπαθεί να περνά απαρατήρητος και είναι εξαιρετικά εσωστρεφής (αποφεύγει τις ΓΣ και τις εκθέσεις πεπραγμένων, δεν εκδίδει περιοδικά έντυπα κ.λπ.). Η διοίκησή του αποδεικνύεται ολιγαρχική, αφού τις αποφάσεις παίρνει ένα παντοδύναμο ΔΣ, το οποίο επηρεάζεται ιδιαίτερω από τον πρόεδρό του. Οι πρόεδροι του ΣΔΕΓ ενίοτε διατελούν και υπουργοί Εξωτερικών. Έτσι, αν και προσομοιάζει προς τους

²²⁴ Δεληγιώργης, Τρικούπης, Στεφάνου έχουν υπάρξει μαθητές του. Με άλλους, όπως με τον Σούτζο, έχουν συνεργαστεί την περίοδο της Κρητικής επανάστασης, περίοδο κατά την οποία μοιάζει να διαμορφώνεται στο μυαλό του η ιδέα της σύστασης ενός τέτοιου συλλόγου.

²²⁵ Σύμφωνα με την Daniela Luigia Caglioti, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στη Νάπολη το κράτος προωθούσε, οργάνωνε και είχε τον έλεγχο των δραστηριοτήτων αναγνυχής. Έτσι, κανένας από τους συλλόγους αναγνυχής δεν είχε ιδρυθεί από ιδιώτες αλλά από το κράτος. Daniela Luigia Caglioti, “Voluntary societies an urban elites in nineteenth-century Naples”, στο Graeme Morton, Boudien de Vries, R.J. Morris (επιμ.), *Civil society, associations and urban places. Class, nation and culture in nineteenth-century Europe*, Ashgate, Χάμσαϊρ και Μπέρλινγκτον 2006, σ. 39-53. Επίσης, στη Γαλλία, κατά το 19^ο αιώνα το κράτος χρηματοδοτεί την ίδρυση συλλογικοτήτων για να έχει τον έλεγχο. Carol E. Harrison, “Bourgeois citizenship and practice of association in post-revolutionary France”, στο *ίδιο*, σ. 175-189.

φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους που δρουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, για τους οποίους αποτελεί το «μεγάλο αδελφό», και μολονότι έχει δεχθεί επιρροές ως προς την ίδρυσή του από τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ), διαθέτει δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Αν, για παράδειγμα, ο ΕΦΣΚ θεωρείται ένα άτυπο Υπουργείο Παιδείας για την εκπαίδευση των ελληνορθόδοξων στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας, θα υποστηρίζαμε ότι ο ΣΔΕΓ συνιστά ένα άτυπο ΥΠΕΞ και υπουργείο Παιδείας ταυτόχρονα, που λειτουργεί, όμως, στα όρια μιας κρατικής υπόστασης που δεν τον περιλαμβάνει. Αυτή είναι και η ουσιώδης διαφορά του –η οποία και επιδρά στον τρόπο συγκρότησής του και στη διαμόρφωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του– σε σχέση με το πλήθος των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων που δρουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Αποδεικνύεται πάντως ότι «έχει μονιμότητα σπανίως παρ’ ημίν απαντώσαν», όπως προφήτεψε η εγκύκλιος του 1871 «προς τους εν Ανατολή Προξένους», με την οποία το ΥΠΕΞ επιχειρούσε να φέρει σε επαφή τον ΣΔΕΓ με τα προξενία και τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ακόμη και σήμερα ζει στις παρυφές του ΥΠΕΞ και στο ημίφως. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην ιστοσελίδα του –την οποία πολύ πρόσφατα απέκτησε–, «ο Σύλλογος εξακολουθεί και σήμερα, το έργο του προσφέροντας όπως πάντα αθόρυβα την βοήθειά του».²²⁶ Ο ΣΔΕΓ επομένως, κατά την ανάγνωσή μας, για το διάστημα που τον παρακολουθούμε (1869-1913), μοιάζει περισσότερο με όχημα επιτέλεσης μίας πτυχής της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, η οποία σχετίζεται με την εκπαίδευση, παρά με έναν τυπικό φιλολογικό-φιλεκπαιδευτικό σύλλογο. Παρουσιάζει, εξάλλου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο ίδιος δεν αποκάλεσε τον εαυτό του φιλεκπαιδευτικό, φιλολογικό ή επιστημονικό σύλλογο, όπως έκαναν όλοι οι σύλλογοι που είχαν τέτοιου τύπου προσανατολισμό: προτίμησε να χρησιμοποιήσει ως όνομά του τον διατυπωμένο στο καταστατικό του σκοπό: Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων.

²²⁶ <http://www.sdeg.gr/> (11.6.2015).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΤΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΥΠΟΤΡΟΦΙΑΣ

Υποτροφίες για δασκάλους: άμυνα «υπέρ της ελληνικής γλώσσας» και... στενότητα των πόρων

Η σύσταση του Επισκόπου Ρεθύμνης τον Ιούνιο του 1908, να προσληφθεί η Ευαγγελία Βερνάρδου ως υπότροφος του ΣΔΕΓ και να εισαχθεί στο «Αρσάκειον Παρθεναγωγείον», δεν έμελλε να γίνει αποδεκτή από το ΔΣ του ΣΔΕΓ. Ο αντιπρόεδρος του Συλλόγου, Μάρκος Δραγούμης,¹ αναλαμβάνει να εξηγήσει με επιστολή του στον Επίσκοπο τους λόγους της άρνησης.² Οι αρετές της «νεάνιδος», «αι εθνικαί υπηρεσίαι» του πατέρα της και η «σύστασις Ιεράρχου», για τον οποίο μάλιστα τρέφει ιδιαίτερη εκτίμηση ο Σύλλογος, θα είχαν σταθεί, σε άλλη περίπτωση, ικανές προϋποθέσεις ώστε να χορηγηθεί η «ζητούμενη υποτροφία». Όμως, οι περιορισμένοι «χρηματικοί πόροι» του Συλλόγου και οι μεγάλες δαπάνες που επιβάλλονται «υπό των εθνικών περιστάσεων» δεν του επιτρέπουν να προχωρήσει στη δαπάνη αυτή.

Ποιες είναι, λοιπόν, οι περιστάσεις που, μολονότι χαρακτηρίζονται εθνικές, αποκλείουν να δοθεί υποτροφία στην Ευαγγελία Βερνάρδου από την Κρήτη; Γράφει ο Μάρκος Δραγούμης: «Αλλ' ο Σύλλογος αφορών κυρίως εις την εν άλλαις επαρχίαις διεξαγομένην υπέρ της ελληνικής γλώσσας άμυνα», από καιρό περιόρισε τις χορηγούμενες υποτροφίες υπέρ «νέων», οι οποίοι κατάγονται «εξ Ηπείρου, Μακεδονίας, Θράκης» και οι οποίοι, αφού σπουδάσουν στην Ελλάδα «διδάσκαλοι, παιδαγωγοί, νηπιαγωγοί», θα επιστρέψουν στις γενέτειρές τους «προς καλλιέργειαν

¹ Ο Μάρκος Δραγούμης (1840-1909) από το Βογατσικό της Μακεδονίας ακολούθησε διπλωματική σταδιοδρομία και ήταν μέλος πολλών συλλογικοτήτων. Υπήρξε από τους ιδρυτές της Εταιρείας των Φίλων του Λαού (1865), μέλος του ΔΣ του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ωφελίμων Βιβλίων (1899-1909), πρόεδρος της επικούρου των Μακεδόνων Επιτροπής (1903), εκδότης του Bulletin d'Orient (1904-1908) και από το 1902 αντιπρόεδρος του ΣΔΕΓ. Βλ. βιογραφικό σημείωμα στο *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ο εν Αθήναις σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, Αθήναι, 1970, σ. 140.

² Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 468/13.8.1908.

και ενίσχυσιν της ελληνικής γλώσσας».³ Στην Κρήτη η ελληνική γλώσσα από αιώνες έχει επικρατήσει. Επιπλέον, η Κρήτη πρόσφατα έχει κερδίσει την αυτονομία της, εξηγεί ο Μάρκος Δραγούμης. Επομένως, όσο κι αν το ΔΣ εκφράζει προς τον Επίσκοπο Ρεθύμνης τη λύπη του ΣΔΕΓ και όσο κι αν ο Μάρκος Δραγούμης τον διαβεβαιώνει για την υϊκή τιμή που τρέφει προς το πρόσωπό του, δεν είναι σε θέση τη δεδομένη στιγμή να θεωρήσουν εύλογο το αίτημά του.

Οι επιδόσεις των μαθητριών-υποψηφίων υποτρόφων, η καλή τους διαγωγή, οι εθνικές υπηρεσίες του πατέρα, οι συστάσεις που συνοδεύουν την αίτηση, η περιοχή καταγωγής, η οποία σχετίζεται με την πίεση που δέχεται από τους βασικούς εθνικούς αντιπάλους, τους Βουλγάρους, συνιστούν τα κύρια κριτήρια αξιολόγησης μιας αίτησης χορήγησης υποτροφίας για διδασκαλικές σπουδές. Το διακύβευμα είναι η γλώσσα και διαμέσου αυτής η καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης. Πράγματι, είναι σαφές πια ποιες είναι οι προτεραιότητες του ΣΔΕΓ.

Η απάντηση, ωστόσο, του ΣΔΕΓ στον Επίσκοπο Ρεθύμνης έχει ενδιαφέρον όχι μόνο για τις πληροφορίες καθ' εαυτές, αλλά, επιπλέον, γιατί μας εισάγει στη συνομιλία του Συλλόγου με τους πληθυσμούς με τους οποίους έρχεται σε επαφή και μας παρέχει τη δυνατότητα να μελετήσουμε και να αναλύσουμε τις συνομιλίες αυτές. Εδώ θα μετατοπίσουμε την εστίασή μας από τις συλλογικότητες-μηχανισμούς προς τους λόγους των υποκειμένων και τη διαμόρφωση της δικής τους ατζέντας. Οι λόγοι τους, όμως, δε διατυπώνονται εν κενώ, αντίθετα είναι προϊόν της επαφής τους με τους φορείς, κατά συνέπεια και με τον ΣΔΕΓ. Έτσι, η συγκεκριμένη απάντηση μας δίνει τη δυνατότητα να προσεγγίσουμε τους τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα συνδιαλέγονται μαζί του, προκειμένου να εξασφαλίσουν μια ορισμένη υποτροφία· πώς δομούν, δηλαδή, τις αιτήσεις τους ώστε να πληρούν τα δεδομένα κριτήρια. Πριν την εξέταση των ζητημάτων αυτών, ας μείνουμε για λίγο σε δύο ακόμη αρνητικές απαντήσεις χορήγησης υποτροφίας.

Από το σχολικό έτος 1902-1903, που ο ΣΔΕΓ αρχίζει συστηματικά και ανελλιπώς να χορηγεί υποτροφίες σε κορίτσια από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Μακεδονίας, εκτός από το αίτημα του Επισκόπου Ρεθύμνης που δεν ικανοποιήθηκε –κυρίως γιατί η νεαρή Ευαγγελία Βερνάρδου είχε την «ατυχία» να

³ Για το ζήτημα των χορηγούμενων υποτροφιών από τον ΣΔΕΓ, βλ. *εδώ*, το δεύτερο κεφάλαιο.

κατάγεται από την Κρήτη–, υπήρξαν κι άλλα αιτήματα που δεν ικανοποιήθηκαν τη χρονιά τουλάχιστον για την οποία είχαν υποβληθεί, παρά τις συστάσεις του ΥΠΕΞ ή φορέων των κοινοτήτων και παρά το γεγονός ότι προέρχονταν από τη Μακεδονία. Η αιτιολόγηση που αποτυπώνεται στα έγγραφα με τα οποία ο Σύλλογος γνωστοποιούσε την αρνητική του απάντηση στους ενδιαφερόμενους ήταν ότι δε διέθετε κενές θέσεις υποτρόφων· με άλλα λόγια, δε διέθετε την οικονομική δύναμη να υπερβεί τον αριθμό των υποτρόφων που συντηρούσε το συγκεκριμένο σχολικό έτος.

Σε αυτό το πλαίσιο, το ΔΣ του ΣΔΕΓ απαντά εγγράφως τον Αύγουστο του 1910 στον Μητροπολίτη Δράμας Αγαθάγγελο ότι δεν έχει τη δυνατότητα να προσλάβει ως υπότροφό του την Ελισάβετ Δημητριάδου. Η Ελισάβετ είναι απόφοιτος της Γ΄ τάξης του παρθεναγωγείου της Στρώμνιτσας. Όμως, ο Σύλλογος «ένεκα ελλείψεως κενής θέσεως [...] και [...] ένεκα της στενότητας των πόρων [...]» δεν μπορεί να εγκρίνει πρόσθετη πίστωση για την υποτροφία.⁴ Ο «παπα-Αθανάσιος Δημητριάδης», πατέρας της Ελισάβετ, ζητούσε στην αίτησή του την πρόσληψη της κόρης του ως υποτρόφου με σκοπό να ολοκληρώσει τις σπουδές της και να διαχύσει στη συνέχεια τα φώτα της ελληνικής παιδείας στα μέρη που είχαν ανάγκη «τόσης αναπτύξεως προς επίτευξιν του πάντως επιδιωκομένου σκοπού».⁵ Το ΔΣ του ΣΔΕΓ ενδεχομένως να απέρριψε την αίτηση Δημητριάδη και για άλλους λόγους –δε διαθέτουμε όμως περισσότερα στοιχεία–, ο περιορισμένος, όμως, αριθμός θέσεων είναι μια πραγματικότητα τόσο για τον ΣΔΕΓ όσο και για τη ΦΕ.

Η αποφοίτηση, πάντως, μίας ή περισσότερων υποτρόφων του ανοίγει το δρόμο για να ικανοποιηθούν νέα αιτήματα πρόσληψης. Στις 8 Ιουλίου 1911, για παράδειγμα, ο πρόεδρος του ΣΔΕΓ Αλέξανδρος Ζαΐμης ενημερώνει τον Γενικό Πρόξενο Θεσσαλονίκης ότι λόγω της αποφοίτησης της Μαλαματής Κωτσιοπούλου από την Κοζάνη, την οποία είχε προσλάβει ως εσωτερική υπότροφο στο Αρσάκειο τρία χρόνια νωρίτερα «χάριν των υπηρεσιών» του «διδασκάλου» πατέρα της, προτίθεται πολύ σύντομα να την αντικαταστήσει με άλλη «επί τη ίδια δαπάνη τροφείων και εγκαταστάσεως...».⁶

⁴ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 53/ 30.8.1910.

⁵ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 518/ 23.8.1910.

⁶ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 793/8.7.1911.

Παράλληλα, μέσα στην πρώτη δεκαετία του 20^{ού} αιώνα ο ΣΔΕΓ υποβάλλει εγγράφως προς τη ΦΕ δύο τουλάχιστον φορές αίτημα ελάττωσης των τροφείων, διδάκτρων και εξόδων εγκατάστασης για τις υποτρόφους του.⁷ Στις 14 Ιουλίου 1907 ο αντιπρόεδρος του ΣΔΕΓ ζητά περαιτέρω μείωση για τις εσωτερικές μαθήτριες που συντηρεί.⁸ Εκκινεί από το γεγονός ότι από χρόνια διατηρεί υποτρόφους από τη Μακεδονία στα σχολεία της ΦΕ και ότι καταβάλλει για καθεμία από τις μαθήτριες αυτές το ποσό των 80 δρχ. το μήνα, αντί για το πλήρες ποσό των 100 δρχ. Στη συνέχεια επισημαίνει ότι «ένεκα των εν Μακεδονία και λοιπαίς Ελληνικαίς χώραις φυλετικών ανταγωνισμών και της ενότητος του διεξαγομένου αυτόθι εθνικού αγώνος» ο ΣΔΕΓ αντιλαμβάνεται ότι υπάρχει ανάγκη να προσληφθούν και άλλα υπότροφα κορίτσια, τα οποία αφού ολοκληρώσουν τις σπουδές τους, «αποστελλόμενα όπου δει», θα εξυπηρετήσουν αποτελεσματικά τις εκπαιδευτικές ανάγκες και θα ενισχύσουν «το εθνικόν αυτόθι έργον». Εξαιτίας, ωστόσο, των πολλών υποχρεώσεων τις οποίες έχει αναλάβει ο Σύλλογος δεν είναι σε θέση να ανταποκριθεί σε προσλήψεις νέων υποτρόφων. Στο σημείο αυτό διατυπώνει το αίτημα ότι προϋπόθεση για να συντηρήσει τις υπότροφές του στη ΦΕ και συνάμα να χορηγήσει περισσότερες υποτροφίες είναι να μειώσει η Εταιρεία στο εξής τα τροφεία, τα δίδακτρα και τα έξοδα εγκατάστασης στο μισό των «κεκανονισμένων».

Στις 27 Ιουλίου 1907 η έγγραφη απάντηση της ΦΕ φθάνει στο Σύλλογο υπογεγραμμένη από τον πρόεδρό της Κωνσταντίνο Καραπάνο. Το ΔΣ της Εταιρείας, αφού έλαβε υπ' όψιν τους λόγους για τους οποίους ο ΣΔΕΓ ζητά περαιτέρω μείωση στα ποσά που πρέπει να καταβάλει για τη συντήρηση των υποτρόφων του και παρά την «έλλειψιν χώρων εν τω καταστήματι», αποφάσισε να κάνει δεκτές τρεις ακόμη μαθήτριες από τη Μακεδονία καθώς και να ελαττώσει συγχρόνως την τιμή των τροφείων και διδάκτρων σε 70 δρχ. το μήνα. Σχετικά με τα έξοδα εγκατάστασης

⁷ Το πρώτο αίτημα, το οποίο και έγινε δεκτό, υποβλήθηκε στις 12 Ιανουαρίου 1905. Η ΦΕ αποφάσισε να προχωρήσει σε έκπτωση. Θα αναφερθούμε σε αυτό το θέμα παρακάτω. Σχετικά με τα έξοδα εγκατάστασης, αντί των 500 δρχ. άπαξ, ο ΣΔΕΓ θα έπρεπε να καταβάλλει 200 δρχ. Βλ. και *εδώ*, πρώτο κεφάλαιο.

⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 479/14.7.1907.

κάνει λόγο για 300 δρχ.⁹ Ο ΣΔΕΓ δέχεται την πρόταση του ΔΣ της ΦΕ, αν και, όπως γίνεται φανερό, δεν επιτυγχάνεται η μείωση της τάξης του 50% που έχει ζητήσει.

Με βάση την αλληλογραφία των δύο φορέων, μπορούμε να υποθέσουμε ότι από το 1907 και εξής –δεν έχουμε εντοπίσει στοιχεία που να αλλάζουν τη μεταξύ τους συμφωνία– η κάθε εσωτερική μαθήτρια στοιχίζει στο Σύλλογο 70 δρχ. το μήνα επί όσα χρόνια φοιτά, συν τα έξοδα της εγκατάστασης, τα οποία καταβάλλονται εφάπαξ στην αρχή της φοίτησης και ανέρχονται σε 300 δρχ.¹⁰ Πάντως, παρά τη μείωση των τιμών στις οποίες προβαίνει η ΦΕ, η συντήρηση εσωτερικών υποτρόφων συνιστά για τον ΣΔΕΓ μεγάλη δαπάνη, τη στιγμή κατά την οποία η φοίτηση μιας εξωτερικής μαθήτριας, για παράδειγμα, στοιχίζει μόνο 17 δρχ. το μήνα το 1911, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε παρακολουθώντας αμέσως παρακάτω την περίπτωση της Σοφίας Χατζοπούλου από τη Θεσσαλονίκη.

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα στηρίζουμε την αφήγησή μας σε τρεις αιτήσεις για χορήγηση υποτροφίας. Επιλέγουμε τις συγκεκριμένες αιτήσεις, γιατί τα θεσμικά έγγραφα που τις συνοδεύουν συνδυάζονται αποτελεσματικά με υλικό από τα αρχεία του ΥΠΕΞ και της ΦΕ. Παράλληλα, μας δίνουν τη δυνατότητα καλύπτοντας την εξεταζόμενη περίοδο σε όλη της τη χρονική έκταση, να αποκωδικοποιήσουμε τη ρητορική τόσο των φορέων όσο και των υποκειμένων, καθώς συμπυκνώνουν την επιχειρηματολογία τους. Επιπλέον, προσφέρουν τη δυνατότητα να συγκροτήσουμε το πλαίσιο των ιστορικών συμφραζομένων μέσα στο οποίο παράγονται οι λόγοι τους, τα κίνητρά τους. Θα ξεκινήσουμε με την παρουσίαση και ανάλυση του αιτήματος της Σοφίας Χατζοπούλου, η οποία συντάσσει μόνη της και υπογράφει την αίτησή της, πράγμα ασυνήθιστο, όπως έχουμε ήδη επισημάνει. Επιπλέον, η συγκεκριμένη περίπτωση αποκλίνει από τη διαδικασία και ως προς το ότι υποβάλλεται ενώ η μαθήτρια βρίσκεται ήδη στην Αθήνα. Έπειτα, θα παρουσιάσουμε δύο αιτήσεις οι οποίες κατατίθενται σε οθωμανικό έδαφος από τους γονείς και στη συνέχεια προωθούνται στον ΣΔΕΓ. Αυτό που συνέχει τις τρεις αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις

⁹ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 505/27.7.1907.

¹⁰ Ενδέχεται, όμως, και να πρόκειται για συμφωνία που διαμορφώνεται κατά περίπτωση. Πάντως δε συναντάμε στο αρχείο του ΣΔΕΓ το διάστημα αυτό τροφεία και δίδακτρα ύψους 100 και 110 δρχ., όπως συνέβαινε μέχρι τη στιγμή που υποβάλλεται το πρώτο αίτημα, δηλαδή το 1905.

για τις οποίες θα μιλήσουμε είναι το σχήμα εθνοφέλεια–προστασία στο οποίο βασίζονται τόσο τα αιτήματα όσο και η ικανοποίησή τους.

Σοφία Χατζοπούλου: «Εξεδιώχθημεν ως έλληνες υπήκοοι» (1911)

«[...] Ένεκα λοιπόν των αλλεπαλλήλων δυστυχημάτων, επειδή η μήτηρ μου δε δύναται να συντηρήση εμέ και τον επταετή αδελφόν μου, πολύ δε ολιγότερον να μοι επιτρέψη να φοιτήσω τα δύο εν τω Αρσακείω εναπομείναντα έτη, καταφεύγω προς Υμάς και παρακαλώ θερμότατα, ίνα τύχω της προστασίας του Σεβαστού Υμών Συλλόγου καθ' οίον τρόπον ηθέλετε εγκρίνη, προς αποπεράτωσιν των σπουδών μου. [...»]¹¹

Με τα λόγια αυτά η Σοφία Χατζοπούλου κλείνει την αίτηση χορήγησης υποτροφίας την οποία υποβάλλει στον ΣΔΕΓ στις 27 Σεπτεμβρίου 1911. Η νεαρή κοπέλα, όπως διευκρινίζει σε άλλο σημείο της αίτησής της, διαθέτει απολυτήριο από το Κεντρικό Ελληνικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης, με το οποίο θα ήταν σε θέση να εργαστεί ως δασκάλα εντός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου ζούσε με την οικογένειά της μέχρι το 1910. Η εκδίωξη της ίδιας και της οικογένειάς της, όμως, από τις οθωμανικές αρχές καταφέρει καίριο πλήγμα στη δυνατότητα οικονομικής αναπαραγωγής της οικογένειας, καθώς αναγκάζεται να εγκαταλείψει όλα της τα υπάρχοντα. Συγχρόνως, η εγκατάσταση στην Ελλάδα δεν επιτρέπει στη Σοφία να ασκήσει το διδασκαλικό επάγγελμα, το οποίο συνιστά μια σχετικά ασφαλή πηγή εισοδήματος για όλη την οικογένεια, καθώς το δίπλωμα που παρέχει το Κεντρικό Ελληνικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης δεν αναγνωρίζεται στο ελληνικό κράτος. Χρειάζεται τρία επιπλέον έτη σπουδών στο Διδασκαλείο της ΦΕ, για να μπορέσει να αποκτήσει το δίπλωμα που θα της επιτρέψει να διεκδικήσει διδασκαλική θέση στην Ελλάδα.

Η οικογένεια της Σοφίας Χατζοπούλου, λοιπόν, επιχειρεί να ξαναφτιάξει τη ζωή της στην Αθήνα. Η επιλογή του τόπου εγκατάστασης γίνεται συνειδητά, αφού η πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου προσφέρει περισσότερες δυνατότητες τόσο στο εργασιακό όσο και στο πεδίο των σπουδών. «[...] ήλθομεν ενταύθα ίνα, ο μεν πατήρ

¹¹ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 913/27.9.1911.

μου εύρη εργασίαν τινά, εγώ δε ίνα αποπερατώσω τας σπουδάς μου εις το Αρσάκειον, [...] ίνα μοι δοθή το διδασκαλικόν πτυχίον και ούτω δυνηθώ να εξασκήσω εν Ελλάδι το διδασκαλικόν επάγγελμα», επισημαίνει στην αίτησή της η υποψήφια υπότροφος. Και πράγματι, παρά τα ελλειμματικά και ασταθή εισοδήματα και τις ποικίλες δυσχέρειες που αντιμετωπίζει η οικογένεια, καταφέρνει να καταβάλει τα δίδακτρα για το πρώτο έτος σπουδών της Σοφίας στο εξωτερικό διδασκαλείο της ΦΕ, προκειμένου να υπηρετηθεί η οικογενειακή στρατηγική απόκτησης του διδασκαλικού διπλώματος ως μελλοντικής πηγής εισοδήματος.

«Δυστυχώς, όμως, η εργασία του πατρός μου ολοέν έβαινε προς τα χείρω μέχρι δε τοιούτου σημείου [...] απελπιστικού εφθάσαμεν, ώστε απεφασίσθη, ίνα ο πατήρ μου μεταβή εις Αμερικίν¹² προς εύρεσιν εργασίας η δε μήτηρ μου ίνα επεξεργάζεται διάφορα χειροτεχνήματα μέχρις ότου βελτιωθή η οικονομική ημών κατάστασις», μας πληροφορεί η αιτούσα. Η κατάσταση την οποία γλαφυρά παρουσιάζει η Σοφία Χατζοπούλου στην αίτησή της μοιάζει μυθιστορηματική, μια και οι περιπέτειες, οι ανατροπές και οι δυσκολίες δε φαίνεται να σταματούν στιγμή για την ίδια και την οικογένειά της. Έτσι, όταν πια έχει χαθεί και η τελευταία ελπίδα οικονομικής ανάκαμψης, με τον πατέρα να μην καταφέρνει να ορθοποδήσει ούτε στην Αμερική, επιπλέον, μάλιστα, να αρρωσταίνει και να εισάγεται σε νοσοκομείο της Νέας Υόρκης, ο ΣΔΕΓ αντιπροσωπεύει τη μόνη ελπίδα για να μην εγκαταλείψει η Σοφία τις διδασκαλικές σπουδές και σβήσει κάθε όνειρο για μια καλύτερη ζωή, με την έννοια τουλάχιστον της αξιοπρεπούς επιβίωσης· ή μήπως πρέπει να πούμε ότι ο ΣΔΕΓ αντιπροσωπεύει πλέον κάθε ελπίδα για επιβίωση;

¹² Η μετανάστευση Μακεδόνων στην Αμερική είναι ιδιαίτερα έντονη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ο Λάμπρος Κορομηλάς, Γενικός Πρόξενος Θεσσαλονίκης, ενημερώνοντας το ΥΠΕΞ στις 28 Δεκεμβρίου 1905, γράφει ότι συνεχώς επιτείνεται «η εις Αμερικίν μετανάστευσις Μακεδόνων», ιδίως από το βιλαέτι Μοναστηρίου και από τις περιοχές της Θεσσαλονίκης που συνορεύουν με αυτό. «Φεύγουσι πολλοί σχισματικοί βουλγαρόφωνοι. Θα επιτελούμεν αληθώς εθνικόν έργον εάν αυτούς τους σχισματικούς εξηλληνίζομεν εν Αμερικίν». Αυτό υποστηρίζει ότι θα κατορθωθεί επειδή εκεί υπάρχουν δεκάδες χιλιάδες Ελλήνων. Επιπλέον, παρακινεί το ελληνικό κράτος να στείλει στις ΗΠΑ «αρχιερέα άξιον της αποστολής του, κατανοούντα το μέγα έργον, όπερ θα αναλάβη έχοντα δε και βοηθούς ιερείς εκλεκτούς, ποιότητος ανωτέρας των συνήθων». Κλείνει με την υπογράμμιση του επείγοντος της κατάστασης. ΑΥΕ Φ 1905, Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, Β ΑΑΚ 90, 28 Δεκεμβρίου 1905. (Δεν έχουμε αριθμό πρωτοκόλλου).

Στις 14 Δεκεμβρίου 1911, δύο περίπου μήνες μετά από την υποβολή της αίτησής της στον ΣΔΕΓ, το ΥΠΕΞ με έγγραφό του προς το ΔΣ του Συλλόγου ζητά να προσληφθεί ως υπότροφος για το τρέχον σχολικό έτος η Σοφία Χατζοπούλου, «θυγατέρα του εκ Θεσσαλονίκης πρόσφυγος Αναστασίου Χατζοπούλου».¹³ Η απάντηση από την πλευρά του Συλλόγου, όπως τουλάχιστον την αποτυπώνει το αρχειακό υλικό, έρχεται προς το τέλος του σχολικού έτους, στις 14 Απριλίου 1912, και είναι θετική.¹⁴ Ο ΣΔΕΓ αναλαμβάνει να καταβάλει τα δίδακτρα του δεύτερου έτους των σπουδών της Σοφίας στο εξωτερικό διδασκαλείο, τα οποία ανέρχονται σε 17 δρχ. το μήνα.

Η συνέχεια δε μας είναι γνωστή. Επομένως, δεν μπορούμε να αιτιολογήσουμε γιατί καθυστερεί τόσο ο ΣΔΕΓ να στείλει στο ΥΠΕΞ την απάντησή του. Μία συνεννόηση, ωστόσο ανάμεσα στα δύο ΔΣ, του ΣΔΕΓ και της ΦΕ, υποθέτουμε ότι θα είχε προηγηθεί ώστε να γίνει δυνατή η ανελλιπής φοίτηση της μαθήτριας. Με βάση την αίτηση, πάντως, πληροφορούμαστε ότι τα δίδακτρα του Σεπτεμβρίου τα είχε καταβάλει ο Γεώργιος Χαϊμαντάς.¹⁵ Έτσι, η μαθήτρια όταν υποβάλλει την αίτησή της στον ΣΔΕΓ έχει ήδη εγγραφεί στο Β' έτος των σπουδών της.

Η Σοφία Χατζοπούλου υπογράφει την αίτησή της, την οποία υποθέτουμε ότι έχει συντάξει μόνη της. Την υποβάλλει μετά το πρώτο έτος φοίτησης στο εξωτερικό διδασκαλείο της ΦΕ και ενώ διαμένει με την οικογένειά της στην Αθήνα. Συνεπώς, η αίτησή της δεν ακολουθεί την τυπική διαδρομή την οποία, κατά το πλείστον, ακολουθούσαν όσες αιτήσεις προέρχονταν από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Καθώς, δηλαδή, δεν κατατίθεται σε οθωμανικό έδαφος, δε διαθέτει συνοδευτικά έγγραφα: συστατικές επιστολές από τους φορείς των κοινοτήτων –δημογεροντία, σχολική εφορία, μητρόπολη– ή το οικείο προξενείο. Όπως δείχνουν τα τεκμήρια, στις κοινότητες αναπτύσσεται μία γραφειοκρατία γύρω από τις αιτήσεις χορήγησης υποτροφίας. Φαίνεται, δηλαδή, ότι υπάρχει ένα είδος προτύπου που αναπαράγεται όταν κρίνεται απαραίτητο. Στις περιπτώσεις αυτές, ακόμη και αν η αίτηση

¹³ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 997/16.12.1911.

¹⁴ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 92/14.4.1912.

¹⁵ Για το Γεώργιο Χαϊμαντά δε διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες. Μπορεί να μεσολαβεί ως εγγυητής. Παρακάτω θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στο ζήτημα της εγγύησης.

υπογράφεται από τις υποψήφιες υπότροφες, θεωρούμε ότι δε συντάσσεται από τις ίδιες.¹⁶ Στην αίτηση της Σοφίας Χατζοπούλου διακρίνεται ένα πιο προσωπικό ύφος και μια επιμονή στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικής και οικογενειακής της περίπτωσης, στοιχεία που θα μπορούσαν να συνηγορήσουν στην άποψη ότι συντάσσεται από την ίδια.

Όπως προκύπτει από την αίτηση Χατζοπούλου, τα δεινά της οικογένειας φαίνεται να ξεκινούν με την εκδιώξή της από τη Θεσσαλονίκη ένα χρόνο πριν. Θα περιμέναμε να διαβάσουμε στην αίτηση τους λόγους για τους οποίους επιβάλλεται από τις αρχές να εγκαταλείψουν το τουρκικό έδαφος «εντός τριών ημερών». Η Σοφία, όμως, αρκείται να δηλώσει ότι εκδιώχθηκαν «σκαιώς ως υπήκοοι Έλληνες», πράγμα που μας υποβάλλει τη σκέψη ότι ενδεχομένως ο πατέρας είχε αναπτύξει κάποιου είδους «εθνική» δράση.¹⁷ Προτιμά, στην αίτησή της να αφηγηθεί τις επανειλημμένες

¹⁶ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αιτήσεων για χορήγηση υποτροφίας που φαίνεται πως δεν έχουν συνταχθεί από τις ενδιαφερόμενες μαθήτριες, παρά το ότι υπογράφονται από αυτές, αποτελούν οι αιτήσεις της Καλλιόπης Λιάννου και της Αναστασίας Μαντοπούλου. Συντάσσονται στην Καστοριά, στις 20 Ιουλίου 1904 και οι δύο. Στις αιτήσεις αυτές το μόνο που αλλάζει είναι το όνομα των ενδιαφερομένων κοριτσιών. Το ύφος τους μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν είναι δυνατόν να έχουν συνταχθεί από κορίτσια που μόλις έχουν αποφοιτήσει από το παρθεναγωγείο Καστοριάς. «Η μετά πολλού σεβασμού υποφαινομένη Καλλιόπη Λιάννου / Αναστασία Κ. Μαντοπούλου καταγομένη εκ Καστοριάς και απόφοιτος του ενταύθα Παρθεναγωγείου αριστούχος [...] επιθυμώ διακαώς να συνεχίσω τας σπουδάς μου εις το αυτόθι Αρσάκειον, ίνα ημέραν τινά δυνηθώ καλλίτερον τα προς την ημετέραν πατρίδα ύψιστα καθήκοντα να εκπληρώσω. Αλλ' επειδή στερούμαι πόρων αναγκάζομαι να καταφύγω εις τον Σύλλογον του προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, [...], ίνα παρακαλέσω [...], όπως μοι παράσχη τα προς διατήρησιν μέσα. Πεισιμένη ότι θα εισακουσθή η αίτησίς μου έσομαι εις αεί ευγνώμων ουδέποτε επλανθανομένη της μεγίστης ταύτης του Συλλόγου ευεργεσίας. Υποσημειούμαι λίαν ευσεβάστως ευπειθεστάτη Καλλιόπη Λιάννου / Αναστασία Κ. Μαντοπούλου». Πολύ ενδιαφέρον, επίσης, στοιχείο αποτελούν οι συστατικές επιστολές από την οικεία σχολική εφορία, οι οποίες είναι πανομοιότυπες και φέρουν τις ίδιες υπογραφές, του προέδρου και μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού και τριών ακόμη μελών. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, Αίτησις υποτροφίας Καλλιόπης Λιάννου, α.π.: 204/1.8.1904 και Αίτησις Αναστασίας Μαντοπούλου στον ίδιο Φ., με συνεχόμενο αριθμό πρωτοκόλλου: α.π.: 205/1.8.1904.

¹⁷ Ενδέχεται, επίσης, να εκτοπίστηκαν ως Έλληνες υπήκοοι από τη Θεσσαλονίκη στα πλαίσια των μέτρων που πήρε η κυβέρνηση των Νεότουρκων κατά της Ελλάδας, συνεπώς και των Ελλήνων υπηκόων που διέμεναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αντιδρώντας στις εξελίξεις σχετικά με το κρητικό ζήτημα και σε μια ενδεχόμενη ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Με βάση τον τύπο της εποχής, οι απελάσεις άρχισαν το καλοκαίρι του 1910. Βλ. ενδεικτικά, «Απελάσεις Ελλήνων εκ Θεσσαλονίκης. Το Κομιτάτον και το μπουκοτάζ», *Εμπρός*, αρ. φ. 4907, 22.06.1910, σ. 4. Ευχαριστούμε πολύ τον Πάρη Παπαμίχο Χρονάκη που συζήτησε μαζί μας το παρόν ενδεχόμενο και μας πρότεινε τα σχετικά δημοσιεύματα. Αναφορικά με τους Έλληνες υπηκόους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης γράφει ότι τα ελληνικά προξενία από την ίδρυση του ελληνικού κράτους χορηγούσαν τίτλους ελληνικής υπηκοότητας σε ντόπιους Έλληνες που μπορούσαν

προσπάθειες της οικογένειάς της να εκμεταλλευτεί κάθε δυνατότητα, κάθε ευκαιρία που της παρουσιάζεται προκειμένου να ορθοποδήσει: τη φοίτηση της ίδιας στο διδασκαλείο της ΦΕ που θα της επιτρέψει να εξασφαλίσει εργασιακή δυνατότητα στην Ελλάδα, ώστε να στηρίξει στη συνέχεια όλη την οικογένεια, την προσπάθεια του πατέρα να αποκατασταθεί εργασιακά, τα εργόχειρα της μητέρας· εντέλει, την αποδημία του πατέρα στην Αμερική. Η ασθένειά του, όμως, αποτελεί τη χαριστική βολή στις ελπίδες της οικογένειας και οδηγεί την ίδια στον ΣΔΕΓ, ζητώντας του να καλύψει τα έξοδα σπουδών για το χρονικό διάστημα που έχει απομείνει.

Ωστόσο, αν και η Σοφία Χατζοπούλου στην αίτησή της δεν αναφέρεται σε ενδεχόμενη εθνική δράση του πατέρα της, παραπέμπει το ΔΣ του ΣΔΕΓ για πληροφορίες στην αρμόδια υπηρεσία του ΥΠΕΞ, προκειμένου να πιστοποιήσει την αλήθεια των λόγων της σχετικά με τις αιτίες εκδίωξης της οικογένειάς της από τη Θεσσαλονίκη. Έτσι, το έγγραφο του ΥΠΕΞ, το οποίο συνιστά στο ΔΣ του ΣΔΕΓ την πρόσληψή της ως υποτρόφου για το «τρέχον» σχολικό έτος και φέρει την υπογραφή του υπουργού, αναφέρεται στον Αναστάσιο Χατζόπουλο «ως μεγάλας και πολλές προσενεγκόντα εις την μακεδονικήν υπόθεσιν υπηρεσίας». Δε μαθαίνουμε ούτε από το συγκεκριμένο έγγραφο ποιες είναι οι υπηρεσίες αυτές. Γίνεται, όμως, φανερό το σχήμα στη βάση του οποίου προτείνεται η οικονομική ενίσχυση της μαθήτριας: ο

να αποδείξουν ή να επικαλεστούν κάποιου είδους συμμετοχή στον ελληνικό Αγώνα. Αυτό δημιούργησε τους πυρήνες των Ελλήνων υπηκόων που σε εύθετο χρόνο θα συνάρθρωναν το αίτημα για την ενσωμάτωση των περιοχών τους στο ελληνικό κράτος. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «‘Νοερές κοινότητες’ και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο Θάνος Βερέμης, (επιμ.) *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003, σ. 90-91. Για τα προβλήματα που δημιούργησε ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 στους Έλληνες υπηκόους που είχαν παράλληλα και οθωμανική ιθαγένεια στη Σμύρνη βλ. Vangelis Kechriotis, “The non-Muslim experience between bureaucracy and bourgeoisie: The case of the Greek-Orthodox in Izmir”, αδημοσίευτο κείμενο, σ. 5-6. Θερμές ευχαριστίες στο Βαγγέλη Κεχριώτη που έθεσε στη διάθεσή μας το κείμενό του. Επίσης, Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19^{ος} αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμίων στο ελληνικό έθνος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 315-316. Για την περίοδο του Μεσοπολέμου και την περίπτωση των Ρωμίων της Κωνσταντινούπολης, βλ. Κωνσταντίνα Ανδριανοπούλου, «Η Ρωμαίικη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης στον Μεσοπόλεμο: κοινοτική συγκρότηση, ιδεολογία και η οριοθέτησή της στο τουρκικό εθνικό περιβάλλον», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2014. Για την εμφάνιση και τα πρώτα κρίσιμα στάδια της εξέλιξης της εθνικής ιθαγένειας στο ελληνικό κράτος βλ. Ελπίδα Βόγλη, «*Έλληνες το γένος*». *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων 1821-1844*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007.

πατέρας έχει ήδη προσφέρει εθνικό έργο στη μακεδονική υπόθεση· εξαιτίας του έργου αυτού έχει υποστεί βλάβη όλη η οικογένεια· κατά συνέπεια, πρέπει να παρασχεθεί βοήθεια στη νεαρή Σοφία και κατ' επέκταση σε όλα τα μέλη της οικογένειας. Ο ΣΔΕΓ αποδέχεται την πρόταση του ΥΠΕΞ. Έτσι, στον κατάλογο των υποτρόφων που συντηρεί για το σχολικό έτος 1911-1912 στα σχολεία της ΦΕ στην Αθήνα συμπεριλαμβάνεται, μαζί με τα ονόματα άλλων δώδεκα εσωτερικών και δύο εξωτερικών μαθητριών, αυτό της Σοφίας Χατζοπούλου.¹⁸

Το ίδιο σχήμα παροχής «εθνωφελούς» έργου από τον πατέρα και συνεπώς αντιπαροχής από τον ΣΔΕΓ οικονομικής στήριξης των σπουδών της κόρης χρησιμοποιεί και η ίδια η αιτούσα, αν και δεν επεκτείνεται. Η Σοφία εκκινεί την αίτησή της από το στοιχείο της εκδίωξης, όχι μόνο με πρόθεση να τηρήσει τη χρονική αλληλουχία των γεγονότων που παρουσιάζει, αλλά επιδιώκοντας, κατά τη γνώμη μας, συγχρόνως, να εστιάσει στην πληροφορία επί της οποίας θα στηριχθεί το αίτημά της και να προσελκύσει από την αρχή το ενδιαφέρον του ΔΣ του ΣΔΕΓ. Φαίνεται να υποστηρίζει, με άλλα λόγια, ότι, αν ο πατέρας της δεν είχε αναπτύξει την εθνική δράση την οποία ανέπτυξε, δε θα είχαν εκδιωχθεί από την οθωμανική επικράτεια. Η Σοφία, στην περίπτωση αυτή, θα μπορούσε, αν κρινόταν αναγκαίο από την οικογένειά της ή/και αν το επιθυμούσε η ίδια, να εργαστεί σε κάποιο από τα ελληνορθόδοξα παρθεναγωγεία της Μακεδονίας· στην ίδια τη Θεσσαλονίκη ενδεχομένως. Δε θα χρειαζόταν να εγκαταλείψουν μια ζωή που αφήνεται να εννοηθεί ότι ήταν «καλοστημένη» –κρατάμε κατά νου ότι η Σοφία έχει ήδη φοιτήσει στο Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης με έξοδα της οικογένειάς της–, συνεπώς η ίδια δε θα ήταν υποχρεωμένη να καταφύγει στο ΣΔΕΓ για βοήθεια. Μέσα από την αίτηση προκύπτει ότι η οικογένεια Χατζοπούλου, στα πλαίσια των καθηκόντων που επέβαλλαν τα εθνικά διακυβεύματα στους πληθυσμούς των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων, είχε καταβάλει το μερίδιό της –το δώρο– με συνέπεια να πληρώσει το ανάλογο τίμημα.¹⁹ Τώρα είναι η σειρά της ελληνικής πλευράς, όπως αυτή εκφράζεται

¹⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, «Υπότροφοι του Συλλόγου κατά το σχολικό έτος 1911-1912». Έγγραφο χωρίς αριθμό πρωτοκόλλου. Πρόκειται για κατάλογο των υποτρόφων του στα εσωτερικά και εξωτερικά παρθεναγωγεία και διδασκαλεία της ΦΕ.

¹⁹ Αναφερόμαστε στην ανθρωπολογική έννοια του δώρου, εισηγητής της οποίας είναι ο Μαρσέλ Μωσ. Ο Μαρσέλ Μωσ ανιχνεύει τις παραλλαγές αυτού του θεσμού ανταλλαγής και

στην περίπτωση μας από το ΥΠΕΞ και κυρίως τον ΣΔΕΓ, να συνεισφέρει, να παράσχει το αντίδωρο, την αντιπαροχή. Αποτέλεσμα της λειτουργίας αυτού του σχήματος αποτελεί η πρόσληψη της Σοφίας ως υποτρόφου από τον ΣΔΕΓ.

Παράλληλα, όμως, και σχετικά με τον ΣΔΕΓ, κατά την εκτίμησή μας, σοβαρό ρόλο ώστε το ΔΣ του Συλλόγου να συγκατανεύσει σχετικά εύκολα στην πρόσληψή της έπαιξε και το γεγονός ότι επρόκειτο για μαθήτρια που είχε ήδη εγγραφεί στη Β΄ τάξη του εξωτερικού διδασκαλείου. Ο Σύλλογος, δηλαδή, χρειαζόταν να καταβάλει τα δίδακτρα στο, κατά πολύ φθηνότερο από το εσωτερικό, εξωτερικό διδασκαλείο της ΦΕ. Τέλος, δεδομένου του ενδιαφέροντος που επέδειξαν για την τύχη της νεαρής κοπέλας το σχολικό έτος 1911-1912 κατά σειρά ο Γεώργιος Χαϊμαντάς, το ΥΠΕΞ και ο ίδιος ο Σύλλογος, μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι κατά πάσα πιθανότητα η Σοφία Χατζοπούλου πέτυχε και την επόμενη χρονιά να κερδίσει αυτού του είδους την υποτροφία και τελικά απέκτησε το πολυπόθητο διδασκαλικό δίπλωμα. Αν πράγματι το απέκτησε, δε γνωρίζουμε πώς το αξιοποίησε· μάλλον, όμως, θα της φάνηκε ιδιαίτερα χρήσιμο, καθώς το τέλος των σπουδών της συμπίπτει με τη μεταιχμιακή χρονική στιγμή κατά την οποία τα όρια του ελληνικού κράτους μεταβάλλονται εντυπωσιακά, δημιουργώντας νέες διευρυμένες ανάγκες για διδασκαλικό προσωπικό.

επισημαίνει την ύπαρξη ενός λογικά διατεταγμένου συστήματος επικοινωνίας μεταξύ των διαφόρων υποομάδων των συγγενειακά οργανωμένων «πρωτόγονων» κοινωνιών. Παράλληλα εισάγει στην ανθρωπολογική θεωρία την έννοια του «ολικού κοινωνικού φαινομένου»: την έννοια του πολυδιάστατου κοινωνικού φαινομένου που είναι ταυτόχρονα οικονομικό, νομικό, ηθικό, θρησκευτικό, μυθολογικό και αισθητικό. Αυτές οι παροχές και οι αντιπαροχές παρατηρεί ότι παίρνουν τη μορφή του δωρήματος, που δείχνει να προσφέρεται οικειοθελώς, ανιδιοτελώς και αυθόρμητα, ενώ στην πραγματικότητα είναι υποχρεωτικό, ιδιοτελές και «στρατηγικό». Αυτά ακριβώς τα σημεία στην ανάλυση του Μωσ κέντρισαν την προσοχή μας. Δανειζόμαστε την προβληματική του προκειμένου – τηρουμένων των αναλογιών– να την αξιοποιήσουμε στην ανάλυση της εθνικής προσφοράς των ελληνορθόδοξων πληθυσμών και της προστασίας που τους παρέχεται στη συνέχεια ως αντάλλαγμα από την πλευρά του εθνικού κέντρου και ειδικότερα του ΣΔΕΓ. Για το «δώρο» βλ. αναλυτικά Μαρσέλ Μωσ, *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*, μτφρ. Άννα Σταματοπούλου-Παραδέλλη, Καστανιώτης, Αθήνα 1999. Πλήθος μελετών από ποικίλα επιστημονικά πεδία στηρίζονται στις επεξεργασίες του Μωσ. Η οικονομία του χώρου δε μας επιτρέπει να επεκταθούμε. Ενδεικτικά όμως, αναφέρουμε από την εγχώρια ιστοριογραφία, Βάσω Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων*, 25 (2003), σ. 171-184. Από το χώρο της ανθρωπολογίας βλ. Κατερίνα Ροζάκου, «Κοινωνικότητα και 'κοινωνία αλληλεγγύης' στην περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 32 (2008), σ. 95-120. Βλ. επίσης, Μπρούνο Καρσεντί, *Μαρσέλ Μωσ. Το ολικό κοινωνικό φαινόμενο*, μτφρ. Δημήτρης Κοσμίδης, Πατάκης, Αθήνα 2000.

Οι συνθήκες ζωής τις οποίες συνεχώς καλείται να αντιμετωπίσει η οικογένεια Χατζοπούλου αποτελούν προϊόν της συγκυρίας του αλτρωτισμού και αφορούν, ως εκ τούτου, πολλές οικογένειες από τα διεκδικούμενα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Άλλες από τις οικογένειες αυτές αναγκάζονται να πάρουν το δρόμο της προσφυγιάς, όπως η οικογένεια Χατζοπούλου, άλλες να παραμείνουν στο οθωμανικό έδαφος, συχνά αποδεκατισμένες ή/και αποπτωχευμένες. Στην προσπάθειά τους να δώσουν λύσεις στα επείγοντα προβλήματα επιβίωσης που τις πιέζουν απευθύνονται προς τον ΣΔΕΓ, διεκδικώντας μία υποτροφία για διδασκαλικές σπουδές για τα κορίτσια τους, προκειμένου να διατηρηθεί ζωντανή μία ελπίδα επιβίωσης ή κάπως καλύτερης και ασφαλέστερης ζωής στο μέλλον.

Έλλη Κυβερνίδου: του Δημητρίου, «χάριν της πατρίδος επί τριακονταετίαν ζήσαντος εν Γεβγελή και χάριν αυτής θυσιασθέντος» (1899)

«Πιστεύω να έφθασεν εγκαίρως εις τας ακoάς υμών το της 3ης παρελθόντος μηνός Δεκεμβρίου θλιβερόν δι' εμέ γεγονός [...] όπερ μισαροί δολοφόνοι έπραξαν αφαιρούντες την ζωήν του προσφιλεστάτου μοι συζύγου [...] μη σκεφθέντες τα εγκαταλειφθησόμενα τέσσαρα ορφανά και ταύτα άπαντα θήλαα, συμβάν όπερ συνεκίνησεν άπαντας τους γνωρίσαντας τον μακαρίτην [...]

»,²⁰
γράφει στην επιστολή της προς τον Χαρίσιο Παπαμάρκου,²¹ «Τμηματάρχη του Υπουργείου της Παιδείας», στις 10 Ιουνίου 1899, η Βασιλική, χήρα Δημητρίου

²⁰ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3. Η επιστολή της Βασιλικής Κυβερνίδου δεν έχει αριθμό πρωτοκόλλου, δε δηλώνεται, συνεπώς, πότε φθάνει ως εισερχόμενο έγγραφο στο ΔΣ του ΣΔΕΓ. Βρίσκεται ανάμεσα σε άλλα έγγραφα που σχετίζονται με το αίτημα για πρόσληψη της Έλλης Κυβερνίδου ως υποτρόφου από το Σύλλογο. Συναπαρτίζει μαζί με τα έγγραφα αυτά το φάκελο «Έλλη Κυβερνίδου εκ Γεβγελής της Μακεδονίας». Για παράδειγμα στο με α.π. 139/ 24.7.1899 εξερχόμενο έγγραφο του ΣΔΕΓ «προς τον Ε. Ευγενειάδη, Γενικόν πρόξενον της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη», με το οποίο τον ενημερώνουν για την τελική έκβαση της υπόθεσης της Έλλης Κυβερνίδου, γίνεται αναφορά στην επιστολή της μητέρας της. Η υπογράμμιση σημείων του αποσπάσματος που παραθέτουμε υπάρχει στο πρωτότυπο. Ενδέχεται, ωστόσο, να μην έχει γίνει από την αιτούσα αλλά από αυτούς που διάβασαν την επιστολή, δηλαδή το Χαρίσιο Παπαμάρκου ή κάποιον από τα μέλη του ΔΣ του ΣΔΕΓ. Η υπογράμμιση έχει γίνει πρόχειρα με το χέρι, χωρίς τη χρήση χάρακα.

²¹ Για βιογραφικά στοιχεία, σπουδές και τη σχέση του Χαρίσιου Παπαμάρκου με τον ΣΔΕΓ βλ. εδώ, δεύτερο κεφάλαιο. Όπως προκύπτει, η κίνηση της Βασιλικής Κυβερνίδου να απευθύνει σε

Κυβερνίδου, θέτοντας τις βάσεις για τη διατύπωση του αιτήματός της. Η αναφορά στους «μισαρούς δολοφόνους» επιζητεί διευκρίνιση, η οποία ακολουθεί. Η απώλεια του συζύγου της οφείλεται στη δράση του. Ο θάνατος του Δημητρίου Κυβερνίδου «χάριν της πατρίδος επί τριακονταετίαν [...] ζήσαντος» στη Γευγελή «και χάριν αυτής θυσιασθέντος» δημιουργεί για την οικογένειά του νέες, πολύ δύσκολες συνθήκες. Πέρα από την αντιμετώπιση της συναισθηματικής έντασης που επιφέρει αυτή καθαυτή η απώλεια του «αγαπημένου συζύγου», όπως τόνισε ήδη μερικές σειρές πιο πάνω στην αρχή της επιστολής της η χήρα, μένει μόνη να παλέψει τόσο για τη δική της όσο και για τη συντήρηση των τεσσάρων θυγατέρων της, «εξ ων οι τρεις έχουσιν ανάγκην εκπαιδύσεως».

Ας παρακολουθήσουμε, επομένως, άλλη μία παραδειγματική περίπτωση. Σε σχέση με την υπόθεση Χατζοπούλου, η συγκεκριμένη μας οδηγεί λίγο πιο πίσω στο χρόνο, παρέχοντάς μας την ευκαιρία να διευρύνουμε τις γνώσεις μας για την πρακτική χορήγησης υποτροφιών, συγχρόνως, όμως, και για τα ιστορικά συμφραζόμενα, τα οποία με τη σειρά τους συναρθρώνουν τις περιπτώσεις που εξετάζουμε και τις απορρέουσες από αυτές ερευνητικές μας υποθέσεις.

«Απαντα θήλεα» τα ορφανά, λοιπόν, και μικρά, έχουν ανάγκη εκπαίδευσης, σύμφωνα με την επιστολή Κυβερνίδου. «Η απώλεια», όμως, «του μόνου δυναμένου» να καλύψει τη συγκεκριμένη ανάγκη οδηγεί τη Βασιλική Κυβερνίδου να προστρέξει σε διάφορους φίλους του εκλιπόντος «και προ πάντων εις τους διευθύνοντας τα συμφέροντα της πατρίδος». Γίνεται ήδη φανερή η βάση επί της οποίας θα διατυπωθεί με ενάργεια λίγο παρακάτω το αίτημά της. Πριν το διατυπώσει, πάντως, και προκειμένου να αναδείξει την προσφορά του συζύγου της, επισημαίνει ότι ο ίδιος «ο Πρέσβυς της Ελλάδος εν Κωνσταντινουπόλει, Νικόλαος Μαυροκορδάτος, κατέταξε» ήδη «την τρίτη θυγατέρα» της «εις το Ζάππειον».

Στην περίπτωση του Δημητρίου Κυβερνίδου η ανάμειξη στον αγώνα «προς χάριν της πατρίδος» φαίνεται πως είναι τόσο μεγάλη ώστε εξίσου μεγάλο είναι και το κόστος για τον ίδιο και την οικογένειά του. Δεν είναι εκπατρισμός, όπως στην

εκείνον επιστολή στην οποία ουσιαστικά ζητούσε να μεσολαβήσει και να επιταχύνει τις διαδικασίες προκειμένου να χορηγηθεί υποτροφία στην κόρη της, θα αποδειχθεί πολύ στοχευμένη. Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου ήταν ο πιο κατάλληλος άνθρωπος στην κατάλληλη θέση με ανοιχτή δίοδο επικοινωνίας με τον ΣΔΕΓ.

περίπτωση του Αναστασίου Χατζοπούλου, αλλά θάνατος. Το αντίτιμο για τη δράση του δε φαίνεται να επιβάλλεται από την οθωμανική διοίκηση, αλλά από τους «μισαρούς δολοφόνους», που είναι τόσο γνωστοί ώστε δε χρειάζεται να κατονομαστούν. Αφήνεται να εννοηθεί ότι είναι οι πιο δραστήριοι και επικίνδυνοι από τους εθνικούς ανταγωνιστές στην περιοχή, οι Βούλγαροι. Γι' αυτό, μάλιστα, και αποκτά ακόμη μεγαλύτερη αξία η ανάμειξη του Δημητρίου Κυβερνίδου στην προώθηση και υλοποίηση των εθνικών στόχων. Επίσης, μολονότι το περιεχόμενο της προσφοράς του δεν αποσαφηνίζεται, παρουσιάζεται και αυτό ως γνωστό στους «διευθύνοντας τα συμφέροντα της πατρίδος».

Αν σε άλλες περιπτώσεις από αυτές που εξετάζουμε οι πρόξενοι είναι σε θέση να επιβεβαιώσουν με έγγραφά τους την εθνική δράση του πατέρα, στην προκειμένη περίπτωση την επιβεβαίωση προσφέρει η ίδια η ανάληψη πρωτοβουλίας από τον ιεραρχικά ανώτερο, τον πρέσβη της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, Νικόλαο Μαυροκορδάτο,²² αποτέλεσμα της οποίας είναι η κατάταξη της τρίτης κόρης στο Ζάππειο. Μετά από αυτά, το αίτημα που διατυπώνεται προς το Χαρίσιο Παπαμάρκου, αποδέκτη της επιστολής και στέλεχος του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, είναι να μεσολαβήσει «περί της παραδοχής και της κατατάξεως» της δεύτερης κόρης της οικογένειας, Έλλης, απόφοιτης της Γ' τάξης του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης με γενικό βαθμό Άριστα, «εν τω Αρσακείω μέχρι της τελείας αυτής εκπαίδευσως».²³ Σύμφωνα με τη Βασιλική Κυβερνίδου, για την υποστήριξη του συγκεκριμένου αιτήματος τόσο ο Γενικός Πρόξενος Θεσσαλονίκης όσο και ο προκάτοχός του είχαν ήδη γράψει στο Υπουργείο αλλά «ουδεμία [...] απάντησις» είχε ληφθεί μέχρι τις 10 Ιουνίου, στιγμή που συνέτασσε στη «Γέβγελη» την επιστολή της. Η Έλλη, δηλώνει η μητέρα της, αν γίνει δεκτή ως εσωτερική

²² Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος ήταν πρέσβης της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη από το 1889 έως το 1902. Προηγουμένως, στην πλούσια σταδιοδρομία του τόσο στο χώρο της πολιτικής όσο και της διπλωματίας είχε διατελέσει υπουργός Εξωτερικών, υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως στην κυβέρνηση Χαρίλαου Τρικούπη του 1878 και στην κυβέρνηση του 1880, ενώ το διάστημα 1871-1882 διετέλεσε και πρόεδρος του ΣΔΕΓ. Επίσης, υπήρξε, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, και πρόεδρος της ΦΕ. *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π., σ. 153. Στην αναφορά του ονόματός του, επομένως, είναι εγγεγραμμένες πολλές και ποικίλες συνδηλώσεις, πράγμα που μάλλον γνωρίζει η Βασιλική Κυβερνίδου.

²³ Οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο.

μαθήτρια στο Αρσάκειο, θα είναι ευγνώμων· συγχρόνως, και «ο πατήρ της θα αγάλλεται βλέπων τους καλούς προστάτας της απορφανισθείσης οικογενείας του».

Στο κλείσιμο της επιστολής της η Βασιλική Κυβερνίδα ευχαριστεί το Χαρίσιο Παπαμάρκου επιχειρώντας για μία ακόμη φορά να επικαλεστεί το συναίσθημά του. Υπογράφει ως «βαρυπενθούσα», για να τονίσει το συναισθηματικό βάρος που επιφέρει η απώλεια και ταυτόχρονα να υπογραμμίσει την ανάγκη κάλυψης ενός μέρους, τουλάχιστον, του υλικού κενού που αφήνει πίσω της η συγκεκριμένη απώλεια. Η ελληνική πλευρά καλείται να καλύψει το κενό που προέκυψε από το χαμό του προστάτη της οικογένειας και να αποδείξει στην πράξη ότι αναλαμβάνει εκείνη αυτό το ρόλο ως αντίδωρο στην «απορφανισθείσα» οικογένεια, η οποία δε θα είχε βρεθεί στην κατάσταση αυτή αν ο πατέρας δεν είχε «από τριακονταετίας» αφοσιωθεί στην εθνική υπόθεση.

Δε γίνεται φανερό αν η Βασιλική Κυβερνίδα είχε απευθυνθεί στην κοινότητα προκειμένου να προωθήσει το αίτημά της. Φαίνεται πάντως ότι ο Γενικός πρόξενος Θεσσαλονίκης είχε ενημερώσει το ΥΠΕΞ, μάλλον έπειτα από αίτησή της. Η ίδια, ωστόσο, χρησιμοποιεί χωρίς χρονοτριβή το δίκτυο γνωριμιών το οποίο εύλογα υποθέτουμε ότι είχε αποκτηθεί από τη δράση του συζύγου της.²⁴ Στις 24 Ιουλίου 1899 ο ΣΔΕΓ με έγγραφό του υπογεγραμμένο από τον πρόεδρό του, Αλέξανδρο Ζαΐμη, ενημερώνει το Γενικό πρόξενο Θεσσαλονίκης, Ε. Ευγενειάδη, για την εξέλιξη του αιτήματος Κυβερνίδα.²⁵ Από την επιστολή της Βασιλικής Κυβερνίδα, η οποία ενδεχομένως προωθήθηκε στον ΣΔΕΓ από τον Χαρίσιο Παπαμάρκου, το ΔΣ του Συλλόγου πληροφορείται «μετά λύπης» του τα της «εν Γεβγελή δολοφονίας του

²⁴ Ο Δημήτριος Κυβερνίδης συνιστά ιδιαίτερη περίπτωση και είναι, επομένως, γνωστά περισσότερα στοιχεία γι' αυτόν από όσα είμαστε, συνήθως, σε θέση να γνωρίζουμε σχετικά με τις περιπτώσεις των αιτούντων υποτροφία. Γεννημένος στο Λειβάδι Ολύμπου γύρω στα 1850, σπούδασε ιατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Με την αποφοίτησή του τέθηκε στη διάθεση του Γενικού προξένου Θεσσαλονίκης, Κωνσταντίνου Βατικιώτη, ο οποίος τον τοποθέτησε ως γιατρό στη Γευγελή. Στην πραγματικότητα, ο Δημήτριος Κυβερνίδης ανέλαβε καθήκοντα μυστικού πράκτορα. Φαίνεται ότι δε σταμάτησε ποτέ να συνεργάζεται ως μυστικός πράκτορας τόσο με το ΥΠΕΞ όσο και με τον ΣΔΕΓ. Οι γιατροί απολάμβαναν της εμπιστοσύνης των πληθυσμών ανεξαρτήτως θρησκευματος, εξαιτίας της φύσης της δουλειάς τους. Έτσι, χωρίς εξονυχιστικούς ελέγχους και χωρίς να κινούν υποψίες μπορούσαν να διεισδύσουν εκεί όπου οι προξενικές αρχές ήταν αδύνατον να διεισδύσουν. Αθηνά Τζινίκου-Κακούλη, *Γιατροί στον Μακεδονικό Αγώνα*, Μαϊάνδρος, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 16, 127-129. Ιωάννης Μαζαράκης, «Η Μακεδονία στις παραμονές του Αγώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΔ, σ. 241.

²⁵ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.:139/24.7.1899.

συζύγου της Δημητρίου Κυβερνίδου, ιατρού, ανδρός χρηστού και φιλοπάτριδος επί σειράν ετών υπηρετήσαντος μετ' αφοσιώσεως το εν Μακεδονία εθνικόν έργον και πάντοτε αντιταχθέντος ερρωμένως εναντίον των παντοίων εχθρών του Ελληνισμού».²⁶

Ταυτόχρονα εκφράζει τη βεβαιότητά του ότι «η μισαρά δολοφονία προήλθεν εκ φυλετικού πάθους και ότι την εκτελέσασαν αυτήν χείρα ώπλισεν ο φανατισμός των εν Μακεδονία Βουλγάρων πρακτόρων». Η τοποθέτηση του ΔΣ του ΣΔΕΓ αναφορικά με την υπόθεση Κυβερνίδου είναι απολύτως σαφής. Αφού ο πατέρας-προστάτης της οικογένειας κατέστη θύμα της εθνικής δραστηριότητας την οποία ανέπτυξε, και μάλιστα έπεσε νεκρός από την επίθεση των πιο επικίνδυνων εθνικών ανταγωνιστών, πρόσφερε, δηλαδή, τις υπηρεσίες του για παραπάνω από τριάντα χρόνια στην υλοποίηση των εθνικών στόχων με τον πλέον ηχηρό τρόπο, είναι σειρά εκείνων «εφ' ος είναι ανατεθειμένη η ενίσχυσις του εθνικού εν Μακεδονία έργου και η επίρρωσις του εθνικού φρονήματος» να αναλάβουν την «προστασίαν και περίθαλψιν» της οικογένειάς του.²⁷

Εκτός από το ότι μία τέτοια ενέργεια από την πλευρά του ΣΔΕΓ λειτουργεί ως αντιπαροχή-αντίδωρο σε αυτούς που ήδη έχουν προσφέρει τις υπηρεσίες τους, αποσκοπεί συγχρόνως στην ενθάρρυνση όσων ήδη έχουν εμπλακεί με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο στην προώθηση των εθνικών διακυβευμάτων· αποσκοπεί, κατά συνέπεια, και στην προσέλκυση νέων συνεργατών. Η παροχή υποτροφίας στις νεαρές κοπέλες λειτουργεί, δηλαδή, ως δίκτυο κοινωνικής προστασίας, καθώς δίνει τη δυνατότητα να συνεχίσουν οι οικογένειες την οικονομική τους αναπαραγωγή και κοινωνική τους δικτύωση σε περίπτωση διωγμού, φυλάκισης ή θανάτου του προστάτη τους. Όπως δηλώνουν ρητά οι σύμβουλοι του ΣΔΕΓ στο συγκεκριμένο έγγραφο: «...πάσα προστασία παρεχομένη εις ούτως ατυχήσασαν οικογένειαν ενισχύει και ενθαρρύνει τους υπέρ των εθνικών δικαιωμάτων εργαζομένους οίτινες

²⁶ Αναφέρεται χαρακτηριστικά στην αρχή του εγγράφου: «Εξ επιστολής της Βασιλικής Κυβερνίδου το καθ' ημάς Συμβούλιον επληροφόρηθη μετά λύπης τας λεπτομερείας [...] της εν Γεβγελή δολοφονίας του συζύγου της [...]». Τη συνέχεια παραθέτουμε στο κείμενο. Αν η αναφορά στην επιστολή της χήρας Κυβερνίδου αφορά την επιστολή της τελευταίας προς τον Χαρίσιο Παπαμάρκου που παρουσιάσαμε εδώ, το πιο πιθανό είναι να την προώθησε ο ίδιος ο Παπαμάρκου στον ΣΔΕΓ.

²⁷ Βλ. *εδώ* σημ. 25.

πείθονται ότι αι απορφραζόμεναι οικογένειαι των οπωσδήποτε χάριν των φυλετικών ανταγωνισμών θυσιαζομένων ευρίσκουσιν την δέουσαν προστασίαν». Με βάση τα παραπάνω το συμβούλιο του Συλλόγου αποφάσισε να συνδράμει την «ατυχήσασαν οικογένειαν του Δημητρίου Κυβερνίδου δια της προσλήψεως ως υποτρόφου αυτού εσωτερικής εν τω Αρσακειώ μιας εκ των τριών θυγατέρων αυτού...» και παρακαλεί τον Γενικό Πρόξενο να γνωστοποιήσει την απόφασή του στη Βασιλική Κυβερνίδου.²⁸

Με βάση το μαθητολόγιο του εσωτερικού διδασκαλείου της ΦΕ, η Έλλη Κυβερνίδου φοιτά το σχολικό έτος 1901-1902 στην τελευταία τάξη του, πράγμα που επιβεβαιώνουν και οι έλεγχοι επίδοσης τους οποίους το Αρσάκειο αποστέλλει στον ΣΔΕΓ, όπως είχε την υποχρέωση με βάση τη μεταξύ των δύο φορέων συμφωνία σχετικά με τις υποτρόφους. Επιπλέον, ακριβώς κάτω από τον τίτλο «Έλλη Κυβερνίδου εκ Γεβγελής Μακεδονίας», σε μία σελίδα που θα αποκαλούσαμε εξώφυλλο του φακέλου της συγκεκριμένης υποτρόφου στο αρχείο του Συλλόγου, σημειώνεται ότι «προσελήφθη υπότροφος και εισήχθη εν τω Αρσακειώ την 1^η Σεπτεμβρίου 1899 και κατετάχθη εις την Αην τάξιν του Εσωτερικού Διδασκαλείου. Κατεβλήθησαν έξοδα εγκαταστάσεως δρ. 550, μηνιαία καταβολή δρ. 100. Απεφοίτησεν κατά τον Ιούλιον του 1902».²⁹

Τα διαθέσιμα τεκμήρια μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τα ίχνη ζωής της Έλλης και της οικογένειάς της μέχρι εδώ. Μας επιτρέπουν, επίσης, να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι η Έλλη, ως όφειλε, επέστρεψε στη γενέτειρά της και δούλεψε ως δασκάλα στην ευρύτερη περιοχή. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η οικογένεια Κυβερνίδου να θέλησε ή να επιχειρήσε κάποια χρονική

²⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακειού», 10/3, α.π.:139/24.7.1899.

²⁹ Σχετικά με τους ελέγχους σημειώνουμε ότι πρόκειται για την «πρώτη» και «δευτέραν τριμηνίαν» και των τριών ετών. Λείπει ο έλεγχος του δευτέρου τριμήνου του τελευταίου σχολικού έτους. Οι έλεγχοι δεν έχουν αριθμό πρωτοκόλλου. Τόσο αυτοί όσο και η σελίδα-εξώφυλλο, όπως την αποκαλούμε, με τις πληροφορίες σχετικά με την εισαγωγή και το κόστος των σπουδών της Έλλης, βρίσκονται ανάμεσα στα έγγραφα που συναπαρτίζουν την υπόθεση-αίτηση «Έλλη Κυβερνίδου εκ Γεβγελής Μακεδονίας» μέσα στον Φ. «Υποτροφία Αρσακειού». Βλ. *εδώ*, σημ. 20. Για τη φοίτηση της Έλλης Κυβερνίδου, όπως έχουμε την ευκαιρία να παρατηρήσουμε, καταβάλλονται στη ΦΕ τα ποσά όπως ίσχυαν πριν τις δύο τουλάχιστον συνεχόμενες μειώσεις, τις οποίες ήδη έχουμε παρουσιάσει. Η μείωση που αφορά στην καταβολή 80 δρχ. μηνιαίως αντί των 100 πρέπει να έγινε αμέσως μετά την αποφοίτηση της Έλλης, από το σχολικό έτος 1902-1903, οπότε ξεκινά η συστηματική και σε περισσότερα κορίτσια χορήγηση υποτροφιών από τον ΣΔΕΓ.

στιγμή να μετακινηθεί προς την Ελλάδα, εξαιτίας της γενικευμένης ανασφάλειας που επέβαλε η κλιμάκωση της έντασης στη Μακεδονία τα επόμενα χρόνια.

Πάντως, ανεξάρτητα από τις εικασίες για το πώς κινήθηκε η ζωή της Έλλης και της οικογένειάς της, μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι η υποτροφία που πήρε είναι γι' αυτήν και την οικογένειά της πολλαπλώς σημαίνουσα, όπως και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις. Σημαίνει επιβίωση στο παρόν και βιοπορισμό στο μέλλον, με τρόπο που μπορεί να επιφέρει στην πορεία και κοινωνική αναγνώριση. Με άλλα λόγια, με την εισαγωγή των δύο κοριτσιών της ως εσωτερικών στο Ζάππειο και στο Αρσάκειο, η Βασιλική Κυβερνίδα εξασφαλίζει από εκείνο το χρονικό σημείο και εξής ότι θα έχει να φροντίσει για τη διαβίωση και την ανατροφή μόνο των δύο μικρότερων θυγατέρων της. Οι υποψήφιες δασκάλες έχουν πάρει πια το δρόμο τους. Μέχρι να τελειώσουν τις σπουδές τους δε θα επιβαρύνουν οικονομικά τη μητέρα τους, αφού το κόστος σπουδών και διαβίωσης γενικότερα αποτελεί ευθύνη των φορέων που χορηγούν τις υποτροφίες τους. Από την άλλη, μετά την αποφοίτησή τους αναμένεται ότι με την άμεση εργασιακή τους αποκατάσταση –την οποία εγγυάται και επιβάλλει η σχέση εξάρτησης που προϋποθέτει η υποτροφία, όπως θα παρακολουθήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο– θα βοηθήσουν οικονομικά την οικογένειά τους και θα βιοποριστούν οι ίδιες, φέροντας συγχρόνως και τον τίτλο της «Ζαπίδος» και της «Αρσακειάδος».

Μαρία Βρέττα: «πεπρωκισμένη δι' εκτάκτων προσόντων» (1883)

Στις 14 Μαΐου 1883 ο «εν Βιτωλίοις» πρόξενος, Γεώργιος Δοκός, λαμβάνει την αίτηση του Μιχαήλ Βρέττα, «μέλους της [...] ελληνικής κοινότητας» Πριλάπου, για χορήγηση υποτροφίας στην κόρη του Μαρία προκειμένου «να αποκτήση ανωτέραν παιδείυσιν».³⁰ Ο Μιχαήλ Βρέττας ξεκινά την καλλιγραφημένη και σε άρτια καθαρεύουσα αίτησή του δηλώνοντας ότι είναι πεπεισμένος «επί τα πατριωτικά αισθήματα και το δια την [...] πόλιν» του «θερμόν ενδιαφέρον» τόσο του προξένου

³⁰ Η επιστολή έχει ημερομηνία 14 Μαΐου και τον ίδιο αριθμό πρωτοκόλλου με το προξενικό έγγραφο στο οποίο είναι συνημμένη και με το οποίο διαβιβάζεται στον ΣΔΕΓ, δηλαδή: Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακειού», 10/3, Προξενείον της Ελλάδος εν Βιτωλίοις, α.π: 373/19.5.1883. Φαίνεται ότι λείπει ένα μέρος της επιστολής, συγκεκριμένα η δεύτερη σελίδα. Κάποιες επιπλέον απαραίτητες πληροφορίες για την πλήρη κατανόηση του αιτήματος τις αντλούμε από την προξενική επιστολή, δηλαδή από το διαβιβαστικό έγγραφο.

όσο και «του εν Αθήναις προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου», τον οποίον «τα μέγιστα» ευγνωμονεί η ελληνική κοινότητα Πριλάπου «δια τας ευγενείς προσπαθείας του». Εξ αυτών λαμβάνει και ο ίδιος το θάρρος να υποβάλει μέσω του προξένου την «ταπεινήν» του «αίτησιν».

Η κόρη του Μαρία είναι τελειόφοιτος του παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης και «πεπρωκισμένη δι' εκτάκτων προσόντων», όπως μπορούν να πιστοποιήσουν, σύμφωνα πάντα με την επιστολή του, «τα ενδεικτικά» της. Επιπλέον, πέραν των επιδόσεών της στις σπουδές διακρίνεται για τον καλό της χαρακτήρα, χάρη στον οποίο έχει κερδίσει την αγάπη όλων. «Δια την τοιαύτην εις τα γράμματα κλίσιν και επίδοσιν αυτής προυτρέπην», γράφει ο αιτών, «υπό πολλών ίνα δώσω αυτή, ανωτέραν παιδείυσιν, ουχί τόσω δια το ιδίόν μου συμφέρον όσω δια την ωφέλειαν ην εδύνατο αύτη να παράσχη εις την κοι[νότητα ημών]». ³¹

Τέσσερις μέρες αργότερα, ο πρόξενος Μοναστηρίου Γεώργιος Δοκός στο έγγραφο με το οποίο διαβιβάζει στον ΣΔΕΓ την επιστολή Βρέττα επιβεβαιώνει ότι ο αιτών είναι πράγματι μέλος «της εν Πριλάπω [...] κοινότητος» και μάλιστα «εις εκ των προκρίτων [...] διακρινόμενος επί πατριωτικώ ζήλω», ο οποίος έχει συντελέσει «εις την διάδοσιν και κραταίωσιν της εν τη πόλει αυτή Ελληνικής παιδείυσεως». ³² Για το λόγο αυτό παρακαλεί τον πρόεδρο του Συλλόγου να ενεργήσει ώστε να ψηφιστεί από το συμβούλιο επαρκές ποσό για την πρόσληψη της Μαρίας, «ηλικίας 15-16 ετών», ως υποτρόφου του Συλλόγου στην Αθήνα ή «αλλαχού» για τη συμπλήρωση των σπουδών της και την ανώτερη εκπαίδευσή της. Κλείνοντας την επιστολή του και αφού έχει επισημάνει τον εθνικό ζήλο του αιτούντος προτείνει στον πρόεδρο του ΣΔΕΓ να απευθυνθεί και στο Γενικό Πρόξενο Θεσσαλονίκης, όπου ήδη η Μαρία σπουδάζει ως υπότροφος του Συλλόγου, με σκοπό να επιβεβαιώσει τα σχετικά με τα προσόντα «της κόρης ταύτης».

Πράγματι, ο ΣΔΕΓ υποβάλλει στον Γενικό Πρόξενο Θεσσαλονίκης, τα εξής ερωτήματα: σε ποια τάξη φοιτά η εν λόγω μαθήτρια και αν είναι ακριβείς «οι περί

³¹ Το περιεχόμενο της αγκύλης το έχουμε προσθέσει εμείς, γιατί στο σημείο αυτό διακόπτεται η επιστολή, για να κλείσει στην επόμενη ως εξής «υμάς υπολήψεως και προσήκοντος σεβασμού. Εν Πριλάπω της 14^η Μαΐου 1883». Ακολουθεί η υπογραφή του αιτούντος.

³² Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, Προξενείον της Ελλάδος εν Βιτωλίοις, α.π.: 373/19.5.1883.

αυτής συστάσεις του πατρός της»: «αν δεν κρίνεται επαρκής η εν Θεσσαλονίκη αποπεράτωση των σπουδών αυτής», μια και ήδη σπουδάζει με υποτροφία από το σύλλογο και, κατά συνέπεια, αν κρίνεται απαραίτητη η φοίτησή της στο Αρσάκειο, «διότι περί Ευρώπης ουδέ λόγος πρέπει να γίνη»: τέλος, αν ο Μιχαήλ Βρέττας είναι «άξιος τιαυτής ιδιαζούσης παρά του Συλλόγου περιποιήσεως».³³

Ο Γενικός πρόξενος Θεσσαλονίκης, Πέτρος Λογοθέτης, προκειμένου να ανταποκριθεί στο αίτημα του Συλλόγου για περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με την υπόθεση Βρέττα, απευθύνεται με τη σειρά του στη διευθύντρια του παρθεναγωγείου. Στην απάντησή του προς τον ΣΔΕΓ αναφέρει τις πληροφορίες της διευθύντριας, ότι η δεκαπεντάχρονη μαθήτρια πρόκειται να προβιβαστεί «μετ' αξιολόγου βαθμού εις την Στ' τάξιν, ήτοι την ανωτάτην, μέλλουσα να ασκηθεί ταυτοχρόνως και εις τας πρακτικὰς ασκήσεις, μεθ' ας θα απολυθή πτυχιούχος»: παράλληλα και η συμπεριφορά της «εν τε τω Παρθεναγωγείω και εκτός είναι αρίστη».³⁴ Δεν υπάρχει στην επιστολή προσωπική απάντηση του Γενικού προξένου στο ερώτημα αν κρίνεται επαρκές για τη μαθήτρια το παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης. Αντ' αυτού, ο Πέτρος Λογοθέτης σημειώνει ότι η οικογένεια Βρέττα δε συγκαταλέγεται «εν ταις ευπορούσαις του Πριλάπου», ωστόσο δεν ανήκει και σε εκείνες που δεν είναι σε θέση να δαπανήσουν ένα ποσό για μονοετή συντήρηση της νεαρής μαθήτριας στο Αρσάκειο,³⁵ για να προσθέσει αυτό που κατά τη γνώμη μας συνιστά μία απάντηση στο ερώτημα του Συλλόγου: «Αι βλέψεις της οικογενείας εισίν όπως δαπάνη του Συλλόγου αποσταλή εις Ευρωπαϊκὴν τινὰ πόλιν επί δύο ή και πλείονα ἔτη προς τελειότεραν εκπαιδευσίν της», ώστε να είναι σε θέση να αναλάβει την διεύθυνση του Παρθεναγωγείου Βιτωλίων ή και Θεσσαλονίκης. Τελειώνοντας, υπογραμμίζει και εκείνος, όπως είχε κάνει νωρίτερα και ο πρόξενος Μοναστηρίου, ότι ο Μιχαήλ Βρέττας είναι «εκ των πρωταγωνιστησάντων μελών της ελληνικής κοινότητος

³³ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, Προς τον Κύριον Π. Λογοθέτην, Γενικόν Πρόξενον της Ελλάδος. Εις Θεσσαλονίκην, α.π.: 644/3.6.1883.

³⁴ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, Γενικόν Πρόξενιον της Ελλάδος εν Θεσσαλονίκη, Προς τον Κύριον Πρόεδρον του προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου. Εις Αθήνας, α.π.: 734/8.6.1883.

³⁵ Μετά την αποφοίτηση από το παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης και ανάλογα με το πόσα ορίζονται ανά περιόδους τα έτη φοίτησης στα διδασκαλεία της ΦΕ, χρειάζονται ένα ή δύο επιπλέον χρόνια σπουδών προκειμένου οι μαθήτριες να αποκτήσουν ανώτερο διδασκαλικό δίπλωμα. Βλ. *εδώ* και περίπτωση Χατζοπούλου.

Πριλάπου εν τω υπέρ του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας διεξαγομένω εκεί από πολλών ετών αγώνι».

Εντέλει, στις 9 Αυγούστου ο ΣΔΕΓ ενημερώνει τον πρόξενο Μοναστηρίου ότι η Μαρία Βρέττα προσελήφθη ως υπότροφός του «δια τε την επιμέλειαν αυτής και την ελπιζομένην εν τω μέλλοντι χρησιμότητα, και δια τας υπηρεσίας της οικογενείας αυτής υπέρ του εν Μακεδονία εθνικού έργου».³⁶ Η υποτροφία της επρόκειτο να διαρκέσει δύο χρόνια και περιλάμβανε εσωτερική φοίτηση στο Αρσάκειο διδασκαλείο όπου θα καταρτιζόταν «ως Ελληνίς διδάσκαλος πολλώ κρείττων ή εν τη δυτική Ευρώπη».

Η παρακολούθηση της περίπτωσης Βρέττα –από τις πιο παλιές που διαθέτουμε στο αρχειακό μας υλικό και τις πιο ολοκληρωμένες από την άποψη των εγγράφων που τη συνοδεύουν– μας βοηθά να αποκτήσουμε καλή εποπτεία του τρόπου με τον οποίο συγκροτείται η διαδικασία που διέπει την πρακτική των υποτροφιών, καθώς και του τρόπου με τον οποίο συγκροτούνται οι σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στους φορείς από τους οποίους εκπορεύεται η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική και τους υποκείμενους στην πολιτική αυτή πληθυσμούς. Θα επιχειρήσουμε να αποκωδικοποιήσουμε και τη συγκεκριμένη αίτηση για χορήγηση υποτροφίας, όπως και τις προηγούμενες, ως προς το ποιος αιτείται, πώς αυτοπαρουσιάζεται, πώς τον προσλαμβάνουν οι «άλλοι» –ΣΔΕΓ, πρόξενοι–, ποιο είναι το αίτημά του, στη βάση ποιας ρητορικής, μέσω ποιας διαδρομής και σε ποια περίοδο το διατυπώνει.

Τρεις μεστές νοήματος παράγραφοι, καλλιγραφημένες και σε ρέουσα καθαρεύουσα, όπως ακροθιγώς έχουμε ήδη σχολιάσει, αποτελούν το περιεχόμενο της πρώτης σελίδας της αίτησης Βρέττα προς τον πρόξενο Μοναστηρίου, Γεώργιο Δοκό. Από αυτήν την πρώτη σελίδα, και παρά το γεγονός ότι φαίνεται να λείπει η αμέσως επόμενη, έχουμε αρκετές πληροφορίες για τον αιτούντα και την κόρη του. Ο Μιχαήλ Βρέττας εμφανίζεται στην αίτηση να κάνει μια διακριτική αναφορά στον εαυτό του – αναφέρει λακωνικά ότι είναι μέλος της ελληνικής κοινότητας, στοιχείο που δεν παραπέμπει αυτόματα στην ιδιότητά του ως προκρίτου–, ενώ από την άλλη, επιμένει στην υπογράμμιση των «εκτάκτων προσόντων» της κόρης του και στην προτροπή την

³⁶ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, Προς τον Κύριον Γ. Δοκόν, πρόξενον της Ελλάδος. Εις Βιτώλια, αριθμός διεκπεραίωσης: 605/9.8.1883. Ο αριθμός πρωτοκόλλου του ΣΔΕΓ έχει διαγραφεί.

οποία δέχθηκε από πολλούς προκειμένου να της παράσχει ανώτερη μόρφωση. Αφήνει, δηλαδή, να εννοηθεί ότι η ιδέα για τις περαιτέρω σπουδές της κόρης του δεν ήταν δική του αλλά του υποβλήθηκε από άλλους –εξ ου και η παθητική σύνταξη «προυτράπην»– ακριβώς λόγω των «εκτάκτων προσόντων» της.

Ο αιτών, επομένως, αφήνει τους άλλους να μιλήσουν γι' αυτόν, όπως δείχνουν τα συνοδευτικά έγγραφα. Ο ίδιος επιχειρεί να παρουσιάσει το αίτημά του όχι ως εφαλτήριο για προσωπικό όφελος –για όφελος της μαθήτριας δε γίνεται λόγος– αλλά ως ευκαιρία να κερδίσουν από την επάρκεια μιας νέας δασκάλας με ανώτερη μόρφωση οι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί της ευρύτερης προξενικής περιφέρειας Μοναστηρίου, για την οποία μέχρι εκείνη τη στιγμή, τουλάχιστον, εκτιμάται ότι η ελληνική εκπαιδευτική επένδυση δεν έχει αποδώσει τα αναμενόμενα. Με δυο λόγια, το αίτημα είναι διατυπωμένο με τέτοιο τρόπο ώστε να μη φαίνεται ως αίτημα αλλά ως οικειοθελής προσφορά εθνικού έργου από την οικογένεια του Μιχαήλ Βρέττα δια της νεαρής Μαρίας· μια προσφορά από την οποία θα επωφεληθεί ολόκληρη η περιοχή. Συνεκδοχικά, αναμένεται να προωθηθούν και τα συμφέροντα της ελληνικής αλυτρωτικής πολιτικής, όπως εκφράζονται την περίοδο εκείνη μέσα από την οργανική σχέση ΣΔΕΓ και ΥΠΕΞ.

Εν ολίγοις, στην αίτηση Βρέττα τα δεδομένα και τα ζητούμενα είναι τοποθετημένα με τρόπο ευφυή και ευκρινή. Ο τρόπος αυτός προϋποθέτει βαθιά γνώση της ελληνικής γλώσσας, εξοικείωση με τη ρητορική που πρέπει να χρησιμοποιηθεί στην απεύθυνση αιτημάτων προς τους θεσμικούς φορείς της ελληνικής πλευράς και, συγχρόνως, γνώση της σχετικής με τη χορήγηση υποτροφιών διαδικασίας. Τα σχόλιά μας για την καλλιγραφία, τη δομή και το περιεχόμενο της αίτησης κατατείνουν στο συμπέρασμα ότι ο συντάκτης της επιστολής δε φαίνεται να είναι ο ίδιος ο πατέρας. Ο γραφικός χαρακτήρας της υπογραφής είναι διαφορετικός από αυτόν του υπόλοιπου τεκμηρίου και, επιπλέον, δεν αποκαλύπτει άνθρωπο ιδιαίτερα εξοικειωμένο με τη γραφή. Επιπρόσθετα, ενώ στα υπόλοιπα έγγραφα του ΣΔΕΓ και των προξένων αναφέρεται ως Μιχαήλ Βρέττας, ο ίδιος υπογράφει ως «Μηχαήλ Βρέτα». Η ορθογραφία του βαφτιστικού ονόματος σε συνδυασμό με την έλλειψη του τελικού σίγμα από το επίθετο δηλώνουν μία διαφοροποίηση –ή ανεπάρκεια– σε σχέση με τον ελληνικό γραπτό λόγο, στοιχείο που σε καμία

περίπτωση δε συνάδει με την καλλιγραφία, το ύφος και το περιεχόμενο του εγγράφου.

Ο Μιχαήλ Βρέττας, ως πρόκριτος της ελληνικής κοινότητας Πριλάπου, βρίσκεται σε συνεχή και συστηματική επαφή με τους υπόλοιπους προκρίτους, κάποιος από τους οποίους είναι πιθανόν να τον βοήθησε στη σύνταξη του εγγράφου.³⁷ Δεν αποκλείεται, μάλιστα, η ιδέα των ανώτερων σπουδών της κόρης του να γίνεται αντικείμενο «ζύμωσης» στο πλαίσιο συζητήσεων με τους υπόλοιπους προκρίτους, αν κρίνεται ότι, πράγματι, εξυπηρετεί με κάποιον τρόπο ανάγκες της κοινότητας.³⁸

Ο πρόξενος Μοναστηρίου Γεώργιος Δοκός στο διαβιβαστικό του προς τον ΣΔΕΓ, όπως επισημάναμε παραπάνω, ξεκαθαρίζει αμέσως ότι ο αιτών είναι από τους προκρίτους της Πριλάπου που διακρίνεται για τον πατριωτικό του ζήλο και μάλιστα έχει συμβάλει τα μέγιστα στην διάδοση και εδραίωση της «Ελληνικής παιδείσεως» στην πόλη του. Τα δύο αυτά στοιχεία τον οδηγούν να «παρακαλέσει» τον πρόεδρο του ΣΔΕΓ να συντελέσει στην πρόσληψη της Μαρίας ως υποτρόφου του Συλλόγου για την τελειοποίηση των σπουδών της «εν Αθήναις ή αλλαχού». Ο Γεώργιος Δοκός φαίνεται ότι υποστηρίζει τον Μιχαήλ Βρέττα, συνεκδοχικά και το αίτημά του. Ο τρόπος με τον οποίο μιλά γι' αυτόν δείχνει ότι είναι πολύ πιθανό να τον γνωρίζει προσωπικά ή/και να έχει συνεργαστεί μαζί του. Είναι, επίσης, πιθανό ο Μιχαήλ Βρέττας να έχει συνεργαστεί με κάποιον από τους προκατόχους του προξένου.

Ωστόσο, το 1883, χρονιά που κατατίθεται η αίτηση Βρέττα, Γενικός πρόξενος Θεσσαλονίκης είναι ο Πέτρος Λογοθέτης, ο οποίος, όταν του ζητούνται πληροφορίες

³⁷ Ο Μίροσλαβ Χροχ, Τσέχος ιστορικός του εθνικισμού, εστιάζοντας στην εξέλιξη των εθνικών κινημάτων στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, υποστηρίζει ότι κατά το 19^ο αιώνα δημιουργήθηκαν νέα μικροαστικά στρώματα τα οποία έγιναν το όχημα των εθνικών κινημάτων ιδιαίτερα στα μικρά έθνη. Δάσκαλοι, δικηγόροι, υπάλληλοι αποτελούσαν τους φορείς της ιδεολογικής προετοιμασίας και της αρχικής κινητοποίησης των εθνικών κινημάτων. Miroslav Hroch, "How much does nation formation depends on nationalism?", *East European Politics and Society*, 4 (1990), σ. 101-115. Σε αυτό το πλαίσιο εγγράφονται και οι γιατροί.

³⁸ Γίνεται, επομένως, εμφανές ότι η συγκεκριμένη αίτηση είναι μία από αυτές που μας οδήγησαν να καταθέσουμε στην εισαγωγή τις επιφυλάξεις μας για τη δυνατότητα ορισμένων γονέων να συντάσσουν μόνοι τους τις αιτήσεις χορήγησης υποτροφίας για τις κόρες τους. Τονίσαμε, ωστόσο, ότι οι επιφυλάξεις αυτές αφορούν περισσότερο στην ανάγκη το συγκεκριμένο υλικό –οι λόγοι των υποκειμένων– να μελετηθεί εντός του λογοθετικού πλαισίου που το παράγει και του πλέγματος εξουσίας από το οποίο τροφοδοτείται και ανατροφοδοτεί.

από τον ΣΔΕΓ για την υπόθεση, υποστηρίζει ότι η οικογένεια Βρέττα, αν και δεν ανήκει στις εύπορες οικογένειες, θα μπορούσε να δαπανήσει το απαραίτητο ποσό για τις σπουδές της «νέας» για ένα έτος στο Αρσάκειο. Και εξηγεί ότι κατά τη γνώμη του η οικογένεια Βρέττα επιδιώκει η Μαρία να αναλάβει μελλοντικά τη διεύθυνση του παρθεναγωγείου Μοναστηρίου, γιατί όχι και του παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης, αφού φοιτήσει σε κάποια ευρωπαϊκή πόλη με δαπάνη του Συλλόγου. Έτσι ο Γενικός πρόξενος επιβεβαιώνει όσα υποστηρίζει ο Μιχαήλ Βρέττας για την κόρη του και καταλήγει στην απαραίτητη διαβεβαίωση ότι ο αιτών έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στον αγώνα υπέρ του «Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας». Όμως δεν τοποθετείται ρητά απέναντι στο αίτημα, όπως ο συνάδελφός του Γεώργιος Δοκός, δεν δηλώνει αν πρέπει να χορηγηθεί η υποτροφία ή όχι. Αντίθετα, φροντίζει με ενάργεια να αναδείξει όσα δε λέγονται ούτε στην αίτηση του ενδιαφερόμενου ούτε στο διαβιβαστικό έγγραφο Δοκού, για τις επιδιώξεις της οικογένειας. Μένει λοιπόν στη διακριτική ευχέρεια του συμβουλίου του ΣΔΕΓ ποια απόφαση θα πάρει και πώς θα διαχειριστεί τη χρηματοδότηση που λαμβάνει από το ΥΠΕΞ για την υλοποίηση του εκπαιδευτικού έργου στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η νεαρή Μαρία Βρέττα εμφανίζεται από τα τεκμήρια που μέχρι τώρα παρουσιάσαμε καλή μαθήτρια με εξίσου καλό χαρακτήρα. Είναι συγχρόνως κόρη προκρίτου στην προξενική περιφέρεια Μοναστηρίου, του οποίου πιστοποιείται η προσφορά στον τομέα της διάδοσης της ελληνικής εκπαίδευσης στην περιοχή. Φαίνεται πως στα στοιχεία αυτά οφείλεται η πρώτη υποτροφία που της έχει χορηγήσει ο ΣΔΕΓ –βάσει της οποίας σπουδάζει στο διδασκαλείο Θεσσαλονίκης–, ανταποκρινόμενος πιθανόν σε κάποιο προγενέστερο αίτημα της οικογένειας. Αν οι βλέψεις της οικογένειας σχετικά με τη δυνατότητα που ανοίγεται να αναλάβει η Μαρία τη διεύθυνση του παρθεναγωγείου Μοναστηρίου ή Θεσσαλονίκης μετά από ανώτερες σπουδές προϋπάρχουν ή είναι προϊόν των πρόσφατων μαθητικών της επιδόσεων, δεν το γνωρίζουμε. Δε γνωρίζουμε, επίσης, τι σκέφτεται η ίδια για τον μακροπρόθεσμο και αρκετά οριοθετημένο προγραμματισμό που αφορά στη ζωή της.

Αν αναγνώσουμε τα δεδομένα από την πλευρά της οικογένειας, συνάγουμε το εξής συμπέρασμα: οι θέσεις –θέσεις ευθύνης σε ανώτερα παρθεναγωγεία– και οι αμοιβές που θα εξασφάλιζε ένας ανώτερος τίτλος σπουδών από το Αρσάκειο ή από

τη Δυτική Ευρώπη³⁹ στη Μαρία θα μπορούσαν ασφαλώς να οδηγήσουν στη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης της οικογένειας Βρέττα, στην αύξηση του κύρους της και κατά συνέπεια, στην ενδυνάμωση και επέκταση του κοινωνικού της δικτύου. Τόσο οι θέσεις όσο και οι αμοιβές προοιωνίζονταν καλύτερες και υψηλότερες από τις αντίστοιχες που θα μπορούσε να διεκδικήσει ως απόφοιτος ενός από τα παρθεναγωγεία που λειτουργούσαν στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁴⁰ Πολλαπλώς επωφελή τα αποτελέσματα των ανώτερων σπουδών, επομένως, θα μπορούσαν να σχετίζονται με ακόμη λιγότερο ομολογημένες, αν και σημαίνουσες επιδιώξεις της οικογένειας, όπως αυτές που αφορούν στην πολιτική ενδυνάμωση και πολιτική αναπαραγωγή της, για τις οποίες, ωστόσο, μόνο υποθετικά μπορούμε να μιλήσουμε, μια και δε διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία.

Υποθέτουμε, λοιπόν, ότι η Μαρία ως υποψήφια δασκάλα με δίπλωμα από το Αρσάκειο, ή ακριβέστερα ως υποψήφια διευθύντρια του παρθεναγωγείου Μοναστηρίου, φαίνεται πως εξυπηρετεί τις βλέψεις της οικογένειάς της, ορισμένες από τις εκπαιδευτικές ανάγκες της κοινότητας –ενδεχομένως και λεπτές πολιτικές ισορροπίες μέσα σε αυτήν κατά τη χρονική στιγμή κατάθεσης της αίτησης–⁴¹

³⁹ Πρόκειται για ανώτερες σπουδές παιδαγωγικών σε διάφορες δυτικοευρωπαϊκές χώρες και κυρίως στη Γερμανία. Στο επόμενο κεφάλαιο θα δώσουμε συγκεκριμένα παραδείγματα γυναικών οι οποίες έκαναν επιπλέον σπουδές παιδαγωγικών στη Γερμανία, στη Γαλλία, στην Ελβετία.

⁴⁰ Μόνο το Ζάμπειο της Κωνσταντινούπολης και το Ομήρειο της Σμύρνης, επειδή είχαν αναγνωριστεί ως ισόβαθμα με το Αρσάκειο, μπορούσαν να εξασφαλίσουν πρόσβαση σε επίζητες θέσεις με αυξημένους μισθούς. Έτσι, ενώ τα παρθεναγωγεία της Θεσσαλονίκης, των Σερρών, του Μοναστηρίου, για παράδειγμα, επιτελούν σημαίνοντα ρόλο στο πεδίο της εκπαίδευσης διδασκαλισσών με σκοπό τη στελέχωση των παρθεναγωγείων των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων, εντούτοις το δίπλωμά τους δεν είναι ισότιμο με το δίπλωμα του Αρσακείου. Κατά συνέπεια, δεν εξασφαλίζει πρόσβαση στα γενικότερα οφέλη.

⁴¹ Οι πολιτικές έριδες στις ελληνορθόδοξες κοινότητες φαίνεται να είναι κοινός τόπος, όπως δείχνουν οι αρχαιακές πηγές της περιόδου. Ενδεικτικά, ο πρόξενος Μοναστηρίου, Ν. Μπέτσος, σε έκθεσή του προς την ΕΠΕΛΕΠ στις 15 Ιουλίου 1892, γράφει ότι η Επιτροπή δε χρειάζεται να δαπανά το ποσό των 100 οθωμανικών λιρών για τις εκπαιδευτικές ανάγκες της Αχρίδας, δεδομένου, όπως επισημαίνει, ότι η περιφέρεια της Αχρίδας είναι προ πολλού σχισματική. Επιπλέον, οι 15 «ελληνίζουσα» οικογένειες που έχουν απομείνει είναι διαιρεμένες σε δύο φατρίες, οι οποίες αλληλοσπαράσσονται έχοντας φτάσει στο σημείο «προδοσιών και καταγγελιών». Ευθύνες για την κατάσταση αυτή επιρρίπτει στο δάσκαλο-πράκτορα Αναστάσιο Πηχιώνα, ο οποίος ενδιαφερόταν μόνο για την είσπραξη του ύψους 60 λιρών επιδόματός του, αλλά και στο μητροπολίτη και στους εφόρους, οι οποίοι σχεδίαζαν να σφετεριστούν το μισθό της δασκάλας. Σοφία Βούρη, *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση 1875-1907*, Παρασκήνιο, Αθήνα, 1994, σ. 231-232. Ολόκληρη η έκθεση Μπέτσου στο ίδιο, σ. 226-240. Ο Π. Κωνσταντινίδης, στο υπόμνημά του «Περί της εν Μακεδονία θέσεως του Ελληνισμού» το Σεπτέμβριο του 1894 προς τον πρωθυπουργό, Χαρίλαο

συγχρόνως όμως και τις επιδιώξεις φορέων παραγωγής και διάχυσης των ελληνικών εκπαιδευτικών πολιτικών, δηλαδή ΣΔΕΓ, προξένων, ΥΠΕΞ, ΦΕ.

Από την πλευρά τους οι πρόκριτοι προτιμούν, εκτιμούμε, περισσότερο μία «δική» τους, εγχώρια, διευθύντρια με δίπλωμα από το Αρσάκειο παρά μία κοπέλα αντίστοιχων προσόντων από την Ελλάδα. Θεωρούν, πιθανόν, ότι πιο εύκολα θα μπορούν να ασκούν έλεγχο στο έργο της ή/και ότι η ίδια θα είναι σε θέση να κρατά με τρόπο πιο αποτελεσματικό τις πάσης φύσεως απαιτούμενες ισορροπίες, αφού θα έχει προσωπική και εκ των προτέρων γνώση της κατάστασης, των εκπαιδευτικών αναγκών και των ιδιαιτεροτήτων της περιοχής.⁴² Επιπλέον, θεωρούν, ενδεχομένως, ότι διαθέτει εκ προοιμίου τον απαραίτητο ζήλο ως προς την εγχάραξη της εθνικής συνείδησης στους πληθυσμούς των κοινοτήτων τους. Με λίγα λόγια, οι εγχώριες αρσακειάδες γνωρίζουν το γλωσσικό ιδίωμα και τους πολιτισμικούς κώδικες της ευρύτερης περιοχής, σε αντίθεση με τις ελληνίδες αρσακειάδες. Γι' αυτές θεωρείται – ίσως όχι άστοχα – πως η συνθήκη της διδασκαλίας πληθυσμών που δεν προέρχονται από τον ίδιο «πολιτικό τόπο» τους είναι ανοίκεια.⁴³

Από την άλλη, σε ένα περισσότερο συμβολικό, σημαντικό πάντως, επίπεδο η κοινότητα επιθυμεί να αναδείξει έναν από τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να προσφέρει επιβράβευση σε όσους διακρίνονται «επί πατριωτικώ ζήλω», ώστε να δημιουργήσει κίνητρα για την ενεργοποίηση περισσότερων μελών της. Και ένα ακόμη στοιχείο: η μισθοδοσία μιας εγχώριας αρσακειάδας δασκάλας/διευθύντριας δε

Τρικούπη, επιρρίπτει ευθύνες για την κατάσταση αυτή στο εσωτερικό των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων και στους προξένους. Προτείνει «να παύονται αμετακλήτως» οι πρόξενοι και να τιμωρούνται ως ανατροπείς «αυτής της υπάρξεως της πατρίδος», στην περίπτωση που αποδεικνύεται ότι δε σέβονται τις υποδείξεις του ελληνικού κράτους για αγαστή συνεργασία με τους πληθυσμούς και τους θεσμικούς φορείς των περιοχών στις οποίες υπηρετούν. Ολόκληρο το υπόμνημα *στο ίδιο*, σ. 259-260.

⁴² Εμπόδιο, για παράδειγμα, μπορούσε να αποτελεί ακόμη και η ελληνική γλώσσα, την οποία οι «ελληνίζουσαι» οικογένειες ενδεχομένως να γνώριζαν ελάχιστα. Ανεξάρτητα, πάντως, από το συγκεκριμένο παράδειγμα που αποτυπώνει την κατάσταση σε μια περιοχή για την οποία από πολύ νωρίς διατυπώνονται σκέψεις για το αν είναι εφικτό να αποτελέσει αντικείμενο διεκδίκησης «εν καιρώ τω δέοντι», φαίνεται ότι η επιδίωξη για εγχώριες δασκάλες είναι γενικότερη.

⁴³ Με την έννοια «πολιτικός τόπος» εννοούμε την κρατική υπόσταση με τους λόγους και τα διακυβεύματα που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της, το γενικότερο, δηλαδή, ιστορικό και πολιτισμικό συμφραζόμενο που συγκροτούν. Σε σχέση με τον «πολιτικό τόπο» που ορίζεται ως Ελλάδα οι ελληνορθόδοξες κοινότητες σίγουρα είναι ένας «έτερος», με την έννοια του διαφορετικού ή/και την έννοια του ξένου, τόπος.

θα είναι τόσο υψηλή, δε θα αποτελεί συνεπώς τόσο μεγάλη δαπάνη, όσο η μισθοδοσία μιας αντίστοιχης από την Ελλάδα, για την οποία ο Περλεπές, η Γευγελή η, με άλλα λόγια, μακρινή προξενική περιφέρεια Μοναστηρίου με τους έντονους και αβέβαιης έκβασης εθνικούς ανταγωνισμούς, αποτελεί ένα μέρος διορισμού από το οποίο είναι πιθανό πολύ σύντομα να επιδιώξει να μετακινηθεί.

Το πρόδηλο ενδιαφέρον των προξένων και κυρίως του Γεωργίου Δοκού για την επιτυχή έκβαση της υπόθεσης Βρέττα φαίνεται πως συναρθρώνεται με τις επιδιώξεις των μελών της κοινότητας. Το ίδιο συμβαίνει και με το ενδιαφέρον που εκδηλώνει ο ΣΔΕΓ. Όπως σημειώσαμε ήδη, το συμβούλιο του Συλλόγου προχώρησε στη χορήγηση της υποτροφίας, παρά την πληροφορία ότι η οικογένεια Βρέττα θα μπορούσε έστω και με δυσκολία να αναλάβει το κόστος των σπουδών της Μαρίας στο Αρσάκειο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν υπάρχει ένα σοβαρό «τραύμα» στην οικογένεια που ζητά την υποτροφία· δεν προβάλλει, δηλαδή, τόσο άμεση η ανάγκη της επιβίωσης στο παρόν και του βιοπορισμού στο μέλλον, όσο στις περιπτώσεις Χατζοπούλου και Κυβερνίδου. Αντίθετα, η βοήθεια του ΣΔΕΓ προς την οικογένεια Βρέττα δυνάμει βελτιώνει τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις· δε λειτουργεί προς την κατεύθυνση της άμεσης οικονομικής της αναπαραγωγής.

Το 1883 που κατατίθεται η αίτηση, αρχή της περιόδου που εξετάζουμε, οι εθνικοί ανταγωνισμοί δεν έχουν προσλάβει ακόμη την τόσο έντονα συγκρουσιακή μορφή που προσλαμβάνουν αργότερα στη Μακεδονία. Ταυτόχρονα, ο ΣΔΕΓ έχει γίνει αποδέκτης και διαχειριστής των μεγάλων χρηματικών ποσών που σκοπεύει να διαθέσει το ΥΠΕΞ για την οργάνωση του εκπαιδευτικού έργου στις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Συγχρόνως, όμως, οι οικονομικές ασυνέχειες που παρατηρούνται εξαιτίας των εγγενών αδυναμιών της ελληνικής οικονομίας μειώνουν τη ροή των εγκεκριμένων ποσών από το ΥΠΕΞ προς το ταμείο του ΣΔΕΓ και δυσχεραίνουν το έργο του. Το συμβούλιο του Συλλόγου θα μπορούσε, συνεπώς, βάσει όλων αυτών των παραγόντων να έχει αποφύγει την έγκριση της συγκεκριμένης υποτροφίας. Το ότι την κάνει δεκτή σημαίνει ότι θεωρεί πολύ πιθανό πως θα συμβάλει στην εξυπηρέτηση των ελληνικών αλυτρωτικών αιτημάτων, όπως αυτά προσδιορίζονται μέσα από τη δεδομένη πτυχή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής· την επέκταση, δηλαδή, του ελληνικού σχολικού δικτύου και τη στελέχωσή του στην περίπτωση των

διδασκαλισσών με καλά καταρτισμένο και συνάμα μόνιμο και φθινό προσωπικό εκπαιδευμένο στο εθνικό κέντρο.⁴⁴

Εγχώριες δασκάλες

Στις 17 Αυγούστου 1883, ο Υπουργός Εξωτερικών, Αλέξανδρος Κοντόσταυλος, σε εμπιστευτικό έγγραφό του προς τον πρόεδρο του ΣΔΕΓ, Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, υποδεικνύει στο Σύλλογο ότι πρέπει να αποφεύγει τη χορήγηση υποτροφιών προς την Ευρώπη και την Ελλάδα.⁴⁵ Υπογραμμίζει ότι το υπουργείο θεωρεί πως το «δια τον σκοπόν δι' ον συνέστη [...] ο Σύλλογος προωρισμένον χρήμα» πρέπει να διατίθεται για κατεπείγουσες ανάγκες. Κατά συνέπεια, δεν πρόκειται να εγκρίνει στο μέλλον αποφάσεις «περί χορηγημάτων» σε σπουδαστές στην Ευρώπη και στην Ελλάδα.⁴⁶ Ο υπουργός κλείνει το έγγραφο σημειώνοντας ότι, ακριβώς επειδή θεωρεί τα πράγματα υπό αυτό το πρίσμα, συνέστησε από την πλευρά του τη Μαρία Μιχ. Βρέττα από την Πρίλαπο «εις την πρόνοιαν του επί των Εκκλησιαστικών Υπουργείου».

Εστιάζοντας σε ένα ορισμένο στιγμιότυπο της αλληλογραφίας μεταξύ ΥΠΕΞ και ΣΔΕΓ, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την επιχειρηματολογία του προέδρου του για τα κριτήρια βάσει των οποίων το ΔΣ εγκρίνει τη χορήγηση υποτροφιών και να εμπλουτίσουμε όσα μέχρι τώρα έχουμε παρουσιάσει. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, λοιπόν, απαντά στον υπουργό Εξωτερικών στις 12 Σεπτεμβρίου. Κατ' αρχάς παραδέχεται ότι για την περίπτωση του Γ. Αναγνωστοπούλου τόσο ο ίδιος όσο και το ΔΣ δεν έχουν να παρατηρήσουν παρά μόνον ότι «ο εξάίρετος ούτος νέος θα ήνε εντός ολίγου εις την διάθεσιν του Συλλόγου, αποπερατών τας σπουδάς αυτού [...] πριν παρέλθη το έτος».⁴⁷ Στη συνέχεια, παρουσιάζει αναλυτικά τη διαδικασία και τα κριτήρια με βάση τα οποία εγκρίθηκε από το συμβούλιο του Συλλόγου η υποτροφία Βρέττα. Επιχειρεί να αποδείξει ότι η διαχείριση της

⁴⁴ Αναλυτικότερα στοιχεία για τις υποτροφίες με βάση τα απολογιστικά κείμενα του ΣΔΕΓ κατά την περίοδο 1902-1910, βλ. *εδώ*, στο δεύτερο κεφάλαιο, σ. 228-243.

⁴⁵ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3 α.π.: ΣΔΕΓ:1130/20.8.1883.

⁴⁶ Αναφέρεται στην περίπτωση του Γ. Αναγνωστόπουλου, ο οποίος είχε λάβει υποτροφία από τον ΣΔΕΓ για σπουδές στη Γερμανία.

⁴⁷ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3 α.π.: 1289/12.9.1883.

χρηματοδότησης που λαμβάνει ο ΣΔΕΓ από το ΥΠΕΞ γίνεται με τον πλέον πρόσφορο και επωφελή για όλες τις πλευρές τρόπο· επομένως, ότι δε δικαιολογείται η αυστηρότητα του ύφους της επιστολής του υπουργού Εξωτερικών.

Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος αναφέρει ότι το συμβούλιο του ΣΔΕΓ θεώρησε πως η υποτροφία στη Μαρία Βρέττα είχε εγκριθεί, αφού πέρασε το διάστημα των έξι ημερών που προβλέπει ο Κανονισμός, ο οποίος διέπει τις σχέσεις μεταξύ ΥΠΕΞ και ΣΔΕΓ, χωρίς ένσταση από την πλευρά του «Υπουργικού Επιτρόπου». Έτσι, στάλθηκαν στους προξένους Μοναστηρίου και Θεσσαλονίκης που σύστησαν τη μαθήτρια ενημερωτικές επιστολές σχετικές με την αποδοχή της, με αποτέλεσμα η νεαρή να έχει ξεκινήσει για την Αθήνα. Δηλώνει ότι το συμβούλιο θα δεχόταν «μετά βαθείας ευγνωμοσύνης» να αναλάβει το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως την υποτροφία της συγκεκριμένης μαθήτριας. Σε περίπτωση, όμως, που κάτι τέτοιο δεν πραγματοποιηθεί, τονίζει, δεν μπορεί να αφήσει ο Σύλλογος ακάλυπτη τη μαθήτρια και την οικογένειά της.

Σχετικά με τη διατήρηση υποτρόφων «εν Ελλάδι και Ευρώπη», ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος παρατηρεί ότι ο Σύλλογος για χρόνια έχει εγκρίνει υποτροφίες μόνο σε εξαιρετικές περιστάσεις, ενώ οι περισσότεροι υπότροφοι του Συλλόγου βρίσκονται στη Μακεδονία και ένα μικρό μέρος στην Αλβανία και στην Ήπειρο.⁴⁸ Έπειτα, επανέρχεται στη Μαρία Βρέττα για να κλείσει παρουσιάζοντας τα κριτήρια αξιολόγησης της συγκεκριμένης αίτησης. Καταρχάς, σημειώνει ότι συγκαταλέγει την εν λόγω μαθήτρια «εις τας εξαιρετέους περιστάσεις» τις οποίες μνημόνευσε ήδη σε προγενέστερο σημείο της επιστολής του. Η Μαρία Βρέττα επρόκειτο να προετοιμαστεί για τη διεύθυνση ενός από τα ανώτερα παρθεναγωγεία στη Μακεδονία, ενώ ταυτόχρονα ήταν άξια «των αρίστων προσδοκιών» σύμφωνα με όλες τις πληροφορίες. Επιπλέον, συμπληρώνει, δαπανώντας ο Σύλλογος για χάρη της «διετή υποτροφίαν, θέλει έχει ιδίαν παρθεναγωγόν, εγχώριον, επιτηδείαν εις αναπλήρωσιν μιας εκ των αδρός μισθοδοτουμένων διευθυντριών». Ως τελευταίο, αλλά όχι έσχατο σε σημασία, κριτήριο αναφέρει επιπλέον ότι έτσι ο ΣΔΕΓ ανταμείβει με ικανοποιητικό τρόπο «διακεκριμένας υπέρ του Ελληνισμού υπηρεσίας της

⁴⁸ Παρακολούθησαμε στο δεύτερο κεφάλαιο τους πίνακες που δείχνουν ότι δεν αλλάζει στο χρόνο η τάση. Η πλειονότητα των υποτρόφων στους οποίους αναφέρεται και η οποία διατηρείται στη Μακεδονία, αφορά στα αγόρια.

οικογενείας αυτής εις παραδειγματισμόν και άλλων μακεδονικών οίκων».⁴⁹ Τελικά, το ΥΠΕΞ ανακοινώνει ότι εγκρίνει την πρόσληψη της Μαρίας Βρέττα ως υποτρόφου του ΣΔΕΓ.

Το 1887, τέσσερα χρόνια μετά την έγκριση της υποτροφίας της και τη συζήτηση που είχε προκληθεί ανάμεσα στο Σύλλογο και το ΥΠΕΞ σχετικά με το θέμα αυτό, η Μαρία Βρέττα είναι ήδη διευθύντρια του συσσιτίου θηλέων στο Μοναστήρι.⁵⁰ Εμείς μαθαίνουμε για τη συγκεκριμένη εργασιακή θέση της Μαρίας από προξενικό έγγραφο προς το ΥΠΕΞ, ενώ έχει ήδη υποβάλει την παραίτησή της. Ειδικότερα, ο πρόξενος Μοναστηρίου ενημερώνει τον πρόεδρο της ΕΠΕΛΕΠ στις 27 Αυγούστου 1887 ότι «[...] η διευθύντρια του συσσιτίου των θηλέων κ. Μαρία Βρέττα παρητήθη ένεκα λόγων υγείας της διευθύνσεως αυτού».⁵¹ Δε γνωρίζουμε αν η παραίτησή της οφείλεται πράγματι σε λόγους υγείας. Η προοπτική μιας καλύτερης θέσης με υψηλότερο μισθό είναι πιθανόν να την οδήγησε στη λήψη της συγκεκριμένης απόφασης.⁵² Αν το 1883, ωστόσο, εξασφαλίζει τη διετή υποτροφία από τον ΣΔΕΓ για την ολοκλήρωση των ανώτερων σπουδών της στο Αρσάκειο και σύμφωνα με τις προξενικές πληροφορίες είναι τότε 15-16 ετών, συμπεραίνουμε ότι σχεδόν αμέσως μετά την αποφοίτησή της και λίγο πριν συμπληρώσει τα είκοσι χρόνια της έχει ήδη βρει θέση εργασίας, πράγμα καθόλου αυτονόητο για τις συναδέλφισσές της από την Ελλάδα, για τις οποίες οι θέσεις εργασίας στα όρια του ελληνικού κράτους ακόμη και στις αρχές της δεκαετίας του 1880 ήταν περιορισμένες.

Πάντως, άλλος ένας σοβαρός λόγος για τον οποίο όλες οι πλευρές επιμένουν στην προετοιμασία ντόπιων διδασκαλισσών, είναι ότι από τις αρχές τουλάχιστον της

⁴⁹ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3 α.π.: 1289/12.9.1883.

⁵⁰ Δηλαδή του οικοτροφείου θηλέων. Για τα οικοτροφεία αρρένων και θηλέων στην προξενική περιφέρεια Μοναστηρίου και Θεσσαλονίκης βλ. Σοφία Βούρη, *Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία (1903-1913). Τεκμήρια ιστορίας*, Gutenberg, Αθήνα 2005, σ. 25-89.

⁵¹ Α.Υ.Ε., Φ «ΕΠΕΛΕΠ», ΑΑΚ-Α, τμ. 2, α.π.: 1048/27.8.1887.

⁵² Ο Κωνσταντίνος Πανουριάς, αφού ανακοινώνει στον πρόεδρο της ΕΠΕΛΕΠ την παραίτηση Βρέττα, δηλώνει ότι την έκανε δεκτή και προχώρησε στην αντικατάστασή της. Τη διεύθυνση του συσσιτίου ανέθεσε «εις την διευθύντριαν του Παρθεναγωγείου κ. Ευφροσύνη Βαχαρίδου, με επιμίσθιον 15 οθωμανικών λιρών». Η Ευφροσύνη Βαχαρίδου θεωρείται από τον πρόξενο «λίαν κατάλληλος, διότι διετέλεσεν επιμελήτρια των Ζαριφείων Διδασκαλείων». Το ύψους 15 οθωμανικών λιρών επιμίσθιο –μικρό, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε σε άλλο σημείο–, καθώς και οι επιδιώξεις της οικογένειας Βρέττα είναι τα δύο στοιχεία που μας κάνουν να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι ενδεχομένως η Μαρία παραιτήθηκε είτε για να αναζητήσει καλύτερη θέση με υψηλότερο μισθό είτε επειδή είχε ήδη βρει τέτοια.

δεκαετίας του 1890 και σίγουρα μέχρι το 1908 οι οθωμανικές αρχές δημιουργούν σοβαρά προβλήματα στην άσκηση του διδασκαλικού επαγγέλματος από Έλληνες υπηκόους.⁵³ Το 1908 σε εμπιστευτικό έγγραφο με τίτλο «Περί απαγορεύσεως της εξασκήσεως του διδασκαλικού επαγγέλματος εις Έλληνας υπηκόους» που αποστέλλεται από τον Γενικό πρόξενο Θεσσαλονίκης στον υπουργό Εξωτερικών τονίζεται η κλιμάκωση της έντασης που προκαλούσε την περίοδο εκείνη η απαγόρευση από την πλευρά των οθωμανικών αρχών σε δασκάλους, δασκάλες και καθηγητές με ελληνική υπηκοότητα να ασκήσουν το διδασκαλικό επάγγελμα. Σε μία ανασκόπηση της πορείας του συγκεκριμένου ζητήματος την οποία επιχειρεί ο Γενικός πρόξενος στην αναφορά του, αναφέρει ότι το 1906 η Μητρόπολη, ως καθ' ύλην αρμόδια, ήρθε σε συνεννόηση με τις οθωμανικές αρχές και πέτυχε με τη συγκατάθεση και του τότε Γενικού Προξένου, Λάμπρου Κορομηλά, τη μόνη λύση που είχε θεωρηθεί τη στιγμή εκείνη δυνατή: να αποκτούν, δηλαδή, δάσκαλοι από την Ελλάδα την οθωμανική υπηκοότητα και να μπορούν με αυτόν τον τρόπο να ασκούν ανενόχλητοι το επάγγελμά τους. Το 1908 όμως οι οθωμανικές αρχές με το επιχείρημα ότι οι Έλληνες δάσκαλοι ευθύνονται για την αιματοχυσία στη Μακεδονία, επιδιώκουν την άμεση και αυστηρή εφαρμογή της απαγόρευσης, δημιουργώντας πολλά προβλήματα στις ελληνορθόδοξες κοινότητες, καθώς και στους δασκάλους και στις δασκάλες, που δεν είχαν μέχρι εκείνη τη στιγμή αποκτήσει την οθωμανική υπηκοότητα. Η ύπαρξη, επομένως, εγχώριων διδασκαλιστών διευκολύνει τη λειτουργία των ελληνορθόδοξων εκπαιδευτικών θεσμών μειώνοντας τις τριβές ανάμεσα στις μητροπόλεις και τις οθωμανικές αρχές και ταυτόχρονα τις πιθανότητες να αποκαλυφθεί η χρηματοδότηση και ο γενικότερος εκπαιδευτικός σχεδιασμός της ελληνικής πλευράς στις υπό διεκδίκηση περιοχές.

Υποτροφίες: οι απορρέουσες δεσμεύσεις

«Ομολογούσα η υποφαινομένη ευγνωμοσύνην προς τον Σεβαστόν Σύλλογον προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων δια την παρασχεθείσαν μοι υποτροφίαν προς

⁵³ ΑΥΕ, Φ 1909, Β33, υποφάκελος 4, Περί απαγορεύσεως της εξασκήσεως του διδασκαλικού επαγγέλματος εις Έλληνας υπηκόους, αρ. εμπιστευτικού πρωτ.: 91/5.2.1908.

τελειοποίησιν των σπουδών μου εν τω Εσωτερικώ Διδασκαλείω της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, υπόσχομαι δια του παρόντος να υπηρετήσω υπό τας διαταγάς του Συλλόγου όποτε κληθώ παρ' αυτού και επί ίσον χρονικόν διάστημα προς τον χρόνον της υποτροφίας μου εις οιανδήποτε θέσιν προτεινομένην παρ' αυτού κατάλληλον και εφ' οιοδήποτε μισθώ». ⁵⁴

Η συγκεκριμένη στερεότυπη φόρμα –η «υποσχετική», ή το «υποσχετικόν» βάσει της γραφειοκρατικής γλώσσας που χρησιμοποιεί ο ΣΔΕΓ– συνιστά τη γραπτή και ρητή δέσμευση των υποτρόφων υποψηφίων διδασκαλισσών ότι μετά το πέρας των σπουδών τους –στο Αρσάκειο ή στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών της Ενώσεως Ελληνίδων– θα αποπληρώσουν τη δαπάνη της υποτροφίας που τους παρασχέθηκε. Αποδέχονται δηλαδή να υπηρετήσουν για ίσο με τις σπουδές τους χρόνο σε οποιοδήποτε μέρος τους υποδείξει ο Σύλλογος και με οποιοδήποτε μισθό. Η «υποσχετική» προβλέπεται στον κανονισμό του ΣΔΕΓ, σύμφωνα με τον οποίο όλοι οι υπότροφοι, «άρρενές τε και θήλεις», είναι υποχρεωμένοι να υπηρετήσουν «όπου αν τάξη αυτούς ο Σύλλογος» για ίσο χρονικό διάστημα με εκείνο της υποτροφία τους, εκτός αν ο Σύλλογος με απόφασή του τους απαλλάξει από αυτή την υποχρέωση. ⁵⁵ Παράλληλα, όμως, με τον κανονισμό του Συλλόγου και την «υποσχετική», ο ΣΔΕΓ επιχειρεί να κατοχυρώσει ότι θα αποσβεστεί μελλοντικά η δαπάνη που έκανε για τις σπουδές των υποτρόφων του και με το «Εγγυητικόν». Πρόκειται για συμβόλαιο που υπογράφεται σε συμβολαιογραφείο με παρουσία δύο μαρτύρων, ανάμεσα στον εκπρόσωπο του Συλλόγου και το άτομο που μεσολαβεί ως εγγυητής της υποτρόφου. Το συμβόλαιο εξασφαλίζει στο Σύλλογο ότι σε περίπτωση που δεν τηρηθούν τα συμφωνημένα θα του επιστραφεί το σύνολο της δαπάνης.

Για παράδειγμα, στο εγγυητικό συμβόλαιο για την υποτροφία της Ειρήνης Σαμαρά από τη Στρώμνιτσα το 1911, που συνοδεύει τα υπόλοιπα έγγραφα του φακέλου της, διαβάζουμε ότι ο Ιωάννης Στ. Δραγούμης, τμηματάρχης του Υπουργείου Εξωτερικών, προκειμένου ο ΣΔΕΓ να προσλάβει ως υπότρόφό του για διδασκαλικές σπουδές στο Αρσάκειο «την εκ Στρωμνίτσης της Μακεδονίας νεάνιδα

⁵⁴ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3 α.π.:169/28-6-1903.

⁵⁵ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, 6.8.1908. Η επιστολή στην οποία περιέχεται το απόσπασμα του κανονισμού δε φέρει αριθμό πρωτοκόλλου.

Ειρήνην Σαμαρά», εγγυάται «υπέρ αυτής προς τον ρηθέντα ανωτέρω σύλλογον». ⁵⁶ Αναλαμβάνει, δηλαδή, την υποχρέωση να επιστρέψει στον ΣΔΕΓ το σύνολο των δαπανών στις οποίες θα προβεί αν η υπότροφη μαθήτρια εγκαταλείψει τις σπουδές της με δική της ευθύνη πριν την αποφοίτησή της ή στην περίπτωση που μετά την ολοκλήρωση των σπουδών της αρνηθεί να υπηρετήσει όπου της υποδειξει ο Σύλλογος, με οποιοδήποτε μισθό και για διάστημα ίσο με της σπουδές της. Γίνεται, επομένως, σαφές ποιες είναι οι δεσμεύσεις τις οποίες αναλαμβάνουν τα νεαρά κορίτσια απέναντι στον ΣΔΕΓ με την αποδοχή και την έναρξη της υποτροφίας τους: για ένα διάστημα –δύο ή τριών ετών στις περισσότερες περιπτώσεις, γιατί τόσο διαρκεί η υποτροφία τους– οφείλουν να υπηρετήσουν στο μέρος που θα τους υποδείξει ο Σύλλογος και με μισθό που θα κριθεί γι' αυτές κατάλληλος, χωρίς να έχουν δυνατότητα διαπραγμάτευσης, εκτός αν ο ΣΔΕΓ αποφασίσει διαφορετικά. ⁵⁷

Ο ΣΔΕΓ γνωρίζει πόσες και ποιες μαθήτριες τελειώνουν τις σπουδές τους κάθε χρόνο, αφού διατηρεί, όπως είναι φυσικό, καταλόγους των υποτρόφων του με τα απαραίτητα για τη φοίτησή τους στοιχεία. Συγχρόνως, όσο διαρκεί η φοίτηση των υποτρόφων μαθητριών στη ΦΕ, η διοίκηση του σχολείου αποστέλλει στο ΔΣ του Συλλόγου τους ελέγχους προόδου τους. Έτσι, ειδικά από το 1902 και εξής, ο Σύλλογος ενημερώνει στο τέλος κάθε σχολικού έτους με σχετικό έγγραφο τους προξένους των περιφερειών από τις οποίες προέρχονται οι νεαρές πλέον δασκάλες, ότι αποφοίτησαν και τίθενται στην υπηρεσία του. Τους γνωστοποιεί επίσης το βαθμό του διπλώματός τους. Στη συνέχεια, ζητά από τους προξένους να μεριμνήσουν για την άμεση τοποθέτησή τους σε «σχολεία θηλέων» της περιφέρειάς τους, προκειμένου να υλοποιηθούν οι δεσμεύσεις που έχουν αναλάβει τα κορίτσια απέναντί του. Στις 17 Ιουλίου 1909, για παράδειγμα, ο πρόεδρος του Συλλόγου Αλέξανδρος Ζαΐμης γνωστοποιεί στο Γενικό Πρόξενο Θεσσαλονίκης ότι «απεφοίτησαν [...] εκ του Αρσακείου Παρθεναγωγείου αι εν αυτό υπότροφοι του Συλλόγου Δανάη Σ. Αστεριάδου, εκ Θεσσαλονίκης, λαβούσα βαθμόν διδασκάλου Β' τάξεως και Μαρία

⁵⁶ Το συμβόλαιο υπογράφεται στο συμβολαιογραφείο του Ευθυμίου Γκορίτσα. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, ημερομηνία εγγράφου: 24.10.1911. Το «εγγυητικόν» δε φέρει δικό του αριθμό πρωτοκόλλου.

⁵⁷ Δεσμεύσεις που δε διαφέρουν πολύ από αυτές στις οποίες υπόκεινται οι υπότροφες των δήμων του ελληνικού κράτους, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, όταν εξετάζαμε την ΦΕ. Εκεί δε γινόταν λόγος για το μισθό.

Οικονόμου εκ Ντεμίρ-Ισάρ, λαβούσα βαθμόν διδασκάλου Α΄ τάξεως». ⁵⁸ Παρακαλεί, έπειτα, τον Γενικό Πρόξενο να τις τοποθετήσει σε σχολεία θηλέων της περιφέρειάς του, αφού είναι υποχρεωμένες να υπηρετήσουν «ίσον χρόνον της υποτροφίας των υπό τας διαταγάς του Συλλόγου προς απόδοσιν των τροφείων αυτών». Παρατηρούμε ότι αναπαράγονται σχεδόν αυτούσια τα σημεία της «υποσχετικής» και του «εγγυητικού» που σχετίζονται με τις υποχρεώσεις των υποτρόφων. Ο τόπος καταγωγής και ο βαθμός του πτυχίου, πέρα από το ότι αποτελούν στοιχεία της «ταυτότητας» των νεαρών διδασκαλισσών, φαίνεται ότι χρησιμεύουν τόσο για τον τόπο και τη θέση του διορισμού τους όσο και για τον καθορισμό του μισθού τους, ενώ ρητή, όπως είδαμε, είναι η υπόδειξη του Συλλόγου να τοποθετηθούν σε παρθεναγωγεία. ⁵⁹

Εκτός από τα ελληνικά προξενεία, και οι μητροπόλεις συγκεντρώνουν τα αιτήματα των σχολείων των κοινοτήτων για την κάλυψη των αναγκών τους σε εκπαιδευτικό προσωπικό. Κατά συνέπεια, συγκεντρώνουν και τα αιτήματα των δασκάλων και διδασκαλισσών για εύρεση εργασιακής θέσης. Ωστόσο, εδώ εστιάζουμε στους θεσμικούς φορείς του ελληνικού κράτους –ΥΠΕΞ, προξενεία, ΣΔΕΓ, ΦΕ– που παράγουν και εξάγουν εκπαιδευτικές πολιτικές στις κοινότητες. Σε κάθε περίπτωση, με βάση τα αιτήματα για γυναικείο διδασκαλικό προσωπικό που συγκεντρώνονται στα προξενεία κατά τη λήξη κάθε σχολικού έτους, οι πρόξενοι οφείλουν να φροντίσουν για την τοποθέτηση των διδασκαλισσών, πρώην υποτρόφων του ΣΔΕΓ, στην ευρύτερη προξενική περιφέρεια στην οποία ανήκει η κοινότητα από την οποία προέρχονται.

Για τον τρόπο που γίνονταν οι τοποθετήσεις μόνο υποθέσεις μπορούμε να διατυπώσουμε. Ενδέχεται, έτσι, μία πρώτη τοποθέτηση των διδασκαλισσών να επιδιώκεται στο σχολείο της κοινότητας από την οποία προέρχονται, εάν αυτό εξακολουθεί να λειτουργεί και εάν χηρεύει η διδασκαλική του θέση. ⁶⁰ Επίσης, είναι πολύ πιθανό οι δασκάλες να διορίζονται κατά προτεραιότητα σε σχολεία κοινοτήτων

⁵⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 156/17.7.1909.

⁵⁹ Το πτυχίο με «βαθμό α΄» δυνάμει δικαιολογεί καλύτερη θέση διορισμού και υψηλότερο μισθό. Εκτενέστερα στο τέταρτο κεφάλαιο.

⁶⁰ Ποικίλοι ήταν οι λόγοι που μπορούσαν να οδηγήσουν στο συχνό κλείσιμο και άνοιγμα σχολείων. Ένας πολύ σημαντικός ήταν οι οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν κατά περιόδους οι κοινότητες.

που λαμβάνουν κάποια επιχορήγηση ή από τον ΣΔΕΓ ή από το ΥΠΕΞ (ΕΠΕΛΕΠ) ή από τον ΣΔΕΓ και την ΕΠΕΛΕΠ συγχρόνως. Σε διαφορετική περίπτωση, και δεδομένου ότι οι διορισμοί αυτοί γίνονται με βάση τα αιτήματα που συγκεντρώνονται στα προξενεία, φαίνεται εύλογο ότι οι κοινότητες που δεν έχουν κανενός είδους οικονομική εξάρτηση από τους ελληνικούς θεσμικούς φορείς θα απευθύνονται στις μητροπόλεις για να εξασφαλίσουν δασκάλες απόφοιτες τοπικών ανώτερων παρθεναγωγείων, η αμοιβή των οποίων είναι χαμηλότερη από εκείνη των αποφοίτων του Αρσακείου.⁶¹ Δεν αποκλείεται, επίσης, οι νεαρές αρσακειάδες να τοποθετούνται σε παρθεναγωγείο κοινότητας η οποία δεν επιχορηγείται από κανέναν ελληνικό φορέα, αλλά απευθύνεται εγγράφως στο Σύλλογο ή στις προξενικές αρχές επειδή επιθυμεί να της αποσταλεί δασκάλα απόφοιτος του Αρσακείου.⁶² Πρέπει να σημειώσουμε, πάντως, ότι είναι πιθανή κάθε διασταύρωση στη συνεννόηση των φορέων προκειμένου να διοριστούν οι δασκάλες πρώην υπότροφες του ΣΔΕΓ.⁶³ Αν,

⁶¹ Στο αρχείο της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης υπάρχουν αιτήσεις διορισμού διδασκαλισσών που απευθύνονται εκεί αναζητώντας θέση εργασίας. Η Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου είναι η πρώτη ερευνήτρια που φέρνει στο φως και εξετάζει τέτοιου είδους υλικό. Βλ. «Διακαώς επιθυμούσα να διδάξω»: Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Πόροι των σχολείων, πρόσληψη δασκάλων και διδασκαλισσών», *Μακεδονικά*, 16 (1976), σ. 325-348 (αναδημοσίευση στο: της ίδιας, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά: 19^{ος} & 20^{ος} αιώνας*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 81-120). Βλ. επίσης της ίδιας, «Η ιστορία των γυναικών εκπαιδευτικών κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα: Πρωτοπόρες Ελληνίδες παιδαγωγοί, ο ρόλος και η προσφορά τους στην εκπαίδευση και την κοινωνία», στο βιβλίο της *Διερευνώντας το φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη γενική, επαγγελματική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 355-358.

⁶² Από επιστολή-αίτημα του Μητροπολίτη Σερρών προς τον ΣΔΕΓ για χορήγηση υποτροφίας στη μαθήτρια Αρτεμισία Βλάχου, παραθέτουμε το παρακάτω απόσπασμα, που δείχνει αφενός την προτίμηση της Μητρόπολης και της ελληνορθόδοξης κοινότητας των Σερρών σε αρσακειάδες δασκάλες, αφετέρου την επιθυμία τους να είναι ντόπιες. «[...] έχει δε και η Κοινότης Σερρών απόλυτον ανάγκην δύο έτι Αρσακειάδων προς συμπλήρωσιν του διδάσκοντος προσωπικού, του ενταύθα παρθεναγωγείου, εν ω πλην τριών καθηγητών διδάσκουσιν σήμερον τέσσαρες έτεραι απόφοιτοι του Αρσακείου, δια ταύτα υποβάλλω θερμήν παράκλησιν, όπως, ει δυνατόν, ο Υμέτερος Σύλλογος αναλάβη την προς αποπεράτωσιν των σπουδών της διαληφθείσης Αρτεμισίας Ν. Βλάχου απαιτουμένην δαπάνην ευεργετών και δια της πράξεως ταύτης και την ευέλπιδα κόρην και την ημετέραν κοινότητα». Αρχείο ΣΔΕΓ, «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, ΣΔΕΓ, α.π.: 254/21.7.1908. Είναι πάντως γεγονός ότι αρσακειάδες ντόπιες ή από την Ελλάδα ζητούν οι κοινότητες των αστικών κέντρων, μικρότερων ή μεγαλύτερων. Η μακεδονική ύπαιθρος «εκπαιδεύεται» συνήθως, όπως θα δείξουμε στο επόμενο κεφάλαιο, από δασκάλες τοπικών παρθεναγωγείων και διδασκαλείων.

⁶³ Τον Ιούνιο του 1903 ο πρόεδρος του ΣΔΕΓ με έγγραφό του προς τον υποπρόξενο της Ελλάδας στην Καβάλα τον παρακαλεί να συνεννοηθεί με τον Μητροπολίτη Δράμας, προκειμένου να εξευρεθεί θέση «διευθυντριάς παρθεναγωγείου εν Δράμα ή εν Καβάλλη» για τη Ζωή Αναστασίου,

παρ' όλα αυτά, δε σταθεί δυνατό να βρεθεί διδασκαλική θέση για τις δασκάλους εντός της προξενικής περιφέρειας, αναζητείται, εικάζουμε, θέση σε άλλες προξενικές περιφέρειες.⁶⁴ Τέλος, όπως θα φανεί παρακάτω, δεν είναι πάντα δυνατόν να επιτευχθεί διορισμός.⁶⁵ Για τον ΣΔΕΓ πάντως βασικό αιτούμενο είναι οι πρώην υπότροφές του να τίθενται στην υπηρεσία του, και επομένως στην υπηρεσία των κοινοτήτων, για χρονικό διάστημα ίσο με την υποτροφία τους.

Από την άλλη, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο ΣΔΕΓ ή/και οι πρόξενοι να παίρνουν υπ' όψιν τους τις πιθανές προτιμήσεις των διδασκαλισσών, αν αυτές μπορούν να συνδυαστούν με τα αιτήματα των κοινοτήτων, δηλαδή με τις ανάγκες που παρουσιάζονται σε γυναικείο εκπαιδευτικό προσωπικό. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι οι δασκάλους πρώην υπότροφοι του Συλλόγου δεν καταθέτουν αίτηση διορισμού, γιατί τη διαδικασία διορισμού τους αναλαμβάνει να την κινήσει αυτοδίκαια ο ΣΔΕΓ αμέσως μετά την αποφοίτησή τους. Για το λόγο αυτό, στις δεκάδες αιτήσεις διορισμού διδασκαλισσών που έχουμε στη διάθεσή μας από τους φακέλους του Συλλόγου δε συναντάμε παρά ελάχιστες αιτήσεις διορισμού από πρώην υποτρόφους του. Αντίθετα, διαγράφονται με αρκετή καθαρότητα ορισμένες επιμέρους όψεις της διαδικασίας που ακολουθείται από την πλευρά του Συλλόγου – μέρος της οποίας αποτελεί η πρακτική των υποτροφιών– και βάσει της οποίας, ο Σύλλογος υλοποιεί ένα μέρος του εκπαιδευτικού έργου που έχει αναλάβει τη

«όπως δυνήθη και χρησιμοποίησας τας γνώσεις και την ικανότητα αυτής υπέρ της πατρίδος της». Η συγκεκριμένη δασκάλα είναι άρτι αποφοιτήσασα, αριστούχος, πρώην υπότροφος του Συλλόγου, ορφανή και «στερουμένη προστατών ή άλλων συγγενών», όπως χαρακτηριστικά τονίζει στην επιστολή του προς τον υποπρόξενο ο Αλέξανδρος Ζαΐμης. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 169/28.6.1903.

⁶⁴ Σε όμορη προξενική περιφέρεια ή και ακόμη πιο μακριά. Η αίτηση της Ζαφειρίας Κούζα, με την οποία θα ασχοληθούμε αναλυτικά παρακάτω, δείχνει ότι είναι αναμενόμενο να διοριστεί σε οποιαδήποτε πόλη της Μακεδονίας. «Απόφοιτος ούσα του ενταύθα Διδασκαλείου της Ενώσεως των Ελληνίδων και μέλλουσα να διορισθώ ως διδασκάλισσα εις πόλιν τινά της Μακεδονίας προς εκπλήρωσιν της υποχρεώσεώς μου [...]». Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 138/28.6.1905. Διατυπώνεται ρητά πάντως ότι θα σταλεί κάπου στη Μακεδονία και σε πόλη.

⁶⁵ Η αίτηση της Πολυμνίας Θεοδώρου, με την οποία επίσης θα ασχοληθούμε αναλυτικά αμέσως παρακάτω, δείχνει ότι υπήρχε πιθανότητα να μη διοριστεί κάποια δασκάλα πρώην υπότροφος το πρώτο διάστημα μετά την αποφοίτησή της, επειδή δεν ήταν δυνατό να βρεθεί θέση, παρά τη μεσολάβηση του ΣΔΕΓ. «[...] Ατυχώς, ο τόσον πατρικώς προστατεύσας με Σ[εβαστός] Σύλλογος δεν ηδυνήθη, ένεκα ελλείψεως θέσεως καταλλήλου να με χρησιμοποίησεν εν τω εξωτερικώ [...]». Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, 136/16.9.1897.

στελέχωση των σχολείων θηλέων των ελληνορθόδοξων αστικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ορισμένες εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα

Δείξαμε μέχρι τώρα γιατί οι πρώην υπότροφες του ΣΔΕΓ δεν καταθέτουν αίτηση διορισμού. Ωστόσο, στους φακέλους των αιτήσεων διορισμού δασκάλων και διδασκαλισσών που απόκεινται στον ΣΔΕΓ συναντάμε ορισμένες αιτήσεις διορισμού πρώην υποτρόφων του· ελάχιστες, είναι η αλήθεια αναλογικά με τον αριθμό των υποτροφιών που χορηγούνται ειδικά κατά την περίοδο 1902-1910. Θα τις μελετήσουμε με πρόθεση να αντιληφθούμε: α) γιατί κατατίθενται, εφόσον υπάρχει ένα τόσο προκαθορισμένο πλαίσιο κίνησης της όλης διαδικασίας, και β) ποιες δυνατότητες φαίνεται να έχουν οι δασκάλες να διαπραγματευτούν τους υλικούς όρους της ζωής τους, παρά την ύπαρξη αυτού του σφιχτού θεσμικά προκαθορισμένου πλαισίου.

Η Πολυμνία Θεοδώρου, υπότροφος του Συλλόγου επί επτά χρόνια, αποφοιτά το 1895 έχοντας αποκτήσει «πτυχίον διδασκαλίσσης Α΄ τάξεως».⁶⁶ Όπως επισημαίνει, όμως, στην αίτησή της, την οποία καταθέτει προς το ΔΣ του Συλλόγου στις 12 Σεπτεμβρίου 1897, ο «Σ[εβαστός] Σύλλογος», ο οποίος «τόσον πατρικώς» την είχε προστατεύσει στο παρελθόν, δεν μπόρεσε, «ένεκα ελλείψεως θέσεως καταλλήλου» να τη χρησιμοποιήσει «εν τω εξωτερικώ». Στην περίπτωση αυτή, η δασκάλα, για να μη μείνει αργή μετά την αποφοίτησή της, αναζητά και βρίσκει θέση εργασίας σε ιδιωτικό παρθενγωγείο στη Λαμία. Όταν, όμως, χάνει αυτή τη θέση, επειδή διαλύεται το συγκεκριμένο σχολείο, επιδιώκει και πάλι τη βοήθεια του Συλλόγου.

Η νεαρή δασκάλα, Πολυμνία Θεοδώρου, στην αίτηση που καταθέτει το Σεπτέμβριο του 1897, αφού υπενθυμίζει ότι είναι πρώην υπότροφος του ΣΔΕΓ και ότι «ηναγκάσθη» να εργαστεί εντός των ορίων του ελληνικού κράτους και όχι «εις το εξωτερικόν», υπονοώντας ότι δεν αποτελεί δική της ευθύνη μια τέτοια εξέλιξη, διατυπώνει το αίτημά της για μεσολάβηση του Συλλόγου ώστε να διοριστεί ως εσωτερική δασκάλα στο Αρσάκειο, όπου σύμφωνα με τις πληροφορίες που διαθέτει υπάρχει κενή θέση. Επισημαίνει ότι η συγκεκριμένη θέση θα ήταν για κείνη

⁶⁶ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.:136/16.9.1897.

«καταλληλοτάτη, διότι ορφανή γονέων ούσα και στερουμένη προστασίας», δεν έχει ελπίδα να βρει αλλού δουλειά. Πράγματι, μερικές μέρες αργότερα, στις 26 Σεπτεμβρίου 1897, ο πρόεδρος του ΣΔΕΓ με έγγραφό του προς τη ΦΕ συνιστά την Πολυμνία Θεοδώρου «ως αξίαν της αντιλήψεως» του προέδρου της, υπενθυμίζοντας και εκείνος με τη σειρά του ότι πρόκειται για παλαιά υπότροφο του Συλλόγου στο Αρσάκειο, η οποία αποφοίτησε με άριστα.⁶⁷ Στη συνέχεια υπογραμμίζει τη γνωστή ήδη στο ΔΣ της ΦΕ πληροφορία, ότι η κοπέλα είναι ορφανή και από τους δύο γονείς, και ζητά από τον πρόεδρο να λάβει την αίτησή της σοβαρά υπ' όψιν του.

Δεν έτυχε να συναντήσουμε άλλη αίτηση στην οποία δασκάλα πρώην υπότροφος να επισημαίνει ότι ο ΣΔΕΓ δεν «ηδυνήθη» να την αποκαταστήσει στο εξωτερικό. Αυτό δε σημαίνει απαραίτητα πως δεν υπήρξαν ίσως άλλες παρόμοιες περιπτώσεις. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι η αδυναμία αποκατάστασης σε διδασκαλική θέση με ευθύνη του ΣΔΕΓ συνιστά μία –ας πούμε– εκτροπή από τη συνήθη διαδικασία, η οποία δε συνέβαινε συχνά. Δεν ήταν εξάλλου πολλές οι υπότροφες που αποφοιτούσαν κάθε χρόνο από το Αρσάκειο.⁶⁸ Συνάγεται, πάντως, ότι στην περίπτωση που ο ΣΔΕΓ σε συνεργασία με τα προξενεία δεν καταφέρνει να παρέμβει επιτυχώς ώστε να εξασφαλίσει θέση εργασίας στις δασκάλες σε σχολεία των κοινοτήτων, εκείνες, προσωρινά τουλάχιστον, αποδεσμεύονται από την υποχρέωση απόσβεσης της υποτροφίας τους, καθώς πρέπει να διεκδικήσουν μία διδασκαλική θέση οπουδήποτε, προκειμένου να βιοποριστούν, όπως δείχνει η αίτηση της Θεοδώρου. Ένα ενδεχόμενο ερώτημα, αν η συγκεκριμένη δασκάλα στην πορεία της πρώτης αναζήτησης σχολείου μέσα στο ελληνικό κράτος ζητά τη βοήθεια του Συλλόγου, είναι αδύνατον να απαντηθεί με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία. Με άλλα λόγια, πώς προσελήφθη στο ιδιωτικό παρθεναγωγείο της Λαμίας; Με τη μεσολάβηση του Συλλόγου; Μέσω ενός δικτύου προσωπικών γνωριμιών; Δεν μπορούμε να απαντήσουμε με ακρίβεια, παρά να διατυπώσουμε κάποιες σκέψεις. Θα επανέλθουμε παρακάτω.

⁶⁷ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ.«Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.:136/26.9.1897.

⁶⁸ Δεν μπορούμε να μιλήσουμε για ένα συγκεκριμένο αριθμό. Με βάση τις περιορισμένες θέσεις υποτρόφων που διατηρούσε ο ΣΔΕΓ κάθε σχολικό έτος και με βάση το γεγονός ότι δεν ήταν όλες οι μαθήτριες τελειόφοιτες θα μπορούσε κάποια χρονιά να μην αποφοιτήσει καμία ή θα μπορούσαν να αποφοιτήσουν δύο συγχρόνως.

Η συγκεκριμένη περίπτωση αναδεικνύει δύο συγχρόνως αξιοπρόσεκτες, κατά τη γνώμη μας, αποκλίσεις από τη διαδικασία πρόσληψης και αποκατάστασης των διδασκαλισσών πρώην υποτρόφων του ΣΔΕΓ. Η Πολυμνία Θεοδώρου, μετά την ανεπιτυχή προσπάθεια του Συλλόγου να της εξασφαλίσει διορισμό στις κοινότητες, βρίσκει θέση εργασίας σε παρθεναγωγείο της Λαμίας, για ένα χρόνο. Όταν τη χάνει όμως, στην αίτησή της στον ΣΔΕΓ να τη βοηθήσει, δε ζητά να της βρει θέση στις κοινότητες «του εξωτερικού», όπως θα περιμέναμε και όπως θα όφειλε βάσει των ισχυουσών δεσμεύσεων. Αντίθετα, ζητά τη βοήθεια του Συλλόγου για να διοριστεί ως εσωτερική δασκάλα στο Αρσάκειο, θέση που, όπως υποστηρίζει, της ταιριάζει απόλυτα, αφού τυγχάνει «ορφανή και στερουμένη προστασίας». Επιχειρεί, με άλλα λόγια, να υπερβεί τις δεσμεύσεις της απέναντι στον ΣΔΕΓ.

Από την άλλη, όμως, και ο ΣΔΕΓ, όχι μόνο δεν είναι αρνητικός στο αίτημά της, αλλά σπεύδει να στηρίξει την υποψηφιότητα της δασκάλας για τη συγκεκριμένη εργασιακή θέση. Βρισκόμαστε, επομένως, μπροστά σε μια περίπτωση όπου ο ΣΔΕΓ αποφασίζει να απαλλάξει –προσωρινά, έστω– μια δασκάλα από την υποχρέωση να αποπληρώσει την υποτροφία της. Μάλιστα, η κατάληψη θέσης εσωτερικής δασκάλας στο Αρσάκειο φαίνεται ότι κατά κάποιο τρόπο υπόσχεται πιο μόνιμη εργασιακή αποκατάσταση και άρα προοιωνίζεται μόνιμη απαλλαγή αποπληρωμής. Αυτήν ακριβώς τη δυνατότητα απαλλαγής, μόνο το ΔΣ του Συλλόγου δικαιούται να την προσφέρει στους/στις υποτρόφους του με απόφασή του. Συνάγουμε, επομένως, ότι βασικό κριτήριο, τόσο για την έγκριση της παρατεταμένης υποτροφίας της Πολυμνίας Θεοδώρου όσο και για την ελαστικότητα που επιδεικνύει ο Σύλλογος μετά την αποφοίτησή της σχετικά με την επαγγελματική της αποκατάσταση, συνιστά το γεγονός ότι η μαθήτριά ήταν ορφανή και από τους δύο γονείς.

Ένα δεύτερο κριτήριο ίσως αποτελεί ο τόπος καταγωγής της, αν και διαθέτουμε αντιφατικά και ανεπαρκή σχετικά στοιχεία. Από το μαθητολόγιο του εσωτερικού διδασκαλείου πληροφορούμαστε ότι η Πολυμνία Θεοδώρου κατάγεται από τη Λαμία, όπου βρήκε δουλειά αμέσως μετά την αποφοίτησή της.⁶⁹ Η συγκεκριμένη δασκάλα μοιάζει να αποτελεί μοναδική περίπτωση στο σύνολο των αιτήσεων χορήγησης

⁶⁹ Συγκεκριμένα στη στήλη «πατρίς» αναγράφεται η πόλη της Λαμίας. Αρχείο ΦΕ, Μαθητολόγιο Εσωτερικού Διδασκαλείου ετών 1889-1915.

υποτροφίας που έχουμε στη διάθεσή μας, η οποία φαίνεται από το μαθητολόγιο ότι δεν κατάγεται από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, αυτό δεν είναι βέβαιο, γιατί στα πρακτικά της συνεδρίασης του ΔΣ της ΦΕ της 27^{ης} Σεπτεμβρίου 1889, αναφέρεται ότι ο ΣΔΕΓ έστειλε στο συμβούλιο της ΦΕ δύο έγγραφα «[...] περί της δαπάνη αυτού εισαγωγής ως συσσίτου της εκ Μακεδονίας ορφανής πατρός και μητρός μαθητριάς Πολυμνίας Χ. Θεοδώρου [...]».⁷⁰ Υποθέτουμε λοιπόν ότι πράγματι έλκει την καταγωγή της από τη Μακεδονία, από την οποία, όμως, είχε φύγει με ή χωρίς τους γονείς της και είχε εγκατασταθεί στη Λαμία, πριν την εισαγωγή της στο Αρσάκειο με την υποτροφία του ΣΔΕΓ. Έτσι, κατά την εγγραφή της στο σχολείο δηλώνεται ως πατρίδα της η Λαμία.⁷¹

Σε κάθε περίπτωση, καθώς η δασκάλα από πολύ μικρή ηλικία είχε χάσει και τους δύο γονείς της, η μόνη «αξιοπρεπής» δυνατότητα για να μπορέσει να σταθεί στα πόδια της και να κερδίσει τη ζωή της ήταν να σπουδάσει δασκάλα. Έτσι εξηγείται, μάλλον, και το παρατεταμένο διάστημα της υποτροφίας των επτά ετών. Ο ΣΔΕΓ κατά πάσα πιθανότητα ενημερώνεται για την οικογενειακή κατάσταση του συγκεκριμένου κοριτσιού μέσω του δικτύου του και αποφασίζει να αναλάβει τη χρηματοδότηση του συνόλου των σπουδών του. Συνήθως οι υπότροφες του Συλλόγου που προέρχονταν από τις κοινότητες σπούδαζαν μικρότερο διάστημα στα διδασκαλεία της ΦΕ, καθώς οι σπουδές τους σε αυτά ήταν συμπληρωματικές, προκειμένου να αποκτήσουν το ανώτερο δίπλωμα του Αρσακείου.

Εφόσον, επομένως, η Πολύμνια κατάγεται από τη Μακεδονία, είναι ορφανή και από τους δύο γονείς και ο Σύλλογος έχει ήδη μία φορά συγκατατεθεί στο να της προσφέρει τη συνδρομή του, μοιάζει λογικό να μην επιμείνει στις δεσμεύσεις που διέπουν τις μεταξύ τους σχέσεις για διορισμό με συγκεκριμένο μισθό σε κοινότητα του εξωτερικού για επτά έτη, ακόμη κι αν κάτι τέτοιο θα σήμαινε μόνιμη απαλλαγή της από τις συγκεκριμένες δεσμεύσεις. Εξάλλου, μας φαίνεται πολύ πιθανό να υπήρξε μεσολάβηση του ΣΔΕΓ ήδη για την κατάληψη της θέσης στο ιδιωτικό παρθεναγωγείο της Λαμίας, στο πλαίσιο λειτουργίας του δικτύου με βάση το οποίο η υπόθεση της

⁷⁰ Αρχείο ΦΕ, «Πρακτικά συνεδριάσεων Δ.Σ. της Φ.Ε», 27.9.1889.

⁷¹ Και το αντίθετο, όμως, δεν μπορεί να αποκλειστεί, δηλαδή να κατάγονται οι γονείς της –ή ο πατέρας της– από τη Λαμία, αλλά να ζούσε στη Μακεδονία κι έτσι να έφτασε η περίπτωση της στον ΣΔΕΓ.

Πολυμνίας Θεοδώρου έφτασε για πρώτη φορά στο διοικητικό του συμβούλιο. Αναπάντητο, ωστόσο, παραμένει το ερώτημα αν προσελήφθη ως εσωτερική δασκάλα στο Αρσάκειο.

Διαθέτουμε δύο ακόμη περιπτώσεις διδασκαλισσών, πρώην υποτρόφων του ΣΔΕΓ, που διατυπώνουν συγκεκριμένα αιτήματα για το διορισμό τους, τα οποία αντιβαίνουν στο περιεχόμενο της «υποσχετικής», όπως στην περίπτωση της Πολυμνίας Θεοδώρου. Η Ζαφειρία Κούζα στην αίτηση που καταθέτει στις 25 Ιουνίου 1905 ζητά για τα επόμενα δύο, τουλάχιστον, χρόνια να μη διοριστεί «προς εκπλήρωσιν της υποχρεώσεώς» της στη Μακεδονία από την οποία, όπως δηλώνει, κατάγεται.⁷² Σύμφωνα με όσα γράφει στην αίτησή της, ο ξαφνικός θάνατος του πατέρα της «εστέρησε το μόνον στήριγμα πολυμελεστάτης και πασχούσης οικογενείας απαρτιζομένης εξ εννέα αδελφών, εξ ων εξ θήλεα και τρία άρρενα». Εκείνη πλέον είναι με τη δουλειά της η «μόνη προστάτις» της οικογένειάς της, η μόνη που μπορεί να της προσφέρει την οικονομική της στήριξη και να μετριάσει κάπως τις συνέπειες της κακοτυχίας της. Εξηγεί, λοιπόν, ότι κάτι τέτοιο «καθίσταται αδύνατον» εάν διορισθεί στη Μακεδονία, «καθ' ότι ελάχιστον κέρδος θέλει προσπορισθεί» η οικογένειά της. Καθώς η Μακεδονία ήταν ο τόπος καταγωγής της, δεν προβλεπόταν υψηλός μισθός· επιπλέον, δεν ήταν σε θέση να τον διαπραγματευτεί. Για το λόγο αυτό, ολοκληρώνει το αίτημά της, δηλαδή να της επιτραπεί να αναβάλει την απόσβεση της υποτροφίας της, προσθέτοντας ότι επιθυμεί να διοριστεί ως νηπιαγωγός στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου.⁷³ Κλείνει την αίτησή της με έναν τόνο, θα λέγαμε, νεανικής υπεραισιοδοξίας, διαβεβαιώνοντας το Σύλλογο ότι μετά τη διετία θα αποδεχθεί πρόθυμα τον διορισμό της στη Μακεδονία, διότι «τα οικογενειακά» της «οπωσδήποτε θα ταχτοποιηθώσιν».

Ο «ξαφνικός θάνατος» του πατέρα, αρχηγού-προστάτη της «πολυμελεστάτης» οικογένειας Κούζα, διαμορφώνει το πλαίσιο μέσα στο οποίο η δασκάλα υποχρεώνεται να διατυπώσει τα αίτημά της. Η απώλεια του πατέρα-προστάτη

⁷² Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», α.π.: 138/28.6.1905.

⁷³ Η Ζαφειρία Κούζα είναι απόφοιτος του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών της Ενώσεως των Ελληνίδων. Οι φάκελοι αιτήσεων διορισμού που εξετάζουμε περιέχουν κυρίως αιτήσεις διδασκαλισσών, αποφοίτων, δηλαδή, των διδασκαλείων της ΦΕ. Περιστασιακά, όμως, βρίσκουμε στους φακέλους και κάποιες αιτήσεις νηπιαγωγών, όπως η συγκεκριμένη. Ούτως ή άλλως, ανεξάρτητα από την ειδικότητά τους οι πρώην υπότροφες του ΣΔΕΓ υπόκεινται στις ίδιες δεσμεύσεις.

μεταφέρει το συναισθηματικό και υλικό φορτίο της προστασίας στην κόρη. Υποθέτουμε ότι πρόκειται για μία από τις μεγαλύτερες –αν όχι τη μεγαλύτερη– από τις έξι κόρες της οικογένειας Κούζα, που με την αποφοίτησή της οφείλει να αποπληρώσει πρώτα απ’ όλα την επένδυση της οικογένειάς της σε εκείνη. Ζητά, επομένως, από το συμβούλιο του ΣΔΕΓ να της επιτρέψει να καθυστερήσει την εκπλήρωση των όρων που διέπουν το καθεστώς της υποτροφίας της, για να επιτύχει έναν διορισμό εκτός Μακεδονίας. Δε μας είναι γνωστό με ποιον τρόπο, μέσω ποιου δικτύου, έμαθε για τη θέση νηπιαγωγού στην Αλεξάνδρεια· φαίνεται, πάντως, ότι εκεί επρόκειτο να υπογράψει ένα συμβόλαιο που θα της εξασφάλιζε υψηλότερο μισθό από εκείνον που θα της εξασφάλιζε ο διορισμός της σε ένα νηπιαγωγείο της Μακεδονίας. Ποιο ήταν άραγε το ύψος του μισθού που υποσχόταν η μετανάστευση στην Αλεξάνδρεια; Υπήρχαν πράγματι λόγοι που της υπαγόρευαν την αισιοδοξία με την οποία κλείνει την αίτησή της ή απλώς επιχειρούσε να δημιουργήσει ευνοϊκό κλίμα υποδοχής για το αίτημά της και ταυτόχρονα να ξεκαθαρίσει ότι η καθυστέρηση στην εκπλήρωση της υποχρέωσής της θα διαρκέσει δύο χρόνια, αλλά δεν πρόκειται να την αθετήσει; Δε γνωρίζουμε. Δεν έχει, εξάλλου, τόση σημασία. Μας ενδιαφέρει να δείξουμε ποιους λόγους επικαλούνται οι δασκάλες όταν υποβάλλουν προς τον ΣΔΕΓ το αίτημα για αναβολή εκπλήρωσης των όρων που διέπουν την υποτροφία τους.

Μέσα σε παρόμοιο, στις γενικές του γραμμές, πλαίσιο εγγράφεται και το αίτημα της Δέσποινας Τσαλάνη από την Καβάλα, το οποίο διατυπώνει σε επιστολή της προς τον Αθανάσιο Βρυζάκη στις 22 Ιουλίου 1910. Επικαλείται δηλαδή την απώλεια μελών της οικογένειας –εδώ, του πατέρα και της αδερφής–, την ξαφνική και αναγκαστική μεταφορά της προστασίας από τον πατέρα στην κόρη και τις επιπρόσθετες υποχρεώσεις που προκύπτουν από αυτό απέναντι στη μητέρα.⁷⁴ Ειδικότερα, η Δέσποινα Τσαλάνη ενημερώνει με τη συγκεκριμένη επιστολή το γραμματέα του ΣΔΕΓ ότι ο πρόξενος της Καβάλας της γνωστοποίησε την παράκληση του Συλλόγου να την τοποθετήσει «εις επίκαιρον θέσιν» για το ερχόμενο σχολικό έτος. Αν και γνωρίζει, υποστηρίζει η δασκάλα, τις υποχρεώσεις της απέναντι στο Σύλλογο, ζητά να μην απομακρυνθεί από την Καβάλα το ερχόμενο σχολικό έτος, όπως αποφάσισε ο πρόξενος, αλλά να της επιτραπεί να διοριστεί εκεί. Ο θάνατος του

⁷⁴ Αρχείο ΣΔΕΓ, «Διορισμοί και συμβόλαια δασκάλων», 10/3, α.π.: 461, 22.7.1910.

πατέρα της και της αδελφής της την τριετία κατά την οποία φοιτούσε με την υποτροφία του ΣΔΕΓ στο Αρσάκειο προκάλεσαν τον κλονισμό της υγείας της μητέρας της, η κατάσταση της οποίας πλέον «ουδ' εις το ελάχιστον» της επιτρέπουν να απομακρυνθεί από κοντά της τουλάχιστον για ένα χρόνο. Εδώ το αίτημα σχετίζεται με το χρόνο και τον τόπο του διορισμού σε συνάρτηση με τις οικογενειακές ανάγκες, χωρίς να γίνεται κάποια αναφορά στο ύψος του μισθού, όπως στην περίπτωση Κούζα. Συγχρόνως, στην προσπάθειά της να πείσει για την αλήθεια των λόγων της, η δασκάλα τονίζει ότι δεν παραγνωρίζει τις υποχρεώσεις της απέναντι στον ΣΔΕΓ. Επιχειρεί, δηλαδή, να διαβεβαιώσει το ΔΣ του Συλλόγου ότι δεν αναζητά προφάσεις προκειμένου να μην εκπληρώσει τους όρους της «υποσχετικής».

Παραμένει άγνωστο πώς υποδέχθηκε ο ΣΔΕΓ τα αιτήματα των διδασκαλισσών Κούζα και Τσαλάνη και αν τα ικανοποίησε. Όπως φαίνεται, όμως, η ζωή των υποκειμένων, ιδιαίτερα στις συνθήκες που επέβαλλε η συγκυρία, κυοφορούσε συνεχώς το επείγον, για την αντιμετώπιση του οποίου επέστρεφαν στο γνωστό τους τόπο, στο ΔΣ του Συλλόγου. Μια και δεν έχει υποπέσει στην αντίληψή μας έγγραφο του ΣΔΕΓ που να απαριθμεί παράγοντες που θα δικαιολογούσαν την αναβολή εκπλήρωσης των υποχρεώσεων των πρώην υποτρόφων του, εικάζουμε ότι έκρινε κατά περίπτωση, αφού, ενδεχομένως, διερευνούσε μέσω των προξενείων την αλήθεια και το επείγον της κάθε περίπτωσης.

Φαίνεται πάντως πως στην προσπάθεια να ελέγξει αποτελεσματικά τη διαδικασία –στην υλοποίηση της οποίας εμπλέκονταν υποκείμενα, δίκτυα, φορείς, ένας πολύπλοκος εν γένει μηχανισμός, που εύκολα μπορούσε να «σκαλώσει»–, ο Σύλλογος προσπαθούσε περισσότερο να προλάβει την αθέτηση των υπεσχημένων από την πλευρά των διδασκαλισσών, παρά να βρεθεί στη θέση να επιβάλει κυρώσεις. Αυτό δείχνει, κατά τη γνώμη μας, η έλλειψη τεκμηρίων που να μαρτυρούν για περιπτώσεις στις οποίες έχουν αθετηθεί οι όροι του «Κανονισμού», της «υποσχετικής» και του «εγγυητικού» και, ως εκ τούτου, έχουν επιβληθεί κυρώσεις στις ίδιες τις δασκάλες ή στα πρόσωπα που υπέγραφαν ως εγγυητές. Την άποψη αυτή

ενισχύει, εξάλλου, η επιστολή του Αθανάσιου Βρυζάκη⁷⁵ προς την Άννα Τριανταφυλλίδου.⁷⁶

Τον Ιούνιο του 1908 η Άννα Ιωαννίδου, ανιψιά της Άννας Τριανταφυλλίδου, μόλις έχει αποφοιτήσει από το Αρσάκειο με υποτροφία του Συλλόγου. Ο γραμματέας του έχει ήδη προβεί στις απαραίτητες συνεννοήσεις για το διορισμό της και «η εφορία του σχολείου Σερρών» τον ενημερώνει ότι προτίθεται να προσλάβει όχι μόνο την Άννα Ιωαννίδου αλλά και την Καλλιόπη Τέγου, τη δεύτερη πρώην υπότροφο του Συλλόγου από τις Σέρρες που έχει κι εκείνη μόλις αποφοιτήσει. Ενώ, όμως, η Καλλιόπη Τέγου έχει ήδη αποδεχθεί τη θέση της, «πρόκειται δε να δηλώσει την

⁷⁵ Με βάση τα στοιχεία που παρέχει το βιογραφικό σημείωμα που περιέχεται στην επετειακή έκδοση του ΣΔΕΓ, εκτιμούμε ότι ο Αθανάσιος Βρυζάκης, θα μπορούσε και θα άξιζε να αποτελέσει μόνος του μελέτη περίπτωσης σχετικά με τη δημόσια κοινωνικότητα. Γόνος της παλιάς αθηναϊκής οικογένειας Βρυζάκη, γεννήθηκε στη Θήβα το 1859. Προσελήφθη το 1880, αμέσως μετά το τέλος των εγκύκλιων σπουδών του ως βοηθός του διευθυντή των γραφείων του ΣΔΕΓ, Γεώργιου Ζολώτα. Το 1886 πήρε προαγωγή και έγινε διευθυντής των γραφείων του Συλλόγου. Ονομάστηκε «Γραμματέας» και κράτησε τη συγκεκριμένη θέση, αν καταλαβαίνουμε σωστά, μέχρι το θάνατό του το 1929. Όλα αυτά τα χρόνια υπήρξε παράλληλα πρόεδρος του παρθεναγωγείου της Αικατερίνης Λασκαρίδου, πρόεδρος της Γυναικείας Εκπαιδευτικής Ενώσεως και «εξησφάλισε τη συντήρηση του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών» και του οικοτροφείου του. Επίσης, υπήρξε πρόεδρος της Πανελληνίου Σκοπευτικής Εταιρείας, γ.γ. αθλητικών σωματείων, ταμίας της Επικούρου των Μακεδόνων Επιτροπής, μέλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, του Οίκου Τυφλών... κ.ά. *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π., 163-164. Επιπλέον, υπήρξε, μέλος της Τεκτονικής Στοάς Πυθαγόρας και εκδότης του περιοδικού της συγγράμματος *Αθηνά*. <http://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/12946> (11.6.2015).

⁷⁶ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, 6.8.1908. Η επιστολή δε φέρει αριθμό πρωτοκόλλου. Η Άννα Τριανταφυλλίδου γεννήθηκε στις Σέρρες το 1867. Σπούδασε στο Αρσάκειο. Το 1886 επέστρεψε στις Σέρρες ως διευθύντρια του παρθεναγωγείου Σερρών. Εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα το 1890. Δίδαξε ένα χρόνο στο παρθεναγωγείο Χιλλ και στη συνέχεια διορίστηκε στο Πρότυπον Παρθεναγωγείον του Συλλόγου Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, τη λειτουργία του οποίου στήριζε η βασιλίςσα Όλγα. Υπήρξε δασκάλα των πριγκίπων Παύλου και Ειρήνης. Κεντρική θέση στο παιδαγωγικό της έργο είχε το μακεδονικό ζήτημα. Μετείχε εξ αρχής στο Λύκειο των Ελληνίδων. Επί σειρά ετών υπήρξε πρόεδρος του, θέση από την οποία παραιτήθηκε το 1958 για λόγους υγείας. Βλ. Άννα Μιχοπούλου, «Άννα Τριανταφυλλίδου», στο Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010, σ. 44-45. Στον ίδιο τόμο, βλ. Νίκος Ανδριώτης, Ελένη Πρωτοπαπά, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων», σ. 41-57. Άννα Μιχοπούλου, «Από το 'γυναικείο' σωματείο με εθνικούς στόχους σε 'εθνικό' σωματείο γυναικών: η εθνική πολιτική του Λυκείου των Ελληνίδων από την Καλλιρρόη Παρρέν στην Άννα Τριανταφυλλίδου (1911-1940)», σ. 145-189. Αγγέλικα Ψαρρά, «Εθνικές εννοιολογήσεις της μητρότητας: το Λύκειο των Ελληνίδων και η Ημέρα της Μητέρας (1929-1960)», σ. 427-445. Κατερίνα Τρίμη-Κύρου, «Οι 'άτυχες' και οι 'τυχερές': γνωστικές προσδοκίες και εκπαιδευτικοί στόχοι του Λυκείου των Ελληνίδων (1911-1940)», σ. 447-471.

αποδοχήν αυτής», η Άννα Ιωαννίδου δεν το έχει πράξει ακόμη, πράγμα που ανησυχεί τον Αθανάσιο Βρυζάκη.

Για το λόγο αυτό, με επιστολή του στις 6 Αυγούστου 1908 ενημερώνει την Άννα Τριανταφυλλίδου ότι, λαμβάνοντας υπ' όψιν το άρθρο του κανονισμού σχετικά με τις υποχρεώσεις των υποτρόφων του, ειδοποίησε τις δύο δασκάλες από το Μάιο «όπως μη απομακρυνθώσι της πατρίδος των». Φαίνεται ότι η Άννα Τριανταφυλλίδου, λόγω της διαμονής της στην Αθήνα και της συγγενειάς της με την Άννα Ιωαννίδου, έχει υπογράψει, κατά πάσα πιθανότητα, ως εγγυήτρια το εγγυητικό συμβόλαιο, γι' αυτό ο Αθανάσιος Βρυζάκης απευθύνεται σε αυτήν. Ως εκ τούτου, η μεσολάβηση την οποία καλεί την Άννα Τριανταφυλλίδου να αναλάβει με την επιστολή του ο Αθανάσιος Βρυζάκης, με σκοπό να προληφθεί ένα ενδεχόμενο ατόπημα από τη νεαρή δασκάλα, γίνεται με εύσημο αλλά σαφή τρόπο· αποπνέει, εν τούτοις, έναν αέρα αναγκαίου όσο και επείγοντος: «[...] Επειδή δεν γνωρίζω την διεύθυνσιν της δεσποινίδος ταύτης, εξάλλου δε φοβούμαι μην αρνηθή να μεταβή εις Σέρρας, εσκέφθην να παρακαλέσω Υμάς να καλέσητε αυτήν και να της συστήσητε όπως προσέλθη και δηλώση εντός της εβδομάδος ταύτης την αποδοχήν της θέσεως του παρθεναγωγείου Σερρών, καθ' όσον πρόκειται να γράψω περί τούτων εις τον κύριον Πρόξενον. Η άρνησις της δεσποινίδος Ιωαννίδου φαντάζεσθε πόσων δυσaráεστων δύναται να γίνη πρόξενος και εις ημάς και εις αυτήν, δια τούτο επαναλαμβάνω να σας παρακαλέσω να εργασθήτε αποτελεσματικώς επί της υποθέσεως ταύτης». Ο Σύλλογος μοιάζει να προσπαθεί να αποφύγει να επιβάλει εκ των υστέρων κυρώσεις.

Εντέλει, οι υπότροφες του ΣΔΕΓ από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες διορίζονται κατά κανόνα αμέσως μετά το πέρας των σπουδών τους μέσα από τη διαδικασία που κινεί αυτοδίκαια ο Σύλλογος. Δεν καταθέτουν, συνεπώς, αιτήσεις διορισμού. Στις λιγιστές περιπτώσεις που συναντάμε το αντίθετο, οι δασκάλες διατυπώνουν πολύ συγκεκριμένα αιτήματα με τα οποία ζητούν να αναβληθεί η εκπλήρωση των όρων που διέπουν την υποτροφία τους, με συνηθισμένο επιχείρημα τις επείγουσες ανάγκες που αντιμετωπίζουν οι ίδιες και οι οικογένειές τους. Δείχνουν, πάντως, ότι δεν παραγνωρίζουν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στον ΣΔΕΓ, ανανεώνοντας τις υποσχέσεις τους να εκπληρώσουν τους όρους αυτούς αμέσως μόλις οι συνθήκες ζωής τους το επιτρέψουν.

Ο ΣΔΕΓ από την πλευρά του, προκειμένου να διασφαλίσει την όλη διαδικασία, εκτός από την «υποσχετική» και το «εγγυητικόν» –τα οποία εξηγήσαμε ότι υπογράφονται με την έναρξη των σπουδών των κοριτσιών–, παρακολουθεί στενά μέσω του γραμματέα του την πρόοδο των σπουδών των υποτρόφων του. Γνωρίζει, συνακόλουθα, πόσες και ποιες μαθήτριες απολύονται κάθε χρόνο και σε συνεννόηση με τους προξένους των περιοχών καταγωγής τους φροντίζει για το διορισμό τους. Συγχρόνως, φαίνεται να επαγρυπνεί για την απρόσκοπτη λειτουργία του μηχανισμού, μέρος του οποίου αποτελεί και ο ίδιος, προσπαθώντας να προλάβει τα προβλήματα που θα μπορούσαν να δημιουργηθούν από την αθέτηση των όρων απόσβεσης της υποτροφίας από την πλευρά κάποιας δασκάλας, όπως δείχνει η περίπτωση Ιωαννίδου. Επίσης, φαίνεται να κρίνει κατά περίπτωση τα αιτήματα αναβολής της απόσβεσης, όταν αυτά παρουσιάζονται, και ενίοτε να τα αποδέχεται, όπως δείχνει η περίπτωση της Πολυμνίας Θεοδώρου.

Διερευνώντας τη διαδικασία υποκειμενικής συγκρότησης των διδασκαλισσών

Επιχειρήσαμε να ανιχνεύσουμε τις διαδρομές της διαδικασίας που σχετίζεται με τις υποτροφίες που χορηγεί ο ΣΔΕΓ προς τα κορίτσια από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Πρόθεσή μας ήταν –και παραμένει– να κατανοήσουμε κατά το δυνατόν πληρέστερα το πλαίσιο που συγκροτεί η συγκεκριμένη διαδικασία, καθώς μέσα σε αυτό εγγράφονται οι σχέσεις των διδασκαλισσών με το Σύλλογο. Με άλλα λόγια, οι σκέψεις, οι αποφάσεις, οι πρακτικές, εν ολίγοις η δράση τους, συσχετίζονται για ένα ορισμένο τουλάχιστον διάστημα –ανάλογο του χρόνου διάρκειας της υποτροφίας τους– και σε σημαντικό βαθμό, με τις υποχρεώσεις τους απέναντι στον ΣΔΕΓ. Οι δασκάλες οφείλουν να αποδεχθούν το διορισμό τους χωρίς διαπραγματεύσεις στην αρχή. Εν τούτοις, ορισμένες φορές, επικαλούνται σοβαρούς λόγους για να ζητήσουν μία άλλη, προσωρινή έστω, διευθέτηση της αποπληρωμής της υποτροφίας τους. Επιδιώκουν να διευρύνουν τα προκαθορισμένα και στενά όρια που μας έδειξε το υλικό· και ορισμένες φορές το επιτυγχάνουν.

Στο σημείο αυτό, αν επιχειρήσουμε μία αντίθετη ανάγνωση, εύκολα θα διαπιστώσουμε ότι το ειδικό καθεστώς στο οποίο βρίσκονται οι δασκάλες πρώην

υπότροφες του ΣΔΕΓ, από τη μια τις δεσμεύει, από την άλλη όμως τους προσφέρει εξασφάλιση και σχετική σιγουριά. Μπορεί, δηλαδή, ο ελεύθερος –ας τον ονομάσουμε έτσι– διδασκαλικός τους βίος να αρχίζει με κάποια καθυστέρηση, από την άλλη, όμως, αρχίζει αμέσως –σε γενικές γραμμές– ο εργασιακός τους βίος. Η ανεργία και η αβεβαιότητα, συνηθισμένες συνθήκες που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι δάσκαλοι και οι δασκάλες τόσο στην Ελλάδα όσο και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες, εμφανίζονται πιο αργά στη δική τους ζωή. Αυτό τους προσφέρει τη δυνατότητα να αποκτήσουν διδακτική και διοικητική εμπειρία, προϋπηρεσία, γνωριμίες και επαγγελματική και κοινωνική δικτύωση. Μαθαίνουν, έτσι, από νωρίς τους όρους με τους οποίους παίζεται το παιχνίδι της διαπραγμάτευσης που σχετίζεται με την υλικότητα της ζωής τους.

Όπως και να έχει, δεν μπορούμε να «ακούσουμε» τη φωνή των περισσότερων από τις δασκάλες αυτές, αφού δεν υπέβαλλαν αίτηση στον ΣΔΕΓ, όπως έκαναν οι συναδέλφισσές τους από την Ελλάδα όταν ζητούσαν διορισμό στις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Όμως οι τρεις περιπτώσεις διδασκαλισσών που παρουσιάσαμε μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε ορισμένες υποθέσεις εργασίας για το πώς συγκροτείται η υποκειμενικότητά τους. Οι τρεις δασκάλες, λοιπόν, αποφασίζουν να διατυπώσουν τα αιτήματά τους προς τον ΣΔΕΓ έστω και αν παρουσιάζεται –λιγότερο ή περισσότερο– αβέβαιη η έκβαση του διαβήματός τους. Εισέρχονται σε μία διαδικασία διαπραγμάτευσης των υλικών όρων της ζωής τους, παρά τα στενά περιθώρια που φαίνεται να υπάρχουν για κάτι τέτοιο και παρά την εξαρτημένη θέση στην οποία βρίσκονται και την οποία αναγνωρίζουν ως τέτοια. «Γνωρίζω οποίας υποχρεώσεις έχω προς τον Σύλλογον, ο οποίος εφρόντισεν επί τρία έτη να με παρασκευάση καταλλήλως δια τον εθνικόν μας αγώνα και ότι οφείλω να εργαστώ, όπως και υπεσχέθην, οπουδήποτε ηθέλετε με αποστείλη», γράφει η Δέσποινα Τσαλάνη, λίγο πριν διατυπώσει στην επιστολή της προς τον γραμματέα του ΣΔΕΓ το αίτημα να μην απομακρυνθεί από τον τόπο κατοικίας της, την Καβάλα. Η είσοδός τους σε αυτή τη διαδικασία προϋποθέτει ότι αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως αντικείμενο αξιολόγησης και ταυτόχρονα ως υποκείμενο αυτοαξιολόγησης: έχουν, ήδη, προταθεί στον ΣΔΕΓ από τις οικογένειες ή/και τις κοινότητές τους και ο ΣΔΕΓ, εντέλει, τις έχει επιλέξει –πολύ πιθανόν, έναντι κάποιων άλλων– ως υποτρόφους του. Μέχρι αυτού

του σημείου έχουν επανειλημμένα μεσολαβήσει πολλαπλές αξιολογήσεις, οι οποίες συνεχίζονται.

Τα έγγραφα-βεβαιώσεις που συγκροτούν το φάκελο κάθε μαθήτριας υποψήφιας υποτρόφου συνιστούν το προϊόν μίας ατομικής και οικογενειακής αξιολόγησης, στην οποία καταλήγουν ποικίλοι φορείς των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων και του ελληνικού κράτους: το σχολείο στο οποίο ήδη φοιτά η μαθήτρια, η σχολική εφορία ή/και η δημογεροντία, η μητρόπολη, το προξενείο, προκειμένου να βεβαιώσουν στον ΣΔΕΓ την αξία της κοπέλας ή/και της οικογένειάς της και την ανάγκη χορήγησης της υποτροφίας. Στη συνέχεια, μετά την έναρξη της υποτροφίας, προχωρεί σε αξιολόγηση το νέο σχολείο, το Αρσάκειο δηλαδή, ενώ η επίσημη καταγραφή της αξιολόγησης αυτής γνωστοποιείται στον ΣΔΕΓ με την αποστολή των εξαμηνιαίων ή τριμηνιαίων ελέγχων επίδοσης και διαγωγής. Οι έλεγχοι στέλνονται στο Σύλλογο, ώστε τα μέλη του ΔΣ με τη σειρά τους να είναι σε θέση να διαπιστώσουν το επίπεδο τόσο της επίδοσης όσο και της συμπεριφοράς των υποτρόφων τους.

Έτσι, τα κορίτσια, από τη στιγμή κατά την οποία οι φορείς που προαναφέραμε υποστηρίζουν την υποψηφιότητά τους, αντιλαμβάνονται ότι διάφοροι παράγοντες –η σχολική επίδοση, για παράδειγμα, η συμπεριφορά τους, οι επείγουσες οικογενειακές ανάγκες τους ή/και η αφοσίωση της οικογένειάς τους στον εθνικό σκοπό ή ακόμη τα οικογενειακά δίκτυα γνωριμιών– συνιστούν τα πεδία από τα οποία αντλούνται τα ιδιαίτερα εκείνα χαρακτηριστικά, που στο συνδυασμό τους μπορούν να ωθήσουν στην επίτευξη του τελικού στόχου, τη χορήγηση της υποτροφίας. Μαθαίνουν, επομένως, να αναγνωρίζουν ποιες παράμετροι ελέγχονται και ποια στοιχεία αναγνωρίζονται ως θετικά σε εκείνες και στις οικογένειές τους. Κοντολογίς, η συνεχής διαδικασία αξιολόγησης τις κάνει ταυτόχρονα και υποκείμενα αυτοαξιολόγησης.⁷⁷ Μέσα από αυτή τη σύνθετη πορεία, αντιλαμβάνονται ποιες είναι

⁷⁷ Στις αιτήσεις που εξετάζουμε η αυτοαξιολόγηση δε φαίνεται με όση ενάργεια φαίνεται σε αιτήσεις αρσκαειάδων διδασκαλισσών από την Ελλάδα. Οι τελευταίες απευθύνονται στο ΔΣ του ΣΔΕΓ ζητώντας συχνά έναν καλό διορισμό στο εξωτερικό και γι' αυτό οφείλουν να πείσουν τους συμβούλους για τις ικανότητες, τα προσόντα, την εργατικότητα, την αποτελεσματικότητά τους, δεδομένου ότι δεν τις συνδέει με τη συλλογικότητα μία σχέση μέσω της οποίας θα τοποθετούνταν αυτοδίκαια από τα κατά τόπους προξενεία σε παρθεναγωγεία των κοινοτήτων. Στο επόμενο κεφάλαιο, θα έχουμε την ευκαιρία να επανέλθουμε αναλυτικότερα στην αποκωδικοποίηση των αιτήσεων-βιογραφικών των διδασκαλισσών από την Ελλάδα

ή ποιες πρέπει να γίνουν, ποια περιθώρια απόκλισης ανοίγονται, πώς πρέπει να δράσουν και προς ποια κατεύθυνση.

Παρά το στενό έλεγχο και την επιτήρηση –ή και εξαιτίας τους–, οι υπότροφες ενεργοποιούν την αποκτημένη γνώση και εμπειρία τους για να πετύχουν νέους στόχους, να ικανοποιήσουν νέα αιτήματα, ενώ συγχρόνως μαθαίνουν να ανιχνεύουν ποια είναι τα όρια των φορέων με τους οποίους έρχονται σε επαφή. Όταν η Πολυμνία Θεοδώρου ζητά από τον ΣΔΕΓ τη συνδρομή του για την κατάληψη της θέσης εσωτερικής δασκάλας στο Αρσάκειο, παρά το γεγονός ότι κάτι τέτοιο ήταν αντίθετο με τους όρους της υποτροφίας της, έχει μάλλον «ζυγίσει» από πριν τις πιθανότητες το αίτημά της να γίνει θετικά δεκτό. Ο ΣΔΕΓ στην περίπτωση της έχει ήδη αποκλίνει από την παγιωμένη πρακτική της χορήγησης υποτροφίας βραχείας διάρκειας στα κορίτσια από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες, μια και η Πολυμνία Θεοδώρου σπουδάζει με έξοδά του για επτά συναπτά έτη. Ο «τόσον πατρικώς προστατεύσας» αυτήν Σύλλογος γιατί να μη δεχθεί να της προσφέρει άλλη μία φορά την προστασία του;

Οι δασκάλες αυτές, δηλαδή, επειδή έχουν δεχθεί την προστασία του ΣΔΕΓ –την οικονομική στήριξη και την εν γένει φροντίδα του ως υπότροφοί του–, φαίνεται ότι είναι πιθανό, από την έναρξη των επαφών τους με το συμβούλιο να αποκαθιστούν σταδιακά μαζί του ένα είδος «θεσμικής οικειότητας». Εξηγούμαστε: εκείνες «ακουμπούν» στις αιτήσεις τους πληροφορίες προσωπικές–οικογενειακές, που συχνά κρύβουν πολύ ψυχικό πόνο· με έναν έμμεσο τρόπο, αυτοβιογραφούνται, δηλαδή, σε ένα είδος εγγράφου που κατά τα άλλα είναι υπηρεσιακό. Η παρουσίαση των αυτοβιογραφικών στοιχείων από τις δασκάλες αποσκοπεί μεν στην επαρκή στήριξη του αιτήματός τους προκειμένου αυτό να ικανοποιηθεί από τα μέλη του ΔΣ της συλλογικότητας, συμβάλλει, όμως, παράλληλα στην «υλοποίησή» τους. Οι δασκάλες παίρνουν, με άλλα λόγια, σάρκα και οστά· γίνονται εμπρόθετα, ενσώματα υποκείμενα που ζωντανεύουν μέσα από τις αιτήσεις τους μπροστά στα μάτια των μελών του ΔΣ του ΣΔΕΓ.

Εκείνοι από την πλευρά τους και από τη θέση τους συμμετέχουν στην εξέλιξη των νεαρών διδασκαλισσών ως ανθρώπινων υποκειμένων, όπως δείχνει σαφέστερα η υπόθεση της Θεοδώρου, παρακολουθώντας τες, όχι μόνο υπό το πρίσμα του ελέγχου

και της επιτήρησης που επιβάλλει η θεσμική σχέση, αλλά και υπό το πρίσμα της οικειότητας, που επιβάλλει η πατρική σχέση. Το αίτημα Βρυζάκη προς την Άννα Τριανταφυλλίδου σχετικά με την ενδεχόμενη ανυπακοή της ανιψιάς της και ο τόνος στον οποίο διατυπώνεται, παραπέμπει μεταφορικά, κατά την κρίση μας, σε έναν πατέρα που δεν επιθυμεί να βρεθεί στη θέση να επιβάλει στη θυγατέρα του τις κυρώσεις που προβλέπονται από το «οικογενειακό συμβόλαιο» για μία συγκεκριμένη απείθεια, επειδή γνωρίζει ότι είναι αυστηρές. Ζητά, έτσι, από τη μητέρα να μεσολαβήσει, προκειμένου να λογικέψει την κόρη και να αποφευχθεί η απείθεια· συνεκδοχικά, και η δική του έκπτωση από τη θέση του πατέρα-αρχηγού-προστάτη, στην περίπτωση κατά την οποία δεν επιβάλει την τιμωρία, ενώ θα έχει συντελεστεί η απείθεια. Οι όροι της συγγενικής σχέσης, επομένως, με τους οποίους απευθύνονται στους συμβούλους οι δασκάλες, είναι όροι με σημασία και αποδεκτοί εκατέρωθεν. Συγχρόνως, ενώ εξανθρωπίζουν τη θεσμική επαφή δημιουργώντας «θεσμική οικειότητα», δε διαταράσσουν τις προϋπάρχουσες ιεραρχικές σχέσεις. Αντίθετα, υπογραμμίζουν ότι βάση της οικειότητας που δυνάμει οικοδομείται ανάμεσα στα δύο μέρη αποτελεί ακριβώς η παραδοχή ότι το μεταξύ τους «δούναι και λαβείν» στην πραγματικότητα αναπαράγει και επεκτείνει τόσο τις ιεραρχικές όσο και τις σχέσεις εξάρτησης.

Κοντολογίς, οι υπότροφες του ΣΔΕΓ οφείλουν να αποδεικνύουν σε κάθε τους βήμα ότι αξίζουν την υποστήριξή του για τη φοίτηση σε ένα σχολείο που υπόσχεται ένα τόσο προνομιακό δίπλωμα. Οι ίδιες, ωστόσο, σκέφτονται πάνω στην προσωπική και οικογενειακή τους κατάσταση, αξιολογούν τα δεδομένα και τα ζητούμενα, ιεραρχούν, καταλήγουν σε μία απόφαση, διατυπώνουν τα αιτήματά τους και ορισμένες φορές επιτυγχάνουν την ικανοποίησή τους.

Λιλή Βλάχου: σπουδές στην υπηρεσία του εθνικού αγώνα

Όπως είδαμε παραπάνω, η Δέσποινα Τσαλάνη, η δασκάλα από την Καβάλα, ξεκινά την αίτησή της αναγνωρίζοντας τις υποχρεώσεις της απέναντι στο Σύλλογο, καθώς εκείνος φρόντισε για τρία χρόνια να την «παρασκευάσει καταλλήλως δια τον εθνικόν [...] αγώνα». Είναι η μόνη από τις τρεις δασκάλες, των οποίων τα γραπτά ίχνη

εξετάσαμε, που αποδίδει σε συγκεκριμένο σκοπό τη χρηματοδότηση των σπουδών της από το Σύλλογο. Το αίτημα που διατυπώνει αντιβαίνει, σύμφωνα με όσα παρουσιάσαμε, στις δεσμεύσεις τις οποίες έχει αναλάβει απέναντι στη συλλογικότητα. Είναι, όμως, κρίσιμης σημασίας για κείνη. Γι' αυτό αρχίζει την επιστολή της εστιάζοντας σε τρεις παραμέτρους εξίσου κρίσιμης σημασίας για το ΣΔΕΓ: πρώτον κάνει σαφές ότι γνωρίζει τις υποχρεώσεις της. Υποδηλώνει έτσι ότι δεν επιδιώκει να τις αθετήσει, αλλά ότι θα τις εκπληρώσει αφού εξομαλυνθεί η κρίση που αντιμετωπίζει. Δεύτερον, ότι αναγνωρίζει τη φροντίδα που της έχει προσφέρει ο Σύλλογος επί τρία έτη. Τρίτο, κάνει εξίσου σαφές ότι έχει συνειδητοποιήσει πως «παρεσκευάσθη» για τον «εθνικό αγώνα». Όσο κρίσιμο είναι για κείνη να βιοποριστεί παραμένοντας στην Καβάλα κατά το επερχόμενο σχολικό έτος, μειώνοντας τα περιττά έξοδα και φροντίζοντας την άρρωστη μητέρα της, άλλο τόσο θεωρεί ότι είναι κρίσιμο για τους συμβούλους του ΣΔΕΓ να βεβαιωθούν πως έχει κατανοήσει την ανάγκη διεξαγωγής του εθνικού αγώνα και να επαναβεβαιώσει, υπόρρητα έστω, την πρόθεσή της να συντελέσει σε αυτόν· έτσι, το αίτημά της ίσως έχει περισσότερες πιθανότητες να ικανοποιηθεί.

Δεν παραγνωρίζουμε, ασφαλώς, τις αυξημένες πιθανότητες η αναφορά στον εθνικό αγώνα να έχει πραγματικά πολύ μεγάλη βαρύτητα στη συνείδηση της δασκάλας. Κάθε άλλο, μάλιστα. Είναι, όμως, σαφές ότι τόσο η συγκεκριμένη όσο και οι άλλες δύο δασκάλες δίνουν έμφαση στις αιτήσεις τους κυρίως σε αυτό που τις απασχολεί, το οποίο σχετίζεται με τις σοβαρές προσωπικές και οικογενειακές δυσχέρειες που ισχυρίζονται ότι αντιμετωπίζουν. Η θέση εργασίας τους συναρτάται κυρίως με το βιοπορισμό, όχι με την επιτυχή διεξαγωγή του εθνικού αγώνα. Η αίτηση της Πολυμνίας Θεοδώρου, μάλιστα, αν αναγνωσθεί προσεκτικά, αναδεικνύει από την αρχή μια απόσταση από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες· απόσταση, η οποία προκύπτει από μία ορισμένη οπτική γωνία θεώρησης του «έσω» και του «έξω» του «εδώ» και του «εκεί». «Ατυχώς, ο τόσον πατρικώς προστατεύσας με Σ[εβαστός] Σύλλογος δεν ηδυνήθη, ένεκα ελλείψεως θέσεως καταλλήλου να με χρησιμοποιήση εν τω εξωτερικώ», γράφει. Για κείνη, ο τόπος διορισμού, οι κοινότητες, είναι εξωτερικό· φαίνεται να είναι έξω από εκείνη και εκείνη έξω από αυτές. Δεν έχει ιδιαίτερη αξία να διατυπώσουμε υποθέσεις γιατί συμβαίνει αυτό, μια και παραμένει

θολή η εικόνα για τον τόπο καταγωγής της. Μας φαίνεται, όμως, ότι θεωρεί τα πράγματα από την πλευρά του ελληνικού κράτους. Η, έστω, transit πατρίδα, η Λαμία, και το Αρσάκειο στο οποίο έμεινε επτά χρόνια την οδηγούν ενδεχομένως στην υιοθέτηση της συγκεκριμένης οπτικής. Στην αίτησή της θέτει το ζήτημα όπως το θέτουν στις αιτήσεις τους οι δασκάλες από την Ελλάδα, για τις οποίες θα μιλήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο. Αντίθετα, η Ζαφειρία Κούζα δηλώνει από την αρχή της αίτησής της ότι γνωρίζει πως πρόκειται να διοριστεί σε κάποια πόλη της Μακεδονίας απ' όπου έλκει την καταγωγή της, ενώ η Δέσποινα Τσαλάνη ζητά να μην απομακρυνθεί από το σπίτι της και να διοριστεί «ενταύθα», στην Καβάλα, δηλαδή. Μπορεί για τις δύο τελευταίες να μη γνωρίζουμε πώς οριοθετείται μέσα τους η πατρίδα τους, αλλά είναι σαφές ότι όποιο περιεχόμενο και αν της αποδίδουν είναι θεωρημένο «εκ των έσω».

Καθώς όμως δε διαθέτουμε αιτήσεις διορισμού από τις πρώην υπότροφες, οι οποίες θα συνεπάγονταν το δικό τους λόγο, δε θεωρούμε ασφαλές να βγάλουμε οποιοδήποτε συμπέρασμα για το πώς αντιμετώπιζαν τον εθνικό αγώνα, τι περιεχόμενο του απέδιδαν, αν και πώς σκέφτονταν τη δική τους συμμετοχή σε αυτόν, πώς σκέφτονταν την πατρίδα τους. Θα χρειαζόταν να αναζητήσουμε άλλες πηγές για αυτό το ζήτημα. Θα έπρεπε, δηλαδή, να έχουμε στη διάθεσή μας αυτοβιογραφικό υλικό –ημερολόγια, επιστολές, αυτοβιογραφίες, μυθιστορηματικές αυτοβιογραφίες κ.λπ.⁷⁸ Επιπλέον, είναι εξαιρετικά δύσκολο να διαπιστώσει κανείς ποιες δασκάλες – και ποιοι δάσκαλοι επίσης– είχαν ενεργό συμμετοχή, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, στις ένοπλες συγκρούσεις στη Μακεδονία: πολύ περισσότερο, ποιες δασκάλες είχαν

⁷⁸ Ενδεικτικά, Σιδηρούλα Ζιώγου, Σοφία Χατζηστεφανίδου, «'Σπουδαί και αναγνώσεις μου': Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή και το έργο της Αικατερίνης Λασκαρίδου (1842-1916) μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα», στο Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 207-250. Maria Tamboukou, *Women, Education and the Self: A Foucauldian Perspective*, Palgrave Macmillan, Χάμσαϊαρ-Νέα Υόρκη 2003. Η Μαρία Ταμπούκου εξετάζει τις αφηγήσεις αγγλίδων διδασκαλισσών στο τέλος του 19^{ου} αιώνα μέσα από την αλληλογραφία τους. Έφη Κάννερ, *Εμφυλές κοινωνικές διεκδικήσεις από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ελλάδα και στην Τουρκία: ο κόσμος μιας ελληνίδας χριστιανής δασκάλας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2012. Η ιστορικός βασίζεται στην αλληλογραφία της Σωτηρίας Αλμπέρτη. Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, *Περιπέτεια μιας διδασκαλίσσης. Στο Μοναστήρι*, Πατάκης, Αθήνα 2005. Έλλη Αλεξίου, *Γ' Χριστιανικόν Παρθεναγωγείον*, Καστανιώτης, Αθήνα 2010.

ανάμειξη, σε ποιες περιοχές της Μακεδονίας έδρασαν και τέλος ποιες από αυτές υπήρξαν υπότροφες του ΣΔΕΓ.⁷⁹

Παρ' όλα αυτά, θα επιχειρήσουμε, ενδεικτικά, μία σύντομη αναφορά στην περίπτωση της Λιλής Βλάχου, με καταγωγή από την κοινότητα Βοδενών της Μακεδονίας, αξιοποιώντας αφενός τα ευρήματα που διαθέτουμε από τα αρχεία της ΦΕ και του ΣΔΕΓ, αφετέρου ορισμένες δημοσιεύσεις εγγεγραμμένες στην προσπάθεια να αναδειχθεί η προσφορά της ως γυναίκας και δασκάλας στο Μακεδονικό αγώνα. Η Λιλή Βλάχου, υπότροφη του ΣΔΕΓ στο Αρσάκειο, αναπτύσσει εθνική δράση με την επιστροφή της στην ιδιαίτερη πατρίδα της, αμέσως μετά το τέλος των σπουδών της. Εξαιτίας της εθνικής της δράσης δολοφονείται στη Θεσσαλονίκη σε ηλικία 24 ετών. Η εκπαίδευσή της, η θέση της ως διευθύντριας τόσο του παρθεναγωγείου της Έδεσσας (Βοδενά) όσο και της Θεσσαλονίκης, η καταγωγή της από οικογένεια με εθνική δράση, η προσωπική της εμπλοκή στην υλοποίηση των εθνικών διακυβευμάτων και η δολοφονία της συντέλεσαν ώστε να περιλαμβάνεται στον κατάλογο των διδασκαλισσών –και σε ό,τι μας αφορά των αρσακειάδων διδασκαλισσών–, για τις οποίες έχουμε μια ορισμένη πληροφόρηση για τη ζωή τους.⁸⁰

⁷⁹ Ο Κωνσταντίνος Παπανικολάου, επιστημονικός συνεργάτης της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, αναφέρεται στις δυσκολίες εντοπισμού των εκπαιδευτικών που συνδύαζαν τη διδασκαλία με την ενεργή συμμετοχή στο Μακεδονικό αγώνα, κυρίως στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, όσα υποστηρίζει ισχύουν, κατά τη γνώμη μας, γενικότερα. Παραθέτουμε ορισμένα στοιχεία για δασκάλες που έχουν ταυτοποιηθεί. Τα ονόματα αυτά δεν περιλαμβάνονται στη βάση δεδομένων που έχουμε συστήσει εμείς με απόφοιτες από τα διδασκαλεία της ΦΕ από το 1880 και εξής. Δεν περιλαμβάνονται ούτε στους καταλόγους των υποτρόφων του ΣΔΕΓ της περιόδου που εξετάζουμε. Η πιο διάσημη δασκάλα με εθνική δράση είναι Αγγελική Μεταλληνού-Τσιώμου από τη Θεσσαλονίκη. (Το επίθετό της στα δημοσιεύματα που την αφορούν είναι άλλοτε γραμμένο με -ι- άλλοτε με -η-). Για την προσφορά της παρασημοφορήθηκε από το ελληνικό κράτος. Πράκτορας Β΄ τάξης αναγνωρίστηκε η, επίσης καταγόμενη από τη Θεσσαλονίκη, Στέλλα Αναστασιάδου, η οποία διηύθυνε παρθεναγωγεία στις ευαίσθητες περιοχές των Γιαννιτσών και της Στρώμνιτσας. Ως νηπιαγωγός και αργότερα ως διευθύντρια παρθεναγωγείου εργάστηκε η Πράκτορας Γ΄ τάξης, Ελισάβετ Ιατρίδου. Σε σχολεία της Γευγελής και του Στογιάκοβου δίδαξε η Ελένη Ζωγραφοπούλου-Λασκαρίδου, η οποία, για τη εθνική της δράση, αναγνωρίστηκε ως Πράκτορας Β΄ τάξης. Όλες οι παραπάνω πληροφορίες περιέχονται στο Ειρήνη Ρακιτζή, «Θεσσαλονίκη - Από τα έδρανα...στα όπλα - Οι αφανείς γηγενείς Μακεδονομάχοι δάσκαλοι του νομού Θεσσαλονίκης και οι ευεργέτες των σχολείων της πόλης», στο <http://omogeneia.ana-mpa.gr/press.php?id=7643>, (11.6.2015).

⁸⁰ Βλ. και Ναννίνα-Σακκά Νικολακοπούλου, *Θάρρος στη μαύρη νύχτα*, Λιβάνης, Αθήνα 1996. Πρόκειται για ιστορικό μυθιστόρημα στο οποίο βιογραφείται με μυθιστορηματικό τρόπο η Λιλή Βλάχου. Η συγγραφέας, δασκάλα –συνταξιούχος σήμερα– με δίπλωμα από την Παιδαγωγική

Τον Αύγουστο του 1898 οι έφοροι των εκπαιδευτηρίων της ελληνορθόδοξης κοινότητας Θεσσαλονίκης προτείνουν στον Γενικό πρόξενο Θεσσαλονίκης, Ανδρέα Παπαδιαμαντόπουλο, τη μαθήτρια του παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης, Λιλή Βλάχου, ορφανή πατρός, από την κοινότητα Βοδενών, «ως αξίαν προστασίας και υποστηρίξεως προς εισαγωγήν εν τω Αρσακείω».⁸¹ Επισημαίνουν ότι πρόκειται για μαθήτρια «ευφυά, επιμελή, χρηστή και ευδόκιμον εν πάσι» και τον παρακαλούν να ενεργήσει τα δέοντα προκειμένου στη συνέχεια η Λιλή Βλάχου να «χρησιμεύση ως διδάσκαλος ή ως διευθύντρια εν τινι των της Μακεδονίας Παρθεναγωγείων». Το έγγραφο προωθείται υπηρεσιακά στο ΥΠΕΞ,⁸² αλλά η υπόθεση δε φαίνεται να έχει θετική έκβαση κατά το σχολικό έτος 1898-1899, για λόγους που μας είναι άγνωστοι.⁸³

Το Μάιο του 1900 ο υπουργός Εξωτερικών, Άθως Ρωμάνος, στέλνει στον ΣΔΕΓ την επιστολή-αίτηση της σχολικής εφορίας Θεσσαλονίκης έπειτα από παράκληση «του Κυρίου Στρέιτ»,⁸⁴ για να εξεταστεί.⁸⁵ Οι συστάσεις της σχολικής εφορίας και του Γεωργίου Στρέιτ, ο οποίος είχε γνωρίσει προσωπικά τη Λιλή Βλάχου και διαβεβαίωνε ότι η χορήγηση της υποτροφίας στο συγκεκριμένο κορίτσι επρόκειτο να εξυπηρετήσει «τα εθνικά εν Μακεδονία συμφέροντα», πείθουν το συμβούλιο του Συλλόγου ώστε να προχωρήσει στην πρόσληψη της μαθήτριας ως υποτρόφου του.⁸⁶ Πράγματι, τα αρχεία μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε ότι η Λιλή Βλάχου κατατάχθηκε ως υπότροφος του Συλλόγου στην Η' τάξη του εσωτερικού

Ακαδημία του Αρσακείου και διευθύντρια του Δ' Τοσιτσείου Δημοτικού Σχολείου, συμβουλευτήκε μεταξύ άλλων αρχείων και το αρχείο της ΦΕ πριν ξεκινήσει τη συγγραφή του μυθιστορήματός της. Είχαμε την ευκαιρία να τη συναντήσουμε στο αρχείο του Αρσακείου και να συζητήσουμε μαζί της για την περίπτωση της Λιλής Βλάχου.

⁸¹ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, 25.8.1898. Η επιστολή δε φέρει πάνω της αριθμό πρωτοκόλλου.

⁸² Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 950/1.9.1898. Πρόκειται για τον αριθμό πρωτοκόλλου του διαβιβαστικού του Γενικού Προξενείου Θεσσαλονίκης προς το ΥΠΕΞ.

⁸³ Ενδέχεται να μην έφτασε στον ΣΔΕΓ τότε.

⁸⁴ Νομικός και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο την περίοδο εκείνη. Μέλος του ΣΔΕΓ και σύμβουλος το διάστημα 1929-1945. *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, ό.π., σ. 160-161.

⁸⁵ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 95/28.7.1900.

⁸⁶ Έγγραφο του ΣΔΕΓ προς τον πρόεδρο της ΦΕ στο οποίο, αφού παρουσιάζει λεπτομερώς την υπόθεση Βλάχου, ζητά έκπτωση προκειμένου να μπορέσει να προσλάβει ως υπότροφη τη μαθήτρια. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 180/31.7.1900.

παρθεναγωγείου την 1^η Οκτωβρίου 1900, με μειωμένα τροφεία και δίδακτρα και χωρίς έξοδα εγκατάστασης.⁸⁷ Αποφοίτησε από το εσωτερικό διδασκαλείο το 1904, οπότε φαίνεται να υπογράφει το «υποσχετικόν».⁸⁸ Όπως καταγράφεται στους ελέγχους της, τους οποίους αποστέλλει η ΦΕ στον ΣΔΕΓ, υπήρξε άριστη μαθήτρια.⁸⁹

Η Λιλή ή Λίλη Βλάχου ή Τσίσκα γεννήθηκε στα Βοδενά το 1886 και ήταν αδερφή του Μακεδονομάχου Ιωάννη Βλάχου ή Τσίσκα, ο οποίος σκοτώθηκε το 1906 σε μάχη έξω από το χωριό Μεσημέρι.⁹⁰ Η Λιλή Βλάχου είχε αποφοιτήσει από το παρθεναγωγείο Βοδενών και στη συνέχεια, όπως επιβεβαιώνει και το έγγραφο της σχολικής εφορίας της ελληνορθόδοξης κοινότητας Θεσσαλονίκης προς τον Γενικό πρόξενο, Ανδρέα Παπαδιαμαντόπουλο, φοιτούσε στο παρθεναγωγείο της πόλης, όταν έγινε η πρώτη αίτηση στο ΥΠΕΞ για χρηματοδότηση των σπουδών της στο Αρσάκειο. Αμέσως μετά την αποφοίτησή της από το Αρσάκειο διορίστηκε στο παρθεναγωγείο Βοδενών, αναλαμβάνοντας τη διεύθυνσή του.⁹¹

Με το διορισμό της στην ιδιαίτερη πατρίδα της, δραστηριοποιήθηκε από τη θέση της γραμματέως στη συλλογικότητα «Αγαθοεργός Αδελφότης Δεσποινών Εδέσσης», που ιδρύθηκε την ίδια χρονιά.⁹² Για ένα μικρό χρονικό διάστημα δίδαξε και στη Στρώμνιτσα. Κατόπιν, μετατέθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου ανέλαβε καθήκοντα ως διευθύντρια του υποδιδασκαλείου θηλέων. «Ο Πρόξενος Κορομηλάς την κάλεσε στη Θεσσαλονίκη, δήθεν να ενισχύσει το προσωπικό του διδασκαλείου, στην πραγματικότητα όμως για να την έχει άμεσο συνεργάτη του. Εκεί η Βλάχου μύησε στον αγώνα όλες τις δασκάλες, ενώ ανελάμβανε με επιτυχία πολλές δύσκολες

⁸⁷ Το ΔΣ της ΦΕ ικανοποίησε το αίτημα του ΣΔΕΓ για μείωση τροφείων, διδάκτρων και εξόδων εγκατάστασης, για να γίνει δυνατή η χορήγηση της υποτροφίας και η εισαγωγή της μαθήτριας στο Αρσάκειο. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 219/25.9.1900.

⁸⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, Υποσχετικόν, 7.8.1904. Το τεκμήριο δε φέρει αριθμό πρωτοκόλλου, αλλά βρίσκεται μαζί με τα υπόλοιπα έγγραφα της υποτροφίας Βλάχου.

⁸⁹ Ούτε οι έλεγχοί της φέρουν αριθμό πρωτοκόλλου. Βρίσκονται όμως και αυτοί μαζί με τα υπόλοιπα έγγραφα που παρουσιάσαμε.

⁹⁰ Αθηνά Τζινίκου-Κακούλη, «Ηρωίδες δασκάλες του Μακεδονικού Αγώνα», *Πληροφόρηση*, Μάιος-Ιούνιος 2012, σ. 6.

⁹¹ Ιωάννα Τ. Τιμοθεάδου, «Οικοτροφεία θηλέων μέχρι το 1912», *Εδεσσηνός* 2, Έδεσσα 2001. http://media.ems.gr/ekdoseis/makedonika/makedonika_35/ekd_pemk_35_Timotheadis.pdf, σ. 271.

⁹² Στο ίδιο, σ. 271. Η πληροφορία, όπως επισημαίνει η συγγραφέας, προέρχεται από το Αγγελική Μεταλληνού-Τσιώμου, *Λεύκωμα Αγώνος (1900-1912)*, Θεσσαλονίκη 1931. Για την Αγγελική Μεταλληνού-Τσιώμου βλ. *εδώ*, σημείωση 79.

αποστολές και εκτός Θεσσαλονίκης».⁹³ Η δολοφονία της μέσα στο σχολείο είναι προϊόν της δράσης της. Σύμφωνα με την Ιωάννα Τιμοθεάδου, «οι Βούλγαροι θορυβημένοι από το εκπαιδευτικό και εθνικό της έργο, πλήρωσαν τον Τουρκαλβανό καβάση του ΠαρθENAγωγείου, ονόματι Αμπεντίν, ο οποίος τη δολοφόνησε μέσα στο ΠαρθENAγωγείο τη νύχτα της 30^{ης} Οκτωβρίου 1909. Η κηδεία της έγινε στη Θεσσαλονίκη πάνδημη και την έκλαψε όλη η Ελληνική κοινότητα της πόλης και οι διαμένοντες στη Θεσσαλονίκη Εδεσσαίοι».⁹⁴

Η Λιλή Βλάχου, όπως παρουσιάζεται μέσα από τα αρχειακά ευρήματα, είναι από εκείνες τις περιπτώσεις μαθητριών για τις οποίες μεριμνά η ίδια η κοινότητα. Θεωρούμε ότι το ενδιαφέρον της κοινότητας Θεσσαλονίκης σχετίζεται με τις άριστες επιδόσεις της μαθήτριας, τη χρηστότητα του ήθους της, με το θάνατο του πατέρα της και με την ανάμειξη του αδερφού της στον ένοπλο αγώνα. Η Λιλή είναι ήδη ορφανή από πατέρα όταν το 1898 αποστέλλεται στο ΥΠΕΞ η επιστολή με το αίτημα της κοινότητας να της χορηγηθεί υποτροφία. Επίσης, δεν είναι σαφές αν ο θάνατος του πατέρα της οφείλεται στην ανάμειξή του στις εθνικές δράσεις που αναπτύσσουν μέλη της κοινότητας Βοδενών.⁹⁵ Η πληροφορία που αντλούμε, ωστόσο, από δημοσιεύματα για το θάνατο του αδελφού της σε μάχη το 1906, δείχνει ότι η οικογένεια, γενικότερα, έχει συμμετοχή στο Μακεδονικό αγώνα.

Σε κάθε περίπτωση, η σχολική εφορία Θεσσαλονίκης είναι βέβαιο πως έχει γνώση για τη Λιλή Βλάχου και την οικογένειά της πριν λάβει την απόφαση να υποβάλει το αίτημά της. Κατά την εκτίμησή μας, μάλιστα, είναι πολύ πιθανό το αρχικό αίτημα να έχει υποβληθεί στη σχολική εφορία Θεσσαλονίκης από την ίδια την κοινότητα Βοδενών. Πάντως, στο αίτημα δεν τονίζεται η ανάγκη της μαθήτριας να βιοποριστεί επειδή είναι ορφανή. Αντίθετα, τονίζεται η μελλοντική της χρησιμοποίηση ως δασκάλας ή ως διευθύντριας «εν τινι των της Μακεδονίας ΠαρθENAγωγείων». Επισημαίνουμε αυτή τη μετατόπιση στο κεντρικό επιχείρημα από το βιοπορισμό στην εθνική προσφορά και τη συνδυάζουμε με τα εξής στοιχεία: το

⁹³ Α. Τζινίκου-Κακούλη, «Ηρωίδες δασκάλες του Μακεδονικού Αγώνα», *ό.π.*, σ. 6.

⁹⁴ Ι. Τ. Τιμοθεάδου, «Οικοτροφεία θηλέων μέχρι το 1912», *ό.π.*, σελ. 271.

⁹⁵ Στις περιπτώσεις των Χατζοπούλου, Κυβερνίδου, Βρέττα που παρουσιάσαμε, το στοιχείο της εθνικής προσφοράς των πατεράδων ήταν πολύ βασικό και ως εκ τούτου ιδιαίτερα προβεβλημένο. Εδώ δεν υπάρχει σχετική αναφορά στο έγγραφο της κοινότητας, στα πρακτικά του ΔΣ της ΦΕ ή σε κάποιο από τα σχετικά με την υπόθεση έγγραφα που εντοπίσαμε στο αρχείο του ΣΔΕΓ.

αίτημα δεν υποβάλλεται από την οικογένεια αλλά από φορέα. Το 1900 για την υποβολή του αιτήματος στον ΣΔΕΓ μεσολαβεί ο καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών εκείνη την περίοδο, Γεώργιος Στρέιτ, ο οποίος εξαιρεί τις ικανότητες και το ήθος της μαθήτριας, δηλώνοντας συγχρόνως ότι τη γνώρισε προσωπικά και ότι πρόκειται να εξυπηρετήσει μελλοντικά «τα εθνικά εν Μακεδονία συμφέροντα». Στο μαθητολόγιο του Αρσακείου ως κηδεμόνας της είναι καταχωρισμένος ο γιατρός Δημήτριος Ρίζος, πρόεδρος του Κέντρου Αμύνης Βοδενών.⁹⁶ Η υπότροφος αμέσως μετά την αποφοίτησή της αναλαμβάνει τη διεύθυνση του παρθεναγωγείου Βοδενών και γίνεται μέλος της Φιλοπτώχου Αδελφότητας Κυριών Εδέσσης, προσφέροντας τις υπηρεσίες της σε αυτήν από την πολύ κεντρική θέση της γραμματέως. Στη συνέχεια, με παρέμβαση του Λάμπρου Κορομηλά αναλαμβάνει –εμφανώς– τη διεύθυνση του παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης και –αφανώς– καθήκοντα πράκτορα-συνδέσμου, καθήκοντα, δηλαδή, με ιδιαίτερο ειδικό βάρος στο πλαίσιο της πιο εγχειρηματικής φάσης των αλυτρωτικών διεκδικήσεων. Και όλα αυτά συμβαίνουν ενώ βρίσκεται σε πολύ νεαρή ηλικία. Είναι δεκαοκτώ ετών όταν αποφοιτά και είκοσι τεσσάρων όταν δολοφονείται. Το γεγονός ότι όλα υλοποιούνται σε αδιάλειπτη χρονική ακολουθία, γεμίζοντας ασφυκτικά το χρόνο της σύντομης ζωής της, μας κάνει να υποθέτουμε ότι τόσο η κοινότητα Βοδενών όσο και η κοινότητα Θεσσαλονίκης και το Γενικό προξενείο είχαν από πολύ νωρίς συγκεκριμένο ορίζοντα προσδοκιών για τη Λιλή Βλάχου· έναν ορίζοντα, τον οποίο και η ίδια είχε αντιληφθεί από νωρίς. Σε κάθε περίπτωση, η Λιλή Βλάχου, αν κρίνουμε από την πορεία της ζωής της, φαίνεται ότι είναι μία από τις υπότροφες του ΣΔΕΓ στη συνείδηση της οποίας ο εθνικός αγώνας καταλαμβάνει εξέχουσα θέση.

⁹⁶ Ι. Τιμοθεάδου, «Οικοτροφεία θηλέων μέχρι το 1912», *ό.π.*, σ. 270. Ο Δημήτριος Ρίζος από την Έδεσσα σπούδασε ιατρική και εργάστηκε ως γιατρός αρχικά στη Στρώμνιτσα και στη συνέχεια στη γενέτειρά του. Το 1903 υπό την καθοδήγηση του Ίωνα Δραγούμη συγκροτήθηκε η Επιτροπή Αμύνης Εδέσσης, στην οποία ο Δημήτριος Ρίζος τέθηκε επικεφαλής, ως πρόεδρος. Το 1904 η Επιτροπή αναδιοργανώθηκε, μετονομάστηκε σε Επιτροπή Αγώνος Εδέσσης, πέρασε στη δικαιοδοσία του Γενικού Προξενείου Θεσσαλονίκης και ως πρόεδρός της παρέμεινε ο Δημήτριος Ρίζος με το ψευδώνυμο Ευμένης. Θεόδωρος Δαρδαβέσης, *Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης. Τα Διοικητικά Συμβούλια και οι διατελέσαντες Πρόεδροι 1871-2010*, Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 156-159.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟ «ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΝ»

Επί της διαδικασίας

«[...] Εγώ απεδήμουν εις Ευρώπην, επανήλθον δε τότε την 10 Αυγούστου, περί τα τέλη δε του μηνός εκείνου ο τότε επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων διευθύνων το τμήμα της δημοτικής εκπαίδευσεως, [...] μοι επρότεινε να εργασθώμεν εις τας μετακινήσεις των δημοδιδασκάλων, μετέβην δε τη 31 Αυγούστου εις το Υπουργείον και προσήλθον εις το εμόν γραφείον, ο τε ειρημένος τμηματάρχης και ο τότε βοηθός του τμήματος Βενθύλος, κομίζων ογκωδέστατον τόμον αληθή Πανδέκτην και πληθύν εγγράφων».¹

Ο «ογκωδέστατος τόμος» με την «πληθύν των εγγράφων» ήταν για το Θεόδωρο Δηλιγιάννη ένα από τα αντικείμενα με τα οποία η θέση του ως υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδευσεως του επέβαλλε να ασχοληθεί τον Αύγουστο του 1878² για χιλιάδες δασκάλους, δασκάλες και καθηγητές ήταν το μαγικό ραβδί που θα τους έφερνε την άνοιξη –με το διορισμό ή με μία επιθυμητή μετάθεση· ή τη βαρυχειμωνιά –αν η πολυπόθητη θέση εργασίας παρέμενε όνειρο απατηλό ή ακόμη αν μία δυσμενής, και πολλές φορές άδικη, μετάθεση τους χτυπούσε την πόρτα.³

¹ Απόσπασμα από αγόρευση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη κατά τη συνεδρίαση της Βουλής στις 29 Ιουνίου 1899. Αναφέρεται στο Χρ. Λέφας, *Ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσεως*, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1942, σ. 199. Στην αγόρευσή του ο Δηλιγιάννης αναφέρεται στη σύντομη εμπειρία του ως Υπουργού «επί της Εκπαιδευσεως» το 1878.

² «Καθ' ην ώραν, οι κοινοί θνητοί ακούουσι τον γλυκύν φλοίσβον της Φαληρικής ακτής ή τον θρουν των φύλλων του ιστορικού πλατάνου της Κηφισίας, ο υπουργός και οι τμηματάρχαι και οι γραμματεῖς αγρυπνοῦσι μέχρι της τρίτης ή τετάρτης μετά το μεσονύκτιον, ενίοτε δε τους ευρίσκει η αυγή κεκλιμένους επί των βιβλίων του προσωπικού των σχολείων και κάμνοντας συνδυασμούς ως να εχάρασσον στρατηγικά σχέδια». Ο λογοτέχνης Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης σε χρονογράφημά του στην *Κλειώ* περιγράφει εικόνες από την αθηναϊκή ζωή τον Αύγουστο. Αριστοτέλης Κουρτίδης, «Ως κατάδικοι εξοριζόμενοι» στο Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας*, Ερμής, Αθήνα 1973, τ. Α', σ. 271.

³ Για τις δασκάλες και τους δασκάλους γράφει σε άλλο σημείο του ίδιου χρονογραφήματος ο Αριστοτέλης Κουρτίδης: «Αν όμως όλοι διασκεδάζωσιν, υπάρχουσιν ατυχή τινα όντα, άτινα κάθηνται επί ανημμένων ανθράκων, κατά τον μήνα τούτον [τον Αύγουστο]. Κατά τον μήνα τούτον διορίζονται, μετατίθενται, ή απολύονται οι ανά τας πόλεις και τας κόμας και τα χωρία διδάσκαλοι και

Με δεδομένο ότι σε αυτό το κεφάλαιο θα εστιάσουμε στις δασκάλες που απευθύνονται για διορισμό στον ΣΔΕΓ προκύπτει το ερώτημα γιατί ανοίγουμε την αφήγηση –μέσα στην οποία προσδοκούμε να τις δούμε να ζουν, να διατυπώνουν τα αιτήματά τους, να κινούνται– με τις διαδικασίες του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως σχετικά με τους διορισμούς. Μα ασφαλώς, επειδή –έστω και υπόρρητα– το περιεχόμενο των αιτήσεών τους δείχνει στην κατεύθυνση αυτή. Με τη βοήθεια των ίδιων των διδασκαλισσών –και ορισμένων δασκάλων– θα επιχειρήσουμε να ανοίξουμε τον *Πανδέκτη* για να αντιληφθούμε πώς το περιεχόμενο της πληθώρας των εγγράφων που περιείχε μπορούσε να επηρεάζει τόσο ριζικά και δραματικά τις ζωές τους.

Με άλλα λόγια, στο παρόν κεφάλαιο οι αιτήσεις των διδασκαλισσών μαζί με τα συμβόλαια εργασίας τους και άλλα τεκμήρια θα μας βοηθήσουν να δείξουμε ότι ζητούν διορισμό στο «εξωτερικό», γιατί έχουν ανάγκη να δουλέψουν για να ζήσουν οι ίδιες και οι οικογένειές τους. Η μελέτη των συγκεκριμένων τεκμηρίων θα δώσει στοιχεία για το πότε υπέβαλλαν τις αιτήσεις τους, για το ύψος των μισθών τους, τις συνθήκες εργασίας τους –τόσο στην Ελλάδα όσο και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες του εξωτερικού –και τις πρακτικές που χρησιμοποιούν προκειμένου να αυξάνουν τα εφόδιά τους· ιδιαίτερα, από τη δεκαετία του 1890 και εξής, όταν όλο και συχνότερα κάνουν την εμφάνισή τους υπερεκπαιδευμένες δασκάλες, που ζητούν θέση εργασίας στις κοινότητες είτε επειδή είναι δύσκολο να απορροφηθούν στο ελληνικό κράτος είτε επειδή αντιλαμβάνονται ότι εντός των ορίων του δεν υπάρχουν πολλά περιθώρια για μία πιο ενδιαφέρουσα σταδιοδρομία. Θα δούμε, επίσης, με ποιους τρόπους οι δασκάλες απευθύνονται στον ΣΔΕΓ για να ζητήσουν την προστασία του και ποια περιεχόμενα αποδίδονται στην κατηγορία «προστασία».

Οι δασκάλες υποβάλλουν τις αιτήσεις τους στον ΣΔΕΓ κατά κανόνα κάθε καλοκαίρι, την εποχή, δηλαδή, κατά την οποία επιχειρείται ο προγραμματισμός του ερχόμενου σχολικού έτους, τόσο στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο, βέβαια, και στο ελληνικό κράτος.⁴ Οι αιτήσεις υποβάλλονται το

διδασκάλισσαι από των γυμνασιαρχών μέχρι των επιστατών. Στο ίδιο, σ. 269-270. Για τη νομοθεσία που διέπει τους διορισμούς, τις πειθαρχικές ποινές και τις μεταθέσεις από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 1932, Χ. Λέφας, *Ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 196-208. Θα επανέλθουμε σε άλλο σημείο της ανάλυσής μας.

⁴ Αιτήσεις διορισμού υποβάλλονται και οποιαδήποτε άλλη στιγμή μέσα στο χρόνο κρίνουν οι ίδιες σκόπιμο, ιδίως αν έχουν μείνει χωρίς δουλειά. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και

καλοκαίρι, για να προλάβουν να γίνουν οι απαραίτητες ενέργειες ώστε με την έναρξη του σχολικού έτους τα σχολεία να είναι στελεχωμένα. Ας ρίξουμε μια ματιά σε ορισμένες αιτήσεις. Η Αδαμαντία Ροδοκάλλη στην αίτηση που υποβάλλει στις 29 Ιουλίου 1901 εξηγεί ότι διαθέτει δωδεκαετή υπηρεσία σε διάφορες πόλεις του «εσωτερικού» και «του εξωτερικού» και διετή υπηρεσία «ως οικοδιδάσκαλος εις το Καλαφάτιον της Ρουμανίας», ενώ έχει χρηματίσει επί διετία και διευθύντρια στην «Στ' Δημοτικήν Σχολήν Θηλέων»· επειδή, όμως, έμεινε χωρίς θέση ζητά διορισμό στο «εξωτερικό».⁵ Η Άννα Παππά, στην αίτησή της στις 6 Ιουλίου 1901, γράφει: «μετερχομένη από πολλού ενταύθα, την δημοδιδάσκαλον, προηγουμένως δε και εν τη γείτονι επικρατεία εξ ης ορμώμαι κεκτημένη πιστοποιητικόν νηπιαγωγού της Φροβελιανής μεθόδου [...] λαμβάνω την τιμήν ν' αναφερθώ υμίν και παρακαλέσω θερμώς, να με συστήσητε ως νηπιαγωγόν ή και δημοδιδάσκαλον εις τινά θέσιν ων αιτήσεις έχετε εκ της γείτονος επικρατείας [...]».⁶ Η νεαρή Μαρία Κηρύκου, «διδασκάλισσα από ενός έτους», σημειώνει, στις 29 Ιουλίου 1893, ότι επιθυμεί να διδάξει εν «τω εξωτερικώ» και ότι για την αναμενόμενη θέση είναι πρόθυμη να παραιτηθεί από «το ιδιωτικόν σχολείον της κ. Πληθωνίδου», στο οποίο, όπως προκύπτει από τα γραφόμενά της, προσελήφθη αμέσως μετά την αποφοίτησή της.⁷ Η Ελένη Αθανασίου, «πρωτοβάθμιος διδασκάλισσα», γνωστοποιεί στον ΣΔΕΓ στις 21 Αυγούστου του 1900 ότι «επί 28 όλα έτη» διηύθυνε με ευσυνειδησία «τα εξής πρότυπα δημοτικά σχολεία: το της Χαλκίδος, Κερκύρας, Λευκάδος, Ζακύνθου και Λαρίσης».⁸ Και η Σοφία Στεφάνου γράφει στις 26 Ιουλίου του 1900 ότι μετά την ολοκλήρωση των σπουδών της «εις το εν Πειραιεί ανώτερον παρθενγωγείον και συμπληρώσασα αυτάς εις το εν Αθήναις Αρσάκειον» [...] διορίστηκε ως δασκάλα «εις το εν Κύθνω δημοτικόν σχολείον των θηλέων», στο οποίο υπηρέτησε επί «διετίαν ως διευθύντρια».⁹

Από τα αποσπάσματα των αιτήσεων που ενδεικτικά παραθέτουμε παραπάνω τεκμηριώνεται πράγματι ότι οι δασκάλες υποβάλλουν τις αιτήσεις τους κατά τους

διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 319/10.9.1892. Η Βασιλική Ψυχαλοπούλου, για παράδειγμα, υποβάλλει την αίτησή της το Δεκέμβριο του 1892. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 438/14.12.1892.

⁵ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 168/29.7.1901.

⁶ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 137/9.7.1901.

⁷ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 222/2.8.1893.

⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 226/28.9.1900.

⁹ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 149/30.7.1900.

θερινούς μήνες· επίσης, ότι ανάμεσα στις δασκάλες που απευθύνονται στον ΣΔΕΓ και έχουν προηγούμενη εργασιακή εμπειρία, βρίσκονται κάποιες που στο παρελθόν έχουν εργαστεί σε δημόσια και ιδιωτικά παρθεναγωγεία στην Ελλάδα ή σε παρθεναγωγεία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Άλλες έχουν εργαστεί και ως οικοδιδασκάλισσες και δασκάλες στις κοινότητες της διασποράς, όπως μας δείχνει η αίτηση της Αδαμαντίας Ροδοκάλλη. Η συγκεκριμένη, μάλιστα, έχει χρηματίσει οικοδιδασκάλισσα στη Ρουμανία, δασκάλα και διευθύντρια δημόσιων παρθεναγωγείων στην Ελλάδα, δασκάλα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Με δυο λόγια, διαθέτει μακρά και ποικίλη προϋπηρεσία. Δε θα επιχειρήσουμε τώρα να απαντήσουμε στο ερώτημα γιατί δασκάλες με τόσο πλούσια προϋπηρεσία βρίσκονται χωρίς δουλειά. Θα έχουμε, εξάλλου, την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε παρακάτω για ποιους λόγους δασκάλες –και δάσκαλοι– με αξιοσημείωτη σταδιοδρομία, όπως δείχνουν τα παραπάνω παραδείγματα, δοκίμαζαν την ίδια τύχη· ή για ποιους λόγους μία δασκάλα, όπως η Μαρία Κηρύκου, παρουσιάζεται τόσο πρόθυμη να παραιτηθεί από το ιδιωτικό παρθεναγωγείο στο οποίο διδάσκει.

Από τις πληροφορίες που αντλούμε από την προϋπηρεσία την οποία σημειώνουν οι δασκάλες στις αιτήσεις τους, προκύπτει, επίσης, ότι είχαν διάφορες δυνατότητες για εύρεση θέσης εργασίας: να απευθυνθούν στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Παιδείας, προκειμένου να διοριστούν σε δημόσιο παρθεναγωγείο¹⁰ να απευθυνθούν σε ιδιωτικό παρθεναγωγείο· και, ασφαλώς, να απευθυνθούν στους φορείς εκείνους που θα μπορούσαν να τους εξασφαλίσουν μία θέση στις κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς. Οι φορείς αυτοί ήταν καταρχάς ο ΣΔΕΓ, αργότερα από το 1887 και η Επιτροπή προς ενίσχυση της ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας (ΕΠΕΛΕΠ) που συστήθηκε από το ΥΠΕΞ. Με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε συνάγεται ότι αρκετές δασκάλες από όσες απευθύνονται στον ΣΔΕΓ αξιοποιούν ανά περιόδους όλες, σχεδόν, τις εργασιακές δυνατότητες που ανοίγονται μπροστά τους. Είναι, μάλιστα, πιθανόν ορισμένες από αυτές να καταθέτουν συγχρόνως αίτηση διορισμού σε όλους τους φορείς που προαναφέραμε, ώστε να διευρύνουν με τον τρόπο αυτό τις πιθανότητες να επιτύχουν το στόχο τους. Ωστόσο, αν προχωρούν σε μια τέτοια ενέργεια, δεν το δηλώνουν στις αιτήσεις που υποβάλλουν στον ΣΔΕΓ, εικάζουμε από το φόβο ότι αυτό θα

¹⁰ Από το 1886 και μετά και σε δημοτικά σχολεία αρρένων, όπως αναφέραμε ήδη.

αποδυνάμωνε το αίτημά τους. Η Μαρία Κηρύκου είναι από τις σπάνιες περιπτώσεις που δηλώνει ότι εργάζεται όταν με την αίτησή της, το καλοκαίρι του 1893, ζητά μία νέα διδασκαλική θέση στο «εξωτερικό».

Φαίνεται, πάντως, ότι οι περισσότερες δασκάλες όταν αποφοιτούν στοχεύουν στην κατάληψη δημόσιας θέσης στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους, άρα απευθύνονται κυρίως στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως. Η Χαρίκλεια Σκλέπα γράφει στην αίτηση που καταθέτει το 1898: «Περατώσασα εφέτος τας σπουδάς μου εν Αρσακείω [...] Μη δυναμένη να εύρω θέσιν ενταύθα, όπως τόσαι άλλαι διδασκάλισσαι επιθυμούσιν, επιθυμώ να μεταβώ εις το εξωτερικόν».¹¹ Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουμε και μελετώντας τον αριθμό των αιτήσεων που καταθέτουν οι δασκάλες κάθε χρόνο, σε συνδυασμό με τον αριθμό όσων αποφοιτούν από τα Αρσάκεια διδασκαλεία στην Αθήνα, στην Κέρκυρα και στην Πάτρα. Με δυο λόγια ο ετήσιος αριθμός των αιτήσεων διορισμού που κατατίθενται στον ΣΔΕΓ είναι πολύ μικρός σε σύγκριση με τον αριθμό των τελειοφοίτων των διδασκαλείων της ΦΕ.¹² Ακόμη και αν συνυπολογίσουμε τη σχολική διαρροή, την πιθανή αποτυχία στις εξετάσεις για το δίπλωμα, τη διακοσμητική χρήση του διπλώματος ή τη χρήση του «ως συμπληρώματος της προίκας», παραμέτρους, δηλαδή, που υποδεικνύουν ότι ο αριθμός των κοριτσιών που αποφοιτούν είναι μικρότερος κάθε χρόνο από τον αριθμό όσων σπουδάζουν, πάλι η απόκλιση παραμένει μεγάλη. Ταυτόχρονα, πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας ότι ανάμεσα στις αιτήσεις που κατατίθενται κάθε χρόνο δε συναντάμε πάντα αιτήσεις διδασκαλισσών που μόλις έχουν αποφοιτήσει. Για παράδειγμα, η Ζωή Φουντουκάκη γράφει στην αίτησή της στις 5 Αυγούστου 1898: «Αποφοιτήσασα του Αρσακείου προ

¹¹ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 349/25.8.1898.

¹² Αναφέρουμε ενδεικτικά και υπό την προϋπόθεση ότι τα αρχεία του ΣΔΕΓ και της ΦΕ είναι πλήρη ως προς τα στοιχεία που διαπραγματευόμαστε εδώ: σε χειρόγραφο ονομαστικό κατάλογο αιτουσών διορισμό στο αρχείο του ΣΔΕΓ εντοπίζουμε 19 δασκάλες, οι οποίες το καλοκαίρι του 1894 ζητούν να διοριστούν στο «εξωτερικό». Το ίδιο σχολικό έτος, δηλαδή 1893-94, με βάση τα στοιχεία των μαθητολογίων των διδασκαλείων της ΦΕ, στο εσωτερικό διδασκαλείο είναι εγγεγραμμένες στο τελευταίο έτος 27 μαθήτριες, ενώ στο εξωτερικό 49· συνολικά, δηλαδή, 76 μαθήτριες στα δύο διδασκαλεία της ΦΕ στην Αθήνα. Έχουμε επίσης και 4 εγγραφές στο μαθητολόγιο του διδασκαλείου της Πάτρας· σύνολο 80. Το σχολείο και διδασκαλείο της Λάρισας ιδρύεται το 1902. Από τη διασταύρωση στοιχείων που επιχειρήσαμε, διαπιστώσαμε ότι από τις 19 δασκάλες που κατέθεσαν την αίτησή τους το καλοκαίρι του 1894 καμία δεν είχε αποφοιτήσει από τα διδασκαλεία της ΦΕ εκείνη τη σχολική χρονιά. Αντίστοιχες διασταυρώσεις μπορούν να γίνουν και σε ορισμένα άλλα σχολικά έτη για τα οποία διαθέτουμε τέτοιου είδους στοιχεία.

ενός έτους και μη τοποθετηθείσα εις θέσιν τινά, δημοσίαν ή ιδιωτικήν, παρακαλώ τον αξιότιμον Διευθυντήν του Σ. Συλλόγου ίνα μοι χορηγήση τοιαύτην, εν κοινότητι ή εν οικογενεία [...]». Κατά συνέπεια, οι περισσότερες δασκάλες διεκδικώντας μία θέση εργασίας στρέφονται πρώτα προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην αύξηση της ζήτησης διδασκαλικών θέσεων, συνακόλουθα και στη διεύρυνση των ορίων «του Πανδέκτη» οι υπόλοιπες εργασιακές δυνατότητες, στις οποίες αναφερθήκαμε, ακολουθούν.

Υπό το πρίσμα αυτό, γίνεται κατανοητό ότι ο αριθμός των 180 περίπου αιτήσεων που μελετάμε, μολονότι καλύπτει ένα διάστημα τριάντα πέντε ετών και θα μπορούσε, ως εκ τούτου, να θεωρηθεί μικρός, είναι ικανοποιητικός και μας εξασφαλίζει τη δυνατότητα να στοιχειοθετήσουμε με επάρκεια τις απαντήσεις στα ερωτήματα που έχουμε θέσει. Έτσι, διαβάζοντας επανειλημμένα τις αιτήσεις διαπιστώσαμε ότι είναι πεπερασμένη, για παράδειγμα, η ποικιλία των λόγων που επικαλούνταν οι δασκάλες, προκειμένου να διοριστούν σε παρθεναγωγείο των κοινοτήτων ή η ποικιλία των πρακτικών που μετέρχονταν προκειμένου να βελτιώσουν τον εαυτό τους στην προσπάθειά τους να γίνουν πιο ανταγωνιστικές.

Στο αρχείο του ΣΔΕΓ δεν έχουμε εντοπίσει καταλόγους διοριζομένων διδασκαλισσών.¹³ Τέτοιοι κατάλογοι σε συνδυασμό με το περιεχόμενο των αιτήσεων διορισμού θα μας έδιναν τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε με ποιες δασκάλες, λόγου χάριν, προτιμούσε να συνεργάζεται –ή προτίμησε να συνεργαστεί μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή– ο ΣΔΕΓ. Θα βοηθούσαν, επιπλέον, να διατυπώσουμε ορισμένες υποθέσεις σχετικά με το γιατί επέλεγε τις συγκεκριμένες και όχι άλλες από τις δασκάλες που αιτούνταν θέση εργασίας τη δεδομένη περίοδο, καθώς και πόσες διόριζε κάθε χρόνο. Από τις ίδιες τις αιτήσεις, πάντως, συχνά φαίνεται ποιες συνεργάζονταν ή είχαν συνεργαστεί πιο συστηματικά από άλλες με τον ΣΔΕΓ, ακριβώς επειδή οι δασκάλες το δηλώνουν στην προϋπηρεσία τους. Στην προκειμένη περίπτωση, η προϋπηρεσία δεν συνιστά μόνο τεκμήριο εμπειρίας –όπως στις περισσότερες από τις αιτήσεις που παρουσιάσαμε παραπάνω, οι οποίες τόνιζαν κυρίως την εμπειρία σε δημόσιες θέσεις εργασίας–, αλλά και τεκμήριο οικειότητας με τον ΣΔΕΓ και αποδεδειγμένης –λίγο ή πολύ– πιστοποίησης των ικανοτήτων τους.

¹³ Βλ. την προηγούμενη σημ. 12.

Η Ολυμπιάς Δράμπεη στην αίτηση που υποβάλλει στις 11 Μαΐου του 1896 γράφει: «Η υποφαινομένη, πρωτοβάθμιος δημοδιδάσκαλος εκ του εν Αθήναις Αρσακείου, μετερχομένη το διδασκαλικόν επάγγελμα επί δέκα ήδη έτη, ων τα πλείω διατελέσασα Διευθύντρια Ελληνικών Παρθεναγωγείων εν Ρουμανία, ευσεβάστως γνωρίζω τη Σεβαστή Διευθύνσει (του ΣΔΕΓ) ότι, διατελούσα εκτός θέσεως, παρακαλώ όπως συστήση με εις τινα εν τω εξωτερικώ θέσιν».¹⁴ Θεωρούμε πολύ πιθανό ότι ο αρχικός της διορισμός σε παρθεναγωγείο της Ρουμανίας οφείλεται σε ενέργειες του ΣΔΕΓ, ωστόσο δε δίνει περισσότερες διευκρινίσεις για το ζήτημα αυτό. Η Μαρία Μιχαήλ Σπυρίδωνος το 1889 είναι πολύ πιο αναλυτική σε σχέση με την προϋπηρεσία της – πράγμα που, ενδεχομένως, επιβάλλει το αίτημά της, καθώς δε ζητά «θέσιν τινα» αλλά διευθυντική. Αναφέρει στην αίτησή της ότι, αφού αποφοίτησε από το Αρσάκειο, προσελήφθη το 1881 από τη δημογεροντία του Αδραμυττίου, όπου επί δύο χρόνια διηύθυνε το τοπικό παρθεναγωγείο και έλαβε μάλιστα «ευχαριστήριον έγγραφον» για τις υπηρεσίες της.¹⁵ Αργότερα το 1883, «συνεπεία ετέρας προσκλήσεως της εν Λέσβω δημογεροντίας», διορίστηκε ως διευθύντρια στο παρθεναγωγείο της Λέσβου, ενώ όταν ξαναβρέθηκε στην Ελλάδα, χωρίς θέση εργασίας, απευθύνθηκε στον ΣΔΕΓ, ο οποίος «επί τη βάσει των ρηθισών υπηρεσιών και συστάσεων» της εξασφάλισε θέση στη Λέρο, όπου «επί τρία ολόκληρα έτη [...]» διηύθυνε το παρθεναγωγείο και δίδαξε «ευδοκίμως». Η Μαρία Μιχαήλ Σπυρίδωνος αρχίζει την περιπλάνησή της στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1881. Την περίοδο εκείνη ο ΣΔΕΓ είναι ο μόνος επίσημος φορέας που θα μπορούσε να έχει μεσολαβήσει για τον πρώτο της διορισμό στο Αδραμύττιο.¹⁶ Σε κάθε περίπτωση, όταν επανέρχεται με αίτησή της στο Σύλλογο το 1889, υπογραμμίζει ότι έχει υπηρετήσει ως διευθύντρια και παρθεναγωγός στη Λέσβο, μετά από δική του παρέμβαση και μάλιστα «ευδοκίμως».

Από την άλλη, το γεγονός ότι αρκετές δασκάλες φαίνεται να έχουν πιο στενή συνεργασία με τον ΣΔΕΓ εξηγεί γιατί συναντάμε παραπάνω από μία αιτήσεις

¹⁴ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 428/12.5.1896.

¹⁵ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 319/11.8.1889.

¹⁶ Η ΕΠΕΛΕΠ, όπως έχουμε επανειλημμένα επισημάνει, αρχίζει τη δράση της από το 1887 και εξής. Βέβαια, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ορισμένες από τις δασκάλες, τις αιτήσεις των οποίων εξετάζουμε, να βρέθηκαν πρώτη φορά στο «εξωτερικό» έπειτα από παρέμβαση της ΦΕ, η οποία επίσης δεχόταν αιτήματα από κοινότητες. Όμως, στην περίπτωση αυτή δεν έχουμε διαπιστώσει την ύπαρξη μιας παγιωμένης διαδικασίας, όπως αυτής που περιγράφουμε και ανέπτυξε ο ΣΔΕΓ σε συνεργασία με το ΥΠΕΞ.

ορισμένων διδασκαλισσών στο αρχείο του· χωρίς αυτό να σημαίνει, βέβαια, ότι εντοπίζουμε όλες τις αιτήσεις που είχε, ενδεχομένως, υποβάλει μία δασκάλα. Μπορούμε, πάντως, να διατυπώσουμε ορισμένες σκέψεις για την περιοδικότητα των αιτήσεων. Αν, για παράδειγμα, δεν ικανοποιηθεί το αίτημά τους τη σχολική χρονιά που έπεται της αίτησης, τότε το επαναδιατυπώνουν το επόμενο καλοκαίρι, εφόσον δεν έχουν βρει ακόμη δουλειά ή εξακολουθούν να ενδιαφέρονται για διορισμό στις κοινότητες. Έτσι, η Ματρώνα Γιαννουλάτου υποβάλλει αίτηση διορισμού τον Ιούλιο του 1895, καθώς δεν έχει καρποφορήσει εκείνη την οποία υπέβαλε το προηγούμενο καλοκαίρι.¹⁷ Μπορεί, πάντως, να μεσολαβήσει περισσότερος χρόνος μέχρι να καταθέσουν νέα αίτηση. Αν, δηλαδή, διοριστούν σε παρθεναγωγείο των κοινοτήτων και κρατήσουν τη θέση τους για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο του ενός έτους,¹⁸ αλλά την απολέσουν στη συνέχεια για ποικίλους λόγους, τότε ζητούν πάλι τη συνδρομή του ΣΔΕΓ. Η δασκάλα στην οποία μόλις αναφερθήκαμε, η Ματρώνα Γιαννουλάτου, υπενθυμίζει στην αίτηση που υποβάλλει τον Αύγουστο του 1894 –η οποία, όπως σημειώσαμε, δεν τελεσφόρησε– ότι ο ίδιος ο ΣΔΕΓ την είχε συστήσει ως αρσακειάδα στην ελληνική κοινότητα της Βραΐλας τρία χρόνια πριν την αίτηση του 1894, προκειμένου να αναλάβει τη διεύθυνση του εκεί παρθεναγωγείου. Αφού προσελήφθη και άσκησε, πράγματι, τα καθήκοντά της επί διετία ως διευθύντρια στη Βραΐλα, στη συνέχεια έμεινε χωρίς δουλειά «διαλυθέντος του ανωτέρου παρθεναγωγείου». Γι' αυτό με τη συγκεκριμένη αίτηση ζητά «δε και πάλιν τας αγαθάς [...] συστάσεις» του Συλλόγου για να διορισθεί σε νέα «ισόβαθμον θέσιν».¹⁹

Επίσης, οι δασκάλες επανέρχονται με αίτησή τους στον ΣΔΕΓ ζητώντας νέα θέση εργασίας μετά από κάποιο χρονικό διάστημα, όταν δεν είναι ευχαριστημένες για διάφορους λόγους από το διορισμό τους ή όταν αντιμετωπίζουν κάποιο σοβαρό κατά την εκτίμησή τους πρόβλημα στη θέση στην οποία υπηρετούν και αναγκάζονται, ως εκ τούτου, να παραιτηθούν από αυτήν. Η Ευαγγελία Πέτσιου, λόγου χάριν, τον Αύγουστο του 1905 εξηγεί στην αίτησή της ότι ως αριστούχος αρσακειάδα διορίστηκε διευθύντρια στο παρθεναγωγείο Κερασούντος δύο χρόνια πριν. «Μη δυνηθείσα δε ένεκα του υγρού και ομιχλώδους μέρους» να συνεχίσει το έργο της, αναγκάστηκε να αποχωρήσει από εκεί και να χτυπήσει ξανά την πόρτα του

¹⁷ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 178/17.7.1895.

¹⁸ Τα συμβόλαια που συνομολογούσαν οι δασκάλες με τον ΣΔΕΓ ήταν ετήσια.

¹⁹ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.:248/5.8.1894.

Συλλόγου, προκειμένου να ζητήσει νέα διευθυντική θέση για το σχολικό έτος που θα ακολουθούσε.²⁰

Από όσα έχουμε εκθέσει φαίνεται πως στον ΣΔΕΓ δημιουργείται με τα χρόνια ένας κατάλογος, ένα είδος επετηρίδας διδασκαλισσών που ενδιαφέρονται να εργαστούν στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς.²¹ Το συμβούλιο του ΣΔΕΓ έχει, έτσι, τη δυνατότητα να ανατρέχει ανά πάσα στιγμή στην επετηρίδα, προκειμένου να αντλήσει το απαραίτητο διδασκαλικό προσωπικό για να καλύψει κενά των σχολείων που ο ίδιος συντηρεί ή/και αυτά που εμφανίζονται σε κοινότητες που ζητούν απλώς τη μεσολάβησή του. Την υπόθεση αυτή ενισχύει το περιεχόμενο της αίτησης της Βασιλικής Ψυχαλοπούλου. Γράφει η συγκεκριμένη δασκάλα το Δεκέμβριο του 1892, μετά την παρουσίαση της προϋπηρεσίας της: «[...] επιθυμούσα δε όπως και εν τη Δούλη και εν γένει τω απανταχού Ελληνισμώ προσφέρω τας σμικράς μου αλλά προθύμους υπηρεσίας, παρακαλώ τον Σεβαστόν Σύλλογον όπως με εγγράψη εν τοις βιβλίοις Αυτού και εν πρώτη ευκαιρία προτιμηθώ εις διορισμόν [...] είτε εν ιδίοις του Συλλόγου Σχολείοις, είτε εν Σχολείω οιασδήποτε κοινότητος [...]».²² Πρόκειται εδώ μάλλον για μεταφορά και έτσι χρησιμοποιούμε κι εμείς τους όρο επετηρίδα. Θέλουμε να δείξουμε ότι ο ΣΔΕΓ όφειλε ως μηχανισμός να έχει τέτοια οργάνωση που να του επιτρέπει να κινείται γρήγορα και αποτελεσματικά. Υπό την έννοια αυτή, δεν αποκλείεται καθόλου να υπήρχαν τα «βιβλία» στα οποία αναφέρεται η Βασιλική Ψυχαλοπούλου, ώστε ο Σύλλογος να είναι σε θέση με σχετική ευκολία να κατευθύνει τους διορισμούς με βάση τις ανάγκες των κοινοτήτων ή/και με βάση τις ανάγκες των διδασκαλισσών.

Συνοψίζοντας, το προβάδισμα στις προτιμήσεις των διδασκαλισσών για διορισμό φαίνεται ότι κατέχουν οι θέσεις του δημοσίου, ενώ στρέφονταν στις άλλες δυνατότητες –ιδιωτικά παρθεναγωγεία, ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κοινότητες της διασποράς– όταν τα δημόσια σχολεία δεν ήταν σε θέση να τις απορροφήσουν. Στο διάστημα, πάντως, των τριάντα πέντε ετών που μελετάμε, ορισμένες από τις δασκάλες αποφοίτους του Αρσακείου αποδεικνύονται πιο αποφασισμένες να αφήσουν πίσω τους –έστω και για ένα ορισμένο χρονικό

²⁰ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 170/1.8.1905.

²¹ Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει με τους δασκάλους, οι οποίοι αιτούνται θέση εργασίας από τον ΣΔΕΓ.

²² Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 438/14.12.1892.

διάστημα– το αναιμικό ελληνικό βασίλειο με τις εξίσου αναιμικές προοπτικές επαγγελματικής αποκατάστασης και να αναμετρηθούν με το «εξωτερικό» στην προσπάθειά τους να κερδίσουν τη ζωή τους.

Αναζήτηση θέσης στο «εξωτερικό» εξαιτίας «βαρυτάτων οικογενειακών περιστάσεων»

«Η ευσεβάστως υποφαινομένη, κάτοχος διπλώματος δευτεροβαθμίου διδασκαλίσσης, διδάξασα δ' εν δημοσίαις θέσεσιν εν τε Πειραιεί και αλλαχού, περιστοιχούμαι υπό βαρυτάτων οικογενειακών περιστάσεων, εις ας ο τε γλίσχος μισθός ενταύθα και ο κίνδυνος των μεταθέσεων και απολύσεων, αφ' ου δεν εσώθην εφέτος, δεν μοι επαρκούσιν όπως ανταποκριθώ. Εφ' ώ και παρακαλώ θερμώς το Σ.[εβαστόν] Συμβούλιον, όπως ευαρεστούμενον με συστήση εις τινα διδασκαλικήν θέσιν εις το εξωτερικόν και ενεργήση τον εν αυτή διορισμόν μου, υπισχνούμαι δ' ότι θέλω καταβάλει πάσαν δυνατήν προσπάθειαν όπως δικαιώσω εν περιπτώσει διορισμού μου πάσαν ευμενή υπέρ εμού σύστασιν του Συλλόγου».²³

Μέχρι τώρα, με οδηγό τις αιτήσεις διορισμού των διδασκαλισσών και ειδικότερα παρατηρώντας τις ημερομηνίες κατάθεσης καθώς και τις πληροφορίες που δίνουν για την προϋπηρεσία τους, οδηγηθήκαμε σε ορισμένα συμπεράσματα για την εποχή που κατέθεταν συνήθως τις αιτήσεις τους, τις επαγγελματικές δυνατότητες που τους ανοίγονταν, για την επανειλημμένη συνεργασία ορισμένων από αυτές με τον ΣΔΕΓ. Συνεχίζοντας τη μελέτη των αιτήσεων, θα εστιάσουμε στους λόγους τους οποίους επικαλούνταν για να στηρίξουν το αίτημά τους για διορισμό σε κοινότητες του «εξωτερικού». Συγχρόνως, θα επιχειρήσουμε να παρακολουθήσουμε ποια περιεχόμενα αποδίδονται σε διατυπώσεις όπως «οικογενειακές περιστάσεις», πόσο συχνά τις επικαλούνταν, πόσο συχνά διατύπωναν παράπονα για τους μισθούς και τις άδικες μεταθέσεις και απολύσεις· αν, με δυο λόγια, η Αυγουστίνα Κοκκίνη, η δασκάλα με την αίτηση της οποίας ανοίγουμε την αφήγησή μας εδώ, υπερβάλλει για να στηρίξει το αίτημά της ή αν, πράγματι, όσα αναφέρει ή κάποια από αυτά συνιστούν συνηθισμένες συνθήκες στη ζωή των διδασκαλισσών. Προσπαθούμε με αυτόν τον τρόπο να καταλάβουμε τους λόγους που ωθούσαν τις δασκάλες να ζητούν διορισμό στο εξωτερικό· ή ακόμη περισσότερο, να καταλάβουμε τους λόγους που

²³ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 319/10.9.1892.

ωθούσαν ορισμένες από αυτές να περάσουν ένα μεγάλο μέρος της ζωής τους, όπως δείχνει η προϋπηρεσία τους, μετακινούμενες· ή μήπως περιπλανώμενες; Προσπαθούμε, εντέλει, να καταλάβουμε τους όρους μέσα από τους οποίους το ατομικό μετατρέπεται σε συλλογικό και εντάσσεται στο ιστορικό του συμφραζόμενο.

Η Αυγουστίνα Κοκκίνη, λοιπόν, με τρόπο λιτό και περιεκτικό, στην αίτηση διορισμού που υποβάλλει στον ΣΔΕΓ παρουσιάζει τους λόγους για τους οποίους ζητά από το Σύλλογο «να ενεργήσει» το διορισμό της «εις τινά διδασκαλικήν θέσιν εις το εξωτερικόν»: βαρύτατες οικογενειακές περιστάσεις, γλίτσχος μισθός στην Ελλάδα και, επιπλέον, η δαμόκλειος σπάθη των μεταθέσεων και απολύσεων. Στους φακέλους με τις αιτήσεις διορισμού δε συναντάμε άλλη αίτηση της συγκεκριμένης δασκάλας. Δεδομένου, επίσης, ότι δεν έχουμε εντοπίσει, όπως ήδη εξηγήσαμε, κατάλογο διοριζομένων ανά έτος, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν ικανοποιήθηκε το αίτημά της ή αν είχε ευδοκιμήσει κάποιου είδους συνεργασία ανάμεσα σε κείνη και στον ΣΔΕΓ κάποια άλλη στιγμή.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ακολουθώντας το τυπικό των αιτήσεων-βιογραφικών, ξεκινά την αίτησή της παρουσιάζοντας το δίπλωμά της και το βαθμό στον οποίο αυτό την κατατάσσει.²⁴ Στη συνέχεια παρουσιάζει την προϋπηρεσία της, εξηγώντας ότι έχει υπηρετήσει σε δημόσια σχολεία στον Πειραιά και «αλλαχού», στοιχείο που μας κάνει να πιστεύουμε ότι είναι μάλλον απόφοιτος του διδασκαλείου Πειραιά. Στη διατύπωση της υπόθεσης αυτής οδηγεί η έλλειψη αναφοράς στο διδασκαλείο από το οποίο αποφοίτησε. Οι δασκάλες που είναι απόφοιτες του Αρσακείου το δηλώνουν από την αρχή.²⁵ Μετά την παρουσίαση της προϋπηρεσίας παρατίθενται, συνήθως, τα επιπλέον προσόντα που τυχόν διαθέτει η κάθε δασκάλα. Στην προκειμένη περίπτωση, η σιωπή της Αυγουστίνας Κοκκίνη, σχετικά με πρόσθετα προσόντα –δίπλωμα νηπιαγωγού, λόγου χάριν, γνώση γαλλικών, εργοχείρων ή ραπτικής– υποδηλώνει παντελή έλλειψή τους: έλλειψη που, εξάλλου, συμφωνεί με τη γενικότερη κατάσταση της δασκάλας, όπως αναδύεται από τη συγκεκριμένη αίτηση. Με άλλα λόγια, οι βαρύτατες οικογενειακές περιστάσεις στις

²⁴ Είναι «δευτεροβάθμιος» δασκάλα, συνεπώς όχι αριστούχος. Για την κατάταξη των δασκάλων κυρίως, δευτερευόντως και των διδασκαλισσών, σε «τάξεις» και βαθμούς βλ. Χ. Λέφας, *Η ιστορία της εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 168-197. Θα επανέλθουμε παρακάτω.

²⁵ Οι περισσότερες δασκάλες, οι αιτήσεις των οποίων απόκεινται στον ΣΔΕΓ, είναι απόφοιτες του Αρσακείου.

οποίες αναφέρεται αποτελούν τροχοπέδη στην απαραίτητη, ήδη, το 1892 διεύρυνση των επαγγελματικών προσόντων, όπως καταδεικνύουν οι δεκάδες αιτήσεις-βιογραφικά που έχουμε στη διάθεσή μας.

Η Αυγουστίνα Κοκκίνη, λοιπόν, δε φαίνεται να είναι απόφοιτος του Αρσακείου, δεν είναι αριστούχος, δεν έχει πρόσθετα επαγγελματικά προσόντα, αντιμετωπίζει οικογενειακά προβλήματα και σαν να μην έφταναν όλα αυτά, το καλοκαίρι του 1892 ο πανταχού παρών δυνητικός κίνδυνος της απόλυσης μετουσιώνεται σε δεινή πραγματικότητα. Χάνοντας τη δουλειά της, χάνει και το γλίσχρο μισθό, ο οποίος ούτως ή άλλως, δεν επαρκούσε, σύμφωνα με όσα γράφει, στην κάλυψη των οικογενειακών της αναγκών. Η αίτησή της κατατίθεται το Σεπτέμβριο του 1892 και απ' ό,τι δείχνουν τα πράγματα, αν δε μεσολαβήσει άμεσα ένας διορισμός, επιφυλάσσεται σε κείνη και την οικογένειά της ένας πολύ βαρύς και παρατεταμένος χειμώνας. Για όλους αυτούς τους λόγους «θερμοπαρακαλεί» το συμβούλιο του Συλλόγου –δεν αιτείται απλώς– να τη συστήσουν «εις τина διδασκαλικήν θέσιν εις το εξωτερικόν». Η Αυγουστίνα Κοκκίνη δεν μπορεί να ζητήσει διευθυντική θέση στις κοινότητες, όπως ζητούν πολλές από τις συναδέλφους της, όχι μόνον επειδή επείγεται εξαιτίας της απόλυσης και δεν έχει περιθώρια να διεκδικήσει μια θέση με περισσότερες αξιώσεις, αλλά και για όλα τα υπόλοιπα στοιχεία –τις ελλείψεις για την ακρίβεια– που συνθέτουν το βίο της, συνεκδοχικά και το βιογραφικό της. Γι' αυτό αρκείται να θερμοπαρακαλέσει, όπως επιβάλλει το επείγον του αιτήματός της, για μια οποιαδήποτε διδασκαλική θέση στο «εξωτερικό» και να υποσχεθεί, όπως επιβάλλει το τυπικό των αιτήσεων από συστάσεως γραφειοκρατίας, ότι θα καταβάλει κάθε προσπάθεια προκειμένου να δικαιώσει την ενδεχόμενη στήριξη του Συλλόγου προς το πρόσωπό της.

Η αίτηση της συγκεκριμένης δασκάλας δείχνει, κατά την εκτίμησή μας, ότι ο τρόπος με τον οποίον συντάσσονται οι αιτήσεις-βιογραφικά και το αίτημα που διατυπώνεται κάθε φορά είναι συνάρτηση διαφόρων παραγόντων. Τέτοιοι παράγοντες είναι η πίεση που δέχονται οι δασκάλες από τις συνθήκες ζωής τους, τα πρόσθετα προσόντα τους, ο βαθμός εξάντλησης των εργασιακών τους επιλογών στην Ελλάδα τη δεδομένη χρονικότητα, οι ελπίδες που διατηρούν για το άγνωστο· και ασφαλώς ο βαθμός της αποφασιστικότητας που διαθέτουν για να υπερνικήσουν τους φόβους που γεννά στην ψυχή τους το άγνωστο, το «εξωτερικό». Φοβούνται και

ελπίζουν συγχρόνως: αν και, προκειμένου να θωρακιστούν οι ίδιες και να θωρακίσουν ταυτόχρονα το αίτημά τους, αποσιωπούν το φόβο και δίνουν χώρο, ρητά ή υπόρρητα, στην ελπίδα. Η λειτουργία όλων αυτών των παραγόντων, σε συνδυασμό με τις εμφάνσεις ή τις αποσιωπήσεις τις οποίες επιβάλλουν στις δασκάλες οι παραπάνω παράγοντες, συγκροτούν ένα πολύ ενδιαφέρον πεδίο αναγνώσεων και ερμηνειών. Θα επιδιώξουμε να εξετάσουμε τα ίχνη που έχουν αποτυπωθεί στο πεδίο αυτό αρχίζοντας από τη διερεύνηση του περιεχομένου της διατύπωσης «οικογενειακές περιστάσεις», και θα συνεχίσουμε με τις αναφορές στους μισθούς, τις μεταβολές της υπηρεσιακής κατάστασης και με οτιδήποτε, γενικότερα, επιλέγουν να καταγράψουν στις αιτήσεις τους ως σημαίνον επιχείρημα για το διορισμό τους.

Σε ορισμένες περιπτώσεις αιτήσεων, όπως σε αυτή της Αυγουστίνας Κοκκίνη, το περιεχόμενο «των βαρυτάτων οικογενειακών περιστάσεων» παραμένει αδιευκρίνιστο. Διαθέτει ως διατύπωση, ωστόσο, στοιχεία ευγλωττίας μέσα στην ηθελημένη αποσιώπηση που υποκρύπτει. Ο υπερθετικός βαθμός του επιθέτου «βαρυτάτων», σε συνδυασμό με το νοηματικό και ηθικό βάρος του επιθέτου «οικογενειακές» και την αοριστία που περιέχει το ουσιαστικό «περιστάσεις», υπογραμμίζουν το επείγον του αιτήματος και συνάμα τη δύσκολη θέση στην οποία βρίσκεται το υποκείμενο της αίτησης, καθώς αναγκάζεται να θίξει ένα ζήτημα τόσο λεπτό όσο τα προβλήματα που ταλανίζουν μία οικογένεια. Επιλέγεται η συγκεκριμένη διατύπωση για να ενισχυθεί το αίτημα και να στοχεύσει απευθείας στο συναίσθημα των δεκτών, των συμβούλων του ΣΔΕΓ. Δεν προκύπτουν, ωστόσο, λόγοι από τα συμφραζόμενα, όπως δείξαμε ήδη, για να αμφισβητήσουμε την ειλικρίνεια της διατύπωσης.

Η Κωνσταντίνα Κασσαβέτη, επίσης, «απόφοιτος του εν Αθήναις διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας», η οποία μέχρι τη στιγμή που υποβάλλει την αίτηση διηύθυνε «το υπό την Υψηλήν Προεδρείαν και Προστασίαν της Πριγκηπίσσης Σοφίας Νηπιακόν Σχολείον», επικαλείται γενικά και αόριστα οικογενειακούς λόγους και συναρτά από αυτούς το αίτημά της. Γράφει: «[...] επειδή όμως ένεκα λόγων οικογενειακών πρόκειται να αναχωρήσωμεν εξ Αθηνών παρακαλώ τον καθ' Υμάς Σύλλογον, όπως ευδοκιμήση να με αποστείλῃ εἰς οἰονδήποτε Παρθεναγωγείον ἐξ ὧσων ὁ Σύλλογος διατηρεῖ εἰς τὸν ὑπόδουλον Ἑλληνισμόν καὶ ἀλλαγῶς ὡς διευθύντριαν ἢ δημοδιδασκάλισσαν, ὑποσχομένη να ἐκτελέσω τὸ καθήκον μου πρὸς

μόρφωσιν της νεολαίας της φίλης πατρίδος».²⁶ Και εδώ οι οικογενειακοί λόγοι παραμένουν στο σκοτάδι. Επιβάλλουν την αναχώρηση από την Αθήνα, συνακόλουθα και την απώλεια της μάλλον προνομιακής θέσης της, όπως δηλώνει η προϋπηρεσία της, της διεύθυνσης, δηλαδή, του «υπό την Υψηλήν Προεδρείαν και Προστασίαν της Πριγκηπίσσης Σοφίας Νηπιακού Σχολείου». Η συγκεκριμένη δασκάλα με άλλον τρόπο απ' ό,τι η Αυγουστίνα Κοκκίνη ή η Χρυσάνθη Χατζηπέτρου, που θα δούμε λίγο πιο κάτω, αναγκάζεται να ακολουθήσει το οικογενειακό πεπρωμένο και να αναζητήσει μέσω του ΣΔΕΓ θέση «εις οιονδήποτε Παρθεναγωγείον» στις ελληνορθόδοξες κοινότητες ή «αλλαχού». Η Κωνσταντίνα Κασσαβέτη φαίνεται ότι χρειάζεται να εργαστεί, γι' αυτό και διευρύνει τα όρια του αιτήματός της ζητώντας είτε διευθυντική είτε διδασκαλική θέση, οπουδήποτε θα μπορούσε ο ΣΔΕΓ να τη στείλει. Δε φαίνεται, όμως, από την άλλη να έχει ταλαιπωρηθεί από μια ξαφνική, πολιτικής φύσης ενέργεια, όπως η απόλυση της Αυγουστίνας Κοκκίνη, και οπωσδήποτε δε δηλώνει ότι ολόκληρη η οικογένειά της εξαρτάται από τον δικό της μισθό, όπως η Χρυσάνθη Χατζηπέτρου και αρκετές ακόμη.

Σε άλλες περιπτώσεις αιτήσεων δίνονται περισσότερα στοιχεία για τις «οικογενειακές περιστάσεις» ή ό,τι θα αποκαλούσαμε με άλλα λόγια οικογενειακές ανάγκες. Η Μαριγώ Καψούλη το 1890 αποφασίζει να μιλήσει για τις οικογενειακές της ανάγκες λίγο πριν το κλείσιμο της αίτησής της, ώστε να αποτελέσει η αναφορά της αυτή τη δυνατή, τελευταία εντύπωση και ταυτόχρονα επίκληση στο συναίσθημα των συμβούλων. Εξηγεί ότι η θέση που ζητά της είναι απολύτως απαραίτητη για τη συντήρηση του εαυτού της και των ηλικιωμένων γονέων της, των οποίων εμφανίζεται να είναι το μόνο στήριγμα: «...Δια ταύτης μου παρακαλώ υμάς, όπως τύχω θέσεως συμφερούσης προς τας ανάγκας μου έχουσα να διατηρώ επί πάντα τα προς του ζην αναγκαία τους γηραιούς γονείς μου και εμαυτήν...», δηλώνει και υπογράφει: «Ελαχίστη και ταπεινή εικοσιεπταετής διδασκάλισσα».²⁷ Λιγότερο καθαρά, όπως η Αυγουστίνα Κοκκίνη, η Βασιλική Ψυχαλοπούλου το 1892 αναφέρει ότι θέλει να προσφέρει «τας σμικράς αλλά προθύμους υπηρεσίας» της «εν τη Δούλη» και ζητά να προτιμηθεί με την πρώτη ευκαιρία «άτε έχουσα ισχυρούς οικονομικούς λόγους».²⁸ Δεν αποκαλύπτει πολλά, φροντίζει, όμως, να προσδώσει αντικειμενική αιτιολογία

²⁶ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 259/5.7.1896.

²⁷ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/3, α.π.: 220/26.7.1890.

²⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 438/14.12.1892.

στην αιτιολογική μετοχή «έχουσα» με την προσθήκη του μορίου «άτε».²⁹ Πρέπει να πιστέψουν οι σύμβουλοι πως έχει σοβαρούς οικονομικούς λόγους που την ωθούν να αναζητήσει την τύχη της στο «εξωτερικό». Γι' αυτό αντί για περισσότερα στοιχεία επιλέγει τη λεκτική προσθήκη δίπλα στη μετοχή που αιτιολογεί την απόφασή της να αναζητήσει εργασία εκτός Ελλάδας. Επιπλέον, αφού δεν αναφέρει στην αίτησή της ότι είναι ορφανή και από τους δύο γονείς και απολύτως μόνη στον κόσμο, υποθέτουμε ότι οι ισχυροί οικονομικοί λόγοι τους οποίους επικαλείται αφορούν τη συνδρομή ή την εξ ολοκλήρου στήριξη της οικογένειας καταγωγής της.³⁰

Η νεαρή Χρυσάνθη Χατζηπέτρου το 1909 είναι πιο αποκαλυπτική. Από την αρχή της αίτησής της τονίζει ότι η ίδια αποτελεί προστάτιδα «πενταμελούς οικογένειας ένεκα του αώρου θανάτου του πατρός» της, ο οποίος «εβύθισε» την οικογένειά της «εις φοβεράν οικονομικήν δυσχέρειαν».³¹ Για να κάνει ακόμη πιο γλαφυρή την περιγραφή της οικονομικής ανέχειας που επέφερε το γεγονός αυτό, συνεχίζει: «[...] ο θεός μόνον γνωρίζει πώς συντηρείται μία χήρα³² με τέσσερα ορφανά και μάλιστα εις Αθήνας μη έχουσα παρ' ουδενός συνδρομήν τινα...»³³ Καταλήγοντας, συμπληρώνει το αίτημά της ζητώντας από το ΔΣ του ΣΔΕΓ να συστήσει και τη μικρότερη αδερφή της σε θέση παρθεναγωγού στην Κάλυμνο, όπου η ίδια ευελπιστεί ότι θα εργαστεί ως νηπιαγωγός, ώστε να εργαστούν και οι δύο «εν τω αυτώ τόπω προς σωτηρίαν της δεινοπαθούς οικογενείας» τους. Θα σταθούμε λίγο περισσότερο στη συγκεκριμένη αίτηση, γιατί παρουσιάζει, κατά τη γνώμη μας, δύο ενδιαφέροντα στοιχεία που τη διαφοροποιούν ελαφρώς από την πλειονότητα των υπολοίπων αιτήσεων που μελετάμε εδώ. Πρόκειται για τη μετατόπιση των εμφάσεων και για το διπλασιασμό των αιτημάτων.

Από τη συγκεκριμένη αίτηση-βιογραφικό, που έχει περισσότερο τη μορφή επιστολής, προκύπτει ότι κατά το σχολικό έτος 1908-1909 η Χρυσάνθη Χατζηπέτρου

²⁹ Η χρήση του μορίου *άτε* στην αρχαία ελληνική, από το συντακτικό της οποίας αντλεί η καθαρεύουσα που χρησιμοποιούν τα υποκείμενα γραφής, δηλώνει αντικειμενική αιτία: αιτιολογία που θεωρείται πραγματική από τον ομιλητή. Το μόριο *ως* δηλώνει υποκειμενική αιτία: αιτιολογία που ισχύει κατά την άποψη του υποκειμένου του ρήματος και μεταφράζεται: επειδή κατά τη γνώμη μου, επειδή τάχα...

³⁰ Οι ορφανές ιδίως και από τους δύο γονείς το δηλώνουν, γιατί θεωρούν ότι αυτό ενδυναμώνει το αίτημά τους για εξεύρεση εργασιακής θέσης. Επίσης και οι έγγαμες δηλώνουν με κάποιον τρόπο την οικογενειακή τους κατάσταση, όπως θα δούμε παρακάτω.

³¹ Αρχείο ΣΔΕΓ, «Διορισμοί και συμβόλαια δασκάλων», 14/2, α.π.: 186/31.7.1909.

³² Η δασκάλα αναφέρεται στη μητέρα της.

³³ Τα αποσιωπητικά του κειμένου.

είχε εργαστεί ως νηπιαγωγός στη Λέρο. Η συνεργασία της όμως με την κοινότητα δεν επρόκειτο να συνεχιστεί για άγνωστους σε εμάς λόγους. Το ίδιο σχολικό έτος η μικρότερη αδερφή της καταφέρνει με την οικονομική συνδρομή του ΣΔΕΓ να ολοκληρώσει τις σπουδές της στο εξωτερικό διδασκαλείο της ΦΕ και να γίνει δασκάλα. Έτσι, με την επιστολή-αίτηση-βιογραφικό της η Χρυσάνθη Χατζηπέτρου ενημερώνει στην ουσία τον ΣΔΕΓ ότι η κοινότητα της Λέρου τη συνέστησε στην κοινότητα Καλύμνου, η οποία συμφώνησε να την προσλάβει με ετήσιο μισθό 50 τουρκικών λιρών. Συμπληρώνει επίσης ότι η κοινότητα Καλύμνου, πέρα από τη μεταξύ τους συμφωνία, πρόκειται να τη ζητήσει ονομαστικά και επίσημα είτε από τον ΣΔΕΓ είτε από την Αικατερίνη Λασκαρίδου. Συνάγουμε, επομένως, –γιατί δε διατυπώνεται ρητά, όπως συνηθίζεται στις αιτήσεις– ότι το κύριο αίτημά της είναι η μεσολάβηση του Συλλόγου προκειμένου να προσληφθεί και η μικρότερη αδερφή της ως δασκάλα από την κοινότητα Καλύμνου, ώστε με δύο μισθούς και με τα μισά έξοδα των δύο αδελφών διδασκαλισσών που θα μένουν και θα διδάσκουν στον ίδιο τόπο να σωθεί η «δεινοπαθής» οικογένειά τους.

Η Χρυσάνθη Χατζηπέτρου φαίνεται ότι είναι η μεγαλύτερη εργαζόμενη κόρη της οικογένειας, γι' αυτό με το θάνατο του πατέρα της περιήλθε σε εκείνη ο ρόλος της προστάτιδας. Έχει ήδη εξασφαλίσει τη θέση της στην Κάλυμνο και δε θεωρεί, ως εκ τούτου, αναγκαίο να αυτοπροσδιοριστεί στην αίτησή της προς τον ΣΔΕΓ, αναφέροντας πότε, με τι βαθμό και από πού απέκτησε το δίπλωμά της.³⁴ Αντίθετα, από την αρχή αποφασίζει να ανασηκώσει το πέπλο της αοριστίας το οποίο, όπως είδαμε, συχνά καλύπτει την οικογένεια και τα προβλήματα που αυτή αντιμετωπίζει, τονίζοντας, αναφερόμενη στη μητέρα της, πόσο δύσκολο είναι να αντιμετωπίσει τη ζωή μία χήρα με τέσσερα ορφανά στην Αθήνα χωρίς καμιά βοήθεια. Η έμφαση μετατοπίζεται στην περιγραφή της οικογενειακής κατάστασης, προκειμένου να αποδείξει πόσο άσχημη είναι και να επιτύχει την ικανοποίηση και του δεύτερου αιτήματος που συνάγουμε ότι διατυπώνει, να δουλέψει, δηλαδή, μαζί με την αδερφή της και πρώην υπότροφο του ΣΔΕΓ. Το πρώτο αίτημά της είναι: ο ΣΔΕΓ ή η Αικ. Λασκαρίδου να συγκατανεύσουν, όταν η κοινότητα της Καλύμνου τη ζητήσουν ονομαστικά ως νηπιαγωγό. Οι δύο νέες δασκάλες δε διαθέτουν σπουδαία

³⁴ Αφού στην αίτησή της αναφέρει ότι η κοινότητα Καλύμνου σκοπεύει να τη ζητήσει από την Αικατερίνη Λασκαρίδου ή τον ΣΔΕΓ, συμπεραίνουμε ότι έχει αποκτήσει το δίπλωμα της νηπιαγωγού από το Διδασκαλείο της Ενώσεως των Ελληνίδων.

προϋπηρεσία ούτε επιπλέον εφόδια, όπως δείχνει η οικογενειακή τους κατάσταση, γι' αυτό και η «προστάτις» Χρυσάνθη δεν κάνει αναφορά σε διευθυντική θέση.³⁵ Ζητά, όμως, κάτι εξίσου σημαντικό για εκείνη και την οικογένειά της, να διοριστεί μαζί με την αδερφή της, κάνοντας σαφές ότι εδώ πρόκειται για ζήτημα επιβίωσης, όχι απλώς για ζήτημα βιοπορισμού.

Είναι αρκετές ακόμη οι περιπτώσεις των διδασκαλισσών που δηλώνουν προστάτιδες οικογενείας. Η Μερóπη Μερκούρη, το 1910, ως «προστάτις οικογενείας» ζητά από τον ΣΔΕΓ να την υποστηρίξει προκειμένου να καταλάβει «θέσιν τινα διδασκαλίσσης εν Αθήναις ή εν τω εξωτερικώ».³⁶ «Προστάτις «οικογενείας», πολυμελούς μάλιστα, εξηγεί ότι είναι και η αρσακειάς Μαρία Αυλωνίτου, η οποία μόλις έχει αποφοιτήσει και ζητά, επίσης, την τοποθέτησή της «εν τινι θέσει εν τω εξωτερικώ».³⁷ «Ποθούσα να ανταποκριθώ εις τας ανάγκας της οικογενείας μου», γράφει στην αίτησή της η Μαύρα Μπον το 1909, απευθυνόμενη στον πρόεδρο του ΣΔΕΓ, «παρακαλώ ίνα ευαρεστούμενος μεριμνήσητε να μου εξευρεθή μικρά θέσις διδασκαλίσσης, επιμελητριάς ή βοηθού» σε παρθεναγωγείο του «εσωτερικού ή του εξωτερικού». Η Μαύρα Μπον, «άγαμος», είναι άλλη μία νέα κοπέλα που αναλαμβάνει να συντηρήσει τον εαυτό της και τη «γραιία» μητέρα της μετά το θάνατο του πατέρα της.³⁸ Μοναδική της ελπίδα οποιαδήποτε από τις παραπάνω θέσεις θα μπορούσε να της εξασφαλίσει ο Σύλλογος, δεδομένου ότι και τα εφόδιά της ακόμη είναι περιορισμένα, καθώς είναι απόφοιτος μόνο «της Α΄ τάξεως του Αρσακείου Διδασκαλείου».

Εκτός από τις δασκάλες που αυτοπροσδιορίζονται ως προστάτιδες οικογενείας και όσες, ενδεχομένως, είναι χωρίς να αυτοπροσδιορίζονται ως τέτοιες –όπως εικάζουμε για παράδειγμα για την Αυγουστίνα Κοκκίνη, που είδαμε παραπάνω–, θα παρουσιάσουμε σύντομα μία ακόμη περίπτωση. Το αρχειακό υλικό προέρχεται αυτή τη φορά από εγγραφή στα πρακτικά του ΔΣ της ΦΕ. Δεν εξετάζουμε, επομένως, εδώ την Ελπινίκη Καρακούση ως αυτοβιογραφούμενη με στόχο να βρει εργασία, αλλά το

³⁵ Η αλήθεια είναι ότι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τι ακριβώς έχει συμφωνήσει με την κοινότητα Καλύμνου. Πάντως, δεν κάνει αναφορά σε διευθυντική θέση στο πλαίσιο της επιστολής-αίτησης που έχουμε στη διάθεσή μας.

³⁶ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διορισμοί και συμβόλαια δασκάλων», 14/2, α.π.: 370/ 5.3.1910.

³⁷ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διορισμοί και συμβόλαια δασκάλων», 14/2, α.π.: 206/31.7.1912.

³⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διορισμοί και συμβόλαια δασκάλων», 14/2, α.π.: 235/18.8.1909. Στην αίτησή της δηλώνει ότι ο θάνατος του πατέρα της Νικολάου Μπον, αξιωματικού του ελληνικού στρατού, επειδή ήταν πρόωρος, τις άφησε «άνευ της παραμικράς συντάξεως».

αποτέλεσμα των ενεργειών της, όπως καταγράφεται από τα μέλη του ΔΣ της ΦΕ. Δεν γνωρίζουμε αν στην αίτησή της προς τους συμβούλους της ΦΕ η ίδια δηλώνει προστάτις οικογενείας· οι ενέργειές της, όμως, αυτό μαρτυρούν. Η Ελπινίκη Καρακούση μετά την ολοκλήρωση των σπουδών της στο Αρσάκειο ακολουθεί κύκλο μεταπτυχιακών σπουδών στη Γερμανία, στη Γαλλία και στην Ελβετία, με έξοδα της ΦΕ.³⁹ Το 1890, δασκάλα πια του Αρσακείου, ζητά από το σχολείο ως προκαταβολή των μισθών της το ποσό των 600 δρχ., προκειμένου να αποκαταστήσει την αδερφή της.⁴⁰ Το αίτημά της γίνεται δεκτό χωρίς να διατυπωθούν αντιρρήσεις από τα μέλη του ΔΣ. Το μόνο που καταγράφεται στα πρακτικά σε συνέχεια του αιτήματός της είναι με ποιον τρόπο θα αποπληρωθεί το δάνειο της δασκάλας. Τίποτα δε φαίνεται να προκαλεί έκπληξη στους συμβούλους της ΦΕ, πράγμα που, κατά την εκτίμησή μας, δηλώνει ότι το αίτημα της Ελπινίκης Καρακούση δεν είναι καινοφανές.

Ανάμεσα στις αιτήσεις διορισμού που υποβάλλονταν στον ΣΔΕΓ και από δασκάλους, εντοπίσαμε αυτήν του Σάββα Λυχνίδη. Η συγκεκριμένη αίτηση-βιογραφικό –παρακλήση, εντέλει– παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, γιατί μπορεί να συμβάλει πολλαπλά στην προσπάθειά μας να διερευνήσουμε το περιεχόμενο των «οικογενειακών περιστάσεων», των «προστατίδων οικογενείας», της «προστασίας» γενικότερα, καθώς και να αναδείξουμε το αλυτρωτικό συνεχές στο οποίο εγγράφεται η έρευνά μας. Το 1890, ο Σάββας Λυχνίδης, «Έλλην Μακεδών, μέλος του [...] Σεβαστού Συλλόγου» με τεσσαρακονταετή «εθνικήν υπηρεσίαν» σε διάφορα σημαίνοντα μέρη της Μακεδονίας, καταθέτει αίτηση στο ΔΣ του ΣΔΕΓ για εύρεση διδασκαλικής θέσης.⁴¹ Η περίπτωσή του μοιάζει με τις περιπτώσεις άλλων δασκάλων, καταγόμενων κυρίως από τη Μακεδονία κατά την περίοδο που κλιμακώνονται οι

³⁹ Κατά την περίοδο 1880-1913 η Ελπινίκη Καρακούση και η Φλωρεντία Φουντουκλή ήταν οι πρώτες –και μάλλον οι μόνες σε όλο το ερευνώμενο διάστημα– απόφοιτες της ΦΕ που πραγματοποίησαν ανώτερες σπουδές στη Δυτική Ευρώπη με έξοδα της Εταιρείας. Στόχος της ΦΕ ήταν η αξιοποίησή τους προς όφελος των σχολείων της. Διαβάζουμε στο βιβλίο πράξεων του ΔΣ της ΦΕ για την Ελπινίκη Καρακούση: «αποπερατώσασα σπουδάς εν Γερμανία ζητά άδειαν μεταβάσεως εις Γαλλίαν, Ελβετίαν. Δεκτή έως ολοκληρώσεως της τριετίας της». Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά συνεδριάσεων ΔΣ της ΦΕ, 13.1.1888. Η Ελπινίκη Καρακούση, εκτός από το Αρσάκειο, εργάστηκε στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επίσης έφτασε μέχρι την ανώτερη βαθμίδα της εκπαιδευτικής διοικητικής ιεραρχίας, αφού χρημάτισε και επιθεωρήτρια των σχολείων θηλέων. Βλ. και Σταυρούλα Λυκιαρδοπούλου-Κονταρά, «Οι (άγνωστες) Διευθύντριες του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης Ελπινίκη Καρακούση και Σταματίνα Καζαντζή», *Αιολικά Χρονικά*, ΙΒ (2010), σ. 37-43.

⁴⁰ Αρχείο Φ.Ε., Πρακτικά συνεδριάσεων Δ.Σ. της Φ.Ε., 16.5.1890.

⁴¹ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2 α.π.: 542/20.5.1890.

εθνικές εντάσεις στην περιοχή. Το ενδιαφέρον μας, ωστόσο, ελκύει η παρουσίαση της κατάστασης που αντιμετωπίζει ο δάσκαλος, σε συνδυασμό με τα στοιχεία που μας δίνει για την κόρη του. Από την αίτησή του θα επιχειρήσουμε να αντλήσουμε ορισμένες έμμεσες πληροφορίες για την επίσης δασκάλα κόρη του και τη διαδικασία μέσα από την οποία αναδεικνύεται προστάτις οικογένειας. Ας ρίξουμε μια ματιά.

Ο Σάββας Λυχνίδης, λοιπόν, από την Αχρίδα, έχει σπουδάσει την κόρη του δασκάλα στο Παρθεναγωγείο Παλλάς, στην Κωνσταντινούπολη. Εκείνη, ήδη μία δεκαετία πριν ο πατέρας της καταθέσει τη συγκεκριμένη αίτηση, εργάζεται, έχοντας στο μεταξύ αναλάβει διαδοχικά τη διεύθυνση των Παρθεναγωγείων Μεγαρόβου, Κορυτσάς, Μοσχοπόλεως κ.ά. Το διάστημα, όμως, αυτό συμπίπτει με την έναρξη των διώξεων σε βάρος του από τις οθωμανικές αρχές, ως συνέπεια του γενικότερου «τουρκικού καταδιωγμού κατά παντός», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στην αίτησή του. Σύμφωνα πάντα με όσα γράφει, όχι μόνο του επιβλήθηκε, μεταξύ άλλων, βαριά ποινή κάθειρξης αλλά, αναπόφευκτα, έμεινε χωρίς δουλειά και βρέθηκε στη δυσάρεστη θέση να ζει «καταβιβρώσκων τον γλίσχρον μισθόν του μόνου τέκνου» του και μοναδικού μέλους της «οικογενείας» του, της κόρης του. Γι' αυτό καταθέτει αίτηση στον ΣΔΕΓ ζητώντας τη βοήθεια του ΔΣ ώστε να διοριστεί –να ξαναδουλέψει δηλαδή μετά από χρόνια υποχρεωτικής αργίας–, κατά προτίμηση μαζί με την κόρη του εκτός «Νομού Μοναστηρίου», όπου θεωρεί ότι είναι «προγραμμαμένος».

Στην υποθετική περίπτωση που επιχειρούσαμε να αλλάξουμε το υποκείμενο που συντάσσει και καταθέτει την αίτηση και στη θέση του πατέρα βάζαμε την κόρη, θα μπορούσαμε να φανταστούμε, βάσει όσων έχουμε παρουσιάσει μέχρι τώρα, το περιεχόμενο που θα έπαιρναν στην προκειμένη περίπτωση οι βαρύτερες οικογενειακές περιστάσεις τις οποίες θα επικαλείτο η δασκάλα: αυτοσυντήρηση και συντήρηση ηλικιωμένου γονέα, ο οποίος, επιπλέον, έχει υποφέρει τα μέγιστα ως απόρροια των υπηρεσιών που πρόσφερε στην πατρίδα του. Ας μείνουμε, όμως, σε ό,τι καταθέτει ο ίδιος ο δάσκαλος σε άλλο σημείο της αίτησής του: ότι, δηλαδή, τον ζει η κόρη του με το μισθό της, της οποίας επιπλέον με αυτόν τον τρόπο καταστρέφεται «το μέλλον της αποκαταστάσεως».

Αν και η περίπτωση Λυχνίδη εκτυλίσσεται εξ ολοκλήρου μέσα στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ωστόσο διατηρεί οργανική σχέση με τις περιπτώσεις των διδασκαλισσών και των οικογενειών τους που κατάγονται από το ελληνικό

κράτος, καθώς στοιχείο συνάρθρωσής τους αποτελεί ο ΣΔΕΓ και το πλέγμα των σκοπών που, με ιδιαίτερη μάλιστα ένταση, υπηρετεί στη Μακεδονία. Με άλλα λόγια, το «εδώ» και το «εκεί» είναι εγγεγραμμένα στο συνεχές του αλυτρωτισμού. Έτσι η κόρη Λυχνίδη με το διδασκαλικό της μισθό κερδίζει τη ζωή της και συντηρεί τον πατέρα της. Ένα νέο –σε σχέση με όσα μέχρι τώρα έχουμε παρουσιάσει– και πολύ ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι η προστασία, στην περίπτωση Λυχνίδη, προσφέρεται από την κόρη προς τον πατέρα, ενώ ο ίδιος όχι μόνο βρίσκεται στη ζωή αλλά δηλώνει ικανός προς εργασία και με μακρά εργασιακή εμπειρία στο διδασκαλικό επάγγελμα. Θα επανέλθουμε, όμως, στο ζήτημα της προστασίας, αφού ολοκληρώσουμε την παρουσίαση των αιτήσεων που επιλέξαμε.

Διαφορετική περίπτωση, από όσες εξετάσαμε ως τώρα, αποτελεί η Σμαράγδα Μουσκάτ, το γένος Κουκουλά, η οποία στην αίτησή της του 1899 εξηγεί ότι, αφού παντρεύτηκε τον Ιωσήφ Μουσκάτ, υπάλληλο της Γαλλικής Εκμεταλλευτικής Εταιρίας, παραιτήθηκε του «επαγγέλματός» της. «Αλλά», συνεχίζει, «μήτηρ γενομένη τριών τέκνων δια του γλίσχρου μισθού του συζύγου μου δεν δύναμαι να διαθρέψω και αναπτύξω ταύτα, άτε της κωμοπόλεώς μας εστερουμένης των προς τούτων προσφόρων διδακτηρίων».⁴² Το μόριο άτε έρχεται και πάλι, όπως επισημάναμε και στην περίπτωση της αίτησης της Βασιλικής Ψυχαλοπούλου, να υπογραμμίσει την αλήθεια των γραφομένων της δασκάλας, προκειμένου να ικανοποιηθεί το αίτημά της, να διοριστεί, δηλαδή, «εις τινα κοινότητα του Ελληνισμού».⁴³

⁴² Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 112/28.6.1899.

⁴³ Κατά το 19^ο αιώνα επικρατούσε η αντίληψη ότι οι δασκάλες έπρεπε να σταματήσουν να εργάζονται μετά το γάμο. Η Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου γράφει ότι το 1874 το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως στέλνει στους νομάρχες της χώρας ειδική εγκύκλιο «Περί των υπανδρευομένων δημοδιδασκαλισσών», στην οποία διαβεβαιώνει τους πολίτες ότι στις έγγαμες δασκάλες βρίσκει κανείς πολύ περισσότερα εχέγγυα «προς ηθοποίησιν της κοινωνίας» και γι' αυτό τις προτιμά. Την αντίδραση του υπουργείου κινητοποίησε αναφορά κατοίκων του Αγρινίου του ίδιου έτους, βάσει της οποίας η δασκάλα του σχολείου τους, εξαιτίας του γάμου της δεν θεωρείτο πια κατάλληλη για τη δουλειά της. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 173. Η Καλλιρρόη Παρρέν το 1888 αρθρογραφεί υπέρ του δικαιώματος των έγγαμων διδασκαλισσών να δουλεύουν και μετά το γάμο τους. Αφορμή αποτέλεσε βιαιοπραγία σε βάρος παντρεμένης δασκάλας στη Σκόπελο από το δήμαρχο της πόλης. Ο δήμαρχος ανακοίνωσε στη δασκάλα μέσα στην τάξη την απόφαση του δημοτικού συμβουλίου να την παύσει επειδή ήταν παντρεμένη. Εκείνη αντέδρασε και τότε της επιτέθηκε. Η Παρρέν αποδίδει τέτοιου τύπου ενέργειες περισσότερο στο σύστημα πολιτικής διαπλοκής και λιγότερο στο σκανδαλισμό που υποτίθεται ότι προκαλούσε η εικόνα της παντρεμένης δασκάλας. Ζητά μάλιστα την παρέμβαση του υπουργείου

Με όσα μας «λένε» στις αιτήσεις τους οι δασκάλες και ο δάσκαλος από τη Μακεδονία μας βοηθούν να αντιληφθούμε τα περιεχόμενα που αποδίδουν στις οικογενειακές περιστάσεις/ανάγκες. Οι περισσότερες από τις δασκάλες αυτές είναι απόφοιτες των διδασκαλείων της ΦΕ. Παρατηρούμε, όμως, ότι –με πολύ μικρότερη είναι η αλήθεια συχνότητα– προσφεύγουν στον ΣΔΕΓ και απόφοιτες άλλων διδασκαλείων θηλέων και συγκεκριμένα του Διδασκαλείου των Νηπιαγωγών της Ενώσεως των Ελληνίδων, του Διδασκαλείου Πειραιά ακόμη και του Αμαλίου Ορφανοτροφείου, όπως θα δούμε λίγο παρακάτω. Επιπλέον, κατάγονται από το ελληνικό κράτος και ζητούν από τον ΣΔΕΓ να τις διορίσει στο «εξωτερικό», για να μπορέσουν να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες της ζωής τους, όποιες κι αν είναι αυτές. Ας δούμε, επομένως, πιο συστηματικά τις αιτήσεις τους.

Οι σπουδές των παιδιών, σε συνδυασμό με το γλίσχρο μισθό του υπαλλήλου της Γαλλικής Εκμεταλλευτικής Εταιρείας συζύγου της και την έλλειψη «προσφώνων» διδακτηρίων στο Λαύριο, αποτελούν για τη Σμαράγδα Μουσκάτ το κίνητρο να επανέλθει στον επαγγελματικό στίβο, τον οποίον εγκατέλειψε όταν παντρεύτηκε. Είτε επειδή είναι δύσκολο να διοριστεί σε δημόσια ή/και ιδιωτική θέση στην Ελλάδα –δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν το είχε επιχειρήσει πριν απευθυνθεί στον ΣΔΕΓ– είτε επειδή θεωρεί ότι ο μισθός θα είναι υψηλότερος εκτός Ελλάδας, ζητά διδασκαλική θέση «εις τина κοινότητα του Ελληνισμού». Η Σμαράγδα Μουσκάτ είναι από τις ελάχιστες δασκάλες που στην αίτησή τους προς τον ΣΔΕΓ δηλώνουν ρητά ότι είναι έγγαμες, Ίσως αποτελεί τη μοναδική περίπτωση κατά την οποία το περιεχόμενο των

τονίζοντας πως δεν έχει δικαίωμα να απολύει ο δήμος τις δασκάλες που αυτό διορίζει. Καλλιρρόη Παρρέν, «Επιθέσεις και στραγγαλισμοί κατά διδασκαλισσών», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 47, 31.1.1888. Προκύπτει, συνεπώς, ότι δεν απαγορευόταν με νόμο ο διορισμός των έγγαμων διδασκαλισσών στην Ελλάδα. Αντίθετα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην περιοχή της Σλοβενίας οι δασκάλες έδιναν όρκο αγамίας. Αν παντρεύονταν ήταν νομικά υποχρεωμένες να εγκαταλείψουν εθελοντικά τη θέση τους. Branko Šuštar, “The role of Catholic oriented women teachers in Slovenia”, στο Σιδηρούλα Ζιόγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 83. Αυτό ίσχυε στη Γαλλία και σε άλλες χώρες. Η συζήτηση πάντως στην Ελλάδα για το αν πρέπει να διορίζονται οι παντρεμένες δασκάλες ή όχι συνεχίζεται και στο μεσοπόλεμο. Το 1931 το Υπουργείο Παιδείας ανακοινώνει την προετοιμασία νομοσχεδίου σύμφωνα με το οποίο οι παντρεμένες δασκάλες θα έπρεπε να αποχωρούν υποχρεωτικά στη 15ετία. Το νομοσχέδιο, όμως, αποσύρεται σύντομα λόγω του υψηλού κόστους σε δαπάνες συντάξεων που θα είχε η εφαρμογή του. Έφη Αβδελά, «Η θέση της δασκάλας, λόγοι και αντίλογοι σε ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό*, 3 (1988), σ. 51.

«οικογενειακών περιστάσεων» τόσο ρητά αναφέρεται στις ανάγκες της νέας οικογένειας, αυτής που προκύπτει από γάμο, και όχι στην οικογένεια καταγωγής.⁴⁴

Αντίθετα, οι υπόλοιπες αιτήσεις που παρουσιάσαμε, καθώς και η πλειονότητα των αιτήσεων που διαθέτουμε, υποδεικνύουν άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα ότι οι δασκάλες που τις υποβάλλουν δεν είναι έγγαμες.⁴⁵ Έτσι, η Μαριγώ Καψούλη, με προσόν την πλούσια προϋπηρεσία της σε σχολεία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων, ζητά νέο διορισμό στο «εξωτερικό» σε διευθυντική θέση, αφού με τη δουλειά της συντηρεί τον εαυτό της και τους γονείς της. Η Χρυσάνθη Χατζηπέτρου, με εμπειρωμένο μέσα της το ρόλο της προστάτιδας της οικογένειάς της, καταστρώνει επιτελικό σχέδιο βάσει του οποίου ζητά, πέρα από την οριστικοποίηση του δικού της διορισμού, το διορισμό της αδερφής της στην ίδια με αυτήν κοινότητα για να μπορέσουν με τους δύο μισθούς και τον περιορισμό των εξόδων τους να σώσουν τη μητέρα και τα μικρότερα αδέρφια από το φάσμα της ανέχειας· και, αν τα καταφέρουν στο μέλλον –γιατί όχι;– να τα σπουδάσουν κιόλας.⁴⁶ Η Μαύρα Μπον, προκειμένου να συντηρήσει τον εαυτό της και τη «γραία μητέρα» της, έχει ακόμη λιγότερες απαιτήσεις ως προς τη θέση την οποία αιτείται, αφού έχει μόλις τελειώσει την Α΄ τάξη του διδασκαλείου· παρακαλεί ακόμη και για θέση επιμελήτριας ή βοηθού. Η Ελπινίκη Καρακούση, ζητώντας από το ΔΣ της ΦΕ προκαταβολή των μισθών τεσσάρων μηνών, συνάπτει στην ουσία με τους εργοδότες της ένα δάνειο για να προικίσει την αδερφή της. Τέλος, η κόρη Λυχνίδη –από τις πιο πρωτότυπες περιπτώσεις που μελετάμε– συντηρεί τον πατέρα της, ο οποίος δεν είναι ανίκανος προς εργασία αλλά πολιτικά/εθνικά διωκόμενος.

Όσες από τις δασκάλες επιλέγουν να δομήσουν την αίτησή τους στη βάση των οικογενειακών αναγκών και, συγχρόνως, θεωρούν σκόπιμο να δώσουν περισσότερες διευκρινίσεις για το είδος και την ένταση των αναγκών αυτών, μας δίνουν την ευκαιρία να διαπιστώσουμε ότι την περίοδο που εξετάζουμε είναι παγιωμένη η

⁴⁴ Δεδομένου ότι δεν έχουμε εντοπίσει άλλη αίτηση ή οποιοδήποτε στοιχείο σχετικό με τη Σμαράγδα Μουσκάτ, είναι δύσκολο να απαντήσουμε στο τι θα γίνει με το σύζυγο και τα παιδιά της στην περίπτωση που ο ΣΔΕΓ τη διορίσει σε σχολείο του «εξωτερικού».

⁴⁵ Για την οικογενειακή τους κατάσταση βλ. και Μαρία Πρέκα, «Αρσακειάδες δασκάλες (1880-1913): ρητές και άρρητες οικογενειακές διαδρομές», στο Γλαύκη Γκότση, Νίκη Διαλέτη, Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία: αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Μπαχάρας, Αθήνα, υπό έκδοση.

⁴⁶ Δεν προκύπτει από το συγκεκριμένο τεκμήριο ότι υπάρχει σκέψη για σπουδές των μικρότερων αδερφιών αλλά είναι συνήθης πρακτική.

πρακτική να αναλαμβάνουν τα ηνία της οικογένειάς τους οι ίδιες στις περιπτώσεις που δεν υπάρχουν αρσενικά μέλη ικανά για εργασία. Αναλαμβάνουν τα οικονομικά βάρη της, εκπονούν στρατηγικές επιβίωσης, σχεδιάζουν, εκτελούν ως προστάτιδες στη θέση του πατέρα, που συνήθως είναι φυσικά απών. Φαίνεται, λοιπόν, ότι συγκροτείται μία τυπολογία αιτήσεων, αυτή των προστάτιδων οικογενειών. Πρόκειται για εκτεταμένη τυπολογία, η οποία μας βοηθά να τεκμηριώσουμε ότι η ανάγκη του βιοπορισμού –όχι σπάνια, όπως βλέπουμε, και η ίδια η ανάγκη της επιβίωσης– οδηγεί τις δασκάλες στη λήψη της απόφασης να διεκδικήσουν διδασκαλική θέση στο «εξωτερικό».⁴⁷

Θα μπορούσε, βέβαια, να ισχυριστεί κανείς ότι οι δασκάλες που βασίζουν το αίτημά τους στις επείγουσες ανάγκες της οικογένειάς τους –είτε δίνουν γι' αυτές περισσότερες διευκρινίσεις είτε όχι– επιδιώκουν απλώς να ενισχύσουν το αίτημά τους με ένα επιχειρήμα πολύ ισχυρό. Δύσκολα αμφισβητούνται, συνήθως, από οποιονδήποτε οι ανάγκες αυτές. Την υπό εξέταση περίοδο, όμως, πραγματικά αφθονούν οι λόγοι που θα μπορούσαν να διασαλέψουν την οικονομική αναπαραγωγή οικογενειών προερχόμενων από τα ποικιλόμορφα αστικά στρώματα –απ' όπου κατάγονται οι περισσότερες δασκάλες– με την ξαφνική απώλεια του πατέρα-προστάτη. Οικονομικές κρίσεις –διεθνείς και εγχώριες–, ασταθές πολιτικό σκηνικό που επιδεινώνει τα αποτελέσματά τους, πολεμικές αναμετρήσεις διαφόρων εντάσεων, οι οποίες αποδεκατίζουν τα άρρενα μέλη των οικογενειών, συνθέτουν την ύπαρξη ολόκληρου το ελληνικού κράτους και επηρεάζουν μεγάλο μέρος του πληθυσμού του.

Έτσι, χωρίς να μπορούμε, ασφαλώς, να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ότι ορισμένες φορές οι οικογενειακές ανάγκες υπερπροβάλλονται, θεωρούμε ότι η γενική συνθήκη είναι τέτοια που μας επιτρέπει να πιστέψουμε ότι τις περισσότερες φορές αυτά που γράφουν οι δασκάλες στις αιτήσεις τους ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Σε κάθε περίπτωση, οι αιτήσεις των διδασκαλισσών δε φαίνεται να

⁴⁷ Η ιστορική έρευνα δείχνει ότι δασκάλες που αναλαμβάνουν τα οικονομικά βάρη των οικογενειών τους υπάρχουν και στο Μεσοπόλεμο. Τότε οι δασκάλες, αντικρούοντας τα επιχειρήματα κατά της θεσμοθετημένης πλέον ισομισθίας τους με τους δασκάλους, τονίζουν ότι οι περισσότερες εργάζονται από οικονομική ανάγκη για να θρέψουν την οικογένειά τους. Σπάνια κατορθώνουν να αποταμιεύσουν, γι' αυτό και δεν παντρεύονται εύκολα, γιατί δεν έχουν προίκα. Αλλά ακόμη και αν παντρευτούν, συνήθως συνεχίζουν να δουλεύουν από ανάγκη. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 176. Για το Μεσοπόλεμο, βέβαια, κάτι τέτοιο δεν είναι περίεργο, καθώς έχουν υπάρξει ποικίλες αλλαγές.

παρουσιάζουν αντιφάσεις που θα πρόδιδαν μία εσκεμμένα αναληθή υπερπροβολή «των οικογενειακών περιστάσεων», με μόνο στόχο την επίκληση στο συναίσθημα των συμβούλων. Θεωρούμε, ότι οι διατυπώσεις τους παραπέμπουν, πράγματι, σε σοβαρές οικογενειακές και οικονομικές δυσχέρειες, που προκαλούν στις δασκάλες μεγάλης έντασης ψυχική αναστάτωση και τις τοποθετούν σε ό,τι με σημερινούς όρους θα ονομάζαμε καθεστώς επισφάλειας.

Συνεχίζοντας τη διερεύνηση της εσωτερικής λογικής των αιτήσεων-βιογραφικών, διαπιστώνουμε ότι το αίτημα που διατυπώνουν βρίσκεται σε σχέση αλληλεξάρτησης με όλα τα υπόλοιπα στοιχεία που συνθέτουν το βιογραφικό τους. Όλες, πλην της Μαριγώς Καψούλη, ζητούν να διοριστούν «εις θέσιν τινα» και οπουδήποτε. Η Μαύρα Μπον, μάλιστα, ετοιμάζεται να εγκαταλείψει το διδασκαλείο του Αρσακείου πριν την ολοκλήρωση των σπουδών της και είναι διατεθειμένη να δουλέψει ως επιμελήτρια και βοηθός δασκάλας, θέση που θα της απέφερε σημαντικά μικρότερα έσοδα από τη θέση δασκάλας. Γιατί να λάβει μία τέτοια απόφαση, αν πράγματι αυτή και η μητέρα της δεν αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα επιβίωσης μετά θάνατο του πατέρα της; Οι δασκάλες, αν δεν μπορούσαν να αποκτήσουν πρόσθετα εφόδια, πάσχιζαν, έστω και με χίλιες στερήσεις, να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους, ακριβώς για να εξασφαλίσουν τουλάχιστον το βασικό εφόδιο: το διδασκαλικό δίπλωμα.⁴⁸

«Πλην ολίγων εξαιρέσεων, αι διδασκάλισσαι προέρχονται εξ οικογενειών, των οποίων τα άρρενα μέλη, εάν υπάρχωσι, δεν επαρκούν προς συντήρησιν εαυτών και των θηλέων του οίκου μελών. Μετά πολλών στερήσεων κατορθούσαι να περατώσωσι τας τάξεις των διδασκαλείων λαμβάνουν ως εφόδιον εν δίπλωμα και ωχυρωμένοι με αυτό [...] αρχίζουν να εκλιπαρούν την εξεύρεσιν θέσεως ανεκτής», γράφει η Ελένη Μπουκουβάλα το 1902.⁴⁹ Στις αιτήσεις που παρακολουθήσαμε τα πράγματα είναι

⁴⁸ Θυμίζουμε εδώ την περίπτωση της Σοφίας Χατζοπούλου, υποτρόφου του ΣΔΕΓ, που αναλύσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η Σοφία Χατζοπούλου, όταν βρέθηκε σε παρόμοια θέση με αυτήν της Μαύρας Μπον –η οικογένειά της κι εκείνη έφτασαν πρόσφυγες στην Αθήνα από τη Θεσσαλονίκη, ο πατέρας της αναγκάστηκε να μεταναστεύσει στην Αμερική, η ίδια, η μητέρα της και ο μικρότερος αδερφός της επιβίωσαν με μεγάλη δυσκολία, ενώ της έμενε ακόμη ένα έτος σπουδών στο εξωτερικό διδασκαλείο της ΦΕ–, ζήτησε την οικονομική στήριξη του ΣΔΕΓ με το επιχείρημα ότι το διδασκαλικό δίπλωμα συνιστούσε το μόνο βιοποριστικό μέσο για εκείνη και ολόκληρη την οικογένειά της.

⁴⁹ Ελένη Μπουκουβάλα, «Μαρτυρολόγιον των διδασκαλισσών. Αναμνήσεις εκ της επιθεωρήσεως σχολείων θηλέων», *Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, έτος Α' (1901-1902),

ακριβώς έτσι: η Αυγουστίνα Κοκκίνη *θερμοπαρακαλεί* –δύο τόνους πιο πάνω από το υπηρεσιακό *αιτείται* και έναν τόνο πιο κάτω από το *εκλιπαρεί*–, η Κωνσταντίνα Κασσαβέτη και η Μαριγώ Καψούλη *παρακαλούν* για μια θέση. Ο Σάββας Λυχνίδης *παρακαλεί* να διοριστεί ο ίδιος, για να μην επιβαρύνει άλλο την κόρη του. *Παρακαλούν, θερμοπαρακαλούν, εκλιπαρούν* για μια διδασκαλική θέση, οπουδήποτε.

Ένα επιπλέον σημαίνον, κατά την ανάγνωσή μας, στοιχείο, ενδεικτικό της λογικής αλληλουχίας που διερευνούμε, είναι η έλλειψη πρόσθετων εφοδίων που χαρακτηρίζει τις δασκάλες με τις οποίες μόλις «συνομιλήσαμε». Αρκετές δασκάλες επιδιώκουν συνειδητά και συστηματικά να διευρύνουν τα εφόδιά τους προς όποια κατεύθυνση εκτιμούν ότι θα τις βοηθήσει να γίνουν πιο ανταγωνιστικές, καθώς αντιλαμβάνονται ότι το δίπλωμα της δασκάλας από το Αρσάκειο μοιάζει πλέον, απλώς, με ένα αξιοπρεπές σημείο εκκίνησης για τη σταδιοδρομία τους. Έχει πάψει προ πολλού να είναι το άλφα και το ωμέγα. Η έλλειψη, επομένως, πρόσθετων προσόντων που χαρακτηρίζει τις συγκεκριμένες δασκάλες σε μεγάλο βαθμό αποδίδεται, κατά την εκτίμησή μας, στις πιεστικές ανάγκες που αντιμετωπίζουν ως προστάτιδες των οικογενειών τους, σε συνδυασμό με τα παρατεταμένα διαστήματα ανεργίας, τους ανεπαρκείς μισθούς κ.λπ. Ο βιοπορισμός, συχνά η ίδια η επιβίωση, συνθήκες επαχθείς ούτως ή άλλως, γίνονται επαχθέστερες, όταν δεν αφορούν μόνο τις δασκάλες αλλά και τις οικογένειές τους, πολυμελείς πολλές φορές, και λειτουργούν αποτρεπτικά στην ατομική μορφωτική επένδυση.

Αντίστοιχα, ένα ακόμη πεδίο της ζωής των διδασκαλισσών που επηρεάζεται από το βάρος των οικογενειακών ευθυνών που εναποτίθεται στους ώμους τους είναι αυτό της προσωπικής τους ζωής. Εδώ αντί άλλων υποθέσεων επανερχόμαστε στην αγωνία του δασκάλου Σάββα Λυχνίδη για την καταστροφή της μελλοντικής «αποκαταστάσεως» της κόρης του, αφού αντί να φροντίζει να φτιάξει τη δική της ζωή είναι υποχρεωμένη να συντηρεί εκείνον. Τέλος, ας θυμηθούμε την Ελπινίκη Καρακούση, τη μόνη δασκάλα από όσες παρουσιάσαμε στην τυπολογία των προστάτιδων, η οποία έχει να επιδείξει ανώτερες σπουδές και σταδιοδρομία που

Αθήνα, εκδότες Υιοί Ανέστη Κωνσταντινίδου, σ. 73-86, στο Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910) – ένα ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 504.

έφτασε στο ανώτατο δυνατό επίπεδο, και η οποία συνήψε με τη ΦΕ το δάνειο προκειμένου να προικίσει την αδερφή της. Η ίδια δεν ήταν παντρεμένη.

Το 1890, η Αικατερίνη Παρασκευά, «διδάσκαλος έχουσα πτυχίον τρίτης τάξεως και υπηρετήσασα εις διάφορα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, ήδη δε ούσα διαθέσιμος», παρακαλεί με την αίτησή της τον πρόεδρο του ΣΔΕΓ να της χορηγήσει «θέσιν τινα εν τω εξωτερικώ». ⁵⁰ Με αυτόν τον τρόπο, συνεχίζει η δασκάλα, ο Σύλλογος θα έχει ευεργετήσει «κόρην απροστάτευτον μεν, πρόθυμον όμως να φανή αξία της αποστολής ταύτης υπό τε την ηθικήν έποψιν και τη διδασκαλική ικανότητι». Η Μαρία Σωτηροπούλου, από την άλλη, κόρη «του Διδασκάλου Θ. Σωτηροπούλου», όπως γράφει στην αρχή της αίτησής της, «ορφανή και άνευ προστασίας ούσα», έγινε δεκτή «τη αρωγή» του Συλλόγου στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο, από όπου αποφοίτησε το 1888. ⁵¹ Το καλοκαίρι του 1892, λίγο πριν υποβάλει την αίτησή της στον ΣΔΕΓ, απέκτησε με «βαθμόν Άριστα» το πτυχίο της δασκάλας των εργοχείρων, αφού έλαβε μέρος στις προβλεπόμενες από το νόμο εξετάσεις. Έχει, επομένως, τη δυνατότητα τη δεδομένη χρονική στιγμή, με το δίπλωμά της ανά χείρας, να «καταφύγει» πάλι στον ΣΔΕΓ. Ζητά την προστασία του, παρακαλώντας τον θερμά να της προσφέρει τη βοήθειά του, διορίζοντάς την «εν τινι θέσει διδασκαλίσσης εν τω εξωτερικώ», αφού η «Βασιλική Κυβέρνησις εκ πνεύματος οικονομίας πιεζομένη δεν θα προβή εις τον διορισμόν διδασκαλισσών εργοχείρων εν τοις σχολείοις». Η Μαρία Σωτηροπούλου, λοιπόν, για να αντιμετωπίσει την «λίαν δυσχερή θέσιν» στην οποία πρόκειται να βρεθεί μένοντας αδιόριστη εξαιτίας του «πνεύματος οικονομίας» που επιδεικνύει η κυβέρνηση, γυρίζει στον γνώριμο «τόπο», τον ΣΔΕΓ. Ζητά ανανέωση της «προστασίας», την οποία πρώτη φορά της πρόσφερε, όταν μεσολάβησε για την εισαγωγή της στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο.

Οι δύο δασκάλες είναι άγαμες και ορφανές. Η Μαρία Σωτηροπούλου δηλώνει ότι είναι ορφανή· για την Αικατερίνη Παρασκευά το συμπεραίνουμε, αφού δηλώνει «κόρη απροστάτευτος». Δασκάλα η Αικ. Παρασκευά, με ένα ελάχιστα ανταγωνιστικό βιογραφικό· δασκάλα εργοχείρων, αριστούχος και ευεργετημένη ήδη από τον ΣΔΕΓ η Μαρία Σωτηροπούλου. Ακόμη και στη δική της, όμως, περίπτωση, μολονότι το πτυχίο της είναι «πρώτης τάξεως», δε διαφαίνονται πολλές ελπίδες διορισμού.

⁵⁰ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 272/18.8.1890.

⁵¹ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 291/21.8.1892.

Πρώτον γιατί στην Ελλάδα η «Βασιλική Κυβέρνησις» έχει εξαντλήσει όλη της την αυστηρότητα σχετικά με την τήρηση μίας σφιχτής οικονομικής πολιτικής στο διδασκαλικό κλάδο και ιδιαίτερα στις δασκάλες εργοχείρων και δεύτερον, επειδή το δίπλωμά της δασκάλας εργοχείρων καθαυτό περιορίζει τις όποιες επαγγελματικές δυνατότητες. Γιατί μία κοινότητα, για παράδειγμα, να προσλάβει δασκάλα εργοχείρων, όταν μπορεί να προσλάβει δασκάλα που είναι σε θέση να διδάξει εργοχειρα και ραπτική, όπως για παράδειγμα η Ζωή Φουντουκάκη, η «δασκάλα και ράπτρια γυναικείων φορεμάτων»;⁵²

Οι συγκεκριμένες δασκάλες, λοιπόν, βρίσκονται σε δύσκολη θέση. Γι' αυτό ζητούν και οι δύο «θέσιν τινά εν τω εξωτερικώ», όπως και οι συναδέλφισσές τους προστάτιδες που παρακολουθήσαμε προηγουμένως. Αν οι δασκάλες της τυπολογίας των προστάτιδων οικογενειών ζητούν το διορισμό τους στη βάση της προστασίας την οποία εκείνες πρέπει να προσφέρουν στις οικογένειές τους, η Αικατερίνη Παρασκευά και η Μαρία Σωτηροπούλου θεμελιώνουν το αίτημα για διορισμό τους στη βάση της προστασίας που θεωρούν πως πρέπει να τους προσφέρει ο ΣΔΕΓ, αφού δεν έχουν κανένα στήριγμα στη ζωή.

Στην επικράτεια του παράδοξου

Με νήμα την προστασία, ας ξαναγυρίσουμε στις αιτήσεις των αρσακειάδων διδασκαλισσών για να δούμε σε ποια βάση διατυπώνουν το αίτημά τους για εργασία και πώς συγκροτείται η τυπολογία σε σχέση με την οικογενειακή τους κατάσταση. Οι δασκάλες που ρητά δηλώνουν ότι είναι προστάτιδες οικογενειών, καθώς συμβαίνει συχνά να μη διαθέτουν επιπλέον τυπικά προσόντα ή επειδή επείγονται να εστιάσουν στο αίτημά τους, αμέσως μετά την αναφορά του πτυχίου τους από το Αρσάκειο

⁵² Ο διορισμός διδασκαλισσών της συγκεκριμένης ειδικότητας αντιμετωπίζεται από την κυβέρνηση, τη δεδομένη στιγμή, τουλάχιστον, ως περιττή πολυτέλεια, καθώς, πρώτον, αφορά μόνο την εξαρχής διαφοροποιημένη εκπαίδευση των κοριτσιών και, δεύτερον, γιατί οι δασκάλες με βάση τη γενική τους εκπαίδευση όφειλαν να είναι σε θέση να διδάξουν τη ραπτική και την κατασκευή εργοχείρων στις μαθήτριάς τους. Όπως φαίνεται, όμως, μάλλον δεν επαρκούσαν όσα μάθαιναν στο πλαίσιο της εκπαίδευσής τους. Σύμφωνα με τις αιτήσεις, προκύπτει ότι ορισμένες δασκάλες τονίζουν ιδιαίτερα τη γνώση της ραπτικής και της κατασκευής των εργοχείρων ως επιπλέον εφόδια, προκειμένου να προτιμηθούν για μία διδασκαλική θέση, όπως κάνει εδώ η Ζωή Φουντουκάκη. Γράφει στην αίτησή της: «[...] παρακαλώ τον Αξιότιμον Διευθυντήν του Σ. Συλλόγου ίνα μοι χορηγήση τοιαύτην [θέση], εν κοινότητι ή εν οικογενεία αρκεί να μη λησμονήση ότι γνωρίζω τελείως την ραπτικήν των γυναικείων φορεμάτων, προσόν όπερ ουδεμία των διδασκαλισσών κέκτηται». Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 321/4.8.1898.

μνημονεύουν την προϋπηρεσία που έχουν ήδη αποκτήσει, εφ' όσον υπάρχει, αν δεν πρόκειται για πολύ νεαρές δασκάλες. Έτσι συγκροτούν το πλαίσιο βάσει του οποίου διατυπώνουν το αίτημά τους, την προστασία υπό διττή έννοια: εκείνη που οι ίδιες αναγκάζονται να προσφέρουν στην οικογένεια καταγωγής τους, καθώς λείπει ο «αρσενικός προστάτης», πατέρας, αδερφός, σύζυγος και τα δίκτυά τους· και εκείνη που ζητούν να τους προσφέρει ο ΣΔΕΓ, προκειμένου να μπορέσουν να αντεπεξέλθουν στα ασυνήθιστα για την εποχή καθήκοντά τους.

Θεωρημένη υπό το πρίσμα αυτό η υπόθεση Λυχνίδη αναδεικνύει μία άλλη πλευρά της έλλειψης «αρσενικού προστάτη». Όπως επισημάναμε ήδη, στη συγκεκριμένη περίπτωση ο πατέρας υπάρχει, είναι μάλιστα αυτός που υποβάλλει την αίτηση διορισμού τόσο για τον εαυτό του όσο και για την κόρη του. Υπάρχει, όμως, μόνο ως φυσική παρουσία. Καθώς η οθωμανική διοίκηση, σύμφωνα με όσα γράφει ο ίδιος, του στερεί τα δικαιώματά του –πρωτίστως αυτό της ελευθερίας, συνακόλουθα και της εργασίας–, στην ουσία ο Σάββας Λυχνίδης δεν υφίσταται θεσμικά και κοινωνικά· στερείται, επομένως, νοήματος και η φυσική του παρουσία. Γίνεται άορατος, ελλείπων. Αυτή η βίαιη διαδικασία απονομηματοδότησης τον μετατρέπει σε βάρος και εμπόδιο για την κόρη του. Το καθήκον της να στηρίξει οικονομικά τη φυσική του ύπαρξη της στερεί τη δυνατότητα να παντρευτεί, με αποτέλεσμα τη διασάλευση της «φυσικής τάξης». Πιο πολύ κι από την επίκληση των υπηρεσιών που έχει προσφέρει στην πατρίδα του, ο δάσκαλος φαίνεται να επιμένει σε αυτήν ακριβώς τη διασάλευση. Το αίτημά του προς τον ΣΔΕΓ για εύρεση εργασίας είναι η αρχή για την ενδεχόμενη αποκατάσταση των χαμένων ισορροπιών. Κοντολογίς, επιμένει στη «θεραπεία» της αδυναμίας του, στην επανανομηματοδότηση της ύπαρξής του, στην αποκατάσταση, εντέλει, της διπλά διασαλευμένης «φυσικής τάξης»: πρέπει να πάψει να τον συντηρεί η κόρη του –καθώς κάτι τέτοιο δεν εμπίπτει στα κυρίαρχα γυναικεία πρότυπα– και να ανακτήσει ο ίδιος μέσω της εργασίας τη δυνατότητα να επανέλθει στο ρόλο του προστάτη, να επανέλθει δηλαδή στον κατεξοχήν ανδρικό του ρόλο.

Επιπλέον, στις αιτήσεις των διδασκαλισσών που επιδιώκουν την εξασφάλιση μιας εργασιακής θέσης στη βάση της προστασίας, η αναφορά στην οικογενειακή τους κατάσταση δηλώνει καθαρά ότι δεν είναι έγγαμες. Τα περιορισμένα τυπικά προσόντα τους από τη μια, σε συνδυασμό με την αυξημένη ένταση του αιτήματός τους από την άλλη, τις οδηγούν συνήθως να ζητήσουν «διδασκαλικήν τινά θέσιν» «εις το

εξωτερικόν» και όχι θέση διευθύντριας. Όπως και οι δασκάλες με τα αυξημένα τυπικά προσόντα –τις οποίες θα παρακολουθήσουμε παρακάτω–, διατηρούν κατά νου ως αυτονόητη τη συνάρτηση των εφοδίων τους και της θέσης που ζητούν.

Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι κατά κάποιο τρόπο οι συγκεκριμένες δασκάλες ζητούν την προστασία του ΣΔΕΓ σαν να απευθύνονται σε ένα οικείο, συγγενικό αντρικό πρόσωπο ή σαν να απευθύνονται στο κράτος. Ζητούν την απύουσα πατρική προστασία⁵³ ή/και την προστασία του κράτους του οποίου είναι εν μέρει πολίτες.⁵⁴ Το χαρακτηριστικό της φυσικής αδυναμίας που αποδίδεται στο φύλο τους γίνεται εδώ το δυνατό τους σημείο. Το χρησιμοποιούν με τρόπο δυναμικό, σαν να το γυρίζουν πίσω σε κείνους που το δημιουργούν και τους ζητούν να αποκαταστήσουν την αδικία. Όταν η Μαριγώ Καψούλη υπογράφει στο τέλος της αίτησής της ως «ελαχίστη και ταπεινή εικοσιεπταετής διδασκάλισσα», αναρωτιέται κανείς αν πράγματι αισθάνεται τόσο «ελαχίστη» και τόσο «ταπεινή» όσο δηλώνουν τα επίθετα. Είναι μία γυναίκα

⁵³ Για τη μεταφορική χρήση της συγγένειας βλ. Μαρίνα Ιωσηφίδου, «Αδελφές στον Χριστό: Η συγγένεια σε δύο ελληνικά ορθόδοξα μοναστήρια», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης – Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 277-306.

⁵⁴ Το έμφυλο περιεχόμενο της ιδιότητας του πολίτη κατά το 19^ο αιώνα αποτέλεσε ήδη από τη δεκαετία του 1980 κεντρικό θεματικό πεδίο στην εγχώρια έρευνα για την ιστορία των γυναικών. Στο πλαίσιο αυτό μελετήθηκαν ανάμεσα σε άλλους και οι λόγοι της Καλλιρρόης Παρρέν. Οι γυναίκες, για την Καλλιρρόη Παρρέν, εκπαιδεύονται για να γίνουν πολίτες και «πολιτεύονται» κυρίως μέσα από τις εκπαιδευτικές, φιλανθρωπικές και εθνικές δραστηριότητες και κατά δεύτερο λόγο μέσα από την εργασία. Έφη Αβδελά, «Ανάμεσα στο καθήκον και στο δικαίωμα. Το φύλο και η ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα, 1864-1952», στο Θάλεια Δραγώνα – Φαρούκ Μπιρτέκ (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία. Πολίτης και έθνος-κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 240. Για το πώς η ενεργός συμμετοχή συγκεκριμένων γυναικών σε πατριωτικές δραστηριότητες κατά τη διάρκεια του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 τους επέτρεψε να προτείνουν –και σε μεγάλο βαθμό να πετύχουν κατά τη γνώμη τους– μία αναδιατύπωση των περιορισμών που είχαν επιβληθεί στο φύλο τους και να συμπεριληφθούν στη φαντασιακή, πολιτική κοινότητα του έθνους μέσω της οδού των καθηκόντων και της προσφοράς, βλ. Efi Avdela, Angelika Psarra, “Engendering ‘Greekness’: Women’s Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth-Century Greece”, *Mediterranean Historical Review*, 20 (2005), σ. 67-79. Παρακάτω αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένες μελέτες από την εγχώρια ιστοριογραφία, που αναλύουν σε βάθος τις διαδρομές και τις ανασηματοδοτήσεις του έμφυλου περιεχόμενου της ιδιότητας του πολίτη από το 19^ο αιώνα μέχρι την απόδοση του δικαιώματος της ψήφου στις γυναίκες στην Ελλάδα (1952). Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, ό.π. Ελένη Φουρναράκη, «Επί τίνι λόγω αποστερείν αυτήν ψήφου; Καθολική ανδρική ψηφοφορία και αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, 24 (2002), σ. 179-226. Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτης; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 90-107 και της ίδιας «Επίμετρο: Η ‘συνετή ουτοπία’ της Καλλιρρόης Παρρέν» στο Καλλιρρόη Παρρέν, *Η χειραφετημένη*, Εκάτη, Αθήνα 1999. Δήμητρα Σαμίου, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952*, Σάκουλας Π. Ν., Αθήνα 2013.

που έχει καταφέρει να εργαστεί ως διευθύντρια σε παρθεναγωγεία διαφόρων αστικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ ταυτόχρονα έχει αποτελέσει και εξακολουθεί να αποτελεί το μοναδικό στήριγμα και την ελπίδα των γονιών της. Αυτό ως γεγονός οπωσδήποτε την επιφορτίζει με πολύ μεγάλη ευθύνη και την εμποδίζει πιθανόν να κάνει άλλες επιλογές στη ζωή της. Εύλογα, όμως, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η ευθύνη αυτή συγχρόνως της προσφέρει ικανοποίηση και την κάνει να δοκιμάζει το αίσθημα της υπερηφάνειας, ακριβώς επειδή καταφέρνει να αντεπεξέρχεται στις ανάγκες που η συγκεκριμένη ευθύνη δημιουργεί. Μήπως, επομένως, με την πλήρη υποβάθμιση του «εγώ», την οποία επιχειρεί με τη χρήση του υπερθετικού βαθμού του επιθέτου «ελαχίστη», σε συνδυασμό με τη χρήση του επιθέτου «ταπεινή», η δασκάλα επιδιώκει στην πραγματικότητα να μεταφέρει όλη τη δύναμη στην πλευρά του άλλου, των μελών δηλαδή του ΔΣ του ΣΔΕΓ; Σε μια τέτοια περίπτωση η πρόθεσή της θα ήταν να τονίσει, με έμμεσο αλλά εναργή τρόπο, την ευθύνη τους απέναντί της και να δεσμεύσει τους συμβούλους στη λήψη της επιθυμητής απόφασης.

Με αυτήν την απορία μπαίνουμε στην επικράτεια του παράδοξου. Αν αυτές οι δασκάλες με τις πρακτικές τους, την ενεργή εμπλοκή τους, δηλαδή, στο πεδίο των σπουδών, της εργασίας και της προστασίας που αναλαμβάνουν να εξασφαλίσουν στις οικογένειές τους, ανοίγουν ένα παράθυρο στο δημόσιο πεδίο και συντελούν σε μία ουσιαστική μετακίνηση ποικίλων ορίων, με τους λόγους τους, αντίθετα, φαίνεται να ανοίγουν διάπλατα την πόρτα στο παράδοξο, χρησιμοποιώντας ακριβώς το επιχείρημα του κυρίαρχου λόγου περί αδυναμίας των γυναικών και ανάγκης προστασίας τους. Γιατί φαίνεται, τελικά, ότι ζητούν με τρόπο υπόρρητο, δια της συνεκδοχής, ό,τι ζητούν και όσες απευθύνονται στον ΣΔΕΓ ως γυναίκες μόνες και αβοήθητες.⁵⁵ Ζητούν την προστασία του ΣΔΕΓ· τη βοήθειά του, ώστε να μπορέσουν να εργαστούν και να γίνουν με τη σειρά τους οι προστάτιδες των οικογενειών τους. Ως εκ τούτου, θεωρούμε ότι θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε τη ρητορική της προστασίας ως μέρος μιας στρατηγικής απαραίτητης για την επιβίωση σε έναν κόσμο που δεν έχει δημιουργηθεί από κείνες για κείνες, μια και ο ρόλος του προστάτη οικογενείας για τις γυναίκες εκλαμβάνεται ως απόκλιση από το «κανονικό», ως

⁵⁵ Βλ. παραπάνω τις περιπτώσεις της Αικατερίνης Παρασκευά και της Μαρίας Σωτηροπούλου. Για τις δασκάλες αυτές θεωρείται φυσικό να ζητούν προστασία.

«ανωμαλία» που χρήζει ιδιαίτερης διαχείρισης. Με άλλα λόγια, «παίζουν» με τους όρους του παιχνιδιού που άλλοι έχουν ορίσει, προσπαθώντας, όμως, να τους αξιοποιήσουν προς όφελός τους με τον πιο παραγωγικό, σε σχέση με τις δυνατότητές τους και την κρίση τους, τρόπο.⁵⁶

Στο μητρώο προσωπικού του Αρσακείου, δίπλα στα άλλα στοιχεία που δίνονται για τη δασκάλα Σαπφώ Θείου, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, δίνεται και το ότι είναι «άγαμος, προστάτης οικογενείας».⁵⁷ Αν και το γραμματικό γένος του ουσιαστικού δε μεταβάλλεται σε *προστάτις*, η χρήση, ωστόσο, της ιδιότητας αυτής στην περίπτωση των διδασκαλισσών έχει σημασία: διευρύνεται το περιεχόμενό της ώστε να συμπεριλαμβάνει και τις γυναίκες. Προκύπτει, αναρωτιόμαστε, εξ ανάγκης αυτή η νοητή διεύρυνση; Ίσως· δεν έχει τόση σημασία. Σημασία έχει ότι τα όρια του νοητικού σχήματος διευρύνονται και εντός του πλαισίου εκφοράς του υπηρεσιακού λόγου. Και αν ο υπηρεσιακός θεσμικός λόγος, ελάχιστα φιλικός από τη φύση του στους νεωτερισμούς, αναγνωρίζει ως «προστάτες οικογενείας» κάποιες δασκάλες, σημαίνει πως προϊόντος του χρόνου ο συγκεκριμένος ρόλος έχει παγιωθεί, δεν

⁵⁶ Χρησιμοποιούμε την έννοια του παράδοξου, γιατί μας επιτρέπει να θεωρούμε τις δασκάλες που εξετάζουμε ως εμπρόθετα υποκείμενα δράσης ιστορικά συγκροτούμενα και επομένως πολλαπλά, αντιφατικά και ασυνεχή, σε έναν κόσμο του οποίου χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η παραδοξότητα και η αντιφατικότητα. Η Joan Scott στο βιβλίο της *Only paradoxes to offer*, αναφερόμενη στις Γαλλίδες φεμινίστριες Olympe de Gouges, Jeanne Deroin, Hubertine Auclert, Madeleine Pelletier (1789-1944), τους λόγους και τη δράση των οποίων εξετάζει, γράφει ότι δεν τις θεωρεί υποδειγματικές ηρωίδες αλλά τοποθεσίες –ιστορικές τοποθεσίες ή σημάδια– όπου κρίσιμοι πολιτικοί και πολιτισμικοί ανταγωνισμοί βρίσκονται σε ισχύ και μπορούν να εξεταστούν λεπτομερώς. Σύμφωνα με τη Scott το να φανταστεί κανείς μια γυναίκα ως τόπο ή τοποθεσία δεν είναι ότι της αρνείται την ανθρώπινη υπόσταση· περισσότερο της αναγνωρίζει τους πολλούς παράγοντες που συγκροτούν την εμπρόθετη δράση της, τους πολυσύνθετους και πολλαπλούς τρόπους με βάση τους οποίους αυτή έχει συγκροτηθεί ως ιστορικό εμπρόθετο υποκείμενο. Joan Wallach Scott, *Only paradoxes to offer. French feminists and the rights of man*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη 1996, σ. 16. Εμπνεύμαστε, επομένως, από την προβληματική της, μολονότι έχουμε αναλάβει ένα πολύ διαφορετικό ερευνητικό καθήκον. Δεν εξετάζουμε, δηλαδή, λόγους και πρακτικές γυναικών οι οποίες με το θεωρητικό έργο, τη δράση τους ή/και τον τραγικό –ενίοτε και δημόσιο– θάνατό τους άνοιξαν τους δρόμους του φεμινισμού και αποτέλεσαν σημαίνουσες μορφές του. Θεωρούμε ακριβώς πως, εφόσον η Joan Scott προτείνει μία αντιηρωική στρατηγική ανάλυσης για την εμπρόθετη δράση των εν λόγω γυναικών, μπορούμε κι εμείς να αντλήσουμε από τη συγκεκριμένη αναλυτική προσέγγιση για να εξετάσουμε τους λόγους και τις πρακτικές ενός μέρους των εργαζόμενων γυναικών του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα· των διδασκαλισσών που απευθύνονται στον ΣΔΕΓ και που δε θεωρούνται ηρωικές μορφές.

⁵⁷ Αρχείο Φ.Ε., Μητρώο Προσωπικού Αρσακείου, χ.χ. Η Σαπφώ Θείου υπήρξε διευθύντρια του παρθεναγωγείου Μοναστηρίου το σχολικό έτος 1902-1903. Αντώνης Μιχ. Κολτσίδας, *Ιστορία του Μοναστηρίου της Πελαγονίας και των περιχώρων. Ο Ελληνισμός η εθνική και κοινωνική διάσταση*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 405.

αποτελεί κάτι πρωτόφαντο. Αντίθετα, μάλιστα, στην καμπή του αιώνα ο ρόλος αυτός φαίνεται ότι γίνεται κανονικότητα λόγω των συνθηκών οικονομικής δυσπραγίας των μεσαίων αστικών στρωμάτων.⁵⁸ Αυτό ακριβώς υποδηλώνει και η φυσικότητα με την οποία το ΔΣ της ΦΕ αντιμετώπισε το αίτημα για προκαταβολή των μισθών της Ελληνικής Καρακούση το 1890, όπως είδαμε νωρίτερα, προκειμένου αυτή να αποκαταστήσει την αδερφή της. Δεν μπορούμε, επομένως, να μη δώσουμε έμφαση στο γεγονός ότι οι δασκάλες ως προστάτιδες οικογένειας, είτε το δηλώνουν στις αιτήσεις τους είτε όχι, διαταράσσουν τόσο τις σύγχρονές τους διαδεδομένες παραδοχές όσο και τις παραδοχές ενός σημαντικού μέρους της συμβατικής ιστοριογραφίας σήμερα, που θεωρούν τις γυναίκες της εποχής εκείνης μόνο εξαρτώμενα από την οικογένεια μέλη.⁵⁹

Γλίσχροι μισθοί και επαρκείς αντιμισθίες: ορισμένες χρήσιμες επισημάνσεις

Ο «γλίσχρος μισθός ενταύθα» είναι ο δεύτερος λόγος παράλληλα με τις «οικογενειακές περιστάσεις» που επικαλείται η Αυγουστίνα Κοκκίνη στην αίτηση διορισμού που υποβάλλει στον ΣΔΕΓ το καλοκαίρι του 1892. Είναι, όμως, και για άλλες δασκάλες το ύψος των αμοιβών αναγκαία και επαρκής συνθήκη, ώστε να ετοιμάζουν τις αποσκευές τους για «θέσιν τινά εν τω εξωτερικώ»; Το 1897 η Αμαλία Μανουσάκη, «πρόσφυξ Κρήσσα διδασκάλισσα πτυχιούχος του εν Αθήναις

⁵⁸ Η Έφη Κάννερ, θεωρώντας την εκπαίδευση μεταξύ άλλων όχημα διάδοσης του αστικού αξιακού συστήματος, εξετάζει το παράδειγμα μιας ομάδας διδασκαλισσών με καταγωγή από την Ελλάδα και με ελληνική ιθαγένεια που υπηρετούν στο Ζάππειο παρθεναγωγείο της Κωνσταντινούπολης από την ίδρυσή του, το 1875, μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1880. Στη συγκεκριμένη μελέτη δείχνει ότι η Καλλιόπη Κεχαγιά, η οποία αναλαμβάνει τα καθήκοντά της ως διευθύντρια του Ζαπείου το 1875, η Σωτηρία Κλεομένους (αργότερα Αλιμπέρτη), την οποία καλεί ως υποδιευθύντρια, και οι φίλες και συναδέλφισσες της Κλεομένους, τις οποίες με τη σειρά της καλεί η τελευταία προκειμένου να εργαστούν ως δασκάλες στο σχολείο, μεταναστεύουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με σκοπό να στηρίξουν τις πτωχευμένες οικογένειές τους· με άλλα λόγια, σύμφωνα πάντα με την Κάννερ, για να βοηθήσουν τις οικογένειές τους και να ενδυναμώσουν το «status» της μεσαίας τάξης. Efi Kanner, “Education, embourgeoisement and women teachers in the 19th century Balkans: Teachers in the Zappeion girls’ school in Istanbul during its first years”, στο Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, ό.π., σ. 48.

⁵⁹ Αναφερόμαστε στην ιστοριογραφία εκτός της ιστορίας των γυναικών και του φύλου, γιατί το ότι οι δασκάλες ως εργαζόμενες γυναίκες αρχίζουν να δημιουργούν ρωγμές και να διαταράσσουν τις σύγχρονές τους παραδοχές αναδεικνύεται ως γεγονός από τις πρώτες σχετικές μελέτες ήδη από τη δεκαετία του 1980. Έχουμε ήδη με διάφορες αφορμές αναφερθεί στη σχετική βιβλιογραφία.

Αρσακείου, καταφυγούσα» στην Αθήνα με την πολυμελή οικογένειά της, της οποίας δηλώνει ότι είναι «ο μόνος προστάτης», κατορθώνει μέχρι τη στιγμή που καταθέτει την αίτησή της να τη συντηρεί με κόπο «δια του γλίσχρου μισθού» τον οποίο λαμβάνει δουλεύοντας ως νηπιαγωγός «παρά τη κυρία Λασκαρίδου». ⁶⁰ Στη συνέχεια, αφού παρουσιάζει στην αίτησή της την προϋπηρεσία της στην Ελλάδα και στην Κρήτη σε θέσεις διευθυντικές, τονίζει ότι έχει γίνει «κάτοχος διοικητικής και διδασκαλικής πείρας». Συμπεριλαμβάνοντας στα προσόντα της τις «γνώσεις νηπιαγωγού» και την αντίστοιχη φυσικά προϋπηρεσία, ζητά «θέσιν τινά εν τω εξωτερικώ». Η Σοφία Στεφάνου, το 1900, ζητά «υπηρεσίαν διδασκαλίσσης εν τω εξωτερικώ» επιθυμώντας να εγκαταλείψει το ιδιωτικό παρθεναγωγείο στο οποίο δουλεύει στον Πειραιά. ⁶¹ «...αι παρά τε του δημοσίου και ιδιωτικών παρθεναγωγείων αντιμισθία εν Ελλάδι είναι ανεπαρκείς εις τας πολλές ανάγκας μου», γράφει για το λόγο αυτόν απευθύνεται στον ΣΔΕΓ προκειμένου να εξασφαλίσει διδασκαλική θέση στις κοινότητες, «ένθα αι αμοιβαί παρέχονται επαρκέστεραι» και συνακόλουθα ικανές, κατά τη γνώμη της δασκάλας, να τη βοηθήσουν να ανταποκριθεί στα «δυστυχήματα» που «έπληξαν» την οικογένειά της.

Αντιστοίχως, λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1893, και η νεαρή Μαρία Κηρύκου, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, δήλωνε στην αίτησή της ότι με προθυμία επρόκειτο να παραιτηθεί από το ιδιωτικό σχολείο «της κ. Πληθωνίδου» στο οποίο εργαζόταν, αν ο Σύλλογος της εξασφάλιζε διδασκαλική θέση στο «εξωτερικό», όπου είχε την πρόθεση να πάει μαζί με τη μητέρα της ή και «μόνη». ⁶² Η Μαρία Κηρύκου δεν αναφερόταν ρητά στο ύψος των αμοιβών. Η προθυμία της, όμως, να εγκαταλείψει το ιδιωτικό παρθεναγωγείο στο οποίο δίδασκε, η μικρή προϋπηρεσία της που δυσκόλευε την πρόσληψή της οπουδήποτε αλλού δεδομένων των περιορισμένων θέσεων εργασίας για τις δασκάλες, και τελικά η απόφασή της να μεταβεί στο «εξωτερικό» μας κάνουν να υποθέσουμε ότι προσέβλεπε σε μεγαλύτερο μισθό, με τον οποίο θα μπορούσε να ζει άνετα εκείνη και η μητέρα της: δεν αποκλείεται να είναι και αυτή «προστάτης οικογενείας», όπως η Αμαλία Μανουσάκη.

Η Ερασμία Ελευθερίου, λίγο μετά την απόκτηση του διπλώματός της από το Αρσάκειο, όπως γράφει στην αίτησή της, διορίζεται δασκάλα στο παρθεναγωγείο της

⁶⁰ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.:119/20.8.1897.

⁶¹ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.:149/30.7.1900.

⁶² Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 222/2.8.1893.

Μυτιλήνης και μένει εκεί για έξι συνεχόμενα χρόνια.⁶³ Σοβαρή, όμως, ασθένεια του πατέρα της αναγκάζει εκείνη και τη μητέρα της, η οποία την είχε ακολουθήσει στη Μυτιλήνη, να επιστρέψουν στον Πειραιά. Η επιστροφή τους, ωστόσο, δε συμβάλλει στην αποκατάσταση της υγείας του πατέρα, ο οποίος τελικά πεθαίνει. «Μείνασαι μόναι εις τον κόσμον ηθέλησα και πάλιν να ζητήσω υπηρεσίας εν τω εξωτερικώ, ένθα δύναμαι να ζω άνέτως», δηλώνει στην αίτησή της, την οποία απευθύνει προς τον πρόεδρο του ΣΔΕΓ στις 27 Ιουλίου 1900, ζητώντας να μεσολαβήσει για το διορισμό της σε κοινότητα του «εξωτερικού», «δια της υψηλής θέσεως» την οποία ο ίδιος κατέχει.

Από τις ενδεικτικά και πάλι επιλεγμένες αιτήσεις που παρουσιάσαμε προκύπτει πως οι δασκάλες επισημαίνουν την ανεπάρκεια των μισθών τους –είτε αυτοί προέρχονται από το δημόσιο είτε από τον ιδιωτικό τομέα– και την επικαλούνται ως ένα σοβαρό λόγο, σε συνδυασμό με τις αυξημένες οικογενειακές τους ανάγκες, για την απόφασή τους να αναζητήσουν την τύχη τους στο «εξωτερικό».⁶⁴

Η ανεπάρκεια, ωστόσο, των διδασκαλικών μισθών επισημαίνεται και από επίσημα χείλη και αποδίδεται, μάλιστα, σε αυτήν η κακή κατάσταση που χαρακτηρίζει συνολικά τη δημοτική εκπαίδευση της χώρας.⁶⁵ Το 1883 ο Χαρίσιος

⁶³ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 148/30.7.1900.

⁶⁴ Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι στις αιτήσεις διορισμού που εξετάζουμε εντοπίσαμε και ορισμένες αιτήσεις συνταξιούχων διδασκαλισσών και δασκάλων που ζητούσαν να διοριστούν στο «εξωτερικό». Στην αίτηση της Ελένης Αθανασίου, για παράδειγμα, η ανεπάρκεια της σύνταξης δηλώνεται καθαρά. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 226/28.9.1900. Στην περίπτωση της Αικατερίνης Κυριακοπούλου δε δηλώνεται ρητά. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 101/12.6.1902. Παρόμοια είναι και η περίπτωση του Λιβέριου Καρώνη, συνταξιούχου σχολάρχη, ο οποίος δηλώνει «ολίγον τι υπερμεσήλιξ αλλ' αρκούντως ισχυράς σωματικής και διανοητικής κράσεως και αντοχής». Ζητά, ωστόσο, η πόλη στην οποία θα αποσταλεί να μην είναι από εκείνες στις οποίες «ενσκήπτει δριμύ ψύχος και μεγάλη υγρασία [...]». Ο Λιβέριος Καρώνης φαίνεται να διστάζει, για λόγους αξιοπρέπειας, εκτιμούμε, όπως και η Αικατερίνη Κυριακοπούλου, να δηλώσει ότι η σύνταξή του είναι ανεπαρκής. Ποιος άλλος, όμως, λόγος εκτός από τον οικονομικό θα δρούσε τόσο πιεστικά ώστε ένας «υπερμεσήλιξ» –έστω και με ισχυρή κράση– συνταξιούχος σχολάρχης να επιζητά διορισμό είτε ως σχολάρχης είτε ακόμη και «ως διδάσκαλος»; Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 172/4.8.1905.

⁶⁵ Για την κατάσταση της στοιχειώδους εκπαίδευσης στο ελληνικό κράτος, τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς, τις μεταρρυθμιστικές απόπειρες, τους σχετικούς νόμους, την κατάρτιση των δασκάλων κατά το 19^ο αιώνα υπάρχει εκτεταμένη βιβλιογραφία, καθώς τα ζητήματα αυτά αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης πολλών παιδαγωγών και ιστορικών της εκπαίδευσης. Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένες μελέτες, Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π.. Σήφης Μπουζάκης – Χρήστος Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα 2002. Σήφης Μπουζάκης, *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τ. Α' *Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 1913-1929*, Gutenberg, Αθήνα 1995. Γ. Πυργιωτάκης, *Προβλήματα στην ιστορία της*

Παπαμάρκου⁶⁶ από τη θέση του «εκτάκτου επιθεωρητού» γράφει σε έκθεση που υποβάλλει στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως: «Εν ευτυχία εκτάκτω 48.10 δρχ. λαμβάνουσι κατά μήνα οι των κωμών δημοδιδάσκαλοι, 62.30 δε οι των κωμοπόλεων· συνηθέστατα όμως λαμβάνουσιν οι μεν μόλις 45, οι δε μόλις 30 δρχ. κατά μήνα». Θα ήταν, επομένως, άδικο και παράλογο αν απαιτούσε κάποιος να είναι πολύ καλύτερο το προϊόν της εργασίας τους. Αντίθετα, θεωρεί ότι το αποτέλεσμα της συγκεκριμένης εργασίας είναι απολύτως ανάλογο προς τη θέση που κατέχουν στην κοινωνία «και οι των ευτελεστάτων υπηρετών και των χυδαιοτάτων ιπποκόμων και μαγείρων γλισχρότερον μισθοδοτούμενοι αξιολύπητοι της Ελλάδος δημοδιδάσκαλοι».⁶⁷

Σε ακόμη δυσχερέστερη, από κάθε άποψη, θέση βρίσκονται συνήθως οι δασκάλες· ιδίως εκείνες που υπηρετούν σε επαρχιακά μέρη. Η Ελένη Μπουκουβάλα από τη θέση της επιθεωρήτριας των δημοτικών σχολείων θηλέων μας πληροφορεί το 1902, δύο δεκαετίες, περίπου, αργότερα από τον Χαρίσιο Παπαμάρκου, ότι αν το διδασκαλικό επάγγελμα είναι γενικότερα «το δυσχερέστατον και το πολυμοχθότατον πάντων των λοιπών, το της διδασκαλίσσης υπερβάλλει πολύ κατά την δυσχέρειαν και τους μόχθους το του διδασκάλου. Και ναι μεν εις τας πόλεις τα προσκόμματα [...] υπό πάσαν έποψιν και ολιγώτερα είναι και ευκολώτερον υπερπηδώνται, αλλ' εις τους αγροτικούς πληθυσμούς η θέσις της διδασκαλίσσης κατά το πλείστον και σήμερον

εκπαίδευσης των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878), Χριστινάκη, Αθήνα 1981. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (1830-1893), *Η εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα*, ό.π.

⁶⁶ Στο Χαρίσιο Παπαμάρκου αναφερθήκαμε αναλυτικά στο δεύτερο κεφάλαιο.

⁶⁷ Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσως*, ό.π., σ. 212. Το 1883, όταν υποβάλλει την έκθεσή του ο Χαρίσιος Παπαμάρκου, οι δήμοι έχουν ακόμη την υποχρέωση να μισθοδοτούν τους δασκάλους και τις δασκάλες των σχολείων που συντηρούν. Το γεγονός αυτό –χωρίς να είναι το μόνο– προκαλεί διαφοροποιήσεις στις αμοιβές τους, καθώς αυτές ακολουθούν τις οικονομικές δυνατότητες των δήμων. Επίσης, δίνει τη δυνατότητα στους τοπικούς άρχοντες να κρατούν σε μια ιδιότυπη ομηρία το διδασκαλικό προσωπικό. Καθυστερούν, για παράδειγμα, τη μισθοδοσία τους ή/και δεν τους καταβάλλουν το αντίτιμο του ενοικίου, όπως ήταν υποχρεωμένοι να κάνουν με βάση την ισχύουσα νομοθεσία. Στο ίδιο, σ. 208. Με τον νόμο «ΒΠΕ του 1892» η μισθοδοσία του διδασκαλικού προσωπικού περνάει στο κράτος και το αντίτιμο του ενοικίου ενσωματώνεται στο μισθό τους. *ΦΕΚ*, αρ. φ. 286, 18.8.1892. Για τη νομοθεσία βάσει της οποίας ορίζεται ότι η πληρωμή του διδασκαλικού προσωπικού είναι ευθύνη των δήμων, καθώς και για τις συνεχείς παλινωδίες και τις μεταβιβάσεις της ευθύνης αυτής τότε στο κράτος και τότε στους δήμους μέχρι το 1920 και την οριστική ανάληψή της από το κράτος με τον νόμο 2125, βλ. Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσως*, ό.π., σ. 21-28.

είνε και επίπονος και ανιαρά και ουχί ολιγάκις και επικίνδυνος». ⁶⁸ Και ενώ η θέση των διδασκαλισσών είναι έως και επικίνδυνη, σύμφωνα με την επιθεωρήτρια, η συμβολή της πολιτείας εξαντλείται στη θεσμοθέτηση της διάκρισης στη μισθοδοσία μεταξύ δασκάλων και διδασκαλισσών. Ο νόμος ΒΠΕ΄ του 1892 καθιερώνει διάκριση ως προς τον μισθό μεταξύ δασκάλων και διδασκαλισσών, παρά το γεγονός ότι οι τελευταίες από το 1886 δουλεύουν και σε σχολεία αρρένων. Με άλλα λόγια, και πιο δυσχερής είναι η θέση τους και θεσμοθετημένα υπολειπόμενη η αμοιβή τους.

Ο μισθός ορίστηκε ως εξής: των πρωτοβαθμίων διδασκαλισσών σε 120 δρχ., των δευτεροβαθμίων σε 110 και των τριτοβαθμίων σε 100, όταν για τους αντίστοιχους βαθμούς των δασκάλων ο μισθός διαμορφωνόταν σε 150, 120 και 100 αντίστοιχα. ⁶⁹ Αν λάβουμε υπ’ όψιν μας, όμως, την απόκλιση που κατέγραφε ο Χαρίσιος Παπαμάρκου μεταξύ προβλεπόμενων και καταβαλλόμενων, εντέλει, μισθών· το χαμηλότερο ύψος των μισθών των διδασκαλισσών, λόγω της θεσμοθετημένης διάκρισης· τη συνάρτηση του ύψους του μισθού από το βαθμό κατάταξης· ⁷⁰ τις οικονομικές δυνατότητες των δήμων μέχρι την ψήφιση του ΒΠΕ· τις

⁶⁸ Ε. Μπουκουβάλα, «Μαρτυρολόγιον των διδασκαλισσών», *ό.π.*, σ. 503-504. Σε άλλη έκθεσή της (1898) αναφέρει την εμπειρία της από επίσκεψη σε χωριό που ήταν συγχρόνως και πρωτεύουσα δήμου νησιού των Επτανήσων, το οποίο δεν κατονομάζει. Στο συγκεκριμένο χωριό υπήρχε αρτισύστατο παρθεναγωγείο με 7 μαθήτριες, ενώ το σχολείο των αγοριών είχε πάνω από 100 μαθητές. Η επιθεωρήτρια γράφει ότι το παρθεναγωγείο θεωρήθηκε από τους ντόπιους «ως προσβολή θανάσιμος κατά της ηθικής του χωριού». Επειδή, όμως, δεν κατάφεραν να εμποδίσουν την ίδρυσή του, αποφάσισαν «δια της καταφρονήσεως» να προκαλέσουν την κατάργησή του. Έτσι, οι φανατικότεροι από τους χωρικούς για να αναγκάσουν τη δασκάλα να φύγει από το χωριό διέρρηξαν την πόρτα του σχολείου ένα βράδυ που η ίδια είχε πάει στην πρωτεύουσα του νησιού, κατέστρεψαν όλα τα υπηρεσιακά βιβλία «και το χείριστον και αυτά της πτωχής διδασκαλίσεως τα ενδύματα». Το απόσπασμα της έκθεσης στο Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαιδύσεως*, *ό.π.*, σ. 29.

⁶⁹ Για το ύψος των μισθών των δασκάλων κατά το 19^ο αιώνα, βλ. Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαιδύσεως*, *ό.π.*, σ. 208-214· για σύγκριση μισθών δασκάλων, καθηγητών, υπαλλήλων κ.λπ. βλ. Πέτρος Πιζάνιας, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923). Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1985· Κώστας Τσουκαλάς, «Εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα. Μια πρώτη προσέγγιση ενός ανοικτού προβλήματος», *Ο Πολίτης*, 31 (1979), σ. 22-30· Γιώργος Μητροφάνης, «Η συγκρότηση ενός συστήματος πληροφόρησης για την έρευνα: ‘τιμές, μισθοί και ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1832-1912’», *Τα Ιστορικά*, 3 (1985), σ. 216-222.

⁷⁰ Το 1878 επαναλειτουργεί το διδασκαλείο αρρένων της Αθήνας έπειτα από την κατάργησή του το 1864. Με το νόμο ΧΘ του ίδιου έτους οι δάσκαλοι που αποφοιτούν κατατάσσονται σε «τάξεις», βαθμούς. Όσοι αποφοιτούσαν με άριστα «ωνομάζοντο διδάσκαλοι α΄ τάξεως», όσοι αποφοιτούσαν με λίαν καλώς «β΄ τάξεως» και όσοι αποφοιτούσαν με καλώς «γ΄ τάξεως». Διορίζονταν σε χωριά, πρωτεύουσες επαρχιών και πρωτεύουσες νομών ανάλογα με την τάξη στην οποία ανήκαν. Οι δασκάλες στη βαθμολογική ιεραρχία ακολουθούσαν τους άνδρες συναδέλφους τους, όχι όμως και στο

δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν οι δάσκαλοι και οι δασκάλες εξαιτίας των μεγάλων, συχνά, καθυστερήσεων στην καταβολή των μισθών τους –για να σταθούμε μόνο στο καθεστώς που διέπει τις δημόσιες θέσεις–, αντιλαμβανόμαστε την ποικιλία και πολυπλοκότητα των παραγόντων που συνέβαλλαν στο ζήτημα των υλικών απολαβών των διδασκαλισσών και το μέγεθος των ανισοτήτων που οι παράγοντες αυτοί γεννούσαν. Τι μισθός να έφτανε τελικά στα χέρια τους την ώρα που ολόκληρη η οικογένειά τους περίμενε να ζήσει από αυτόν; Δε θα το μάθουμε από τη συγκεκριμένη έρευνα· όχι μόνο γιατί δε διαθέτουμε τα απαραίτητα τεκμήρια –αν υπάρχουν– αλλά και γιατί μια διερεύνηση τέτοιου τύπου ξεπερνά τις προθέσεις μας.

Παραμένοντας, όμως, στα στοιχεία που οι δασκάλες επιλέγουν να συμπεριλάβουν στις αιτήσεις-βιογραφικά τους, επισημαίνουμε ότι, όταν αναφέρονται στους πολύ χαμηλούς μισθούς τους, επιχειρούν μία φανερή ή συγκαλυμμένη σύγκριση ανάμεσα στην Ελλάδα και στο «εξωτερικό» και δε δείχνουν τον παραμικρό δισταγμό για το μέλος της σύγκρισης στο οποίο πρέπει να τεθεί το θετικό πρόσημο: στο «εξωτερικό». Η Αυγουστίνα Κοκκίνη, για παράδειγμα, γράφει ότι οι μισθοί είναι γλίσχροι «ενταύθα». Συνεπώς αλλού, δηλαδή σε αυτό που στο μυαλό της σχηματίζεται ως εξωτερικό, δεν είναι. Η Σοφία Στεφάνου στην αίτησή της μοιάζει να συνεχίζει και να ολοκληρώνει τον ελλειπτικό συλλογισμό, την ελλειπτική σύγκριση που διατύπωσε η Αυγουστίνα Κοκκίνη, γράφοντας ότι οι «αντιμισθιαί εν Ελλάδι» δεν ανταποκρίνονται στις πολλές ανάγκες που ενέσκηψαν στην οικογένειά της, γιατί είναι ανεπαρκείς. Γι' αυτό, αποφάσισε να ζητήσει «υπηρεσίαν διδασκαλίσσης εν τω εξωτερικώ ένθα οι αμοιβαί παρέχονται επαρκέστεραι». Οι δασκάλες αυτές δεν έχουν υπηρετήσει άλλη φορά σε διδασκαλική θέση εκτός Ελλάδος αλλά φαίνεται να έχουν καλή πληροφόρηση για το φλέγον ζήτημα. Η Ερασμία Ελευθερίου, από την άλλη, έχει ιδίαν άποψη, αφού διαθέτει, ήδη, εξαετή υπηρεσία στο παρθεναγωγείο της Μυτιλήνης, απ' όπου έφυγε εξαιτίας της ασθένειας του πατέρα της. Μετά το θάνατό του, όμως, θέλησε να ζητήσει και πάλι υπηρεσία στο «εξωτερικό», «ένθα δύναται να ζη ανέτως», γράφει· να ζει «ανέτως» μαζί με τη μητέρα της, συμπληρώνουμε εμείς. Ένας μισθός εκεί μπορεί να συντηρεί αξιοπρεπώς, σύμφωνα με την εμπειρία της ενδιαφερόμενης, δύο ανθρώπους.

ύψος του μισθού. Χ. Λέφας, *Η ιστορία της εκπαίδευσης*, ό.π., σ.173, 197. Περισσότερα στοιχεία για τη διδασκαλική ιεραρχία στο ίδιο, σ. 186-189.

Αποτελεί, πάντως, γεγονός ότι σοβαρές διακυμάνσεις χαρακτηρίζουν τους διδασκαλικούς μισθούς ανά περιόδους και ανά περιοχές τόσο στην Ελλάδα όσο και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες του εξωτερικού. Είναι πολύ δύσκολο να μιλήσει κανείς εμπειριστατωμένα για το ύψος των μισθών των διδασκαλισσών που εργάζονται στα σχολεία των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να συγκροτήσει συγκριτικούς πίνακες που να καλύπτουν όλες τις περιπτώσεις.⁷¹

Σε κάθε περίπτωση, θεωρούμε ότι πρώτα απ' όλα χρειάζεται να απομονωθεί η περιοχή μελέτης. Είναι άλλο πράγμα η Τραπεζούντα και άλλο η Σμύρνη ή η Μακεδονία. Επίσης, ο ερευνητής/η ερευνήτρια θα πρέπει να ελέγξει από πού κατάγονται οι δασκάλες –είναι «εγχώριες» ή από την Ελλάδα– καθώς και από πού αποφοιτούν: από το Αρσάκειο, το Ζάππειο ή από παρθεναγωγεία που διαθέτουν και διδασκαλείο εντός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως τα παρθεναγωγεία Θεσσαλονίκης και Σερρών, για παράδειγμα. Ή μήπως απλώς αποφοιτούν από ένα οποιοδήποτε παρθεναγωγείο και στη συνέχεια αναλαμβάνουν να διδάξουν; Αποφοιτούν ή φτάνουν στις τελευταίες τάξεις του παρθεναγωγείου και έπειτα εισέρχονται στο διδασκαλικό στίβο μοιάζοντας περισσότερο με πρωτόσχολες και λιγότερο με δασκάλες; Πού διορίζονται; Σε παρθεναγωγεία αστικών κέντρων, σε παρθεναγωγεία εύπορων κοινοτήτων ή σε παρθεναγωγεία αγροτικών ή/και φτωχών κοινοτήτων; Από ποιον/ποιους διορίζονται και με ποιον/ ποιους έχουν συμφωνήσει το μισθό τους; Με τον ΣΔΕΓ ή την ΕΠΕΛΕΠ του ΥΠΕΞ, με τη Μητρόπολη ή με την κοινότητα απευθείας; Αν πρόκειται για αρσακειάδες δασκάλες από την Ελλάδα, έχουν συμφωνήσει να πληρώνονται από τον ΣΔΕΓ, την ΕΠΕΛΕΠ, τις κοινότητες ή από παραπάνω από έναν φορείς; Ο διορισμός τους έχει γίνει ή όχι αντικείμενο πολιτικής συναλλαγής, λόγου χάριν, σχολικών εφοριών και μητροπολιτών; Σε ποια ακριβώς περίοδο αναφερόμαστε; Στις αρχές της δεκαετίας του 1880 ή στις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 20^{ού} αιώνα; Και πάει λέγοντας. Ο κατάλογος των ερωτημάτων αν δεν είναι ατελείωτος, σίγουρα, πάντως, είναι πολύ μακρύς.

Μέσα σε αυτό το πολλαπλώς διαφοροποιημένο γεωγραφικά, πολιτικά, εργασιακά και μισθολογικά περιβάλλον που συνιστά το «εξωτερικό», εστιάζουμε εδώ στις δασκάλες που αποφοιτούν από τα διδασκαλεία της ΦΕ και υποβάλλουν αίτηση

⁷¹ Μία χαρτογράφηση του συγκεκριμένου πεδίου –αν υποθέσουμε ότι είναι δυνατόν στο μέλλον να εντοπιστεί αρχαικό υλικό ικανό να καλύψει σε όλο το εύρος και το βάθος τα ερευνητικά ερωτήματα– θα ήταν πολύ χρήσιμη.

στον ΣΔΕΓ για εύρεση διδασκαλικής θέσης στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς.⁷² Από τη συγκεκριμένη οπτική γωνία, ακολουθώντας κάθε είδους τεκμήριο που διαθέτουμε, το μόνο βέβαιο συμπέρασμα, στο οποίο μπορούμε να καταλήξουμε σχετικά με τις αμοιβές των διδασκαλισσών, είναι ότι το δίπλωμα του Αρσακείου –όπως και αυτό του Ζαπείου– ως ανώτερα διπλώματα εξασφάλιζαν τη δυνατότητα σύναψης αποδοτικών συμβολαίων στις δασκάλες που τα διέθεταν, είτε αυτές κατάγονταν από το ελληνικό κράτος είτε από τις κοινότητες.

Το δίπλωμα του Αρσακείου αποδεικνυόταν ακόμη αποδοτικότερο για τις δασκάλες με καταγωγή από την Ελλάδα. Γι' αυτές ο διορισμός σε σχολεία των κοινοτήτων συνιστούσε διορισμό εκτός έδρας και, συνεπώς, έπρεπε να τον συνοδεύει ισχυρό οικονομικό κίνητρο.⁷³ οπωσδήποτε, ένας καλός ετήσιος μισθός που θα καταβαλλόταν μηνιαίως. Το οικονομικό κίνητρο περιελάμβανε επίσης δωρεάν στέγη, καύσιμη ύλη, ενίοτε υπηρεσία⁷⁴ και τα εισιτήρια της μετάβασης στον τόπο διορισμού για δύο άτομα, καθώς αρκετές από τις δασκάλες συνοδεύονταν από τις μητέρες τους ή τις αδερφές τους. Οι δασκάλες αυτές αποζημιώνονταν με μεγαλύτερους μισθούς όχι μόνο σε σύγκριση με εκείνες που είχαν αποφοιτήσει από παρθεναγωγεία των κοινοτήτων και επομένως διέθεταν κατώτερα διπλώματα, αλλά ακόμη και από τις απόφοιτες του Αρσακείου που ήταν, όμως, ντόπιες, «εγχώριες». Το κόστος των υπηρεσιών των αρσακειάδων διδασκαλισσών από την Ελλάδα αποτέλεσε, εξάλλου, σημαίνοντα λόγο –όπως δείξαμε αναλυτικά στο προηγούμενο κεφάλαιο– προκειμένου να αποφασίσει ο ΣΔΕΓ να υιοθετήσει την πρακτική της χορήγησης υποτροφιών για διδασκαλικές σπουδές σε κορίτσια από τη Μακεδονία.

⁷² Επίσης την εστίασή μας διατηρούμε και σε όσες δασκάλες ακολουθούν την αντίστροφη πορεία, εκείνες δηλαδή που κατάγονται από τη Μακεδονία και με υποτροφία του ΣΔΕΓ σπουδάζουν στη ΦΕ. Αλλά γι' αυτές μιλήσαμε διεξοδικά στο προηγούμενο κεφάλαιο.

⁷³ Τουλάχιστον αυτό δείχνει να είναι το σκεπτικό όταν ξεκινά πιο συστηματικά η διαδικασία αποστολής διδασκαλισσών από την Ελλάδα στις κοινότητες από τον ΣΔΕΓ, μέσα στη δεκαετία του 1870. Καθώς, όμως, αυξάνεται ο αριθμός των διδασκαλισσών που εκπαιδεύονται τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, διαφοροποιούνται και οι όροι των συμβολαίων που συνάπτονται με τις κοινότητες, μέσω του ΣΔΕΓ ή απευθείας με αυτές. Πάντως, φαίνεται ότι διάφοροι παράγοντες μπορούν να επηρεάσουν το ύψος των μισθών, καθώς και τις λοιπές παροχές.

⁷⁴ Δε δίνονται περισσότερες διευκρινίσεις στα συμβόλαια για το τι σημαίνει «υπηρεσία». Συνάγουμε ότι, όταν οι δασκάλες καλούνται να αντεπεξέλθουν στα αυξημένα καθήκοντα της διευθυντικής θέσης και διδασκαλίας, τους παρέχεται η βοήθεια επιστάτη ή επιστάτριας, εφόσον το επιτρέπουν τα οικονομικά του φορέα που επιβαρύνεται με τη μισθοδοσία τους.

Αν και τα συμβόλαια διδασκαλισσών που διαθέτουμε δεν επαρκούν παρά για το σχηματισμό μιας μερικής άποψης για το ζήτημα των μισθών, ας παρακολουθήσουμε ορισμένα. Το Σεπτέμβριο του 1880 η Ελισάβετ Ιωάννου «διδάσκαλος Α΄ τάξεως» υπογράφει ετήσιο συμβόλαιο με τον ΣΔΕΓ για τη διεύθυνση του παρθεναγωγείου Ιωαννίνων και διδασκαλία σε αυτό, με ετήσιο μισθό τον οποίο υποχρεούται να καταβάλει η σχολική εφορία Ιωαννίνων, ύψους 100 οθωμανικών λιρών, συν κατοικία, θέρμανση, υπηρεσία και έξοδα μετάβασης στα Ιωάννινα «μετά συνοδού εις δύο δευτέρας θέσεις».⁷⁵ Τρία χρόνια αργότερα, το Σεπτέμβριο του 1883, η δασκάλα Κλεοπάτρα Επιφανείδου υπογράφει ετήσιο συμβόλαιο με τον ΣΔΕΓ, βάσει του οποίου την ευθύνη για την καταβολή του μισθού της δεν αναλαμβάνει ο Σύλλογος, αλλά η «διεύθυνσις των Ζωγραφείων Διδασκαλείων» της κοινότητας Κεστορατίου. Σύμφωνα με το συμβόλαιο αυτό, ο ετήσιος μισθός καθορίζεται σε 60 οθωμανικές λίρες «πληρωτέας κατά μήνα», ενώ η διεύθυνση των Ζωγραφείων Διδασκαλείων οφείλει «να παράσχη αυτή διατροφήν και κατοικίαν και να καταβάλη αυτή την δαπάνην της εξ Αθηνών εις Κεστοράτιον μεταβάσεως μετά συνοδού εις δύο δευτέρας θέσεις».⁷⁶ Δεν αναφέρεται, πάντως αν είναι α΄ ή β΄ «τάξεως» δασκάλα. Τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς, η Μαρία Καλαπαδοπούλου, «διδάσκαλος δευτέρας τάξεως», αναλαμβάνει «την διεύθυνσιν και διδασκαλίαν του εν Σέρραις Παρθεναγωγείου [...]».⁷⁷ Με την υποχρέωση καταβολής του μισθού της επιβαρύνεται η «εν Σέρραις Εφορεία». Οφείλει να της καταβάλει ετησίως 100 οθωμανικές λίρες «πληρωτέας κατά μήνα», να της εξασφαλίσει κατοικία, θέρμανση και να καλύψει σε κείνη και στον/στην συνοδό της τη δαπάνη της μετάβασης από την Αθήνα στις Σέρρες.

Οι παραπάνω δασκάλες είναι αρσακειάδες με καταγωγή από την Ελλάδα. Οι δασκάλες που αποκτούν το δίπλωμά τους από το Αρσάκειο αλλά κατάγονται από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Μακεδονίας θυμίζουμε ότι δε δικαιούνται αμέσως μετά την αποφοίτησή τους να υποβάλουν αίτηση διορισμού, γιατί το ζήτημα του διορισμού τους αναλαμβάνει να το τακτοποιήσει ο ΣΔΕΓ σε συνεργασία με τα κατά

⁷⁵ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Συμβόλαια διδασκάλων 1872-1899», 17/1, α.π.: 1863/12.9.1880.

⁷⁶ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Συμβόλαια διδασκάλων 1872-1899», 17/1, α.π.: 1367/19.9.1883. Ο αριθμός πρωτοκόλλου είναι γραμμένος με ευκρίνεια, δε συνοδεύεται όμως από ημερομηνία. Γι' αυτό χρησιμοποιούμε την ημερομηνία υπογραφής του συμβολαίου: 19.9.1883.

⁷⁷ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Συμβόλαια διδασκάλων 1872-1899», 17/1, α.π.: 1133/20.8.1883.

τόπους προξενεία, ενώ δε δικαιούνται, επίσης, να διαπραγματευθούν το μισθό τους. Κατά συνέπεια, δε διαθέτουμε γι' αυτές στοιχεία σχετικά με τις αποζημιώσεις τους.⁷⁸

Από αιτήσεις διορισμού διδασκαλισσών με καταγωγή από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες που είναι απόφοιτες τοπικών παρθεναγωγείων και των οποίων οι αιτήσεις απόκεινται στο ΑΥΕ, είμαστε σε θέση να σταχυολογήσουμε ορισμένα στοιχεία σχετικά με το ύψος των μισθών τους. Στην αίτηση, για παράδειγμα, της Ελένης Ιώφτσου προς τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης το 1906, διαβάζουμε ότι είναι «τελειόφοιτος του εν Θεσσαλονίκη Παρθεναγωγείου» και προκειμένου να «αναδιορισθεί», όπως πληροφορήθηκε «παρ' εμπίστου προσώπου», στην «εν Λαγηνώ Σχολή», παρακαλεί κατά το προσεχές σχολικό έτος «ο εξ είκοσι και τριών λιρών μισθός», τον οποίο έπαιρνε διδάσκοντας τα δύο τελευταία χρόνια στο παρθεναγωγείο της Στρώμνιτσας, «να ανέλθη εις τριάκοντα», καθώς πλην «των ιδίων εξόδων» έχει να φροντίσει και την πολυμελή της οικογένεια, η οποία μόνον από κείνη μπορεί να περιμένει βοήθεια.⁷⁹ Στον ίδιο φάκελο, έγγραφο του «Γραφείου της Ιεράς Μητροπόλεως» Θεσσαλονίκης ενημερώνει τους «αξιοτίμους Κυρίου Κυρίου Εφοροεπιτρόπους της Ελληνικής Ορθοδόξου κοινότητος Στρωμνίτσης» ότι για το σχολικό έτος 1906-1907 διορίζεται στο παρθεναγωγείο της Στρώμνιτσας η «δεσποινίς Στέλλα Αναστασιάδου» με μισθό «λιρών οθωμανικών τεσσαράκοντα πέντε, πληρωτέων παρά της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης».⁸⁰

⁷⁸ Οι δασκάλες αυτές λογικά θα πρέπει να υπέγραφαν συμβόλαιο με την πρόσληψή τους. Όμως στο αρχείο του ΣΔΕΓ δεν έχουμε εντοπίσει δικά τους συμβόλαια. Είναι πιθανόν να τα υπέγραφαν στο οθωμανικό έδαφος με κάποιον από τους φορείς που σχετίζονταν με την εκπαίδευση των ελληνορθόδοξων πληθυσμών (μητρόπολη, κοινότητα). Όπως έχουμε δείξει, ο ΣΔΕΓ ενημέρωνε τους προξένους για την αποφοίτησή τους και τους ζητούσε να φροντίσουν για τον διορισμό τους, σε όποιο σημείο της προξενικής τους περιφέρειας έκριναν ότι υπήρχε ανάγκη.

⁷⁹ ΑΥΕ, Φ 1906, Α3 «Διορισμοί διδασκάλων και διδασκαλισσών εις Μακεδονίαν και αλλαχού», Εν Στρωμνίτση 17.7.1906. (Δεν έχει αριθμό πρωτοκόλλου). Η Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου σε άρθρο της παραθέτει απόσπασμα αυτοβιογραφικού κειμένου της δασκάλας Ελένης (Γιώφτση) Ιωσηφίδου. Θεωρούμε ότι πρόκειται για την ίδια δασκάλα. Σύμφωνα με το απόσπασμα η ίδια και άλλες τρεις δασκάλες κατ' εντολήν του προξενείου [μάλλον του Γενικού προξενείου Θεσσαλονίκης], μετέφεραν με επιτυχία στο ελληνικό κοιμητήριο βόμβες κρυμμένες στις ζώνες τους. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου «Η ιστορία των γυναικών εκπαιδευτικών κατά το 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα: Πρωτοπόρες Ελληνίδες παιδαγωγοί, ο ρόλος και η προσφορά τους στην εκπαίδευση και στην κοινωνία», στο βιβλίο της *Διερευνώντας το φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη γενική, επαγγελματική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 360-361.

⁸⁰ ΑΥΕ, Φ. 1906, Α3 «Διορισμοί διδασκάλων και διδασκαλισσών εις Μακεδονίαν και αλλαχού», αριθμός διοριστηρίου: 237/14.10.1906.

Από την άλλη, το 1904 η διευθύντρια του παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης «κ. Αργυροπούλου» με αίτησή της στο Γενικό προξενείο Θεσσαλονίκης δηλώνει ότι «μόνον εάν ο μισθός της ορισθή εις 225 λίρας οθωμανικάς δέχεται να παραμείνη στη Θεσσαλονίκη».⁸¹ Η συγκεκριμένη δασκάλα, Ελληνίδα απόφοιτος του Αρσακείου, διετέλεσε διευθύντρια του συγκεκριμένου παρθεναγωγείου την τριετία 1900-1903. Απολύθηκε από τη σχολική εφορία Θεσσαλονίκης το 1903. Η σχολική εφορία, μάλιστα, δεν είχε ενημερώσει, ως όφειλε, το ΥΠΕΞ –την ΕΠΕΛΕΠ συγκεκριμένα– για την ενέργειά της αυτή. Το υπουργικό έγγραφο «προς τον εν Θεσσαλονίκη Γενικών Πρόξενον της Α.Μ.», από το οποίο αντλούμε τις σχετικές με την υπόθεση πληροφορίες, αναφέρει: «Το Υπουργείον προ της αδικαιολογήτου ταύτης πράξεως της Εφορείας, προέβη εις την δήλωσιν, ότι ουδεμίαν εφεξής θα δίδη επιχορήγησιν δια μισθόν της διευθυντριάς [...] και ότι εις τους αυτόθι απέκειτο να κανονίσωσιν ως ήθελον το ζήτημα της διευθυντριάς, άνευ της ελαχίστης ημών υποχρεώσεως να συνεισφέρωμεν υπέρ του μισθού αυτής». Εδώ, πρέπει να διευκρινίσουμε ότι το ΥΠΕΞ κατέβαλλε για το μισθό της διευθύντριας 135 οθωμανικές λίρες και η κοινότητα 65. Στο σύνολο, δηλαδή, ο μισθός της Αργυροπούλου πριν την απόλυσή της ανερχόταν σε 200 λίρες. Οι διαβουλεύσεις για τον επαναδιορισμό της συγκεκριμένης δασκάλας στο παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης συνεχίστηκαν. Αν και παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και φωτίζουν σειρά ζητημάτων, ο χώρος δε μας επιτρέπει να επεκταθούμε. Εστιάζουμε, μόνο στο ύψος του μισθού. Ο μισθός αυτός είναι ο μεγαλύτερος που έχουμε συναντήσει σε όλο το εξεταζόμενο διάστημα.

Τα αρχειακά ευρήματα καταδεικνύουν, αν μη τι άλλο, έναν από τους λόγους για τους οποίους το εξωτερικό φαντάζει τόσο θελκτικό στα μάτια των αρσακειάδων από την Ελλάδα, καθώς και έναν από τους λόγους για τους οποίους το δίπλωμα του Αρσακείου είναι, επίσης, τόσο ελκυστικό και για τις κοπέλες από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Αν και οι τελευταίες δεν μπορούσαν να διεκδικήσουν τόσο υψηλούς μισθούς, συνάγεται ότι βρίσκονταν σε πολύ πλεονεκτικότερη θέση από τις απλές αποφοίτους των τοπικών παρθεναγωγείων με τις 23 λίρες ετησίως. Συγχρόνως, αναδεικνύεται η ποικιλία των παραγόντων που μπορούσε να καθορίσει το ύψος των μισθών των διδασκαλισσών.

⁸¹ ΑΥΕ, Φ. 1908, 69.1, «Μακεδονικός Αγών, Γενικών Προξενίων Θεσσαλονίκης», αριθμός εμπιστευτικού πρωτοκόλλου 2304/25.6.1904.

Πιο συγκεκριμένα, το συμβόλαιο που υπογράφει η αρσακειάς Ελισάβετ Ιωάννου το 1880 για την ανάληψη της διεύθυνσης του παρθεναγωγείου Ιωαννίνων, με ετήσιο μισθό ύψους 100 λιρών, είναι από τα πιο υψηλά, συγκρινόμενα με συμβόλαια που έχουμε στη διάθεσή μας από τον ΣΔΕΓ και φτάνουν μέχρι το 1885. Η Ελισάβετ Ιωάννου είναι δασκάλα «α΄ τάξεως», προσλαμβάνεται σε παρθεναγωγείο σημαίνοντος αστικού κέντρου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με μακρά πνευματική παράδοση και ευημερούσα ελληνορθόδοξη κοινότητα. Την καταβολή του μισθού της αναλαμβάνει η σχολική εφορία, πράγμα που σημαίνει ότι η κοινότητα έχει την οικονομική δυνατότητα να αναλάβει το κόστος του συμβολαίου. Δε γνωρίζουμε αν η διαπραγμάτευση του μισθού και των λοιπών παροχών γίνεται μέσω του ΣΔΕΓ ή αν η δασκάλα έχει έρθει σε απευθείας επικοινωνία με τους ενδιαφερόμενους. Το σίγουρο είναι ότι το σχολικό έτος 1880-1881 θα ήταν για εκείνη ένα από τα πιο αποδοτικά στη σταδιοδρομία της και μία χρονιά κατά την οποία η κοινότητα των Ιωαννίνων είχε την οικονομική δυνατότητα να κλείσει ένα ακριβό συμβόλαιο με την υποψήφια διευθύντρια του τοπικού παρθεναγωγείου.⁸²

Ορισμένα ακόμη –έστω αποσπασματικά– συμπεράσματα μπορούμε να συναγάγουμε συγκρίνοντας τα δύο άλλα συμβόλαια που παρουσιάσαμε, τόσο με αυτό της Ελισάβετ Ιωάννου όσο και μεταξύ τους. Το συμβόλαιο της Μαρίας Καλαπαδοπούλου με την κοινότητα Σερρών για την ανάληψη της διεύθυνσης του τοπικού παρθεναγωγείου το 1883 είναι και αυτό πολύ αποδοτικό για τη δασκάλα που το συνάπτει. Όπως τονίσαμε ήδη, μέχρι το 1885 ο μισθός των 100 λιρών που συμφωνείται με το συγκεκριμένο συμβόλαιο είναι ο δεύτερος υψηλότερος ανάμεσα, τουλάχιστον, σε όσους συμφωνούνται με νόμισμα πληρωμής τις οθωμανικές λίρες που είναι και το συνηθέστερο.⁸³ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το στοιχείο ότι η δασκάλα

⁸² Οι κοινότητες δε διαθέτουν πάντα την ίδια οικονομική δυνατότητα.

⁸³ Η Αφροδίτη Παναγιωτοπούλου, για παράδειγμα, συνάπτει το 1880 συμβόλαιο με τον ΣΔΕΓ. Με βάση το συμβόλαιο αυτό ο ΣΔΕΓ αναλαμβάνει την καταβολή του ύψους 120 οθωμανικών λιρών μισθού της, ενώ η κοινότητα Κλεισούρας αναλαμβάνει να της εξασφαλίσει κατοικία, θέρμανση, υπηρεσία και δύο εισιτήρια μετάβασης, ώστε η δασκάλα να διευθύνει το τοπικό παρθεναγωγείο και να διδάξει σε αυτό. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Συμβόλαια διδασκάλων 1872-1899», 17/1, α.π.: 915/24.3.1880. Επίσης, αν και οι μισθοί στα περισσότερα συμβόλαια, ανεξάρτητα από το ποιος αναλαμβάνει την υποχρέωση καταβολής τους –ο ΣΔΕΓ ή η κοινότητα–, συμφωνούνται σε οθωμανικές λίρες, υπάρχουν ορισμένα στα οποία ο μισθός συμφωνείται σε δραχμές, χρυσές δραχμές, χρυσά φράγκα. Δεν είναι πολύ σαφές γιατί συμβαίνει αυτό. Ίσως για μεγαλύτερη εξασφάλιση σε περίπτωση νομισματικής αστάθειας. Χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση για να είμαστε σε θέση να παρουσιάσουμε μία τεκμηριωμένη εκτίμηση.

είναι «δευτέρας τάξεως» και όχι πρώτης, όπως η Ελισάβετ Ιωάννου. Η κοινότητα των Σερρών, όμως, εκτιμά ότι οι υπηρεσίες που θα προσφέρει στο τοπικό παρθεναγωγείο –το οποίο υπενθυμίζουμε ότι λειτουργεί και ως διδασκαλείο, όπως και το αντίστοιχο των Ιωαννίνων– αξίζουν τις 100 λίρες ετησίως και τις υπόλοιπες παροχές. Ας μην ξεχνάμε τον σημαίνοντα ρόλο των Σερρών στο αλυτρωτικό διακύβευμα. Το 1883 η κοινότητα Σερρών, λοιπόν, έχει τη δυνατότητα να πληρώσει αδρά την «εισαγόμενη» αρσακειάδα διευθύντρια.

Την ίδια σχολική χρονιά, το 1883, η Κλεοπάτρα Επιφανείδου υπογράφει συμβόλαιο που της εξασφαλίζει ετήσιο μισθό ύψους 60 οθωμανικών λιρών για τη διεύθυνση των Ζωγραφείων διδασκαλείων. Στις λοιπές παροχές δεν αναφέρεται «υπηρεσία», όπως, επίσης, δεν περιλαμβάνεται ούτε στο συμβόλαιο της Μαρίας Καλαπαδοπούλου· αντίθετα, περιλαμβάνεται στο συμβόλαιο της Ελισάβετ Ιωάννου. Ποιοι παράγοντες παίζουν ρόλο, όμως, και η Κλεοπάτρα Επιφανείδου, για την οποία δε γνωρίζουμε αν ήταν «α΄ ή β΄ τάξεως», υπογράφει ένα σημαντικά φθηνότερο συμβόλαιο τόσο σε σύγκριση με αυτό της Μαρία Καλαπαδοπούλου που υπογράφεται την ίδια χρονιά, όσο και με αυτό της Ελισάβετ Ιωάννου που υπογράφεται το 1880;

Το πρώτο που σκεφτόμαστε είναι ότι το Κεστοράτι είναι μεν κοντά στα Ιωάννινα και πατρίδα του Χρηστάκη Ζωγράφου, δεν είναι, όμως, τα Ιωάννινα. Η κοινότητα του Κεστορατίου, μάλιστα, είχε την τύχη να αποκτήσει σχολείο αρρένων και θηλέων με τη συμβολή του Χρηστάκη Ζωγράφου. Εικάζουμε ότι και ο μισθός των δασκάλων και διδασκαλισσών των «Ζωγραφείων διδασκαλείων» θα ήταν αντικείμενο μέριμνας του ευεργέτη και όχι της ίδιας της κοινότητας. Σε κάθε περίπτωση, όσο και αν μας λείπουν στοιχεία, δεν μπορεί παρά ο μισθός των διδασκαλισσών τη χρονική στιγμή που συμφωνείται να αντικατοπτρίζει την οικονομική δύναμη των κοινοτήτων, ιδίως, όταν φαίνεται στο συμβόλαιο ότι η καταβολή του είναι δική τους ευθύνη. Από την άλλη, αν διαθέταμε τις αιτήσεις διορισμού των συγκεκριμένων διδασκαλισσών, θα βλέπαμε αν αναφέρονται εκτός από το δίπλωμα του Αρσακείου και τυχόν πρόσθετα εφόδια που ενδεχομένως διέθεταν. Αν η κοινότητα έκρινε χρήσιμα τα πρόσθετα εφόδια μιας δασκάλας και αν τη δεδομένη στιγμή της το επέτρεπε η οικονομική της ευρωστία, θα μπορούσε να πληρώσει παραπάνω για να συνάψει συμβόλαιο μαζί της. Εδώ, όμως, σταματάμε τις υποθέσεις.

Θα προσθέσουμε ορισμένα επιπλέον αρχειακά στοιχεία. Ανάμεσα στα 100 περίπου συμβόλαια που έχουμε στη διάθεσή μας από το αρχείο του ΣΔΕΓ για το διάστημα 1880-1885, αυτά με μισθό 100 λιρών το χρόνο είναι πολύ λίγα. Επίσης, τα πιο φθηνά περιλαμβάνουν μισθούς 40 οθωμανικών λιρών και τα πιο ακριβά –που είναι ελάχιστα– μισθούς των 120. Συνήθως, αυτό το διάστημα οι μισθοί κυμαίνονται μεταξύ 50 και 80 οθωμανικών λιρών. Τον μισθό μπορεί να καταβάλλει ο ΣΔΕΓ ή η κοινότητα –όπως στις περιπτώσεις που είδαμε παραπάνω– ή και οι δύο μαζί, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Κυριακούλας Βραχώρη, το 1882, για την ανάληψη της διεύθυνσης του παρθεναγωγείου Δυρραχίου.⁸⁴ Ο μισθός της ανέρχεται στις 60 οθωμανικές λίρες. Βάσει του συμβολαίου, οι 40 λίρες, η κατοικία, η θέρμανση και η υπηρεσία επιβαρύνουν το Σύλλογο, ενώ οι υπόλοιπες 20 λίρες την κοινότητα Δυρραχίου. Η Μαριγώ Καψούλη, για την οποία μιλήσαμε παραπάνω με αφορμή την αίτηση διορισμού που υποβάλλει στον ΣΔΕΓ το 1890, υπογράφει το 1882 συμβόλαιο, βάσει του οποίου προσλαμβάνεται για να αναλάβει τη διεύθυνση του παρθεναγωγείου Δαρδανελλίων. Ο μισθός της ορίζεται στις 60 οθωμανικές λίρες ετησίως και η κοινότητα αναλαμβάνει να της καταβάλλει το μισθό και να της εξασφαλίσει κατοικία, θέρμανση και μεταφορά για δύο άτομα στα Δαρδανέλλια. Σε σύγκριση και με τα προηγούμενα συμβόλαια παρατηρούμε ότι αυτό που δεν περιλαμβάνεται πάντα είναι η υπηρεσία. Στις περιπτώσεις που παρουσιάσαμε οι δασκάλες προσλαμβάνονται για να διευθύνουν τα παρθεναγωγεία και συγχρόνως να διδάξουν σε αυτά. Αν, όμως, μία δασκάλα προσλαμβάνεται μόνο για διδασκαλία είναι ευνόητο ότι ο μισθός της θα είναι χαμηλότερος.⁸⁵

Οι δύο άλλες περιπτώσεις στις οποίες αναφερθήκαμε, της Ελένης Ιώφτσου και της «κ. Αργυροπούλου» από το 1906 και το 1904 αντίστοιχα, προέρχονται, όπως

⁸⁴ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Συμβόλαια διδασκάλων 1872-1899», 17/1, α.π.: 1381/24.9.1882.

⁸⁵ Η Ελένη Σταυροπούλου, για παράδειγμα, συνάπτει με τον ΣΔΕΓ ετήσιο συμβόλαιο το 1880. Την ευθύνη μισθοδοσίας αναλαμβάνει η σχολική εφορεία Σερρών. Ο μισθός ορίζεται σε 30 λίρες. Στο συμβόλαιο περιλαμβάνεται κατοικία και θέρμανση καθώς επίσης και δύο εισιτήρια μετάβασης. Αυτό είναι το συμβόλαιο με τον χαμηλότερο μισθό, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση η Ελένη Σταυροπούλου προσλαμβάνεται ως βοηθός δασκάλας. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Συμβόλαια διδασκάλων 1872-1899», 17/1, α.π.:1862/12.9.1880. Τα παραδείγματα που αναλύσαμε –και ανταποκρίνονται στην πλειονότητα των συμβολαίων που διαθέτουμε– αναφέρονται σε δασκάλες που προσλαμβάνονται για διεύθυνση και διδασκαλία συγχρόνως.

τονίσαμε, από το αρχείο του ΥΠΕΞ.⁸⁶ Δεν είναι δόκιμο να επιχειρήσουμε συγκρίσεις σε μεγάλο βάθος με τα συμβόλαια της πενταετίας 1880-1885 από τον ΣΔΕΓ, γιατί μας λείπουν δεδομένα. Αξίζει, όμως, να δούμε σε απόλυτα νούμερα τους μισθούς των αρσακειάδων από την Ελλάδα και της Ελένης Ιώφτσου, η οποία για τη διδασκαλία στην «εν Λαγηνώ Σχολή» της κοινότητας της Στρώμνιτσας, ως απόφοιτος του διδασκαλείου Θεσσαλονίκης, πασχίζει να ανεβάσει το μισθό της από τις 23 στις 30 οθωμανικές λίρες. Καθώς όλοι οι μισθοί που παραθέτουμε μετρώνται σε οθωμανικές λίρες, αυτό που παρατηρούμε είναι ότι είκοσι έξι χρόνια μετά, ο μισθός της αποφοίτου του διδασκαλείου Θεσσαλονίκης υπολείπεται κατά 80% περίπου από τους μισθούς των αρσακειάδων των αρχών της δεκαετίας του 1880, ενώ η διαφορά του από αυτόν της Αργυροπούλου, που είναι της ίδιας περιόδου, αποβαίνει συντριπτική, καθώς φτάνει το 90%.

Ας σημειωθεί ότι στην αίτηση-παράκληση που απευθύνει στον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης η Ελένη Ιώφτσου δεν κάνει οποιαδήποτε αναφορά σε πρόσθετες παροχές· παροχές, τις οποίες όλα τα υπόλοιπα συμβόλαια που παρουσιάσαμε περιλαμβάνουν, διευρύνοντας με τον τρόπο αυτό την ετήσια αποζημίωση των διδασκαλισσών. Είναι, προφανώς, άλλης τάξης ζήτημα η ανάληψη της διεύθυνσης του διδασκαλείου Θεσσαλονίκης το 1904, και ως εκ τούτου άλλα τα τυπικά και ουσιαστικά προσόντα που απαιτούνται γι' αυτό, και άλλα τα απαραίτητα προσόντα για να διδάξει μία δασκάλα στο παρθεναγωγείο ενός χωριού στην περιοχή της Στρώμνιτσας. Διαφορετικές ασφαλώς είναι και οι οικονομικές δυνατότητες των δύο κοινοτήτων, κατά συνέπεια διαφορετικές και άνισες αποδεικνύονται και οι αποζημιώσεις. Πάντως, όταν η Σοφία Στεφάνου γράφει στην αίτησή της ότι οι «αντιμισθίες στο εξωτερικό παρέχονται επαρκέστερες» έχει δίκιο. Προφανώς έχει δίκιο και η Ερασμία Ελευθερίου, όταν υποστηρίζει με βάση την εξαετή εμπειρία της στη Μυτιλήνη, ότι εκεί «δύναται να ζει άνετως». Όμως, και οι δύο έχουν δίκιο κατά ένα μέρος, κατά το μέρος που αφορά, όπως επανειλημμένα τονίσαμε, στις αρσακειάδες δασκάλες και ιδιαίτερα εκείνες που προέρχονται από την Ελλάδα και διορίζονται σε αστικά κέντρα.

⁸⁶ Από το συγκεκριμένο αρχείο τα στοιχεία μας είναι πιο αποσπασματικά. Δεν έχουμε τη δυνατότητα να πούμε περισσότερα.

Δασκάλεις, δάσκαλοι, καθηγητές «διατελούσι εις απόγνωσιν»

Πέρα από την αναφορά μας στο ζήτημα των μισθών –γλίσχρων, επαρκέστερων, επαρκών–, αξίζει να αναρωτηθούμε αν ο οικονομικός –τουλάχιστον– βίος των διδασκαλισσών που επιτύγχαναν να διοριστούν «στο εξωτερικό» μια ορισμένη περίοδο της ζωής τους ήταν πάντα ανέφελος. Η επιστολή της Μαρίας Λιβαδέως, στις 20 Αυγούστου του 1905 προς τον πρόεδρο του ΣΔΕΓ, δείχνει πως δεν ήταν.⁸⁷ Το αντίθετο μάλιστα. Όπως θα φανεί αμέσως παρακάτω, όταν το «εξωτερικό» έπαυε να είναι έξω από αυτές, όταν οι ίδιες γίνονταν μέρος του, τους επεφύλασσε κάποιες φορές δυσάρεστες εκπλήξεις, όπως δείχνουν οι περιπτώσεις εκείνων που χρειάστηκε να ζητήσουν τη βοήθεια του ΣΔΕΓ. Στην περίπτωση της Μαρίας Λιβαδέως, το πρόβλημα ξεκινά από την κοινότητα Αγκιάλου και την αθέτηση των υποσχέσεων που της είχε δώσει.

Στην επιστολή της υπενθυμίζει στον πρόεδρο του ΣΔΕΓ ότι το Σεπτέμβριο του 1904 «αιτήσε της Εφορείας Αγκιάλου» διορίσθηκε από το Σύλλογο διευθύντρια του τοπικού παρθεναγωγείου, το οποίο, σημειώνει, «διηύθυνε μετά μεγίστου ζήλου». Απόδειξη του ζήλου της ήταν, όπως λέει, ότι τόσο η κοινότητα όσο και η εφορία δεν έκαναν δεκτή την πρώτη παραίτηση που υπέβαλε, «υποσχόμεναι ουχί μόνον τακτικήν πληρωμήν του μισθού αλλά και αύξησιν αυτού». Όμως, δεν της «έδιδον συμβόλαιον επί 22 ημέρας, παρά την υπόσχεσίν των». Καταλαβαίνουμε, δηλαδή, ότι οι μισθοί της καταβάλλονταν με καθυστέρηση, γεγονός που την ανάγκασε να υποβάλει παραίτηση. Η παραίτηση, ωστόσο, δεν έγινε δεκτή από την κοινότητα με την υπόσχεση πρώτον ότι επρόκειτο να αποκατασταθεί η τακτική καταβολή του μισθού της και δεύτερον ότι ο μισθός της θα αυξανόταν. Εφόσον, όμως, η διαπραγμάτευση περιελάμβανε αύξηση μισθού, έπρεπε να υπογραφεί νέο συμβόλαιο, το οποίο όμως δε υπογραφόταν επί είκοσι δύο ημέρες. Προφανώς, ούτε και τα χρωστούμενα είχαν αρχίσει να εξοφλούνται. Έτσι, η δασκάλα αναγκάστηκε να υποβάλει και δεύτερη παραίτηση, «ην κατ' ανάγκην εδέχθησαν». Όπως αναφέρει στην επιστολή της, αφού έφυγε από την Αγκιάλο, συμφώνησε με την κοινότητα του Πύργου –όπου και διέμενε τη στιγμή που συνέταξε την επιστολή της προς τον ΣΔΕΓ– να διδάξει στο τοπικό παρθεναγωγείο.

⁸⁷ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 206/29.8.1905.

Έπειτα από τη σύντομη ανασκόπηση των γεγονότων, η δασκάλα κρίνει σκόπιμο να δηλώσει καθαρά ποιο ήταν το πρόβλημα που αντιμετώπιζε και την ώθησε στην παραίτησή της, επιβεβαιώνοντας τις υποθέσεις μας. «Ηναγκάσθην», γράφει, «κύριε Πρόεδρε να παραιτηθώ ένεκα της κακίστης πληρωμής του μισθού, ον μετά απείρων ικεσιών ελάμβανον ανά 20, 10, 5, φράγκα, έφθασε δε και 2½, σπανίως ελάμβανον 30 και άπαξ το πρώτον 100 φράγκα. Και ταύτα δια πλείστων επιστολών και πλείστων δακρύων και το χειρίστον δις, εν καιρώ χειμώνος επί δύο ημέρας έμεινα άνευ τροφής. Τούτο εις όλον το διδασκαλικόν προσωπικόν συμβαίνει, πολλοί των οποίων δι' αγωγής έλαβον τον μισθόν των. Η οικτρά, λοιπόν, αύτη κατάστασις με ηνάγκασε να παραιτηθώ, καθόσον δεν έδιδον το συμβόλαιον». Με τη γλαφυρή περιγραφή της προβληματικής πληρωμής της αιτιολογεί γιατί υποχρεώθηκε σε δύο διαδοχικές παραιτήσεις και συγχρόνως γιατί δεν περίμενε περισσότερο από είκοσι δύο μέρες προκειμένου να υπογραφεί νέο συμβόλαιο με την κοινότητα Αγκιάλου.

Η Μαρία Λιβαδέως φτάνει στο «δια ταύτα». Η συγκεκριμένη κοινότητα της χρωστά ακόμη 476 χρυσά φράγκα, τα οποία δεν της εξοφλεί παρά τις παρακλητικές επιστολές που της έχει απευθύνει εκείνη και παρά την παράκληση του υποπροξένου Πύργου «μέσω του Αρχιερέως». Οι κοινοτικοί άρχοντες ισχυρίζονται ότι «δεν έχουν ούτε λεπτό να δώσουν». «Καθικετεύει», λοιπόν, τον πρόεδρο του Συλλόγου να ενεργήσει «δια του Υπουργείου των Εξωτερικών» ώστε να παραχωρηθεί άδεια στον υποπρόξενο Πύργου να της καταβάλει εκείνος το ποσόν των 476 χρυσών φράγκων που της οφείλεται, αφαιρώντας το από το προοριζόμενο για την κοινότητα Αγκιάλου εκπαιδευτικό επίδομα. Η κοινότητα Αγκιάλου, επομένως, σύμφωνα με όσα γράφει η Μαρία Λιβαδέως, λαμβάνει εκπαιδευτικό επίδομα από το ΥΠΕΞ και αντί να τακτοποιεί τις οικονομικές της υποχρεώσεις απέναντι στο εκπαιδευτικό προσωπικό, το αναγκάζει να υποβάλλει αγωγές για να του εξοφλήσει τα δεδουλευμένα. Επιπλέον, η εν λόγω κοινότητα δε φαίνεται να ανησυχεί και να μετακινείται από τη θέση της παρά τη μεσολάβηση του Μητροπολίτη και του υποπροξένου. Η ανάμειξη των τελευταίων, μάλιστα, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η δασκάλα γράφει στον πρόεδρο του ΣΔΕΓ και μέσω αυτού ζητά ουσιαστικά την παρέμβαση του ΥΠΕΞ, δεν αφήνει πολλά περιθώρια να θεωρήσουμε ότι στην επιστολή της γράφει υπερβολές και ανακρίβειες. Πουθενά, εξάλλου, δεν αναφέρεται ότι η κοινότητα αρνείται την αλήθεια όσων ισχυρίζεται η δασκάλα. Αναφέρεται μόνον σε ένα σημείο ότι οι

αρμόδιοι ισχυρίζονται πως «δεν έχουσιν ουδέ λεπτόν να δώσωσιν». Γιατί αλήθεια; Δεν μπορούμε να ξέρουμε.⁸⁸

Στο ερώτημα αν ο οικονομικός βίος των διδασκαλισσών –και των εκπαιδευτικών γενικότερα– κυλούσε ανέφελα στο «εξωτερικόν», έρχονται τα τεκμήρια από το αρχείο του ΥΠΕΞ να δώσουν και εκείνα με τη σειρά τους τη δική τους απάντηση, συμπληρώνοντας την εικόνα. Το Δεκέμβριο του 1893 ο «Επιθεωρητής των προξενικών αρχών» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με επιστολή του ενημερώνει τον Υπουργό, Διονύσιο Στεφάνου, ότι το χρηματικό ποσό που έστειλε η ΕΠΕΛΕΠ έναντι όσων όφειλε για τα σχολικά έτη 1891-1892, 1892-1893 και 1893-1894 είναι ελάχιστο, καθώς μόνο για το έτος 1891-1892 όφειλε ακόμη τη δεδομένη στιγμή περίπου 2.500 οθωμανικές λίρες. Τόσο μεγάλη καθυστέρηση, συνεχίζει, βλάπτει «μεγάλως» το έργο της επιτροπής, ιδίως στην πόλη των Σερρών στην οποία η «επικρατούσα [...] μερίς αδυνατεί να προσέλθη αρωγός ως η προ αυτής ισχύουσα, ήτις δια προσωρινών δανείων παρεχομένων δια των τότε εν τοις πράγμασι διατελούντων διευκόλυνε την πληρωμήν των διδασκάλων». Σήμερα, γράφει ο Επιθεωρητής, πολλών μηνών μισθοί όλων των δασκάλων «του τμήματος Σερρών» καθυστερούνται. Οι άνθρωποι αυτοί χωρίς να ξέρουν πια «πόθεν να πορισθώσιν τα προς το ζην, καθ' όσον και οι μέχρι τούδε παρέχοντες αυτοίς επί πιστώσει ταύτα έπαυσαν πλέον να πιστεύωσιν αυτούς, διατελούσι εις απόγνωσιν. Υπό διδασκάλων ευρισκομένων εις τοιαύτην ψυχολογικήν κατάστασιν προδήλως είναι αδύνατον να ασκηθή πολιτική ενέργεια ικανή να αποκρούση την βουλγαρικήν έλξιν».⁸⁹

Λίγο νωρίτερα, στις 20 Νοεμβρίου, ο γυμνασιάρχης του Γυμνασίου Σερρών, Ιωάννης Ασπριώτης, ενημέρωνε τον πρόξενο Σερρών για το ίδιο ζήτημα. Στην

⁸⁸ Για παρόμοιες περιπτώσεις βλ. και Κούλα Ξηραδάκη, *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθεναγωγεία και δασκάλες υπόδουλου Ελληνισμού*, Αθήνα 1972, τ. Α, σ. 32-35. Ενδεικτικά παραθέτουμε: «Οι δάσκαλοι των Ελληνικών Κοινοτήτων της αλλοδαπής ως το 1924 δεν είχαν καμμία προστασία. Ο διορισμός και η απόλυσή των εξαρτιόταν από την ανεξέλεγκτη και ανεύθυνη διάθεση της σχολικής Εφορείας ή της Εφοροεπιτροπής και των προκρίτων του χωριού. Το μόνο σίγουρο ήταν το συμβόλαιο που κάθε Σεπτέμβριο ανανεώνονταν. Όλο το χρόνο ο δάσκαλος δούλευε όσο μπορούσε περισσότερο για να εξασφαλίση την ανανέωση του συμβολαίου της επόμενης χρονιάς. “...Οι καημένες οι δασκάλες”, [...] πήγαιναν στο σχολείο το πρωί και έφευγαν το βράδυ, συνοδευόμενες από τις γριές επιστάτισσες. Το μεσημέρι έλυναν τον κόμπο κι έτρωγαν το ψωμάκι και το προσφάγι τους μέσα στα σχολεία, κατάκοπες από τα μαθήματα, τα εργόχειρα, τα τραγούδια και τη γυμναστική”...». Ό.π., σ. 32. Η περίπτωση της Μαρίας Λιβαδέως σε σύγκριση με όσα παρουσιάζει η Κούλα Ξηραδάκη δείχνει ότι ούτε το συμβόλαιο, το οποίο πάσχιζαν να εξασφαλίσουν κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς μπορούσε, εντέλει, να αποτελέσει αδιαμφισβήτητη εγγύηση.

⁸⁹ ΑΥΕ, Φ. «1893 Α.Α.Κ. Α2», α.π.: 41/12.12.1893.

επιστολή του έγραφε: «[...] πιθανώτατα ή μάλλον βεβαιότατα θα ευρεθώμεν αίφνης ενώπιον απεργίας του προσωπικού».⁹⁰ Επιπλέον, σημείωνε ότι η συγκεκριμένη κατάσταση δεν άφηνε περιθώρια να κατηγορήσει κανείς το εκπαιδευτικό προσωπικό αν αποφάσιζε να προχωρήσει σε απεργία, γιατί στο σύνολό του ήταν «κατάχρεων». Οι περισσότεροι καθηγητές του Γυμνασίου Σερρών δεν ήταν «εντόπιοι», άρα δεν διέθεταν δικά τους σπίτια και μόνο δύο από αυτούς μπορούσαν να συμπληρώνουν το εισόδημά τους με «ιδιαίτερα μαθήματα». Χρωστούσαν, επομένως, στο σπιτονοικοκύρη, «στον αρτοπώλην και κρεοπώλην και παντοπώλην»· με δυο λόγια, δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στα καθημερινά, απολύτως αναγκαία έξοδα διαβίωσης.

Στη συνέχεια της επιστολής του ο Ιωάννης Ασπριώτης τόνιζε ότι οι διδάσκοντες επιδείκνυαν αξιέπαινη υπομονή αλλά, δεδομένου ότι και η «εγκαρτέρησις» έχει τα όριά της, έκρουε για δεύτερη φορά τον κώδωνα του κινδύνου μιας επικείμενης απεργίας των «καθηγητών του Γυμνασίου» και καλούσε τον υπουργό να φροντίσει να εξοφληθούν τα δεδουλευμένα τους.⁹¹ Εκτός από τα αρνητικά αποτελέσματα τα οποία εκτιμούσε ότι θα έφερνε στην πρόοδο των μαθητών μία απεργία στη μέση της σχολικής χρονιάς με τη διακοπή των μαθημάτων, έγραφε επιπλέον: «δεν τιμά το ελληνικόν όνομα αλλά και εις τους εχθρούς αυτού δίδει όπλα τοσούτω μάλλον ισχυρά όσω τα ηθικά όπλα είναι ασυγκρίτως υπέρτερα των υλικών».

Παράλληλα, τον Αύγουστο του 1893 ο πρόξενος Σκοπίων, αυτή τη φορά, Α. Παππαδόπουλος, σε έγγραφό του προς τον πρόεδρο της ΕΠΕΛΕΠ ενημέρωνε για την

⁹⁰ Είναι στον ίδιο φάκελο με το προηγούμενο έγγραφο, δεν έχει δικό του αριθμό πρωτοκόλλου και μαζί με τον κατάλογο οφειλομένων που επισυνάπτεται δημιουργεί την ομάδα των εγγράφων που ενημερώνουν για την κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι εκπαιδευτικοί των Σερρών. Η ημερομηνία που φέρει είναι 20.11.1893 (ΑΥΕ, Φ. «1893 Α.Α.Κ. Α2», α.π.: 41/12.12.1893).

⁹¹ Το ενδεχόμενο να προχωρήσουν σε απεργία οι καθηγητές του Γυμνασίου Σερρών μοιάζει με υπερβολή που χρησιμοποιείται εσκεμμένα από τον Ιωάννη Ασπριώτη προκειμένου να υπογραμμίσει την κρισιμότητα της κατάστασης. Ανεξάρτητα από το αν η απεργία αναφέρεται στην επιστολή Ασπριώτη καθ' υπερβολήν ή όχι, σημασία έχει ότι είναι μία μορφή διεκδίκησης με την οποία το 1893 θα πρέπει να έχουν αρχίσει να αποκτούν μία σχετική εξοικείωση οι πληθυσμοί των αστικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κατά συνέπεια και οι εργαζόμενοι καθηγητές στο Γυμνάσιο Σερρών. Πάντως, λίγο αργότερα από την περίοδο που μελετάμε, το 1927, οι δάσκαλοι των αστικών σχολείων του Πέραν προχωρούν σε απεργία λόγω της τετράμηνης καθυστέρησης της καταβολής των μισθών τους. Κωνσταντίνα Ανδριανοπούλου, «Η Ρωμαίικη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης στον Μεσοπόλεμο: κοινοτική συγκρότηση, ιδεολογία και η οριοθέτησή της στο τουρκικό εθνικό περιβάλλον», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2014, σ. 268-269.

εξίσου δεινή θέση στην οποία βρίσκονταν και τον «μέγαν εξευτελισμόν» που δοκίμαζαν «οι κατά την περιφέρειαν του Προξενείου [...] διδάσκαλοι της Επιτροπής στερούμενοι και αυτού του επιουσίου άρτου ως εκ της καθυστέρησης των μισθών των» για ένα ολόκληρο έτος.⁹² Επειδή, επομένως, η κατάσταση είχε φτάσει στο απροχώρητο και επειδή, εξαιτίας της μεγάλης καθυστέρησης, εκτιμούσε ο πρόξενος ότι είχε περιέλθει σε δεινή θέση και η εθνική και η ατομική του υπόληψη, παρακαλούσε τον πρόεδρο της ΕΠΕΛΕΠ να δώσει εντολή ώστε να καταβληθούν όσο το δυνατόν γρηγορότερα οι μισθοί των διδασκόντων «ων αι οικογένεια [...] λιμώττουσιν και δεινώς υποφέρουσιν».

Δε γνωρίζουμε αν έγινε η απεργία στις Σέρρες ούτε για πόσο ακόμη συνέχισε να πλήττεται η εθνική και η ατομική υπόληψη του προξένου Σκοπίων – για πολύ μάλλον, αφού το Δεκέμβριο του 1893 το ελληνικό κράτος πτώχευσε και επισήμως. Δε γνωρίζουμε, επίσης, γιατί η κοινότητα Αγκιάλου, ενώ έπαιρνε επίδομα από την ΕΠΕΛΕΠ του ΥΠΕΞ, δε φρόντιζε να καλύψει τη μισθοδοσία της Μαρίας Λιβαδέως και των συναδέλφων της. Όσα ήδη γνωρίζουμε είναι υπεραρκετά για να αναρωτηθούμε πώς ζούσαν οι άνθρωποι αυτοί, όταν οι πληροφορίες δείχνουν ότι χρωστούσαν τα ενοίκια των σπιτιών τους και συγχρόνως χρωστούσαν στο φούρναρη, στον κρεοπώλη, στον παντοπώλη· συνακόλουθα, όταν όλοι οι παραπάνω αρνούσαν να τους δώσουν πλέον πίστωση και οι «εντόπιοι» με δικό τους σπίτι και με ιδιαίτερα μαθήματα –στην περίπτωση των Σερρών– ήταν μόλις δύο.⁹³ Με άλλα λόγια, οι περισσότεροι καθηγητές του Γυμνασίου, απόφοιτοι του Πανεπιστημίου Αθηνών, ζουν πεινασμένοι, απελπισμένοι με καταρρακωμένο ηθικό περιμένοντας το χειμώνα στις Σέρρες.⁹⁴

Αυτήν ακριβώς την καταρράκωση των ανθρώπων επισημαίνει με διπλή υπογράμμιση και ο πρόξενος Σκοπίων, όταν γράφει ότι η λιμοκτονία των διδασκόντων και των οικογενειών τους πλήττει και το δικό του ατομικό και εθνικό φιλότιμο. Αναφέρεται, ασφαλώς, στο διδακτικό προσωπικό των Σκοπίων, αλλά είναι σαν να αντικρίζει και να περιγράφει παράλληλα την κατάσταση και του διδακτικού

⁹² ΑΥΕ, Φ. «1893 Α.Α.Κ. Α2», α.π.: 220/12.8.1893.

⁹³ Αξιοπρόσεκτο επίσης και πολύ ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι αναφέρεται με τόση φυσικότητα, άρα ως συνηθισμένη και αποδεκτή, η πρακτική των ιδιαίτερων μαθημάτων.

⁹⁴ Στον ΣΔΕΓ και στην ΕΠΕΛΕΠ του ΥΠΕΞ απευθύνονται για διορισμό στις ελληνορθόδοξες κοινότητες όχι μόνο δασκάλες και δάσκαλοι αλλά και καθηγητές, απόφοιτοι του Πανεπιστημίου Αθηνών.

προσωπικού των Σερρών. Καταλαβαίνουμε, επομένως, ότι οι δασκάλες, οι δάσκαλοι και οι καθηγητές βρίσκονται πράγματι σε δεινή θέση, αν και πουθενά δεν αναφέρονται ρητά γλίσχροι μισθοί, όπως συνέβαινε με τις αιτήσεις των διδασκαλισσών που παρακολουθήσαμε παραπάνω.⁹⁵ Οι μισθοί μπορεί να αποδεικνύονται επαρκέστεροι στις ελληνορθόδοξες κοινότητες σε σύγκριση με την Ελλάδα, αλλά αν καταβάλλονται με τόση καθυστέρηση που είναι σαν να μην καταβάλλονται καθόλου, τότε τα αποτελέσματα στις ζωές των ανθρώπων είναι οδυνηρά. Με τα λόγια της Μαρίας Λιβαδέως: « [...] δεν έχω ουδέ λεπτόν, χρεωστώ δε εις ξενοδοχείον όπου έμεινα επί 25 ημέρας και εις πλείστους άλλους, στερούμαι δε και των απολύτως αναγκαίων [...]». ⁹⁶ Όλα τα στοιχεία που παραθέσαμε μαρτυρούν – αν μη τι άλλο– την ύπαρξη ενός διδασκαλικού συνεχούς: του συνεχούς της ταλαιπωρίας, στο οποίο βασιλεύει η οικονομική στενο-χωρία και τα ποικιλόμορφα και ποικίλης έντασης δεινοπαθήματα των υποκειμένων που ζουν μέσα σε αυτό.

«Ο κίνδυνος των μεταθέσεων και απολύσεων...»

Η Αυγουστίνα Κοκκίνη έγραφε στην αίτησή της ότι οι λόγοι που την ωθούσαν τη δεδομένη στιγμή να αναζητήσει διορισμό μέσω του ΣΔΕΓ ήταν οι βαρύτατες οικογενειακές περιστάσεις σε συνδυασμό με τον γλίσχρο μισθό και τον κίνδυνο των μεταθέσεων και απολύσεων, ο οποίος τελικά μετατράπηκε σε πραγματικότητα το καλοκαίρι του 1892. Η συγκεκριμένη δασκάλα δεν ήταν η μόνη που δοκίμαζε σε μία ορισμένη, τουλάχιστον, περίοδο της ζωής της την εμπειρία της απόλυσης που

⁹⁵ Υπενθυμίζουμε, ότι ένας από τους λόγους –ο κυριότερος ίσως– που δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στις σχέσεις μεταξύ ΣΔΕΓ και ΥΠΕΞ, όσο ο ΣΔΕΓ χρηματοδοτείτο από το ΥΠΕΞ, ήταν ακριβώς οι μεγάλες καθυστερήσεις στις πληρωμές των εκπαιδευτικών στις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Δεν πρόκειται, δηλαδή, για φαινόμενο που ενσκήπτει λίγο πριν την πτώχευση του 1893 ή στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ήταν σύμφυτο με τη διαδικασία αποστολής των εκπαιδευτικών στις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Ενδεχομένως, να μην παρουσίαζε πάντα την ίδια ένταση. Οι εκπαιδευτικοί, λοιπόν, πριν το 1887 απευθύνονταν στον ΣΔΕΓ ζητώντας την αποπληρωμή τους. Ο Σύλλογος, όμως, βρισκόταν εκτεθειμένος απέναντί τους, καθώς δε διέθετε τις απαραίτητες πιστώσεις. Όπως παρατηρούμε με τις περιπτώσεις των Σερρών και των Σκοπίων, οι αρμόδιοι απευθύνονται στην ΕΠΕΛΕΠ ή απευθείας στον υπουργό Εξωτερικών. Αν δεν είχε διαρραγεί η ιδιόμορφη σχέση ΣΔΕΓ και ΥΠΕΞ, θα ήταν το συμβούλιο και ο πρόεδρος του Συλλόγου που θα γίνονταν οι αποδέκτες όλης αυτής της απόλυτα δικαιολογημένης πίεσης.

⁹⁶ Απόσπασμα από την επιστολή της προς τον ΣΔΕΓ που παρουσιάσαμε παραπάνω. Επίσης, για τις μεγάλες καθυστερήσεις στην καταβολή των διδασκαλικών μισθών στην Ελλάδα, οι οποίες οδηγούν στις συνεχείς μεταβιβάσεις της ευθύνης πληρωμής τους πότε στους δήμους και πότε στο κράτος και τις απορρέουσες από αυτές ταλαιπωρίες του διδακτικού προσωπικού, Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 212-213.

επιδείωνε ακόμη περισσότερο τις εξαιρετικά δυσχερείς συνθήκες ζωής τόσο της ίδιας όσο και της οικογένειάς της. Οι απολύσεις, οι μεταθέσεις, ορισμένες φορές και οι λόγοι από τους οποίους απέρρεαν, παρουσιάζονται σε πολλές αιτήσεις διδασκαλισσών και δασκάλων, που θεωρούν έπειτα από όλα αυτά σανίδα σωτηρίας την πιθανότητα σύναψης ενός ετήσιου διδασκαλικού συμβολαίου στο «εξωτερικό».

Η Ρωξάνη Αρών, νέα δασκάλα όταν υποβάλλει την αίτησή της το 1887, έχει ήδη διατελέσει «επί δύο μεν έτη» διευθύντρια στο παρθεναγωγείο Σαμψούντας, «εφ' εν δε έτος» διευθύντρια στο παρθεναγωγείο Ταρσού. Το σχολικό έτος 1886-1887 τη βρίσκει να διδάσκει στο παρθεναγωγείο Κορίνθου. «Παυθείσα», όμως, «λόγω των πολιτικών φατριών», ξαναχτυπά την πόρτα του Συλλόγου για την εξεύρεση κάποιας «εν τω εξωτερικώ» θέσης.⁹⁷ Δε γνωρίζουμε πώς η Ρωξάνη Αρών, μετά από τρία χρόνια κατά τα οποία ήταν διευθύντρια στα παραπάνω παρθεναγωγεία του «εξωτερικού», βρέθηκε να διδάσκει στο παρθεναγωγείο Κορίνθου· πώς, δηλαδή, κατάφερε να διοριστεί δασκάλα σε δημόσιο παρθεναγωγείο. Επιπλέον, δε δίνει περισσότερες διευκρινίσεις για τις ποικίλης προέλευσης και αλυσιδωτές συγκρούσεις εξουσίας που περιέχονται στην έκφραση «πολιτικάί φατρίαί» και οι οποίες ευθύνονται, σύμφωνα με όσα γράφει, για την απώλεια της θέσης της.

Η αίτηση της Ζαχαρώς Ναυπλιώτου, όμως, φωτίζει τους τρόπους με τους οποίους κινούνται τα πράγματα και, συγχρόνως, τα υποκείμενα στην προσπάθειά τους να τα επηρεάσουν προς όφελός τους. Γράφει στην αίτησή της το 1903 ότι, αμέσως μετά την αποφοίτησή της από το Αρσάκειο «και τυχούσα πτυχίον Α' τάξεως», ανέλαβε «καίτοι πολύ νέα», τη διεύθυνση του παρθεναγωγείου στην Κάσο.⁹⁸ «Παρά τας περιποιήσεις και την άπειρον εκτίμησιν και αγάπην» που έδειξαν

⁹⁷ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2 α.π.: 306/22.8.87.

⁹⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 133/27.5.1903. Η Ζαχαρώ Ναυπλιώτου με βάση όσα γράφει στην αίτησή της αποφοίτησε από το εξωτερικό διδασκαλείο της ΦΕ το 1893. Η συγκεκριμένη χρονολογία επιβεβαιώνεται από τα στοιχεία του μαθητολογίου του εξωτερικού διδασκαλείου της ΦΕ. Στο μαθητολόγιο ως τόπος καταγωγής καταγράφεται η Άνδρος, ενώ ο πατέρας της με βάση την ίδια πηγή δηλώνει «κτηματίας». Η Έφη Αβδελά στο άρθρο της, «Η θέση της δασκάλας, λόγοι και αντίλογοι σε ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο», *Δίνη*, 3 (1988), σ. 46, κάνει αναφορά στη δασκάλα Ζαχαρούλα Ναυπλιώτου ως μέλος φεμινιστικής οργάνωσης κατά το Μεσοπόλεμο και ως αρθρογράφο την ίδια περίοδο στο *Διδασκαλικόν Βήμα*, επίσημο όργανο της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας. Βλ. επίσης Έ. Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού, ό.π.*, σ. 169, 174, 175, 178. Ενδέχεται να είναι το ίδιο πρόσωπο, αν σκεφτεί κανείς ότι στις αρχές του σχολικού έτους 1892-1893, τελευταίου έτους των σπουδών της, είναι 15 ετών, σύμφωνα με τα στοιχεία του μαθητολογίου του διδασκαλείου.

στο πρόσωπό της οι κάτοικοι του νησιού, σύμφωνα με την αίτησή της, δεν μπόρεσε να μείνει πάνω από ένα χρόνο, γιατί την κατέλαβε ζωνηρή επιθυμία να ξαναδεί τους γονείς της. Θεωρούσε, γράφει, «εν τη απειρία» της ότι θα ήταν «περισσότερο ευτυχής» εάν εργαζόταν «εν τη ελευθέρα Ελλάδι».

Επέστρεψε, λοιπόν και εργάστηκε «λίαν ευδοκίμως επί εν έτος» στη δημόσια θέση στην οποία διορίστηκε, στην Ερμούπολη της Σύρου. «Λόγοι όμως σημαντικοί, μη υπάρχοντος ακόμη του Νόμου Β.Τ.Μ.Θ., του προνοούντος περί της μονιμότητος των δημοδιδασκάλων συνετέλεσαν» στην «άνευ λόγου» απόλυσή της, επισημαίνει στην αίτησή της.⁹⁹ Και συνεχίζει, για να βάλει τα πράγματα στη θέση τους: «ίνα αντ' εμού διορισθή άλλη, φίλη του κόμματος. Ο μετ' ολίγον νέος νόμος της δημοτικής εκπαιδύσεως με εύρεν εκτός θέσεως». Παρά το γεγονός, όμως, ότι ο «νέος νόμος» βρήκε τη Ζαχαρώ Ναυπλιώτου «εκτός θέσεως», εκείνη κατάφερε και πάλι να διοριστεί σε δημόσια διδασκαλική θέση στη Σίφνο το 1897, όπου και έμεινε μέχρι το 1898. Από εκεί, σύμφωνα με την αφήγησή της, παραιτήθηκε για λόγους υγείας και με την ελπίδα ότι θα διοριζόταν, όπως της υπόσχονταν, «εις δημοσίαν θέσιν εν Αθήναις», όπου είχε εγκατασταθεί πλέον η οικογένειά της.

Από το τέλος του 1898, όμως, μέχρι το 1903 που καταθέτει τελικά την αίτησή της στον ΣΔΕΓ, δεν πραγματοποιούνται οι υποσχέσεις για επικείμενο διορισμό της σε δημόσιο σχολείο στην Αθήνα, «διότι οι αρμόδιοι δεν αποβλέπουσιν εις την διδακτικήν ικανότητα και την ηθικήν μόρφωσιν των υποψηφίων αλλ' εις όλως αντίθετα προσόντα!»¹⁰⁰ Στα πέντε χρόνια που μεσολαβούν, η Ζαχαρώ Ναυπλιώτου «μη δυναμένη» να μένει αργή ιδρύει ιδιωτικό σχολείο, στο οποίο εργάζεται μέχρι το 1903 που καταθέτει την αίτησή της στον ΣΔΕΓ. Καθώς αναρωτιόμαστε γιατί η συγκεκριμένη δασκάλα κάνει αίτηση στο Σύλλογο αφού έχει δικό της ιδιωτικό σχολείο, η απάντηση έρχεται ως εξής: «Ήδη απελπισθείσα αφ' ενός όπως πετύχω δημοσίαν θέσιν, αφ' ετέρου μη ανταποκρινομένη εις τας ανάγκας της σχολής, έτι δε

⁹⁹ Ο νόμος ΒΤΜΘ του 1895 είναι προϊόν της προσπάθειας να κατοχυρωθεί νομοθετικά ο διδασκαλικός κλάδος και να προστατευθεί από την πολιτική συναλλαγή, επισημαίνει ο Χρ. Λέφας. Θεωρεί ότι ο συγκεκριμένος νόμος, παρά τις ατέλειές του, αποτελεί «φωτεινόν σταθμόν δια την δημοτικήν [...] εκπαίδευσιν. Καθιέρωσε την αποκέντρωσιν και απήλλαξε τους δημοδιδασκάλους από τους όνυχας της συναλλαγής». Υπογραμμίζει, μάλιστα, ότι «απέναντι 2985 μεταβολών ενεργηθειών το 1894, ενηργήθησαν το 1898 μόνον 672, ήτοι 292 μεταθέσεις και 380 απολύσεις ως επί το πλείστον γραμματοδιδασκάλων». Ωστόσο δεν εξηγεί από πού αντλεί τα αριθμητικά στοιχεία που παραθέτει. Βλ. Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσως*, ό.π., σ. 205.

¹⁰⁰ Το θαυμαστικό του κειμένου.

αναμιμνησκομένη το πρώτο έτος, καθ' ο ειργάσθην εν τω εξωτερικώ, ηνόησα ότι η μικρά μου ηλικία δεν με άφησε τότε να κρίνω, δηλαδή ότι μόνον οι έξω Έλληνες εκτιμούν και ανταμείβουν τας μετά ζήλου εργαζομένας, και απεφάσισα να ζητήσω και πάλιν θέσιν εν τω εξωτερικώ». Η Ζαχαρώ Ναυπλιώτου, με δυο λόγια, περιμένοντας να διοριστεί σε δημόσια θέση ιδρύει δικό της σχολείο. Δεν κατάφερε, όμως, να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του και συγχρόνως, κουράστηκε να περιμένει διορισμό σε δημόσιο παρθεναγωγείο.

Έτσι, απευθύνεται στον ΣΔΕΓ ζητώντας του να την προτείνει, εάν παρουσιαστεί «θέσις τις», με την υπόσχεση ότι δε θα μετανιώσει για την μεσολάβησή του αυτή. Δεν παραλείπει, μάλιστα, να προσθέσει στο τέλος της αίτησής της ότι το ΔΣ του Συλλόγου θα μπορούσε να ζητήσει περισσότερες πληροφορίες για τις διδακτικές και γνωστικές της ικανότητες από τη Σεβαστή Καλλισπέρη,¹⁰¹ η οποία ως επιθεωρήτρια των παρθεναγωγείων την είχε παρακολουθήσει «εν τω έργω» της στη Σίφνο. Θα επανέλθουμε στη Ζαχαρώ Ναυπλιώτου για να διατυπώσουμε με αφορμή την αίτησή της ορισμένες υποθέσεις σχετικά με το πώς αποφασίζουν τα υποκείμενα να κινηθούν, ώστε να βρουν λύσεις για τις ζωές τους μέσα στις δύσκολες συνθήκες που είναι αναγκασμένα να ζουν.

«Η απόλυσις [...] ήτο αποκλειστικόν δικαίωμα της Κυβερνήσεως. Τουτέστιν ουδεμία ασφάλεια υφίστατο υπέρ των δημοδιδασκάλων, οίτινες ήσαν υποχείριοι του ισχύοντος εκάστοτε κόμματος» για την περίοδο από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι και το 1864.¹⁰² Επιπλέον, οποιαδήποτε στιγμή μέσα στο σχολικό έτος οι δάσκαλοι και οι δασκάλες ήταν δυνατόν να βρεθούν στο άλλο «άκρο της Ελλάδος» με μια δυσμενή μετάθεση, αν δεν ήταν αρεστοί στους κομματικούς παράγοντες του τόπου. Από το 1864 και εξής φαίνεται ότι αλλάζουν κάπως τα πράγματα, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι βελτιώνεται ουσιαστικά η επισφαλής θέση των δασκάλων και διδασκαλισσών, αφού σε κάθε κυβερνητική αλλαγή έπρεπε να προσφερθούν

¹⁰¹ Ενδιαφέροντα στοιχεία για τη ζωή και το έργο της Σεβαστής Καλλισπέρη στο Νικόλαος Πιζάνιας, *Σεβαστή Καλλισπέρη εκ Καλύμνου η πρώτη Ελληνίς φοιτήτρια*, ανάτυπο από το περιοδικό *Ακτίνες*, Αθήνα 1971. Ψηφιακή βιβλιοθήκη Ανέμη. http://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/d/1/d/metadata-1320134481-255079-469.tkl&do=369291.pdf&lang=el&pageno=1&pagestart=1&width=450&height=614&maxpage=28 (11.6.2015).

Βλ. και Κούλα Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Γλάρος, Αθήνα 1988, σ. 63.

¹⁰² Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσως*, ό.π., σ. 198.

«εκατόμβαι όλαι διδασκάλων».¹⁰³ Ούτε η ικανότητα, ούτε η πιστή και «εύορκος» εκπλήρωση του καθήκοντος λαμβανόταν υπ' όψιν. Αντίθετα, ανάλογα με τις συμπάθειες και τις αντιπάθειες των εκάστοτε κρατούντων διορίζονταν και απολύονταν οι δάσκαλοι.¹⁰⁴

Μέσα σε αυτές τις εκατόμβες των «δημοδιδασκάλων» περιλαμβάνεται και η Αυγουστίνα Κοκκίνη, την οποία επαναφέραμε στο προσκήνιο λίγο παραπάνω. Το καλοκαίρι του 1892 οι εκλογές αναδεικνύουν νικητή τον Χαρίλαο Τρικούπη, η κυβέρνηση του οποίου διαδέχεται τη βραχύβια κυβέρνηση Κωνσταντόπουλου, που είχε προηγουμένως –στις 18 Φεβρουαρίου 1892– διαδεχθεί την κυβέρνηση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Με δυο λόγια, η Αυγουστίνα Κοκκίνη –όπως και πολλές ακόμη συναδέλφισσες και συνάδελφοί της– είχε την ατυχία να αρχίσει το σχολικό έτος 1891-1892 με πρωθυπουργό τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη και να το ολοκληρώσει με πρωθυπουργό τον Χαρίλαο Τρικούπη. Ακόμη και αν η σειρά των προέδρων των κυβερνήσεων ήταν διαφορετική, με δεδομένη την έλλειψη μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων –επομένως των δημοδιδασκάλων και δημοδιδασκαλισσών–, σε συνδυασμό με τις διαπλοκές του πελατειακού πολιτικού συστήματος, το αποτέλεσμα θα ήταν μάλλον το ίδιο.¹⁰⁵ Επειδή, όμως, δε γνωρίζουμε περισσότερα για το πώς

¹⁰³ Την κατάσταση αυτή παραδέχεται και ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης σε αγόρευσή του στη Βουλή το 1899. Στο ίδιο, σ. 198. Για τις συνέπειες των αποφάσεων της πολιτικής και διοικητικής ηγεσίας του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως: «Οι παίζοντες ζατρίκιον γινώσκουσι τι συνεπείας δύναται να έχη η κίνησις ενός πεσσοῦ· φαντάσθητε ποίας περιπλοκάς δύναται να φέρη η κίνησις χιλίων προσώπων εξ υπερδισχιλίων, το ταυτόχρονον allez-croisez ανά τα όρη και τας κοιλάδας και τας νήσους της Ελλάδος διδασκαλισσών και δασκάλων, ενώ συγκρούονται λυσσωδώς τα πολιτικά πάθη, και επιρροαί ιεραρχών, κομματαρχών, γυναικών, ιδία δε βουλευτών». Αριστοτέλης Κουρτίδης, «Ως κατάδικοι εξοριζόμενοι», *ό.π.*, σ. 271.

¹⁰⁴ Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσως*, *ό.π.*, σ. 198.

¹⁰⁵ Στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης οι μεταθέσεις και απολύσεις της περιόδου 1892-1894 είναι γνωστές ως «ο χορός του Παπαμάρκου», ο οποίος ήταν τότε γενικός επιθεωρητής και τμηματάρχης δημοτικής εκπαίδευσης του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως αλλά και μέλος του γνωμοδοτούντος Συμβουλίου Εκπαιδεύσεως και παρουσιάζονται ως «έκνομη έκφανση της κρατικής δραστηριότητας». Αποστόλης Ανδρέου, Γιώργος Παπακωνσταντίνου, *Εξουσία και οργάνωση-διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, Νέα Σύνορα Α. Λιβάνης, Αθήνα 1994, σ. 217-218. Για τον Παπαμάρκου και τις απολύσεις του 1892 γράφει ο Λέφας: «...η σάτυρα συνετέθη κατά παραλλαγήν του Αγίου Ευαγγελίου, [...] “Εκ του Παπαμάρκου αγρίου φραγγελίου [...] το ανάγνωσμα. Πρόσχωμεν. Παύσις τοις πάσι” [...]». Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσως*, *ό.π.*, σ. 287. Ενδεικτική βιβλιογραφία: Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, *ό.π.* Ιωάννης Κανάκης, *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού δημοτικού σχολείου*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1995. Σήφης Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια γενική και τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση: Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 19^{ος} αι.-*

βρέθηκαν στις δημόσιες θέσεις τις οποίες απώλεσαν πριν ζητήσουν τη βοήθεια του ΣΔΕΓ η Αυγουστίνα Κοκκίνη και η Ρωξάνη Αρών, ας ξαναγυρίσουμε στην αίτηση της Ζαχαρώς Ναυπλιώτου.

Γράφει η Ζαχαρώ Ναυπλιώτου ότι παρά την αγάπη των κατοίκων της Κάσου δεν μπόρεσε να μείνει πάνω από ένα χρόνο στο νησί, καθώς υπερίσχυσε η ανάγκη της να ξαναδεί τους γονείς της και η, λόγω νεότητας, απειρία της, που την οδήγησε να πιστέψει ότι θα κέρδιζε την ευτυχία εάν εργαζόταν στην Ελλάδα. Ήταν, πράγματι, αυτός ο λόγος για τον οποίο αποφάσισε να επιστρέψει στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στη Σύρο, όπου διέμεναν οι γονείς της; Ο άμεσος διορισμός της «εις δημοσίαν θέσιν εν Ερμούπολει», όπως μας πληροφορεί, μας κάνει να αμφισβητούμε ελαφρά τη σειρά των πραγμάτων: προηγείται, δηλαδή, ο νόστος –η ζωνή έλλειψη των γονέων και της πατρίδας– και ακολουθεί η επιστροφή στη Σύρο και ο διορισμός σε δημόσια θέση; Ή μήπως προηγείται μία ορισμένη υπόσχεση για διορισμό σε δημόσια θέση, πράγμα που κινητοποιεί την επιστροφή και συνάμα δίνει διέξοδο στη μοναξιά που συνοδεύει το διορισμό της στην Κάσο, την οποία έκανε οδυνηρότερη η έλλειψη του οικογενειακού της περιβάλλοντος και του κοσμοπολίτικου περιβάλλοντος της Ερμούπολης; Ποιος ξέρει;

Η Ζαχαρώ Ναυπλιώτου ισχυρίζεται ότι λόγοι σημαντικοί οδήγησαν στην απόλυσή της από το σχολείο της Ερμούπολης, χωρίς, όμως, να δίνει περισσότερες διευκρινίσεις για το περιεχόμενο των συγκεκριμένων λόγων. Σε συνδυασμό με την έλλειψη μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων οι λόγοι αυτοί οδήγησαν στο να «θυσιασθεί» εκείνη, προκειμένου να διοριστεί μία άλλη, «φίλη του κόμματος», λέει η δασκάλα: «θυσιάστηκε» με τρόπο παρόμοιο, ενδεχομένως, με εκείνον σύμφωνα με τον οποίο «θυσιάστηκε» κάποια άλλη δασκάλα, προκειμένου αρχικά να διοριστεί η ίδια μέσα στο σπίτι της, λέμε εμείς. Με το διορισμό της στην Ερμούπολη, εκτός από το οικείο περιβάλλον εξασφάλιζε και την εξοικονόμηση του μισθού της, αφού διέμενε με την οικογένειά της. Παρά την απόλυσή της, όμως, βρίσκει αμέσως και πάλι θέση: στη Σίφνο αυτή τη φορά, θέση από την οποία παραιτείται για «λόγους υγείας» και με την ελπίδα ότι θα διοριζόταν «ως της υπίσχοντο εις δημοσίαν θέσιν». Η αφήγησή της μας οδηγεί για δεύτερη φορά να εκφράσουμε δυσπιστία για τη σειρά

1913, 1929, Gutenberg, Αθήνα 2002. Ιωάννης Πυργιωτάκης, *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1994.

των γεγονότων. Προηγήθηκαν οι «λόγοι υγείας» και ακολούθησε η υπόσχεση διορισμού; Ή μήπως προηγήθηκε η υπόσχεση και ακολούθησε η παραίτηση με το επιχείρημα των λόγων υγείας; Θεωρούμε ότι η Ζαχαρώ Ναυπλιώτου δεν επιθυμεί απλά διορισμό σε δημόσια θέση· επιθυμεί διορισμό στο δημόσιο και, μάλιστα, στον τόπο όπου ζει κάθε φορά η οικογένειά της, για λόγους που είναι πλήρως κατανοητοί· οικογενειακή ασφάλεια, οικονομικά αποδοτικότερη διδασκαλική αποζημίωση όταν η δασκάλα μένει με την οικογένειά της, πιο πιθανή, ενδεχομένως, η δυνατότητα σύναψης ενός γάμου κ.λπ.

Όμως, οι υποσχέσεις αποδεικνύονται φρούδες, γιατί προφανώς έχουν δοθεί και αλλού και οι θέσεις είναι λίγες. Έτσι, αποφασίζει να στραφεί στην ίδρυση ιδιωτικού παρθεναγωγείου. Το ιδιωτικό της σχολείο αποδεικνύεται μία μη κερδοφόρα επιχείρηση. Και τότε είναι που αποφασίζει να ξαναζητήσει θέση στο «εξωτερικό». Προς επίρρωση της αγανάκτησής της για το διορισμό που δεν έρχεται στην Ελλάδα, της αποτυχημένης οικονομικά επιχειρηματικής της προσπάθειας και, συγχρόνως, προς ενίσχυση του αιτήματός της, κλείνει με την απόφαση ότι μόνον οι «έξω Έλληνες» εκτιμούν τις δασκάλες που εργάζονται με ζήλο. Σχετικά με την απόφαση αυτή, ας πούμε μόνο ότι τα πράγματα δεν είναι άσπρο μαύρο· άσχημα στην Ελλάδα, ρόδινα εκτός αυτής.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένες περιπτώσεις που μπορούν να καταδείξουν: α) ότι οι κοινότητες δε φέρονταν πάντα άριστα στο εκπαιδευτικό προσωπικό που απασχολούσαν. Υπενθυμίζουμε την περίπτωση της Μαρίας Λιβαδέως, στην οποία η κοινότητα Αγχιάλου δεν εξοφλούσε τα δεδουλευμένα της και την οποία παρακολουθήσαμε παραπάνω· β) ότι παραμονεύουν κίνδυνοι προερχόμενοι από την οθωμανική διοίκηση, όπως δείχνει η περίπτωση της Μαριγώς Καψούλη. Σε μία από τις αιτήσεις της που εντοπίσαμε στο αρχείο του ΣΔΕΓ, στην προσπάθειά της να πείσει τους συμβούλους να της εξασφαλίσουν θέση στο «εξωτερικό», καθώς έχει παραμείνει εκτός υπηρεσίας 4 χρόνια, διαβάζουμε τα εξής: «τολμώ να παρακαλέσω υμάς [...] όπως τύχω της προστασίας σας αναξιοπαθούσα άνευ αφορμής, ή δικαίου παραπόνου [...] Απεναντίας χάριν του ελληνισμού εν Δυρραχίω υπέφερα καταδιωχθείσα παρά του τότε Πασσά κατά το 1884-1885. [...] δώδεκα ημέρας φυλακισμένη εν τη Σχολή με τροφή μόνον ξηρού σκληρού άρτου και ύδατος εκ του φρέατος [...]». Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 433/2.7.1891· γ) ότι τα κομματικά πάθη δεν ήταν γνωστά μόνο στα όρια της ελληνικής επικράτειας: Ο Τριαντάφυλλος Σινάρος υποβάλλει την αίτησή του στον ΣΔΕΓ τον Ιούνιο του 1899. Αναφέρει ότι είναι «απόφοιτος του γυμνασίου Τραπεζούντος, ανεγνωρισμένος υπό του Οικουμενικού Πατριαρχείου [...] ως ελληνοδιδάσκαλος πρώτου βαθμού». Συνεχίζει εξηγώντας ότι επί σειρά ετών δίδαξε στην Τραπεζούντα, Κερασούντα, Καστανιές της επαρχίας Δέρκων, στο Βατούμ, στη Σεβαστούπολη και στην Αθήνα. Όμως, «σφοδρά κομματικά πάθη» τον απέκλεισαν, σύμφωνα με όσα γράφει, από τα σχολεία της πατρίδας του Τραπεζούντας, ενώ για παρόμοιους λόγους απολύθηκε και από την κοινότητα του Πέραν της Κωνσταντινούπολης. Έπειτα από αυτά ζητά και αυτός να τον συστήσει ο Σύλλογος «εις τινα θέσιν» στο «εξωτερικόν». Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και

Αν, όμως, η Ζαχαρώ Ναυπλιώτου επιθυμεί διακαώς τη δημόσια διδασκαλική θέση και η έλλειψή της την οδηγεί στη διατύπωση του αιτήματος για θέση στο «εξωτερικό», ο Ν. Καταλάνος, «διδάκτωρ Μαθηματικού», οδηγείται στη διατύπωση του ίδιου αιτήματος ενώ αποφεύγει, κατά δήλωσή του, σε όλη του την επαγγελματική ζωή τη «δημοσίαν θέσιν».¹⁰⁷ Ζητά από τον ΣΔΕΓ με αίτησή του, το 1890, θέση «ανά την Μακεδονικήν Ελλάδα», εξηγώντας ότι από τη στιγμή που επιδόθηκε στο «τίμιο επάγγελμα του διδασκάλου» απέφυγε τη δημόσια θέση, «φοβούμενος την απογοήτευσιν» και «μη θέλων» να εξαρτηθεί «από της αυθαιρέτου ιδιοτροπίας του τελευταίου κομματαρχίσκου». Ο Δημήτριος Τσικνής, το 1891, δηλώνει προθυμότατος να παραιτηθεί της «δημοσίας θέσεως» την οποία κατέχει ως δημοδιδάσκαλος στο χωριό Μαρτίνο του Δήμου Λαρυμνής, της επαρχίας Λοκρίδος, επειδή τον παρακινεί «μέγας ζήλος» να υπηρετήσει «τον δούλον Ελληνισμόν και δη κατά τα παράλια της Μ. Ασίας»· συγχρόνως, όμως, «ένεκα των κομματικών αποτελεσμάτων, άτινα δεν συμβιβάζονται» με το διδασκαλικό επάγγελμα.¹⁰⁸ Ο καθηγητής Ιωάννης Μιχαήλ, «ένεκα της στενής συγγενείας ην» συνήψε «τω δικηγόρω και τέως βουλευτή κ. Νικ. Καραστεργίου», καταδιώκεται «φοβερώς υπό των αντιθέτων» «ει και δεν αναμείγνυται παντάπασιν εις τας κομματικάς διαφοράς», γράφει στην επιστολή-αίτησή του, την οποία απευθύνει από τη Λάρισα στον γραμματέα του ΣΔΕΓ, Αθανάσιο Βρυζάκη, το 1895. Βρίσκεται εκτός δημόσιας θέσης από οκταμήνου και –διαθέτοντας υπηρεσία δεκατριών ετών– αναγκάζεται να προσφύγει στον ΣΔΕΓ για να ζητήσει, «θέσιν Γυμνασιάρχου ή και καθηγητού εν τω έξω Ελληνισμό».¹⁰⁹ Η Σοφία Γεωργιάδου μέχρι το Σεπτέμβριο του 1893 υπηρετούσε σε δημοτικό σχολείο των Αθηνών, σύμφωνα με την αίτησή της, αλλά, όπως υποστηρίζει, «ο θάνατος του πατρός της» την άφησε χωρίς προστασία, με αποτέλεσμα να απολυθεί από τη θέση της.¹¹⁰ Βάσει της διπλής της, κυρίως, απώλειας και παράλληλα βάσει των προσόντων της, στα οποία κάνει αναφορά, ζητά να της «χορηγήση» ο Σύλλογος «θέσιν τινά εν τω εξωτερικώ».

διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 101/26.6.1899· δ) ότι οι οικονομικές ασυνέχειες, ως εκ τούτου και ασυνέπειες, που πηγάζουν από το ελληνικό βασίλειο, εκβάλλουν και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες και μετατρέπουν σε εφιάλτη τη ζωή του εκπαιδευτικού προσωπικού. Βλ. παραπάνω τα παραδείγματα Σερρών και Σκοπίων.

¹⁰⁷ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/3, α.π.: 214/21.7.1890.

¹⁰⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 483/13.10.1891.

¹⁰⁹ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, χωρίς α.π., 14.8.1895.

¹¹⁰ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 210/18.7.1894.

Από τα τεκμήρια αναδύονται οι «απολύσεις», «υποσχέσεις», «καταδιώξεις», «πολιτικές φατρίες», «κομματικές διαφορές», η «αυθαίρετη ιδιοτροπία του κάθε κομματάρχισκου», τα «κομματικά αποτελέσματα». Αλλιώς: αναδύονται τα σημαίνοντα, με τα οποία οι δασκάλες, οι δάσκαλοι και οι καθηγητές δομούν το βασικό τους επιχείρημα, προκειμένου να υποστηρίξουν το αίτημά τους για διορισμό στο «εξωτερικό». Οι αυθαιρεσίες σε βάρος τους, άρα και σε βάρος του κλάδους τους, δεν αμφισβητούνται ούτε από τη διοικητική ιεραρχία ούτε από την πολιτική εξουσία που είναι, εν πολλοίς, υπεύθυνη για την παραγωγή και αναπαραγωγή τους. Εντέλει, δεν μπορούν να αμφισβητηθούν ούτε από τους αποδέκτες του αιτήματός τους, από τα μέλη, δηλαδή, του ΔΣ του ΣΔΕΓ.

Γίνεται σαφές ότι τα υποκείμενα με τις αιτήσεις τους δεν επιχειρούν πολιτική διαμαρτυρία. Μέσα στο πλαίσιο της μικροπολιτικής, ωστόσο, προβάλλουν την προσωπική τους αντίσταση, τουλάχιστον στο λογοθετικό επίπεδο, απέναντι στην αδικία που χτυπά την πόρτα τους –άδικη απόλυση, αδυναμία εύρεσης θέσης εργασίας ή/και διατήρησής της εξαιτίας των «πολιτικών καταδιώξεων». Αποφασίζουν, ακριβώς, να αναφέρουν την αδικία αυτή, να την περιγράψουν, να την τονίσουν. Η έκταση και η ένταση της αναφοράς ή της περιγραφής ποικίλλει. Οι συντάκτριες και οι συντάκτες των αιτήσεων-βιογραφικών καταλαβαίνουν ότι δεν πρέπει να υπερβούν τα εσκαμμένα, με κίνδυνο να βρεθούν στην επικράτεια της πολιτικολογίας, ούτε, επίσης, να δημιουργήσουν την παραμικρή υποψία προσβολής προς το πρόσωπο των συμβούλων. Φαίνεται να αντιλαμβάνονται ότι η δύναμη την οποία διαθέτει ο ΣΔΕΓ, και στην οποία έχουν εναποθέσει τις ελπίδες τους για μία εργασιακή θέση, απορρέει από το γεγονός ότι τα μέλη του αποτελούν μέρος της κυρίαρχης πολιτικής, κοινωνικής και πνευματικής ελίτ· με άλλα λόγια, αποτελούν συνδιαμορφωτές του κυρίαρχου λόγου. Κατά συνέπεια, στη βάση της αδικίας σε βάρος τους και, ενίοτε, προβάλλοντας τα προσόντα τους, αναδεικνύουν το επείγον της κατάστασης μέσα στην οποία ζουν και «θωρακίζουν» το αίτημά τους για διεκδίκηση διδασκαλικής θέσης στο «εξωτερικό».

Για την ερμηνευτική μας ματιά μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αντίθετη ανάγνωση των συγκεκριμένων τεκμηρίων. Κατά την παρουσίασή τους, συχνά εκφράσαμε αμφιβολίες για τη σειρά των πραγμάτων που επηρέασαν τις αποφάσεις των υποκειμένων. Αναρωτηθήκαμε, με άλλα λόγια, πώς διορίστηκαν οι δασκάλες –

για να σταθούμε σε αυτές– στις δημόσιες θέσεις που έχασαν στη συνέχεια, όταν άλλαξε ο συσχετισμός δυνάμεων στην κεντρική πολιτική σκηνή. Ισχυρίζονται ότι αποδεικνύεται δύσκολο, σχεδόν αδύνατο, να διατηρήσουν τις δημόσιες διδασκαλικές τους θέσεις, καθώς κάθε πολιτική μεταβολή συνεπάγεται «εκατόμβες απολυμένων». Απολύονται εκείνες για να διοριστούν άλλες στη θέση τους. Ο συλλογισμός οδηγεί στο συμπέρασμα ότι για να διοριστούν αρχικά όσες τη δεδομένη στιγμή ζητούν τη συνδρομή του ΣΔΕΓ, κάποιες άλλες είχαν απολυθεί προηγουμένως. Όσο, μάλιστα, πλήθαιναν οι δασκάλες, χωρίς να αυξάνονται με τον ίδιο ρυθμό οι διδασκαλικές θέσεις στις οποίες μπορούσαν να απορροφηθούν, τόσο πιο βαρύ γινόταν –μεταφορικά μιλώντας– το σπαθί που κρεμόταν πάνω από το κεφάλι τους και πιο λεπτή η κλωστή που το κρατούσε.

Όμως, πρόθεσή μας δεν είναι η διατύπωση μιας αξιολόγησης ηθικής προέλευσης. Πρόθεσή μας είναι να δούμε τους τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα συνδιαλέγονται με την εξουσία και, συγχρόνως, ελαφρά, έστω, της αντιμιλούν· πώς απογοητεύονται· πώς σηκώνονται, όταν έχουν γονατίσει επιμένοντας να πετύχουν το αυτονόητο –που, όπως αποδεικνύεται, δεν είναι καθόλου αυτονόητο– να εργαστούν, δηλαδή· πώς υπερβαίνουν τις συνεχείς δυσχέρειες που επιβάλλει στην καθημερινότητά τους το καθεστώς επισφάλειας μέσα στο οποίο ζουν. Με όσα γράφουν, γίνεται, πράγματι, ορατό ένα μέρος της πραγματικότητας μέσα στην οποία οφείλουν να συγκροτηθούν, να αντισταθούν, να αναστοχαστούν με βάση τις εμπειρίες τους, να σχεδιάσουν τη δράση τους· να ζήσουν τις ζωές τους ως εμπρόθετα υποκείμενα.

Έτσι, η Σοφία Γεωργιάδου γράφει στην αίτησή της, όπως είδαμε παραπάνω, ότι «ο θάνατος του πατρός της» την άφησε χωρίς προστασία, με αποτέλεσμα να απολυθεί από τη θέση της. Ο θάνατος του πατέρα της την άφησε, κατά πάσα πιθανότητα, χωρίς οικονομική στήριξη, όπως έχουμε δει πολλές φορές να συμβαίνει. Όσο, όμως, η Σοφία είχε το διδασκαλικό της μισθό, το γεγονός αυτό ήταν μία δυσχέρεια την οποία μπορούσε να αντιμετωπίζει ενώ ταυτόχρονα προσπαθούσε να αντιμετωπίσει και την οδύνη της φυσικής απώλειας. Τα πράγματα φτάνουν, στο έσχατο σημείο, όμως, όταν απολύεται από τη θέση της. Η ίδια το θέτει καθαρά· δε χωρούν παρερμηνείες. Με το θάνατο του πατέρα της έμεινε χωρίς προστασία και γι' αυτό απολύθηκε. Με άλλα λόγια, οι δασκάλες μπορούν να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες της ζωής, μπορούν να

γίνουν και προστάτιδες των οικογενειών τους, φροντίζοντας κυρίως για την οικονομική τους αναπαραγωγή. Αρκεί να έχουν τη δουλειά τους. Αρκεί να μην απολύονται, όταν ατονεί ή διακόπτεται η λειτουργία των πολιτικών και κοινωνικών δικτύων που εξασφαλίζει η παρουσία του πατέρα. Όταν αυτό συμβαίνει, ως αρμόδιος να αποκαταστήσει την αδικία, την ανισορροπία που προκύπτει, εμφανίζεται πάλι ο ΣΔΕΓ.

Αιτήματα διορισμού στο «εξωτερικό» στη βάση των γνωστικών και επαγγελματικών προσόντων

«Η ευσεβώς υποφαινομένη περατώσασα προ διετίας τας εν τω Αρσακείω σπουδάς μου, έλαβον τον βαθμόν Άριστα και συνεπώς δίπλωμα διδασκαλίσσης Α^{ης} τάξεως. Προ διετίας εισήλθον ως διδασκάλισσα της Ελληνικής εις την εν Νάξω Μονήν των δυτικών καλογραιών, ένθα εδιδάχθην την Γαλλικήν γλώσσαν, ομιλούσα και γράφουσα αυτήν ευχερώς επίσης και πλείστα όσα εργόχειρα. Ήδη επιζητώ θέσιν τινά διδασκαλίσσης εν τω εξωτερικό. Όθεν παρακαλώ υμάς κ. Πρόεδρε, όπως ευαρεστούμενος, με διορίσητε ως διευθύντριαν ενός των εν τη Τουρκία Παρθεναγωγείων με την διαβεβαίωσιν, ότι θα φανώ ανταξία της εκλογής σας».¹¹¹

Είδαμε λοιπόν ότι ορισμένες δασκάλες επιδιώκοντας να βελτιώσουν τη ζωή τους προτάσσουν στις αιτήσεις τους τις επείγουσες οικονομικές ανάγκες των ίδιων και των οικογενειών τους καθώς και τις ασυνέχειες του πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα, που επηρεάζουν το σύστημα διορισμών και υπηρεσιακών μεταβολών του εκπαιδευτικού κλάδου. Υπάρχουν όμως και δασκάλες των οποίων οι αιτήσεις συγκροτούν μία διακριτά διαφορετική τυπολογία. Σε αυτήν οι δασκάλες υπογραμμίζουν τα πρόσθετα επαγγελματικά τους εφόδια –εκτός από την προϋπηρεσία τους–, τις πρακτικές που ανέπτυξαν ή συνεχίζουν να αναπτύσσουν προκειμένου να τα αποκτήσουν και ζητούν μία διευθυντική θέση εργασίας στη βάση των πνευματικών και επαγγελματικών τους εφοδίων. Κοντολογίς, μιλούν περισσότερο για τον εαυτό τους και συγκροτούν διαφορετικά τη βάση πάνω στην οποία διατυπώνουν το αίτημά τους, όπως κάνει η Βασιλική Παρασκευά στο απόσπασμα που παραθέσαμε. Σε αυτό το πλαίσιο, θα εστιάσουμε εδώ κυρίως στις

¹¹¹ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, 2.7.1900 (δεν έχει αριθμό πρωτοκόλλου. Χρησιμοποιούμε την ημερομηνία κατάθεσης της αίτησης).

περιπτώσεις δύο διδασκαλισσών που λειτουργούν παραδειγματικά. Πρόκειται για τις δασκάλες Βασιλική Παρασκευά και Αικατερίνη Κοντίδου. Θα παρουσιάσουμε τις αιτήσεις τους συσχετικά με τις αιτήσεις δύο άλλων συναδελφισσών τους, της Αικατερίνης Παρασκευά¹¹² και της Μαρίας Σμυρλή και θα τις πλαισιώσουμε με αναφορά σε σειρά άλλων αιτήσεων, των οποίων τα περιεχόμενα στηρίζουν τα επιχειρήματά μας.

Στη συγκεκριμένη επιλογή μας οδήγησε το γεγονός ότι εντοπίσαμε δύο αιτήσεις της Βασιλικής Παρασκευά και δύο της Αικατερίνης Κοντίδου, καθώς και τεκμηριωτικό υλικό από το αρχείο της ΦΕ. Έχουμε, επομένως, την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε με περισσότερη ακρίβεια τις προσπάθειες που καταβάλλουν μέσα στο χρόνο με σκοπό να βελτιώσουν τον εαυτό τους, συνακόλουθα, και τη ζωή τους. Μέχρι τώρα επιμείναμε περισσότερο στη διερεύνηση όρων όπως «οικογενειακές περιστάσεις» και «προστασία», και ταυτόχρονα προσπαθήσαμε να κατανοήσουμε πόση βαρύτητα έχουν τα επιχειρήματα των διδασκαλισσών σχετικά με τους γλίσχρους μισθούς στην Ελλάδα ή με τις διαπλοκές του πολιτικού συστήματος που επηρεάζουν δραματικά τις ζωές τους. Εδώ θα εστιάσουμε σε όσες διαθέτουν περισσότερα επαγγελματικά εφόδια και δομούν σε αυτά το αίτημά τους για διορισμό – συνήθως σε διευθυντική θέση.

Στην αίτησή της το 1900, η Βασιλική Παρασκευά αυτοπαρουσιάζεται ως αριστούχος, πρωτοβάθμια δασκάλα, η οποία επιπλέον, στα δύο μόλις χρόνια που μεσολάβησαν από την απόκτηση του διπλώματός της μέχρι την κατάθεση του αιτήματός της για διορισμό, πετυχαίνει να αποκτήσει μικρή αλλά αξιόλογη προϋπηρεσία. Συγκεκριμένα δίδαξε ελληνικά στο γυναικείο μοναστήρι της Νάξου και, συγχρόνως, διέυρνε τα τυπικά της προσόντα μαθαίνοντας γαλλικά και κατασκευή εργοχείρων. Μολονότι στην αίτησή της δεν μπορεί να επικαλεστεί μακρά προϋπηρεσία, μπορεί, όμως, να στοιχειοθετήσει το ζήλο της τόσο για εργασία όσο και για απόκτηση δεξιοτήτων· με άλλα λόγια, μπορεί να στοιχειοθετήσει την πρόθεσή της να είναι στην πραγματικότητα, και όχι μόνο στα χαρτιά, «Α΄ τάξεως» δασκάλα. Έτσι, παρά το νεαρό της ηλικίας της, ζητά να της βρουν θέση διευθύντριας στο «εξωτερικό». Ο ευγενικός μεν, στην ουσία όμως, τυπικά υπηρεσιακός τρόπος με τον

¹¹² Από τις αιτήσεις της Βασιλικής και της Αικατερίνης Παρασκευά δεν προκύπτει συγγενική σχέση των δύο διδασκαλισσών.

οποίο είναι διατυπωμένο το αίτημά της δείχνει ότι η Βασιλική δε θεωρεί ότι ο Σύλλογος θα της κάνει χάρη αν ικανοποιήσει το αίτημά της ούτε ζητά να της παράσχει κάποιου τύπου «πατρική προστασία», όπως είδαμε να κάνουν πολύ συχνά οι δασκάλες προστάτιδες οικογενειών. Αντίθετα, η Βασιλική Παρασκευά με αυτοπεποίθηση και δικαιωματικά, θα λέγαμε, ζητά διευθυντική θέση στη βάση των τυπικών προσόντων που διαθέτει και τα οποία θεωρεί ότι ισχυροποιούν το αίτημά της.

Η αίτηση της Βασιλικής βρίσκεται στον αντίποδα εκείνης που κατέθεσε δέκα χρόνια νωρίτερα, το 1890, η συνεπώνυμή της Αικατερίνη Παρασκευά. Δασκάλα με προϋπηρεσία σε διάφορα «ιδιωτικά εκπαιδευτήρια» και «έχουσα πτυχίον τρίτης τάξεως», η Αικατερίνη παρακαλεί το Σύλλογο να της χορηγήσει «θέσιν τινά» στο εξωτερικό, τονίζοντας πως αν το κάνει θα έχει «ευεργετήσει κόρην απροστάτευτον μεν, πρόθυμον», όμως, «να φανή αξία της αποστολής» της.¹¹³ Αυτά είναι όλα τα βιογραφικά στοιχεία που δίνει. Είναι εμφανές ότι δεν διαθέτει περισσότερα πιστοποιημένα τυπικά προσόντα, πράγμα το οποίο, σε συνδυασμό με το πτυχίο «τρίτης τάξεως», διαμορφώνει το αίτημά της: η δασκάλα ζητά κάποια θέση, όχι διευθυντική, ως απροστάτευτη κόρη· επιπλέον, αναγνωρίζει εκ των προτέρων πως ο διορισμός της στο εξωτερικό θα αποτελεί προϊόν ευεργεσίας από την πλευρά του συμβουλίου του ΣΔΕΓ. Η ευεργεσία, όμως, προϋποθέτει ανισότητα στις σχέσεις, την οποία στη συνέχεια αναπαράγει. Η Αικατερίνη Παρασκευά δε βρίσκεται στην ίδια θέση με τη Βασιλική και, ως εκ τούτου, δεν μπορεί να διεκδικήσει και να διαπραγματευτεί με τον ίδιο τρόπο τους υλικούς όρους της ζωής της.

Δε γνωρίζουμε τι γίνεται στη συνέχεια με την Αικατερίνη, διαθέτουμε όμως μία δεύτερη αίτηση της Βασιλικής Παρασκευά, η οποία κατατίθεται εννέα χρόνια μετά από την πρώτη. Σύμφωνα με την αίτηση του 1909, φαίνεται ότι ο πρώτος της διορισμός στο «εξωτερικόν» ακολούθησε την παραμονή της στο γυναικείο μοναστήρι της Νάξου, γεγονός που σημαίνει ότι η πρώτη αίτηση είχε αίσιο αποτέλεσμα.¹¹⁴ Διορίστηκε σε θέση «διευθυντριάς» στο παρθεναγωγείο της Σεβαστούπολης, στο

¹¹³ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, 272/18.8.1890.

¹¹⁴ «Μετά ταύτα (την απόκτηση του διπλώματός της) μετέβην εις την εν Νάξω Μονήν των Δυτικών Καλογραιών προς εκμάθησιν της Γαλλικής παραμείνασα εκείσε επ' αρκετόν χρόνον. Κατόπιν διορίσθην Διευθύντρια, του εν Σεβαστουπόλει Παρθεναγωγείου, υπηρετήσασα εκεί εν έτος...» «Επανελθούσα εν Αθήναις διορίσθην διδασκάλισσα εις το εν Λαρίσση Αρσάκειον ένθα υπηρέτησα επί τετραετίαν...». Δε φαίνεται να μεσολαβεί κάτι άλλο.

οποίο υπηρέτησε ένα χρόνο. Αναγκάστηκε, όμως, να παραιτηθεί «ένεκα της αναφανείσης εκείσε χολέρας». Όταν επανήλθε στην Ελλάδα προσελήφθη ως δασκάλα στο Αρσάκειο της Λάρισας, το οποίο είχε στο μεταξύ ιδρυθεί και στο οποίο έμεινε τέσσερα χρόνια. Και από τη θέση αυτή, όμως, αναγκάστηκε να παραιτηθεί «ένεκα σοβαράς ασθeneίας της μητρός» της, η οποία δεν της επέτρεπε πλέον την παραμονή της στη Λάρισα. Το 1909 πια, η Βασιλική Παρασκευά «παραμένουσα εκτός θέσεως» παρακαλεί τον ΣΔΕΓ να τη διορίσει και πάλι «ως Διευθύντρια Παρθεναγωγείου εν τω εξωτερικώ είτε ως οικοδιδασκάλισσα εν Τουρκία, Αιγύπτω ή εν Ευρώπη», δηλώνοντας «εκ των προτέρων» ότι θα ανταποκριθεί σε οποιαδήποτε θέση τοποθετηθεί.

Από την τελευταία αίτηση της Βασιλικής Παρασκευά προκύπτει ότι διορίζεται ως διευθύντρια για πρώτη φορά σε νεαρότατη ηλικία. Βάσει όσων γράφει στις αιτήσεις της, ο διορισμός αυτός μοιάζει να είναι το προϊόν της αίτησης που κατέθεσε το 1900, μια και δε φαίνεται να μεσολαβεί κάποια άλλη θέση από την παραμονή της στο μοναστήρι μέχρι τη Σεβαστούπολη. Αυτό σημαίνει ότι ο ΣΔΕΓ της πρόσφερε θέση διευθύντριας και εκείνη την αποδέχθηκε, όπως δηλώνει ότι είναι διατεθειμένη να κάνει και εννέα χρόνια αργότερα, στη νεότερη αίτησή της. Αν οι υποθέσεις μας μέχρι εδώ είναι σωστές, τότε ο τρόπος της αυτοπαρουσίασής της στην πρώτη της αίτηση πρέπει να κριθεί αποτελεσματικός. Η νεαρή δασκάλα μπορεί να μη διαθέτει τη στιγμή εκείνη παρά μικρή διδακτική και καθόλου διοικητική εμπειρία, έχει όμως να παρουσιάσει το άριστα από το Αρσάκειο, το οποίο αποτελεί οπωσδήποτε εγγύηση στην «αγορά εργασίας», όπως, επίσης και τα προσόντα που απέκτησε αμέσως μετά. Υποθέτουμε εύλογα ότι η απόφασή της να αποκτήσει επιπλέον δεξιότητες σχετίζεται με τον αυξημένο ανταγωνισμό, ο οποίος, εξηγήσαμε, ήταν πολύ έντονος, ιδιαίτερα για τις διευθυντικές θέσεις, τόσο του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού. Εφόσον, δηλαδή, οι δασκάλες επιθυμούν μία καλή επαγγελματική σταδιοδρομία, οφείλουν να παρουσιάσουν περισσότερα τυπικά προσόντα από το δίπλωμα του Αρσακείου· ήδη εκείνη την εποχή δεν είναι λίγες εκείνες που το επιδιώκουν και το επιτυγχάνουν. Φαίνεται όμως ότι σημασία δεν έχει μόνο η απόφαση να διευρύνει τις γνώσεις της αλλά και ο τρόπος που παρουσιάζει τις επιλογές της στο σύντομο βιογραφικό της. Η Βασιλική Παρασκευά, όπως όλες οι δασκάλες που εγγράφουμε στη συγκεκριμένη

τυπολογία, παρουσιάζει τον εαυτό της έτσι ώστε να πετύχει να πείσει ότι τα εφόδιά της είναι συναρτημένα με τη θέση που ζητά.¹¹⁵

Όσα επιτυγχάνει δεν είναι καθόλου αυτονόητα ή εύκολα. Το μαθητολόγιο του εξωτερικού διδασκαλείου της ΦΕ¹¹⁶ δείχνει ότι η Βασιλική Παρασκευά κατάγεται από τη Χαλκίδα, είναι ορφανή από πατέρα και στις αρχές του σχολικού έτους 1897-1898, τελευταίου έτους των σπουδών της, είναι μόλις 16 ετών. Είναι πιθανό μετά την αποφοίτησή της, ακόμη κι αν δεν το αναφέρει, να υπέβαλε αίτηση στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Παιδείας για την κατάληψη μίας δημόσιας διδασκαλικής θέσης. Ανεξάρτητα πάντως από το αν υπέβαλε αίτηση για δημόσια θέση ή όχι, σημασία έχει ότι σε πολύ μικρή ηλικία, γύρω στα δεκαεπτά, παίρνει την απόφαση να αφήσει το σπίτι της¹¹⁷ και να πάει στη Νάξο, προκειμένου να συνδυάσει εργασία και σπουδές. Πρόκειται για απόφαση που λαμβάνεται χωρίς χρονοτριβή, πράγμα που σημαίνει ότι έχει αρχίσει να σχεδιάζει το μέλλον της, μόνη της ή με τη βοήθεια και την καθοδήγηση της μητέρας της ή/και του περιβάλλοντός της γενικότερα, πριν την αποφοίτησή της.

Αν κρίνουμε από το γεγονός ότι φοιτά στο εξωτερικό διδασκαλείο παράλληλα με το γεγονός ότι είναι ορφανή από πατέρα, αντιλαμβανόμαστε ότι είναι πολύ πιθανόν να αντιμετωπίζει οικονομικές δυσκολίες. Όμως, είναι αξιοπρόσεκτο ότι βρίσκει γρήγορα λύση, η οποία όχι μόνο δεν επιβαρύνει οικονομικά εκείνη και τη μητέρα της, αλλά τη βοηθά επιπλέον να αποκτήσει διδακτική εμπειρία και συστάσεις.¹¹⁸ Επίσης, εξίσου αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός πως ενώ θα μπορούσε να παρουσιάσει τα προσόντα της και στη συνέχεια της αίτησής της να επικαλεστεί την ανάγκη «προστασίας» από τον ΣΔΕΓ, δεν το κάνει. Δεν επικαλείται ούτε οικονομικά προβλήματα ούτε την προστασία της «οικογενείας» της ούτε την αδυναμία εξεύρεσης «δημοσίας θέσεως» ή τη δυσκολία διατήρησής της «άνευ της πατρικής προστασίας».

¹¹⁵ Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι το αίτημά της στη δεύτερη αίτηση διατυπώνεται με τρόπο που να δείχνει πιο μετριασμένη αυτοπεποίθηση.

¹¹⁶ Αρχείο ΦΕ, Μαθητολόγιο εξωτερικού διδασκαλείου ετών 1892-1907.

¹¹⁷ Εικάζουμε ότι η Βασιλική και η μητέρα της ζουν στην Αθήνα, αφού η μικρή σπουδάζει στο εξωτερικό διδασκαλείο. Δεν μπορούμε, βέβαια, να απορρίψουμε το ενδεχόμενο να φιλοξενείται σε κάποιο συγγενικό σπίτι.

¹¹⁸ Η ίδια δεν κάνει καμία αναφορά σε μισθό για την περίοδο κατά την οποία βρίσκεται στη μονή. Είναι πιθανόν να μην πληρώνεται αλλά να προσφέρει τις υπηρεσίες της με αντάλλαγμα την εκμάθηση των γαλλικών και τη διαμονή και διατροφή στο μοναστήρι. Και σε αυτήν την περίπτωση δεν επιβαρύνει τη μητέρα της, ενώ συγχρόνως διευρύνει τα προσόντα της.

Η Βασιλική Παρασκευά έχει εκπονήσει άλλη στρατηγική για το επαγγελματικό της μέλλον. Το διδασκαλικό επάγγελμα γι' αυτήν δεν είναι απλώς μέσο βιοπορισμού, αλλά και μέσο για να κάνει δουλειά πάνω στον εαυτό της, να τον βελτιώσει και μέσα από τη βελτίωση αυτή να επιδιώξει καλύτερες συνθήκες ζωής, μεγαλύτερη κοινωνική αναγνώριση, μία καλή σταδιοδρομία. Συγκροτεί, έτσι, έναν εαυτό υπερήφανο, ικανό να επιτύχει στη βάση της αξίας που διαθέτει.

Η ταχύτητα στη λήψη της απόφασης για περαιτέρω επιμόρφωση και εργασία –ή για εργασία που θα πρόσφερε και επιμόρφωση– και η επιτυχής υλοποίησή της δείχνουν άνθρωπο αποφασιστικό, εργατικό, διορατικό. Η Βασιλική μοιάζει να είναι σε θέση να διακρίνει σε κάθε περίπτωση ποιες είναι οι καλύτερες επιλογές, οι αποδοτικότερες λύσεις. Μοιάζει άνθρωπος που δεν τον σταματούν εύκολα τα εμπόδια, νέα γυναίκα με ορθολογικότητα και αυτοέλεγχο, στοιχεία απαραίτητα για την επίτευξη δύσκολων στόχων. Κατά συνέπεια, εφόσον διαθέτει το γνωστικό υπόβαθρο για επιτυχή διδακτική πορεία βάσει των τυπικών προσόντων τα οποία είναι ποιοτικά και ποσοτικά μετρήσιμα, συνακόλουθα μπορεί να τα καταγράψει στην αίτηση-βιογραφικό, συνάγεται ότι διαθέτει συγχρόνως και προσόντα, ίσως όχι εύκολα μετρήσιμα, εξίσου, όμως, σημαντικά και απαραίτητα για τη διευθυντική θέση που ζητά. Η Βασιλική Παρασκευά, με άλλα λόγια, διαθέτει την ικανότητα να κυβερνά τον εαυτό της και τους άλλους. Η αποφασιστικότητα, η εργατικότητα, ο αυτοέλεγχος, η επιτυχής αυτοαξιολόγηση αποτελούν βασικά συστατικά στοιχεία αυτής της ικανότητας και αυτή με τη σειρά της συνιστά προϋπόθεση για τη διευθυντική θέση.¹¹⁹ Το βιογραφικό της ως προϊόν αυτοαξιολόγησης είναι ακριβές και αποτελεσματικό. Ξέρει πώς να παρουσιάζει τον εαυτό της δίνοντας περισσότερη έμφαση σε αυτά που ήδη γνωρίζει, αφήνοντας να εννοηθεί ότι και όσα, ίσως, δε γνωρίζει θα τα καλύψει με τον αποδεδειγμένο ζήλο της και την εργατικότητά της.

Αγαθή συγκυρία –ή ίσως η ίδια η Βασιλική Παρασκευά με την κινητικότητά της– μας εξασφάλισε μεγαλύτερη πρόσβαση στην επαγγελματική της ζωή, ώστε να ενισχύσουμε όσα υποστηρίζουμε. Στα πρακτικά του ΔΣ της ΦΕ της 31^{ης} Οκτωβρίου 1902 διαβάζουμε μερικές ακόμη χρήσιμες για τις υποθέσεις μας πληροφορίες, οι οποίες αφορούν το χρονικό διάστημα κατά το οποίο η δασκάλα εργάζεται στο

¹¹⁹ Θα μπορούσε να υπάρξει ο αντίλογος ότι η Βασιλική Παρασκευά στάθηκε απλώς τυχερή το 1900, όταν υπέβαλε την πρώτη της αίτηση. Ακόμη κι έτσι, όμως, δε μεταβάλλεται, κατά τη γνώμη μας, η ιδιαιτερότητα της αίτησής της.

Αρσάκειο της Λάρισας.¹²⁰ Το ΔΣ της ΦΕ αποφασίζει να αυξήσει τους μισθούς των διδασκαλισσών που εργάζονται στο σχολείο της Εταιρείας στη Λάρισα, μετά από εισήγηση του προέδρου της Διοικητικής Επιτροπής του παρθεναγωγείου της θεσσαλικής πόλης: «Η μισθοδοσία τους εκ δραχμών 70 είναι εντελώς ανεπαρκής, διότι ο εν Λαρίσση βίος είναι δαπανηρός ιδιαίτερα δια την έλλειψιν οικημάτων και συνεπώς ουδεμία διδασκάλισσα μη εντοπία στέργει να μεταβή εκεί...». Έτσι, ο μισθός των «εκείσε αποστελλομένων διδασκαλισσών» αυξάνεται σε 100 δρχ. το μήνα, μέχρις ότου κατορθώσει η Εταιρεία να τους εξασφαλίσει και κατοικία, οπότε ο μισθός θα επανέλθει στις 70 δρχ. «Κατόπιν τούτου» αποφασίζεται «να ειδοποιηθή η διδασκάλισσα Βασιλική Παρασκευά μη στέργουσα να μεταβή εις Λάρισαν με μισθοδοσίαν δραχμών 70, ότι ο μισθός αυτής ωρίσθη εις δραχμάς 100». Πράγματι, όπως δείχνουν όλα τα διαθέσιμα στοιχεία, η δασκάλα αποδέχεται τη θέση. Δύο χρόνια αργότερα, και ενώ η Βασιλική Παρασκευά διδάσκει στο Αρσάκειο Λάρισας, το ΔΣ της ΦΕ λαμβάνει την εξής απόφαση: «Όσον δε αφορά τας παρατηρουμένας ελλείψεις της διδασκαλίσσης Β. Παρασκευά ενεκρίθη ίνα προβή η Επιτροπεία εις τας δεούσας προς αυτήν νουθεσίας, καθ' όσον και δύσκολος είναι η αντικατάστασις της και ήθελεν επιφέρει εις αυτήν ηθικήν βλάβην μη δεδικαιολογημένην επαρκώς».¹²¹ Ας επιχειρήσουμε τώρα να παρουσιάσουμε τη δική μας ανάγνωση στις δύο φαινομενικά αδιάφορες και ίσως ασύνδετες πληροφορίες που μόλις παραθέσαμε.

Η συγκεκριμένη δασκάλα μέσα από τη συνολικότερη εικόνα που συγκροτούν τα βιογραφικά της στοιχεία παράλληλα με τον τρόπο διατύπωσής τους και επομένως με τον τρόπο διατύπωσης του αιτήματός της, φαίνεται ότι «παιίζει» με μία σχετική ευχέρεια το παιχνίδι της διαπραγμάτευσης. Αναμφίβολα όλες οι δασκάλες με τις αιτήσεις τους και τα βιογραφικά στοιχεία που παραθέτουν συμμετέχουν σε αυτό το παιχνίδι της διαπραγμάτευσης των υλικών όρων της ζωής τους. Όπως αντιλαμβανόμαστε, όμως, δεν το κάνουν όλες με τους ίδιους τρόπους ούτε, ενδεχομένως, το ίδιο επιτυχημένα. Ειδικότερα, η Βασιλική Παρασκευά, στη δεύτερη

¹²⁰ Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά συνεδριάσεων Δ.Σ. της Φ.Ε., 31.10.1902.

¹²¹ Αρχείο Φ.Ε., Πρακτικά συνεδριάσεων Δ.Σ. της Φ.Ε., 25.8.1904. Δεν αναφέρονται περισσότερα στοιχεία ούτε σε αυτό ούτε σε άλλο σημείο των πρακτικών για το περιεχόμενο των ελλείψεων της Βασιλικής Παρασκευά για τις οποίες κάνει λόγο το ΔΣ της ΦΕ. Η υπόθεση που ευκολότερα μπορούμε να διατυπώσουμε είναι ότι οι ελλείψεις αυτές σχετίζονται με τις γνωστικές ικανότητες της δασκάλας, αν και, όπως είδαμε, είναι αριστούχος. Στην ανάλυσή μας, παρακάτω, διατυπώνουμε και μία άλλη υπόθεση.

αίτησή της, στο σημείο που αναφέρει την παραίτησή της από τη Σεβαστούπολη εξαιτίας της χολέρας, προσθέτει ότι αναγκάστηκε να πάρει την απόφαση αυτή «κατά συμβουλή των ιατρών», ως αν η ίδια η χολέρα δεν ήταν επαρκής λόγος για να λάβει μία τέτοια απόφαση. Κατά την εκτίμησή μας η προσθήκη γίνεται με σκοπό να νομιμοποιήσει την επιλογή της να παραιτηθεί από τη θέση της, αν και, ούτως ή άλλως, η επιδημία χολέρας ως αιτία είναι πολύ σοβαρή. Θεωρούμε, όμως, ότι θέλει να αποσειεί από πάνω της κάθε ίχνος επαγγελματικής αναξιοπιστίας ώστε να μην επηρεαστεί αρνητικά η κρίση του συμβουλίου του ΣΔΕΓ σε σχέση με το νέο της αίτημα για διορισμό σε διευθυντική θέση. Είναι ο ιατρικός λόγος εδώ που επιλέγεται να παίζει το ρόλο της αυθεντίας και να απαλύνει την πράξη παραίτησης. Σχολιάζουμε το σημείο αυτό, γιατί δε θα μας φαινόταν περίεργο να έχει ήδη αποφασίσει να παραιτηθεί και η επιδημία χολέρας σε συνδυασμό με το βάρος του ιατρικού λόγου να αποτελούν μια πρώτης τάξης νομιμοποίηση. Όπως δείχνει πλήθος αιτήσεων αλλά και το σύνολο των δεδομένων για τη συγκεκριμένη δασκάλα, μπορεί να αποφάσισε να παραιτηθεί για πολλούς λόγους: όχι ικανοποιητικός μισθός, όχι ιδιαίτερα καλές συνθήκες εργασίας, οικογενειακοί λόγοι ή ακόμη και μία προοπτική διορισμού στην Ελλάδα που μπορεί να προέκυψε.¹²²

Έτσι, η Βασιλική Παρασκευά επιστρέφοντας από τη Σεβαστούπολη –όχι με δική της υπαιτιότητα, όπως τονίζει– βρίσκεται να διαπραγματεύεται με τη ΦΕ μία διδασκαλική θέση στη Λάρισα καθώς και το ύψος του μισθού της. Και άλλες δασκάλες, βέβαια, βρίσκονται στην ίδια θέση, σύμφωνα με τα πρακτικά του ΔΣ, και απολύτως δικαιολογημένα, μάλιστα, όπως σημειώνει ο πρόεδρος της Διοικητικής Επιτροπής, στην εισήγησή του προς το ΔΣ της ΦΕ. Εμείς, όμως, γνωρίζουμε για τη συγκεκριμένη δασκάλα ότι σύμφωνα με τα οικογενειακά της δεδομένα και τις ανάγκες που αυτά δημιουργούν –υπενθυμίζουμε ότι είναι ορφανή από πατέρα– θα μπορούσε να είναι λιγότερο αποφασιστική στην άρνησή της να προσληφθεί στη Λάρισα με μηνιαίο μισθό 70 δρχ. το μήνα. Τελικά, με την άρνησή της να διοριστεί στη Λάρισα με τον συγκεκριμένο μισθό, παράλληλα με την άρνηση και άλλων «μη εντοπίων» διδασκαλισσών, επιτυγχάνει, τουλάχιστον ως προς την αμοιβή της, τη βελτίωση των όρων του διορισμού της. Επιπλέον, η πρόσληψή της από την ΦΕ, ως προς την αξία του βιογραφικού της, είναι σημαίνουσα. Μέσα στο πλήθος των

¹²² Βλ. παραπάνω την περίπτωση της Ζαχαρώς Ναυπλιώτου.

αποφοίτων από τα διδασκαλεία της ΦΕ, δεν είναι πολλές εκείνες οι οποίες διορίζονται σε κάποιο από τα παρθεναγωγεία της.¹²³ Τις προϋποθέσεις γι' αυτό τις έχει ορίσει η ίδια η Εταιρεία. Σύμφωνα με τον κανονισμό λειτουργίας των σχολείων της του 1898, ως δασκάλες διορίζονται «πτυχιούχοι με βαθμό 'άριστα', διακριθείσαι καθ' άπαντα τα έτη εις το Διδασκαλείον, αποφοιτήσασαι πρό έτους τουλάχιστον, ηλικίας 18-25 ετών ή 30 εάν έχωσι προϋπηρεσίαν». Από τις προϋποθέσεις αυτές εξαιρούνται όσες σπούδασαν στην Ευρώπη.¹²⁴ Συνεπώς, η Βασιλική Παρασκευά μέχρι του σημείου αυτού έχει κάνει «τελείαν» αξιοποίηση των προσόντων της. Αποδεικνύεται και η χρησιμότητα της προϋπηρεσίας που απέκτησε στη Νάξο μαζί με τις επιπλέον γνώσεις, οι οποίες στη συνέχεια τις εξασφάλισαν το διορισμό στη Σεβαστούπολη και αυτός με τη σειρά του της επέτρεψε πια, ως «πρωτοβάθμιος» δασκάλα με προϋπηρεσία και διευθυντική πείρα, να αναζητήσει θέση στην περίφημη ΦΕ. Όπως δείχνουν τα πράγματα, αν η επίτευξη διορισμού μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους είναι δύσκολο εγχείρημα, γίνεται ακόμη δυσκολότερο όταν απουσιάζει η προϋπηρεσία. Έχουμε επισημάνει ότι αυτός είναι ένας επιπλέον λόγος για τον οποίο νέες δασκάλες επιζητούν διορισμό στο εξωτερικό· για να αποκτήσουν, δηλαδή προϋπηρεσία.

Αποδεικνύεται συνάμα ότι εκτός από τον ορθό σχεδιασμό και παράλληλα την ορθή αξιοποίηση των γνώσεων και ικανοτήτων της, η Βασιλική Παρασκευά, διαπραγματεύεται επιτυχώς τους οικονομικούς όρους του διορισμού της και πείθει ότι είναι σε θέση να καλύψει ενδεχόμενες ή υπαρκτές αδυναμίες της. Δε γνωρίζουμε για

¹²³ Ενδεικτικά για τον αριθμό των αποφοίτων: το σχολικό έτος 1897-1898, κατά το οποίο η Βασιλική Παρασκευά φοιτά στην τελευταία τάξη του εξωτερικού διδασκαλείου, είναι εγγεγραμμένες στη Β' και τελευταία τάξη του διδασκαλείου 148 μαθήτριες στα τρία τμήματα του εξωτερικού και 26 στο ένα και μοναδικό τμήμα του εσωτερικού. Συνολικά φοιτούν δηλαδή 174 μαθήτριες. [Εξωτερικό διδασκαλείο: Α' Τμήμα: 53, Β' Τμήμα: 52, Γ' Τμήμα: 43 (σε αυτό το τελευταίο φοιτά και η Βασιλική Παρασκευά)]. Δε συμπεριλαμβάνουμε στο άθροισμα, όπως γίνεται φανερό, τις μαθήτριες που φοιτούν στα διδασκαλεία της Κέρκυρας και της Πάτρας Το σχολείο και διδασκαλείο της Λάρισας δεν έχει ιδρυθεί ακόμη.

¹²⁴ «Στον κανονισμό των σχολείων της Φ.Ε. του 1898 ορίζονται τα απαιτούμενα προσόντα των καθηγητών. Προτιμώνται: "α) οι διατελέσαντες καθηγητές Πανεπιστημίου, β) οι καθηγηταί Γυμνασίου του κράτους ή άλλου εκπαιδευτηρίου ανεγνωρισμένου από την ελληνική Κυβέρνησιν, γ) οι διδάκτορες ελληνοδιδάσκαλοι εν ενεργεία ή οι προϋπηρετήσαντες τουλάχιστον επί τριετίαν εις δημόσιον σχολείον, δ) οι διδάκτορες αλλοδαπού Πανεπιστημίου"». Οι προϋποθέσεις για τις δασκάλες είναι αυτές που αναφέρονται στο παράθεμα που έχουμε ενσωματώσει στο κείμενό μας. Παναγιώτα Ατσαβέ, «Η εκπαίδευση στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Πρωτοπορία στην παιδεία. Η θέση των Αρσακείων σχολείων στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσεως», *Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*, ό.π., σ. 158-159.

ποιους λόγους η υπόθεσή της φτάνει να απασχολήσει το ΔΣ της ΦΕ το 1904. Το ΔΣ πάντως προτρέπει τη Διοικητική Επιτροπή του Αρσακείου της Λάρισας «να προβή εις τας δεούσας νουθεσίας», όχι μόνο εξαιτίας της δυσκολίας και των κινδύνων που ενέχει η βεβιασμένη αντικατάσταση μέλους διδακτικού προσωπικού ενός σχολείου όπως το Αρσάκειο, αλλά και επειδή κάτι τέτοιο θα επέφερε στην ίδια τη δασκάλα ηθική βλάβη «μη δεδικοιολογημένην επαρκώς». Όλα τούτα, ενδεχομένως, σχετίζονται με τη βαθύτερη επιθυμία της Διοικητικής Επιτροπής να διορίζονται στο σχολείο της Λάρισας ντόπιες δασκάλες απόφοιτες του εκεί διδασκαλείου, αν κρίνουμε με βάση τη μεταγενέστερη απόφαση του ΔΣ της ΦΕ.¹²⁵ ίσως, βέβαια, και να σχετίζονται με διαπιστωμένες αδυναμίες της ίδιας της δασκάλας.

Ανεξάρτητα, πάντως, από όλα αυτά η Βασιλική Παρασκευά επιβιώνει στο Αρσάκειο για δύο χρόνια ακόμη, απ' όπου τελικά παραιτείται, όπως είχε παραιτηθεί και από το παρθενγωγείο της Σεβαστούπολης, εξαιτίας ενός εξίσου σοβαρού γεγονότος το οποίο και πάλι σχετίζεται με την υγεία, αυτή τη φορά της μητέρας της, όπως ήδη είπαμε. Στην συγκεκριμένη περίπτωση η υγεία δεν απειλείται, έχει ήδη πληγεί. Γι' αυτό το λόγο δεν μπορεί να καθυστερήσει να πάρει την απόφαση να παραιτηθεί. Μπορεί πράγματι να κλονίστηκε η υγεία της μητέρας της· από την άλλη, όμως, μπορεί να συνιστά σοβαρή δικαιολογία για μία αξιοπρεπή αποχώρηση από το σχολείο, με το οποίο είχαν μάλλον διαρραγεί οι σχέσεις καλής συνεργασίας. Σε κάθε περίπτωση, αποτελεί και πάλι έναν απολύτως νομιμοποιημένο λόγο οικειοθελούς παραίτησης, ο οποίος δε βαραίνει αρνητικά στο βιογραφικό της.

Έτσι, στη δεύτερη αίτησή της έχει την ευκαιρία να παρουσιάσει ως προσόν και την προϋπηρεσία στο Αρσάκειο ενώ, ταυτόχρονα, αναδύεται και το θυγατρικό ενδιαφέρον. Η δασκάλα με βάση τον τρόπο που έχει δομήσει το βιογραφικό της οδηγείται εκ νέου με συνέπεια στο αίτημα για διευθυντική θέση στο εξωτερικό, έχοντας επιτύχει, κατά την ανάγνωσή μας, να δώσει έμφαση στα προσόντα και τις ικανότητές της – ακόμη και αν σε μία λίγο διαφορετική ανάγνωση της δεύτερης αίτησής της θεωρήσουμε ότι έμμεσα παρακαλεί για πρώτη φορά. Στο σημείο αυτό χάνουμε τα ίχνη της Βασιλικής Παρασκευά. Κατά συνέπεια, δε γνωρίζουμε πώς συνεχίστηκε η ενδιαφέρουσα, πράγματι, πορεία της. Τα στοιχεία της οικογενειακής

¹²⁵ Από τη συνεδρίαση του ΔΣ της ΦΕ στις 7 Σεπτεμβρίου 1907 προκύπτει ότι το παρθενγωγείο της ΦΕ στη Λάρισα επιδιώκει το διορισμό «εντοπίων». Αρχείο ΦΕ, Πρακτικά συνεδριάσεων ΔΣ της ΦΕ, 7.9.1907.

της κατάστασης και της επαγγελματικής της σταδιοδρομίας, τα οποία μας εξασφάλισε το αρχαιακό υλικό, μας βοήθησαν να τεκμηριώσουμε όσα υποθέσαμε διαβάζοντας τόσο τις δικές της αιτήσεις όσο και άλλων διδασκαλισσών τις οποίες εγγράφουμε στην τυπολογία όσων διαθέτουν περισσότερα τυπικά προσόντα και, ως εκ τούτου, πολύ συχνά, επιζητούν διευθυντική θέση στο εξωτερικό στη βάση της αξίας τους.

Όπως φαίνεται, τις περισσότερες φορές στις αιτήσεις των διδασκαλισσών που θέλουν να δώσουν έμφαση στα εφόδια και την αξία τους αναπαράγεται –με ελαφρές παραλλαγές– μια συγκεκριμένη δομή. Ορισμένες όμως δασκάλες, αν και ζητούν διορισμό στο εξωτερικό στη βάση των προσόντων τους, διαταράσσουν σκόπιμα τη συνήθη δομή των αιτήσεων-βιογραφικών. Το είδος και ο σκοπός των εγγράφων αυτών, όπως σημειώσαμε ήδη, επιτρέπει αυτό το περιθώριο ελευθερίας στο λόγο των διδασκαλισσών. Η Μαρία Σμυρλή ξεκινά την αίτησή της το 1891 παρακαλώντας «θερμώς» το Σύλλογο, αν τη θεωρήσει ικανή «εκ των όσων πρόκειται» να εκθέσει, να την «προσλάβη υπό την εύνοιά του» και να τη «συστήση εις καμμίαν διδασκαλικήν εξωτερικήν θέσιν», διαβεβαιώνοντάς τον ότι θα προσπαθήσει να φανεί ανώτερη των προσδοκιών του.¹²⁶ Εδώ το αίτημα, που είναι κάποια διδασκαλική θέση στο εξωτερικό, διατυπώνεται στην αρχή του εγγράφου, χωρίς ακόμη να έχει αναφερθεί το Αρσάκειο, ο βαθμός πτυχίου ή/ και η διδασκαλική τάξη στην οποία κατατάσσεται βάσει των εξετάσεων για την απόκτηση του διδασκαλικού της διπλώματος. Δεν έχει ξεκινήσει τη διαπραγμάτευσή της από την παρουσίαση του ισχυρού «χαρτιού», πράγμα που δε φαίνεται να οφείλεται σε αδυναμία να αξιολογήσει και να παρουσιάσει αποτελεσματικά τον εαυτό της. Η διαβεβαίωση, για παράδειγμα, ότι θα ανταποκριθεί στις προσδοκίες του Συλλόγου αιτιολογείται χωρίς καθυστέρηση από την προϋπηρεσία της. «...[Δ]ιότι, εχηρημάτισα εις Αγγλίαν και Ρωσσίαν», γράφει, «και γνωρίζω κατά βάθος ποία πρέπει να είναι τα προσόντα της αναλαμβανούσης την διανοητικήν και Ελληνικήν διάπλασιν των έξω Ελληνοπαίδων».

Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η αίτηση αυτή δεν οφείλεται μόνο στην ελαφρά ανατροπή του τυπικού σύνταξής της· είναι, επιπλέον, μία από τις λίγες στις οποίες η δασκάλα δείχνει να «θυμάται» ή να «αντιλαμβάνεται» τον επίσημα διακηρυγμένο σκοπό του Συλλόγου –τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων– και να τον συσχετίζει με τις ικανότητές της και τις προθέσεις της. Δείχνει να γνωρίζει ποια

¹²⁶ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.:409/17.9.1891.

εφόδια οφείλουν να διαθέτουν οι δασκάλες που αναλαμβάνουν την «ελληνικήν διάπλασιν» των «έξω Ελληνοπαίδων», γιατί έχει ήδη θητεύσει σε αυτού του είδους τη διδακτική υπηρεσία. Στις περισσότερες αιτήσεις –σε όποια τυπολογία και αν τις εγγράψουμε– η αναφορά στο σκοπό του Συλλόγου ή στον εθνικό ζήλο των διδασκαλισσών είτε απουσιάζει εντελώς είτε βρίσκεται «στριμωγμένη» σε κάποιο σημείο της αίτησης, ίσα ίσα για να κάνει την εμφάνισή της, πιο πολύ σαν γραφειοκρατική σύμβαση. Οι αιτήσεις είναι συγκροτημένες με τέτοιο τρόπο που αναδεικνύουν ότι η ανάγκη βιοπορισμού, μικρότερη ή μεγαλύτερη κατά περίπτωση, οδηγεί τις δασκάλες στον ΣΔΕΓ και πάνω σε αυτήν τη βάση διατυπώνεται το αίτημα διορισμού. Κοντολογίς, το αίτημα διατυπώνεται, θα λέγαμε, δασκαλοκεντρικά, στηριζόμενο, δηλαδή, στις ανάγκες των υποκειμένων διδασκαλίας, όχι των υποκειμένων στη διδασκαλία πληθυσμών.

Η Μαρία Σμυρλή φαίνεται ότι υπερβαίνει την τάση αυτή. Αλλά πριν βιαστούμε να αποδώσουμε μεγαλύτερο εθνικό ζήλο στη συγκεκριμένη δασκάλα, ας δούμε πώς συνεχίζει την αίτησή της. «Μετά λύπης μου όμως Σας λέγω ότι είμαι πτυχιούχος του Αρσακείου με βαθμόν Γ΄, τον οποίον δυστυχώς ως εκ της εις το εξωτερικόν απομακρύνσεώς μου δεν με ήτο εύκολος η απόκτησις ανωτέρου βαθμού». Γνωρίζει, λοιπόν, πολύ καλά ότι το πτυχίο με «βαθμό Γ» δεν είναι ιδιαίτερα ελκυστικό ως τυπικό προσόν και αποφεύγει να το γνωστοποιήσει από την αρχή, γιατί φοβάται ότι θα μπορούσε να αποτελέσει τροχοπέδη στην ανάγνωση της αίτησής της μέχρι τέλους. Έτσι, αφού τονίζει την προϋπηρεσία και τον εθνικό της ζήλο, αναγνωρίζει την αδυναμία της πριν την αναγνωρίσουν οι άλλοι, σε μία προσπάθεια να την υποβαθμίσει και να δείξει ότι είναι ικανή να αυτοαξιολογείται, συνεπώς και να αξιολογεί. Στην προκειμένη περίπτωση, είναι η πληροφορία του πτυχίου με βαθμό Γ΄ που «στριμώχεται» ανάμεσα σε άλλες. «Αλλά», συνεχίζει, «την έλλειψιν ταύτην την ανεπλήρωσα δια της μελέτης και της πείρας την οποίαν απέκτησα δια της πολυχρονίου διδαχής». Ταυτόχρονα, θεωρεί μέγιστο προσόν τη συνάφεια την οποία είχε αναπτύξει με τα εκπαιδευτήρια της Ρωσίας, όπου διδασκόταν «εν πλήρει εφαρμογή η νέα γερμανική μέθοδος». Τελειώνει την αίτησή της επαναφέροντας το αίτημά της για μία θέση στο εξωτερικό και τη διαβεβαίωσή της ότι ο Σύλλογος δε θα μετανιώσει για τη θέση που θα της παραχωρήσει.

Κατά την εκτίμησή μας, ο τρόπος με τον οποίο έχει συντάξει η Μαρία Σμυρλή την αίτησή της είναι ο καλύτερος δυνατός σε σχέση με όσα εφόδια παρουσιάζει –ή καλύτερα σε σχέση με όσα δεν είναι σε θέση να παρουσιάσει, γιατί δεν τα διαθέτει– και με δεδομένο ότι δεν επικαλείται οικογενειακές ανάγκες ή τις αδυναμίες του πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα, αλλά βασίζεται και εκείνη –όπως και η Βασιλική Παρασκευά ή άλλες– στα προσόντα της, πιστοποιημένα και μη. Καθώς το μόνο πιστοποιημένο προσόν της είναι το διδακταλικό της δίπλωμα, το οποίο, όμως, έχει και τη μικρότερη αξία στην αγορά εργασίας, γιατί αν και προέρχεται από το Αρσάκειο είναι Γ΄ βαθμού, τονίζει τη διδακτική εμπειρία που έχει αποκτήσει και τη διαδικασία αυτομόρφωσης. Είναι οι τρόποι με τους οποίους επιχειρεί να καλύψει τα κενά που αφήνει ο βαθμός του πτυχίου της. Για τη δική μας ανάγνωση, η πρακτική της αυτομόρφωσης είναι υπερτονισμένη, αφού δεν έχει καταφέρει να εκφράζεται χωρίς σολοικισμούς: «...είμαι πτυχιούχος του Αρσακείου με βαθμόν Γ΄, τον οποίον δυστυχώς ως εκ της εις το εξωτερικόν απομακρύνσεώς μου δεν με ήτο εύκολος η απόκτησις ανωτέρου βαθμού». Επιπλέον, μήπως δείχνει λίγη περισσότερη εμπιστοσύνη στα αποτελέσματα της διαδικασίας αυτομόρφωσης από όση δικαιολογείται, καθώς κάνει χρήση της οριστικής Αορίστου «ανεπλήρωσα την έλλειψιν ταύτην», αντί μιας ηπιότερης έκφρασης *επεχείρησα να αναπληρώσω*;¹²⁷

Αυτό, όμως, που έχει σημασία για ό,τι συζητάμε εδώ είναι ότι η Μαρία Σμυρλή καταλαβαίνει πώς πρέπει να αυτοπαρουσιαστεί αποτελεσματικά σε σχέση με τα προσόντα που διαθέτει και ότι δεν προτίθεται να επικαλεστεί την «πατρική προστασία» του Συλλόγου. Στη βάση αυτή, δεν έχει σημασία αν πράγματι είχε ακολουθήσει κάποιο εντατικό πρόγραμμα μελέτης για να καλύψει τα κενά της· αλλά ότι ορθά αντιλαμβάνεται πως η συγκυρία δεν της επιτρέπει να επιτύχει εύκολα αυτό που επιθυμεί αν δεν επιδείξει εργασιακό και παράλληλα μορφωτικό ζήλο. Σε κάθε περίπτωση, η Μαρία Σμυρλή, όπως συμβαίνει με τις περισσότερες δασκάλες τις αιτήσεις των οποίων μελετάμε, έχει κατά νου ως αυτονόητη τη συνάρτηση των προσόντων της και της θέσης που ζητά. Ως εκ τούτου, ενώ ζητά θέση εργασίας με βάση τα προσόντα που διαθέτει, δε ζητά διευθυντική θέση. «Εύελπς ότι κατόπιν των

¹²⁷ Η οριστική ως έγκλιση δηλώνει το πραγματικό. Η χρήση του ρήματος «ανεπλήρωσα» (Οριστική Αορίστου) δηλώνει ότι πραγματικά κάλυψε τις ελλείψεις της. Αν χρησιμοποιούσε την έκφραση *επεχείρησα να αναπληρώσω*, η έμφαση θα δινόταν στην προσπάθεια και όχι στο αποτέλεσμα της. Στην περίπτωση της Μαρίας Σμυρλή, θα ήταν πιο κοντά στην πραγματικότητα.

όσων ανωτέρω» αναφέρει «ο Σεβαστός Σύλλογος» θα τη «λάβη υπ' όψιν του όταν παρουσιασθή θέσις τις...», τον διαβεβαιώνει ότι δε θα μετανιώσει αν την προτιμήσει, όπως ήδη σημειώσαμε.

Η ανατροπή του τυπικού σύνταξης της αίτησης της Μαρίας Σμυρλή που εντοπίσαμε στην αρχή και η έμφαση στην εμπειρία της ως προς την «διανοητική και ελληνικήν διάπλασιν των έξω Ελληνοπαίδων» αποσκοπούν, επομένως, ακριβώς στην υπογράμμιση των εφοδίων της, ώστε παρά τις αδυναμίες της η αίτησή της να είναι αποτελεσματική. Δε γνωρίζουμε αν, πράγματι, η αίτηση αυτή υπήρξε αποτελεσματική, γιατί δε διαθέτουμε άλλη δική της. Με την παρουσίαση της συγκεκριμένης περίπτωσης θελήσαμε να δείξουμε αφενός ότι οι συντάκτριες των αιτήσεων δομούν το αίτημά τους με βάση τα εφόδιά τους –και δε ζητούν όλες διευθυντική θέση –αφετέρου ότι στην προσπάθειά τους να είναι αποτελεσματικές επιλέγουν ποικίλους τρόπους για να αυτοπαρουσιαστούν· εντέλει, θελήσαμε να δείξουμε την αγωνία των υποκειμένων να υπερνικήσουν το φάσμα της ανεργίας και της ανασφάλειας.

Η Αικατερίνη Κοντίδου είναι δασκάλα με μακρά και ποικίλη σταδιοδρομία. Διαθέτουμε δύο αιτήσεις της, στις οποίες με τρόπο αναλυτικό και εναργή έχει αποτυπώσει τόσο τα τυπικά της προσόντα όσο και τις προσπάθειες που έκανε για να τα αποκτήσει· παράλληλα, είναι από τις δασκάλες που διατυπώνει καθαρά πώς αισθάνεται σε σχέση με όσα έχει επιτύχει και πόσο «δικαία» θεωρεί την ικανοποίηση του αιτήματός της να καταλάβει διευθυντική θέση στο εξωτερικό.

Στην αίτησή της του 1890 η Αικατερίνη Κοντίδου ξεκινά με το πτυχίο του Αρσακείου, για να συνεχίσει με την ιδιαίτερα αξιοσημείωτη πράγματι προϋπηρεσία της, την οποία έχει αποκτήσει διευθύνοντας διάφορα παρθεναγωγεία «εν Μικρασία» για δεκατέσσερα ολόκληρα χρόνια, αφότου αποφοίτησε.¹²⁸ «Διακαιομένη», συνεχίζει, «υπό του πόθου» να συντελέσει ανάλογα με τις δυνάμεις της στην πρόοδο «των τέκνων της φίλης πατρίδος», πήγε, μερικά χρόνια πριν την υποβολή της αίτησης στη

¹²⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, 28.5.1890. Δε φαίνεται ο αριθμός πρωτοκόλλου. Είναι μουτζουρωμένος. Η Αικατερίνη Κοντίδου στη Μικρά Ασία χρημάτισε διευθύντρια του παρθεναγωγείου Ανδραμυττίου, του Αναξαγορείου Βουρλών, του Ευγενιδείου Προύσσης καθώς και των παρθεναγωγείων Μπουτζά και Μπουρνόβα. «Αρσακειάδες δασκάλες ανά τα πέρατα του Ελληνισμού», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*, ό.π., σ. 281. Η Κούλα Ξηραδάκη αναφέρει ότι η Αικατερίνη Κοντίδου το 1892-1893 δίδαξε στο παρθεναγωγείο Παλλάς της Κωνσταντινούπολης και το 1889-1890 στο παρθεναγωγείο Μοναστηρίου. Κούλα Ξηραδάκη, *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου*, ό.π. σ. 67 και τ. Β', σ. 12.

Γενεύη «ιδίαις δαπάναις», όπου παρακολούθησε μαθήματα παιδαγωγικών στο πανεπιστήμιο και στο διδασκαλείο «εν ω μορφούνται οι διδάσκαλοι της Ελβετίας». Τονίζει επιπλέον ότι, από το απολυτήριο, από τα διάφορα ενδεικτικά και τις κολακευτικότερες παρατηρήσεις που τα συνοδεύουν, «καταφαίνεται η πλήρης επιτυχία» του εγχειρήματός της. Αφού παρουσιάζει και τις παιδαγωγικές μεταπτυχιακές σπουδές της, όπως θα τις αποκαλούσαμε σήμερα, περνά στην ακόμη αναλυτικότερη παρουσίαση των λοιπών γνώσεών της: «προς τούτοις δε κατά τας ώρας της σχολής κατέγεινα εις την ζωγραφικήν, κοπτικήν γυναικείων ενδυμάτων, ανθοποιϊαν, πλαστικήν [...] άτινα κολακεύομαι να πιστεύσω ότι θα διδάξω επιτυχέστατα». «Διό» παρακαλεί το συμβούλιο του Συλλόγου να της εμπιστευθεί την διεύθυνση ενός από τα παρθεναγωγεία των κοινοτήτων, προκειμένου να μπορέσει να εφαρμόσει «τα ανωτέρω αναφερθέντα». Ταυτόχρονα, διαβεβαιώνει τους συμβούλους για το μεγάλο ζήλο και την προθυμία που θα επιδείξει στην εκτέλεση των καθηκόντων που θα της ανατεθούν. Κλείνει «πεπεισμένη» ότι ο ΣΔΕΓ θα «ικανοποιήση την δικαίαν αίτησίν» της.

Η συγκεκριμένη δασκάλα στην αίτησή της αυτή ακολουθεί το τυπικό σύνταξης των αιτήσεων διορισμού. Ξεκινά από το πτυχίο του Αρσακείου χωρίς, ωστόσο, να αναφέρει το βαθμό με τον οποίον αποφοίτησε, σαν να βιάζεται να μιλήσει για την προϋπηρεσία της. Οι αιτήσεις διορισμού στο σύνολό τους δείχνουν ότι τόσο στην Ελλάδα όσο και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες δεν είναι καθόλου εύκολη η εξασφάλιση διδασκαλικής ή/και διευθυντικής θέσης επί σειρά ετών χωρίς να μεσολαβούν διαστήματα ανεργίας. Έτσι τα δεκατέσσερα συνεχόμενα σχολικά έτη, στη διάρκεια των οποίων η Αικατερίνη Κοντίδου κατορθώνει να βρίσκει δουλειά συνιστά γεγονός άξιο ιδιαίτερης μνείας: φαίνεται, μάλιστα, ότι μένει κατά μέσο όρο πάνω από δύο σχολικά έτη στο καθένα από τα παρθεναγωγεία που διευθύνει.¹²⁹

¹²⁹ Αν οι πληροφορίες που παραθέσαμε εδώ στην προηγούμενη σημείωση είναι ακριβείς και δε λείπει κάποιο παρθεναγωγείο από την προϋπηρεσία της. Δεν είναι γνωστοί οι λόγοι των μετακινήσεών της. Λογικά υποθέτουμε ότι σχετίζονται με την αναζήτηση καλύτερων συνθηκών δουλειάς – υψηλότερου μισθού, καλύτερου εργασιακού περιβάλλοντος κλπ.– ή/και με διαφωνία με την κοινότητα ή τη σχολική εφορία, όπως συνήθως συμβαίνει. Επιπλέον, ενδέχεται η κοινότητα να αναζητά ντόπια διευθύντρια. Ας μην ξεχνάμε εξάλλου ότι τα συμβόλαια ήταν ετήσια, ενώ παράλληλα δείξαμε ότι δεν ήταν εύκολη υπόθεση η ανανέωση των συμβολαίων για τις δασκάλες και τους δασκάλους. Γενικά, πολλοί μπορεί να είναι οι λόγοι που ωθούν τις δασκάλες σε συχνές αλλαγές εργασιακού περιβάλλοντος και έχουμε ήδη αναφέρει αρκετούς. Εδώ θα θέλαμε να σημειώσουμε έναν ακόμη, καθαρά προσωπικό λόγο, παρουσιάζοντας ένα συγκεκριμένο παράδειγμα. Το 1892 η Σ[...] Γ[...], διευθύντρια του

Από τη συνέχεια της αίτησής της προκύπτει, όμως, ότι δεν αρκείται στη σταδιοδρομία την οποία έχει ήδη επιτύχει να οικοδομήσει. «Ο πόθος της για την πρόοδο των παιδιών της αγαπημένης πατρίδος», σύμφωνα με την αίτησή της, την οδηγεί στο Πανεπιστήμιο και στο Διδασκαλείο της Γενεύης για ανώτερες σπουδές παιδαγωγικών. Με το επιχείρημα αυτό εξηγεί γιατί πήρε μία απόφαση που ίσως μοιάζει ανεξήγητη. Αναρωτιέται κανείς γιατί μία δασκάλα με τη διαδρομή της Αικατερίνης Κοντίδου διακόπτει τον επιτυχημένο εργασιακό της βίο και ξοδεύει χρόνο και παράλληλα ένα μεγάλο, προφανώς, χρηματικό ποσό για ανώτερες σπουδές στη Δυτική Ευρώπη. Θα επανέλθουμε.

Η Αικατερίνη Κοντίδου τονίζει ότι σπούδασε εκεί όπου μορφώνονται οι δάσκαλοι της Ελβετίας, στο πανεπιστήμιο και στο διδασκαλείο. Ειδικά η αναφορά της στο πανεπιστήμιο είναι καθοριστικής σημασίας, δεδομένου ότι την περίοδο κατά την οποία εκείνη φοιτά στην Ελβετία, στην Αθήνα δεν επιτρέπεται ακόμη η φοίτηση των κοριτσιών στο Πανεπιστήμιο. Στη συνέχεια της αίτησής της, όταν εκτιμά ότι έχει πει αρκετά για το είδος των σπουδών που αξιοποιούν θεσμικά κατοχυρωμένο χρόνο, –ο οποίος ως εκ τούτου, είναι δυνατόν να μετρηθεί και να πιστοποιηθεί– περνά στην παρουσίαση όσων έχει μάθει κατά την ώρα της «σχολής», σε χρόνο, δηλαδή, που δεν είναι δυνατόν να μετρηθεί και να πιστοποιηθεί. Με άλλα λόγια, αφού έχει παρουσιάσει τα μετρήσιμα και πιστοποιημένα προσόντα της περνά στα μη πιστοποιημένα και, επομένως, πιο δύσκολα μετρήσιμα.

Έτσι, σύμφωνα με όσα γράφει, ο ελεύθερος χρόνος της, αν θεωρήσουμε ότι υπάρχει, γεμίζει με ασχολίες που δεν επινοούνται για να προσφέρουν ευχαρίστηση· αντίθετα, γεμίζει το χρόνο της προσπαθώντας να αποκτήσει γνώσεις και δεξιότητες

Παρθεναγωγείου Μοναστηρίου «συνήψε ερωτικό δεσμό με το διερμηνέα της Νομαρχίας Εσάτ εφέντη, τον οποίο η ελληνική κοινότητα Μοναστηρίου τον είχε προσλάβει ως καθηγητή της τουρκικής στο Γυμνάσιο Μοναστηρίου [...]». Α. Μ. Κολτσιδάς, *Ιστορία του Μοναστηρίου της Πελαγονίας και των περιχώρων. Ο Ελληνισμός η εθνική και κοινωνική διάσταση*, ό.π., σ. 405-406. Η συγκεκριμένη πληροφορία αναφέρεται από τον συγγραφέα ως επιβεβαιωμένο γεγονός που προκάλεσε «μέγα σκάνδαλο» και την άμεση αντίδραση του Τούρκου διοικητή, του Μητροπολίτη Αλέξανδρου Ρηγόπουλου, του Πατριαρχείου, του ΥΠΕΞ και της τοπικής κοινωνίας. Μετά από όλα αυτά η δασκάλα παύθηκε και λίγο αργότερα απομακρύνθηκε και ο Εσάτ εφέντης. Για ευνόητους λόγους, μάλιστα, μνημονεύεται ότι η συγκεκριμένη δασκάλα δεν ήταν από το Μοναστήρι. Αυτό συνέβη δύο περίπου χρόνια μετά την αποχώρηση της Αικατερίνης Κοντίδου από τη διεύθυνση του συγκεκριμένου παρθεναγωγείου. Μία ερωτικής φύσης συναισθηματική εμπλοκή, [και μάλιστα με μουσουλμάνο!] με τα πολλά προβλήματα που ενδέχεται να δημιουργήσει μέσα στα συμφραζόμενα των κοινωνιών που εξετάζουμε, δεν είναι ασφαλώς συνηθισμένος λόγος για να αποχωρήσει μία δασκάλα από την κοινότητα που δουλεύει. Είναι πάντως και αυτός ένας λόγος.

απαραίτητες για την ολοκλήρωση του εαυτού της ως δασκάλας-παιδαγωγού και διευθύντριας παρθεναγωγείου, όπως η ζωγραφική, η κοπτική γυναικείων ενδυμάτων, η ανθοποιία, και η πλαστική. Πρέπει να είναι σε θέση να διδάσκει ή, ως διευθύντρια, να οργανώνει και να ελέγχει όσες δασκάλες διδάσκουν τα παραπάνω αντικείμενα, καθώς αυτά αποτελούν διακριτά στοιχεία της εκπαίδευσης των κοριτσιών, γεγονός που νομιμοποιεί την ύπαρξή τους στα βιογραφικά των διδασκαλισσών και επιπλέον τα ενισχύει.¹³⁰

«Κολακεύεται», σύμφωνα με την αίτησή της, η Αικατερίνη Κοντίδου να «πιστέψει ότι θα διδάξει επιτυχέστατα» τα αντικείμενα, τα οποία εν πολλοίς συνιστούν την ειδοποιό διαφορά της εκπαίδευσης των κοριτσιών από αυτή των αγοριών. Μήπως, αλήθεια, θεωρεί ότι έχει υπερτονίσει τις σπουδές της στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης; Μήπως επιδιώκει να επιφέρει ισορροπία στην αίτησή της τονίζοντας, εμμέσως πλην σαφώς, ότι οι σπουδές της δεν έχουν στόχο τη διασάλευση της εκπαιδευτικής τάξης, βασικό στοιχείο της οποίας την εποχή εκείνη αποτελεί η χωριστή εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών, επειδή θεωρείται ότι υπάρχουν χωριστές σφαίρες δράσης ανδρών και γυναικών; Με άλλα λόγια, υποστηρίζουμε ότι επιχειρεί να δείξει πως η φοίτησή της στο πανεπιστήμιο δεν επηρέασε ή δεν ανέτρεψε τις κυρίαρχες απόψεις για την «ελληνοπρεπή μόρφωση» των κοριτσιών. Η ρηματική διατύπωση «κολακεύομαι», για τις θεωρούμενες από τον κυρίαρχο λόγο γυναικείες οικιακές ασχολίες, τη στιγμή που δε χρησιμοποιεί μία αντίστοιχου φορτίου ρηματική διατύπωση για τις πανεπιστημιακές της σπουδές και το γεγονός ότι χρησιμοποιεί το επίρρημα «επιτυχέστατα» στον υπερθετικό βαθμό, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πράγματι επιχειρεί να μετριάσει την ένταση μιας πιθανής ένστασης των συμβούλων του ΣΔΕΓ στην ιδέα ότι μια γυναίκα σπουδάζει στο πανεπιστήμιο. Ο ΣΔΕΓ, εξάλλου, δεν έχει εγκρίνει ποτέ υποτροφία σε δασκάλες για ανώτερες σπουδές παιδαγωγικών εκτός Ελλάδας.

Μετά από όσα αναλυτικά παρουσίασε στην αίτησή της η Αικατερίνη Κοντίδου φτάνει στο «δια ταύτα», για την ακρίβεια στο «διό». Ως συνέπεια, δηλαδή του συνόλου των προσόντων, πιστοποιημένων και μη, που διαθέτει, και με τις απαραίτητες διαβεβαιώσεις σχετικά με το ζήλο και την προθυμία που προτίθεται να

¹³⁰ «Πλείστα όσα εργόχειρα» είχε μάθει κατά την παραμονή της στο μοναστήρι της Νάξου και η Βασιλική Παρασκευά και πολλές άλλες δασκάλες τις αιτήσεις των οποίων μελετάμε. Οι γνώσεις αυτές θεωρούνταν, επίσης, απαραίτητες για την ολοκλήρωσή τους ως νοικοκυρών και γυναικών.

επιδείξει κατά την εκτέλεση των καθηκόντων της, ζητά να διευθύνει ένα από τα παρθεναγωγεία του εξωτερικού. Η ρητή διαβεβαίωση για το ζήλο και την προθυμία της λειτουργεί ως το επιστέγασμα όσων έχει ήδη παρουσιάσει· είναι το στερεότυπο κλείσιμο όλων σχεδόν των αιτήσεων. Η διαβεβαίωση αυτή, ωστόσο, μοιάζει περιττή. Αν η δασκάλα δεν γνώριζε γιορτή και σχόλη στην προσπάθειά της να συγκεντρώσει επιπλέον προσόντα, θεωρείται βέβαιο ότι θα έχει όρεξη να προσφέρει τις υπηρεσίες της και παράλληλα να κάνει απόσβεση αυτής της πολύ μεγάλης από την άποψη του χρόνου, του κόπου και των χρημάτων επένδυσης. Στο τέλος της αίτησής της, πάντως, είναι πια «πεπεισμένη» ότι έχει αποκαταστήσει την ισορροπία των βιογραφικών στοιχείων που έχει παραθέσει και επιτυχώς τα έχει συναρτήσει με αυτό που ζητά. Είναι βέβαιη ότι έχει πείσει το συμβούλιο του ΣΔΕΓ για την αξία της ή τουλάχιστον δεν του έχει αφήσει περιθώρια για ενστάσεις· η «αίτησής» της είναι «δικαία» πέραν πάσης αμφιβολίας.

Έντεκα χρόνια αργότερα, το 1901, στη δεύτερη αίτησή της προς τον ΣΔΕΓ διατυπώνει από την αρχή το αίτημά της για τη «διεύθυνσιν ενός των εν τη υποδούλω Ελλάδι Παρθεναγωγείων», διαταράσσοντας ελαφρά το τυπικό των αιτήσεων, πράγμα που είχε αποφύγει να κάνει στην προηγούμενη.¹³¹ Έπειτα, παραθέτει τα τυπικά της προσόντα επίσης με τρόπο λίγο διαφορετικό απ' ό,τι είχε κάνει στην πρώτη της αίτηση. Ξεκινά από το πτυχίο του Αρσακείου και προσθέτει τον «επίζηλον βαθμόν άριστα»,¹³² για να συνεχίσει με την προϋπηρεσία της στη διεύθυνση και διδασκαλία «πολλών εν τω εξωτερικώ Παρθεναγωγείων»· επίσης, σημειώνει ότι πάντα είχε εκπληρώσει «ενόρκως και ευόρκως» τα καθήκοντα που της είχαν ανατεθεί. Στη συνέχεια περνά στο θέμα των σπουδών για να δηλώσει σχετικά με τα σημαίνοντα, όπως σημειώσαμε με αφορμή την πρώτη της αίτηση, μορφωτικά προσόντα και την απόκτησή τους: «Επιποθούσα δε να τύχω ευρυτέρας μορφώσεως κατώρθωσα δια των μικρών οικονομιών μου και στερήσεων να μεταβώ εις Γενεύην, ένθα επί τετραετίαν ηκολούθησα εν τε τω Πανεπιστημίω και τοις εκεί διδασκαλείοις τας Παιδαγωγικάς σπουδάς μου».

Αφού παρουσιάσει τις ανώτερες παιδαγωγικές σπουδές της, αναφέρεται στην επαγγελματική της εμπειρία, αρχικά με έμφαση στη διοίκηση: «Μετά την εκ Γενεύης

¹³¹ Αρχείο ΣΔΕΓ, «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, 82/17.4.1901.

¹³² Στην πρώτη αίτησή της δεν είχε αναφέρει το «άριστα» του διπλώματός της. Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο.

επάνοδόν μου ανέλαβον την διεύθυνσιν πολλών εν τω εξωτερικώ ανωτέρων Παρθεναγωγείων, ήτοι των εν Βιτωλίοις, Κύπρω, Σέρραις, της εν Κωνσταντινουπόλει Παλλάδος και εσχάτως επί τέσσαρα έτη των εν Αιγύπτω τοιούτων». Ολοκληρώνοντας την αίτησή της, συνοψίζει τις προσπάθειες που έχει καταβάλει σε όλη της τη ζωή ως εξής: «Τολμώ δε να είπω, ουχί άνευ υπερηφανείας, ότι ο ζήλος μου εν τω έργω, οι ενδελεχείς μόχθοι μου και η εν γένει διδασκαλία μου προς μόρφωσιν των Ελληνοπαίδων εστέφθησαν αείποτε υπό πλήρους επιτυχίας». Κλείνει με την επαναδιατύπωση του αίτηματός της για το διορισμό σε διευθυντική θέση: «Όθεν, έχουσα τα ανωτέρω εφόδια και πείραν δεδοκιμασμένην μετά θάρρους αποτεινόμεναι προς Υμάς ευελπιστούσα, ότι δεν θα παρίδητε την δικαίαν αίτησίν μου».

Μία πρώτη παρατήρηση που κάνουμε μελετώντας τη δεύτερη αίτηση της δασκάλας είναι ακριβώς ο τρόπος με τον οποίο την ανοίγει, αυτή η ελαφρά διαταραχή του τυπικού την οποία ήδη σημειώσαμε. Για μια δασκάλα του επιπέδου της Αικατερίνης Κοντίδου θεωρούμε ότι αναμφίβολα αποτελεί συνειδητή επιλογή. Αν στην προηγούμενη αίτησή της χρειάστηκε να φτάσει στο τέλος για να διατυπώσει το αίτημά της, έχοντας παρουσιάσει αναλυτικότερα τα προσόντα της, τώρα το κάνει από την αρχή. Έχουν μεσολαβήσει έντεκα χρόνια, διάστημα που της δίνει την ευκαιρία να προσθέσει στη διοικητική της εμπειρία τη διεύθυνση αρκετών ακόμη και σημαντικών παρθεναγωγείων. Έτσι, αν το 1890 προσπαθούσε να παρουσιάσει μία αίτηση ισορροπημένη, απ' όπου ασφαλώς αναδύοταν ένας υπερήφανος υπερεκπαιδευμένος εαυτός, ο οποίος, όμως, δεν έπρεπε να υπερβεί τα εσκαμμένα και να δειχθεί αλαζονικός, για να μην επιφέρει το αντίθετο από το επιθυμητό αποτέλεσμα, το 1901 δε φαίνεται να έχει την παραμικρή επιφύλαξη.

Ας ξεκινήσουμε από το γεγονός ότι η αίτηση του 1890 αποδείχθηκε επιτυχής. Είναι προφανές, βέβαια, ότι οι μετέπειτα θέσεις της Αικατερίνης Κοντίδου, όπως άλλωστε και το σύνολο της σταδιοδρομίας της, δεν αποτελούν προϊόν μόνο αποτελεσματικής αυτοπαρουσίασης αλλά κυρίως το προϊόν των κόπων που κατέβαλλε σε όλη της την επαγγελματική ζωή. Σε κάθε περίπτωση, μετά την πρώτη της αίτηση αναλαμβάνει τη διεύθυνση ανώτερων παρθεναγωγείων σημαντικότερων αστικών κέντρων, στα τέσσαρα σημεία του ορίζοντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέχονται σε επετειακή έκδοση της ΦΕ, η Αικατερίνη Κοντίδου τη στιγμή που υποβάλλει την αίτηση του 1890 διευθύνει

ήδη το παρθεναγωγείο Μοναστηρίου¹³³ και το επόμενο σχολικό έτος, το 1890-1891, το παρθεναγωγείο της Λευκωσίας.¹³⁴ Επομένως, η θέση αυτή στην Κύπρο είναι το αποτέλεσμα της αίτησης του 1890. Λίγο αργότερα, το 1892-1893, βρίσκεται στο τιμόνι του παρθεναγωγείου Παλλάς στην Κωνσταντινούπολη¹³⁵ και τα σχολικά έτη 1895-1899 του Αχιλλοπούλειου Παρθεναγωγείου στο Κάιρο.¹³⁶

Η Αικατερίνη Κοντίδου το 1901, με τόση συσσωρευμένη διοικητική και διδακτική εμπειρία και μεγαλύτερη σε ηλικία, συντάσσει μία αίτηση πιο σφιχτοδεμένη, εξίσου περιεκτική, χωρίς καμία πλέον αναφορά στη ζωγραφική, την πλαστική και την κοπτική γυναικείων ενδυμάτων. Αντίθετα, εδώ η έμφαση σχετικά με τα επιπλέον τυπικά προσόντα μετατοπίζεται στην πανεπιστημιακή της μόρφωση, ενώ το επιχείρημα που αιτιολογούσε την απόφασή της να επιδοθεί σε πανεπιστημιακές σπουδές στην πρώτη της αίτηση, όταν είχε ήδη πίσω της μία αξιόλογη σταδιοδρομία, μεταβάλλεται: ο «διακαής πόθος» για την πρόοδο των παιδιών της πατρίδας δίνει τη θέση του στον πόθο για «ευρύτερη μόρφωση». Για να ενισχύσει τη δήλωσή της σχετικά με τον πόθο της για ευρύτερη μόρφωση, προσθέτει στοιχεία που μαρτυρούν τη δυσκολία του εγχειρήματος. Χρηματοδότησε η ίδια την τετραετή φοίτησή της στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Γενεύης και αυτό σήμαινε στέρσεις και περαιτέρω δυσχέρειες στην κουραστική και νομαδική ζωή της.¹³⁷ Εντέλει, οι διευθυντικές θέσεις στα παρθεναγωγεία Μοναστηρίου, Κύπρου, Σερρών και Αιγύπτου συνιστούν την εξαργύρωση των σπουδών, των κόπων και των

¹³³ «Αρσακειάδες δασκάλες ανά τα πέρατα του Ελληνισμού», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, ό.π.*, σ. 281.

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 283.

¹³⁵ Στο ίδιο, σ. 281.

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 283. Στον τόμο παρέχονται πληροφορίες και για άλλα μέρη στα οποία υπηρέτησε αλλά χωρίς σωζόμενες χρονολογίες. Εμείς εδώ απλώς επιβεβαιώνουμε τα σχολεία που αναφέρει η ίδια και αφορούν στο διάστημα μετά την πρώτη αίτηση την οποία εντοπίζουμε στα αρχεία του ΣΔΕΓ.

¹³⁷ Χρησιμοποιούμε το επίθετο *νομαδική* με προσοχή. Προτιμούμε να χαρακτηρίσουμε τη ζωή της Αικατερίνης Κοντίδου νομαδική, αφού ως μεταφορά βρίσκεται πολύ κοντά στην πρωταρχική σημασία του επιθέτου νομαδικός-ή-ό. Δεν παραβλέπουμε το γεγονός ότι ως θεωρητικός όρος παραπέμπει στο νομαδικό υποκείμενο και στη συγκρότησή του στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Μένουμε, επομένως, περισσότερο στην ερμηνευτική στρατηγική που προτείνεται μέσα από αυτόν, η οποία προτάσσει την κινητικότητα και τη μετατόπιση και αρνείται την αυστηρή οριοθέτηση. Διακρίνουμε, πράγματι, τη συνεχή γεωγραφική μετακίνηση, τη διαρκή κίνηση της δασκάλας σε γεωγραφικό, πνευματικό, επαγγελματικό επίπεδο, την επιθυμία της για όλα αυτά, το ότι, εντέλει, υπάρχει επιλογή πίσω από τις ενέργειές της. Βλ. Rosi Braidotti, *Nomadic subjects, embodiment and sexual difference in contemporary feminist theory*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1994, σ. 22. Βλ. και Ρόζι Μπραϊντόττι, *Νομαδικά υποκείμενα. Ενσωματότητα και έμφυλη διαφορά στη σύγχρονη φεμινιστική θεωρία*, Νήσος, Αθήνα 2014.

στερήσεών της, την απόδοση του «οικονομικού και πολιτισμικού κεφαλαίου»¹³⁸ την απόσβεση, κοντολογίς, της επένδυσης που είχε κάνει πάνω στον ίδιο της τον εαυτό.

Ίσως γι' αυτόν ακριβώς το λόγο αποφάσισε τις σπουδές στην Ελβετία. Όταν στην πρώτη της αίτηση αναφέρεται στη διοικητική της εμπειρία, γράφει ότι διηύθυνε «διάφορα εν Μικρασία Παρθεναγωγεία». Μετά τις σπουδές της, όμως, στην Ελβετία, όπως δείχνει η δεύτερη αίτηση, γράφει ότι αναλαμβάνει τη διεύθυνση «πολλών εν τω εξωτερικώ ανωτέρων παρθεναγωγείων»· παρθεναγωγείων, δηλαδή, με γυμνασιακό τμήμα, το οποίο λειτουργεί και ως διδασκαλείο, προϋπόθεση απαραίτητη για την απόδοση του χαρακτηρισμού «ανώτερο ίδρυμα».¹³⁹ Οι σπουδές της, συνεπώς, σχετίζονται με την επιθυμία της να διεκδικήσει ακόμη υψηλότερες διοικητικές θέσεις, οι οποίες υπόσχονταν μεγαλύτερες αμοιβές και μικρότερο ανταγωνισμό, δεδομένου του περιορισμένου αριθμού διδασκαλισσών με τέτοιου είδους τυπικά προσόντα. Παράλληλα, μεγάλωνε η κοινωνική αναγνώριση και η ψυχική ικανοποίηση που επέφερε το αποτέλεσμα της αυτομόρφωσης και άρα της αυτοαξιολόγησής της. Κοντολογίς, στην επίμοχθη αυτή πορεία ζωής την ωθούν ο πόθος για ευρύτερη μόρφωση με την οικονομική, κοινωνική και επιστημονική εξαργύρωση που προσδοκάται να επιφέρει –και, εν πολλοίς, επιτυγχάνεται–, ο ζήλος της για τη δουλειά της και η έγνοια της για τη μόρφωση «των Ελληνοπαίδων».¹⁴⁰

Με άλλα λόγια, οι σπουδές της στην Ελβετία και στην ηλικία που έγιναν ήταν ένα εγχείρημα υψηλού, από κάθε άποψη, κόστους. Θεωρούμε, επομένως, ότι δεν αρκεί ένας από τους λόγους που αναφέρονται στις αιτήσεις της για να κινητοποιήσει

¹³⁸ Pierre Bourdieu, «The Forms of Capital», στο John Richardson (επιμ.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood Press, Νέα Υόρκη 1986, σ. 47-58. Για την έννοια του «πολιτισμικού κεφαλαίου» βλ. επίσης Πιερ Μπουρντιέ, *Η Διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, Πατάκης, Αθήνα 2002.

¹³⁹ Το ανώτερο παρθεναγωγείο συνιστά σχολείο της μέσης εκπαίδευσης με πλήρη κύκλο σπουδών, στο αναλυτικό πρόγραμμα του οποίου εντάσσονται και μαθήματα παιδαγωγικής και διδακτικής για την εκπαίδευση των διδασκαλισσών, όταν αυτή δεν παρέχεται σε ξεχωριστό τμήμα. Όπως έχει δείξει η Κατερίνα Δαλακούρα, τα ανώτερα παρθεναγωγεία συμπεριλαμβάνουν συνήθως στο πλαίσιο τους νηπιαγωγείο, δημοτικό σχολείο/αστική σχολή και γυμνασιακό τμήμα/διδασκαλείο. Η διάρθρωση αυτή απαντάται κυρίως στα κοινοτικά και στα ιδιωτικά ανώτερα σχολεία. Κατερίνα Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού (19^{ος} αιώνας-1922)*, Gutenberg, Αθήνα 2008, σ. 100-101.

¹⁴⁰ Για την επιθυμία –εδώ «πόθος»– ως παραγωγική δύναμη, όπως τη συλλαμβάνουν ο Ντελέζ και ο Γκουαταρί, βλ. Maria Tamboukou, “Power, desire and emotions in education: revisiting the epistolary narratives of three women in apartheid South Africa”, *Gender and Education*, 18/3 (2006), σ. 231-250.

τη λήψη της συγκεκριμένης απόφασης: είναι ο συνδυασμός τους που το επιτυγχάνει. Χρειάζεται, πράγματι, ζήλος για να πραγματοποιηθούν όσα επιχείρησε η Αικατερίνη Κοντίδου, γιατί το αντίτιμο το οποίο έπρεπε να καταβάλει μας φαίνεται μεγάλο.¹⁴¹ Η μετατόπιση στο κέντρο βάρους της επιχειρηματολογίας της στις δύο αιτήσεις δε συνιστά δείγμα ασυνέπειας, αλλά αντίθετα αναμενόμενη απόρροια της διαρκούς διαπραγμάτευσης εαυτού την οποία επιτελεί η συγκεκριμένη δασκάλα. Εξάλλου, ανάλογα με τη συγκυρία είναι δυνατό να μεταβάλλεται στη σκέψη των υποκειμένων η βαρύτητα, επομένως και η σειρά των επιχειρημάτων που χρησιμοποιούν, για να αιτιολογήσουν, να νοηματοδοτήσουν και να νομιμοποιήσουν τις αποφάσεις και τη δράση τους τόσο στον εαυτό τους όσο και στους άλλους.

Μετά από όλα τούτα, η δασκάλα δεν έχει τον παραμικρό δισταγμό να δηλώσει ότι είναι υπερήφανη γιατί οι κόποι της για τη μόρφωση των Ελληνοπαίδων στέφθηκαν «αείποτε υπό πλήρους επιτυχίας». Έτσι, «μετά θάρρους», επανέρχεται κυκλικά αλλά έμμεσα, για να επαναδιατυπώσει πιο ήπια στις δύο τελευταίες σειρές το αίτημά της για διορισμό, με το οποίο ξεκίνησε την αίτησή της, συγκεφαλαιώνοντας τα εφόδια και την πείρα της, χωρίς να παραλείπει να τονίσει εμφατικά τη βάση πάνω στην οποία θεμελιώνεται δικαιωματικά το αίτημά της. «Όθεν» ή «διό» –όπως έγραφε στην προηγούμενη αίτησή της– «έχουσα τα ανωτέρω εφόδια και πείραν δεδοκιμασμένην», ζητά από το ΔΣ του ΣΔΕΓ να μην παραβλέψει τη «δικαίαν» αίτησή της. Η αυτοπεποίθησή της την κάνει να δηλώνει ότι είναι υπερήφανη, ότι με θάρρος απευθύνει το αίτημά της στον ΣΔΕΓ, ότι αυτό βασίζεται στα εφόδια και την πείρα της και ότι, ως εκ τούτου, είναι πολύ δίκαιο το αίτημά της: άρα θα είναι πολύ άδικο να μην ικανοποιηθεί.

Δεν γνωρίζουμε αν, όπως ισχυρίζεται η ίδια, ήταν επιτυχημένο το έργο της στον τομέα «της μόρφωσης των Ελληνοπαίδων». Γνωρίζουμε, όμως, εκ του αποτελέσματος ότι ήταν πράγματι επιτυχημένη η επαγγελματική της πορεία. Το γεγονός, εξάλλου, ότι δε εντοπίζουμε άλλη δική της αίτηση στο αρχείο του Συλλόγου, μπορεί να σημαίνει ότι ίσως δε βρέθηκε ξανά στην ανάγκη να ζητήσει θέση εργασίας.

¹⁴¹ Δεν εννοούμε, ασφαλώς, το οικονομικό αντίτιμο των σπουδών. Αναλογιζόμαστε τι μπορεί να σήμαινε για τη ζωή της, γενικότερα, η συνεχής προσπάθεια επίτευξης δύσκολων στόχων και η διαρκής μετακίνηση. Δεχόμαστε ότι ενυπάρχει η επιλογή, αλλά πίσω από κάθε επιλογή υπάρχει και το αντίτιμο.

Η Αικατερίνη Κοντίδου ανέλαβε αργότερα τη διεύθυνση της Αστικής Σχολής Καλαμών της ΦΕ.¹⁴²

Με δεδομένο το ρόλο της ΦΕ στην εκπαίδευση των κοριτσιών και έχοντας παραθέσει σε άλλο σημείο τα προσόντα που έπρεπε να έχουν οι δασκάλες για να προσληφθούν σε κάποιο από τα σχολεία της Εταιρείας, το γεγονός ότι η Αικατερίνη Κοντίδου γίνεται διευθύντρια του Αστικού σχολείου¹⁴³ Καλαμάτας επιβεβαιώνει ακόμη μία φορά την επιτυχημένη επαγγελματική της σταδιοδρομία.¹⁴⁴ Μέχρι να αναλάβει τη διεύθυνση του σχολείου της Καλαμάτας, η σταδιοδρομία αυτή μοιάζει να έχει οικοδομηθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος της, αν όχι στο σύνολό της, στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων, όμως, με τη συμπερίληψη μέρους τους στο ελληνικό κράτος, φαίνεται ότι η δασκάλα συνεχίζει -δεν ξέρουμε για πόσο ακόμη- την εκπαιδευτική και διοικητική της δράση μέσα στα όριά του και βέβαια, τουλάχιστον για μία φορά στο τιμόνι ενός από τα νέα σχολεία θηλέων που ιδρύει η ΦΕ. Όπως προκύπτει από τις αιτήσεις της και τις ποικίλες βιβλιογραφικές αναφορές, φαίνεται ότι δούλεψε όλη της τη ζωή. Το γεγονός ότι βρίσκουμε το όνομά της στο βιβλίο της Κούλας Ξηραδάκη *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου* στηρίζει την υπόθεσή μας αυτή, αφού σημαίνει ότι πήρε σύνταξη.¹⁴⁵

Οι αποφάσεις και οι επιλογές της δείχνουν ότι η Αικατερίνη Κοντίδου δε χρημάτισε τυχαία διευθύντρια σε όλη τη διάρκεια της επαγγελματικής της ζωής. Διαθέτει την ικανότητα να διακρίνει, να σχεδιάζει και να υλοποιεί. Αυτή η ικανότητα από τη μια προϋποθέτει ισχυρή ορθολογική ματιά, όταν το υποκείμενο επιχειρεί να «ζυγίσει» τα δεδομένα της ζωής του και να κατευθύνει τη δράση του και από την

¹⁴² Μαρία Βαϊάννη, «Εθνική δράση και προσφορά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Οι δεσμοί με τον Μικρασιατικό Ελληνισμό», *Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*, ό.π., σ. 269.

¹⁴³ Το 1914 το κράτος έδωσε το δικαίωμα στη ΦΕ και σε δήμους και κοινότητες να ιδρύσουν τριτάξια αστικά σχολεία, που θα συγκαταλέγονταν στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης και θα είχαν σκοπό να συμπληρώσουν τη μόρφωση των κοριτσιών που θα αποφοιτούσαν από τα πλήρη δημοτικά σχολεία. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη – Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 178-180. Βλ. επίσης, Παναγιώτα Ατσαβέ, «Τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Αθήνα. Η απήχησή τους στη ζωή της πόλεως», ό.π., σ. 118.

¹⁴⁴ Αν υπολογίζουμε σωστά με βάση τα στοιχεία που δίνει η ίδια στις αιτήσεις της, το 1914 πρέπει να είναι 54-55 ετών. Το Αστικό σχολείο της Καλαμάτας ιδρύεται το 1914. Π. Ατσαβέ, «Τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Ελλάδα. Η εξάπλωση των Αρσακείων σχολείων και η διάδοση της γυναικείας εκπαίδευσης», *στο ίδιο*, σ.141. Μάλλον ανέλαβε αμέσως τη διεύθυνσή του.

¹⁴⁵ Κούλα Ξηραδάκη, *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου*, ό.π., σ. 67.

άλλη αποφασιστικότητα, εργατικότητα, αφοσίωση και ανεπτυγμένο αυτοέλεγχο. Συγχρόνως, μέσα από τις τόσες αξιολογήσεις που έχει υποστεί στη ζωή της, έχει μάθει να αξιολογεί η ίδια τον εαυτό της. Παράλληλα, από τις διευθυντικές θέσεις στις οποίες υπηρετεί έχει μάθει να αξιολογεί όσες/ους βρίσκονται υπό το διοικητικό της έλεγχο. Όλα τα παραπάνω στοιχεία εξασφαλίζουν επιτυχία στον τομέα της διοίκησης, της διακυβέρνησης, με άλλα λόγια, του εαυτού και των άλλων.

Γι' αυτό δικαίως δηλώνει ότι αισθάνεται υπερήφανη· δεν αφήνει τους παραλήπτες του αιτήματός της να το συναγάγουν. Η υπερηφάνεια της, δηλαδή, πέρα από τους λόγους τους οποίους εκείνη επικαλείται, οφείλεται επιπλέον και στο ότι θεωρεί τον εαυτό της επιτυχημένο και στη διοίκηση. Στην πραγματικότητα τα επιτεύγματα από τα οποία μπορεί να απορρέει ένα τέτοιο συναίσθημα δεν είναι καθόλου αυτονόητα για τις γυναίκες της εποχής της. Οι σπουδές της γενικά, οι υψηλές διοικητικές θέσεις και η αναγνώριση που συνεπάγονται δεν αποτελούν κοινό τόπο για τις ομόφυλές της ούτε ακόμη και για τις δασκάλες. Καθώς η ζωή της φαίνεται ταυτισμένη με την εργασία, κατά συνέπεια, όταν δηλώνει υπερήφανη για το έργο της δηλώνει υπερήφανη για όλη της τη ζωή.

Αν είχαμε στη διάθεσή μας καθαρά αυτοβιογραφικό υλικό ίσως θα μπορούσαμε να δούμε τους λόγους που αρχικά την οδήγησαν στο διδασκαλικό επάγγελμα ή, ακόμη, θα μπορούσαμε να αντιληφθούμε πώς αξιολογεί την προσωπική της ζωή και ποιο κατά την κρίση της είναι το τίμημα που πληρώνει, αν θεωρεί ότι πληρώνει. Αφού, όμως, δεν έχουμε τέτοιο υλικό, αυτό που βλέπουμε μέσα από τα διαθέσιμα στοιχεία είναι μία γυναίκα με άριστες σπουδές, η οποία από την αρχή της σταδιοδρομίας της δείχνει ότι την ενδιαφέρει η εξέλιξη, η κορυφή, μία γυναίκα που δεν την αναστέλλει ο βαθμός δυσκολίας των στόχων που θέτει. Δουλεύει διαρκώς πάνω στον εαυτό της, χρησιμοποιώντας διάφορες πρακτικές, όπως αυτές της διαρκούς μόρφωσης, αυτομόρφωσης και της διεκδίκησης υψηλών επαγγελματικών θέσεων.

Η αλήθεια είναι ότι οι δασκάλες με ανώτερες σπουδές παιδαγωγικών στη δυτική Ευρώπη δεν είναι πολλές την εποχή που μελετάμε. Τα τεκμήρια από τον ΣΔΕΓ αποκαλύπτουν την Αικατερίνη Κοντίδου και τα τεκμήρια από τη ΦΕ, την

Ελληνική Καρακούση.¹⁴⁶ Όμως, όπως υπογραμμίσαμε ήδη, η περίοδος 1880-1913 συμπίπτει με την περίοδο έντασης της ανεργίας των διδασκαλισσών και παράλληλα με την περίοδο κατά την οποία, στην πράξη τουλάχιστον, αρχίζει να υφίσταται ρωγμές η βασική συνθήκη που έχει επιβάλει ο κυρίαρχος λόγος και η οποία εμπόδιζε μέχρι τότε την πρόσβαση των κοριτσιών στη γυμνασιακή και ανώτατη εκπαίδευση. Συγχρόνως, συμπίπτει με το διάστημα κατά το οποίο στο πλαίσιο του δημόσιου λόγου εντείνονται οι συζητήσεις για τη διάνοιξη νέων αποδεκτών επαγγελματικών προοπτικών για τα κορίτσια των αστικών κυρίως στρωμάτων, πέραν του διδασκαλικού επαγγέλματος.

Αντιλαμβανόμαστε, επομένως, ότι μπορεί από τις δασκάλες μας να μην είναι πολλές εκείνες που έχουν να επιδείξουν σπουδές ή σταδιοδρομία του επιπέδου της Αικατερίνης Κοντίδου. Είναι, όμως, αρκετές εκείνες που, όπως η Βασιλική Παρασκευά, πασχίζουν να εκμεταλλευτούν τους δρόμους που ανοίγονται, τις δυνατότητες που δίνονται προκειμένου να διευρύνουν τα προσόντα τους και να μπορούν να διεκδικούν συνεχώς μια καλή επαγγελματική θέση, τη στιγμή που οι θέσεις αυτές στο εσωτερικό είναι ελάχιστες και στο «εξωτερικόν» έχουν γίνει, επίσης, αντικείμενο σκληρού ανταγωνισμού. Η Σταματίνα Αποστόλου, δασκάλα «δευτέρας τάξεως», στην αίτησή της, το 1891, δηλώνει ότι είναι συνάμα και πτυχιούχος του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου, που μόλις έχει συσταθεί.¹⁴⁷ Η Αγγελική Ραζή, ορφανή από πατέρα, το 1899, ενημερώνει τους συμβούλους ότι είναι «πτυχιούχος του Αρσακείου έτι δε της Φρεβελιανής μεθόδου και της Γυμναστικής σχολής».¹⁴⁸ Η Ολυμπιάς Δράμπεη, το 1896, «πρωτοβάθμια δημοδιδάσκαλος εκ του εν Αθήναις Αρσακείου», με δεκαετή προϋπηρεσία στη διεύθυνση παρθεναγωγείων στη Ρουμανία κυρίως, προσθέτει στο τέλος της αίτησής της ότι γνωρίζει «αρίστην κοπτικήν» και ότι μπορεί να διδάξει «Γαλλικά τε και Γερμανικά».¹⁴⁹ Η Κασσάνδρα Ζαλούχου το 1905, πλην του πτυχίου της «του Αρσακείου», έχει και «απολυτήριον Γυμνασίου και απολυτήριον της Γαλλικής σχολής της Νάξου».¹⁵⁰ Επιπλέον μπορεί να

¹⁴⁶ Στο αρχείο της ΦΕ εντοπίσαμε και τη Φλωρεντία Φουντουκλή. Βλ. *εδώ* σημ. 39. Ασφαλώς υπήρχαν και άλλες, όπως για παράδειγμα η Αικ. Λασκαρίδου ή η Σεβαστή Καλλισπέρη. Ωστόσο, και πάλι ο συνολικός αριθμός τους παραμένει μικρός.

¹⁴⁷ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις Δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 383/7.9.1891.

¹⁴⁸ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις Δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 166/12.8.1899.

¹⁴⁹ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις Δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 428/12.5.1896.

¹⁵⁰ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Αιτήσεις Δασκάλων και διδασκαλισσών», 14/2, α.π.: 209/2.9.1905.

διδάξει ιχνογραφία, ζωγραφική, πυρογραφία και εργόχειρα παντός είδους. Η Αικατερίνη Βοζάνη, «εκ Στενημάχου της Ανατολικής Ρωμυλίας, πτυχιούχος του εν Αθήναις Αρσακείου με τον βαθμόν άριστα,¹⁵¹ μετέχουσα ικανής μουσικής μορφώσεως οφειλομένης εις πενταετή εν τω Ωδείο Αθηνών φοίτησιν», απευθύνεται και εκείνη στον ΣΔΕΓ το 1909, προσθέτοντας ότι φοίτησε επίσης και «επί δυο έτη εις την εν Αθήναις γαλλικήν σχολήν».¹⁵²

Οι δασκάλες, συνήθως, διδάσκονταν μουσική, φωνητική ή οργανική κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους στο διδασκαλείο.¹⁵³ Όμως, όπως φαίνεται από τις αιτήσεις-βιογραφικά, από τη δεκαετία του 1890 οι μουσικές σπουδές αρχίζουν σταδιακά να μετατρέπονται για τις δασκάλες σε ιδιαίτερο πεδίο μελέτης, το οποίο προϋποθέτει φορέα παροχής της γνώσης, καθώς και επένδυση χρόνου, χρήματος και κοπιώδους προσπάθειας. Κατά τον Σπυρίδωνα Λάμπρο το 1894: «Η Ελληνίς απαιτεί ανωτέραν παιδευσιν» και, ως εκ τούτου, «εισορμά εις το Πανεπιστήμιον, εις το Πολυτεχνείον, εις τον Παρνασσόν, εις το Ωδείον».¹⁵⁴ Η ειρωνική διάθεση του Σπυρίδωνος Λάμπρου δεν ανακόπτει τις προσπάθειες των διδασκαλισσών. Σύμφωνα με όσα εκθέσαμε ήδη, διερευνούν κάθε καινούρια δυνατότητα που έχουν στη διάθεσή τους, όπως είναι επίσης η Σχολή των Νηπιαγωγών και Γυμναστικής της Ενώσεως των Ελληνίδων και, λίγο νωρίτερα, η βραχύβια σχολή Γυμναστικής του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου. Στο ίδιο πλαίσιο των μορφωτικών πρακτικών που αναπτύσσουν μετά την απόκτηση του διδασκαλικού διπλώματος εγγράφεται και η ιδιαίτερη μελέτη ξένων γλωσσών. Η έμφαση παραμένει στα γαλλικά· ωστόσο, φαίνεται ότι αλλάζει ο τρόπος πρόσκτησής της και η μελέτη της αρχίζει να αποκτά έναν πιο συστηματικό χαρακτήρα. Υπερβαίνει τα αναλυτικά προγράμματα των σχολείων της ΦΕ και παρέχεται από εξειδικευμένους φορείς. Ας μην ξεχνάμε, τέλος, ότι σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου θεωρείται σημαντικό εφόδιο η ικανότητα διδασκαλίας της ραπτικής και των εργοχείρων, της χειροτεχνίας,

¹⁵¹ Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο.

¹⁵² Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διορισμοί και συμβόλαια δασκάλων», 14/2, α.π.: 239/20.8.1909.

¹⁵³ Συνεπώς ως προσόν δεν είναι νέο. Θεωρείται βασικό στοιχείο της παρεχόμενης μόρφωσης στα κορίτσια, με βάση το ρόλο που τους αποδίδεται στην ιδιωτική σφαίρα.

¹⁵⁴ Σιδηρούλα Ζιάγου-Καραστεργίου, «Προ των Προπυλαίων': Διεκδικήσεις και αντιδράσεις για την είσοδο των γυναικών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1890) και Θεσσαλονίκης (1926)», ό.π., σ. 254.

ιγνογραφίας και της ζωγραφικής. Οι δασκάλες, συνεπώς, αναζητούν συνεχώς τρόπους να διευρύνουν τις γνώσεις τους και στα πεδία αυτά.

Δασκάλες, λοιπόν, σαν κι αυτές που ενδεικτικά αναφέραμε παραπάνω, διαθέτουν δίπλωμα του Αρσακείου, απολυτήριο γυμνασίου –χωρίς να είναι θεσμοθετημένη η πρόσβασή τους σε αυτό–, απολυτήριο της Γαλλικής Σχολής της Νάξου, δίπλωμα της Σχολής Νηπιαγωγών και Γυμναστικής, φοιτούν στην «εν Αθήναις γαλλικήν σχολήν», διδάσκουν ιγνογραφία, ζωγραφική, πυρογραφία και εργόχειρα «παντός είδους», διαθέτουν συχνά αξιόλογη προϋπηρεσία και βάσει του συνόλου των προσόντων τους ζητούν μία διδασκαλική θέση στο «εξωτερικόν», όχι απαραίτητα διευθυντική. Έχει κυλήσει –απ’ ό,τι φαίνεται– «πολύ νερό στ’ αυλάκι» από την αρχή της περιόδου που εξετάζουμε, όταν η Καλλιρρόη Παρρέν συνομολογούσε το πρώτο της συμβόλαιο με τον ΣΔΕΓ.

Στις 13 Σεπτεμβρίου 1878, η νεαρή αρσακειάς δασκάλα Καλλιρρόη Σιγανού συνάπτει με τον ΣΔΕΓ ένα καλοπληρωμένο, ομολογουμένως, συμβόλαιο, προκειμένου να αναλάβει τη διεύθυνση του παρθεναγωγείου της Αδριανούπολης και να διδάξει συγχρόνως σε αυτό.¹⁵⁵ Πρέπει να ήταν 17 ή 19 ετών, ανάλογα με το αν δεχθούμε ως χρονολογία γέννησής της το 1859 ή το 1861.¹⁵⁶ Ένα χρόνο αργότερα, στις 24 Αυγούστου 1879, συνάπτει συμβόλαιο με τον ΣΔΕΓ, με σκοπό να αναλάβει τη διεύθυνση και τη διδασκαλία στο Ροδοκανάκειο παρθεναγωγείο της Οδησσού. Τη μισθοδοσία της σύμφωνα με το συμβόλαιο, τη φορά αυτή, υποχρεούται να την καταβάλει η εφορία του Ροδοκανακείου και όχι ο ΣΔΕΓ, όπως στην περίπτωση της Αδριανούπολης.¹⁵⁷ Δυστυχώς, δε διαθέτουμε τις αιτήσεις-βιογραφικά τις οποίες, κατά

¹⁵⁵ Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Συμβόλαια διδασκάλων 1872-1899», 13.9.1878. Βλ. και Μαρία Πρέκα, «Τα μυστήρια των αρχείων: επί τα ίχνη αρσακειάδων διδασκαλισσών», *Σύγχρονα Θέματα*, 126 (2014), σ. 66-69.

¹⁵⁶ Περισσότερα στοιχεία για τη χρονολογία γέννησής της μπορεί να βρει κανείς στον επετειακό τόμο του Λυκείου των Ελληνίδων και πιο συγκεκριμένα στο βιογραφικό σημείωμα που έχει συντάξει για εκείνη η Αγγέλικα Ψαρρά. Βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Καλλιρρόη Παρρέν», στο Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων. 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010, σ. 26-29. Βλ. επίσης, Angelika Psarra, Eleni Fournaraki, «Parren, Callirhoe (born Sigano) (1859-1940)», στο *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th centuries*, επιμ. Fransisca Haan, Krassimira Daskalova και Anna Loutfi, Central European University Press, Βουδαπέστη, Νέα Υόρκη, 2006, σ. 403.

¹⁵⁷ Σε αυτό το συμβόλαιο, ο πρόεδρος του ΣΔΕΓ Νικόλαος Μαυροκορδάτος υπογράφει «εν ονόματι» της εφορίας του Ροδοκανακείου Παρθεναγωγείου Οδησσού. Η Εφορία δεσμεύεται να καταβάλει ως μισθό στην Καλλιρρόη Παρρέν 1.200 ρούβλια τον χρόνο. Δεσμεύεται, επίσης, να της

πάσα πιθανότητα, υπέβαλε στον ΣΔΕΓ. Έτσι δεν μπορούμε να δούμε συγκριτικά ποια ήταν τα προσόντα που είχε μόλις αποφοίτησε από το Αρσάκειο, προκειμένου να καταλάβει τον πρώτο, κιάλας, χρόνο μία διευθυντική θέση στις κοινότητες, με ετήσιο μισθό 80 οθωμανικές λίρες και με όλες τις υπόλοιπες παροχές. Δεν έχει σημασία: η αναφορά μας είναι ενδεικτική. Εξάλλου, η Καλλιρρόη Σιγανού δε συνιστά χαρακτηριστική περίπτωση στο γενικότερο δείγμα που μελετάμε. Μετά από τη συγκεκριμένη διετία, πάντως, στα παρθεναγωγεία του «εξωτερικού», η Καλλιρρόη Σιγανού θα παντρευτεί τον Ιωάννη Παρρέν, θα επιστρέψει στην Ελλάδα και έχοντας αφήσει πίσω της τη διδασκαλική σταδιοδρομία, θα επιδοθεί στην πολυσχιδή δραστηριότητά της, προϊόν της οποίας είναι ο χαρακτηρισμός που της αποδίδει ο Γρηγόριος Ξενόπουλος ως «αρχηγού και αποστόλου του σεμνού ελληνικού φεμινισμού».¹⁵⁸ Οι περισσότερες, πάντως, από τις δασκάλες που μελετάμε φαίνεται ότι στάθηκαν λιγότερο τυχερές από την Καλλιρρόη Παρρέν.

παράσχει κατοικία, θέρμανση και να πληρώσει σε εκείνη και τη συνοδό της τη δαπάνη της μετάβασής τους στην Οδησό. Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Συμβόλαια διδασκάλων», 24.8.1879.

¹⁵⁸ Α. Ψαρρά, «Καλλιρρόη Παρρέν», *ό.π.*, σ. 26.

Συμπεράσματα

Μέχρι τώρα, όταν ακούει κανείς «δασκάλες στις ελληνορθόδοξες κοινότητες» –και ιδιαίτερα στη Μακεδονία– «στη συγκυρία του αλυτρωτισμού», έρχεται στο νου του η «κυρία Ηλέκτρα», η «ως είκοσι χρονών» δασκάλα από τα *Μυστικά του βάλτου*, πολύτιμη συνεργάτιδα του «καπετάν Άγρα».¹ Η έρευνά μας έδειξε ότι, πέρα από το Μακεδονικό αγώνα, υπάρχουν πολλές ακόμη καταστάσεις που σχετίζονται –με εξίσου δραματικό τρόπο– με τις δασκάλες και τις ζωές τους στην αλυτρωτική συγκυρία. Για να το διαπιστώσουμε χρειάστηκε να εξετάσουμε τις εκπαιδευτικές πολιτικές που σχετίζονται με τα κορίτσια, παράγονται στο ελληνικό κράτος και διαχέονται στις κοινότητες –κυρίως στη Μακεδονία– μέσω του σύνθετου μηχανισμού που συγκροτεί ο ΣΔΕΓ, το ΥΠΕΞ, η ΦΕ και το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως. Για το λόγο αυτό η έρευνα εκτάθηκε χρονικά σε όλο σχεδόν τον 19^ο αιώνα υπερβαίνοντας κατά πολύ τα αρχικά καθορισμένα όρια των τριανταπέντε περίπου χρόνων.

Αποκαλύφθηκαν πτυχές της ιστορίας δύο συλλογικοτήτων από τις μακροβιότερες στην Ελλάδα: της ηγεμονικής και εξωστρεφούς Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, ηλικίας 179 ετών, η οποία αυτοπαρουσιαζόταν ως «εθνοφελές» και «φιλανθρωπικό» «καθίδρυμα», και του εξίσου ηγεμονικού αλλά εσωστρεφούς Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, ηλικίας 146 ετών, ο οποίος απέφευγε γενικά να αυτοπαρουσιάζεται. Η αφήγησή μας εκτιμούμε ότι φωτίζει πλευρές των δύο συλλογικοτήτων-μηχανισμών, τις οποίες εσκεμμένα άφηναν –και εξακολουθούν να αφήνουν– στο σκοτάδι. Έτσι, ανιχνεύοντας τις αδιερεύνητες πλευρές των δύο φορέων συγκροτούμε το πλέγμα των σχέσεων μεταξύ ΦΕ, ΣΔΕΓ και κράτους –Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, ΥΠΕΞ–, τα μεταξύ τους όρια και τις πολιτικές που επηρεάζουν τα υποκείμενα που εξετάζουμε, τις δασκάλες. Παράλληλα προσεγγίζουμε τη συγκρότηση της υποκειμενικότητας των διδασκαλισσών που αναλαμβάνουν να διδάξουν την ελληνική γλώσσα και να

¹ Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Στα μυστικά του βάλτου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1993. Για μία ανάγνωση του συγκεκριμένου μυθιστορήματος που αποσκοπεί στο να λειτουργήσει ως αντίδοτο στην ιδεολογική χρήση της ιστορίας βλ. Σπύρος Καραβάς, *Μυστικά και παραμύθια*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014, και ιδίως το κεφάλαιο «Το παραμύθι της Πηνελόπης Δέλτα και τα μυστικά του Μακεδονικού Αγώνα», σ. 1-122.

καλλιεργήσουν την ελληνική εθνική συνείδηση σε ελληνόφωνους και ξενόφωνους πληθυσμούς των διεκδικούμενων από την Ελλάδα εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το διάστημα 1880-1913. Παρακολουθούμε, επιπλέον, πώς το «εδώ» συνδιαλέγεται με το «εκεί» στο πλαίσιο της διάχυσης των εκπαιδευτικών πολιτικών που πηγάζουν από το εθνικό κέντρο με άξονα τις υποτροφίες για υποψήφιες δασκάλες. Συγχρόνως, αναδεικνύουμε την ανάγκη των πρώτων μορφωμένων γυναικών, των διδασκαλισσών, να δουλέψουν στην Ελλάδα ή στο «εξωτερικό». Γίνεται φανερό, λοιπόν, ότι ορισμένες αρσακειάδες δασκάλες επιλέγουν να δουλέψουν σε παρθεναγωγεία αστικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, για να κερδίσουν τη ζωή τους και να στηρίξουν τις οικογένειές τους ή ακόμη για να αξιοποιήσουν τη δυνατότητα να καταλάβουν θέσεις ευθύνης, επειδή εκεί οι μισθοί είναι υψηλότεροι και οι προοπτικές για μια πιο ενδιαφέρουσα διδασκαλική σταδιοδρομία καλύτερες. Αναπόφευκτα, βέβαια, κάποιες διαστάσεις του θέματος φωτίστηκαν καλύτερα από άλλες.

Ας συνοψίσουμε. Διανύσαμε μεγάλη διαδρομή μέσα στο χρόνο για να κατανοήσουμε όσο γινόταν πληρέστερα τη σύνθετη και συγχρόνως πολύ ενδιαφέρουσα φυσιογνωμία τόσο της ΦΕ όσο και του ΣΔΕΓ. Στόχος μας ήταν να διερευνήσουμε πιο συστηματικά την πρακτική των υποτροφιών, την οποία επιλέξαμε από την αρχή ως το νοητικό νήμα που θα συνέδεε τα υποκείμενα με τον μηχανισμό που συγκροτείται και ο οποίος επιτελεί σημαίνοντα ρόλο στην εκπαίδευση και προώθησή τους στις ελληνορθόδοξες κοινότητες.

Η ΦΕ με την ίδρυσή της ιδρύει σχολείο και λίγο αργότερα διδασκαλείο θηλέων. Αυτά συμβαίνουν σε μια εποχή κατά την οποία οι κρατικές πολιτικές στον τομέα εκπαίδευσης των κοριτσιών διαγράφονταν αβέβαιες και μετέωρες, καθώς μόλις έχουν αρχίσει να κερδίζουν έδαφος οι απόψεις για μια «λελογισμένη» εκπαίδευση των κοριτσιών στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Η εκπαίδευσή τους όφειλε να είναι χωριστή και διαφοροποιημένη και να ανταποκρίνεται στα καθήκοντα των θεωρούμενων «φυσικών» ρόλων τους, ως θυγατέρων, μητέρων, συζύγων. Η χωριστή εκπαίδευση, ωστόσο, επέβαλλε την άμεση εκπαίδευση διδασκαλισσών. Η ΦΕ αναγνώρισε ευθύς εξαρχής ότι το συγκεκριμένο πεδίο –της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών– προοιωνιζόταν ως ένα ιδιαίτερα γόνιμο πεδίο παρέμβασης. Από τη στιγμή, επομένως, που το διεκδίκησε και αναγορεύτηκε σε πρωτεργάτριά του, δεν

ήταν διατεθειμένη να αφήσει χώρο για κανέναν άλλον διεκδικητή είτε επρόκειτο για ιδιώτη είτε για το κράτος. Έτσι, μόνιμο μέλημά της έγινε η χρηματοδότηση, η προστασία και η διεύρυνση του ρόλου της στο πεδίο που αποτέλεσε την ατμομηχανή της.

Μέσω του τρίπτυχου που αναδείξαμε (υποτροφίες, κρατική επιχορήγηση, θεσμική κατοχύρωση) οριοθετεί το «χώρο» των διδασκαλείων της. Με τα εξέχοντα μέλη της να κινούνται με άνεση στο χώρο μεταξύ ιδιωτικού και κρατικού και να προΐστανται σε ποικίλες συλλογικότητες, κυβερνητικά σχήματα, υπουργεία, και παρά τις κριτικές που δέχεται, καταφέρνει το όνομά της να θεωρείται και να είναι συνώνυμο με τη μόρφωση των κοριτσιών. Πετυχαίνει, επίσης, με τη ρητορική και τις πρακτικές της –τις «δωρεάν φοιτήσεις», για παράδειγμα– να αυτοπαρουσιάζεται ως συνώνυμη με το «εθνικό» και «φιλανθρωπικό» έργο, ενώ παράλληλα αναχαιτίζει μέχρι το 1914 κάθε σοβαρή προσπάθεια ίδρυσης δημόσιου διδασκαλείου θηλέων. Συγχρόνως, κάθε παρόμοια απόπειρα ιδιωτών –σε περιόδους που οι συσχετισμοί των πολιτικών δυνάμεων παρουσιάζονταν λιγότερο ευνοϊκοί για τη ΦΕ– αποδεικνύονταν βραχύβια, καθώς οι συσχετισμοί αυτοί δεν αργούσαν να αλλάξουν προς όφελός της. Η ΦΕ –όπως και αν τη θεωρήσουμε, συλλογικότητα, μηχανισμό και τα δύο– είναι υπεράνω κυβερνήσεων· με τη μόνη διαφορά, ότι κάποιες κυβερνήσεις αποδεικνύονται σκανδαλωδώς φιλικές απέναντί της.

Η ΦΕ δηλαδή από πολύ νωρίς, με το τέλος της δεκαετίας του 1860, φτάνει σε μία πρώτη κορύφωση των δραστηριοτήτων της, καθώς ελέγχει απόλυτα το χώρο της ανώτερης επαγγελματικής εκπαίδευσης των κοριτσιών, έχοντας επιτύχει θεσμική κατοχύρωση, κτιριακή επέκταση, προβολή του έργου της, λήψη μεγάλων δωρεών, επέκταση του σχολικού της δικτύου με την ίδρυση του σχολείου/διδασκαλείου Κέρκυρας και των σχολείων στους αρβανιτόφωνους δήμους. Οι δωρεές και η κρατική επιχορήγηση παίζουν καθοριστικό ρόλο στην οικονομική της ενίσχυση. Αυτό συμβαίνει κατά κύριο λόγο, επειδή η ΦΕ με στρατηγική την εκπαίδευση των διδασκαλισσών επεκτείνει το δίκτυο των σχέσεών της, των σχολικών κτιρίων της και του σχολικού δικτύου της προβάλλοντας το έργο της. Συγχρόνως, μέσω της προβολής ανανεώνει συνεχώς τα επιχειρήματά της για την ανάγκη οικονομικής ενίσχυσής της, την οποία τελικά εξασφαλίζει τόσο από ιδιώτες, εγχώριους και ομογενείς, όσο και από το κράτος. Και ενώ στους ιδιώτες ευεργέτες της εξασφαλίζει πάντα κάποιου

είδους δημόσια μνεία, αντίθετα στο κράτος, όταν αυτό τη χρηματοδοτεί, επιφυλάσσει μία θέση στην επικράτεια του «μη ορατού».

Το ελληνικό κράτος από την πλευρά του όλο αυτό το διάστημα έβρισκε αρκετά «βολική» την ανάσχεση των αδύναμων προθέσεων του για ίδρυση κρατικού διδασκαλείου θηλέων, εφόσον μπορούσε να εξασφαλίζει το γυναικείο διδασκαλικό προσωπικό που του ήταν απαραίτητο χωρίς να είναι αναγκασμένο να διαθέτει για το σκοπό αυτό συστηματική χρηματοδότηση· γενικότερα, χωρίς να είναι δεσμευμένο στην κατεύθυνση της θεσμοθέτησης και χρηματοδότησης της ανώτερης γυναικείας επαγγελματικής εκπαίδευσης, γιατί, όπως ξεκαθαρίσαμε, ανά περιόδους τουλάχιστον, τη χρηματοδοτούσε με έμμεσο τρόπο με τις επιχορηγήσεις προς τη ΦΕ. Διατηρώντας, όμως, την απόσταση αυτή όποτε οι συνθήκες κρίνονταν από την πλευρά του εντελώς απαγορευτικές για χρηματοδότηση, τη διέκοπτε εκδίδοντας προς όφελός της Εταιρείας βασιλικά διατάγματα, τα οποία εξασφάλιζαν πρόσβαση στις εξετάσεις για το διδασκαλικό δίπλωμα μόνο στις απόφοιτες της ΦΕ. Της έδινε, επομένως, τη δυνατότητα αύξησης των μαθητριών-υποψηφίων διδασκαλισσών. Η συγκεκριμένη πρακτική απέβαινε τελικά για τη ΦΕ εξίσου επωφελής με τη χρηματοδότηση.

Με τις σκέψεις αυτές μπαίνουμε στον πειρασμό να αναρωτηθούμε: εξοικονομούσε πραγματικά χρήματα το κράτος μ' αυτόν τον τρόπο ή όχι; Τι θα συνέβαινε αν οι επιχορηγήσεις που κατέληγαν στα ταμεία της ΦΕ είχαν διατεθεί για τη συγκρότηση της δημόσιας εκπαίδευσης των κοριτσιών όλων των βαθμίδων; Τα ερωτήματα αυτά μπορούν κάλλιστα να αποτελέσουν αντικείμενο νέας έρευνας, η οποία παράλληλα θα μπορούσε να παρακολουθήσει την πορεία της ΦΕ και κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Μια τέτοια έρευνα θα βρισκόταν, σύμφωνα με τις υποθέσεις μας, μπροστά σε πολύ ενδιαφέροντες μετασχηματισμούς της δράσης της Εταιρείας, οι οποίοι, χωρίς να μεταβάλλουν την «προσωπικότητά» της, ακολουθούν –ή μήπως συνεχίζουν να συνδιαμορφώνουν;– τις εξελίξεις στη δημόσια πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ ταυτόχρονα της εξασφαλίζουν τη δυνατότητα να φτάνει μέχρι τις μέρες μας με σχολεία σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, ακόμη και με παραρτήματα εκτός αυτής (Τίρανα). Μία τελευταία υπόμνηση: τα επιτυχημένα μοτίβα διοίκησης, συνεπώς χάραξης στρατηγικής και δράσης της Εταιρείας, δεν αλλάζουν. Από το 1987 έχει στο τιμόνι της τον ίδιο πρόεδρο, ο οποίος το διάστημα

2000-2006 διετέλεσε Πρύτανης του ΕΚΠΑ και το 2012 ορίστηκε Υπουργός Παιδείας.²

Από την άλλη, μια σύντομη αναδρομή στα σημεία τομής που εντοπίσαμε και υποδείξαμε κατά την εξέταση του ΣΔΕΓ ανασυνθέτει την εικόνα ως εξής: Από το 1870 πολύ κοντά στην ίδρυση του ΣΔΕΓ, το ΥΠΕΞ εγκαινιάζει επίσημα την εκπαιδευτική του παρέμβαση στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στις κοινότητες της διασποράς. Στο πλαίσιο αυτό γνωστοποιεί – μέσω δύο εγκυκλίων προς τις προξενικές αρχές της «Δύσεως» και της «Ανατολής»– τη σχέση του με τον ΣΔΕΓ και κάνει τις απαραίτητες συστάσεις μεταξύ του σωματείου, των προξενικών αρχών και των πληθυσμών των περιοχών, οι οποίες αποτελούν αντικείμενο του ελληνικού ενδιαφέροντος. Συγχρόνως, παρουσιάζει το μηχανισμό τον οποίο η Ελλάδα προσδοκά να οικοδομηθεί για τις ανάγκες της εκπαιδευτικής της παρέμβασης στις εν λόγω περιοχές. Οι ελληνικές κοινότητες της «Δύσης» και της «Ανατολής», δηλαδή, πρέπει να δημιουργήσουν δεσμούς με το εθνικό κέντρο ή να διευρύνουν τους υπάρχοντες μέσω των προξενείων, των σχολείων και της εκκλησίας. Καθοριστικό ρόλο σε αυτό έχει οριστεί να παίζει ο ΣΔΕΓ, που αποτελείται «εξ ανδρών λογάδων» και, μολονότι αρτισύστατος, χαρακτηρίζεται από σπάνια για τα ελληνικά δεδομένα μονιμότητα, σύμφωνα το ΥΠΕΞ. Η οικοδόμηση αυτού του πολύμορφου και ανορθόδοξου μηχανισμού εξυπηρέτησε αρκετά αποτελεσματικά –με βάση τα δεδομένα– για μία περίπου εικοσαετία τις ανάγκες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, συνακόλουθα και τις ανάγκες της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Το 1879 η σύγκληση του «εν Αθήναις Συνεδρίου των Ελληνικών Συλλόγων» προκύπτει από την ανάγκη της ελληνικής πλευράς να αντιδράσει στη ραγδαία αύξηση της δραστηριότητας και των άλλων εθνικισμών στις διεκδικούμενες περιοχές. Ταυτόχρονα παγιώνει τη δύναμη του ΣΔΕΓ. Παράλληλα σηματοδοτεί την εντατικοποίηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας στις περιοχές αυτές, καθώς συμπίπτει χρονικά με την αυξημένη χρηματοδότηση του ΥΠΕΞ προς τον ΣΔΕΓ, προκειμένου ο τελευταίος να προχωρήσει στην αποτελεσματική υλοποίηση αυτής της πτυχής της

² Στην κυβέρνηση Λουκά Παπαδήμου. Επειδή μία έρευνα σαν κι αυτή που προτείνουμε μπορεί να μη γίνει ποτέ, θα άξιζε έστω και μια πρόχειρη διαδικτυακή περιήγηση σχετική με τη ρητορική και τελικά τη δράση του Γεωργίου Μπαμπινιώτη ως υπουργού Παιδείας. [Τι υπονοείς;]

εξωτερικής πολιτικής που είναι η εκπαιδευτική δραστηριότητα στις διαφιλονικούμενες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το 1886 η ανορθόδοξη δομή, που ήθελε τους Έλληνες προξένους να λογοδοτούν στον ΣΔΕΓ και να είναι οικονομικά εξαρτημένοι απ' αυτόν, το συμβούλιο του ΣΔΕΓ με τη σειρά του να είναι εξαρτημένο από τα εντάλματα πληρωμής που υπογράφονταν από τον εκάστοτε υπουργό Εξωτερικών, και αυτόν με τη σειρά του να είναι εξαρτημένος από το Υπουργείο Οικονομικών και την ελαστικότητα του κρατικού προϋπολογισμού, είχε φτάσει στα όριά της. Το τέλος της οργανικής σχέσης ΣΔΕΓ και ΥΠΕΞ σφραγίζεται με την «αποκαθήλωση» του ΣΔΕΓ από τη θέση του οικονομικού διαχειριστή και στρατηγικού σχεδιαστή των εκπαιδευτικών ενεργειών στις διεκδικούμενες περιοχές. Η εξέλιξη αυτή, ως προϊόν ευρύτερων και πάλι εξελίξεων στα Βαλκάνια και στην Ελλάδα, σηματοδοτεί για το Σύλλογο την εποχή της ανεξάρτητης πορείας του. Μια νέα εποχή αρχίζει για τον ΣΔΕΓ, κατά την οποία επαναδιαπραγματεύεται το ζήτημα της αυτοτέλειάς του και προσαρμόζει τη στρατηγική του στα νέα δεδομένα. Χρηματοδοτεί τη συνεχιζόμενη εκπαιδευτική του παρέμβαση με ίδιους πόρους και με τη βοήθεια των «φιλογενών», εγχώριων και ομογενών. Παράλληλα, επιδιώκει να διατηρήσει και να επεκτείνει την παρέμβαση αυτή, με άλλα λόγια τη στρατηγική του θέση, στις περιοχές του ευρύτερου ελληνικού ενδιαφέροντος, επιλέγοντας να συνεχίσει τη συνεργασία με το ΥΠΕΞ.

Από το 1898 εντείνονται οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες του ΣΔΕΓ. Είναι η περίοδος της συστηματικής χορήγησης υποτροφιών σε αγόρια και κορίτσια από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά στα κορίτσια, οι υποτροφίες χορηγούνται για να σπουδάσουν δασκάλες και νηπιαγωγοί στην Ελλάδα και να γυρίσουν να διδάξουν στην πατρίδα τους. Η ένταση των ενεργειών του ΣΔΕΓ θα καλύψει την παρατεταμένη περίοδο των ένοπλων συγκρούσεων, οι οποίες έχουν ήδη αρχίσει και ουσιαστικά θα λήξουν με το τέλος των Βαλκανικών πολέμων. Ο ΣΔΕΓ και η ΦΕ ως συλλογικότητες λειτουργούν συμπληρωματικά στο δημόσιο πεδίο και συνδιαμορφώνουν τον εθνικό λόγο. Μέλη της μιας συλλογικότητας είναι και μέλη της άλλης. Σημαίνονται μέλη του ΣΔΕΓ πολιτεύονται, κατακτούν ανώτατα κρατικά αξιώματα και στελεχώνουν ή ηγούνται κυβερνήσεων. Μέσω του εναγκαλισμού τους με το κράτος, τα μέλη του –άνθρωποι προερχόμενοι από τα μεγαλοαστικά στρώματα

και συχνά με καταγωγή από τις περιοχές του εθνικού ενδιαφέροντος– επιτυγχάνουν να επηρεάζουν τις αποφάσεις του προς τις κατευθύνσεις που έχει χαράξει το σωματείο. Ακόμη και όταν διαρρηγνύονται οι οργανικές του σχέσεις με το ΥΠΕΞ, αναπροσαρμόζουν τη στρατηγική του και βαδίζουν παράλληλα με αυτό, χωρίς ποτέ να διακόπτεται ο διάλογος επικοινωνίας τους.

Γίνεται, έτσι, σαφές ότι τόσο ο ΣΔΕΓ όσο και η ΦΕ ξεφεύγουν κατά πολύ από τα στενά όρια των εθελοντικών ιδιωτικών σωματείων. Η δράση τους, η οποία συνεπικουρείται από τις ανά περιόδους αδρές κρατικές χρηματοδοτήσεις, εντοπίζεται στο συνεχές ιδιωτικού-κρατικού ανεξάρτητα από τις επιμελημένες τους προσπάθειες να το αποκρύπτουν και να καλλιεργούν την εικόνα των αυτοχρηματοδοτούμενων συλλογικοτήτων. Φαίνεται πως οι λόγοι και οι πρακτικές των δύο «αδελφών σωματείων» αποτελούν οδηγό για τα σωματεία με παρόμοιες επωνυμίες που ιδρύονται από τότε και στο εξής από ελληνορθόδοξους πληθυσμούς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Ρευστά, επίσης, παραμένουν τα όρια και για το περιεχόμενο της εθελοντικότητας, τουλάχιστον για την περίοδο κατά την οποία πρόεδρος του Συλλόγου είναι ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι ακόμη και σήμερα ο ΣΔΕΓ ζει στις παρυφές του ΥΠΕΞ.

Όσο στενότερη είναι η συνεργασία μεταξύ ΣΔΕΓ και ΦΕ τόσο περισσότερο μπορούν να ωφεληθούν και οι δύο πλευρές σε όλα τα επίπεδα. Οι συσσωματώσεις που εξετάζουμε καταφέρνουν να διευρύνουν το δημόσιο πεδίο στο οποίο έχουν τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν, εκμεταλλευόμενες κατά περίπτωση την πλημμελή παρουσία του κράτους ή την πλήρη απουσία του και τα αδιευκρίνιστα και θολά όρια μεταξύ ιδιωτικού και κρατικού. Οι δύο συλλογικότητες, λοιπόν, συνιστούν η καθεμία στον τομέα της μηχανισμούς με ηγεμονικά χαρακτηριστικά. Δρουν συμπληρωματικά και είναι σε θέση να τροφοδοτούν μέσα από τους χώρους της δράσης τους εντός και εκτός ελληνικών συνόρων κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά δίκτυα, αναγκαία για την αναπαραγωγή και μακροημέρευσή τους.

Ας κάνουμε τώρα μία στάση στην πολλαπλώς αναγνώσιμη πρακτική των υποτροφιών με οδηγό τις αιτήσεις χορήγησης υποτροφίας. Ο ΣΔΕΓ, επειδή συχνά αναλαμβάνει να καταβάλει τη μισθοδοσία των διευθυντριών ή/και διδασκαλισσών που προορίζονται για τα παρθεναγωγεία διαφόρων ελληνορθόδοξων κοινοτήτων –

είτε την περίοδο που χρηματοδοτείται από το ΥΠΕΞ είτε αργότερα, μετά τη διακοπή της χρηματοδότησης-, ενδιαφέρεται να μειώσει το κόστος αυτής της μισθοδοσίας. Είναι διαφωτιστική η διατύπωση του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου στην επιστολή του προς τον ΥΠΕΞ, Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, το 1883, με αφορμή τη διαφωνία που ανέκυψε για την πρόσληψη της Μαρίας Βρέττα ως υποτρόφου. Όπως παρακολουθήσαμε, δήλωνε ρητά ότι η χορήγηση της υποτροφίας στη συγκεκριμένη μαθήτρια αποτελούσε μεταξύ άλλων οικονομικά συμφέρουσα επιλογή, υπονοώντας ότι αξιοποιούσε τα κυβερνητικά κονδύλια με τρόπο αποτελεσματικότερο ακόμη και από αυτόν που επιθυμούσε το ίδιο το υπουργείο. Και εξηγούσε: μία επένδυση διετούς διάρκειας στη συγκεκριμένη μαθήτρια θα θέσει στη διάθεση του Συλλόγου, συνεκδοχικά και του ΥΠΕΞ, «ιδίαν παρθεναγωγόν». Ερμηνεύοντας τα λόγια του, υποστηρίζουμε ότι με τη χρήση του επιθέτου «ιδίαν», εννοούσε ότι ο ΣΔΕΓ μετά τη διετή επένδυση θα είχε στη διάθεσή του μία δική του δασκάλα· μία δασκάλα, δηλαδή, η οποία, εξαιτίας της οικονομικής σχέσης που τη συνέδεε με τη συλλογικότητα, θα ήταν εκ προοιμίου τυπικά και συμβολικά δεσμευμένη απέναντί του. Παράλληλα θα χρησίμευε ως παράδειγμα προς μίμηση και από άλλους μακεδονικούς οίκους, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει.

Πάντως, ένα από τα αποτελέσματα που απορρέουν από τις δεσμεύσεις καθώς και από την εντοπιότητα των υποτρόφων μελλουσών διδασκαλισσών είναι ότι ο μισθός τους κυμαίνεται σε χαμηλότερα επίπεδα από το μισθό των διδασκαλισσών που κατάγονται από την Ελλάδα. Ο διορισμός των διδασκαλισσών από την Ελλάδα σε οποιαδήποτε ελληνορθόδοξη κοινότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή σε κοινότητα της διασποράς συνιστά διορισμό στο εξωτερικό και προϋποθέτει μεγαλύτερη αποζημίωση. Αν, μάλιστα, πρόκειται για θέση ευθύνης –διεύθυνση ή υποδιεύθυνση παρθεναγωγείου-, τότε το ύψος του εκτός έδρας μισθού ανεβαίνει ακόμη περισσότερο και επιβαρύνει περαιτέρω το φορέα χρηματοδότησης. Κατά συνέπεια, η συλλογικότητα επιδιώκει σταθερά σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο αφενός τη μείωση του κόστους μισθοδοσίας των διευθυντριών/διδασκαλισσών που προσλαμβάνονται αφετέρου τη διατήρηση της συνεργασίας του με τη ΦΕ. Ο ΣΔΕΓ επιθυμεί να έχει στη διάθεσή του αρσακειάδες δασκάλες· δασκάλες ελίτ, δηλαδή, καλά καταρτισμένες και εκπαιδευμένες από τον κατεξοχήν φορέα εκπαίδευσης των κοριτσιών του εθνικού κέντρου, τη ΦΕ· φθηνές, ωστόσο.

Επιπλέον, επιδιώκει να διαθέτει πάντα γυναικείο ελίτ διδασκαλικό προσωπικό εφοδιασμένο με το ανώτερο δίπλωμα της ΦΕ με προορισμό περιοχές, οι οποίες εξαιτίας ποικίλων παραγόντων δεν συγκεντρώνουν, ενδεχομένως, το ενδιαφέρον των προερχόμενων από την Ελλάδα αρσακειάδων, ειδικά κατά την περίοδο των ένοπλων συγκρούσεων στη Μακεδονία. Όπως χαρακτηριστικά τόνιζε ο αντιπρόεδρος του ΣΔΕΓ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, τα κορίτσια, αφού ολοκληρώσουν τις σπουδές τους, «αποστέλλόμενα όπου δει», θα εξυπηρετήσουν με αποτελεσματικότητα τις εκπαιδευτικές ανάγκες και θα ενισχύσουν το εθνικό έργο στη Μακεδονία. Το περιεχόμενο του «όπου δει», βεβαίως, θα καθοριζόταν από το μηχανισμό υλοποίησης των εκπαιδευτικών πολιτικών, ανάλογα με τις ανάγκες που θα παρουσιάζονταν, όπως δείξαμε.

Οι πρώην υπότροφες, εντέλει, βάσει των τυπικών και συμβολικών δεσμεύσεων που είχαν αναλάβει με τη χορήγηση της υποτροφίας τους, προορίζονταν να αποτελέσουν ένα ευέλικτο διδασκαλικό σώμα, στη δημιουργία του οποίου αποσκοπούσαν τόσο ο ΣΔΕΓ όσο και οι κοινότητες· ένα σώμα, απαρτιζόμενο από εγχώριες αρσακειάδες δασκάλες. Η αποσαφήνιση του σημαίνοντος εγχώριες αποδίδει περιεχόμενα που συνθέτουν την εικόνα διδασκαλισσών με οθωμανική ιθαγένεια, φθηνών, υπάκουων, άρτια καταρτισμένων και ικανών, εμπορούμενων από τα «εθνικά ιδεώδη» και, κατά κάποιο τρόπο, μόνιμων –υπό την έννοια ότι δεν επρόκειτο να επιδιώξουν πολλές μετακινήσεις εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή να ζητήσουν επιστροφή στην Ελλάδα σε σύντομο χρονικό διάστημα. Οι δασκάλες αυτές αναμενόταν να εξασφαλίσουν την απαραίτητη συνέχεια στην οργάνωση, ανάπτυξη και αποτελεσματική λειτουργία των παρθεναγωγείων· συνάμα, την απαραίτητη συνοχή και επικοινωνία ανάμεσα στον ΣΔΕΓ και τις κοινότητες, επιτελώντας το ρόλο που είχε οριστεί για κείνες στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού και γενικότερου σχεδιασμού, την υλοποίηση του οποίου επιχειρούσε η συγκεκριμένη συλλογικότητα στις περιοχές καταγωγής τους.

Συνιστούσαν, όμως, οι δασκάλες αυτές ένα τόσο βολικά ευέλικτο σώμα; Είναι δύσκολο να δώσουμε απάντηση στο ερώτημα αυτό.³ Ωστόσο είμαστε σε θέση να καταγράψουμε το σημείο τομής των επιδιώξεων του ΣΔΕΓ και των ελληνορθόδοξων

³ Τα πολύ περιορισμένα δείγματα πρωτοπρόσωπου λόγου διδασκαλισσών πρώην υποτρόφων του ΣΔΕΓ που εντοπίσαμε στο αρχείο του και παρουσιάσαμε δεν μας επιτρέπουν να κάνουμε γενικεύσεις.

κοινοτήτων. Έτσι, οι κοινότητες, όπως ήδη τονίσαμε, προτιμούν με τη σειρά τους μία εγχώρια αρσακεία δασκάλα/διευθύντρια, επειδή στην περίπτωση που τη μισθοδοτούν στοιχίζει φθηνότερα· θεωρούν ότι είναι σε θέση να κρατήσει καλύτερα τις πολιτικές ισορροπίες· διαθέτει εκ προοιμίου τον απαραίτητο ζήλο ως προς την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης στους συντοπίτες της· γνωρίζει καλά τις ανάγκες της κοινότητας και της ευρύτερης περιοχής· είναι άρτια καταρτισμένη· εξασφαλίζει τη συνέχεια των εκπαιδευτικών προσπαθειών· και τέλος επιβραβεύεται έτσι η εθνοφελής προσφορά της οικογένειας της δασκάλας, προκειμένου να κινητοποιήσει περισσότερα μέλη της κοινότητας προς την κατεύθυνση της εθνικής δράσης και να προσελκύσει το ενδιαφέρον ισχυρών μακεδονικών οίκων, πράγματα που εξίσου επιδιώκει και ο ΣΔΕΓ.

Οι πολλαπλές αναγνώσεις των λόγων όλων των πλευρών –γονέων, μίας υποψήφιας υποτρόφου, του ΣΔΕΓ, του ΥΠΕΞ, προξένων–, τις οποίες επιχειρήσαμε, αποκαλύπτουν ανάγκες, ενδόμυχες επιθυμίες, τα κίνητρα εντέλει των υποκειμένων, όταν υποβάλλουν στον ΣΔΕΓ το αίτημά τους. Επιπλέον, φωτίζουν τη ρητορική και τα νοητικά σχήματα που χρησιμοποιούν τόσο τα υποκείμενα όσο και οι φορείς και αναδεικνύουν ορισμένες από τις ρητές και υπόρρητες αιτίες που συντελούν, ώστε όλα τα μέρη του εξεταζόμενου εκπαιδευτικού μηχανισμού, των κοινοτήτων συμπεριλαμβανομένων, να συναινούν τελικά στην ικανοποίηση των συγκεκριμένων αιτημάτων. Παράλληλα, καταδεικνύουν το πλαίσιο που δημιουργεί η πρακτική των υποτροφιών, στα όρια του οποίου οι υπότροφες μαθήτριες-μέλλουσες αρσακείαδες δασκάλες καλούνται να ζήσουν τις ζωές τους. Η επένδυση στις σπουδές των συγκριμένων κοριτσιών, η οποία εμφανώς δεν είναι μόνο οικονομική, δημιουργεί στις πλευρές που εμπλέκονται στην επιλογή και χρηματοδότησή τους έναν διευρυμένο ορίζοντα προσδοκιών· έναν ορίζοντα αντιστρόφως ανάλογο, ενδεχομένως, προς το εύρος των δικών τους επιλογών.⁴

Έτσι, η περίπτωση Βρέττα, τοποθετημένη στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου –εκκινεί χρονικά το 1883– υποδεικνύει ότι ένας ανώτερος τίτλος σπουδών από το Αρσάκειο, με τον οποίο δεν μπορεί να συγκριθεί κανένας από τους παρεχόμενους εντός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διδασκαλικούς

⁴ Και πάλι ως υπόθεση μπορεί να διατυπωθεί. Δεν μπορούμε να το αποδείξουμε, αφού δε διαθέτουμε αιτήσεις διορισμού τους, το δικό τους λόγο.

τίτλους,⁵ αποτελεί αιτούμενο για ορισμένες οικογένειες. Κυρίως για τις οικογένειες εκείνες, οι βλέψεις των οποίων ξεπερνούν τα οικονομικά οφέλη που είναι δυνατό να προκύψουν αν τα κορίτσια τους εξασφαλίσουν στο μέλλον μία απλή διδασκαλική θέση σε ένα οποιοδήποτε παρθεναγωγείο της ευρύτερης περιοχής καταγωγής τους. Το δίπλωμα του Αρσακείου, με άλλα λόγια, εξασφαλίζει πρόσβαση στις επίζηλες διευθυντικές θέσεις των παρθεναγωγείων, αστικών κυρίως κέντρων της Αυτοκρατορίας. Μέσω αυτών των θέσεων οι δασκάλες αποκτούν τη δυνατότητα να βελτιώσουν την οικονομική θέση τόσο της οικογένειάς τους όσο και τη δική τους, αν θεωρήσουμε ότι πρόκειται για δύο διαφορετικά μεγέθη. Έτσι, παρά το γεγονός ότι οι αμοιβές τους είναι χαμηλότερες σε σχέση με τις αμοιβές των αρσακείαδων από την Ελλάδα, εξακολουθούν να είναι υψηλότερες από αυτές των συναδελφισσών τους που αποφοιτούν από τα παρθεναγωγεία που λειτουργούν στα πλαίσια των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων. Επιπλέον, το δίπλωμα του Αρσακείου συντελεί στην αύξηση του κύρους των διδασκαλισσών και των οικογενειών τους και ταυτόχρονα προσφέρει σοβαρή ώθηση στην ύφανση, ενδυνάμωση και επέκταση των κοινωνικών και πολιτικών τους δικτύων.

Επιπλέον, αν η ανάγκη για εργασία, τόσο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και στο ελληνικό κράτος είναι κοινή συνθήκη για τις γυναίκες των αστικών στρωμάτων από το 1880 έως το 1913, τα όρια της ανάγκης αυτής ποικίλλουν κατά διαστήματα τόσο στο «εδώ» όσο και στο «εκεί». Σχετικά με το «εκεί»: μολονότι σε γενικές γραμμές σε όλη την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, η συμβολική και πραγματική αξία του πτυχίου του Αρσακείου παραμένει υψηλή, προϊόντος του χρόνου και καθώς εντείνονται τα σημάδια κατάρρευσης της Αυτοκρατορίας, συνακόλουθα και οι εθνικοί ανταγωνισμοί στις διεκδικούμενες περιοχές της όπως η Μακεδονία, το συγκεκριμένο πτυχίο δεν καλείται απλώς να ανταποκριθεί στη μελλοντική ανάγκη βιοπορισμού των κοριτσιών και των συχνά αποδεκατισμένων ή/και αποπτωχευμένων οικογενειών τους· αλλά, πριν ακόμη αποκτηθεί ο τίτλος, συνεπώς, πριν βρεθούμε στη θέση να κάνουμε λόγο για βιοπορισμό, οι υποτροφίες, όπως υποδεικνύει η περίπτωση Κυβερνίδου το 1899, εξασφαλίζουν σε ορισμένα κορίτσια πρωτίστως την επιβίωση.

⁵ Πλην του Ζαπείου της Κωνσταντινούπολης και του Ομηρείου της Σμύρνης, στα οποία έχουμε ήδη αναφερθεί.

Η εσωτερική φοίτηση στο Αρσάκειο επιτελεί έναν επιπλέον ρόλο πέρα από αυτόν της παροχής γνώσης και επαγγελματικής ειδίκευσης. Λειτουργεί ως καταφύγιο, μέσα στο οποίο οι απορφανισμένες μαθήτριες θα βρουν τροφή και στέγη μέχρι να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους και να μπορέσουν να πάρουν στα χέρια τους τόσο τις δικές τους τύχες όσο και αυτές των οικογενειών τους. Στο καταφύγιο που προσφέρει το εθνικό κέντρο θα αποκατασταθεί η κλονισμένη αίσθηση ασφάλειας που βίωναν στον τόπο καταγωγής τους και ταυτόχρονα θα πάρει μορφή, θα γίνει υλικός ο μέχρι εκείνη τη στιγμή φαντασιακός τόπος του ελληνικού βασιλείου. Αυτή η διαδικασία υλοποίησης της Ελλάδας, που συντελείται μέσα από τη μερική έστω, κυρίαρχη ωστόσο, εκδοχή «πραγματικότητας» που κατασκευάζει το Αρσάκειο, προσδοκείται ότι θα αναμειχθεί επιτυχώς με τη διαδικασία επαναανακάλυψης/επαναπροσέγγισης του τόπου καταγωγής, όταν οι δασκάλες φτάσουν στις κοινότητες και στις σχολικές αίθουσες. Τότε, θα αρχίσουν να παράγονται τα επιθυμητά αποτελέσματα σε σχέση με τα διακυβεύματα του εθνικισμού που παράγεται τόσο στο εθνικό κέντρο όσο και στις κοινότητες.

Συν τοις άλλοις, η χορήγηση υποτροφιών αποτελεί απόδοση τιμής που αρμόζει στις οικογένειες των οποίων ο προστάτης πλήττεται εξαιτίας της ανάμειξης του στην «εθνική υπόθεση». Ως εκ τούτου, αποτελεί συνάμα τον ιδεώδη τρόπο ώστε μαζί με την επιβίωση των κοριτσιών να επιτευχθεί και η δραστική μείωση της οικονομικής επιβάρυνσης που καλούνται ξαφνικά να αναλάβουν οι μητέρες για να συντηρήσουν τις οικογένειές τους ενώ δε διαθέτουν ίδιους πόρους. Η επιβίωση, επομένως, ολόκληρων οικογενειών επιτυγχάνεται με τρόπο αξιοπρεπή σε σχέση με την κοινωνική τους θέση.

Συγχρόνως, η απουσία των κοριτσιών από το σπίτι τους, η απομάκρυνση από την οικογενειακή εστία, νοσηματοδοτείται αλλά και μετριάζεται ταυτόχρονα από το «μύθο» που συνοδεύει το Αρσάκειο –και το Ζάππειο, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε– και ο οποίος πλέον θα συνοδεύει τις δασκάλες. Οι δύο κόρες Κυβερνίδου, για παράδειγμα, μετά την αποφοίτησή τους, από το Ζάππειο η μία και από το Αρσάκειο η άλλη, θα είναι έτοιμες να εξαργυρώσουν τους τίτλους των σπουδών τους, την παραμονή τους γενικότερα στα δύο έμπλεα συνδηλώσεων και αναπαραστάσεων κέντρα του συλλογικού φαντασιακού –Κωνσταντινούπολη και Αθήνα αντίστοιχα–, με διευθυντικές θέσεις σε όλο το εύρος της Αυτοκρατορίας·

θέσεις, που θα τους εξασφαλίσουν τη δυνατότητα να φροντίσουν τις μικρότερες αδελφές τους –προικίζοντάς τις ή αναλαμβάνοντας τα έξοδα ενδεχόμενων διδασκαλικών σπουδών– και, γιατί όχι, να επεκτείνουν έως ενός ορισμένου, τουλάχιστον, σημείου τη δικτύωσή τους, τόσο στον τόπο καταγωγής τους όσο και σε αυτόν των σπουδών τους.

Επιπλέον, εξίσου επείγουσα είναι η ανάγκη επιβίωσης που αντιμετωπίζουν οικογένειες όπως αυτή του Αναστασίου Χατζοπούλου, που η ανάμειξή του στην «εθνική υπόθεση» επιφέρει εκπατρισμό από τις οθωμανικές αρχές. Και τούτο επειδή το 1911, παραμονές του πρώτου Βαλκανικού πολέμου και υπό την επίδραση του νεοτουρκικού κινήματος, οι οθωμανικές αρχές έχουν σκληρύνει τη στάση τους απέναντι στους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς και στις επιδιώξεις τους. Οι οικογένειες αυτές βιώνουν τον εκπατρισμό και την προσφυγιά σε μια περίοδο που το ελληνικό βασίλειο δεν είναι ακόμη σε θέση να αντιμετωπίσει με τρόπο οργανωμένο, μέσα από τη συγκρότηση ειδικών δομών, την έλευση των προσφυγικών ρευμάτων από τις διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι συνθήκες ζωής, κατά συνέπεια, των συγκεκριμένων οικογενειών συνιστούν στην πραγματικότητα ένα βίο «αβιώτο» σε ψυχολογικό και υλικό επίπεδο, έτσι ώστε το δίπλωμα του Αρσακείου να φαντάζει ως η μοναδική γέφυρα σε αυτήν την υποχρεωτική μετάβαση που επιβάλλει η τραγική συνθήκη του εκτοπισμού.

Μολονότι, σε ό,τι αφορά την οικογένεια Χατζοπούλου, ο εκπατρισμός δεν ακολουθείται από απώλεια του αρχηγού-προστάτη της οικογένειας, εντούτοις η φυσική του παρουσία είναι πλήρως αποδυναμωμένη, με συνέπεια να μην είναι πλέον σε θέση να επιτελέσει το ρόλο του. Δεν είναι σε θέση να αποκατασταθεί εργασιακά στην Αθήνα ώστε να εξασφαλίσει την οικονομική αναπαραγωγή της οικογένειάς του. Την ίδια στιγμή, την οικονομική του «ανυπαρξία» έρχεται να συμπληρώσει η απορρέουσα από τον εκπατρισμό ανυπαρξία του σε θεσμικό επίπεδο. Στερείται, επομένως, νοήματος η φυσική του παρουσία ακόμη και το διάστημα κατά το οποίο βρίσκεται στην Αθήνα μαζί με την οικογένειά του, πριν πάρει το δρόμο μιας δεύτερης, εξίσου σκληρής, σύμφωνα με τα στοιχεία της αίτησης της κόρης του, αναχώρησης· της αναχώρησης από την Ελλάδα αυτήν τη φορά. Όταν πια ούτε η «γη της επαγγελίας»⁶ μπορεί να προσφέρει λύσεις στα προβλήματα της οικογένειάς του,

⁶ Θυμίζουμε ότι ο Αναστάσιος Χατζόπουλος μετανάστευσε στις ΗΠΑ.

έρχεται η ώρα να αναλάβει πρωτοβουλία η Σοφία. Είναι, ακριβώς, η ώρα να διατυπώσει το αίτημα προς τον ΣΔΕΓ για χορήγηση υποτροφίας, προκειμένου να αναλάβει εκείνη στη συνέχεια το ρόλο της προστάτιδας της οικογένειάς της. Στις νεαρές μέλλουσες δασκάλες, συνεπώς, εναποτίθεται, πριν ακόμη οι ίδιες καταλάβουν πολύ καλά τον εαυτό τους, η μελλοντική συντήρηση των οικογενειών καταγωγής τους και η επέκταση του κοινωνικού τους δικτύου με τις συμβολικές δυνατότητες που προσφέρει το ανώτερο διδασκαλικό δίπλωμα του Αρσακείου. Κοντολογίς, τους ανατίθεται ο ρόλος του προστάτη της οικογένειας στις περιπτώσεις της μόνιμης απουσίας του «φύσει» και «θέσει» προστάτη, του πατέρα: απουσία, η οποία σηματοδοτείται από τη δίωξη, τη μετανάστευση ή το θάνατό του.

Από την άλλη, αν η επέκταση του πολιτικού και κοινωνικού δικτύου αποτελεί πτυχή της πατρικής προστασίας, τότε κάπως ανορθόδοξα ένα μέρος της είναι δυνατό να εκχωρείται στα κορίτσια παρά τη φυσική παρουσία του πατέρα, στοιχείο που εντοπίζουμε στην περίπτωση της Μαρίας Βρέττα. Η ανορθόδοξη, όπως την αποκαλούμε, εκχώρηση μέρους της προστασίας από τον πατέρα στην κόρη νομιμοποιείται από την πολυεπίπεδη σήμανση που έχει το δίπλωμα του Αρσακείου. Το δίπλωμα του Αρσακείου από την πλευρά του μηχανισμού διάχυσης εκπαιδευτικών πολιτικών συνιστά τη σφραγίδα αναγνώρισης της προσφοράς-δώρου που έχει προσφέρει ο πατέρας στην εθνική υπόθεση και ταυτόχρονα τη σφραγίδα της αναγνώρισης των ιδιαίτερων δυνατοτήτων των νεαρών μαθητριών: πιστοποιεί, επίσης, την προσφορά αλλά και τις εκπαιδευτικές ανάγκες των πληθυσμών της περιοχής. Επιπλέον, ανανεώνει το χρίσμα για την περαιτέρω παροχή του δώρου στην εθνική υπόθεση, αυτή τη φορά από τις μέλλουσες δασκάλες, μέσα από την εμβληματική στο λόγο του εθνικού κέντρου διδασκαλία τους. Ωστόσο, για τις νεαρές μαθήτριες οι υποτροφίες ορίζουν τις συντεταγμένες μιας μάλλον αυστηρά προκαθορισμένης πορείας, από την οποία δε μοιάζει εύκολο να παρεκκλίνουν, εφόσον το θελήσουν. Γίνεται πάντως εμφανές ότι για τις οικογένειες η αίτηση για χορήγηση υποτροφίας στα κορίτσια τους αποτελεί στρατηγική επιλογή.

Οι υπότροφες μαθήτριες με την έλευσή τους στην Αθήνα αποδέχονται γραπτά τις δεσμεύσεις που αναλαμβάνουν για τη χρηματοδότηση των σπουδών τους από τον ΣΔΕΓ. Συγκεκριμένα, οφείλουν μετά την αποφοίτησή τους να υπηρετήσουν για ένα διάστημα ανάλογο με αυτό της διάρκειας των σπουδών τους, κατά συνέπεια και της

υποτροφίας τους, στο μέρος που θα τους υποδείξει ο Σύλλογος και με μισθό που θα κριθεί γι' αυτές κατάλληλος, χωρίς να έχουν δυνατότητα διαπραγμάτευσης. Υπεύθυνος για το διορισμό τους στην ευρύτερη περιοχή καταγωγής τους κατά κανόνα είναι ο ΣΔΕΓ σε συνεργασία με τις προξενικές αρχές. Επειδή ο διορισμός τους είναι αυτοδίκαιος, δε χρειάζεται να υποβάλουν σχετική αίτηση. Για το λόγο αυτό στο αρχείο του ΣΔΕΓ εντοπίζουμε ελάχιστες δικές τους αιτήσεις. Οι αιτήσεις αυτές, όπως δείξαμε, κατατίθενται, επειδή οι νεαρές δασκάλες επικαλούμενες σοβαρούς οικογενειακούς και οικονομικούς λόγους θέλουν να ζητήσουν την αναβολή της εκπλήρωσης των όρων που διέπουν την υποτροφία τους. Δείχνουν, πάντως, ότι δεν παραγνωρίζουν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στο Σύλλογο, ανανεώνοντας τις υποσχέσεις τους για εκπλήρωση των όρων αμέσως μόλις οι συνθήκες ζωής τους το επιτρέψουν.

Με βάση ορισμένα δείγματα του λόγου των διδασκαλισσών πρώην υποτρόφων του ΣΔΕΓ δείξαμε, επιπλέον, ότι παρά τα στενά και προαποφασισμένα από το χρηματοδοτικό φορέα πλαίσια κίνησής τους, οι ίδιες σκέφτονται πάνω στην προσωπική και οικογενειακή τους κατάσταση, αξιολογούν τα δεδομένα και τα ζητούμενα, ιεραρχούν, καταλήγουν σε μία απόφαση, διατυπώνουν τα αιτήματά τους· δημιουργούν, εντέλει, δυνατότητες διαπραγμάτευσης και ορισμένες φορές επιτυγχάνουν μία διεύρυνση των στενών αυτών πλαισίων. Αυτό που φαίνεται να τις απασχολεί είναι ο βιοπορισμός, όχι η ανάμιξή τους στον εθνικό αγώνα, παρά την καταγωγή τους από τις διάφορες ελληνορθόδοξες κοινότητες της Μακεδονίας. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να προχωρήσουμε σε περισσότερες γενικεύσεις. Κάτι, όμως, που προκύπτει καθαρά και ισχύει για όλες τις υπότροφες του Συλλόγου είναι ότι οφείλουν να αποδεικνύουν σε κάθε τους βήμα ότι αξίζουν την υποστήριξή του για τη φοίτηση σε ένα σχολείο σαν το Αρσάκειο, που υπόσχεται ένα τόσο προνομιακό δίπλωμα. Σε κάθε περίπτωση, οι δασκάλες αυτές σε ό,τι αφορά στην επαγγελματική τους αποκατάσταση βρίσκονται σαφώς σε πλεονεκτικότερη θέση από τις συμμαθήτριες και συναδέλφισσές τους με καταγωγή από την Ελλάδα, αφού, ακριβώς εξαιτίας της δέσμευσής τους προς τον ΣΔΕΓ, διορίζονται αμέσως μετά το τέλος των σπουδών τους. Για αρκετές από τις παλιές τους συμμαθήτριες την ίδια ώρα αρχίζει η αγωνία να βρουν μία διδασκαλική θέση, εντός ή εκτός ελληνικών συνόρων.

Περνώντας στις δασκάλες από την Ελλάδα –Αρσακειάδες στην πλειονότητά τους– συνάγουμε ότι υποβάλλουν αίτηση στον ΣΔΕΓ κατά τους θερινούς μήνες. Συχνά υποβάλλουν αίτηση στο Σύλλογο για να διατηρήσουν μία ελπίδα για θέση εργασίας στο «εξωτερικό», αν αποτύχουν οι αντίστοιχες προσπάθειές τους στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους. Αρκετές από αυτές, πέρα από τις δημόσιες θέσεις στις οποίες έχουν υπηρετήσει ανά περιόδους στην Ελλάδα, έχουν δουλέψει αρκετά χρόνια στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς. Έχουν, επομένως, συνεργαστεί επανειλημμένα με τον ΣΔΕΓ. Γίνεται, επίσης, φανερό από τις αιτήσεις-βιογραφικά ότι αλλάζουν συχνά θέσεις εργασίας τόσο στην Ελλάδα όσο και στις κοινότητες. Στην Ελλάδα οι πολιτικές μεταβολές σηματοδοτούν απολύσεις· στις κοινότητες τα συμβόλαια είναι μονοετή. Δεδομένης, επομένως, της μικρής τους διάρκειας και της επιθυμίας πολλών διδασκαλισσών να αποκατασταθούν επαγγελματικά στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους –παρά τις εγγενείς δυσχέρειες και ανασφάλειες που ενέχει αυτό το είδος επαγγελματικής αποκατάστασης–, εύκολα μπορεί μια πολιτική υπόσχεση διορισμού σε ελληνικό δημόσιο σχολείο να τις κάνει να μην ανανεώσουν το συμβολαίο τους, ακόμη και αν τους ζητηθεί από την κοινότητα στην οποία διδάσκουν. Υπάρχουν, ωστόσο, πολλοί λόγοι που ωθούν τις δασκάλες να επιζητήσουν διαφορετική θέση εργασίας, ακόμη και στην περίπτωση που δε θέλουν ή δεν μπορούν να επιστρέψουν στην Ελλάδα: η απειλή μιας λοιμώδους επιδημικής ασθένειας, το ξαφνικό κλείσιμο του σχολείου στο οποίο δουλεύουν ή και προσωπικής φύσης ζητήματα. Επίσης, είναι πιθανό να αντιμετωπίζουν προβλήματα συνεννόησης με την κοινότητα, όπως για παράδειγμα, να μη συμφωνούν στο ύψος του μισθού στη διάρκεια της διαπραγμάτευσης ενός νέου συμβολαίου ή να μην τους καταβάλλεται τακτικά ο συμφωνημένος μισθός κ.λπ. Εκτός των άλλων, ακόμη και παράγοντες όπως το κλίμα του τόπου στον οποίο εργάζονται –κάτι που παρατηρείται σε περιοχές με ιδιαίτερα ψυχρά και υγρά κλίματα– μπορούν να παίξουν σοβαρό ρόλο στην αναζήτηση ενός πιο ελκυστικού εργασιακού πακέτου σε άλλη κοινότητα του «εξωτερικού».

Οι λόγοι που επικαλούνται στις αιτήσεις τους προκειμένου να τους εξευρεθεί θέση εργασίας από τον ΣΔΕΓ συνοψίζονται ως εξής: βαρύτατες οικογενειακές περιστάσεις, γλίσχροι μισθοί και συντάξεις, ανεργία, μεταθέσεις-απολύσεις, αλλά και δίκαιο και δικαίωμα. Προκύπτει από τα τεκμήρια ότι πολλές από τις δασκάλες που

επικαλούνται τους λόγους αυτούς αποτελούν τα στηρίγματα ή τις προστατίδες των οικογενειών τους, καθώς συμβάλλουν στην αύξηση των εισοδημάτων τους ή αναλαμβάνουν εξ ολοκλήρου το καθήκον συντήρησής τους. Συνακόλουθα, οι περισσότερες είναι άγαμες. Δε διαθέτουν ποικιλία επαγγελματικών εφοδίων και ζητούν το διορισμό τους «εις θέσιν τινά» «εν τω εξωτερικώ» στη βάση της διττής προστασίας: της προστασίας την οποία εκείνες οφείλουν να προσφέρουν στις οικογένειές τους και εκείνης την οποία θεωρούν ότι αρμόζει να τους προσφέρει ο ΣΔΕΓ, είτε επειδή είναι «κόρες απροστάτευτες» είτε επειδή έχουν εναποτεθεί στους ώμους τους ευθύνες στις οποίες –με βάση τις επικρατούσες οικονομικές και πολιτικές συνθήκες στην Ελλάδα– δεν μπορούν να ανταποκριθούν.

Συχνά αντιλαμβανόμαστε στις αιτήσεις τους ότι το «εδώ» ισοδυναμεί με ένα ορεινό, ακανθώδες και δύσβατο τοπίο και το «εκεί» με μια πράσινη, εύφορη πεδιάδα. Κυρίως όσες δεν έχουν ήδη την εμπειρία της διδασκαλίας στις κοινότητες, ζωγραφίζουν το «εξωτερικόν» με χρώματα φωτεινά, ζωηρά και ελπιδοφόρα. Η ελπίδα, ίσως και η βεβαιότητα –ή η γνώση εντέλει– ότι «εκεί» «δύνανται να ζουν ανέτως» είναι η απάντηση στο αναδυόμενο ερώτημα πώς ξεπερνούσαν τους φόβους τους για το εγχείρημά τους, την αναζήτηση, δηλαδή, εργασιακής θέσης εκτός Ελλάδας. Σημειώσαμε, ήδη, ότι δεν αφήνουν περιθώριο να διαφανεί υποψία φόβου για το άγνωστο από κανένα σημείο των αιτήσεων-βιογραφικών τους.

Εκτός, όμως, από τις δασκάλες οι οποίες επικαλούνται οικογενειακές περιστάσεις, γλίσχρους μισθούς, ανεργία, μεταθέσεις-απολύσεις, υπάρχουν και εκείνες που παρουσιάζουν στις αιτήσεις τους μία αισθητά διαφοροποιημένη επιχειρηματολογία. Τη θέση των οικογενειακών ευθυνών και επαγγελματικών παθημάτων την καταλαμβάνουν τα εφόδια που απέκτησαν με κόπους και στερήσεις. Συνεπώς στη βάση αυτή, στηρίζουν δικαιωματικά το αίτημά τους για διορισμό σε διευθυντική, συνήθως, θέση. Συνιστούν, επομένως, οι αιτήσεις τους μία διαφορετική τυπολογία. Εδώ το αίτημα δε διατυπώνεται βάσει της αδυναμίας αλλά, αντίθετα, βάσει της δύναμης που αισθάνονται ότι διαθέτουν εξαιτίας του εύρους των επαγγελματικών τους εφοδίων. Αναμφίβολα, μέσα σε αυτήν την τυπολογία αιτήσεων αναγνωρίζουμε δασκάλες οι οποίες –παρά το γεγονός ότι ενδεχομένως στήριζαν ή, ορισμένες, είχαν αναλάβει εξ ολοκλήρου την ευθύνη των οικογενειών καταγωγής τους– ενδιαφέρονταν παρ' όλα αυτά να οικοδομήσουν μία σταδιοδρομία υψηλών

προδιαγραφών· αναγνωρίζουμε δασκάλες, οι οποίες ήθελαν να εργαστούν με καλύτερες προϋποθέσεις, με υψηλότερους μισθούς, σε θέσεις ικανές να τους εξασφαλίσουν κύρος, κοινωνική και επαγγελματική αναγνώριση, ζητούμενα που μπορούσαν να υλοποιηθούν υπό την προϋπόθεση ότι θα διορίζονταν σε διευθυντικές θέσεις.

Έτσι, κυρίως από το τέλος της δεκαετίας του 1890 και εξής, οι αιτήσεις-βιογραφικά αποκαλύπτουν υπερεκπαιδευμένες δασκάλες, άγαμες στην πλειονότητά τους και αυτές, οι οποίες εκμεταλλεύονται κάθε νέα ευκαιρία που ανοίγεται για διεύρυνση των επαγγελματικών τους οριζόντων. Εντούτοις, δε ζητούν πάντα διευθυντική θέση, ακόμη και αν ο κατάλογος των προσόντων τους δικαιολογεί ένα τέτοιου τύπου αίτημα. Η προσφορά γυναικείου διδασκαλικού προσωπικού είναι πια πολύ μεγάλη και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες, γεγονός που επιδρά καταλυτικά στη μείωση των διαθέσιμων διδασκαλικών, κατά συνέπεια και διευθυντικών θέσεων.

Είχαν, όμως, οι δασκάλες λόγους να πιστεύουν ότι «εκεί» τα πράγματα θα ήταν καλύτερα για κείνες; Είχαν λόγους να αισθάνονται αισιόδοξες, να τρέφουν ελπίδες; Ασφαλώς. Η πρακτική του διορισμού διδασκαλισσών σε ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς ακολουθείται πριν από τη δεκαετία του 1880. Υπάρχει, επομένως, συσσωρευμένος πλούτος πληροφοριών για τις αμοιβές, τις συνθήκες δουλειάς, τις συνθήκες ζωής, τις διαφορές ανάλογα με τον τόπο –δύση ή ανατολή, μεγάλα ή μικρότερα αστικά κέντρα, χωριά– που διακινείται από στόμα σε στόμα και ο οποίος μεταβιβάζεται στις δασκάλες. Για παράδειγμα, υποθέτουμε ότι μεταβιβάζεται μέσα από αφηγήσεις φιλενάδων-συναδελφισσών-πρώην συμμαθητριών τους, που έχουν ήδη την εμπειρία της διδασκαλίας «εκεί»⁷

⁷ Η Ελένη Βαρίκα υπογραμμίζει τις στενές φιλικές σχέσεις που αναπτύσσονται κατά τη φοίτηση των κοριτσιών στο παρθεναγωγείο-διδασκαλείο, που ενισχύονται από το ιδιαίτερο περιβάλλον ομοκοινωνικότητας το οποίο συνιστούν τα συγκεκριμένα σχολεία. Μετά την αποφοίτησή τους, ακόμη και αν υπάρχει μεταξύ τους μεγάλη γεωγραφική απόσταση, αλληλογραφούν και ανταλλάσσουν συναισθήματα και πληροφορίες. Αναφέρεται επίσης σε παραδείγματα γνωστών διδασκαλισσών – Κεχαγιά, Αλιμπέρτη, Παρρέν–, οι οποίες για τις κατοπινές σημαντικές πρωτοβουλίες που ανέπτυξαν απευθύνθηκαν σε πρώην συμμαθήτριες και φίλες τους δασκάλες. Βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 2007, σ. 221-230. [1η έκδ.: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987]. Για τις συνεργασίες των αρσακειάδων διδασκαλισσών μεταξύ τους βλ. Κατερίνα Δαλακούρα, «Βιογραφίες διδασκαλισσών από την 'Εφημερίδα των κυριών' (1887-1917)», στο Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 377-395. Βλ. και Έφη Κάννερ, *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις από*

μέσω των φορέων που επιθυμούν να στείλουν δασκάλες στην επικράτεια του «εκεί», του ΣΔΕΓ, λόγου χάριν, ή της ίδιας της ΦΕ. Συγκροτούνται, με άλλα λόγια, ποικίλες αφηγήσεις για το «εξωτερικό» και τις επαγγελματικές, κυρίως, δυνατότητες που διανοίγονται σε αυτό· αφηγήσεις, από τις οποίες ορισμένες μπορεί να αγγίζουν τα όρια μιας μυθικής αφήγησης.

Με βάση το αρχαιακό μας υλικό, επιχειρήσαμε να δείξουμε ορισμένα στοιχεία της πραγματικότητας που χρειάζονται οι μύθοι για να κραταιωθούν. Για παράδειγμα, παρουσιάζοντας ενδεικτικά συμβόλαια, δείξαμε ότι οι αρσακειάδες δασκάλες από την Ελλάδα σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου έπαιρναν μεγαλύτερους μισθούς –παρά τους διάφορους παράγοντες που μπορούσαν να επηρεάσουν τις αμοιβές τους– ακόμη και από τις συναδέλφισσές τους –ενδεχομένως και συμμαθήτριάς τους– εγχώριες αρσακειάδες. Παρουσιάσαμε, επίσης, αποσπάσματα από αιτήσεις τους, που αναφέρουν πόσο ευχαριστημένες δήλωναν οι κοινότητες από τη συνεργασία μαζί τους, πράγμα που σε συνδυασμό με τις καλές αμοιβές, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για να δοκιμάσουν ως εργαζόμενες γυναίκες, ως δασκάλες, ικανοποίηση από τη δουλειά τους, από το παραγόμενο έργο τους. Δείξαμε, με άλλα λόγια, πώς το «εξωτερικό» στο φαντασιακό ή στην πραγματικότητα θεωρείται/γίνεται το κατάλληλο περιβάλλον για να ανθίσει η ελπίδα, η σχετική ή απόλυτη βεβαιότητα, δηλαδή, ότι τα πράγματα θα οδηγηθούν προς το καλύτερο, αφού το ελληνικό κράτος αποδεικνύεται για τις δασκάλες, στην καλύτερη περίπτωση, πολύ φειδωλό ως προς την παροχή ευκαιριών και, στη χειρότερη, πρόξενος μεγάλης οδύνης.

Στις περισσότερες αιτήσεις –σε όποια τυπολογία και αν τις εγγράψουμε– η αναφορά στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων ή στον εθνικό ζήλο των υποκειμένων διδασκαλίας είτε απουσιάζει εντελώς είτε «στριμώχνεται» συνήθως προς το τέλος της αίτησης. Η απουσία της, ωστόσο, δεν πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να ερμηνευθεί ως έλλειψη εθνικής συγκρότησης των διδασκαλισσών. Κάθε άλλο· οι δασκάλες ζουν και μορφώνονται σε ένα περιβάλλον στο οποίο ο εθνικισμός είναι ο

την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ελλάδα και στην Τουρκία. Ο κόσμος μιας Ελληνίδας χριστιανής δασκάλας, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, σ. 82 Επίσης, Carroll Smith-Rosenberg, “The female world of love and ritual: relations between women in nineteenth century America”, στο Elisabeth Abel - Emily K. Abel (επιμ.), Signs Reader: Women, Gender and Scholarship, University of Chicago Press, Σικάγο 1983, σ. 27-55.

άξονας επί του οποίου δομείται ο κυρίαρχος λόγος. Δεν είναι δυνατόν, επομένως, να συγκροτηθούν ως υποκείμενα εκτός αυτού. Ωστόσο, το γεγονός ότι δε διατυπώνουν επιχείρημα που να επικαλείται τον εθνικό ζήλο μπορούμε να το ερμηνεύσουμε ως εξής: οι δασκάλες επείγονται να παρουσιάσουν αποτελεσματικά τις πιεστικές βιοποριστικές ανάγκες, καθώς και όλα εκείνα τα στοιχεία που συνθέτουν τον επαγγελματικό τους εαυτό, για να στηρίξουν το αίτημά τους για διορισμό. Ακριβώς αυτός, ο ολοκληρωμένος επαγγελματικός διδασκαλικός εαυτός που επιχειρούν να εικονογραφήσουν εμπερικλείει ως συστατικό μέρος του τον εθνικό εαυτό. Ως εκ τούτου, θεωρείται δεδομένη η εθνική αφοσίωση και δεν κρίνεται απαραίτητη ιδιαίτερη αναφορά σε αυτήν. Ως αρσακειάδες δασκάλες –πρώτο προσόν στο οποίο, όλες ανεξαιρέτως, κάνουν αναφορά στις αιτήσεις τους– υπόσχονται ρητά ότι θα καταβάλουν κάθε δυνατή προσπάθεια ώστε να τιμήσουν τον ΣΔΕΓ σε περίπτωση διορισμού τους, συνεκδοχικά θεωρείται δεδομένο ότι θα επιχειρήσουν να μεταδώσουν στους «Ελληνόπαιδες του εξωτερικού» όσα οι ίδιες διδάχθηκαν στο διδασκαλείο και στο εθνικό κέντρο: την ελληνική γλώσσα, τα ελληνικά γράμματα, την αγάπη για τον ελληνικό πολιτισμό, για το ελληνικό βασίλειο.⁸ Αν, στη συνέχεια, η ελληνική γλώσσα που διδάσκουν ή η ένταση της εθνικής κατήχησης την οποία επιχειρούν κρίνεται επαρκής και αποτελεσματική, αυτό είναι ζήτημα πολύ σύνθετο και αντικείμενο άλλης διαπραγματεύσεως.⁹

Η ποικιλία των τεκμηρίων, και στην προκειμένη περίπτωση των αιτήσεων-βιογραφικών, αποκαλύπτει πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία για την υπηρεσιακή και την εργασιακή πορεία των διδασκαλισσών. Απαιτείται, όμως, μεγαλύτερη προσπάθεια για να κατανοήσουμε τις σιωπές τους, αυτά για τα οποία δε μιλούν. Σημειώσαμε, ήδη, και ισχύει για το σύνολο των αιτήσεων, ότι πίσω από τις γραμμές τους δεν αναδύεται η παραμικρή υποψία φόβου. Ο φόβος μένει καλά κρυμμένος, μήπως τυχόν και αποδυναμώσει το αίτημά τους. Δεν είναι, όμως, δυνατό να πιστέψουμε ότι η απουσία του από τις αιτήσεις σημαίνει και απουσία από τις καρδιές

⁸ Την απουσία εθνικής έξαρσης εντοπίζει και η Έφη Κάννερ στην αλληλογραφία της Σωτηρίας Αλιμπέρτη και των συναδελφισσών της στο Ζάππειο με τους οικείους τους στην Αθήνα. Στα γράμματά τους κυριαρχούν «η αγωνία για την οικογένεια στην πατρίδα και για τα εργασιακά προβλήματα». Και η Έφη Κάννερ επισημαίνει στην ανάλυσή της ότι συμερίζονται, εντούτοις, «την πεποίθηση της εθνικής αποστολής που τους έχει αποδοθεί». Έ. Κάννερ, *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις*, ό.π., σ. 178-179.

⁹ Οι πηγές της εποχής κάνουν συχνά λόγο για το πόσο αναποτελεσματικά διδάσκεται η ελληνική γλώσσα στους διεκδικούμενους πληθυσμούς.

των γυναικών των οποίων τα βήματα ακολουθούμε. Είχαν λόγους να φοβούνται; Ασφαλώς. Οι άνθρωποι, εξάλλου, μπορεί να δοκιμάζουν το δυσάρεστο συναίσθημα του φόβου εξαιτίας φανταστικών κινδύνων και απειλών· πολύ περισσότερο που τις δασκάλες τις παραμόνευαν πραγματικοί κίνδυνοι και αληθινές απειλές, έστω κι αν στο μύθο που συνόδευε το διορισμό στο «εξωτερικό» μπορεί να καλύπτονταν από ομίχλη, να φωτίζονταν αμυδρά και να μην ανασύρονταν στο προσκήνιο.

Είδαμε όμως με ποικίλα αποσπάσματα αιτήσεων πώς παρουσιάζονταν ορισμένες φορές οι συνθήκες ζωής των διδασκαλισσών και των δασκάλων· οδυνηρές. Είναι οι περιπτώσεις στις οποίες ο ΣΔΕΓ λειτουργεί για τις δασκάλες ως δίχτυ ασφαλείας. Για άλλη μία φορά επιζητούν την προστασία του, όπως η Μαρία Λιβαδέως από τη μακρινή Αγκίαλο, η οποία έμεινε «εν καιρώ χειμώνος» επί δύο ημέρες χωρίς τροφή, για να αναφερθούμε μόνο σε κινδύνους που προέρχονται από οικονομικές ασυνέχειες και ανεπάρκειες. Αλλά τα κρίσιμα χρόνια της πιο συγκρουσιακής φάσης του αλυτρωτισμού –σε γενικές γραμμές τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια της έρευνάς μας– μόνο οι οικονομικές ασυνέχειες συνιστούν κίνδυνο για τις δασκάλες στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Μακεδονίας, λόγου χάριν; Όχι, βέβαια. Έχουν να αντιμετωπίσουν πολλούς τόπους άγνωστους και ανοίκειους· τόπους, στους οποίους οι κοινωνικές ομάδες με τις οποίες έρχονται σε επαφή έχουν τους δικούς τους συσχετισμούς δύναμης· τόπους, που συνιστούν τελικά κομμάτια μιας άλλης κρατικής υπόστασης –της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας– όπου επιπλέον συγκρούονται ποικίλες εθνικές διεκδικήσεις. Έχουν, επίσης, να αναμετρηθούν με τις εγχώριες δασκάλες, αρσακειάδες και μη, οι οποίες με τη σειρά τους έχουν σοβαρούς λόγους να διαγκωνίσουν τις ανταγωνίστριές τους από την Ελλάδα· για να μείνουμε σε ορισμένα μόνο σημεία, από τα οποία μπορεί να ξεπηδήσουν ανυπέρβλητες, πολλές φορές, δυσκολίες.¹⁰

¹⁰ Η Ελένη Βαρίκα αναφέρει ότι στις περιοχές με ανοιχτές εθνικές συγκρούσεις, όπως η Ήπειρος και η Μακεδονία, όπου τα εθνικά μίσση και την πρακτική των αντιποίνων συμπλήρωναν ο μισογυνισμός και η σεξουαλική βία, οι δασκάλες γίνονταν εύκολος στόχος κάτω από τη διπλή τους ιδιότητα ως αντιπροσώπων του ελληνικού αλυτρωτισμού και ως γυναικών που δε γνώριζαν τη θέση τους. Έτσι, μία από τις μεθόδους αποτροπής των διδασκαλισσών της αντίθετης εθνικότητας να διδάσκουν σε αυτά τα αμφισβητούμενα εδάφη ήταν να τις βιάζουν και να τις περιφέρουν γυμνές στα γύρω χωριά. Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, ό.π., σ. 236. Στο υλικό που εξετάσαμε δεν εντοπίσαμε ούτε ως υπονοούμενο παρόμοιες συμπεριφορές. Οι δασκάλες των οποίων τις αιτήσεις μελετήσαμε διορίζονται κατά κανόνα σε αστικά κέντρα, όπως έχουμε σημειώσει επανειλημμένα. Πάντως, ανεξάρτητα από τη συχνότητα τέτοιων γεγονότων, οι αφηγήσεις που τα περιέχουν, όταν φτάνουν στα

Έπειτα, ας μην ξεχνάμε ότι συχνά οι δασκάλες, όταν αποτολμούν αυτού του είδους την απομάκρυνση από το σπίτι τους, είναι –με σημερινούς όρους– στη εφηβεία τους ακόμη. Όταν κλείνουν το πρώτο τους μονοετές συμβόλαιο και ξεκινούν από την Αθήνα για να φτάσουν, ας πούμε, στην οθωμανική Αδριανούπολη, στη Φλώρινα ή στο Δυρράχιο, μπορεί να είναι δεκαεπτά, δεκαοκτώ ή δεκαεννέα ετών. Ενδεχομένως, απομακρύνονται από το σπίτι τους για πρώτη φορά. Σίγουρα, πάντως, είναι η πρώτη φορά που απομακρύνονται από το χώρο της μαθητείας τους, το διδασκαλείο· με άλλα λόγια, συντελείται για πρώτη φορά μία απομάκρυνση από περιβάλλοντα περιοριστικά, χωρίς αμφιβολία, αλλά προστατευτικά, συγχρόνως. Ακόμη και αν είχαμε στοιχεία που θα μας επέτρεπαν να ισχυριστούμε ότι η απομάκρυνσή τους αυτή συνιστά άλμα προς την ελευθερία, ακόμη κι έτσι, θα είχαν κάθε λόγο να φοβούνται. Ας θυμηθούμε ότι τα συμβόλαια που υπέγραφαν οι δασκάλες, τους εξασφάλιζαν το εισιτήριο του πηγαμιού· μόνο. Έπρεπε να φτάσουν στον τόπο διορισμού, να τα βγάλουν πέρα με τη διοίκηση του παρθεναγωγείου, τη διδασκαλία, την εγχώρια κοινωνία, τη σχολική εφορία, την οθωμανική διοίκηση, χωρίς να περιμένουν επιστροφή στα πάτρια και στους οικείους τους κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους. Έφευγαν για το άγνωστο για έναν ολόκληρο χρόνο. Και ο χρόνος μετρούσε και βιώνόταν διαφορετικά σε εποχές που απουσίαζαν οδικά δίκτυα, αυτοκινούμενα τροχοφόρα, αεροπορικές συνδέσεις, ενσύρματη και ασύρματη ηλεκτρονική επικοινωνία...

Οι δασκάλες που παρακολουθήσαμε, όμως, τα βγάζουν πέρα όπως μπορούν αφού είναι αναγκασμένες να δουλέψουν. Ο βασικός τους φόβος, κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, φαίνεται πως ήταν αυτός που γεννούσε η επισφαλής καθημερινότητα στην Ελλάδα. Έτσι, από νωρίς μαθαίνουν να στέκουν στα πόδια τους, παρά τις εγγενείς δυσχέρειες που εμπερικλείει το εγχείρημά τους και παρά τους φόβους που πρέπει να υπερνικήσουν. Σε αυτό καταλήγουμε, όταν διαβάζοντας τις αιτήσεις τους διαπιστώνουμε ότι έχουν επανειλημμένα δουλέψει στις κοινότητες. Δεν μπορεί παρά να θεωρούν ότι οι υλικές και συμβολικές τους απολαβές, εν δυνάμει τουλάχιστον, είναι επαρκώς ανταποδοτικές. Όταν άλλες συνομήλικές τους, λοιπόν, βαδίζουν στην οδό του υμεναίου, εκείνες βαδίζουν ουσιαστικά στο δρόμο της μετανάστευσης, αν και

αυτά των διδασκαλισσών από την Ελλάδα μπορούν, κατά τη γνώμη μας, να προκαλέσουν μεγάλο και δικαιολογημένο φόβο, ακόμη και να αναστείλουν τη λήψη της απόφασής τους να δουλέψουν στο «εξωτερικό».

η συμβολή των εμβασμάτων τους στην ελληνική οικονομία δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης.

Οι δασκάλες μαθαίνουν, επίσης, να διεκδικούν από νωρίς το δικαίωμά τους για δουλειά, τολμώντας ορισμένες από αυτές να κάνουν ευθείες, αν και οριοθετημένες, αναφορές στην πολιτική διαπλοκή που δεν τους επιτρέπει να εργαστούν απερίσπαστες, παρά τις κάνει να ζουν υπό την απειλή της απόλυσης. Άλλοτε δείχνουν τις οικονομικές ανεπάρκειες του ελληνικού κράτους που δεν τους «παρέχει επαρκείς αντιμισθίες». Χωρίς να προβαίνουν σε πολιτική διαμαρτυρία, προβάλλουν πάντως πολιτική τοποθέτηση, ή για την ακρίβεια, τοποθέτηση επί συγκεκριμένων κρατικών πολιτικών.

Στις αιτήσεις τους πολλές από αυτές δείχνουν ψυχικά κουρασμένες, σωματικά ταλαιπωρημένες, απογοητευμένες· ειδικά όσες αναμετρώνται με τα οικογενειακά βάρη. Όμως, διατυπώνουμε την υπόθεση ότι η ανάληψη των οικογενειακών ευθυνών, κατάσταση που οπωσδήποτε τις επιφορτίζει με πρόσθετο άγχος, συγχρόνως τις κάνει να νιώθουν υπερήφανες για το ρόλο τους, ιδιαίτερα, όταν αυτός επιτελείται αποτελεσματικά. Όταν δηλαδή έχουν εργασία –πολύ περισσότερο εργασία με ικανοποιητικό μισθό σε ένα παρθεναγωγείο των κοινοτήτων–, υπάρχει περιθώριο σε κάποια κρυφή στροφή του χρόνου να σταθούν και να κάνουν ένα σύντομο, μικρό απολογισμό. Αν τότε αισθανθούν ότι η ζωή τους –επομένως και η ζωή των οικογενειών τους– έχει κατακτήσει μία, έστω και επισφαλή, ισορροπία ως απόρροια των δικών τους αποφάσεων και ενεργειών, της δικής τους ενεργητικής αντιμετώπισης των δυσχερειών, δεν μπορεί παρά να αισθανθούν ικανοποίηση και υπερηφάνεια.¹¹ Δεν μπορούμε, βέβαια, να μιλήσουμε για το συνολικό αποτέλεσμα ενός τέτοιου απολογισμού, ούτε για τη χρονική διάρκεια των συναισθημάτων αυτών· στοιχηματίζουμε, όμως, ότι υπάρχουν. Ας το προσεγγίσουμε κι από την αντίθετη πλευρά· όταν εκ των πραγμάτων αντιμετωπίζουν τόσο δύσκολες συνθήκες ζωής, από πού αντλούν δύναμη να παλέψουν αν δεν την αντλούν κυρίως από μέσα τους; Και για να την αντλήσουν χρειάζονται, οπωσδήποτε, θετική εικόνα του εαυτού τους, έστω κι αν αυτή αναδύεται θαμπή πολλές φορές.

¹¹ Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει η Έφη Κάννερ μελετώντας την αλληλογραφία της Σωτηρίας Αλιμπέρτη και των συναδελφισσών της. Έ. Κάννερ, *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις*, ό.π., σ. 178-179.

Οι δασκάλες μαθαίνουν να διαπραγματεύονται τους υλικούς όρους της ζωής τους. Διαπραγματεύονται το ύψος του μισθού τους και τις πρόσθετες παροχές, ορισμένες φορές και τον τόπο διορισμού τους –ως προς τις οξείες καιρικές συνθήκες και ειδικότερα το ψύχος–, διεκδικούν τα δεδουλευμένα τους. Παραπονούνται για τις εις βάρος τους αδικίες όταν απολύονται άδικα για να προσληφθεί στη θέση τους κάποια άλλη, «φίλη του κόμματος», προκειμένου να τηρηθεί μία πολιτική υπόσχεση. Αλλά και οι ίδιες φαίνεται ότι αρκετές φορές εξαρτούν τις εργασιακές τους επιλογές από πολιτικές υποσχέσεις που δεν εκπληρώνονται. Άλλοτε πάλι, από την αγωνία τους να βγουν ένα βήμα μπροστά από τις συναδέλφισσές τους την ώρα της διεκδίκησης της εργασιακής θέσης, δεν αρκούνται να δηλώσουν τα δικά τους προσόντα· αντίθετα, υπογραμμίζουν ότι η δική τους γνώση και ικανότητα διδασκαλίας ενός αντικειμένου συνιστά αδυναμία και ανικανότητα των άλλων. «Μη λησμονήτε ότι γνωρίζω τελείως την ραπτική των γυναικείων φορεμάτων. Προσόν όπερ ουδεμία των διδασκαλισσών κέκτηται», έγραφε η Ζωή Φουντουκάκη στην αίτησή της, το 1898.

Μέσα από τις αιτήσεις-βιογραφικά όσων διδασκαλισσών δηλώνουν ότι διαθέτουν εφόδια πέρα από το δίπλωμά τους, αναδύεται σειρά πρακτικών που χρησιμοποιούν προκειμένου να διευρύνουν τους μορφωτικούς τους ορίζοντες και να αναπτύξουν περαιτέρω τις επαγγελματικές τους δεξιότητες. Τα βιογραφικά τους συνιστούν, με άλλα λόγια, σημαίνοντα προϊόντα αυτοαξιολόγησης, που αποκαλύπτουν τους τρόπους με τους οποίους υλοποιούν τη διαδικασία επιμέλειας του εαυτού τους και οι οποίοι τους επιτρέπουν να βρίσκονται σε διαδικασία γνώσης και επέμβασης πάνω του· να βρίσκονται σε διαρκή και ανοιχτή διαδικασία αναδιαπραγμάτευσης του εαυτού τους και των υλικών όρων της ζωής τους.

Οι δασκάλες με τα πολλά προσόντα είναι περήφανες για τον εαυτό που συγκροτούν, ένα γυναικείο εαυτό στον οποίο έχουν επενδύσει οικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιο με δικές τους αποφάσεις και ενέργειες. Ακολουθούν την πρακτική της «ευρυτέρας μορφώσεως», η οποία έχει τόσο μεγαλύτερη αξία όσο πιο στενό είναι το μορφωτικό όριο μέσα στο οποίο πρέπει να κινηθούν, καθώς δεν έχουν θεσμοθετημένη πρόσβαση σε γυμνασιακές και πανεπιστημιακές σπουδές. Γίνονται, με σημερινούς όρους, υποκείμενα διαρκούς επιμόρφωσης, ακολουθώντας ακόμη και

μη αναγνωρισμένες θεσμικά μορφές εκπαίδευσης,¹² καθώς και την πρακτική της αυτομόρφωσης. Σχεδιάζουν τις κινήσεις τους και αξιοποιούν το χρόνο τους επιδιώκοντας με έναν τρόπο πολύ ενεργητικό να συγκροτήσουν το πακέτο της γνώσης που θα τις κάνει να υπερτερούν έναντι των συναδελφισσών-ανταγωνιστριών τους στη διεκδίκηση της πολυπόθητης εργασιακής θέσης. Διαθέτουν συνακόλουθα αυτοπεποίθηση που συχνά, παρά το νεαρό της ηλικίας τους, τους επιτρέπει να ζητούν κάτι που πιστεύουν ότι τους αξίζει, μία θέση ευθύνης, δηλαδή, για την οποία δεσμεύονται ότι θα φανούν αντάξιες μετά την κατάληψή της. Ο τρόπος αυτοπαρουσίασής τους δείχνει ανθρώπους με ανεπτυγμένη ικανότητα διακυβέρνησης, αφού μπορούν να πειθαρχούν και να διοικούν τους εαυτούς τους και τους άλλους. Αναδύονται από τα βιογραφικά τους έννοιες όπως δημιουργικότητα και φιλοδοξία, έννοιες που επειδή ουσιοκρατικά έχουν προσκολληθεί στους άντρες – προνομιακούς χρήστες του δημόσιου χώρου–, σπάνια συνοδεύουν τη δράση των γυναικών στις ιστορικές αφηγήσεις για το 19^ο αιώνα.

Ο χρόνος των διδασκαλισσών αυτών επενδύεται στην επιπλέον απόκτηση γνώσεων που θα τους χρησιμεύσουν όχι στο ιδιωτικό πεδίο αλλά στο δημόσιο, το εργασιακό. Αν, μάλιστα, δεχθούμε, σύμφωνα με την D. Massey, ότι στη βάση των καρτεσιανών δυισμών της δυτικής σκέψης, ο χρόνος, είναι τυπικά κωδικοποιημένος ως αρσενικός και εμπεριέχων την κίνηση και τη δράση, ενώ ο τόπος (οικία/ιδιωτικό) είναι συνδεδεμένος με το θηλυκό εμπεριέχων τη στατικότητα και την ακινησία,¹³ τότε η αξιοποίηση του χρόνου από τις δασκάλες φαίνεται ότι υπερβαίνει το ιδιωτικό, αποκτώντας ευρύτερη σημασία. Αν, δηλαδή, το αποτέλεσμα αυτής της αξιοποίησης του χρόνου μπορεί να επενδυθεί στο δημόσιο πεδίο, που θεωρείται μη γυναικείο, τότε διαγράφεται καθαρά μπροστά μας ένας από τους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες μετακινούνται πέρα από τα αμφιλεγόμενα και συχνά θολά όρια των δύο υποτιθέμενων χωριστών σφαιρών δράσης.

Δουλεύουν πολύ μακριά από το σπίτι τους, ταξιδεύουν, μαθαίνουν να διεκδικούν στη βάση του δικαιώματος, αν και μέσω προσωπικών διαδρομών, βελτίωση των υλικών όρων της ζωής τους μέσα στις ποικιλόμορφες σχέσεις εξουσίας που

¹² Είδαμε ότι προς το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε έχουμε δασκάλες με γυμνασιακό ή πανεπιστημιακό δίπλωμα.

¹³ Doreen Massey, *Space, place and gender*, Polity Press, Κέιμπριτζ 1994, σ. 6.

πρέπει να διαχειριστούν. Η διαδικασία αυτή τους επιτρέπει να αρχίσουν να μετακινούνται από την «επικράτεια» των καθηκόντων προς εκείνη που έχει και δικαιώματα, ξεκινώντας με το δικαίωμα διορισμού σε θέση ευθύνης με βάση τα προσόντα τους. Ωστόσο, η απομάκρυνση από το σπίτι, η κίνηση, τα ταξίδια, η αξιοποίηση του χρόνου –για σπουδές ή για την αναζήτηση της επόμενης εργασιακής θέσης– είναι πρακτικές που ακολουθούν όλες οι δασκάλες που εξετάζουμε. Αποτελούν κοινές εμπειρίες, τις οποίες δεν ξέρουμε, βέβαια, πώς ακριβώς βιώνει η καθημία, πώς τις ερμηνεύει, τι αισθάνεται σε σχέση με αυτές, γιατί μας λείπει, όπως έχουμε τονίσει το καθαρά αυτοβιογραφικό υλικό. Εμείς, απλώς, προτείνουμε τρόπους να διαβαστούν οι εμπειρίες αυτές: εμπειρίες, που οδηγούν στην ενδυνάμωση των υποκειμένων που τις βιώνουν.

Θεωρούμε, πάντως, ότι το αντίτιμο που πληρώνουν τα υποκείμενα της έρευνάς μας, οι δασκάλες, είναι υψηλό. Ίσως, αν σε αρκετές από αυτές δινόταν η δυνατότητα της εναλλακτικής λύσης, να μην ακολουθούσαν το δύσκολο δρόμο. Όμως, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι όλες όσες υποβάλλουν αίτηση στον ΣΔΕΓ έχουν κάνει μία πρωταρχική επιλογή. Έχουν αποφασίσει να αναζητήσουν εργασία εκτός συνόρων. Προϊόν της ανάγκης τους για επιβίωση-βιοπορισμό ή/και της επιθυμίας τους για οικοδόμηση σταδιοδρομίας, η αναζήτηση εργασίας στο εξωτερικό δεν παύει να συνιστά επιλογή. Έτσι, εξηγείται και το γεγονός ότι το πλήθος των αιτήσεων διορισμού που εντοπίσαμε στον ΣΔΕΓ είναι αντιστρόφως ανάλογο με το πλήθος των τελειοφοίτων-αποφοίτων διδασκαλισσών που αποφοιτούν ανά έτος από τα διδασκαλεία της ΦΕ. Οι δασκάλες που απευθύνονται στον ΣΔΕΓ και μέσω αυτού διορίζονται σε παρθεναγωγεία των κοινοτήτων είναι οι λιγότερες, οι πιο αποφασισμένες να αναλάβουν ένα τέτοιο εγχείρημα: εκείνες που αντιμετωπίζουν μια δεδομένη τουλάχιστον στιγμή της ζωής τους το «εξωτερικό» ως ετεροτοπία,¹⁴ ως τον

¹⁴ Σύμφωνα με τον Μισέλ Φουκώ οι ετεροτοπίες αφορούν στον εξωτερικό χώρο και είναι στην πραγματικότητα αληθινοί τόποι, σε αντίθεση με τις ουτοπίες που είναι μη πραγματικοί. Όμως, οι ετεροτοπίες είναι παντελώς διαφορετικοί τόποι από όλες τις άλλες τοποθεσίες στις οποίες αντανακλούν ή στις οποίες αναφέρονται με τη διαφορετικότητά τους. Με αυτή τους τη διαφορετικότητα αμφισβητούν τους λόγους και τις πρακτικές του ηγεμονικού χώρου, μέσα στον οποίο είναι δυνατό να εγκατασταθούν, αποτελούν ένα είδος αμφισβήτησης, ταυτόχρονα μυθικής και πραγματικής, του χώρου μέσα στον οποίο ζούμε. Για την έννοια της ετεροτοπίας βλ. Michel Foucault “Different Spaces” στο Paul Rabinow (επιμ.), *Michel Foucault, Aesthetics, Method and Epistemology. The essential works of Michel Foucault, 1954-1984*, τ. II, Penguin, Χάρμοντσγουόρθ 1998, σ. 175-185 και Maria Tamboukou, *Women, Education and the Self: A Foucauldian Perspective*, Palgrave

ελπιδοφόρο, τον ιδανικό τόπο αλλού. Επιπλέον, σε αντίθεση με τις περισσότερες γυναίκες της εποχής τους, κερδίζουν ορατότητα στο δημόσιο χώρο τόσο στο κοινωνικό όσο και στο πολιτικό του πεδίο, αφού η εργασία είναι αίτημα του κοινωνικού, αλλά η νομιμοποίηση που παρέχεται στις γυναίκες για να τη διεκδικήσουν είναι προϊόν «ανάγκης» του έθνους, το οποίο καταλαμβάνει το χώρο του πολιτικού.¹⁵

Εντέλει, οι δασκάλες μας διαπραγματεύονται και αναδιαπραγματεύονται τους υλικούς όρους της ζωής τους, τον ίδιο τους τον εαυτό. Μέσα από αυτήν την εγγενώς ασυνεχή, διηλεκτική και συχνά αντιφατική διαδικασία, συγκροτούνται ως εμπρόθετα ιστορικά υποκείμενα. Με άλλα λόγια, σε επίπεδο μικροπολιτικής, με τις πρακτικές και τους λόγους τους, συγκροτούν ένα δημόσιο πρόσωπο. Είναι εκείνο που συγκροτούν ορισμένες γυναίκες που αντιστέκονται στον κυρίαρχο λόγο, ο οποίος τις θεωρεί υποκείμενα που ετεροκαθορίζονται και εγγράφονται στην ακινησία του ιδιωτικού χώρου· αντιστέκονται επομένως σε αυτό που επιτάσσει η υποτιθέμενη «φύσις» τους, δηλαδή στην οικιακότητα, τη στατικότητα και στα καθήκοντα που απορρέουν από αυτές. Με άλλα λόγια, με την ενσώματη δράση τους «αντιμιλούν» στις «βεβαιότητες» σχετικά με την ιεραρχική διχοτομία μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας, συμβάλλοντας στην ανάδειξη των θολών ορίων αυτής της κατασκευής, η οποία φαίνεται ότι «συνθέτει περισσότερο ένα συνεχές», όπου τα υποκείμενα καταλαμβάνουν διάφορες θέσεις, και «λιγότερο δύο διακριτές σφαίρες».¹⁶

Macmillan, Χάμσαϊρ – Νέα Υόρκη 2003, σ. 75-82. Χρησιμοποιούμε τον όρο για να δείξουμε ότι οι δασκάλες συλλαμβάνουν/αντιμετωπίζουν το «εξωτερικό», κάποια δεδομένη χρονική τουλάχιστον, ως τον «έτερο» τόπο· τον τόπο, ο οποίος θα λύσει τα προβλήματα που τους προξενεί ο δικός τους τόπος – η πατρίδα τους–, θα τις ανακουφίσει, θα τους δώσει τη δυνατότητα να συγκροτήσουν αυτόν τον «περήφανο» εαυτό, για τον οποίο κάνουμε λόγο. Το «εξωτερικό», η ετεροτοπία τους, είναι με άλλα λόγια ο τρόπος με τον οποίο διαταράσσουν τις προκαθορισμένες από τον κυρίαρχο λόγο θέσεις τους.

¹⁵ Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, ό.π., σ. 236. Michele Riot-Sarcey, *Le réel de l'utopie: Essai sur le politique au XIXe siècle*, Albin Michel, Παρίσι 1998, σ. 11-16.

¹⁶ Έφη Αβδελά, «Φεμινιστικές κριτικές της ιδιότητας του πολίτη: από την ψευδή οικουμενικότητα στη διεκδίκηση της πολιτικής», *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη. Πρακτικά ευρωπαϊκού συνεδρίου. Κέντρο γυναικείων μελετών Διοτίμα*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 553. Βλ. επίσης Μαρία Πρέκα, «Αρσασκειάδες δασκάλες: διαπραγμάτευση/αναδιαπραγμάτευση εαυτού (1880-1913)», στο Δήμητρα Βασιλειάδου, Παναγιώτης Ζεστανάκης, Μαρία Κεφαλά, Μαρία Πρέκα (επιμ.), *(Αντι)μιλώντας στις βεβαιότητες: φύλα, αναπαραστάσεις, υποκειμενικότητες*, ΟΜΙΚ, Αθήνα 2013, σ. 43-62.

Βρισκόμαστε, πλέον, στο τέλος εποχής. Η ολοκλήρωση του ελληνικού αλυτρωτικού εγχειρήματος, με την έκβαση των Βαλκανικών πολέμων, σηματοδοτεί για τις δασκάλες –και τους δασκάλους– μία πραγματικά νέα εποχή. Ένα μέρος του «εξωτερικού» γίνεται εσωτερικό· οι Νέες Χώρες παίρνουν τον δύσβατο δρόμο της ενσωμάτωσης στο ελληνικό κράτος. Στο πλαίσιο αυτό, και καθώς παράλληλα συντελούνται σημαντικές αλλαγές σε όλους τους τομείς της εκπαίδευσης, οι δασκάλες –και οι δάσκαλοι– απορροφώνται στα τέσσερα σημεία του ελληνικού πλέον ορίζοντα για να διδάξουν και να φρονηματίσουν, τώρα, τους «Ελληνόπαιδες» του εσωτερικού. Μετά το 1913 ανοίγει, κατά τη γνώμη μας, ένα νέο ερευνητικό μονοπάτι, αν θέλει κάποιος/α να συνεχίσει να τις ακολουθεί.

Μια μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να εστιάσει, επίσης, στους λόγους και στις πρακτικές του ΣΔΕΓ, όταν πια βασικό ζητούμενο του ελληνικού κράτους είναι η αφομοίωση των πληθυσμών των Νέων Χωρών. Ιδιαίτερα η πρακτική των υποτροφιών, επειδή συνεχίζεται μέχρι σήμερα, θα είχε ενδιαφέρον να διερευνηθεί ως προς την ένταση, τη σταθερότητα, τις εσωτερικές ασυνέχειες, τις ιδιαίτερες περιοχές καταγωγής των υποτρόφων, τις δεσμεύσεις τους απέναντι στο φορέα χρηματοδότησής τους –τον ΣΔΕΓ δηλαδή– και ασφαλώς ως προς τις ενδεχόμενες μεταβολές του εκάστοτε κυρίαρχου λόγου που τις νοηματοδοτεί.

Όσο η μελέτη μας βρισκόταν σε εξέλιξη, πολλές φορές σκεφτήκαμε, αν και δεν ήταν στις αρχικές μας προθέσεις, να προχωρήσουμε σε μια πιο συστηματική σύγκριση μεταξύ των αιτήσεων-βιογραφικών των διδασκαλισσών και των αντίστοιχων των δασκάλων. Αισθανόμασταν ότι και οι λόγοι των δασκάλων μας έκλειναν το μάτι. Για να το κάνουμε αυτό, έπρεπε να υπερβούμε τον αρχικό σχεδιασμό και κάθε έννοια χρονικού ορίου, επομένως δεν το επιχειρήσαμε. Πάντως, παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον όσα γράφουν και οι δάσκαλοι στις αιτήσεις τους, αν θελήσουμε να δούμε τους τρόπους συγκρότησής τους. Αν για τις δασκάλες το δίπλωμα του Αρσακείου συνιστά σοβαρό λόγο για να αισθάνονται και να δηλώνουν υπερήφανες για τον εαυτό τους, καθώς είναι αποκλεισμένες από άλλου είδους σπουδές, συμβαίνει το ίδιο και με τους δασκάλους; Είναι αντίστοιχα τα συναισθήματα που νιώθουν επειδή είναι απόφοιτοι του Διδασκαλείου Αθηνών; Το δίπλωμα του Διδασκαλείου τους εξασφαλίζει αντίστοιχες επαγγελματικές προοπτικές με αυτές που εξασφαλίζει το δίπλωμα του Αρσακείου για τις δασκάλες;

Αναπτύσσουν τις πρακτικές αυτομόρφωσης ή απόκτησης επιπλέον δεξιοτήτων, όπως οι δασκάλες; Επιπλέον, ποια είναι η κοινωνική τους προέλευση;

Η εκτίμησή μας είναι ότι υπάρχουν αισθητές διαφορές. Μπορεί οι αιτίες που τους ωθούν να αναζητήσουν θέση στο «εξωτερικό» να είναι –λίγο ή πολύ– οι ίδιες: βιοπορισμός και αστάθεια του εργασιακού τοπίου στην Ελλάδα. Όμως, θεωρούμε – μένει να αποδειχθεί μελλοντικά– ότι, όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, το δίπλωμα του Αρσακείου και συνακόλουθα οι επαγγελματικές προοπτικές που ανοίγει δε θα πρέπει να συγκρίνονται με το δίπλωμα του Διδασκαλείου Αρρένων και τις αντίστοιχες επαγγελματικές προοπτικές, αλλά με εκείνες που εξασφαλίζει το πτυχίο του Πανεπιστημίου Αθηνών. Οι απόφοιτοι του Διδασκαλείου Αθηνών που υποβάλλουν αίτηση στον ΣΔΕΓ συνήθως δε ζητούν διευθυντική θέση, αλλά διδασκαλική θέση στις κοινότητες και δε διαθέτουν επιπλέον προσόντα, όπως οι συναδέλφισσές τους δασκάλες. Αντίθετα, διευθυντικές θέσεις για δημοτικά, αστικά σχολεία ή γυμνάσια αρρένων στο «εξωτερικό» ζητούν απόφοιτοι του Πανεπιστημίου Αθηνών –θεολόγοι, φιλόλογοι, μαθηματικοί–, όπως αντίστοιχα ζητούν πολλές Αρσακειάδες για τα παρθεναγωγεία.

Αν, μάλιστα, υπάρχει αυτοβιογραφικός λόγος διδασκαλισσών και δασκάλων της εξεταζόμενης περιόδου, στον οποίο θα ήταν δυνατόν να εξασφαλιστεί πρόσβαση, θα είχαμε, πράγματι, πολλά να προσθέσουμε στη γνώση μας για την υποκειμενική συγκρότηση αυτών των ανθρώπων. Θα μπορούσαμε να μάθουμε πώς αισθάνονταν σε σχέση με τη δουλειά τους, πώς βίωναν την καθημερινότητά τους, αν έκαναν προσπάθειες και ποιες ήταν αυτές προκειμένου να τη βελτιώσουν, πώς προσλάμβαναν το ρόλο τους και όσα λέγονταν και γράφονταν και τους αφορούσαν. Θα είχαμε, με άλλα λόγια, τη δυνατότητα να δούμε από μέσα έναν από τους παλαιότερους κλάδους εργαζομένων, για τον οποίο από την εμφάνισή του μέχρι σήμερα αναπτύχθηκε πλούσιος δημόσιος διάλογος και χύθηκαν ποταμοί μελάνης σχετικά με την ποιότητά του, τις ικανότητές του –ή για την ακρίβεια την ανικανότητά του–, χωρίς να υπάρχει περίοδος μέσα στο 19^ο και στον 20^ο αιώνα που να θεωρείται ότι πληροί τις προϋποθέσεις ύπαρξής του.¹⁷ Ο αυτοβιογραφικός λόγος θα μπορούσε,

¹⁷ Ο κλάδος των εκπαιδευτικών – πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης– αφέθηκε και αφήνεται ακόμη και σήμερα να τα βγάζει πέρα μόνος του με τους «γλίσχρους μισθούς», με την έλλειψη σχεδιασμένων και με εσωτερική συνέχεια πολιτικών επιμόρφωσης, με την αρνητική κριτική, την έλλειψη κοινωνικής αποδοχής κ.λπ.

επίσης, να μας δώσει απαντήσεις για το πώς έβλεπαν οι δασκάλες την προσωπική τους ζωή, πώς αξιολογούσαν πολλές από αυτές το γεγονός ότι δεν παντρεύτηκαν, αν το παρουσίαζαν ως προϊόν ανάγκης ή ως επιλογή.

Από το 1913 οι νέες διευρυμένες εκπαιδευτικές ανάγκες του ελληνικού κράτους δημιουργούν νέες δυνατότητες απορρόφησης του διδασκαλικού προσωπικού. Ας μείνουμε, όμως, στις δασκάλες. Ο διορισμός τους στη Μακεδονία, στην Ήπειρο και στη Θράκη αποτελεί πλέον αποκλειστικά αντικείμενο φροντίδας του κράτους. Στο πλαίσιο αυτό είναι ενδιαφέρον να διερευνηθεί αν ο ΣΔΕΓ εξακολουθεί να παίζει το ρόλο που έπαιξε ως προς το διορισμό τους, για παράδειγμα, σε κοινότητες της Μικράς Ασίας. Πάντως, στην Ελλάδα το 1914 ο αριθμός των διδασκαλισσών που διορίζονται πολλαπλασιάζεται σε σχέση με εκείνον της περιόδου 1908-1913, καθώς πολλαπλασιάζονται οι θέσεις εργασίας. Πολλαπλασιάζεται ταυτόχρονα ο ίδιος ο αριθμός των διδασκαλισσών, δεδομένου ότι προστίθενται σε αυτόν και οι απόφοιτες των παρθεναγωγείων των προσαρτημένων περιοχών.¹⁸

Καθώς, μάλιστα, το 1914 ιδρύεται το Κρατικό Διδασκαλείο Θηλέων και θεσμοθετούνται νέες μορφωτικές δυνατότητες, είναι ενδιαφέρον να διερευνηθεί πώς διαμορφώνονται πια οι επιλογές των κοριτσιών σε σχέση με τις σπουδές τους, αν το διδασκαλικό δίπλωμα και συνακόλουθα το διδασκαλικό επάγγελμα εξακολουθεί να βρίσκεται ψηλά στις προτιμήσεις τους, αν εξακολουθεί να υπάρχει ζήτηση για δασκάλες εκτός συνόρων, πώς αντιμετωπίζουν οι ίδιες το ενδεχόμενο να διδάξουν εκεί. Και αλήθεια, υπό το πρίσμα αυτών των αλλαγών, αν η ελληνορθόδοξη κοινότητα Μαγνησίας, λόγου χάριν, απευθυνόταν στον ΣΔΕΓ για να ζητήσει μία δασκάλα το 1916 και όχι το 1906, όπως συνέβη στην πραγματικότητα, θα ζητούσε και πάλι για τη διεύθυνση του «κάλλιστα κατηρτισμένου επταταξίου παρθεναγωγείου» της με γυμνασιακή τάξη, διευθύντρια απόφοιτο του «εν Αθήναις Αρσακείου Παρθεναγωγείου» ή θα προτιμούσε μία απόφοιτο του κρατικού Διδασκαλείου;¹⁹ Τα αρχεία, το υλικό των οποίων αξιοποιήσαμε, εκτιμούμε ότι θα

¹⁸ Σοφία Μαυροπούλου, «Προφίλ των γυναικών εκπαιδευτικών πριν και μετά την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών (1909-1914) με βάση τα Φ.Ε.Κ. διορισμού: Καταγραφή και ανάλυση δεδομένων», μεταπτυχιακή εργασία, επόπτρια Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 47. <http://invenio.lib.auth.gr/record/133771/files/GRI-2014-11817.pdf?version=1>

¹⁹ Την επιστολή με το σχετικό αίτημα υπογράφει ο Μητροπολίτης Ερυθρών Ιωακείμ. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα προσόντα που ζητά η κοινότητα από την Αρσακεία που θα

μπορούσαν να δώσουν απαντήσεις και στα συγκεκριμένα ερωτήματα. Βλέπουμε, έτσι, ότι οι γυναίκες αυτές επιζητούν θέση εργασίας στο «εξωτερικό» ως απόρροια της ανάγκης τους για βιοπορισμό, σε αντίθεση με μια διαδεδομένη μέχρι σήμερα αντίληψη ότι πρωταρχικός τους στόχος ήταν η «εθνική δράση» προς όφελος των αλυτρωτικών διακυβευμάτων του ελληνικού κράτους.

επιλεγεί. Γράφει ο Ιωακείμ: «[...] ίνα τούτο (παρθENAΓΩΓΕΙΟ) διευθύνηται υπό αποφοίτου του εν Αθήναις Αρσακείου ΠαρθENAΓΩΓΕΙΟΥ κεκτημένης και αυστηρότητα ηθών και δραστηριότητα και αγάπην προς το καθήκον και επάγγελμα αυτής και ιδίως πείραν διδασκαλικήν τουλάχιστον πενταετή και ει δυνατόν και ώριμον δια γυναίκα ηλικίαν (ίνα επιβάλληται επί του λοιπού προσωπικού) [...]». Αρχείο ΣΔΕΓ, Φ. «Διορισμοί και συμβόλαια δασκάλων», 14/2, χωρίς αριθμό πρωτοκόλλου, 27.7.1906.

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχεία – Ανέκδοτες πηγές

Αρχείο Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας

Μαθητολόγια Αθηνών: ετών 1876-1884, εσωτερικού σχολείου ετών 1889-1915, εξωτερικού σχολείου ετών 1892-1901.

Μαθητολόγια Αρσακείου Κέρκυρας: ετών 1884-1895, 1895-1904, 1904-1908.

Μαθητολόγιο Αρσακείου Λάρισας: ετών 1902- 1927.

Πρακτικά συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου ετών 1880-1913.

«Προϋπολογισμός εσόδων και εξόδων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας δια το έτος 1894».

Αρχείο Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου Υπουργείου Εξωτερικών

Φακ. «ΕΠΕΛΕΠ», ΑΑΚ-Α, τμ. 2.

Φακ. 1880, 77/3, «Κοινωνική και πολιτιστική δράσις του Ελληνισμού (Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων)».

Φακ. 1884, 60/3, «Συνδρομαί υπέρ εθνικών και φιλανθρωπικών σκοπών και Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων».

Φακ. 1885, 29 Β3, «Εκπαιδευτικά».

Φακ. 1886, 60/3, «Συνδρομαί υπέρ εθνικών, φιλανθρωπικών και αγαθοεργών σκοπών. (Σύλλογος, δαπάναι κηδειών, ιερατικών σχολών)».

Φακ. 1887, «Αποδείξεις Εκπαιδευτικών και υποτρόφων περιφέρειας Θεσσαλονίκης και Σερρών».

Φακ. 1887, «Επιτροπή προς ενίσχυσιν της ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας», ΑΑΚ-Α τμ. 4.

Φακ. 1893, ΑΑΚ Α2.

Φακ. 1905, «Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης», Β ΑΑΚ 90.

Φακ. 1906, Α3 «Διορισμοί διδασκάλων και διδασκαλισσών εις Μακεδονίαν και αλλαχού».

Φακ. 1908, 69.1, «Μακεδονικός Αγών, Γενικών Προξενείων Θεσσαλονίκης».

Φακ. 1909, Β33, υποφάκελος 4.

Αρχείο Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων

Φακ. «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΞ ...κατάλογοι».

Φακ. «Κανονισμοί».

Φακ. «Αλληλογραφία ΣΔΕΓ με ΥΠΕΞ».

Φακ. «Υποτροφίαι Αρσακείου» για τα έτη 1880-1911.

Φακ. «Αιτήσεις δασκάλων και διδασκαλισσών» για τα έτη 1887-1905.

Φακ. «Διορισμοί και συμβόλαια δασκάλων», για τα έτη 1907-1911.

Φακ. «Συμβόλαια διδασκάλων 1872-1899».

Δημοσιευμένες πηγές

Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αρσάκεια-Τοσίτσεια σχολεία. 1836-1996 εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας, Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αθήνα 1996.

Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969, Ο εν Αθήναις σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, Αθήναι, 1970.

Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας*, τ. Α', Ερμής, Αθήνα 1973.

Σοφία Βούρη, *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση 1875-1907*, Παρασκήνιο, Αθήνα 1994.

Ελένη Φουρνάρη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910) – ένα ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

Στατιστικές

Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός, Υπουργείον Εσωτερικών, Αθήνα 1881.

Νομοθεσία

Ν. ΒΠΕ΄, «Περί του διοργανισμού των σχολείων της στοιχειώδους εκπαίδευσεως και της καταργήσεως του ταμείου της δημοτικής εκπαίδευσεως», *ΦΕΚ* 286, 18.8.1892.

Ν. ΒΤΜΘ΄, «Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσεως», *ΦΕΚ* 37, 5.10.1895.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αβδελά, Έφη, «Η θέση της δασκάλας, λόγοι και αντίλογοι σε ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 3 (1988), σ. 46-53.

Αβδελά, Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.

Αβδελά, Έφη, «Φεμινιστικές κριτικές της ιδιότητας του πολίτη: από την ψευδή οικουμενικότητα στη διεκδίκηση της πολιτικής», *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη. Πρακτικά ευρωπαϊκού συνεδρίου. Κέντρο γυναικείων μελετών Διοτίμα*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, σ. 551-555.

Αβδελά, Έφη, «Ανάμεσα στο καθήκον και στο δικαίωμα. Το φύλο και η ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα, 1864-1952», στο Θάλεια Δραγώνα – Φαρούκ Μπιρτέκ (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία. Πολίτης και έθνος-κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

Αβδελά, Έφη, (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων, 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2010.

Αθανασίου, Αθηνά, «Εισαγωγή, φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το “δεύτερο κύμα”», στο Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Νήσος, 2006, σ. 13-138.

Αλεξίου, Έλλη, *Γ' Χριστιανικών Παρθεναγωγείων*, Καστανιώτης, Αθήνα 2010.

Αναγνωστοπούλου, Σία, *Μικρά Ασία 19^{ος} αιώνας – 1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.

Ανδριανοπούλου, Κωνσταντίνα, «Η Ρωμαίικη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης στον Μεσοπόλεμο: κοινοτική συγκρότηση, ιδεολογία και η οριοθέτησή της στο τουρκικό εθνικό περιβάλλον», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2014.

Ανδριώτης Νίκος – Ελένη Πρωτοπαπά, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων», Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2010, σ. 19-85.

Αντερσον, Μπένεντικτ, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Ατσαβέ, Παναγιώτα, «Τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Αθήνα. Η απήχησή τους στη ζωή της πόλεως», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αρσάκεια-Τοσίτσεια σχολεία. 1836-1996 εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας*, Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αθήνα 1996, σ. 103-122.

Ατσαβέ, Παναγιώτα, «Τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Ελλάδα. Η εξάπλωση των Αρσακείων σχολείων και η διάδοση της γυναικείας εκπαιδευσεως», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αρσάκεια-Τοσίτσεια σχολεία. 1836-1996 εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας*, Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αθήνα 1996, σ. 123-148.

Παναγιώτα Ατσαβέ, «Η εκπαίδευση στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Πρωτοπορία στην παιδεία. Η θέση των Αρσακείων σχολείων στην ιστορία της ελληνικής εκπαιδευσεως», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αρσάκεια-*

Τοσίτσεια σχολεία. 1836-1996 εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας, Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αθήνα 1996, σ. 149-198.

Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος, *Εθνοτική διαπάλη στη Μακεδονία 1894-1904, Ηρόδοτος*, Αθήνα 1990.

Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος, *Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως (1872-1996). Από την μαρτυρική Θρακική Γη στα άγια Χώματα της Μακεδονίας*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996.

Βακουφάρης, Περικλής, «Ο αναθεωρημένος κανονισμός της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης του 1874 και οι διενέξεις των κοινοτικών αρχόντων», *Θεσσαλονίκη*, 3 (1992), σ. 169-184.

Βαρίκα, Ελένη, «Το κενό στον καθρέφτη: βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 3 (1988), σ. 64-71.

Βαρίκα, Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 2007, σ. 230 [1η έκδ.: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987].

Βασιλειάδου, Δήμητρα, «Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940)», *Μνήμων*, 30 (2009), σ. 179-211.

Βεργόπουλος, Κωνσταντίνος, «Η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη. Η κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας και οι πολιτικές συνέπειες στην Ελλάδα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΔ, σ. 24-30.

Βόγλη, Ελπίδα, «Έλληνες το γένος». *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων 1821-1844*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007.

Βούρη, Σοφία, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας, (1870-1904)*, Gutenberg, Αθήνα 1992.

Βούρη, Σοφία, *Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία (1903-1913)*, Gutenberg, Αθήνα, 2005.

Βούρη, Σοφία, *Πηγές για την Ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση 1875-1907*, Παρασκήνιο, 1994.

Butler, Judith, *Αναταραχή φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, επιμ. Χριστίνα Σπυροπούλου, εισαγωγή, επιστημονική επιμ. Βενετία Καντσά, επίμετρο Αθηνά Αθανασίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

Γιαννακόπουλος, Γιώργος, «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922): Η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Νομικών και Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα 1998.

Γιαννουλόπουλος, Γιάννης, «Εξωτερική πολιτική», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922*, τ. Α 2, σ. 107-147.

Γουλφ, Βιρτζίνια, *Ένα δικό σου δωμάτιο*, μτφρ. Μίνα Δαλαμάγκα, Οδυσσέας, Αθήνα 2005.

Clogg, Richard, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1700-2000*, μτφρ. Λυδία Παπαδάκη και Μαρία Μαυρομαμάτη [κεφ. 7], Κάτοπτρο, Αθήνα 2003.

Δαλακούρα, Κατερίνα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού (19ος αιώνας-1922)*, Gutenberg, Αθήνα 2008.

Δαλακούρα, Κατερίνα, «Έφημερίς των Κυριών' (1887-1917): λόγοι περί διδασκαλισσών» στο Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 377-395.

Δαλακούρα, Κατερίνα, «Γυναίκες και εκπαίδευση (1828-1850): Διαπραγμάτευση των ορίων και υπέρβαση των φραγμών», στο *Scientific Network for Adult Education in Crete*, 8, (2012). <http://cretaadulteduc.gr/blog/?p=531> (11.6.2015).

Δαρδαβέσης, Θεόδωρος, *Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης. Τα Διοικητικά Συμβούλια και οι διατελέσαντες Πρόεδροι 1871-2010*, Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010.

Δέλτα, Πηνελόπη. Σ., *Στα μυστικά του βάλτου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1993.

Δερτιλής, Γ. Β., *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Εστία, Αθήνα 2005, τ. Β.

Δημαράς, Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας*, Ερμής, Αθήνα 1973.

Δημαράς, Αλέξης, «Εισαγωγή» στο *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας*, Ερμής, Αθήνα 1973, τ. Α΄, σ. ιστ΄-μστ΄.

Δημαράς, Αλέξης, «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου», στο Γεώργιος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.

Δημαράς, Αλέξης, «Ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης. Το ‘ανακοπτόμενο άλμα’», στο Βάσω Βασιλού-Παπαγεωργίου (επιμ.), *Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013.

Δημαράς, Κ. Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1985.

Δημαράς, Κ.Θ., *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996.

Διαμαντούρου, Ιωάννα, «Η Κρητική επανάσταση (1866-1869)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ, σ. 253-277.

Διβάνη, Λένα, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

Dakin, Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μτφρ. Α. Ξανθόπουλος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005.

Εξερτζόγλου, Χάρης, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης, 1861-1912*, Νεφέλη, Αθήνα 1996.

Εμπρός, 1900.

Εφημερίς των Κυριών, 1888.

Ζαμπέλη, Μαλβίνα, «Ιστορία των σχολικών κτηρίων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Αρσάκειο Μέγαρο, Αρσάκειο Ψυχικού, Τοσίτσειο-Αρσάκειο Εκάλης, Αρσάκειο Πατρών, Αρσάκειο Θεσσαλονίκης», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αρσάκεια-Τοσίτσεια σχολεία. 1836-1996 εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας*, Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αθήνα 1996, σ. 55-102.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, «“Διακαώς επιθυμούσα να διδάξω”»: Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Πόροι των σχολείων, πρόσληψη δασκάλων και διδασκαλισσών», *Μακεδονικά*, 16 (1976), σ. 325-348 (αναδημοσίευση στο Σιδηρούλα Ζιώγου-

Καραστεργίου, *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά: 19ος & 20ός αιώνας*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 81-120).

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, *Διερευνώντας το φύλο: ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη γενική, επαγγελματική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, «Η Ιστορία των γυναικών εκπαιδευτικών κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20ού αιώνα: Πρωτοπόρες Ελληνίδες παιδαγωγοί, ο ρόλος και η προσφορά τους στην εκπαίδευση και την κοινωνία», στο Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *Διερευνώντας το φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 351-374.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, «Η γυναικεία εκπαίδευση στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου», στο Βάλια Βαρουχάκη – Αργυρά Βατσάκη (επιμ.), *Η Εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα (22-24 Ιανουαρίου 2004), Ελληνικά Γράμματα – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα 2007.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, «Από τα Παρθεναγωγεία στα Γυμνάσια Θηλέων: Παιδαγωγική Θεωρία και εκπαιδευτική πράξη κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Λόγος και αντίλογος στο πλαίσιο της “Νέας Αγωγής” και των μεταρρυθμίσεων του Ελ. Βενιζέλου», στο Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Διερευνώντας το φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 171-197.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, «“Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας”»: Στόχοι Παρθεναγωγείων, απόψεις παιδαγωγών και εκπαιδευτική πολιτική κατά το 19^ο αιώνα», στο βιβλίο της *Διερευνώντας το φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 129-169.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα – Σοφία Χατζηστεφανίδου, «Σπουδαί και αναγνώσεις μου’: άγνωστα στοιχεία για τη ζωή και το έργο της Αικατερίνης Λασκαρίδου (1842-1916) μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα», στο Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 207-250.

Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969, Ο εν Αθήναις σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, Αθήναι, 1970.

Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αρσάκεια-Τοσίτσεια σχολεία. 1836-1996 εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας, Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αθήνα 1996.

Θεοδώρου, Βάσω, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων*, 25 (2003), σ. 171-184.

Ιωσηφίδου, Μαρίνα, «Αδελφές στον Χριστό: Η συγγένεια σε δύο ελληνικά ορθόδοξα μοναστήρια», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, – Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 277-306.

Καζαμιάς, Ανδρέας, «Η κατάρα του Σίσυφου στην ελληνική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: μια κοινωνικοπολιτική και πολιτισμική ερμηνεία», στο Σήφης Μπουζάκης, *Συγκριτική Παιδαγωγική III, Θεωρητικά, μεθοδολογικά προβλήματα και σύγχρονες τάσεις στη διεθνή εκπαίδευση*, Αθήνα 1993, σ. 169-183.

Καιροφύλας, Γιάννης, *Η Αθήνα της Μπελ Επόκ*, Ίρις, Αθήνα 2001, σ. 106.

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, «Οι Γαριβαλδινοί στην κρητική επανάσταση του 1866: το παιχνίδι των αριθμών», *Τα Ιστορικά*, 5 (1986), σ. 121-138.

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, «Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου», *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών*, ηλεκτρονική έκδοση Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx (11.6.2.2015).

Κανάκης, Ιωάννης, *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού δημοτικού σχολείου*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1995.

Κάννερ, Έφη, *Έμφυλες κοινωνικές διεκδικήσεις από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ελλάδα και στην Τουρκία: ο κόσμος μιας ελληνίδας χριστιανής δασκάλας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2012.

Καράβας, Σπύρος, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 2004, σ. 149-169.

Καράβας, Σπύρος, «Μακάριοι οι κατέχοντες την γην». *Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στην Μακεδονία 1880-1909*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2010.

Καράβας, Σπύρος, *Μυστικά και παραμύθια*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014.

Καρσεντί, Μπρούνο, *Μαρσέλ Μος. Το ολικό κοινωνικό φαινόμενο*, μτφρ. Δημήτρης Κοσμίδης, Πατάκης, Αθήνα 2000.

Κεχριώτης, Βαγγέλης, «Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία», στο Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 17-51.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., «'Νοερές κοινότητες' και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θάνος Βερέμης, (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003, σ. 53-131.

Κόκκινος, Γιώργος, «Η αποσύνδεση του έθνους από το κράτος, ο πολιτικός ανορθολογισμός και η συγκρότηση των εθνικών οργανώσεων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Το παράδειγμα της Εταιρείας 'ο Ελληνισμός'», στο *Ο πόλεμος του 1897*, Πρακτικά, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2005, σ. 231-250.

Κολτσίδας, Αντώνης Μιχ., *Ιστορία του Μοναστηρίου της Πελαγονίας και των περιχώρων. Ο Ελληνισμός η εθνική και κοινωνική διάσταση*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 405.

Κορασίδου, Μαρία, *Οι άθλιοι και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995.

Κουλούρη, Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1997.

Κουλούρη, Χριστίνα, «Ιστορία και ιστοριογραφία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης: Διλήμματα και στερεότυπα», στο Καίτη Αρώνη Τσίχλη, Στέφανος Παπαγεωργίου, Αλεξάνδρα Πατρικίου (επιμ.), *Η Ελλάδα της νεωτερικότητας. Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα (19^{ος}-20ός αιώνας). Κείμενα για τη Ρένα Σταυρίδη Πατρικίου*, Π.Μ.Σ. Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο και Παπαζήσης, Αθήνα 2014.

Κυριαζοπούλου, Ευγενία, «Ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Το ξεκίνημα της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αρσάκεια-Τοσίτσεια σχολεία. 1836-1996 εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας*, Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αθήνα 1996, σ. 27-54.

Κωφός, Ευάγγελος, «Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19^{ου} και 20ού αιώνα», στο Θάνος Βερέμης, (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003, σ. 211.

Κωφός, Ευάγγελος, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ, σ. 298-365.

Λέφας, Χρ., *Ιστορία της εκπαίδευσης*, Οργανισμός εκδόσεων σχολικών βιβλίων, Εν Αθήναις, 1942.

Λιάκος, Αντώνης, *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα 1859-1862*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.

Λιάκος, Αντώνης, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα*, 82 (2001), σ. 76-77.

Λυκιαρδοπούλου- Κονταρά, Σταυρούλα, «Οι (άγνωστες) Διευθύντριες του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης Ελπινίκη Καρακούση και Σταματίνα Καζαντζή», *Αιολικά Χρονικά*, τ. ΙΒ, Μυτιλήνη 2010, σ. 37-43.

Μαζαράκης, Ιωάννης «Η Μακεδονία στις παραμονές του Αγώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΔ, σ. 220-254.

Μαλαφάντης, Κωνσταντίνος Δ., «Ο Λέων Μελάς (1812-1879) ως λογοτέχνης-παιδαγωγός και το έργο του», *Παρνασσός*, τ. ΜΗ' (2006), σ. 358-406.

Μαμώνη, Κυριακή, «Η Ζωή και η δράση των υπόδουλων Ελλήνων 1881-1913. Θράκη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΔ, σ. 358-367.

Μαμώνη, Κυριακή – Λήδα Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Εστία, 2002.

Μαρίνου, Ξένια, *Αναζητώντας οδοφράγματα. Αστικός Τύπος και ελληνικές συμμετοχές στον Γαλλοπρωσικό πόλεμο και την παρισινή κομμούνια*, Κ.Ψ.Μ., Αθήνα 2015, ειδικότερα σ. 101-152 και 187-188.

Μάστορα, Μαριάνθη-Ελισάβετ, «Η επίδραση της γαλλικής γλώσσας και του πολιτισμού της Γαλλίας στα εκπαιδευτήρια της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από της ιδρύσεώς της (1836) έως τις αρχές του 20ού αιώνα», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 264-272 και 273-289, <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/20841> (11.6.2015).

Ματάλας, Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.

Μαυροπούλου, Σοφία, «Προφίλ των γυναικών εκπαιδευτικών πριν και μετά την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών (1909-1914) με βάση τα Φ.Ε.Κ. διορισμού: Καταγραφή και ανάλυση δεδομένων», Μεταπτυχιακή εργασία, επόπτρια Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2013. <http://invenio.lib.auth.gr/record/133771/files/GRI-2014-11817.pdf?version=1> (11.6.2015)

Μελά, Ναταλία Π., *Πάυλος Μελάς. Βιογραφία από διηγήσεις, αναμνήσεις, γράμματα δικά του και άλλων*, Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, Αθήνα 1963.

Μεταλληνού, Βαρβάρα, Μαρία Βαϊάννη, Λυδία Αμπόνη, «Εθνική δράση και προσφορά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αρσάκεια-Τοσίτσεια σχολεία. 1836-1996 εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας*, Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αθήνα 1996, σ. 239-273.

Μιχοπούλου, Άννα, «Άννα Τριανταφυλλίδου», στο Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2010, σ. 44-45.

Μιχοπούλου, Άννα, «Από το ‘γυναικείο’ σωματείο με εθνικούς στόχους σε ‘εθνικό’ σωματείο γυναικών: η εθνική πολιτική του Λυκείου των Ελληνίδων από την Καλλιρρόη Παρρέν στην Άννα Τριανταφυλλίδου (1911-1940)», στο Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2010, σ. 145-189.

Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα – Ελένη Ελεγκμίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

Μπαμπινιώτης, Γεώργιος, «Απόστολος Αρσάκης. Νεοελληνικός Διαφωτισμός και εκπαίδευση», *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αρσάκεια-Τοσίτσεια σχολεία. 1836-1996 εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας*, Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αθήνα 1996, σ. 20-25.

Μπραϊντόττι, Ρόζι, *Νομαδικά υποκείμενα. Ενσωματότητα και έμφυλη διαφορά στη σύγχρονη φεμινιστική θεωρία*, Νήσος, Αθήνα 2014.

Μπελιά, Ελένη, «Η δραστηριότητα του εν Αθήναις Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων υπέρ του ελληνισμού της Θράκης», *Αθηνά*, τ. ΟΕ (1975), σ. 85-94.

Μπονίδης, Κυριάκος, *Οι ελληνικοί εκπαιδευτικοί σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία, 1869-1914*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1996.

Μπουζάκης, Σήφης – Χρήστος Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα 2002.

Μπουζάκης, Σήφης, *Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα (1836-2005). Τεκμήρια ιστορίας, τ. Β’ (1926-2005)*, Αθήνα, Gutenberg, 2006.

Μπουζάκης, Σήφης, *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, τ. Α’ Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 1913-1929*, Gutenberg, Αθήνα 1995.

Μπουζάκης, Σήφης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια γενική και τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση: Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 19^{ος}-1913, 1929*, Gutenberg, Αθήνα 2002.

Μπουμπουλίδης, Φαίδων Κ., *Ελισάβετ Μουτζά-Μαρτινέγκου*, Αθήναι, Φιλεκπαιδευτική Εταιρία, 1965.

Μπουρνάζος, Στρατής, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Η ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922. Οι απαρχές*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000, τ. Α2, σ. 189-281.

Μπουρντιέ, Πιερ, *Η Διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, Πατάκης, Αθήνα 2002.

Μποχώτης, Αθανάσιος, *Η ριζοσπαστική δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα 1864-1911: Έρευνες για σύγχρονες πολιτικές ιδεολογίες*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

Μως, Μαρσέλ, *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*, μτφρ. Άννα Σταματοπούλου-Παραδέλλη, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

Ξηραδάκη, Κούλα, *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Παρθεναγωγεία και δασκάλες υπόδουλου Ελληνισμού*, Αθήνα 1972.

Ξηραδάκη, Κούλα, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Γλάρος, Αθήνα 1988.

Παλιούρα, Δήμητρα, «Γυναίκες περιηγήτριες στα Χανιά κατά τον 19^ο αιώνα», στο Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ4, Ανάτυπο, Χανιά 2011, σ. 536-543.

Παπαδόπουλος, Στ., «Εισαγωγή στην ιστορία των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων του 19^{ου} και του 20ού αιώνα», *Παρνασσός*, τ. Δ/2 (1962), σ. 247-248.

Παπαδοπούλου, Αλεξάνδρα, *Περιπέτεια μιας διδασκασίας. Στο Μοναστήρι*, Πατάκης, Αθήνα 2005.

Παπακόστας, Γιάννης, *Δια τον σύνδεσμον του απανταχού Ελληνισμού. Μείζων Ελληνισμός και ελληνικά γράμματα στις απαρχές του εικοστού αιώνα. Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων*, Αθήνα 2010.

Πατρίς, αφιέρωμα «Η μεγάλη Κρητική Επανάσταση 1866-1869», Δεκέμβριος 2008, σ. 1-96.

Πέννας, Πέτρος, «Εριδες περί την κοινοτικήν οργάνωσιν της πόλεως Σερρών και τα πρακτικά της εν Σέρραις Εξαρχίας των μητροπολιτών Θεσσαλονίκης», *Σερραϊκά Χρονικά*, 2 (1957), σ. 67-125.

Πιζάνιας, Νικόλαος, *Σεβαστή Καλλισπέρη εκ Καλύμνου η πρώτη Ελληνίδα φοιτήτρια*, ανάπτυπο από το περιοδικό *Ακτίνες*, Αθήναι 1971. Ψηφιακή βιβλιοθήκη Ανέμη. http://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/d/1/d/metadata-1320134481-255079-469.tkl&do=369291.pdf&lang=el&pageno=1&pagestart=1&width=450&height=614&maxpage=28 (11.6.2015).

Πιζάνιας, Πέτρος, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα 1842-1923. Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985.

Ποταμιάνος, Νίκος, «'Κοινοβουλευτισμός, ούτος ο εχθρός', μια οργάνωση της ριζοσπαστικής δεξιάς: Η Εταιρεία "Ελληνισμός" 1898-1910», *Ουτοπία. Επιθεώρηση τέχνης και πολιτισμού*, 56 (2003), σ. 77-97.

Ποταμιάνος, Νίκος, «Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες 1880-1925», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2011.

Πρέκα, Μαρία, «Γυναικεία σωματειακή δράση και οι μεταμορφώσεις της», *Τα Ιστορικά*, 54 (2011), σ. 261-267.

Πρέκα, Μαρία, «Αρσακειάδες δασκάλες: διαπραγμάτευση/αναδιαπραγμάτευση εαυτού (1880-1913)», στο Δήμητρα Βασιλειάδου, Παναγιώτης Ζεστανάκης, Μαρία Κεφαλά, Μαρία Πρέκα (επιμ.), *(Αντι)μιλώντας στις βεβαιότητες: φύλα, αναπαραστάσεις, υποκειμενικότητες*, ΟΜΙΚ, Αθήνα 2013, 43-62.

Πρέκα, Μαρία, «Αρσακειάδες δασκάλες (1880-1913): ρητές και άρρητες οικογενειακές διαδρομές», στο Γλαύκη Γκότση, Νίκη Διαλέτη, Ελένη Φουρναράκη, (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία: αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Μπαχάρας, Αθήνα υπό έκδοση, σ.107-138.

Πρέκα, Μαρία, «Τα μυστήρια των αρχείων: επί τα ίχνη αρσακειάδων διδασκαλισσών», *Σύγχρονα Θέματα*, 126 (2014), σ. 66-69.

Πυργιωτάκης, Γεώργιος, *Προβλήματα στην Ιστορία της Εκπαιδύσεως των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878)*, Χριστινάκη, Αθήνα 1981.

Πυργιωτάκης, Ιωάννης *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1994.

Ροζάκου, Κατερίνα, «Κοινωνικότητα και ‘κοινωνία αλληλεγγύης’ στην περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 32, (2008), σ. 95-120.

Σακκά-Νικολακοπούλου, Ναννίνα, *Θάρρος στη μαύρη νύχτα*, Λιβάνης, Αθήνα 1996.

Σαμίου, Δήμητρα, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952*, Σάκουλας Π. Ν., Αθήνα 2013.

Σβορώνος, Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

Σκοπετέα, Έλλη, *Το πρότυπο βασιλείο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

Σκοπετέα, Έλλη, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922. Οι απαρχές*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000, τ. Α2, σ. 9-35.

Σταματόπουλος, Δημήτρης Α., *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, 2003.

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρένα, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008.

Στεφάνου, Διονύσιος, «Σκιαγραφία Γρηγορίου Παππαδοπούλου (1819-1873)», *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, Ο εν Αθήναις σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, Αθήναι, 1970, σ. 13-26.

Ταμπούκου, Μαρία, «Αυτοβιογραφικές αφηγήσεις, φεμινιστικές γενεαλογίες», στο Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 23-30.

Τζανάκη, Δήμητρα, *Δούλα και κυρά. Όψεις εθνικισμού: Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897*, Σαββάλας, Αθήνα 2007.

Τζινίκου-Κακούλη, Αθηνά, «Ηρωίδες δασκάλες του Μακεδονικού Αγώνα», *Πληροφόρηση*, Μάιος-Ιούνιος 2012.

Τζινίκου-Κακούλη, Αθηνά, *Γιατροί στον Μακεδονικό Αγώνα*, Μαϊάνδρος, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 16, 127-129.

Τιμοθεάδου, Ιωάννα Τ., «Οικοτροφεία Θηλέων μέχρι το 1912», *Εδεσηνός 2*, Έδεσσα 2001, σ. 267-281.

Τρίμη- Κύρου, Κατερίνα, «Οι ‘άτυχες’ και οι ‘τυχερές’: γνωστικές προσδοκίες και εκπαιδευτικοί στόχοι του Λυκείου των Ελληνίδων (1911-1940)», στο Έφη Αβδελά, (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων, 100 χρόνια*. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2010, σ. 447-471.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΔ, σ. 20-22.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, «Η πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΔ, σ. 39-56.

Φουκώ, Μισέλ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου – Ιουλιέτα Ράλλη, Κέδρος, Αθήνα 2008.

Φουρναράκη, Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910) – ένα ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

Φουρναράκη, Ελένη, «Εισαγωγή» στο *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910) – ένα ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 13-72.

Φουρναράκη, Ελένη, «‘Περί μορφώσεως χρηστών μητέρων’ και ‘εκπαιδεύσεως μελλόντων πολιτών’: Έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση το 19^ο αιώνα», στο Βάσω Θεοδώρου, Βασιλική Κοντογιάννη (επιμ.), *Το παιδί στην νεοελληνική κοινωνία 19^{ος}-20^{ος} αιώνας. Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Αλεξανδρούπολη 1998, σ. 73-120.

Φουρναράκη, Ελένη, «Γυναικεία σωματειακή κουλτούρα και επινόηση εθνικών παραδόσεων: συμβολές της Ενώσεως των Ελληνίδων και του Λυκείου των Ελληνίδων (1897-1940)», στο Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων. 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010, σ. 365-403.

Φραγκουδάκη, Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγνοια αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Κέδρος, Αθήνα 1983.

Χατζησιωσήφ, Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Χεκίμογλου, Ευάγγελος, «Η Θεσσαλονίκη την εποχή του Τρικούπη», στο Αρώνη Τσίχλη, Καίτη, Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σ. 1-18.

Χουρμούζη, Ελένη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΔ, σ. 166.

Ψαρρά, Αγγέλικα, «Μητέρα ή πολίτης; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 90-107.

Ψαρρά, Αγγέλικα, «Επίμετρο: Η ‘συνετή ουτοπία’ της Καλλιρρόης Παρρέν» στο Καλλιρρόη Παρρέν, Η Χειραφετημένη, Εκάτη, Αθήνα 1999.

Ψαρρά, Αγγέλικα, «Καλλιρρόη Παρρέν», στο Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων. 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010, σ. 26-29.

Ψαρρά, Αγγέλικα, «Εθνικές εννοιολογήσεις της μητρότητας: το Λύκειο των Ελληνίδων και η Ημέρα της Μητέρας (1929-1960)», στο Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων. 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010, σ. 427-445.

Ξενόγλωσση

Avdela, Efi – Angelika Psarra, “Engendering ‘Greekness’: Women’s Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth-Century Greece”, *Mediterranean Historical Review*, 20 (2005), σ. 67-79.

Barker, Elisabeth, *Macedonia: Its place in Balkan power politics*, Royal Institute for international Affairs, Λονδίνο 1950.

Bourdieu, Pierre, «The Forms of Capital», στο John Richardson (επιμ.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood Press, Νέα Υόρκη 1986, σ. 47-58.

Braidotti, Rosi, *Nomadic subjects, embodiment and sexual difference in contemporary feminist theory*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1994.

Burstyn, Joan, “Women’s Education in England during the Nineteenth Century: A Review of the Literature”, *History of Education* 6/1 (1977), σ. 11-19.

Caglioti, Daniela Luigia, “Voluntary societies and urban elites in nineteenth-century Naples”, στο Graeme Morton, Boudien de Vries, R.J. Morris (επιμ.), *Civil society, associations and urban places. Class, nation and culture in nineteenth-century Europe*, Ashgate, Χάμσαϊρ και Μπέρλινγκτον 2006, σ. 39-53.

Copelman, Dina, *London’s Women Teachers: Gender, Class, and Feminism, 1870-1930*, Routledge, Λονδίνο 1996.

Edwards, Elisabeth, *Women in Teacher Training Colleges: Culture of Femininity*, Routledge, Λονδίνο 2002.

Fakirska, Yordanka, “Professor Elka Petrova’s Contribution to Bulgarian Pre-school Theory and Practice”, Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σ.73-77.

Foucault, Michel, “Different Spaces” στο Paul Rabinow (επιμ.), *Michel Foucault, Aesthetics, Method and Epistemology. The essential works of Michel Foucault, 1954-1984*, v. II, Penguin, Χάρμοντσγουόρθ, σ.175-185

Foucault, Michel, “Technologies of the Self”, στο Luther H. Martin κ.ά. (επιμ.), *Technologies of the Self*, The University of Massachusetts Press, Μασαχουσέτη 1988, σ. 16-49.

Fournaraki, Eleni, «“Institutrice, femme et mère”: idées sur l’ éducation des femmes Grecques au XIX siècle (1830-1880)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, *Ιστορία και Πολιτισμοί (Histoire et Civilisations)*, Πανεπιστήμιο Paris 7, 1992.

Freidenreich, Harriet P., *Female, Jewish and Educated: The Lives of Central European University Women*, Indiana University Press, Μπλούμγκτον 2002.

Frierson, Elisabeth B., “Unimagined Communities: Women and education in the late Ottoman Empire 1876-1909”, *Critical Matrix*, 9/2 (1995), σ. 54-90.

Gordon, Colin, (επιμ.), *Power/knowledge: selected interviews and other writings 1972-1977 by Michele Foucault*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1980.

Harrison, Carol E., “Bourgeois citizenship and practice of association in post-revolutionary France”, στο Graeme Morton, Boudien de Vries, R.J. Morris (επιμ.),

Civil society, associations and urban places. Class, nation and culture in nineteenth-century Europe, Ashgate, Χάμσαϊρ και Μπέρλινγκτον 2006, σ.175-189.

Hroch, Miroslav, “How much does nation formation depends on nationalism?”, *East European Politics and Society*, 4 (1990).

Kanner, Efi, “Education, embourgeoisement and women teachers in the 19th Balkans: Teachers in the Zappeion girls’ school in Istanbul during its first years”, στο Σιδηρούλα Ζιώγου- Καραστεργίου (επιμ.), στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σ.45-54.

Kechriotis Vangelis, “The non-Muslim experience between Bureaucracy and Bourgeoisie: The case of the Greek-Orthodox in Izmir”, αδημοσίευτο κείμενο, σ. 1-10.

Leroux, Karen, “‘Unpensioned Veterans’: Women Teachers and the Politics of Public Service in the Late-Nineteenth-Century United States”, *Journal of Women’s History* 21/1 (2009), σ. 34–62.

Massey, Doreen, *Space, place and gender*, Κέιμπριτζ, Polity Press, 1994.

Nikolova, Maja, “The Role of Women’s Education in the Modernization Process in Serbia”, στο Σιδηρούλα Ζιώγου- Καραστεργίου (επιμ.), στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 65-77.

Papadakis, Lydia, *Teaching the nation. Greek nationalism and education in nineteenth century Macedonia*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 2006.

Psarra, Angelika – Eleni Fournaraki, “Parren, Callirhoe (born Siganou) (1859-1940)”, στο *A Biographical Dictionary of Women’s Movements and Feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th centuries*, Fransisca Haan, Krassimira Daskalova and Anna Loutfi (επιμ.), Central European University Press, Βουδαπέστη, Νέα Υόρκη, 2006, σ. 403.

Riot-Sarcey, Michele, *Le réel de l’ utopie: Essai sur le politique au XIXe siècle*, Παρίσι, Albin Michel, 1998.

Rosenberg, Carroll Smith, “The female world of love and ritual: relations between women in nineteenth century America”, στο Elisabeth Abel - Emily K. Abel

(επιμ.) *Signs Reader. Women, gender and Scholarship*, University of Chicago Press, 1983.

Russell, Mona L., *Creating the New Egyptian Woman*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη – Χάμσαϊαρ 2004.

Saplo, Elvira – Liljana Recka, “Urani Rumbo: An Outstanding Figure in the Field of Education and Albanian Women Emancipation”, στο Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), στο *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 57-64.

Scott, Joan Wallah, *Only paradoxes to offer. French feminists and the rights of man*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη 1996.

Šuštar, Branko, “The role of Catholic oriented women teachers in Slovenia”, στο Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 79-94.

Tamboukou, Maria, “Power, desire and emotions in education: revisiting the epistolary narratives of three women in apartheid South Africa”, *Gender and Education*, 18/3 (2006), σ. 231-250.

Tamboukou, Maria, *Women, Education and the Self: A Foucauldian Perspective*, Palgrave Macmillan, Χάμσαϊαρ - Νέα Υόρκη 2003.

Weiler, Kathleen, «Reflections on Writing a History of Women Teachers», *Harvard Educational Review* 67/4 (1997), σ. 635-657.

Weiler, Kathleen, «Women’s History and the History of Women Teachers», *Journal of Education* 171/3 (1989), σ. 9-30.

Weston, Peter, *Friedrich Froebel. His life, time and significance*, Roehampton Institute, Λονδίνο 1998.

Yeager, Gertrude, “Religion, Gender Ideology, and the Training of Female Public Elementary School Teachers in Nineteenth Century Chile”, *The Americas*, 62/2 (2005), σ. 209-243.

Ιστοσελίδες

<http://www.froebelweb.org/> (11.6.2015). Αγγλόφωνη διαδικτυακή πηγή σχετική με τον Φρειδερίκο Φρόβελ (Friedrich Froebel), δημιουργό του νηπιαγωγείου και σχεδιαστή των φροβελιανών δώρων (Froebel Gifts).

<http://www.public-sociality.uoc.gr/gr/provlimatiki.html> (11.6.2015) Ιστοσελίδα του διεπιστημονικού, διατμηματικού και διαπανεπιστημιακού προγράμματος «Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20^{ού} αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες», το οποίο εντάσσεται στην πράξη «ΘΑΛΗΣ - Ενίσχυση της Διεπιστημονικής ή και Διδρυματικής έρευνας και καινοτομίας με δυνατότητα προσέλκυσης ερευνητών υψηλού επιπέδου από το εξωτερικό μέσω της διενέργειας βασικής και εφαρμοσμένης έρευνας αριστείας» του επιχειρησιακού προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση».

<http://www.lsparnas.gr/pindex.php?id=1> (12.2.2015). Ιστοσελίδα του Φιλολογικού Συλλόγου *Παρνασσός*.

<http://www.uoa.gr/to-panepistimio/istoria-kai-prooptikes.html> (11.6.2015). Ιστοσελίδα του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

<http://www.arsakeio.gr/gr/psychico/43-greek/administration/history> (11.6.2015). Ιστοσελίδα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.

<http://www.sdeg.gr/> (11.6.2015). Ιστοσελίδα του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων.

<http://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/12946> (11.6.2015). Ιστοσελίδα της νέας στέγης των Ψηφιακών συλλογών και του Ιδρυματικού Αποθετηρίου της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κύπρου «Λήκυθος» (Λημματολόγιο Ηλεκτρονικών Κυπριακών Θεματικά Οργανωμένων Συλλογών).

<http://omogeneia.ana-mpa.gr/press.php?id=7643> (11.6.2015). Ιστοσελίδα των Ομογενειακών Ομοσπονδιών και Οργανώσεων Αμερικής, Ασίας, Αφρικής, Ευρώπης, Ωκεανίας.

<http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/20841> (11.6.2015). Η ιστοσελίδα του Εθνικού Αρχείου Διδακτορικών Διατριβών.

http://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/d/1/d/metadata-1320134481-255079-469.tkl&do=369291.pdf&lang=el&pageno=1&pagestart=1&width=450&height=614

[&maxpage=28](#) (11.6.2015). Η ιστοσελίδα της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης Νεοελληνικών Σπουδών «Ανέμη» του Πανεπιστημίου Κρήτης.

<http://invenio.lib.auth.gr/record/133771/files/GRI-2014-11817.pdf?version=1>
(11.6.2015) Ιστοσελίδα της Ψηφιοθήκης (Ψηφιακών Συλλογών) του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx (11.6.2.2015).
Ιστοσελίδα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών στην οποία περιέχεται η ηλεκτρονική έκδοση Αρχαιολογία της Πόλης των Αθηνών.

<http://cretaadulthoodeduc.gr/blog/?p=531> (11.6.2015). Ιστοσελίδα του
Επιστημονικού Δικτύου Εκπαίδευσης Ενηλίκων Κρήτης.